

gyarmati@neprajz.hu_219_24

GYARMATI JÁNOS

XÁNTUS JÁNOS ÉS A HAZAI NÉPRAJZI MUZEOLÓGIA KEZDETEI

Akadémiai doktori értekezés

Pomáz, 2024

„...a hazafiságot én soha sem tekintem ruhában, de tettben...”

Xántus János levele édesanyjához, 1860.

gyarmati@neprajz.hu_219_24

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	5
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	9
A KUTATÁS FORRÁSAI.....	11
XÁNTUS JÁNOS ÉLETÚTJA	11
A KELET-ÁZSIAI EXPEDÍCIÓ	15
XÁNTUS-GYŰJTEMÉNYEK.....	16
I. ELŐFUTÁROK ÉS KORTÁRSAK	21
I.1. EURÓPAI ETNOLÓGIAI GYŰJTEMÉNYEK ÉS GONDOLKODÁS A SZAKMÚZEUMOK MEGSZÜLETÉSÉIG	21
I.1.1. „Természetes” és „mesterséges kuriózumok” európai magángyűjteményekben ...	21
I.1.2. Földrajzból néprajz: egy új tudomány születése.....	28
I.1.3. Wunderkammerek mélyéről nyilvános múzeumokba: az etnológiai múzeumok születése.....	35
I.2. MAGYARORSZÁG	56
I.2.1. Kunstkammerek – egzotikumok magyarországi magángyűjteményekben	56
I.2.2. Ismeretszerzés, -átadás	60
I.2.2.1. Magyarországi diákok európai egyetemeken.....	60
I.2.2.2. Távoli vidékekről tudósító magyarok	62
I.2.2.2.1. Magyarországi jezsuiták	62
I.2.2.2.2. Polgári utazók és tudósok beszámolói	65
I.2.2.3. Nagyvilág hazai szűrőn át.....	74
I.2.3. Népismeret – Ethnographia – Néprajz.....	77
I.2.4. A legkorábbi hazai közgyűjtemények	79
I.2.5. A Magyar Nemzeti Múzeum	82
I.2.6. A szereplők	94
I.2.6.1. Eötvös József	95
I.2.6.2. Pulszky Ferenc	99
I.2.6.3. Rómer Flóris	106
II. AZ OSZTRÁK–MAGYAR KELET-ÁZSIAI EXPEDÍCIÓ ELŐZMÉNYEI	111
II.1. NEMZETKÖZI HÁTTÉR – A NOVARA-EXPEDÍCIÓ S AMI ELŐTTE VOLT	111
II.1.1. A Novara-expedíció	112
II.1.2. Két expedíció között.....	114
II.2. AZ EXPEDÍCIÓ HAZAI ELŐZMÉNYEI	120
III. CSOKONYÁTÓL MANZANILLÓIG	133
III.1. CSALÁD ÉS IFJÚKOR.....	133
III.2. NEM VÁROS, DE EGÉSZ VILÁG – LONDON	138
III.3. ÚTKERESÉS AZ ÚJVILÁGBAN	142
III.4. KIS MAGYARORSZÁG IOWÁBAN – ÚJBUDA	147
III.5. AZ AMERIKAI VADNYUGATON – FORT RILEY.....	152
III.6. A GYŰJTÉS RABSZOLGÁJA – FORT TEJON	167
III.7. EGYSZEMÉLYES LEGÉNYSÉG – A SZENT LUKÁCS-FOKON.....	192

III.8. HA MINDEN MAGYAR... – ÚJRA ITTHON	214
III.9. ÉLETEM FŐCZÉLJA – ISMÉT AMERIKÁBAN.....	218
III.10. MINDEN KÖVET MEGFORGATTAM – TUDÓS VS. GYŰJTŐ	233
IV. VÉGLEG ITTHON	245
IV.1. A PESTI ÁLLATKERT.....	250
V. HA IDŐMNEK URA LESZEK – A KELET-ÁZSIAI EXPEDÍCIÓ.....	255
V.1. TRIESTTŐL CEYLONIG	255
V.2. CEYLON.....	257
V.3. SZINGAPÚR	260
V.4. SZIÁM	264
V.5. KOKINKÍNA.....	266
V.6. KÍNA.....	267
V.7. JAPÁN	275
V.8. MENNI VAGY MARADNI – A XÁNTUS-KONFLIKT	277
V.9. A SZAKÍTÁS	285
V.10. ÖNÁLLÓ UTAKON	286
V.11. BORNEÓ.....	291
V.12. JÁVA.....	299
V.13. MI VALÓDI GYÖNYÖRT OKOZ – AZ UNIVERZÁLIS GYŰJTŐ	301
VI. TERMÉSZETBÚVÁRBÓL NÉPRAJZOS	307
VI.1. A FOGADTATATÁS.....	307
VI.2. A GYŰJTEMÉNY	312
VI.3. AZ ELSŐ NÉPRAJZI KIÁLLÍTÁS.....	323
VI.4. AZ ETHNOGRAPHIAI OSZTÁLY MEGALAPÍTÁSA.....	327
VII. GYŰJTEMÉNYBŐL MÚZEUM	331
VII.1. A MAGYARORSZÁGI HÁZIIPARI GYŰJTEMÉNY	331
VII.2. AZ IPARMŰVÉSZETI MÚZEUM MEGALAPÍTÁSA ÉS A KELET-ÁZSIAI GYŰJTEMÉNY MEGCSONKÍTÁSA.....	340
VIII. MÚZEUMBA ZÁRVA.....	347
VIII.1. A TESPEDÉS ÉS TENGŐDÉS ÉRÁJA.....	347
VIII.2. „KÉT IRÁNYÚ ETHNOGRAPHIAI GYŰJTEMÉNY”	355
IX. UTÓÉLET – GYŰJTŐ ÉS GYŰJTEMÉNYE	371
IRODALOM.....	381
RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK	412
ILLUSZTRÁCIÓK	413

ELŐSZÓ

Másfél évszázaddal ezelőtt kiemelkedő jelentőségű események zajlottak a magyar múzeumügyben. Részben hazai földön, részben attól igen távol. Ekkoriban nevezték ki a Magyar Nemzeti Múzeum élére Pulszky Ferencet, aki részben ebbéli minőségében, részben politikai súlyának köszönhetően, barátjával, Eötvös József kultuszminiszterrel karöltve keresztülvitte, hogy a Nemzeti Múzeum jogilag és pénzügyileg is a magyar országgyűlés felügyelete alá kerüljön. Ennek jegyében a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetést biztosított a múzeumnak, amelynek így megszűnt alapítványi jellege. Az erről szóló költségvetési vitában mondta el Eötvös (1976: 93) azt a beszédét, amelyben alapvetően új irányt szabott a Nemzeti Múzeum jövőbeni működésének. Az ezt követő évek során pedig Pulszky létrehozott egy modern, osztályokra tagolódó múzeumszerkezetet, ami nemcsak a Nemzeti Múzeum belső felépítését határozta meg, hanem a múzeum osztályaiból megszülető országos múzeumok jellegét is.

Mindezzel párhuzamosan a magyar múzeumügyet jelentősen befolyásoló események zajlottak a világ távoli pontjain is, Ceylonon, Kínában Japánban és Délkelet-Ázsiában. Ekkor hajózta körbe a Földet az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének Donau nevű fregattja, hogy az általa szállított küldöttség Ferenc József nevében diplomáciai és kereskedelmi egyezményeket kössön három kelet-ázsiai és négy dél-amerikai országgal.

Az ilyesfajta utazásoknak évszázadok óta részét képezte tudományos objektumok és ismeretek gyűjtése, Magyarországnak azonban, politikai állásánál fogva addig nem volt erre lehetősége. Ezen változatott a kiegyezés dualista berendezkedése, és ekkor ragadta meg az első kínálkozó alkalmat a Magyar Tudományos Akadémia matematikai és természettudományi osztálya, s maga az akadémia elnöke, Eötvös József, aki kultuszminiszterként kieszközölte a magyar tudomány részvételét és a gyűjtés lehetőségét az expedícióban. Eötvös szerepe, azon túlmenően, hogy a bécsi kormányzat akaratával szemben keresztülvitte a magyar tudományos részvételt, azért is kiemelkedő, mert az ő nevéhez köthető, hogy „népisme” tárgyak és információk gyűjtése is bekerült a természetrajzi gyűjtés mellé.

Noha az 1802-ben alapított Magyar Nemzeti Múzeum gyűjtőköre alapvetően Magyarországra korlátozódott, a természettudományok, egyetemes jellegüknél fogva már az 1830-as években feszegetni kezdték ezt a keretet, és ugyan csak alkalmilag – főként ajándékképpen – a múzeum gyűjteményeibe bekerültek Európán kívüli kultúrjavak is. Elsősorban érmék, de időről időre egyiptomi régiségek is. A gyűjtemények befogadása

közötti választóvonalat alapvetően az határozta meg, hogy a szóban forgó tárgyak készítői a természeti vagy a kultúrnépek, illetve a letűnt civilizációk közé sorolhatók-e, továbbá, hogy ajándékképpen vagy eladásra kínálták fel őket.¹

Ilyen előzményeket követően született meg Eötvös József Xántus Jánosnak adott utasítása 1868 novemberében, mely szerint feladatai közé tartozik „...a magyar nemzeti Museum, magyar tudományos Akadémia, s a magyar kir. tudom. egyetem természetrajzi, népismeai és könyvészeti gyűjteményeinek gyarapítása...”,² világos jeleként annak a fordulatnak, ahogy a kiegészítés utáni kultúrpolitika irányítói a magyar közgyűjtemények jövőjét elképzelték. A Xántushoz intézett felkérésben első ízben adott utasítást állami vezető arra, hogy közgyűjtemények számára néprajzi/műipari anyagot gyűjtsenek, s rendelt mindehhez állami forrásokat is.

Eötvös kívánsága, majd Xántus ezt végrehajtó gyűjtési tevékenysége azonban nem pusztán a gyűjtendő tárgyak összetételében jelentett alapvető változást, hanem mennyiségét tekintve is hatalmas teljesítményt igényelt. A Xántus által hazaküldött mintegy 155 000 objektum alig túlbecsülhető gyarapodás volt a hazai közgyűjtemények számára. Ez a gyűjtemény vetette meg a Néprajzi és az Iparművészeti Múzeum alapját, hatalmas hozzájárulást jelentett a Természetiek Tára legkülönbözőbb gyűjteményeihez és a Nemzeti Múzeum Éremtárának anyagához.

Az expedíció óta több mint százötven év telt el, és éppen annyi ideje vagyunk adósak átfogó, egyszersmind mélyreható értékelésével. Ezért tűztem ki az e dolgozat alapját képező kutatás céljául annak feltárását, hogy milyen mozgatórugók álltak az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció létrejötte mögött, milyen volt az expedíció lefolyása, mik voltak az eredményei, s azok milyen hatást gyakoroltak a magyarországi múzeumfejlődésre.

Azonban az expedíció előtörténetének, megvalósulásának mégoly alapos feldolgozása is elszigetelt történet maradt volna annak bemutatása nélkül, hogy milyen gyökerekből táplálkozva, milyen társadalmi és tudományos közegben születtek meg az említett múzeumok. Ennek a folyamatnak, a magyarországi ’népismeai’ muzeológia formálódásának nyomon követése e dolgozat másik célja.

A múzeum- és tudománytörténeti kutatás során óhatatlanul egyre inkább kibontakozott annak a személynek az alakja is, aki nemcsak hogy főszerepet játszott a folyamatban, hanem – mai kifejezéssel élve –, aki nélkül mindez nem jöhetett volna létre. Az ő – előbb természetrajzi, majd „népismeai” gyűjtemények létrehozásáért folytatott –

¹ Etnológiai és keleti művészeti tárgyak korabeli megvásárlásának reménytelen voltáról lásd FEJŐS 2018.

² NM EA 1026, Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat.

küzdelmeit megismerve egy különleges, ugyanakkor ellentmondásos személyiség körvonalazódott előttem. Olyan valakié, aki több évnyi, látszólag céltalan hanyattatást követően egyszer csak rátalált arra a tevékenységre, aminek egész életét alárendelte, egy olyan hivatásnak, aminek, saját szavaival élve, a rabszolgájává tette magát. A gyűjtés rabszolgájává.

Ezért a kutatás közben mind fontosabbnak éreztem, hogy Xántus egyéniségét, cselekedeteinek mozgatórugóit is a lehető legjobban megismerjem és bemutassam. Világossá vált előttem, hogy amerikai munkásságának feltárása nélkül lehetetlen megértenünk Kelet-Ázsiában végzett tevékenységét, így az eredetileg a kelet-ázsiai expedíciót a középpontba helyező kutatás egyúttal Xántus-életrajzzá is bővült. Ez alkotja a dolgozat harmadik vezérfonalát. A forrásokból róla kibontakozó kép biztosan homályos, töredékes, hiszen döntően a főszereplő erősen szubjektív elbeszélésein alapul, és igencsak hiányosak a róla szóló egykorú beszámolók. Mivel pedig az ún. ego-dokumentumok (levelezés, napló, memoár, önéletrajz, GYÁNI 2019; KÖVÉR 2011) közül Xántus esetében mindössze levelei állnak rendelkezésünkre, nincs mód arra, hogy a pszichobiográfia eszközeivel kielégítő magyarázatot találjunk a többek által már Xántus életében felvetett, egyik életrajzírója által pedig részleteiben is nyomon követett valótlan állításaira, plagizálásaira (lásd MADDEN 1949: 211–250). Mégis meg vagyok győződve róla, hogy egyéniségének mégoly töredékes bemutatása nélkül szegényebb lett volna ez a dolgozat.

A kutatásnak az is kezdettől fogva alapvető célja volt, hogy a lehető legtöbb forrást gyűjtsem össze a kelet-ázsiai expedícióról éppúgy, mint Xántus személyéről, tevékenységéről és az általa összehordott gyűjteményekről, mégpedig úgy, hogy ne pusztán e dolgozat forrásaiként szolgáljanak, hanem a jelen kutatás lezárultát követően segítsék a későbbi feltáró munkát. Ennek érdekében hozta létre a Néprajzi Múzeum a <http://xantus.neprajz.hu/> honlapot, ahova nemcsak a különböző intézmények által rendelkezésre bocsátott dokumentumokat töltöttük fel, hanem a kutatás során készült olyan adatbázisokat és kereshető formában átírt dokumentumokat is, amelyek forrásként szolgálhatnak a jövőbeli kutatás számára, és hozzájárulhatnak Xántus János számos intézményben szétszóródott gyűjteményeinek virtuális egyesítéséhez.

gyarmati@neprajz.hu_219_24

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Noha e dolgozat címlapján egyetlen szerző neve szerepel, itt szereplő és meg nem nevezett segítők nélkül nem születhetett volna meg. Első helyen köszönettel tartozom Korbuly Ágnesnek a sok-sok ezernyi műtárgy adatbázissá alakításaért és Váradi Katalinnak, aki a német nyelvű levéltári dokumentumokat tette számomra olvashatóvá. Az Österreichisches Staatsarchivban végzett kutatáshoz felbecsülhetetlen segítséget nyújtott Oross András (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), Számvéber Norbert és Lenkefi Ferenc (Kriegsarchiv), akik a bécsi levéltárakban dolgozó magyar delegátusként segítettek eligazodni a dokumentumok útvesztőiben. Ugyanebben volt segítségemre Csősz László a Magyar Nemzeti Levéltárban. Kutatásaim során hasonló fontossággal bírtak a különböző múzeumi adattárak, így köszönettel tartozom a kutatásaimat lehetővé tevő intézmények vezetőinek és munkatársainak. A Néprajzi Múzeumban Kemecsi Lajosnak, aki az intézmény vezetőjeként minden szükséges támogatást megadott a kutatás elvégzéséhez, Tasnádi Zsuzsának a múzeum adattárában őrzött Xántus-rajzok felderítésében nyújtott közreműködéséért, Lackner Mónikának az 1873-as bécsi világkiállítással kapcsolatos kutatási eredményeinek megosztásáért. Számos ázsiai dokumentum „megfejtése” lehetetlen lett volna a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum munkatársai nélkül. Fajcsák Györgyi nem csak Xántus Iparművészeti Múzeumba került gyűjteményrészének leltárkönyveit bocsátotta rendelkezésemre, de Xántus kínai utazásainak számos részletét is felfedte előttem, ahogy Brittig Vera a maláj szigetvilággal kapcsolatban szolgált alapvető információkkal. Kardos Tatjana végtelenül kitartó munkával azonosította be a kelet-ázsiai expedícióból a Néprajzi Múzeumba került több mint háromszáz fotó készítőjét és témáját. A Magyar Természettudományi Múzeumban Korsós Zoltán nemcsak intézményvezetőként, hanem múzeumtörténetben járatos szakemberként is segítette a munkámat, hasonlóan az egyes táruk vezetőihez és munkatársaihoz, Csorba Gáborhoz (Emlősgyűjtemény), Papp Gáborhoz (Ásvány- és Kőzettár) és Pifko Dánielhez (Növénytar), aki hónapokon át tartó E-mail váltásaink során nemcsak a múzeum botanikai gyűjteményéről, hanem Xántus tanulóveiről is hasznos információkkal szolgált. Matuszka Angéla és Sebestyén Réka a Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményének vonatkozó dokumentumait bocsátották rendelkezésemre. A Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában Debreczeni-Droppán Béla és Komisszár Szilvia volt segítségemre, míg Pallos Lajos és Tóth Csaba a múzeum Éremtárába Xántus gyűjtéséből átkerült numizmatikai anyagot azonosították számomra. A győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeumban Szalai

Zsolt és Cserhalmi Zoltán segítette kutatásaimat. A washingtoni Smithsonian Institution levéltárában Ellen Alers, a National Museum of Natural History Madárgyűjteményében Chris Milensky, a philadelphiai American Philosophical Societyben Alan P. Peterson volt a segítségemre. Végül, de nem utolsó sorban szeretném köszönetemet kifejezni Korányi G. Tamásnak Kossuth Lajos Xántus számára írott ajánlólevelének rendelkezésre bocsátásáért.

A KUTATÁS FORRÁSAI

Amikor az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedícióval és Xántus János személyével, valamint munkásságával kapcsolatos forrásokat vesszük számba, egyszerre küzdünk a bőség zavarával és a források hiányával. Míg csaknem hiánytalanul rendelkezésünkre állnak a bécsi levéltárakba került dokumentumok, addig szinte teljesen megsemmisültek a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába került iratok. Nagyszámú Xántus által írott levél áll rendelkezésünkre, ugyanakkor sokkal csekélyebb számban ismerünk neki szóló leveleket. Meglehetősen részletesen dokumentált Xántus kelet-ázsiai tevékenysége, ezzel szemben hatalmas lyukak tátonganak életének első, magyarországi szakaszában és az Észak-Amerikában eltöltött első fél évtizedében, ráadásul az abból az időszakból rendelkezésre álló ismereteink több mint kétségesek. Mindent egybevetve azt kell mondanunk: az összegyűjtött dokumentumokból összeállított mozaikkép egyes kockákat óhatatlanul reflektorfénybe állít, míg más részletek homályban maradnak.

XÁNTUS JÁNOS ÉLETÚTJA

A legszerteágazóbbak a Xántus János személyéhez és tevékenységéhez kapcsolódó dokumentumok. Ezek közül a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött rendőri és besúgói jelentések³ végigkísérik Xántus életútját 1850 novemberi szökésétől egészen a Magyarországra történő végső visszatéréséig. Ennél jóval nagyobb időszakot ölelnek fel Xántus levelei, jelentései, naplói, fogalmazványai, melyek kisebb részben az említett titkosszolgálati jelentésekben másolatként vagy összefoglalóként, legnagyobb részben eredeti kéziratban maradtak fenn a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában,⁴ az Országos Széchényi Könyvtár Levelestárában,⁵ a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeumban,⁶ a Magyar Természettudományi Múzeumban,⁷ a Magyar Tudományos

³ AT-OeStA-HHSta MdÄ IB Akten Kt. 10, 11, 14–17, 19, 31, illetve AT-OeStA-HHSta IB Haute Police Akten 28. Ezekből a dokumentumokból sajnálatosan hiányoznak a Xántusról Észak-Amerikából küldött osztrák jelentések, mivel a bécsi Igazságügyi Palotát sújtó 1927-es tűzvészben elégték. Mindössze a megpörköltödött iktatókönyvekből lehet tudni, hogy az osztrák hivatalos szervek ott is pontosan nyomon követték Xántus tevékenységét. Oross András szíves szóbeli közlése, 2018. július.

⁴ NM EA 1021–1026, 3454, 30 925–30 926.

⁵ Legfontosabbak Pulszky Ferencnek 1850 és 1894 között írott levelei (OSzK Fond 67-120, illetve VIII/1176–1178).

⁶ Xántus-család iratai, Helytörténeti tár I–II. A családi dokumentumok tartalmáról és előkerülésének regényes körülményeiről lásd SZÓLÁS 1942; TÓTH 2001: 56. 2016-ban Szubert László ügyvéd tizennyolc 1858 és 1864 között Xántus János és édesanyja által írott levelet adományozott a győri múzeum számára Eisenbarth Károlynak, a család ügyvédjének hagyatékából. A levelek többségéről hiányzik a címzett, de a hagyaték

Akadémia Kézirattárában, a washingtoni Smithsonian Institutionban,⁸ a philadelphiai American Philosophical Societyben,⁹ valamint a washingtoni National Archivesban.¹⁰

Noha a tollából származó dokumentumok végigkísérik Xántus szinte egész felnőtt életét – legkorábbi levelei az osztrák fogságból való szökésének idejéből, 1850-ből valók, az utolsó ismert pedig az, amelyet halála előtt néhány hónappal 1894. június 19-én Abbáziából küldött Pulszky Ferencnek – tisztában kell lennünk vele, hogy ezek Xántus leveleinek csupán elenyésző részét képezik, így csak töredékes képet nyújthatnak szerzőjük életéről.¹¹ Xántus több utalásából ugyanis kiderült, milyen intenzív és kiterjedt levelezést folytatott családjával, barátaival, valamint szakmai szempontból fontos személyekkel. Egy édesanyjához írott levelében külön is kitér rá, hogy 1859–1860-ban, egy év alatt, 23 levelet intézett hozzá.¹² A kelet-ázsiai expedíció levelezését számba vevő füzet szerint édesanyjának 45, Frivaldszky Jánosnak 47, Pulszky Ferencnek 9 levelet írt,¹³ melyek közül két, Frivaldszkyknak szóló levélen kívül, kizárólag a Pulszkyknak küldött levelei maradtak fenn.

További csoportot képeznek azok a levelei és tudósításai, amelyek eredetiben nem maradtak ránk, de nyomtatott formában, hazai újságokban, szerzőjük neve alatt vagy rá hivatkozva, illetve önálló kötetbe rendezve megjelentek. Ezek közül a legkorábbiak 1848 elején jelentek meg, részben a Somogy megyei közélettel foglalkozó tudósítások a Kossuth Lajos által szerkesztett *Pesti Hirlap*ban,¹⁴ részben egy ismertetés *A' czengár népfaj* címmel a Szilágyi Ferenc által kiadott *Hon és Külföld* hasábjain.¹⁵ Következő írásai, nyilvánvalóan a

alapján feltehető, hogy Eisenbarth Károlynak szóltak, így eszerint hivatkozunk rájuk. *Győr+ Hetilap* 2016. augusztus 5. 32. sz., 15. o.

⁷ MTM TGY II-4-19.

⁸ A Smithsonian Institution Archives Record Unit (SIARU) 7212 elsősorban Xántusnak Spencer Fullerton Baird másodtitkárhoz 1857 és 1864 (Fort Riley-ből 3, Fort Tejonból 48, a Szent Lukács-fokról 104, Mexikóból 31 levél), illetve végleges hazatérését követően 1874 és 1878 között írott leveleit tartalmazza, de itt találhatók az iowai vitatott földbirtoklásával kapcsolatos dokumentumok és a mexikói konzulágával kapcsolatos ajánlólevelek is. Leveleit kezdetben Louis de Vésey, majd Xántus de Vesey, végül John Xántus néven írta alá.

⁹ John Lawrence LeConte-hoz az Academy of Natural Sciences of Philadelphia entomológusához 1856 és 1864 között 11 levelet intézett, melyek AMS, John L. (John Lawrence) LeConte papers, 1812–1897, Mss.B.L493 azonosító alatt találhatók.

¹⁰ A U. S. National Archives, General Records of the Department of State Record Group 59 egyfelől a Xántus konzuli állásra benyújtott kérelmei kapcsán íródott ajánlóleveleket (Letters of Application and Recommendation, 1861-1869, M650 53.), másfelől konzuli jelentéseit (Consular Reports) tartalmazza.

¹¹ Sándor István 1951 márciusában, az akkor 63 éves Xántus Máriával készített interjúja szerint „...ezrével voltak nálunk családi levelek. Szekrényünkben két polcot foglaltak el. Nálunk voltak Xántus észak-amerikai levelei is.” (TÓTH 2001: 66.) Ez a teljes forrásanyag megsemmisült 1945 tavaszán Kapuvár környékén, ahová a család Győrben élő tagjai menekítették őket a légveszély elől (SÁNDOR 1970: 390).

¹² Xántus levele édesanyjához, Revillagigedo-szigetnek, 1860. április 10., RFMTM, Ltsz. nélkül.

¹³ NM EA 30 925. Keletázsiai Expedíció Levelezés.

¹⁴ *Pesti Hirlap* 1848. január 23. 1023. sz., 62. o.; 1848. február 20. 1039. sz., 142. o.; 1848. március 5. 1047. sz. 187. o.; 1848. április 6. 21. sz. 301. o.

¹⁵ *Hon és Külföld* 1848. február 11–18. 12–14. sz., 45–55. o.

londoni emigráció okozta egzisztenciális nehézségeit enyhítendő, az 1851 szeptembere és 1852 májusa között a *Magyar Hírlap* „londoni rendes levelezője”-ként küldött tudósításai voltak.¹⁶ A levelek szerzőségét Xántus amerikai életrajzírója, Henry Miller Madden vitatta, részint mert a cikkek alatt – talán a cenzúra miatt – mindössze egy X monogram szerepelt, részint azért, mert szerinte Xántus 1851. május 5-én elhagyta Londont, és állítása szerint az elbukott szabadságharc vezérének, Kossuth Lajosnak New York-i érkezése előtt (1851. december) érkezett meg oda. Ez a vélekedés azonban már csak azért sem állja meg a helyét, mert az osztrák titkosszolgálati jelentésekben utalnak Xántus 1852. január 22-én és február 19-én Londonból, Szilágyi Ferencnek, a *Magyar Hírlap* szerkesztőjének küldött leveleire,¹⁷ s mint láttuk Xántus már a szabadságharc előtt is publikált az általa kiadott *Hon és Külföldben*. Mindezek alapján aligha kétséges Xántus szerzősége.

Xántus első amerikai éveiből csupán magánlevelezéséről van tudomásunk. Ezek között voltak azok a családjának küldött levelek, melyeknek híre ment az akkor már Győrben élő Xántus család környezetében, s a győri író-orvos, Kovács Pál akadémikus révén kettő megjelent a *Magyar Néplap* második évfolyamában.¹⁸ Xántus egy 1855. február 16-ra keltezett levelében azt írta, hogy „irataim már óriási halmazzá szaporodtak”. Ezekből több dolgozatot is készített, és azt szerette volna, ha Kovács Pál vállalkozott volna útibeszámolóinak könyv formájában történő kiadására (XÁNTUS 1858a: 48),¹⁹ ő azonban valószínűleg hatóságok esetleges zaklatásaitól tartva elzárkózott ettől. Ezt követően mutatta meg fia leveleit Xántusné Prépost István hírlapírónak, aki meglátta az üzleti lehetőséget azok megjelentetésében (TÓTH 1994: 79). Xántus azzal a feltétellel járult hozzá a levelek kiadásához, hogy a nyomtatás előtt „revideálhassa” őket. A *Xántus János levelei Éjszakamerikából* címmel 1858-ban napvilágot látott kötet 37, 1852. december 1. és 1857. július 5. közé keltezett levelet tartalmaz. A kötet sikere felbátorította Zetykó Józsefet, a *Győri Közlöny* szerkesztőjét is, aki kapcsolatba lépett Xántussal, s színes tudósításokat kért tőle amerikai utazásairól. Ennek következményeként 1859. december 22. és 1861. december 22. között 12 levél érkezett a győri szerkesztőségbe, melyet már nem családtagjainak, hanem a város művelt olvasóközönségének írt (TÓTH 1994: 79), de ezzel párhuzamosan számos édesanyjához írott levele, illetve különféle témájú beszámolója jelent meg a *Magyar Sajtó*, a *Hölgyfutár*, a *Pesti Napló* és a *Képes Újság* hasábjain.

¹⁶ Xántus levele Prépost Istvánnak, Cañon del Tejon, 1857. szeptember. OSzK Levelestár.

¹⁷ AT-OeStA-HHStA MdA IB Akten 31, fol. 280, 429. Jelentés a londoni magyar emigrációról.

¹⁸ Utazási napló-töredék. *Magyar Néplap* 1857, május 13. és 20., 2. évf. 38. és 40. sz.

¹⁹ Később (lásd I.2.2.2.2. fejezet) látni fogjuk, hány, főleg Amerikban megforduló magyar adta közre, nem is kis sikerrel, úti élményeit.

Következő, immár Kaliforniáról és Mexikóról szóló könyve, *Utazás Kalifornia déli részeiben* címmel, 1860-ban látott napvilágot. Míg első könyvének tartalmát, saját elmondása szerint, nem a nyilvánosságnak szánta, ennek előszavában leszögezte: „Jelenleg oly munkát bocsátok közre, melyet egyenesen a végett irtam, hogy kinyomattassék... E jelen munkáért, melyet egyenesen sajtó alá irtam, az írói felelősséget is magamra vállalom.” A kötet három részre oszlik: az első a Los Angelesztől Fort Tejonig terjedő leírás, a második Tejonról és a tejoni indiánokról szól, míg a harmadik a Kaliforniai-félszigetről. A kötet végén történeti összefoglalás található a Prépost Istvánt szerkesztőként váltó Hunfalvy János tollából, valamint egy felhívás a magyarországi tudományos intézetek számára a Smithsonian Institutionnal való együttműködésre. Könyvével párhuzamosan Xántus ezúttal is számos hírlapi cikket jelentett meg levél formájában, és sok évvel később is adott ki erre az időszakra vonatkozó, nagyobb lélegzetvételű írásokat (XÁNTUS 1888, 1889).

1861-es hazalátogatásakor Xántus megegyezett Nagy Endrével, hogy amerikai visszautazását követően egyes állomáshelyeiről rendszeresen tudósítja a *Győri Közlöny* olvasóit. E megállapodás eredményeképpen készült el Xántus legnagyobb terjedelmű útirajz-ciklusa (TÓTH 1994: 85). A 18 levélből álló sorozat 1862. július 10-én indul a lipcsei tudósítással, és mexikói konzuli állomáshelyére való utazásáig tart. Hasonló levélciklust jelentett meg ugyancsak a *Győri Közlöny*ben 1864. július 3. és 31. között azokról a hollandiai és belgiumi városokról, amelyek múzeumait és állatkertjeit Amerikából történő végső hazautazásakor kereste fel. A kelet-ázsiai expedíció előtt itthon töltött négy éve alatt is publikált hírlapcikkeket, részben amerikai élményeiről, részben itthon hasznosítható tapasztalatairól (XÁNTUS 1865a; 1866), illetve a hazai közgyűjtemények jövőjéről (XÁNTUS 1865b).

Xántus élettörténetek első összefoglalása Mocsáry Sándor (1898) tollából látott napvilágot. Az azóta eltelt több mint egy évszázad alatt két rendkívül alapos monografikus feldolgozás született: Henry Miller Madden 1949-ban megjelent kötete még a II. világháború előtt íródott. A szerző nemcsak az Egyesült Államokban és Magyarországon akkor hozzáférhető forrásokat dolgozta fel, hanem az Egyesült Államokban élő magyarokkal is készített beszélgetéseket, köztük azzal a Stephen Vargával, akinek apja, Varga Ferenc annak az iowai New Budának (Újbudának) volt az egyik telepese, ahol Xántus is le akart telepedni és ahol 1854 nyarától közel egy évet töltött. Madden könyve igen alaposan tárgyalja és értékeli Xántus amerikai életszakaszát, ugyanakkor egyetlen szót sem veszteget

angliai tartózkodására,²⁰ és csupán említés szintjén emlékezik meg kelet-ázsiai útjáról és későbbi tevékenységéről, hasonlóan Könnyű László (1975) könyvéhez, amely elsősorban Madden Xántus állításait kétségbe vonó kritikája nyomán született. Sándor István (1970) Xántus-életrajza hősének egész pályáját felöleli. Munkájához összegyűjtötte a nyomtatásban megjelent információk csaknem egészét, és felhasználta a Néprajzi Múzeum adattári forrásait, sőt, ha csak közvetett formában is, de még a bécsi levéltárakban őrzött titkosszolgálati jelentéseket is.²¹ Könyve, melyhez függeléke alapján hatalmas mennyiségű sajtóanyagot dolgozott fel,²² azonban nem tartalmaz hivatkozásokat, és tartalmában inkább az ismeretterjesztő, mintsem a tudományos művek közé sorolható, továbbá nem tér ki Xántus gyűjtőtevékenységének és gyűjteményeinek mélyebb elemzésére. Bár csupán Xántus életének egy-egy rövid szakaszával foglalkozik, de azokat illetően igen fontos Ann Zwinger Xántus Fort Tejon-i és Szent Lukács-foki²³ leveleit publikáló kötete (ZWINGER 1986a, 1986b).

A KELET-ÁZSIAI EXPEDÍCIÓ

Az expedícióra vonatkozó elsődleges források zöme az Österreichisches Staatsarchiv (AT-OeStA) két bécsi levéltárában, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) és a Kriegsarchiv, Kriegsministerium, Marine Section, Präsidial Kanzlei (KA KM MS./P.K.) által őrzött iratok között található. Az előbbi az AT-OeStA-HHStA Ministerium des Äußern Administrative Registratur (MdÄ Adm. Reg.) Fach 34 azonosító alatt található hat doboznyi iratot jelenti, míg az utóbbi az AT-OeStA-KA KM MS./P.K. k.k Ostasiatische Expedition cím alatt nyilvántartott 1868–1870 közötti iratokat. Az előbbiben főként az expedíció szervezésével, lefolyásával, kereskedelmi és diplomáciai vonatkozásaival kapcsolatos iratokat őrzik, míg az utóbbiban elsősorban a hajók útjával, fenntartásával kapcsolatos iratokat. Ugyanakkor a Kriegsarchiv iratanyagához minden évben csatoltak egy dossziét „Xántus Konflikt” címmel. Ezek azokat a tanúvallomásokat tartalmazzák, amelyeket az expedíció belüli konfliktusok nyomán Xántus által tett feljelentésre indított vizsgálat során vetettek papírra az expedíció résztvevői, így nemcsak az expedíció eseményeiről, hanem Xántus személyéről is érdekes adalékokkal szolgálnak. Ugyancsak forrásértékűek az expedíció fotósa, Wilhelm Burger

²⁰ Ez alighanem annak tudható be, hogy Madden tévesen egy évvel korábbra teszi Xántus New York-i érkezését: eszerint nem egészen négy hónapot töltött volna Londonban.

²¹ Ezekhez az információkhoz annak a Deák Imrének az összefoglalóiból juthatott, aki az Országos Levéltár kiküldöttjeként dolgozott a bécsi levéltárakban. Deák Imre összefoglalóinak létezésére Oross András, a bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség delegátusa hívta fel a figyelmet 2018 júliusában.

²² Xántus publikációnak listáját az Index Ethnographicus IX. évfolyamában (1964) adta közre. http://real-j.mtak.hu/5350/1/IndexEthnographicus_009.pdf

²³ Cabo San Lucas, Mexikó.

által készített, és az Österreichische Nationalbibliothekban (Osztrák Nemzeti Könyvtár) őrzött fényképfelvételek.²⁴

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Földművelési, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium (MNL OL FIK) ügynevezett elnöki iratanyaga elsősorban a magyar részvételt illetően egészíti ki az előbbieket.²⁵ További, elsősorban személyes vonatkozásokkal gazdagítják a képet Xántusnak múzeumi adattárakban fennmaradt írásos és rajzos dokumentumai,²⁶ illetve az expedíció alatt és után a sajtóban publikált levelei, cikkei,²⁷ önálló kiadványai (lásd például XÁNTUS 1874a, 1877a–c, 1879, 1880, 1886, 1887). Ez utóbbi típusba sorolhatók az expedíció politikai és tudományos vezetőjének tekinthető Karl von Scherzer (1872, 1873) összefoglaló munkái, de nem feledkezhetünk meg a lipcsei Leibniz-Institut für Laenderkundében őrzött kelet-ázsiai naplójáról sem.

XÁNTUS-GYŰJTEMÉNYEK

A harmadik nagy forráscsoportot a Xántus által összeállított gyűjteményekkel kapcsolatos dokumentumok képezik. Ezek azok a múzeumi adattárakban őrzött listák, leltárkönyvek, kiadványok, amelyek lehetővé teszik, hogy ha nem is hiánytalanul, de rekonstruálni tudjuk Xántus eredeti gyűjteményeit, további útjukat a különböző múzeumok között, lehetővé váljon a gyűjtemény virtuális egyesítése, további kutatása és elemzésekre alkalmas adatbázist hozzunk létre.

A Xántus által a Smithsonian Institution számára gyűjtött természetrajzi anyagból a dél-kaliforniai félszigeten és Nyugat-Mexikóban végzett gyűjtéseinek gyűjtőfüzetei megtalálhatók az intézet Madártani Osztályán, illetve gyűjtéseiről 1858-tól beszámoltak az intézet éves jelentéseiben.²⁸ Ezek az általa gyűjtött példányok megnevezése és rövid jellemzése mellett a gyűjtési helyszíneket és a gyűjtés időpontját tartalmazzák, s így segítenek annak meghatározásában, hogy Xántus mikor hol tartózkodott és mennyit időzött

²⁴ https://search.onb.ac.at/primo-explore/search?query=any,contains,Burger,%20Wilhelm%20Ostasien-Expedition&tab=onb_bildarchiv&search_scope=ONB_gideon&vid=ONB&lang=de_DE&offset=0.

²⁵ Az expedíció iratait 1868-tól az események sorrendjében számozták és irattározták, ám a legtöbb dokumentumot az egész ügyet lezáró a FIK K 167 1872/340 számú irathoz csatolták. Ezért a könnyebb kereshetőség kedvéért, ahol csak lehetséges, mind erre, mind pedig az irat eredeti számára hivatkozunk.

²⁶ NM EA 1025, 1026, 3454, 30 925, 30 926, R 5531, R 6721, R 6722, R 6723, R 6724, R 6725, R 6726, R 6728, NMI 125/1899. NMI 1899, szám nélkül. MTM TGy II-4-19.

²⁷ Elsősorban a *Fővárosi Lapok*, a *Hazánk*, a *Hazánk s a Külföld* és az *Ország Világ* hasábjain.

²⁸ SI Manuscript Collections Division of Birds Field Notebooks Warmbath #5–Catalogue of Bird and Mammals Box No. 33. Xántus gyűjtéseiről szóló beszámolók: Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution 1858: 47, 48, 52, 54; 1860: 65, 66; 1861: 48, 67–68; 1862: 38, 58–59, 67; 1864: 39, 53–54, 82–83. A Xántus által gyűjtött amerikai természetrajzi anyag feldolgozásáról lásd Madden 1949: 257–291.

ott, lehetővé téve a leveleiben nemegyszer hamisan szereplő tartózkodási helyének korrigálását.

Xántus legkorábbi, 1859-től Amerikából Magyarországra küldött gyűjteményeit a Természettudományi Múzeum különböző természetrajzi és kézműtani gyűjteményeinek, illetve a Nemzeti Múzeum Régiségtárának leltárkönyveiben rögzítették.²⁹ A kelet-ázsiai expedíció során beszerzett tárgyak alapidokumentuma az a Természettudományi Múzeumban található két lista, amelyen Xántus az általa útnak indított objektumokat vette számba.³⁰ A „népisme” gyűjteménnyel kapcsolatos elsődleges forrás Xántus 1871-ben, még az Ethnographiai Osztály megalapítása előtt készített leltára.³¹ Ez két, a végéhez csatolt fotóalbumtól eltekintve megegyezik Xántus 1871-es kiállításához összeállított vezetőjével (XÁNTUS 1871a), mindkettő 2533 tárgyat tartalmaz, azonos sorrendben.

Amikor az Iparművészeti Múzeum 1873-as megalapítását követően arra utasították Xántust, hogy az Ethnographiai Osztály gyűjteményéből adja át a „műipari beccsel bíró tárgyakat”, egy 516 tételes, 1230 tárgyból álló listát állított össze az újonnan megalapított múzeum, és egy másik 54 tételes 327 numizmatikai objektumot tartalmazót a Nemzeti Múzeum Régiségtára számára.³² Az Iparművészeti Múzeumban 571 átadott tárgyat vettek leltárba, amely tartalmazta a tárgyak származási helyét, eredeti, Néprajzi Osztálybéli leltári számát, valamint méretét.³³ A Nemzeti Múzeum Éremtára összesen 1078 darabot leltározott be.³⁴ Az átadásokat követően Xántus átrendezte és kiegészítette kiállítását, és az ott bemutatott 2258 tárgyat újonnan kiadott *Vezetőjében* adta közre (XÁNTUS 1874b). Az ebben szereplő sorrend képezi a Néprajzi Múzeum mindmáig érvényben levő leltárának az alapját.³⁵ Ugyanebben az időszakban, 1879-ben adott át a Nemzeti Múzeum az

²⁹ A magyar nemzeti Múzeum természetiek tárának gerinczes állatok osztályába ajándok és szerzemény útján 1850^{ki} január 1-e óta begyűlt tárgyak jegyzéke. Magyar nemzeti múzeum természetiek tárának gerincztelen állatok és kézműtani osztályába ajándok és szerzemény útján 1850^{ki} január 1-e óta begyűlt tárgyak jegyzőkönyve. Jegyzéke azon californiai növényeknek, melyeket Xántus János hazánkba gyűjtött és ajándékozott, megküldettek a Smithsonian Institution által 1861-ben. A magyar nemzeti Múzeum Régiség és Kincstárába ajándok és szerzemény útján begyűjtött tárgyak jegyzőkönyve 1861-től 1865-ig. Zoológiai gyűjteményéről lásd TOPÁL–CSORBA 1994, botanikai anyagáról PIFKO 2019.

³⁰ Jegyzéke a kelet-ázsiai küldetésen gyűjtött ’s készpénzen vett természetisme/népisme tárgyaknak. Jegyzéke a keletázsiai kiküldetésen szerzett könyvek, kéziratok ’s egyéb irodalmi termékeknek. MTM TGy II-4-19 XJ-2/1.

³¹ A M. Nemz. Múzeum Ethnogr. osztály Leltár 1. NM EA.

³² NMI 1/1874, Az iparművészeti múzeumnak átadott tárgyak jegyzéke; NMI 2/1874, A M.N. Múzeum Régiségtárának átadott tárgyak jegyzéke.

³³ Leltár Xántus János keletázsiai gyűjteményéből 1874 január havában az iparmúzeumba áttett tárgyakról.

³⁴ Az Éremtár leltárkönyvi bejegyzése szerint a gyűjtemény A m. n. múzeum kelet-ázsiai gyűjtéséből vétetett át. (L. Ügyv. napló 1874. 94. sz.).

³⁵ A 2/1874-es törzskönyvi számon 1456, a 3/1874-es számon 184 Xántus által Ázsiában gyűjtött tárgyat leltározott be a Néprajzi Múzeum. Ehhez jött 45, Xántus tulajdonát képező letétbe adott tárgy (Tksz.: 4/1874), végül Xántus János özvegye által átadott 29 ázsiai tárgy (Tksz.: 200/1897).

Iparművészeti Múzeumnak egy 2550 tételből álló tárgye gyűjtést, amelyből 383 tárgy tartozott Xántus ázsiai gyűjteményéhez.³⁶

Azt követően, hogy az 1880-as években az Iparművészeti Múzeum gyűjtési stratégiája és kiállítási módszere módosult, az egykori Xántus-tárgyak egy része kikerült a múzeum kiállításából és tudományos érdeklődéséből, majd megkezdődött a Néprajzi Múzeumba történő visszaáramlásuk. Az első műtárgyvisztaadásra 1898-ban került sor.³⁷ Ezt követte egy 1916-os átadás,³⁸ amikor az átadott tárgyakat, köztük 550 ázsiai darabot egyszerűen hozzáírták az 1898-as törzskönyvi tételhez. 1916-ban Hopp Ferenc további tárgyakat vásárolt a Xántus örökösektől egy árverésen, s ezek közül kerülhettek be tárgyak a Hopp-hagyaték Néprajzi Múzeumra eső részét alkotó 570 tárgy közé,³⁹ míg a Xántus-gyűjtemény Iparművészeti Múzeumban maradó része a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeumban találta meg végső helyét.

A Xántus által az 1873-as bécsi világkiállításra gyűjtött tárgyak részletes listái az Iparművészeti Múzeumban maradtak fenn.⁴⁰ Források szempontjából legnehezebb helyzetben az Ethnographiai Osztály megalapítása, különösen az 1873-as bécsi világkiállítás utáni időszakban vagyunk. Ez, a Xántus által „tespedés és tengődés érája”-nak nevezett időszak nemcsak az osztály teljes stagnálásának, majdhogynem megszűnésének periódusa volt, hanem egyben Xántus szakmai és tudományos tevékenységének mélypontja is. Gyűjteménygyarapításra, osztályának fejlesztésére nem volt módja, gyűjtéseit nem dolgozta fel,⁴¹ egyedül Amerikában és Ázsiában átélte tapasztalatait adta közre hírlapi cikkek (XÁNTUS 1869a–e, 1870a–h, 1871c–e, 1877a–c) és nagyobb lélegzetvételű művek formájában (XÁNTUS 1877d, 1879, 1880, 1886, 1887, 1888). A helyzet 1885-ben, az első országos kiállításához kapcsolódóan, s még inkább 1887-től mozdult el a holtponton annak köszönhetően, hogy az osztály ekkortól részesült rendszeres gyűjteménygyarapítási támogatásban. A változás kitűnően nyomon követhető az osztály naplójában,⁴² amelyben

³⁶ Jegyzéke azon tárgyaknak melyek a Magyar Nemzeti Múzeumból letét formájában az országos magyar iparművészeti gyűjteményeiben vannak (sic!); Nemzeti Múzeum Adattára 271/1879.

³⁷ NM Tksz.: 214/1898. Az Iparművészeti Múzeum ekkor 2348 tárgyat adott át, amelyből több mint 1700 darab Xántus és Römer 1873-as bécsi világkiállításra összeállított magyarországi gyűjteményéhez tartozott, a maradék között található 150-250 ázsiai és indonéz tárgyak egy része tartalmazhatott Xántus-tárgyakat is.

³⁸ NMI 272/1916. Iparművészeti Múzeum 806 db. tárgyat enged át, 1916. október 16.

³⁹ NM Tksz.: 1921/2312.

⁴⁰ Az első az 1873. március 28-án Xántustól átvett, 1634-ig sorszámozott 941 „tárgy-darabot” tartalmazó lista (IM Adattára 4/1873), míg a második azt az 1873-tól 1879-ig sorszámozott tárgyat foglalja magában, amelyet Xántus április 22-én pótlólag adott át (IM Adattár 6/1873).

⁴¹ Hazaérkezését követően „Utazás Kelet Ázsiában. az osztrák magyar K. Ázsiai exp. alkalmából” címmel összeállította egy háromkötetesre tervezett összefoglaló munka négyoldalas vázlatát, a mű azonban soha nem készült el (NM EA 1025).

⁴² NM EA A M. Nemz. Múzeum Ethnogr. osztály Napló.

korábban teljes évek maradtak üresen, vagy legfeljebb egy-egy gyarapodást jegyeztek fel bennük. 1885-től azonban nem csupán a gyarapodások száma szaporodott, hanem jól láthatóan megélénkült az osztály élete, kapcsolatrendszere is, és ugyanezt tapasztalhatjuk az osztály egyéb iratanyagában is. Ennél fogva Xántus életének és szakmai tevékenységének legutolsó szakasza sokkal inkább rekonstruálható, mint a megelőző másfél évtized.⁴³

⁴³ A Néprajzi Osztály 1872 és 1894 közötti, Xántus vezetése alatti gyarapodásait a Néprajzi Múzeum törzs- és leltárkönyveiben lehet nyomon követni.

gyarmati@neprajz.hu_219_24

I. ELŐFUTÁROK ÉS KORTÁRSÁK

A Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályát 1872-ben, egy évvel a berlini Ethnologisches Museum, négy évvel a bécsi k.k. Naturhistorisches Hofmuseum és hét évvel a párizsi Musée d'ethnographie megalapítása előtt hozták létre. Ha pusztán az alapítás időpontját tekintenénk, akár azt is mondhatnánk, hogy a budapesti Néprajzi Múzeum elődjének tekintett osztály, legalábbis születésekor nem volt lemaradásban a hasonló nyugat-európai múzeumokkal szemben. A valóság ezzel szemben az, hogy a Néprajzi Múzeum behozhatatlan hátránnyal indult a nagy nyugat-európai társmúzeumokhoz képest, ugyanis mindössze egyetlen jelentősebb gyűjteménnyel rendelkezett. Azzal, amelyikre alapozva létrehozták. Hiába alakult meg a nyugati múzeumok alapítási hullámával egy időben, azok alapját évszázados uralkodói, főúri, egyházi és polgári gyűjtőtevékenység vetette meg, s ami ennél is fontosabb: hosszú társadalom- és tudományfejlődés betetőzésekként jöttek létre, melynek kezdeteit a kuriózumnak számító tárgyak megőrzése, kibontakozását tudományos testületek által szervezett és jelentős társadalmi csoportok által finanszírozott tömeges tárgygyűjtés, illetve azok tudományos feldolgozása jelentette. E folyamat lezajlásának vagy éppen hiányos voltának, mind a külföldi, mind a hazai viszonyokat tekintve természetesen megvannak a sajátos okai. Az alábbiakban ezt kívánom megvilágítani. Ennek során nem lehet céлом mindenre kiterjedő összefoglalást adni az európai és hazai múzeumtörténetről, mindössze arra vállalkozhatok, hogy azokat az alapvető folyamatok kísérem végig, amelyek közvetlen vagy közvetett módon befolyást gyakorolhattak a Néprajzi Múzeum általam tárgyalt korszakában lezajlott fejlődésre, és rávilágítanak a felszín alatt zajló társadalmi és tudományos folyamatokra.

I.1. EURÓPAI ETNOLÓGIAI GYŰJTEMÉNYEK ÉS GONDOLKODÁS A SZAKMÚZEUMOK MEGSZÜLETÉSÉIG

I.1.1. „Természetes” és „mesterséges kuriózumok” európai magángyűjteményekben

Ha a 20. századi néprajzi/etnológiai múzeumokat vesszük górcső alá, akkor teljes mértékig magától értetődőnek tűnik, hogy azok gyűjtő- feldolgozó- és kiállítási tevékenységének homlokterében a tárgyak állnak – számos esetben még a fotók is ekként funkcionálnak –, mint olyan objektumok, amelyek révén leginkább leírható, reprezentálható akár a honi népi kultúra, akár az „egzotikus” népek világa, s akárhogy is nézzük, mindebben a szöveges, képi és hangdokumentumoknak csupán másodlagos szerep jut. Ha azonban belemélyedünk az

etnológiai gyűjtés történetébe éppen fordított helyzettel találjuk szembe magunkat. A kezdeti időkben meghatározó szerep jutott az „egzotikus” népek bemutatásában a leírásnak és a képi ábrázolásnak, noha tudjuk, hogy Kolumbusz és Cortés is hozott magával Európába indiánokat, és olyan uralkodók, mint a Mediciek számos idegent tartottak firenzei udvarukban egyfajta kuriózumként és presztízszük emelése céljából (CORBEY 1993: 353). Ugyanezen indíttatásból kerültek ritka és/vagy értékes anyagú, különös, esetleg valamilyen jelentős személyiséghez, pl. azték uralkodóhoz, óceániai „király”-hoz kötődő tárgyak előkelők gyűjteményeibe, ám csak a 18. században került sor, alapvetően a természettudományos gyűjtések „melléktermékeként” jelentősebb számú *ethnographica* beszerzésére.

Az első felfedezések és a 17. század vége közötti időszak gondolkodásában annak volt meghatározó szerepe, hogy Európa „öreg szövegeit” mennyiben lehet összeegyeztetni az „új világokban” szerzett tapasztalatokkal, azaz a klasszikus antikvitásból örökölt képzetek és dogmák mennyiben állják meg helyüket az újonnan felfedezett területeket megjárt szemtanúk beszámolóival szemben (LIEBERSOHN 2008: 18–19). A felfedezőutakról Európába került tárgyakat bizarrnak és csúnyának találták, s ez nem csak a ma néprajzinak tekinthető, hanem az értékes nemesfém tárgyakra is igaz volt: többre tartották őket beolvasztott fémként, mint ötvösalkotásként. Ritka kivételnek számított az az Albrecht Dürer (1471–1528), aki a Mexikóból Cortés által V. Károlynak küldött tárgyak láttán így lelkesedett: *„Ich aber habe all mein Lebtag nichts gesehen, das mein Herz so sehr erfreut hätte, wie diese Dinge”* (UNVERFEHRT 2007: 70). Ugyanígy az is sokat elárul a korszak felfogásáról, hogy a Mexikóból visszatérő domonkos szerzetesek 1532-ben Rómában, majd 1533-ban Bolognában annak bizonyosságként nyújtották át VII. Kelemen pápának (DOMENICI 2020) az általuk hozott tollborításos takarókat, csodásan festett könyveket, mozaikberakásos késeket és maszkokat – amelyeken át, állításuk szerint a démonok szóltak ez emberekhez – (Leandro Alberti 1568: ff. 335v–363r, idézi LAURENCICH-MINELLI 2012: 165), hogy azokkal demonstrálják: az általuk megtérített őslakók képességei összevethetők az európai emberekével.

A háromszoros pápalátogatás (1530, 1532–1533, 1548) kétségtelenül nagy szerepet játszhatott egzotikus tárgyak Bolognába kerülésében, de még inkább Európa egyik legnevesebb egyeteme, amely számos olyan tudósnak adott otthont, közöttük Ulisse Aldrovandinak és Antonio Gigantinak, akik különféle gyűjteményeket hoztak létre a 16. század közepétől. Hasonlóan a veronai Francesco Calceolarihoz, a római Michele

Marcatihoz vagy a nápolyi Ferrante Imperatóhoz.⁴⁴ Noha 'artificialiakat' is tartalmaztak, legnagyobb részt állatokból, növényekből és ásványokból álltak. Másik sajátosságuk az volt, hogy tulajdonosaik nem az arisztokráciához tartoztak, hanem valamilyen hivatást űző polgárok voltak. Valamennyien orvostudományt és botanikát tanultak, és orvosként vagy gyógyszerészként működtek, illetve egyetemi professzorok voltak, mint Aldrovandi (*professor de fossilibus, plantis et animalibus*), aki természetfilozófiát tanított egykori alma materében, a bolognai egyetemen, ahol 1568-tól a botanikus kert igazgatói posztját is betöltötte (LAURENCICH-MINELLI 2012: 156; OLMÍ 2017: 5–6). 1549 táján útjára indított gyűjteménye 1595-re már 11 ezer tárgyat számlált, főként növények, állatok, ásványok, 15 kötet herbárium (mintegy 7000 felragasztott növényvel). Könyvtára 3900 kéziratot és nyomtatványt ölelt fel. Kezdetben a dolgozószobájához kapcsolódó szobában, a magánszféra és nyilvánosság határán egyensúlyozva működtette a múzeumot, végül látogatható, színházszerű helyé alakította, de emellett kutatások, tudósi eszmecserék színhelyeként is funkcionált. 1603-ban Bologna szenátusára hagyta tárgy- és könyvgyűjteményét, azzal a kéréssel, hogy a köz javára és hasznára fordítsák. Végrendelésében egy új koncepciót javasolt gyűjteményei elhelyezésére. E szerint külön helyiséget képzelt el könyveinek és kézíratainak, a herbáriumoknak, a természeti tárgyaknak, illetve az ásványoknak, magoknak, terméseknek. A tárgyakat 1617-ben szállították át a Palazzo Pubblicóba, ahol hat szobát rendeztek be velük, és egy custost is kineveztek az élére. A gyűjteményt 1657-ben egyesítették egy másik bolognai, Ferdinando Cospi (1606–1686) múzeumával (VISKOLCZ 2014: 164–166).⁴⁵

Tulajdonosuk származása és foglalkozása éppúgy megkülönböztette ezeket a gyűjteményeket, mint szerkezetük és létrehozásuk célja (OLMÍ 2017: 6) az ugyancsak ebben a korszakban megszülető, reprezentációt és presztízst szolgáló, elsősorban fegyvereket, festményeket, ékszereket, érméket tartalmazó fejedelmi, egyházi és főúri gyűjteményektől, amelyek között azonban ugyancsak akadtak olyanok, ahol Európán kívüli, korábban ismeretlen vidékekről származó tárgyak is előfordultak. Ilyen volt IV. Henrik (1553–1610, ur. 1589–1610) szokatlan ásványokat, állatokat, egzotikus növényeket és más furcsaságokat is tartalmazó, a párizsi Musée de l'Homme egyik őseinek tekinthető (DIJK 2002: 29), V. Albert bajor herceg (1528–1579, ur. 1550–1579) müncheni vagy sógora, II. Ferdinánd tiroli

⁴⁴ De említhetnénk a firenzei Medici-gyűjteményt, a milánói Settala Múzeumot vagy olyan kisebb városokat is, mint Como, Mantova vagy Pisa (AIMI 2012: 155), de akár Felix Platter (1536–1614) baseli orvos gyűjteményét is a 16–17. század fordulójáról (BUJOK 2009: 17).

⁴⁵ Mindkettőjük gyűjteménye ismert volt mexikói régiségeiről, köztük olyan tárgyakról, amelyek ott lehettek VII. Kelemen pápának ajándékozott darabok között, majd végül a British, illetve a Pigorini Múzeumban kötöttek ki (LAURENCICH-MINELLI 2012: 165–167).

főherceg (1529–1595, 1. ábra) 1564-től kezdve létrehozott, a háromszáz évvel későbbi bécsi Kunsthistorisches Múzeumot megalapozó ambrasi gyűjteménye (FEEST 1980: 13). A gyűjteménynek otthont adó *Unterschloss* az egyik legkorábbi ilyen céllal emelt épület volt (2. ábra). A fegyvertárból, könyvtárból, *antiquarium*ból (ókori és mitológiai személyiségek gipszből, márványból vagy kerámiából készített portréi, 3. ábra) és *Kunst- und Wunderkammer*ből (4. ábra) álló gyűjteményt már kiépítése idején is múzeumként emlegették. Ferdinánd semmi pénzt nem kímélt a legértékesebb darabok megszerzésére, gyűjteményének különleges attrakcióját jelentették az Észak-Afrikából, Ázsiából és az Újvilágból származó *exoticák*, különösen a mexikói tollmunkák (SCHEICHER 2017: 34, 5. ábra). Az első olyan főúri gyűjtőnek tekinthető, aki szisztematikus koncepció alapján építette föl és mutatta be gyűjteményét. De ugyanez mondható el unokaöccséről, II. Rudolf (1552–1612, ur. 1576–1612) német-római császárról és magyar királyról, aki a festmények, szobrok és a nyugati kézművesség nagyszerű alkotásai mellett olyan szisztematikusán gyűjtötte a természet, az emberi művészet és tudás alkotásait, köztük az Indiából, Perzsiából, Törökországból, Sziámból, Kínából és egyéb keleti országokból, sőt az amerikai kontinensről származó hétköznapi tárgyakat, hogy prágai *curiosité cabinetje* sokkal inkább múzeumnak tekinthető (FUČÍKOVÁ 2017: 47, 51).

Ahogy a fentiekből is kitetszik, az Európán kívüli területek esetében a természeti környezet bemutatása váltotta ki a legnagyobb érdeklődést. A növények és állatok leírása, képi ábrázolása mellett, elsősorban ezekhez kapcsolódó tárgyak érkeztek Európába, mindenekelőtt a fejlett gazdasággal, kereskedelemmel és egyetemi élettel rendelkező országokba. Ezek között is különösen fontos szerepe volt a korai gyarmattartó országoknak, így Angliának vagy Hollandiának, ahol a gazdasági érdekek és a tudományos érdeklődés kölcsönösen segítették egymást. Ebben az együttműködésben jelentős szerepet játszottak a 17. századtól megalapított kereskedelmi társaságok, közülük elsőként az 1600-ban életre hívott Angol Kelet-indiai Társaság, majd a két évvel később megalapított Egyesült Holland Kelet-indiai Társaság (*Verenigde Oostindische Compagnie*),⁴⁶ amely a Leideni Egyetemről kért tudományos instrukciókat.

⁴⁶ A VOC az elkövetkező két évszázadban uralta az ázsiai kereskedelem és hajózás minden formáját, szinte állam volt az államban. Igazgatóságának felhatalmazása volt arra, hogy a holland köztársaság nevében tárgyaljon az indiai hatalmasságokkal, önálló erődöket építsen és katonákat toborozzon magának. 1600 és 1800 között összesen 9641 hajó indult Európából Ázsiába. Ezek majdnem fele – 4720 hajó – Hollandiából. (MAK 2001: 92, 95). A társaság kizárólagos jogot vívott ki a maga számára a Japánnal folytatott kereskedelemre, és a Nagasaki-öbölben létesített mesterséges szigeten, Deshimán (Dejima) alakított ki kereskedelmi állomást. Ez volt az a bázis, ahol 1817 és 1829 között a későbbi holland etnológiai múzeumok gerincét képező három nagy gyűjtő, Jan Cock Blomhoff, Johannes van Overmeer Fischer és Philipp Franz von Siebold nevével fémjelzett japán gyűjtemény létrejött (EFFERT 2008: 64–65).

A keletre hajózóknak lehetővé tette, hogy ásványok mellett olyan magvakat és növényeket gyűjtsenek, amelyeket a Leideni Botanikus Kertben kívántak termesztetni, részben tudományos érdeklődésből, részben pedig az esetleges későbbi gazdasági haszon reményében, sőt a Társaság tudományos érdeklődést mutató embereinek azt is megengedték, hogy idejük egy részét tudományos munkára fordítsák (DIJK 2002: 23–24). Az ezekkel párhuzamosan íródott úti beszámolók pedig bőséges információkkal szolgáltak különös állatokról, később pedig magánszemélyek is megbízásokat adtak távoli vidékekre induló hajósoknak állatok beszerzésére (WILLMANN 2009: 51–54).

Az ilyen módon Európába került „természetes” és „mesterséges kuriózumok” népszerű hobbivá tették a keleti holmik gyűjtését, különösen olyan természetrajzi tárgyakét, mint a kagylók, rovarok, lepkék, melyeket könnyű volt megőrizni, de említhetnénk a kínai és japán porcelánokat és lakkárukat is, különösen azt követően, hogy a hollandok létrehozták az egyetlen európai kereskedelmi lerakatot Japánban. Ilyesfajta darabokból állt az orániai hercegek gyűjteménye Hágában, Francois Valentijn *Neptune Cabinetje* Dordrechtben, és hasonló gyűjteményt állított össze idősebb és ifjabb John Tradescant Angliában, ami a korszakra jellemző módon éppúgy magában foglalta az apa által Virginiából beszerzett növényeket, mint a fia által gyűjtött, Powatan indián főnöknek tulajdonított köntöst, de tartalmazott kanadai és grönlandi tárgyakat is. Ez, az általáluk létrehozott *Musaeum Tradescantianum* vetette meg a világ egyik első nyilvános múzeuma, az 1683-ban Oxfordban megnyitott Ashmolean Museum alapját. De figyelemre méltó dél-amerikai néprajzi gyűjteménnyel (tollmunkák, buzogányokat) rendelkezett Bernardus Paludanus (Berend ten Broeke) enkuizeni orvos gyűjteménye is a 17. század elején. Az ilyesfajta tárgyak hollandiai gyűjtésének nagy lökést adott, amikor 1636-ban a Holland Nyugat-indiai Társaság Johan Maurits van Nassau-Siegent nevezte ki braziliai főkormányzóvá. (DIJK 2002: 29; SCHEURLEER 2017: 117–118).

A 17. századtól kezdve a *Kunstkammerek* és a természetrajzi gyűjtemények voltak tehát azok, amelyek először csak alkalmasszerűen, majd egyre szándékoltabban otthont adtak néprajzi tárgyaknak is. A több mint 6000 darabos bajor hercegi gyűjtemény 1598-as leltára szerint 930 *ethnographicát* tartalmazott Dél-Ázsiától a szubszaharai Afrikán át Latin-Amerikáig és a Lappföldig (BUJOK 2009: 17–18). A leideni *Hortus Botanicus* 1675-ben kelt leírása szerint természetrajzi tárgyak mellett egy kis indián hajó is a gyűjtemény részét képezte (DIJK 2002: 30), és az 1650-ben III. Frigyes (1609–1670, ur. 1648–1670) dán király által alapított *Royal Kunstkammer*ben is voltak néprajzi tárgyak (WULFF 2002: 109). Nagy Frigyes Vilmos (1620–1688, ur. 1640–1688) brandenburgi választófejedelem pedig már

nem pusztán továbbépítette a II. Joachim választófejedelem (1505–171, ur. 1535–1571) által megalapozott majd Joachim Frigyes (1546–1608, ur. 1598–1608) által kibővített gyűjteményt, hanem tudatosan gyűjtött keleti tárgyakat, miután fiataalkori németalföldi látogatása során lenyűgözték a Holland Kelet-indiai Társaság alkalmazottai által hazahozott tárgyak. Az 1670-es években kiadott speciális rendeletei eredményeképpen érkeztek természetrajzi tárgyak és fegyverek Bataviából (Jakarta), majd fegyverek, ruházati darabok, használati tárgyak, bútorok Japánból, a Malukkákról, Indiából és Ceylonból, sőt 1681-ben a Benjamin Raule admirális parancsnoksága alatt nyugat-afrikai kereskedelmi expedícióból⁴⁷ visszatérő brandenburgi hajók onnan származó ritkaságokat hoztak a *Churfürstliche Antiken-, Kunst- und Naturalienkammer* számára (BOLZ 2007: 175; DIJK 2002: 29; THEUERKAUFF 217: 110–111). A hindu vallás és alkotásai iránt érzett csodálat pedig még szélesebbre tárta az érdeklődést a régi ázsiai civilizációk alkotásait illetően. Ennek következtében nem csupán európai telepések kezdtek templomszobrokat gyűjteni, és kertjükben kiállítani, hanem könnyebben mozgatható tárgyak mellett az óhazába is küldtek ilyen alkotásokat (DIJK 2002: 30; NOOY-PALM 2002: 48), ami – mint Xántus leveleiben látni fogjuk – az 1860-as években oda vezetett, hogy a holland hatóságok tiltották a régiségek kiadását és elszállítását.⁴⁸ Mindet egybe vetve elmondható, hogy a *Rarität-, Kunst- vagy Wunderkammerek* azt a célt szolgálták, hogy egyfajta mikrokozmoszba gyűjtsék össze a nagyvilág, a makrokozmosz különféle érdekességeit és ritkaságait (BUJOK 2009: 17; KIRÁLY 2012: 51; MACGREGOR 1994: 61).

A domonkosok fentiekben röviden megemlített térítő munkája mellett világszerte mind nagyobb szerephez jutottak más szerzetesrendek is, különösen a jezsuiták, akik a mi szempontunkból azért különösen érdekesek, mert az általuk rendkívül szervezett keretek között megszerzett és közvetített ismeretek jelentősen hozzájárultak a korabeli Európa nagyvilágról alkotott képéhez. Az 1540-ben megalakult jezsuita rend, amely a kor legnagyobb, nemzetek feletti intézményévé nőtte ki magát,⁴⁹ néhány évtized alatt vezető szerepre tett szert a távoli földrészekén végzett térítőmunkában. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a hagyományos hármasszerzetesi fogadalom (engedelmesség, tisztaság, szegénység) mellett a jezsuiták egy negyediket is tettek, mellyel a pápának végzendő szolgálatra kötelezték magukat, amivel azt is vállalták, hogy oda küldheti őket, ahol a legnagyobb szükség van rájuk. Ennek jegyében szerzeteseik hamarosan megjelentek

⁴⁷ Ennek nyomán jött létre a Brandenburgisch-Afrikanische Compagnie.

⁴⁸ Xántus János levele Pulszky Ferenchez, Pest, 1871. október 2. és 1872. január 18., OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁴⁹ A rend 1750-ben körülbelül hússzezer tagot számlált.

Indiában, Kínában, Japánban és Latin-Amerikában. Térítőtevékenységük sikere érdekében a jezsuiták különös hangsúlyt fektettek a képzésre. Több mint egy évtizedes képzésük során világszerte azonos tananyagot sajátítottak el, majd a missziós központokban, a missziós munka megkezdése előtt is többéves felkészülés (pl. helyi nyelvek elsajátítása) várt rájuk. Mindebből következően a rend tagjai között a legkülönbözőbb tudományágak (teológia, nyelvészet, építészet, földrajztudomány, zene) képviselői egyaránt jelen voltak, s ebbéli képességeiket evangelizációs munkájuk során is hasznosították. Ahhoz, hogy ebben eredményesek legyenek szükség volt a lehető legtöbb, az őslakosokra vonatkozó adat összegyűjtésére és továbbítására. Ennek eredménye a nagyszámú, levél vagy önálló dolgozat formájában közreadott beszámoló, melyek az őslakók szokásairól, mindennapi életéről, nyelvéről, a vidék flórájáról és faunájáról értekeznek (BABARCZI 2011: 65–66). Hasonló fontossággal bírtak a missziós munka során megismert vidékekről készült térképek, amelyek bemutatták azok topográfiáját, vízrajzát.

A tengerentúlon szolgáló rendtagok beszámolóit nem voltak öncélúak. A jezsuita rend szigorúan szabályozott kommunikációs csatornákat és módszereket használt, mely a legalsó szinten lévő, terepen dolgozó misszionáriustól a rendfőnökiig mindenre kiterjedt. Az információáramlás csatornáit a rendtagok közötti levelezés mellett a tartományfőnökök által a generális számára összeállított jelentések voltak, melyek szigorúan hierarchikusan és területi alapon tagolódtak, akárcsak maga a szervezet. A megszerzett tudásról, illetve a rendet érintő történésekről bizonyos időközönként belső használatra szánt hírleveleket köröztettek. A dokumentumok kívülágnak szánt, cenzúrázott, összefoglalója a rend éves beszámolója, a *Litterae Annuae* volt. De említhetünk olyan műveket is, mint José de Acostának (1540–1600), a latin-amerikai hittérítés egyik ideológusának 1588-ban napvilágot látott *Historia natural y moral de las Indias* című munkája. Ebben három csoportra osztotta a pogányokat, az elsőbe tartoztak a szervezett államokban élő, írást ismerő ázsiai népek, a másodikba az uralkodó irányítása alatt élő, de nem írástudó népek, például az aztékok és az inkák kerültek, a harmadik csoportot pedig a vad, civilizálatlan vándorló-gyűjtögető újvilági indián törzsek alkották. A 18. században aztán megjelentek a nagyközönségnek szánt jezsuita sajtótermékek is, a francia *Lettres édifiantes*, a *Journal de Trévoux*, illetve a német *Neue Welt-bott*, melyek egyebek mellett ismeretterjesztő szándékkal közöltek távoli tájakról szóló összefoglalókat, levélkivonatokat (BABARCZI 2011: 174). Információk mellett a jezsuita misszionáriusok őslakos tárgyakat is eljuttattak Európába. Ennek egyik korai példája az a huronok által készített wampum öv, amelyet 1654-ben küldött Párizsba egy francia jezsuita (FEEST 2021: 46), de látni fogunk példát erre magyar jezsuiták esetében is.

I.1.2. Földrajzból néprajz: egy új tudomány születése

A 18. század közepe táján új fejezet nyílt Európa és a tengerentúli világ érintkezésének történetében. Az „első világháborúként” is emlegetett hétéves háború (1756–1763), illetve az azt lezáró párizsi béke nyomán megélénkült a gyarmatbirodalmak létrehozásáért folytatott versengés. Ez együtt járt a felfedezőutak soha nem látott megnövekedésével, amelyek minden korábbinál hozzájárultak a világ tudományos feltérképezéséhez (KONTLER 2004: 270). A felfedezőutakra induló hajók személyzetének egyre inkább részévé váltak az utazó kutatók. Földrajzi kérdések tisztázása mellett elsősorban botanikai, zoológiai és ásványtani vizsgálatokkal, gyűjtéssel foglalkoztak, rendelkeztek állatbefogó és preparáló eszközökkel, hogy már az út során tanulmányozni és konzerválni tudják a gyűjtött anyagot. Jóval nehezebb feladatot jelentett az emberek megfigyelése, mivel az expedíciók személyzete csupán rövid időt töltött a szárazföldön, így saját közegükben alig volt módjuk tanulmányozni az őslakókat, ami különösen nehézzé tette az európai etnocentrizmus által egyébként is erősen befolyásolt megfigyeléseket. Ezeket olyan kérdőívek segítségével próbálták rögzíteni, mint a Bernhard Varenius által 1650-ban kiadott *Geographia generalis*. Ez az idegen népek bemutatására tíz szempontot sorolt fel, köztük olyanokat, mint a külső megjelenés, a táplálkozás, a beavatási rítusok, a házassági szokások, a temetési szertartások, a nyelv és a vallás (BITTERLI 1982: 408).

A felvilágosodás elérkeztevel két fő szempont szerint tették vizsgálat tárgyává az Európán kívüli társadalmakat és magát az embert. Egyfelől az élővilág részét alkotó biológiai lényként tanulmányozták: fizikai antropológiai jellegzetességeit rögzítették, elsősorban a rasszok megállapításának céljával. Másfelől filozófiai, társadalomelméleti szempontból vizsgálták. A felvilágosodás, úti beszámolókat olvasó gondolkodói az emberi természet eredeti és univerzálisnak remélt formáját keresték az írástudatlan népek körében. Így, ahogy Amerika felfedezése az Európán kívüli népek középkorból örökölt képének reneszánsz újraértékelését segítette, úgy Óceánia 18. századi feltárása a nem európai népek politikai és társadalmi berendezkedésének tudományos vizsgálata előtt nyitotta meg az utat, és járult hozzá az egyenlőségen alapuló óceániai társadalmak, illetve a nemes vadember eszméjével való szakításhoz (LIEBERSOHN 2008: 19, 28; NOOY-PALM 2002: 48).

Az emberi nem „különböző változatainak” megismerése hatalmasra duzzadó empirikus anyagot szolgáltatott annak a kérdésnek a tanulmányozásához, hogy az alapján véve egységes-e vagy megosztott, s ha az utóbbi, akkor ezt civilizációs vagy biológiai értelemben kell felfogni. Ez pedig további felkavaró kérdéseket vetett fel nemcsak az emberi történelem Szentírásban elbeszélte verziójával, hanem a korabeli közélet olyan hevesen

vitatott témáival kapcsolatban is, mint a rabszolgaság, az emberi egyenlőség és az emberi jogok. A Genézisben elbeszélte történetből ugyanis nem következhetett más, mint hogy a teremtés egyszeri és egységes aktus volt, s hogy ezért az emberi megjelenés és magatartás szembeötlő eltéréseit – bár természetesen maguk is az isteni terv részei – csakis az emberiséget a teremtés utáni szétszóródás folyamán ért környezeti hatások eredményeként lehet felfogni. Éppen ezért koncentráltak ezekre a hatásokra a nevezetes klímaelméletben, mely szorosan összefonódott az emberi testben mint biológiai organizmusban zajló folyamatokat a „testnedvek” összetételével és áramlásával magyarázó elmélettel: a hőmérséklet, a páratartalom, a fény stb. – de a terepviszonyok együttese is – ezeken keresztül gyakorol befolyást az emberek külsejére, hajlamaira és kedélyére, s teszi őket szorgalmassá és tevékenyvé vagy lustává és ernyedtté, ezáltal önállóvá vagy kiszolgáltatottá, nemes és acélos vagy alattomos és gyöngye jelleművé, végső soron szabadságra vagy szolgaságra teremté (KONTLER 2004: 270–271).

Az ember, mint biológiai és társadalmi lény tanulmányozása mellett a 18. századi tudományos expedíciók eredményeképpen mind több „primitív” ember alkotta tárgy is Európába érkezett, még ha egyelőre nem is azzal a céllal, hogy rajtuk keresztül a kibocsátó társadalmakat vessék vizsgálat alá, hanem kuriózumként és hogy piacképes kereskedelmi áruként adjanak túl rajtuk. Ennek legközismertebb példája az a több mint 2000 tárgy, amely James Cook (1728–1779) 1768 és 1779 közötti három felfedező és természettudományos expedíciójából⁵⁰ került Európába, és a Cook-expedíciók visszatérését követő évtizedek, elsősorban *naturáliákat* kínáló árverései során különböző uralkodói és főúri központokban szóródtak szét, Londontól Bécsig és Göteborgtól Firenzéig (DIJK 2002: 30; LANDSBERG 2007: 104–106). Cook csendes-óceániai expedíciói nem csupán az onnan származó tárgyak gyűjtésében jelentettek mérföldkövet, hanem általában a ’mesterséges kuriózumok’ és ’természeti népek’ anyagi kultúrájának gyűjtésében is (THOMAS 2018: 39). Az, hogy a

⁵⁰ Az 1768 és 1771 közötti első expedíció célja a Vénusz áthaladásának tanulmányozása, illetve a *Terra Australis Incognita* létének bizonyítása volt. Ez utóbbi volt a második 1772 és 1775 közötti út célja is, míg a harmadik 1776-ban indult expedícióé az ún. északnyugati átjáró megtalálása. Az első út olyan érdeklődést támasztott mind a csendes-óceáni világ, mind az onnan származó tárgyak iránt, hogy a következő két út során még a tengerészek is mindent, nemcsak természetrajzi, hanem néprajzi tárgyakat is, megpróbáltak beszerezni, hogy visszatérésüket követően el tudják adni. A helyiek, különösen Tahitin és a Társaság-szigeteken európai javakért cseréltek vagy kapcsolatépítés céljából ajándékoztak tárgyakat (THOMAS 2018: 40–42). Hasonló céllal indította útnak 1766-ban XV. Lajos a Boudeuse fregattot Louis-Antoine de Bougainville (1729–1811) parancsnoksága alatt. Ez volt az első állam által finanszírozott próbálkozás a Föld körülhajózására és a Csendes-óceán medencéjének felkutatására. Bougainville 1767 áprilisában érkezett Tahitire. Arról készített leírása, valamint az általa és legénysége által hazavitt gyűjtemények, illetve az utazás során készült képek nyújtották a háttérrel a nemes vadember képének a megalkotásához. A Bougainville és az expedíció természettudósa, Philibert Commerson által gyűjtött tárgyak a királyi gyűjteménybe (*Cabinet et Jardin du Roi*), míg a legénysége magánkezekbe vagy különböző tudóstársaságokba kerültek (CARREAU 2018: 82–85).

Cook-expedíciók által Európába hozott tárgyak végül múzeumba kerültek, és nem tűntek el egyszer s mindenkorra a magángyűjtemények útvesztőiben, paradox módon annak tulajdonítható, hogy a korabeli aukciókon sokkal nagyobb népszerűségnek örvendtek a gyűjtők körében a természet csodái, mint az effajta „mesterséges” kuriózumok, amelyeket így alacsonyabb áron meg tudtak szerezni a későbbi múzeumok elődei (KAEPLER 1978: 38). Végso őrzési helyük között két olyan, egymással szoros kapcsolatban levő város is felbukkan, aminek háttérét az itt következő fejtegetések világítják meg: egy Európa periferiáján elhelyezkedő uralkodói székhely, Szentpétervár, és egy gazdag hatalmi központnak távolról sem nevezhető német város, Göttingen mindössze néhány évtizeddel korábban, 1734-ben alapított, első, a felvilágosodáshoz kapcsolódó virágkorát éppen a Cook-expedíciók idején élő egyeteme.

A világ legelső, eleve kutatóegyetemnek szánt intézménye, a Georgia Augusta, német és angol intézményi és kulturális hagyományok ötvöződésének köszönhetően – az Alsó-Szászországi Választófejedelemség 1692 és 1833 között brit-német perszonálunió alá tartozott – kivételes tudásszociológiai újdonságokat eredményezett a tudományok történetében. Az új egyetemet az alapítók mindenekelőtt a Hanover- (Hannover-) ház európai befolyási övezetének növelésére szánták, és egyúttal – ami legalább ilyen fontos – a brit politikai, ipari-technológiai és kereskedelmi érdekek egyik legfőbb intézményes bázisának tekintették. Az egyetem egyfelől az új típusú természetkutatás központja lett, ahol uralkodó szerep jutott a matematikának és a kísérletező empirikus természettudományoknak, másfelől a hasonlóan újszerű társadalomkutatásnak, a nyelvtudományoknak, valamint a klasszika- és a modern filológiai hermeneutikának. Alapelvnek tekintették, hogy a tudós saját tárgyát mindig az egészre tekintettel, holisztikus szemlélettel vizsgálja (BÉKÉS 2010: 28–30).

Az egyetem tanári karát olyan professzorok fémjelezték, mint az orientalista Johann David Michaelis, a nyelvész és természettudós Christian Wilhelm Büttner, a történész August Ludwig von Schlözer és az antropológus Johann Friedrich Blumenbach. Az előbbi nevéhez fűződik történeti bibliakutatás életre hívása. A Biblia helyszíneinek vizsgálatára Michaelis eredetileg a keleti utazást fontolgató Schlözert kérte fel, s csak miután az Oroszország régmúltja felé forduló történész nem vállalta e megbízatást, és öt évre oda költözött, esett választása egy német származású dán utazóra. 1761-ben Carsten Niebuhr a göttingai egyetem ajánlása nyomán dán királyi megbízásból indult útnak, hogy bejárja Arábia, Perzsia, Ciprus és Palesztina tájait. Michaelis egy kérdőívvel látta el őt, amelynek alapján az utazó megfigyeléseit a Szentírás egyes szöveghelyeinek a korábbiaknál

pontosabb, történeti jellegű interpretálására kívánta felhasználni az ószövetségi Sába királysággal azonosított dél-arábiai keresztény emlékek tanulmányozása kapcsán. Az expedíció célja mindenekelőtt Jemen növényzetének, állatvilágának, nyelvének és földfelületének kutatása volt.

Az ilyen és hasonló utazások tapasztalatait Blumenbach később az antropológia, illetve a születőben lévő etnográfia területén kamatoztatta. Ő eredetileg Büttnernek az ember természettörténetéről tartott előadásaiból kapott ösztönzést a rassz problémájának a linnéi szemléletet meghaladó megközelítésére. Az összehasonlító anatómiai vizsgálatok bázisául szolgáló koponyagyűjtemény mellett 1781-ben létrehozott egy 350 darabos néprajzi gyűjteményt is a harmadik Cook-expedíció anyagából, amit Reinhold Forster, a második Cook expedícióhoz köthető hagyatékából származó további 150 tárggyal egészített ki 1799-ben. A koponyagyűjtemény képezte a tapasztalati háttérét Blumenbach rassz-konceptiójának, amely (csupán a bőrszín alapján négy rasszt megkülönböztető) Kantétól legpregnánsabban éppen empirikus megalapozottságában tért el. A koponyák morfológiai jegyeit minden esetben azoknak geográfiai eredetét, illetve az azokhoz kötődő környezeti sajátosságokat figyelembe véve vetette össze. Mindezek alapján Blumenbach öt rasszt különített el: a kaukázusit, a mongoloidot, az etiópot, az amerikai és a malájt. Az eredeti rassznak az európai és nyugat-ázsiai típusokat magában foglaló kaukázusit tartotta. A Göttingában uralkodó empirikus szemléletet jelzi az a tény is, hogy Blumenbach elutasította az anatómiai és fiziognómiai megfigyelések etikai értékítéletként való alkalmazását.

Blumenbach nem csupán műveinek szemléletével befolyásolta a távoli kontinensek titkainak feltáróit, hanem szerepe volt Alexander Humboldt közép-amerikai, von Wied brazíliai, illetve Mississippi környéki, Hornemann csádi, Röntgen marokkói utazásainak létrejöttében is. A későbbi utazók számára viszont éppen Humboldt dél-amerikai expedíciója vált mintaértékűvé, pontosan annak a történelmi, növényföldrajzi, geológiai megközelítést egyesítő szemléletnek a nyomán, amelynek előképével Göttingában találkozott. Humboldt Forstertől, akivel hosszú európai utazást tett, közvetlen betekintést kaphatott a Cook-expedíció eredményeibe is (BUSCHMANN 2018: 199; GURKA 2003: 348–350).

A nem nyugati társadalmak tanulmányozását a fejlettebb európai országokban polgári kezdeményezésre alapított tudományos társaságok vállalták magukra, így például az 1752-ban alapított Holland Tudományos Társaság, vagy már a gyarmatokon létrehozott, a holland-indiai népek szokásainak, erkölcsének, régiségeinek és természetrajzának bemutatására folyóiratot is megjelentető Batáviai Művészeti és Tudományos Társaság (1778, Batávia, EFFERT 2008: 4) és a Bengáliai Ázsia Társaság (1784, Calcutta). Ezzel

szemben a kevésbé polgárosodott országokban a felvilágosult uralkodók töltötték be hasonló szerepet. Ennek jegyében adott megbízást a régiségbúvár III. Károly (1716–1788, ur. 1759–1788) az amerikai gyarmatain levő emlékek tanulmányozására, aminek eredményeképpen nem csak részletes leírások készültek mexikói és perui romokról, hanem ott kiásott leletek is kerültek az 1771-ben alapított Természettudományi Királyi Kabinetbe (CABELLO CARRO 1989).

A korszak e körbe sorolható és leginkább figyelemre méltó uralkodói alapítású intézménye a szentpétervári *Kunstkamera* volt, ami egyszerre adott otthont számos tudomány kiemelkedő művelőjének és az általuk képviselt tudományágak gyűjteményeinek. A székhelyét Moszkvából 1714-ben Szentpétervárra áthelyező Nagy Péter (1672–1725, ur. 1682–1725) európai követsége idején összeállított gyűjteményét is magával vitte az új fővárosba. Ezt előbb a Nyári Palotában, majd 1719-ben az ún. Kikin-palotában helyezték el, ahol nyolc teremben meg is nyitották a közönség számára az érmékből, anatómiai mintákból, botanikai és állattani kuriózumokból, valamint régészeti leletekből álló gyűjteményt, ami könyvritkaságokat is magában foglaló könyvtárral és kémiai laboratóriummal egészült ki. A meglévő gyűjtemények gyarapítása érdekében Nagy Péter számos olyan dekrétumot bocsátott ki, ami tudományos gyűjtemények beszerzését rendelte el: a „természet szörnyszülöttjeit”, föld alól előkerült régiségeket, úgy mint „különös köveket, emberi és állati csontokat, régi feliratos köveket, vas vagy réz fegyvereket, cserépedényeket, bármit, ami igen öreg és szokatlan”.⁵¹ A könyvtár és az orvosi hivatal titkáráként még 1714-ben Szentpétervárra invitált elzászi Johann Daniel Schumachert (1690–1761) pedig azzal a feladattal küldte Franciaországba, Hollandiába és Angliába, hogy tudósokat hívjon Oroszországba, ismerkedjen meg az európai Kunstkammerekkel és szerezzon be új könyveket a könyvtár és kiállításokat a múzeum számára. Mindezen lépések vezettek a Tudományos Akadémia 1724-es megalapításához, melynek első két intézménye a *Kunstkamera* és annak könyvtára lett.

A *Kunstkamera* legkorábbi, a kultúrtörténet körébe sorolható gyűjteményei az intézmény alapítása körüli időkre nyúlnak vissza, részben a Nagy Péter által Európából hozott, részben az uralkodó 1722-es perzsiai hadjáratából származó tárgyak. Klasszikus értelemben vett néprajzi gyűjtemények az ezt követő birodalmi terjeszkedés során kerültek Szentpétervárra, legkorábban Szibériából és Észak-Amerikából. Ezek megszerzésére részben az ismeretlen területeket feltáró katonai akciók, részben földrajzi, csillagászati és

⁵¹ Az Orosz Birodalom Teljes Törvénytára 1830. Vol. V. N 3159; idézi SZ.N. 2009: 15.

természettudományos expedíciók adtak alkalmat, melyeknek részét képezték tudományos céllal, illetve távoli, mindenekelőtt észak-amerikai orosz fennhatóság alatt álló területek utánpótlására szervezett tengeri utak is, vagy éppen a Csendes-óceán déli vidékeire vezetett expedíciósorozat a 19. század elején. Ezeknek a legkülönbözőbb céllal indított utazásoknak az is célja volt, hogy statisztikai, adózási, antropológiai és nyelvészeti szempontból mérjék fel az Orosz Birodalom népcsoportjait, és ismerjék meg szokásaikat, amihez éppúgy, mint nyugaton, kérdőívekkel és előre meghatározott szempontrendszerrel látták el az expedíciók résztvevőit. Mindez együttjárt – minthogy már létezett erre a célra létrehozott intézmény és megőrzés iránti igény – néprajzi gyűjtemények beszerzésével is (GOVOR 2018: 171–172; SZ.N. 2009).

Az említett expedíciók egyik korai és jellegzetes példája az 1733 és 1743 között lebonyolított Nagy Északi Expedíció volt. A kezdeményezés ezúttal is Nagy Pétertől származott, akinek az volt az elképzelése, hogy az orosz haditengerészet a teljes Északi tengeri utat feltárja. Az expedíció megvalósítására azonban már csak az uralkodó halálát követően került sor. Az expedíció fő szervezője és vezetője az a Vitus Bering volt, aki korábban Péter megbízásából az I. Kamcsatkai Expedíciót (1725–1730) vezette (a Nagy Északi Expedíció ezért szerepel II. Kamcsatkai vagy Bering Expedíció név alatt is). Az expedíció legfőbb célja az ázsiai és az amerikai kontinens kapcsolatának, az ún. északnyugati átjáró létezésének tisztázása volt, továbbá, ezzel szoros összefüggésben, Szibéria arktikus keleti partvidékének, valamint az észak-amerikai partvidék egy részének feltárása és térképezése, illetve az Amerikával és Japánnal folytatandó kereskedelmi lehetőségek felderítése. Az expedíció három külföldi és számos orosz tudóst, illetve művészt (a kor szokásainak megfelelően az ő feladatuk a látottak dokumentálása volt) is vitt magával. Egyikük, Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) feladatai közé tartozott a szibériai etnikai csoportok viseletének, vallásának és rítusainak leírása és kategorizálása, de ugyancsak az expedíciónak köszönhetően kerültek sámánkultuszhoz tartozó tárgyak és viseletdarabok a *Kunstkamera* gyűjteményébe, amelyek aztán sajnálatos módon megsemmisültek az épület felső részét 1747-ben elpusztító tűzben, mindössze az 1741-ben latin nyelven publikált katalógusból van képünk a gyűjteményről (VERMEULEN 1999: 13–22).

A *Kunstkamera* gyűjteményeinek 1767-es felülvizsgálatából tudjuk, hogy a zoológiai, botanikai és anatómiai gyűjtemények mellett ekkor már különálló gyűjteményben őrizték a modelleket, eszközöket,⁵² viseleti darabokat és néprajzi tárgyakat, végül 1830-ben

⁵² Ez olyan, a korszakra jellemző, kézműves termékek mintáiból, valamint gépek és épületek makettjeiből álló gyűjtemény lehetett, amelyeket a Magyar Nemzeti Múzeum Kézműtani Tára is őrzött 1810-től nagyjából az

hét különálló múzeumot hoztak létre: a Botanikai, a Zoológiai, az Ásványtani, az Ázsiai, az Egyiptomi, a Néprajzi és az Anatómiai Múzeumot. Ez utóbbi kettőből jött létre 1879-ben az Antropológiai és Néprajzi Múzeum annak a Karl Ernst von Baerneknak⁵³ a korábbi javaslata nyomán, aki 1842-től állt az Anatómiai Múzeum élén, s egyúttal a Birodalmi Földrajzi Társaság Néprajzi Múzeumának az igazgatója volt azzal a törekvéssel, hogy az említett két tudományágat a régészet segítségével összekapcsolja az emberi faj és kultúra eredetének vizsgálatával (Sz. N. 2009). Azaz az ő munkásságában is tetten érhető az később részletesebben is tárgyalt hármasság gyűjtőkör, ami a 19. század végi európai etnológiai múzeumok sajátossága volt.

Mindez a sokoldalú tudományos tevékenység, illetve az intézményi háttér számos európai, főként német tudóst vonzott Szentpétervárra, akik kutatásaik során olyan új tudományágak elméleti megalapozásában játszottak szerepet, mint a néprajz. Ez távolról sem meglepő az orosz terjeszkedés fentiekben leírt sajátosságainak ismeretében, mint ahogy az sem, hogy a néprajz/etnológia kifejezés egyik előképének tekinthető *Völker-Beschreibung* terminus a fentebb taglalt Nagy Északi Expedíció kapcsán bukkan fel első ízben. Abban a terjedelmes útmutatóban, amelyet az expedíció kapcsán már említett Gerhard Friedrich Müller készített 1740-ben az expedícióban őt váltó Johann Eberhard Fischernek. A fogalom a „Sibéria földrajzi és történeti leírására” vonatkozó elaborátum azon hatodik, utolsó részében jelenik meg, amelyben Müller 923 pontban foglalta össze a leírandó jelenségeket, nemcsak az egyes népek szokásainak és hagyományainak rögzítésére, hanem – éljenek bár különböző földrészek – összehasonlításra is buzdítva követőit. Arra nézve, hogy a néhány évtizeddel később megszülető *Völkerkunde* és *Ethnographie* fogalom előképét a Müller által használt *Völker-Beschreibung* kifejezésben kell keresnünk a legkézenfekvőbb bizonyíték, hogy azok szerepelnek annak az August Ludwig von Schlözernek a szláv népek, mindenekelőtt az oroszok történetét feldolgozó, 1771-ben megjelent *Allgemeine Nordische Geschichte* című művében, aki Szentpéterváron Müller közeli munkatársa volt, és ötéves oroszországi tartózkodását követően 1767-ben tért vissza a Göttingeni Egyetemre. Az *ethnographia* kifejezés pedig már ugyanebben az évben megjelenik Johannes Friedrich Schöpperlin Svábföld történetét latinul összefoglaló művében, mégpedig a *geographiával* szembeállítva (SÁRKÁNY 2012: 12–13; VERMEULEN 1995: 39).

Ethnographiai Osztály megalakításáig.

⁵³ Baer támogatta Reguy Antal szibériai kutatásait is, annál is inkább, mert azok beleillettek az említett orosz birodalmi törekvésekbe: ismeretlen területek feltárása és az ott élő népek feltérképezése. Ugyancsak Baer nevéhez fűződik az 1861-es göttingeni első nemzetközi antropológiai kongresszus létrejötte, ami a Német Antropológiai Társaság megalapításához és az Archiv für Anthropologie megszületéséhez vezetett.

A 18. század harmadik negyedében megjelenő etnográfia fogalma és gyakorlatban történő alkalmazása szorosan kapcsolódott az akkoriban a történettudomány részének tekintett földrajz különböző ágaihoz. Míg a *Gränzkunde* a természetföldrajzot, a *Länderkunde* pedig a regionális földrajzot tekintette vizsgálat tárgyának, addig a *Menschen- und Völkerkunde*, illetve *Ethnographie* keretében az egyes népek fentebb már említett sajátosságait, fizikai jellegzetességeit, nyelvét, szokásait és hagyományait tanulmányozták (SÁRKÁNY 2012: 14). Ugyanakkor az etnográfia kialakulásában fontos szerepet játszottak a statisztika és az államtudományok mellett az embert mint biológiai lényt vizsgáló természettudományok is, sőt a nyelvek, szokások összehasonlítási és osztályozási módszertanának kidolgozásában Linné osztályozási rendszere is (FEEST 2012: 22).

A Schlözer művének megjelenését követő két évtizedben pedig nemcsak hogy újabb fogalmak születtek meg, úgy mint a *Volkskunde* és az *Ethnologie*, hanem az említett kifejezések több mint negyven könyvben, folyóiratban és cikkben fordultak elő (VERMEULEN 1995: 48).

I.1.3. Wunderkammerek mélyéről nyilvános múzeumokba: az etnológiai múzeumok születése

A XVIII. század első harmadára öt nagy gyűjteménytípus alakult ki az európai *Kunst-* és *Wunderkammerek*ben: „kortárs” képzőművészet, antikvitások, egzotikumok (ásványok, fossziliák, idegen földrészek kincsei, „primitív” népek tárgyai), tudományos és technikai eszközök (hangszerek, gépek, műszerek, viseletek, fegyverek, egyéb *raritások*), valamint természeti kuriózumok. Fénykoruk végét a felvilágosodás hozta magával, amikor a tudományban a megismerő rácsodálkozást immár új értékmérők váltották fel: az ész kultuszával együtt járó kételkedés, a kritikai attitűd, a diszciplínák szaporodása és határaik kijelölése (KIRÁLY 2012: 54–55).

A 18–19. század fordulójától a felvilágosodás eszméinek és a francia forradalom következményeinek, de nem utolsósorban robbanásszerű gyarapodásuknak köszönhetően az uralkodói és főúri magángyűjtemények alapvető változásokon mentek keresztül: köz- és ennek folyományaként nyilvános gyűjteményekké váltak, továbbá az újonnan megszülető tudományágakat is figyelembe véve átrendezték, rendszerezték őket. Így születtek meg az első különálló néprajzi gyűjtemények, sőt önálló múzeumok. Közülük egyesek folyamatosan fennmaradtak és fejlődtek, míg mások évtizedekre elenyésztek, a fennmaradás határán egyensúlyoztak, attól függően, hogy velük párhuzamosan létrejöttek-e az őket támogató,

számukra szakmai személyzetet biztosító tudományos társaságok és orgánumok. Sorsukat végső soron az határozta meg, hogy valós társadalmi igény hívta-e életre őket, s az hosszabb távon is anyagi és erkölcsi támogatást nyújtott-e számukra, ahogy a német múzeumok példáján részletesebben elemezni fogjuk. Ennek híján csupán egy-egy elkötelezett személy fáradozásainak köszönhetően születtek meg, s túl korán jött intézményként nem tudtak fennmaradni, ahogy első példánkon láthatjuk, majd a Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztálya esetében is bemutatjuk.

A bécsi ún. Brazília Múzeum iskolapéldája az olyan a 18–19. század fordulójára jellemző, politikai indíttatású tudományos vállalkozásoknak, melyeknél a tudományos tevékenység súlypontja a természettudományokon volt (beleértve a fizikai antropológiai vizsgálatokat is), de kisebb-nagyobb számban *ethnographic*akat is gyűjtöttek. A múzeumot megalapozó expedícióra a portugál trónörökös, Dom Pedro és I. Ferenc császár lánya, Maria Leopoldina 1817-es esküvőjét követő utazás adott alkalmat, és azért volt különleges jelentősége, mert a 19. század elejéig a portugál udvar nem engedélyezte külföldi tudósok kutatásait brazil gyarmatán. Ez a helyzet alapjaiban változott meg, amikor 1807-ben a Napóleon elől menekülésre kényszerülő portugál udvar Rio de Janeiróba tette át székhelyét, ami megnyitotta a brazil kikötőket a nemzetközi kereskedelem és az attól távolról sem független tudományos kutatás előtt.

Ennek köszönhetően jelentős számú tudóscsapat kísért el a trónörököspárt Brazíliába, és ottani tevékenységükhöz részletes utasításokat kaptak a bécsi udvartól. Legfontosabb feladatuk Európa számára hasznos nyersanyagféleségek és termékek felkutatása volt, különös tekintettel értékes fafajtákra, nagy mennyiségben termelhető növényféleségekre, szállítható és Európában meghonosítható állatfajokra. Karl von Schreibers, a Birodalmi Természettudományi Kabinet igazgatója azzal bocsátotta útjukra az expedíció tudósait, hogy tevékenységükkel a lehető legnagyobb mértékben járuljanak hozzá „bolygónk e nagy és páratlanul jelentős részének a kutatásához és megismeréséhez”, és minden módon gazdagítsák a tudományt és a nagyközönséget. Az őslakosságra vonatkozóan az útmutató azt írta elő, hogy információkat gyűjtsenek „életükről, szokásaikról és hagyományaikról, írják le, vagy jelenítsék meg megjelenésüket, és ha lehetséges koponyát is szerezzenek”. Ez utóbbiakat annak a Johann Friedrich Blumenbachnak a javaslatára, aki göttingeni egyetem fizikai antropológiai gyűjteményét létrehozta, és az osztrák expedíció egyik szellemi atyja volt.

Az expedíció eredményeképpen 1819–1835 között, döntően természetrajzi anyag mellett, több mint 2000 néprajzi tárgy érkezett Bécsbe. Ez a 19. század első felének

legnagyobb brazíliai indián gyűjteménye volt, melyet az 1821-ben megnyitott úgynevezett Brazília Múzeumban a közönség elé is bocsátottak. A történet kulcsszereplője maga I. Ferenc császár volt, aki épp akkor, 1806-ban költöztette Bécsbe az ambrasi gyűjteményt, amikor a Természettudományi Kabinet (*k.k. Hof-Naturalienkabinett*) alkalmazottját, Leopold von Fichtelt Londonba küldte, hogy Cook három utazásának árverésre kerülő darabjaiból vásároljon.⁵⁴ Fichtel nem csupán Cook természettudományi gyűjteményének egy részét vásárolta meg, hanem 250 *ethnographicát* is, amelyet a természettudományi gyűjteménytől külön, néprajzi gyűjteményként (*k.k. Ethnographische Sammlung*) vettek nyilvántartásba (FEEST 1995: 114; 2014: 63). Ezek egy grönlandi gyűjteménnyel együtt már 1815-től elérhetőek voltak a nyilvánosság számára (AUGUSTAT 2012: 22). A tudomány iránt érdeklődő I. Ferenc halálát követően, 1837-ben a „túl korán” létrejött múzeumot más Európán kívüli gyűjteményekkel összevonva a Birodalmi Természettudományi Kabinet részeként létrehozott Császári és Királyi Néprajzi Múzeumba olvasztották be, majd 1840-ben becsomagolták, s ezzel hosszú évtizedekre eltűnt a látogatók szeme elől (AUGUSTAT 2012: 14–29), noha 1852-ben majd 1869-ben is fölmerült egy különálló néprajzi múzeum létrehozása (FEEST 1995: 115).

Egészen más, a folyamatos fejlődés útját járták be a berlini *Königliche Kunst- und Naturalienkammer* gyűjteményei, melyeket 1794-es kinevezését követően a francia hugenotta Jean Henry (1761–1831) három nagyobb egységre osztott: 1/ művészeti alkotások és ritkaságok, 2/ természetiek, 3/ régiségek és érmék gyűjteménye. Ezzel a nem európai szerzemények első ízben kerültek Berlinben elkülönített gyűjteménybe, váltak a közönség számára is hozzáférhetővé, s teremtették meg a mai etnológiai múzeumok őseit.⁵⁵

Az etnológiai gyűjtemény második korszaka a berlini *Altes Museum* elkészültével (1830) és a *Kunstammer* élén Henryt váltó Leopold von Ledebur (1799–1877) érkezésével (1832) vette kezdetét. A magas művészet otthonának szánt új intézménybe kizárólag az európai művészet festészeti és szobrászati alkotásai, valamint a klasszikus antikvitások kerülhettek át, míg az ebbe a koncepcióba nem illő iparművészeti, történeti és etnológiai gyűjtemény a *Kunstammer* palotájában maradt. Az utóbbi gyűjtemény tagolásában ekkor jelent meg a máig szokásos kontinentális felosztás (I: Kína és Japán, II: Ázsia többi része,

⁵⁴ Annak a Sir Ashton Levernek a gyűjteményét (az ún. Leverian Museum vagy Holophhusin) árverezték el, aki mintegy ezer Cook-tárggyal rendelkezett (THOMAS 2018: 43–44).

⁵⁵ Az, hogy ez az elkülönítés mennyire nem volt zökkenőmentes, és akkoriban a *naturaliák* és az *artificialák* közötti határ mennyire nem volt egyértelmű, bizonyítja az a valósággal vére menő küzdelem, amit Henry folytatott az 1810-ben megalapított, és gyűjteményét valósággal megtizedelő Zoológiai Múzeummal. Ennek egyik, komikumba hajló esete, amikor az utóbbi intézmény munkatársai egyszerűen lefűrészelték és elvitték egy rénszarvas agancsát, hátrahagyva a molyrágta bőrrel fedett törzset a hozzátartozó hámmal és kantárral ellátott lappföldi szánnal, míg Henry vissza nem követelte az agancsot, azzal érvelve, hogy az „lappföldi ritkaság” (*Lappländische Seltenheit*; LANDSBERG 2007: 102).

III: Afrika, IV: Észak-Amerika, V: Dél-Amerika, VI: Ausztrália és a déli tengerek). Ezeket további alrégiókra osztották, azokon belül pedig tárgycsoportokat különítettek el (A: nyersanyagok, szőttesek, ruházat, B: ékszerek, művészeti alkotások, C: háztartási eszközök, szerszámok, edények, D: hajózási és halászeszközök, E: fegyverek és vadászeszközök, F: hangszerek, G: kultikus tárgyak). Lényegében ugyanez az alapfelosztás maradt érvényben (A: Amerika, B: Ausztrália, C: Afrika, D: Ázsia) akkor is, amikor az 1855-ben elkészült *Neues Museum*ba került az *Ägyptisches Museum*, a *Museum Nordischer Alterthümer*, a *Sammlung der Gipsabgüsse* és a *Kupferstichkabinett* mellett az akkor már *Ethnographisches Museum*nak nevezett gyűjtemény, egyértelmű jelzésként, hogy ekkor még távolról sem alakult ki a végleges múzeumi szervezet.⁵⁶ Az új múzeum kiállításában éppúgy helyet kaptak a „primitív vadak”, mint az amerikai és ázsiai civilizációk, és az alapvető kontinentális felosztáson belül az evolucionista elveknek megfelelően előbb az alacsonyabb, majd a magasabb „kultúrfokon” (*Kulturstufe*) álló népeket mutatták be (BOLZ 2007: 176–185).

Egy-egy kiemelkedő személyiség munkássága által fémjelzett korai néprajzi gyűjtemény sorsát példázza a koppenhágai Néprajzi Múzeum, amelyre nem csupán ezért térünk ki részletesebben, hanem azért is, mert számos tanulsággal szolgál az „egzotikus” népekről való gondolkodás és az ilyen múzeumok későbbi fejlődése szempontjából.

A 18. század végére komoly érdeklődés alakult ki a dániai régiségek iránt, különösen a földbirtokosok és értelmiségiek körében. 1792-ben Frederik Münster teológus professzor és jeles numizmata, Sjaelland püspöke sürgette az északi műemlékek és prehistorikus tárgyak összegyűjtését. 1807-ben királyi rendelettel bizottságot hoztak létre olyan régi emlékek megőrzésére, mint a középkori templomok, vagy a fölből napvilágra került régiségek, amelyeket állami költségen létrehozott múzeumban kellett elhelyezni. A gyűjtemény gondozásával egy vagyonos kereskedő fiát, Christian Jürgen Thomsent (1788–1865) bízták meg 1816-ban, aki kellő felkészültség híján nem tudta, hogy állítsa ki az 500 darabból álló rendezetlen gyűjteményt. Ezért anyaguk szerint kő-, bronz- és vastárgyakra osztotta őket, így alkotva meg a nevéhez fűződő háromperiódusos rendszert.⁵⁷ Az

⁵⁶ Az etnológiai gyűjtemények 1886-os kiköltözésével az épület az *Ägyptisches Museum*, illetve a *Kupferstichkabinett* otthona lett.

⁵⁷ Nils Matthias Petersennel közösen kiadott *Ledtraad til Nordisk Oldkyndighed* (Vezető a skandináv régiségekhez) című korszakalkotó műve 1836-ban látott napvilágot. A skandináv régiségek iránti érdeklődés Svédországban még korábbi időkre nyúlt vissza. Az uppsalai egyetemen már 1662-ben megalakult az ezekkel foglalkozó intézet, amihez múzeum is társult a Svédországból és Finnországból származó leletek számára (WILSON 2006: 49).

átrendezett anyagú múzeum 1819-ben nyílt meg, és vált korlátozott mértékben látogathatóvá, majd 1832-ben a királyi palotába költözött (WILSON 2006: 46–48).

1839-ben Thomsen került a III. Frigyes által alapított *Királyi Kunstkammer* élére is, ahol tevékenységét, Jean Henryhez hasonlóan, az egyes gyűjtemények szétválasztásával kezdte. Ezek között különös szerepet szánt az etnológiai gyűjteménynek, abból a meggyőződéséből kiindulva, hogy az „jelentős mértékben hozzá fog járulni a különböző nemzetek vallásának, szokásainak, képességeinek, hajlamának megismeréséhez, azaz röviden, az éghajlat, a leszármazás és a vallás által meghatározott különböző életviszonyok között élő emberek megértéséhez.” (THOMSEN 1852, idézi WULFF 2002: 109.) Megfogalmazásában egyetlen mondatba sűrítve megjelenik az etnológia korai korszakának egyik igen vitatott alapkérdése. Mi az, ami leginkább meghatározza az emberi társadalom fejlődését: a környezeti hatások, az örökölt tulajdonságok vagy a kulturális sajátosságok. Ugyanazon művében fogalmazta meg a 19. századi etnológia egyik fő célját, és a kutatások egyik mozgatórugóját: a kevésbé iskolázott nemzetek fejlődésének bemutatása lehetővé tenné, hogy megértsük az emberiség legkorábbi fejlődését még azelőtt, hogy az európai kultúra felszámolja azt (THOMSEN 1852, idézi WULFF 2002: 109). Amit múzeumfejlesztő munkásságának ismeretében különösen hangsúlyoznunk kell: céljának elérése érdekében Thomsen a gyűjtött tárgyakat is fel kívánta használni, azaz ez esetben az „egzotikus” tárgyak nem pusztán megcsodálni való kuriózum szerepét töltötték be, hanem a tudományos kutatás forrásaként tekintett azokra.

Thomsen az általa elkülönített etnológiai gyűjteményt hét teremre osztva bocsátotta a nagyközönség elé, ám igazi célja nem egy művészeti múzeumban elhelyezett néprajzi osztály, hanem egy önálló néprajzi múzeum létrehozása volt, ehhez azonban folyamatosan fejlődő gyűjteményre volt szüksége. Ezt, a korszak szokásainak megfelelően, alapvetően nem saját gyűjtéssel – bár az európai útjai során elé kerülő *ethnographicák*at igyekezett megszerezni –, hanem megbízások útján valósította meg (ő maga soha nem hagyta el Európát). Olyan embereket keresett, akiktől megfelelő tárgyak beszerzését remélhette: más kontinensekre induló hajók kapitányait, oda utazó vagy ott élő dánokat. Felkéréseiben konkrétan meghatározta, hogy miféle tárgyakra tart igényt. Arra törekedett, hogy olyan, általános használatú, hétköznapi tárgyakat szerezzen be, amelyek illusztrálják az emberek mindennapi életét (WULFF 2002: 112). A helyi kultúrát reprezentáló hétköznapi tárgyak mellett Thomsen másik célja éppen hogy olyan darabok megszerzése volt, amelyek még beszerzési helyükön is ritka és egészen különleges tárgynak számítottak (WULFF 2002: 112). Ezekkel a tárgyakkal aligha lehetett más célja, minthogy múzeumának presztízsét emelje.

Első beszerzéseit Thomsen az afrikai, ázsiai és nyugat-indiai dán gyarmatokról, s persze mindenekelőtt Grönlandról eszközölte, de kihasználta a dán korvett, a Galathea 1845–47 közötti Föld körüli útját is, mely nem csupán dán gyarmatokat érintett, hanem Indiában, Jáván és Balin is járt. Diplomáciai feladatok mellett az utazás tudományos célokat is szolgált – a hajó egy-egy botanikust, zoológust és geológust is vitt magával –, s bár senki sem volt speciálisan néprajzi kutatással megbízva, jelentős összeget szántak *ethnographicák* beszerzésére, ami a hajókáplán feladata volt, azzal, hogy különös figyelmet fordítson helyi anyagokból készült tárgyakra (WULFF 2002: 112).

Thomsen stratégiája eredményesnek bizonyult: a gyűjtemény növekedésének köszönhetően a mai Nemzeti Múzeumnak otthont adó *Prinsens Palæ*-be költöztethette azt, ahol az önállóvá váló múzeuma immár 44 teremben újjászervezve nyílt meg 1849–1852 között. Az új múzeum szakított a *Kunstammer* azon kiállítási elvével, mely a magaskultúrákat helyezte előtérbe, és az Európával való kapcsolatot hangsúlyozta. Az új múzeum kiállítása Thomsennek azt a fent említett törekvését tükrözte, miszerint az etnológiai gyűjtés célja az emberiség legkorábbi fejlődési folyamatainak megismerése. Ennek megfelelően a három részre osztott kiállítás a fémeket nem használó, azaz kulturálisan alacsonyabb színvonalat képviselő népek anyagával kezdődött, majd a fémeket használó, de saját maguk által kifejlesztett írás nélküli népek, végül a fémeket használó és saját írással rendelkező népek következtek (WULFF 2002: 111). A rendelkezésre álló gyűjteménynek ez a fajta beosztása alapjaiban különbözött a berlini múzeum esetében megismert földrajzi, majd azt tovább-bontó, tárgytípusok szerinti funkcionális tagolástól. Azzal a kézenfekvő, de inkább a közönség informálását, semmint a tudományos értelmezést segítő megoldással szemben Thomsen olyan, „mesterséges” csoportosítást alkalmazott, ami elsősorban tudományos célokat szolgált. A Néprajzi Múzeum felépítését megelőző tudományos munkásságának ismeretében azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy ennek a célnak az elérésében, az emberiség korai fejlődésének feltárásában, egyként szerepet kapott a régészeti leletanyag és az etnológiai tárgyegyüttesek osztályozása és értelmezése. E kettő egységben való kezelése ismét csak a korai etnológiai múzeumok sajátossága volt, ahogy a későbbiekben újabb nemzetközi példákon fogjuk majd látni. Mindezek fényében aligha tűnhet túlzónak az a megállapítás, mely szerint Thomsen a koppenhágai múzeumot a korabeli Európa egyik legfontosabb múzeumává tette (WULFF 2002: 118).

Thomsen haláláig vezette az általa felépített múzeumot, s hogy annak sikere mennyire az ő tudományos teljesítményén múlt, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy utódai alatt a múzeum csaknem a megsemmisülés sorsára jutott. A Thomsent követő Jens

Jacob Asmussen Worsaae (1821–1885) ugyancsak kiemelkedő régész volt, de nem értette meg a néprajz/etnológia jelentőségét, épp azt a szerepét, amire Thomsen mutatott rá világosan. Worsaae, aki egyúttal az Ősi Északi Múzeum igazgatói tisztét is betöltötte, a Néprajzi Múzeumot 'tudományosabb múzeummá' kívánta alakítani. Ennek jegyében osztotta egy múlttal foglalkozó és egy jelenkori részre. Az előbbibe, az északi régiségek kivételével, valamennyi kontinens 'kihalt vagy civilizáltabb népeinek' régészeti leletei kerültek földrajzi, és ha lehetséges kronológiai rendben, míg az utóbbiba földrajzi elhelyezkedés és rasszok szerinti elrendezésben a legfontosabb 'primitív vagy statikus kultúrák' azon jellemző tárgyai, amelyek a korábbi életviszonyokat illusztrálták. Ezzel az átalakítással a Néprajzi Múzeum, noha formálisan független intézmény maradt, az Ősi Északi Múzeum összehasonlító fiókin intézményévé vált, majd Worsaae igazgatóságát követően azt is elveszítette, és még a felajánlott, kivételesen jó gyűjteményeket is visszautasította (WULFF 2002: 120–121). Mindezek ismeretében azt mondhatjuk tehát, hogy Thomsen koncepciója és múzeuma évtizedekkel megelőzte korát, és hosszú ideig nem is talált követőkre.

Az uralkodói magángyűjteményekből létrejövő állami múzeumoktól jelentős mértékben eltérő mintát mutat a hollandiai etnológiai múzeumok fejlődése, s azok egyik példaadó gyűjteménye, Phillip Franz von Siebold japán kollekciója. A 18. századi németalföldi helytartók festményeket, kéziratokat, könyveket, érméket, görög-római régiségeket, természetrajzi tárgyakat és ritkaságokat tartalmazó kabinetje súlyos veszteségeket szenvedett az 1795-ös francia megszállás következtében, amikor, éppúgy, mint Berlin esetében, az uralkodói gyűjteményeket részben hadizsákményként Franciaországba szállították, részben elárverezték a francia konvent azon döntésének megfelelően, miszerint a forradalmat a megszállt területekre is ki kell terjeszteni, és a bukott uralkodók javait, gyűjteményeiket is beleértve, elkobozni. Így amikor 1813-ban Hollandia szuverenitása helyreállt, ismét létre kellett hozni az uralkodói gyűjteményeket. Erre 1816-ban a Királyi Ritkaságok Kabinetjének megalapításával került sor. Alapját Jean Theodore Royer kínai tárgyakból álló hagyatéka vetette meg, de maga, a Kabinetet létrehozó I. Vilmos (1772–1843) is ösztönözte a gyarmatok vezető testületeit, hogy gyűjtéseikkel járuljanak hozzá. Ennek nyomán bővült jelentősen a néprajzi gyűjtemény 1826 és 1832 között a Nagasaki kikötőjében működő holland kereskedő kolónia igazgatója, Jan Cock Blomhoff és az ugyanott tevékenykedő Johan Frederik van Overmeer Fisscher japán tárgyaival (WONU VEYS 2018: 135).

A kabinet igazgatásával megbízott Reinier Pieter van de Kastele (1767–1845) 1824-ben kiadott katalógusa szerint földrajzi alapon rendezte el a közönség által heti két alkalommal látogatható gyűjteményt, ami afrikai, amerikai, ausztráliai, óceániai, indonéziai, kínai, koreai és japán részre oszlott. Közülük ez utóbbi volt a legkiterjedtebb, köszönhetően annak, hogy van de Kastele gyűjtési felhívást intézett a keletre hajózó polgári alkalmazottakhoz, közöttük a Dedzsima szigetén dolgozó tisztviselőkhez (EFFERT 2008: 15–45). A Dedzsima szigetén működő három gyűjtő egyike a német származású Philip Franz von Siebold (1796 –1866) volt, aki a Holland Kelet-indiai hadsereg orvosaként dolgozott 1823-tól, és az ott élő kis holland közösség orvosi teendőinek ellátása mellett az is feladata volt, hogy természettudományos ismeretek gyűjtsön, és a kereskedelem fejlesztése érdekében minél inkább ismerje meg a japánokat. Tevékenysége során a japán természet és kultúra olyannyira felkeltette Siebold érdeklődését, hogy kezeléseikért cserébe botanikai és néprajzi kuriózumokat kért pácienseitől, majd mikor a fővárosba, Edóba utazhatott, alkalma nyílt *'artificialia'* gyűjteményét jelentősen gyarapítani, dacára annak, hogy abban az időben a japánoknak tilos volt külföldiek számára vallási, történeti, földrajzi, politikai tartalmú könyveket vagy egyéb emlékeket, tárgyakat eladni. Az általa beszerzett növényektől mintákat küldött a buitenzorgi (Jáva) gyarmati és a leideni egyetemi botanikus kert számára, majd Hollandiába visszatértekor (1830) maga is Leidenben telepedett el, ahol miután katalogizálta és publikálta 5000 darabot meghaladó gyűjteményét, azzal ajánlotta fel az államnak, hogy hozzanak létre egy nemzeti néprajzi múzeumot az ő japán és az 1816-ban alapított hágai Királyi Ritkaságok Kabinetjének kínai és japán gyűjteményéből (MEHOS 2008: 182–183). Az ő elképzelése is túl korainak bizonyult, a király visszautasította az ajánlatot, dacára annak, hogy a Kabinet igazgatója, felvetette egy mindent felölelő etnológiai gyűjtemény összeállításának szükségességét (VERMEULEN 1995: 49). Ugyan az állam végül 1838-ban megvásárolta a gyűjteményt, ám mivel a Királyi Kabinetben nem tudta elhelyezni, múzeumot pedig nem kívánt építeni, a gyűjtemény továbbra is Siebold házában maradt, így Sieboldnak az az elképzelése sem valósulhatott meg, hogy olyan általános etnológiai múzeumot hozzon létre, amely Japán mellett a világ többi részét is bemutatja, így járulván hozzá az emberi történelem megismeréséhez (MEHOS 2008: 182–183). Az általa elképzelt múzeum berendezéséről kiadott emlékiratában Siebold kifejtette, hogy a tudományosan elrendezett tárgye gyűjteményeknek az egyes országok vallását, életmódját, viseleteit és szokásait úgy kell bemutatniuk, hogy azok világos képet adjanak azok művészetéről és tudományosságáról, valamint gazdaságuk, kézművességük, iparuk és kereskedelmük állapotáról. Tervezetében gondosan különválasztotta a még élő kultúráknak otthont adó

etnológiai, a már kihalt kultúrák bemutatására szánt, régiségeket felvonultató, illetve az emberiség fizikai tulajdonságait a látogatók elé táró természetrajzi múzeumokat (DIJK 2002: 33–34), tehát mindazt, amit az emberiség egységes bemutatását célul kitűző, néhány évtizeddel később megalapított etnológiai/antropológiai múzeumok együtt kívántak tanulmányozni, gyűjteni és a közönség elé tárni, amennyiben eltekintünk a Mediterraneum ókori kultúráitól, amelyek részben már ekkor önálló múzeumokban kaptak helyet. Siebold elképzelésének további sajátos eleme volt, hogy az általa elképzelt etnológiai múzeumnak legalább annyira praktikus, mint tudományos célokat szánt, ami minden olyan ország esetében előbb-utóbb felbukkant, amelyek etnológiai gyűjteményeiket gyarmattartó országgént hozták létre. Így abban az 1880-as évektől a gyarmatosítás útjára lépő Németországban is, amelynél ez, a gyűjteményfelhalmozás robbanásszerű jelentkezésekor, az 1860-as évek végen és azt követő évtizedben nem volt szempont. A tudományos kíváncsiságon kívüli praktikus szempontok, így a gazdaságfejlesztés, a gyarmatokra utazók egészségügyi problémáinak kezelése vagy éppen a bennszülöttekkel szemben követendő magatartás (lásd pl. KIRSCH 1886: 155; KUKLICK 2008: 60–61; MEHOS 2008: 180) előbb-utóbb valamennyi érintett országban terítékre került, míg a trópusi területeken korán gyarmattartóvá vált Hollandia esetében, ha eltérő súllyal is, de a természetrajzi és etnológiai tárgyak gyűjtésének teljes időszakában jelen volt.

Talán ez, a hasznosságot minden más szempont elébe helyező attitűd is szerepet játszott abban, hogy a holland állam nem kívánt részt venni az alapvetően tudományos célokat szolgáló etnológiai közgyűjtemények fejlesztésében. Olyannyira, hogy még 1862-ben is kategorikusan visszautasította az immár a Régiségek Múzeumának igazgatója alá tartozó Siebold Múzeum épületének megépítését, és azt javasolta, hogy a fölös anyagot adják át a magánvállalkozásként működő amsterdami *Artis*nak. Sőt a Belügyminisztérium még 1880 után is többször megkísérelte, hogy a gyűjteményt Hágába költöztesse, és művészeti, iparművészeti múzeummá alakítsa át,⁵⁸ abban a meggyőződésben, hogy a néprajzi tárgyakon található díszítmények inspirációt nyújthatnak a holland ipari tervezőknek (MEHOS 2008: 184–185). Ez az állam által megfogalmazott cél nem csupán azért figyelemre méltó, mert a tudományos megismeréssel szemben az iparfejlesztést helyezte előtérbe – ez az ipari forradalom korszakában aligha meglepő –, hanem azért is, mert mint látni fogjuk, az ugyancsak effajta dilemma elé kerülő Nemzeti Múzeum vezetése hasonló választ adott, amikor Xántus kelet-ázsiai gyűjteményének sorsáról kellett döntenie.

⁵⁸ Végül 1883-ban olvasztották egybe a leideni múzeumot és a Királyi Ritkaságok Kabinetjét (EFFERT 2008: 8).

Ajánlatának visszautasítását követően Siebold magánmúzeummá alakította házát abban a reményben, hogy az ott bemutatott anyag hasznos információkkal szolgál mindazoknak, misszionáriusoknak, hivatalnokoknak, tiszteknek, kereskedőknek, tengerészeknek, akik valamilyen gyarmati tevékenységben vagy vállalkozásokban érintettek, s valójában itt, a pragmatikus célok között találjuk meg a holland múzeumfejlődés mozgatórugóit, legalábbis ami az egzotikus gyűjteményeket illeti.⁵⁹ Ilyen pragmatikus gyökereket, magánvállalkozást találunk az 1864-ben létrehozott *Koloniaal Museum* alapításának hátterében is. Létrehozója az az 1836-ban alapított haarlemi Holland Iparfejlesztési Társaság volt, melynek egyik célja az volt, hogy a kereskedelem előmozdítása érdekében felhívja a figyelmet a gyarmatok természeti forrásainak kiaknázásában rejlő lehetőségekre. Az 1870-re összegyűlt 2700 tárgy és minta alapozta meg a következő évben megnyitott kiállítást, amelyben ugyan *ethnographicák*at is bemutatnak, egyebek mellett bennszülött szövési és kosárfonó technikákat, ám csak abban az esetben, ha azt a gyarmati ipar szempontjából hasznosnak ítélték. Hasonlóan magánvállalkozásként jött létre 1838-ban a Siebold-gyűjtemény kapcsán említett amszterdami *Natura Artis Magistra Zoológiai Társaság* is, amely nem csak élő állatokat és *ethnographicák*at szerepeltett kiállításában – ahogy az a 19. századi, hasonló profilú, a természet és a természeti népek egységét előtérbe helyező intézmények esetében szokásban volt –, hanem bennszülöttek által készített tárgyak mellett, Jáván működő holland üzemek mintadarabjait is közszemlére bocsátotta (MEHOS 2008: 177–178). A társaság és az általa alapított múzeum elsődleges célja a gyarmatok gazdasági prosperitásának demonstrálása, a kereskedelem és az ipar népszerűsítése volt (DIJK 2002: 41).

Noha néhány más európai országhoz hasonlóan a 19. század első felében Angliában is létrejöttek az Európán kívüli népek iránt érdeklődő tudományos társaságok,⁶⁰ azok elsődleges célja, mint az 1837-ben alapított *Aborigines Protection Society* neve is mutatja (KUKLICK 2008: 52), a gyarmatosított vagy gyarmatosítás előtt álló népcsoportok védelme és az ilyen társadalmak tanulmányozása, nem pedig onnan származó tárgyak gyűjtése volt. A néprajz egészen a 19. század végéig nem nyert elismerést tudományként Angliában, annak ellenére, hogy *ethnographicák* éppúgy részét képezték a korai gyűjteményeknek, mint Európa egyéb országaiban. Így jelen voltak a British Múzeumot megalapozó ír orvos és

⁵⁹ Ugyanilyen pragmatikus szempontokat kell látnunk abban is, hogy az 1826-ban alapított Királyi Katonai Akadémián hozták létre az első olyan professzori állást, amelynek feladata a kelet-indiai nyelvek, földrajz és néprajz oktatása volt, ami néhány évvel később, 1842-ben megjelent a polgári alkalmazottak oktatásában is (EFFERT 2008: 3).

⁶⁰ A *Société Ethnologique de Paris* 1839-ben, az *Ethnological Society of London* 1843-ban alapították.

természettudós, Sir Hans Sloane (1660–1753) *Cabinet of Curiosit*éjében is. Ebben a *naturaliák* (ásvány-, rovar-, kagyló-, kitömött madár-gyűjtemény, herbárium) mellett matematikai eszközök, kéziratok, érmek, metszetek, görög–római régiségek, képek képviselték az *artificialákat* (MAROSI 2016: 77), közöttük „különböző fajtájú emberektől való fejdíszek” (DIJK 2002: 25, 29). Az első hozzájárulást a csaknem 80 000 darabos Sloane-hagyatékából 1753-ban megalakuló British Múzeum 350 tárgyra tehető etnológiai gyűjteményéhez azok a tárgyak jelentették, amelyeket Sir Joseph Banks hozott magával Cook első útjáról (6. ábra), majd azok a ’mesterséges kuriózumok’, amelyek a Royal Society múzeumából kerültek át 1781-ben. Ezt egészítették ki Thomas Edward Bowditch Ashanti Missziójából érkezett tárgyak 1817-ben, a mexikói ezüsből meggazdagodott William Bullocknak 1825-ben az Egyptian Hallban kiállított azték szobrai, a Darwin útját megalapozó patagóniai és tűzföldi expedícióból származó tárgyak 1831-ben, valamint a Victoria királynőtől az első királyi ajándékot jelentő ’különös déltengeri tárgyak együttese’. Ezek a korai beszerzések azonban távolról sem jelentettek bárminemű szisztematikus gyűjteménygyarapítást, mindössze arra voltak elegendők, hogy egy új galéria megnyitását kényszerítsék ki 1845-ben az etnológiai gyűjtemények befogadására.⁶¹ A kiállítás képében a vagyonos bankár-vállalkozó családból származó Henry Christynek (1810–1865) a világ minden részéről egybegyűjtött, ősi és kortárs tárgyakból álló gyűjteménye hozott jelentős változást 1867-ben. Christyre mély hatást gyakorolt az 1851-es londoni világkiállítás, ahol felfigyelt arra, hogy a tárgyak miképpen tükrözik a különböző népek eltérő technikai fejlettségét, és mennyire alkalmasak a múltbéli és kortárs népek tanulmányozására. Egyúttal felismerte az ilyen kiállítások jelentőségét a társadalmi érdeklődés felkeltésében. Még ugyanabban az évben nem csak felkereste Thomsen koppenhágai múzeumát, hanem magával Thomsennel is konzultált. Ezt követően került sor amerikai utazására, melynek során Mexikóba is eljutott, hogy az európaiaktól eltérő, kőkori technológiával létrehozott civilizációkat tanulmányozza, s megkezdte gyűjtéseit, elsősorban vásárlás útján. A rákövetkező években számos európai kőkori lelőhelyet kutatott, részben Edouard Lartet francia paleontológussal, ami új adatokkal szolgált az emberi történelem hosszúságát illetően, és alátámasztotta a darwini evolúció elméletét (THOMPSON 2012: 174; COOK 2012: 178–179). Kutatásaihoz kapcsolódóan Christy azzal a céllal állította össze a ’primitív’ népek kultúráját felölelő gyűjteményét, hogy érzékeltesse és kitöltse az európai őstörténetben

⁶¹ Ennek az időszaknak a művészeti, régészeti, természetrajzi és egzotikus gyűjteményeket egybemosó kiállításait illetve éles kritikával Pulszky Ferenc (lásd az I.2.6.2. alfejezetet).

mutakozó üroket, és rámutasson arra, hogy az antropológia ezen két ágának folyamatosan kapcsolatban kell állnia egymással (BRAUNHOLTZ 1973: 90–92).

Némiképpen hasonló célok mozgatták fiatalabb kortársát, Augustus Henry Lane-Fox Pitt Riverst (1827–1900) is, aki Sieboldhoz hasonlóan eredménytelenül bírálta országa kormányzatát egy néprajzi múzeum hiánya miatt, miközben Nagy Britannia legjelentősebb etnológiai gyűjteményét állította össze. Természettudományok iránt érdeklődő fiatal tisztként és képzett amatőrként a 19. század közepétől kezdett gyűjtésbe, amiben ugyancsak szerepet játszott az 1851-es londoni világkiállítás. Ő maga ritkán gyűjtött terepen, 18 000 darabra rúgó gyűjteményét utazók és kereskedők hálózatának kiépítésével hozta létre. A darwini és spenceri gondolatok hatása alatt álló Pitt Rivers arra használta föl gyűjteményét, hogy az emberi kultúra fejlődését tanulmányozza, és úgy rendezte el, hogy az a kulturális evolúció általa képviselt felfogását tükrözze. Szellemi értelemben ez jelentette Pitt Rivers hozzájárulását az evolucionizmus térhódításához (MEHOS 2008: 174–175), anyagi értelemben pedig az, hogy előbb, az 1870-es években a South Kensington Museumnak adta kölcsönbe magánmúzeumát, majd 1882-ben az oxfordi egyetemnek ajándékozta, ahol felépítették a máig az ő nevét viselő múzeumot, s ahol a következő évben azt az Edward B. Tylort alkalmazták kurátorként, aki 1884-ben óraadó tanár lett az oxfordi egyetemen. Ezzel első ízben jelent meg intézményes formában az antropológia egy angol egyetemen. A fentiek jól tükrözik azt a több országban is hasonlóképpen lejátszódó folyamatot, amely egy magángyűjteményből kialakuló nyilvános múzeumon át vezet az egyetemes vagy honi néprajz egyetemi szintű oktatásához (lásd pl. COLLIER–TSCHOPIK 1954: 769; MEHOS 2008: 186; PENNY 2008: 84).

Angliához és Németországhoz mérve a franciaországi egzotikus gyűjtemények csekélyebbek voltak, és az azokat befogadó állami múzeum megalapítására is viszonylag későn került sor. Ennek hátterében nem kis mértékben az országot hosszú időn át sújtó politikai instabilitás, és a francia forradalmat követő gazdasági nehézségek álltak. Számos főúri kabinet gyűjteményét, a klérus, illetve az emigránsok vagyonát elkobozták, a királyi kabinetet (*Cabinet et Jardin du Roi*) felszámolták, és 1793-ben létrehozták a Természettudományi Múzeumot (*Muséum National d'Histoire Naturelle*), ami természetrajziak mellett ugyan továbbra is bemutatott egzotikus tárgyakat, de csak 1795-ig, amikor azok átkerültek a Nemzeti Könyvtár Éremtárába, illetve az újonnan alapított Régiségek Múzeumába (*Muséum des Antiques*). A néprajzi gyűjteményekre kevés figyelmet fordítottak, az 1830–1880-as évek között szétszóródtak, amiben az is szerepet játszott, hogy egyetlen létező vagy kialakulóban lévő tudományág sem tartott igényt rájuk. Az 1839-ben

megalapított Párizsi Etnológiai Társaság (*Société ethnologique de Paris*) ugyan nyelvészek, földrajztudósok és az emberi fajt tanulmányozó képzett amatőrök gyűjtőhelye volt, de nem élte túl az 1848-as forradalmat. Az egy évtizeddel később Paul Broca orvos által létrehozott Párizsi Antropológiai Társaság (*Société d'Anthropologie de Paris*) tevékenységének középpontjában a fizikai antropológia állt, és kevés figyelmet fordított az anyagi kultúrára és a néprajzi múzeumi gyűjteményekre. 1850-ben *Musée Ethnographique* néven új filiálét hoztak létre a Louvrehoz tartozó Tengerészeti Múzeumban annak érdekében, hogy egy intézményben gyűjtsék össze az afrikai, amerikai, ázsiai és óceániai tárgyakat, két évtizeddel később azonban az általuk elfoglalt épületrészt a Louvre más gyűjteményei számára kívánták igénybe venni. Az önálló múzeum létrehozásának erőteljes lökést adott az 1878-as párizsi világkiállítás, amelynek tudományos és gyarmatosító törekvéseit a Mars-mezőn felállított *Palais de l'Exposition*ban és a *Palais du Trocadéro*ban létesített *Musée Ethnographique des Missions Scientifiques*ben mutatták be. A kiállítás sikere fordulatot jelentett a franciaországi néprajzi gyűjtemények számára, és elindította az 1882-ben megnyílt *Musée d'Ethnographie du Trocadéro* megalapítását (CARREAU 2018: 81–102).

Aligha vitatható, hogy Európában a 19. század második felében Németország vezető szerepet játszott az etnológiai gyűjtemények felhalmozásában és az azokat befogadó múzeumok létrehozásában, de jelentős szerephez jutott az etnológiai/antropológiai elméletek megalkotásában is. Már önmagában ez indokoltá tenné, hogy hosszasan időzzünk a Németországnál, tágabban értelmezve, a német nyelvterületen lezajló folyamatoknál, de legalább annyira szükségessé teszi az is, hogy a német etnológia gyakorolta a legerősebb hatást a korabeli magyarországi néprajzi gondolkodásra, és ismerete nélkül aligha érthetnénk meg mindazt, ami a 19–20. század fordulóján a budapesti Néprajzi Osztály gyűjteménygyarapodásában lezajlott.

Az, hogy Németország az említett területeken meghatározó szerepre tett szert, kettős gyökérből táplálkozott. Egyfelől részesei voltak a gazdag, erős polgári önérzettel rendelkező, liberális, sőt kozmopolita szellemiségű (MEHOS 2008: 176; PFEIFFER 2007: 77–78), gyakran egymással és a centrummal is versengő városok, egykori monarchikus székhelyek, tartományi központok (hogy csak legjelentősebbeket említsük: Bréma, Drezda, Frankfurt, Hamburg, Köln, Lipcse, Lübeck, Stuttgart, és mindenek előtt München, ahol német földön az első néprajzi múzeumot alapították meg 1862-ben), másfelől pedig az új birodalmi főváros, Berlin, amely nem csak uralkodói székhelyként rendelkezett az egyik legkorábbi és legjelentősebb gyűjteménnyel, hanem az egységes Németország fővárosaként

egyszerre kívánta reprezentálni az új birodalom kulturális emancipációra való törekvését és a gyarmatosítás porondjára lépő világhatalom központját.

Ha időben kissé visszalépünk, akkor ennek az egészen kivételes fejlődésnek a kiindulópontját, az évszázados múltra visszatekintő, fentebb már taglalt porosz királyi gyűjtemények mellett, a napóleoni háborúk után kialakuló polgári társaságokban kell keresnünk, különösképpen azokban a növekvő számú természettudományos társaságokban, amelyeket az 1848-as forradalom után alapítottak. E városi társaságok tevékenységüket főként szociális (dolgozó osztályok jóléte, közegészségügy fejlesztése), valamint olyan kulturális és tudományos célok szolgálatába állították, amelyek saját társadalmi előrehaladásuk kifejezésére szolgáltak: művészeti és természettudományos múzeumokat, operaházakat, zoológiai és botanikus kerteket alapítottak. 1840–1870 között e társaságok között mintegy 80 olyan volt, amely természettudományok művelését tűzte ki céljául. Tagjaik között számosan voltak olyanok, akik későbbi etnológiai múzeumok körül bábáskodtak. Egyfelől lenyűgöző hatást gyakorolt rájuk Humboldt tudományos teljesítménye és kozmopolita világlátása, ami hozzájárult ahhoz, hogy az emberiség sokféleségének tanulmányozásán keresztül alakítsák a saját magukról alkotott képüket (PENNY 2002: 18), másfelől pedig nagy érdeklődéssel olvasták az olyan lapokban megjelenő, távoli helyekről szóló úti beszámolókat, mint az *Illustrierte Zeitung* vagy más középosztálybeli rétegeknek szóló újságok, amelyek az 1850-as években egész rovatokat szenteltek a *Länder- und Völkerkunde* témájának (BUNZL–PENNY 2003: 5).

Az ebben az időszakban létrejött természettudományos társaságok közül a legjelentősebb az 1828-ban megszületett Berlini Földrajzi Társaság volt. Alapítója, Carl Ritter (1779–1859) már az 1850-es években tervezte egy etnológiai társaság létrehozását, erre azonban csak Adolf Bastian (1826–1905) elnöksége alatt került sor, amikor egy olyan független társaság megalapításáról szóló felhívást tett közzé, amely már nem a Földrajzi Társaság egyik szekciója kívánt lenne (LEWERENTZ 2007: 86). Így született meg a Berlini Antropológiai, Etnológiai és Östörténeti Társaság (*Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*; BGAEU⁶²) 1869-ben, melyet az elkövetkező negyedszázad alatt 25 hasonló egyesület követett országszerte (PENNY 2008: 82). Míg a berlini társaság elsősorban az Európán kívüli régiókra fókuszált, a többi német antropológiai társaság érdeklődésének középpontjában a német földből előkerült prehistorikus leletek és anatómiai kérdések álltak (ZIMMERMAN 2001: 5).

⁶² Ez a társaság lett az alapja az 1870-ben létrejött *Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*-nek.

Ha valaki, akkor Adolf Bastian tipikus példája volt azoknak a nagyvilágra tekintő városi polgároknak, akik a hasonló tudományos szervezetekben vállaltak szerepet. Nem csak hogy abban a városállamnak számító, szabad birodalmi városban, Brémában látta meg a napvilágot, amely a tengerentúli kereskedelem egyik legfőbb központjának számított Németországban, hanem maga is olyan kereskedő- és hajótulajdonos családba született, amely a Föld számos pontján rendelkezett kereskedelmi képvisellel (BELLERS 2007: 11–16). Ezt kihasználva indult el hajóorvosként első Föld körüli útjára (1850–1858), amelyet nyolc további követett. Életéből több mint két évtizedet töltött Európán kívül, a halál is utolsó, 77 éves korában megkezdett Föld körüli útján érte Port of Spainben, Trinidad szigetén. A maga korában, de talán azóta sem volt olyan gyakorló múzeumvezető, egyszerre mind elméletalkotó tudós, aki akár csak megközelítőleg annyi időt fordított volna expedíciók sorozatára, mint a Humboldt nyomdokain haladó Bastian.

Ahogy etnológussá lett kortársainak jó része, ő maga is természettudományokat és orvoslást tanult. Ez utóbbiból doktorált Rudolf Virchow-nál (1821–1902), akivel sorsa Berlinben hozta ismét össze, ahova 1867-ben már úgy érkezett, hogy még mielőtt földrajzból és történelemből habilitált volna a Fridrich-Wilhelm Egyetemen, végleg eljegyezte magát az etnológiával, és Virchowval együtt alapították meg a BGAEU-t. A társaság működésének középpontjában kezdetben a fizikai antropológia állt, amely már 1863-óta rendelkezett saját orgánummal (*Archiv für Anthropologie*), és sok támogatót mondhatott magáénak. Közöttük olyan orvosok játszottak vezető szerepet, akik érdeklődéssel viseltettek a csontvázak és koponyák morfológiai tanulmányozása iránt (PENNY 2008: 81). Köztük volt maga Virchow is, aki patológusból lett antropológussá és őskorkutatóvá (LEWERENTZ 2007: 83). Mindez távolról sem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az Európán kívüli népek legelőször talán biológiai értelemben keltették fel az európaiak érdeklődését, akik az újonnan felfedezett területek élővilágának részeként kezdték tanulmányozni az ott élő embereket is. Hosszú időnek kellett eltelnie, amíg az etnológia képes volt önálló tudományként is megkülönböztetnie magát a fizikai antropológia mellett – ennek első jele Németországban éppen a BGAEU által Bastian szerkesztésében megjelentetett *Zeitschrift für Ethnologie* (1869) volt –, és sikerült elszakadnia a földrajz tudományától.

A szóban forgó tudományok együttműködését, de ugyanakkor önálló diszciplínaként való megszületését is kifejezte az új társaság célja, amelyet az emberiség kultúrtörténeti fejlődésének és fizikai evolúciójának tanulmányozásában jelöltek meg, a Föld bármely földrajzi régiójában és a történelem bármely korszakában. Megalakulását követően a

legkülönbözőbb amatőrök és utazó kutatók ajánlották fel régészeti, etnológiai és embertani gyűjteményeiket a társaságnak, amelynek azonban sem célja, sem módja nem volt befogadni ezeket. Ugyanakkor kézen fekvő módon merült fel egy olyan múzeum megalapítása, amely a régészeti, embertani és etnológiai gyűjteményeknek együtt adna helyet. Ebben ismét csak Adolf Bastian vállalt kezdeményező szerepet. Az *Ethnographisches Museumot*, illetve annak elődjét 1832-óta irányító Ledebur igazgatói asszisztenseként eszközölte ki, hogy I. Vilmos császár 1873-ban a BGAEU, illetve a *Neues Museum*-beli *Sammlung Nordischer Alterthümer* és az *Ethnographisches Museum* gyűjteményeit egy új etnológiai és antropológiai múzeumba egyesítse, melynek vezetését három évvel később Bastian vette át (BOLZ 2007: 185; LEWERENTZ 2007: 83, 87).

Ugyan nem önálló múzeumként, hanem egy múzeum osztályaként, de hasonló alapelvek szerint szerveződött a német nyelvterületen akkoriban alapított másik birodalmi antropológiai–néprajzi múzeum is Bécsben. Noha a Tudományos Akadémia Novara Bizottsága 1869-ben egy olyan néprajzi múzeum létesítésére vonatkozó előterjesztést készített, ami az 1857–1859-es Novara-expedíció (lásd II.1.1. fejezet) gyűjteményeit is befogadta volna, a kormányzatot azonban akkoriban sokkal jobban foglalkoztatta az újonnan létesített Ringstrassén megépítendő szépművészeti és természettudományi múzeum terve (FEEST 1995: 122). Így aztán az nem önálló múzeumként, hanem a *k.k. Naturhistorisches Hofmuseum* antropológiai és néprajzi osztályaként jött létre 1876-ban. Létrehozásában szerepet játszott a nem sokkal előtte, 1870-ben megalapított Antropológiai Társaság is. Az ugyanis teljes őstörténeti gyűjteményét átadta az új múzeumnak, azzal egészítve ki az ott már létező Európán kívüli gyűjteményt. A múzeum 1876-ban kinevezett első intendánsa, az a Ferdinand von Hochstetter (1829–1884) lett, aki geológusként vett részt a Novara-expedícióban, és új-zélandi tartózkodása alatt fordult figyelme az etnográfia felé. Hochstetter felismerte az antropológiai tudományok növekvő fontosságát, és biztos volt benne, hogy fontos szerephez kell jutniuk az új múzeumban. Ezért is vette maga mellé az ugyancsak geológus képzettségű, a bécsi Műszaki Egyetemen asszisztenseként működő Franz Hegert (1853–1931), akivel közösen mérték fel a Bécsben található néprajzi gyűjteményeket és ismerték fel az évtizedek óta kallódó Natterer-gyűjtemény jelentőségét, amit végül Heger katalogizált.

Hochstetter a berlini múzeumával gyakorlatilag azonos, hármas gyűjtőkört jelölt meg az osztály számára: az ember fejlődésének bemutatását szolgáló prehistorikus leletek, néprajzi tárgyak, továbbá a legkülönbözőbb korok és területek fizikai antropológiai maradványainak gyűjtését. Az ennek megfelelően felhalmozott anyagot pedig annak a

célnak a szolgálatába kívánta állítani, ami lehetővé teszi az emberi értelem valamennyi megnyilvánulásának tanulmányozását az alacsony kultúrfokon álló természeti népektől a régi amerikai és ázsiai kultúrnépekig (FEEST 1980: 19; 2014: 75).

Berlinbe visszatérve, az ottani múzeum vezetésének átvételével és a berlini egyetem óraadó, majd tiszteletbeli professzori posztjának elfoglalásával Bastian lett az, aki egészen az 1890-es évekig megkérdőjelezhetetlen módon határozta meg a német etnológia irányát, Virchowhoz hasonlóan, aki a fizikai antropológiában töltött be hasonló szerepet. Ő dolgozta ki és hajtotta végre azt a programot, ami az általa életre hívott gyűjtőhálózat, majd a német etnológusok, javarészt általa kinevelt első generációja révén a berlini *Königliches Museum für Völkerkunde*t korának vezető európai múzeumává tette (PENNY 2008: 85).

Gyűjtési politikájának középpontjába ezt az azóta is annyiszor hangoztatott mottót állította: „Elérkezett az utolsó pillanat, itt a 12. óra! Az emberiség története szempontjából felbecsülhetetlen és pótolhatatlan értékű dokumentumok pusztulóban vannak. Gyorsan, gyorsan, mielőtt túl késő lesz.” (Bastian idézi STEINEN 1905: 248.) Ennek a „leletmentő etnológiának” (PENNY 2002: 51) a középpontba állítása arra is alkalmas volt, hogy igazolja azt, ami Bastian számára igazán fontos volt: összegyűjteni mindent, amit csak lehetséges (BASTIAN 1881: VIII), és az így összegyűjtött dokumentumokat, legyenek azok régészeti leletek, néprajzi vagy egyéb tárgyak az „emberiség könyvtárait” (PENNY 2003: 101) jelentő múzeumokban elhelyezni. Az ezekben őrzött dokumentumok származhattak írással rendelkező kultúrnépektől (*Kulturvölker*) vagy írás nélküli, ún. természeti népektől (*Naturvölker*), s míg a kultúrnépek régészeti múzeumai csupán kiegészítő forrást nyújtanak a szöveges forrásokot tanulmányozó történészek és filológusok számára, addig a természeti népek emlékeit összegyűjtő etnológiai múzeumok kizárólagos őrzői azoknak a „...szövegeknek, amelyek révén az írásbeliséget nélkülöző törzsek szellemi világa egy napon elolvasható lesz.” (BASTIAN 1885: 40.) Ez az idézet ékes bizonyítéka annak, hogy Bastian számára az írás nélküli kultúrák tárgyai az írott dokumentumokkal azonos értékkel bírtak. Számára a leghétköznapiabb tárgy is az ún. elemi gondolatok (*Elementargedanken*) hordozója volt, amelyek alkalmasak arra, hogy feltárják az emberi gondolkodás általánosabb történetét, és együttesen az emberiség egyetemes archívumát képezték. Ezért törekedett a lehető legteljesebb tárgygyűjtésre (BOLZ 2007: 186; PENNY 2008: 86).

Elképzelése szerint – a természettudományi múzeumokhoz hasonlóan – az etnológiai múzeumoknak is mindent felölelő gyűjtőtevékenységet kell folytatniuk, azaz azt a célt állította eléjük, hogy a lehető legtöbb tárgy begyűjtése révén szerezzenek meg a világ valamennyi népére vonatkozó minden lehetséges információt annak érdekében, hogy a

szerinte ideálisnak tartott összehasonlító-genetikus (*komparativ-genetische*) munkamódszer érvényesíthető legyen (BOLZ–SANNER 1999: 31–32).⁶³

Ez, a gyűjteménygyarapítást mindenek elé helyező álláspont kapott hangot az 1877-ben napvilágot látott múzeumi vezetőben is. Ebben Bastian úgy fogalmazott, hogy a tárgyak megszerzésének elsőbbséget kell élveznie azok bemutatásával és elrendezésével szemben, és nem szabad engedni, hogy a múzeum aktuális korlátai akadályt gördítsenek a tárgyak felhalmozása elé. Itt is amellet tört lándzsát, hogy mindent „meg kell menteni, ami csak megmenthető”, és „múzeumokban biztonságba helyezni” még akkor is, ha először csupán raktárszerű elhelyezést biztosíthatnak számukra (BASTIAN 1877: 3, 4). Az pedig a jövő generációjának feladata lesz, hogy az így felhalmozott gyűjteményeket rendezze, valamint múzeum- és kiállításszerű elrendezést biztosítson számukra.⁶⁴

Tevékenységének sikerességét mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a berlini Királyi Múzeum 50. évfordulója alkalmával, 1880-ban kiadott ünnepi kötetben úgy értékelték, hogy Bastian rendkívüli erőfeszítéseinek köszönhetően Németország rövid idő alatt utolérte Franciaországot és Angliát az etnológiai gyűjtemények terén (VOSS 1880: 156),⁶⁵ ami egyfelől jelzi, hogy mekkora jelentőséggel bírt a fiatal német állam számára a két másik világhatalommal kulturális téren is vívott versengés, másfelől pedig azt, miért támogatta oly bőkezűen a német gazdasági elit egyebek mellett a tengerentúli gyűjtemények gyarapítását is.

Ennek elősegítése érdekében hívta életre Bastian 1881-ben az etnológiai gyűjtemény fejlesztésére hivatott bizottságot (*Hilfscomité für Vermehrung der Ethnologischen Sammlungen*) azzal a feladattal, hogy az bürokráciától mentesen segítse a gyűjtőutak szervezését. Az első, Bastian által ilyen módon megbízott gyűjtő, a norvég hajóskapitány, Johan Adrian Jacobsen még abban az évben elindult az Egyesült Államok északnyugati partvidékére és Alaszkába, ahol két év alatt Bastian iránymutatásai alapján mintegy 7000

⁶³ Mint annyi más esetben, az etnológiai múzeumok gyűjtési és bemutatási politikája az előttük járó természettudományos múzeumok példáját követte. A berlini Természettudományi Múzeum korábbi gyűjtési céljait meghaladva a Föld valamennyi részére gyűjtőket küldött ki annak érdekében, hogy lehetőség szerint minden létező fajt be tudjanak mutatni. Ennek érdekében léptek kapcsolatba természetrajzi tárgyakra szakosodott gyűjtőkkel, akik azoknak a hajóskapitányoknak a szerepét vették át, akik korábban meghatározó szerepet játszottak távoli ritkaságok beszerzésében (LANDSBERG 2007: 109)

⁶⁴ Nem mellesleg hasonló elvet vallottak a Berlinnel versenybe szálló vidéki múzeumok igazgatói is, akik éles vitákat folytattak városuk vezetőivel. Ők ugyanis a gyűjteményfelhalmozással szemben előnyben kívánták részesíteni azok rendszerezését és a közönség számára élvezhető bemutatását.

⁶⁵ A múzeum akkori több mint 40 000 darabos tárgygállománya mintegy nyolcszorosa volt az *Ethnographisches Museum* 1855-ös megalakulásakor birtokolt tárgymennyiségnek (BOLZ 2007: 188), és több mint ötszöröse annak, amivel a múzeum 1873-es megalapításakor rendelkezett (PENNY 2003: 102). Azaz, míg 1855 és 1873 között a gyűjtemény nagysága kb. 60%-kal emelkedett, addig ez a növekedés az alapítástól 1880-ig eltelt hét év alatt több mint 400%-os volt, amit az elkövetkező három év alatt újabb 25%-os növekedés követett.

tárgyat gyűjtött. Ez a lépés egy, a berlini múzeum gyűjtési politikájában bekövetkező alapvető változás jele volt: a passzív szerzeményezés helyett az aktív és szakemberek által irányított gyűjtés került előtérbe. Ugyanakkor Jacobsen megbízása azt is jelzi, hogy Bastiannak ekkor még nem állt rendelkezésére szakképzett gyűjtő, ugyanúgy egy hajóskapitányt bízott meg, ahogy a korabeli műtárgykereskedő vállalkozások tették.

Mindazonáltal a gyűjtés egyértelmű sikerét jelzi, hogy nem sokkal Jacobsen visszatérését követően, 1884 márciusában egy speciális kiállítás keretében, Frigyes koronaherceg és porosz kulturális miniszter jelenlétében a BGAEU tagjainak bemutatott anyag kellőképpen demonstrálta Bastian gyűjtési stratégiájának eredményességét, és biztosította, hogy *Hilfscomité* további gyűjtéseket finanszírozzon. Bastian ekkor úgy ítélte meg, hogy az elkövetkező időszakban évi 10 000 tárggyal fog növekedni a múzeum gyűjteménye.⁶⁶

Ez a Bastian által prognosztizált gyarapodás kétséget sem hagyott afelől, hogy mielőbb szükség lesz arra az új múzeumépületre, amelynek létrehozására már az új múzeum megalapításakor megbízást adott a Porosz Kulturális Minisztérium, tekintettel a *Neues Museum*ban rendelkezésre álló három terem elviselhetetlen zsúfoltságára. Ezért Bastian és munkatársai már 1873-ban megkezdték egy új épület tervezését, ami 1886-ban nyílt meg (7. ábra). Megnyitóján Gustav von Gossler kulturális miniszter ekképpen méltatta a múzeum jelentőségét: gyűjteményei „ritkaságok” és „kuriózumok” halmazából különféle tudományágak szilárd talapzatává váltak (PENNY 2003: 102).⁶⁷

A múzeum négy földrajzi régióra osztott gyűjteményét egy-egy igazgatói asszisztens felügyelte, közöttük az a Felix von Luschan (1854–1924), akivel a századfordulón, rendszeres kapcsolatot tartott fenn a budapesti Néprajzi Osztály. Az osztrák származású von Luschan Párizsban tanult, majd Bécsben tanított antropológiát. Akkor került a berlini múzeum afrikai és óceániai gyűjteményének élére, amikor Németország gyarmatokat létesített ott. Pozícióját az antropológia népszerűsítésére használta föl a gyarmatokra induló polgári és katonai tisztviselők körében, fizikai antropológiát és antropológiai módszertant tanított nekik (ZIMMERMANN 2001: 46). Erre az időszakra kialakult a képzett etnológusok első generációja, akiket egyfelől a terepre lehetett küldeni, mivel garanciát jelentettek a tárgyak mellett a múzeumok által elvárt mind részletesebb információkkal is szolgáló professzionális gyűjtésre, másfelől közülük egyeseket a múzeumok alkalmaztak (PENNY 2008: 87–89).

⁶⁶ Bastian feljegyzése a múzeum igazgatóságának, idézi PENNY 2003: 102.

⁶⁷ *Vossische Zeitung*, 1886. december 19. (idézi PENNY 2002: 189).

A múzeum gyűjteményeinek teljes újjászervezését lehetővé tevő épület biztosítása mellett még egy további, a német etnológia jövőjét alapvetően meghatározó esemény történt az 1880-as évek közepén: gyarmatok alapítása Nyugat-, Délnyugat- és Kelet-Afrikában, illetve Óceániában, elsősorban Új-Guinea keleti részén 1884–1885-ben.⁶⁸ Míg korábban Bastian a berlini múzeum előnyösebb helyzetét csupán a diplomáciai testületek, a kereskedelmi szervezetek és a hadihajók beszerzései révén tudta érvényesíteni, most már a gyarmatosításban rejlő lehetőségeket is a saját múzeuma javára kívánta kamatoztatni. Négy évvel azután, hogy Németország gyarmattartó hatalommá vált, támogatta azt a törvénytervezetet, ami arról rendelkezett, hogy a berlini múzeum kapja meg az összes olyan tárgy első példányát, amelyet államilag finanszírozott expedíciók vagy gyarmati területeken működő hivatalnokok gyűjtöttek, és minden más múzeum csak akkor részesedhessen ezekből a gyűjtésekből, ha azok másodpéldányokat is tartalmaznak (PENNY 2008: 89).⁶⁹ Az ország vezető múzeumának monopolhelyzet iránti igénye mellett Bastian törekvése egyúttal a német múzeumok közötti versengést is jelzi, ami oda vezetett, hogy a 19. század végére a múzeumigazgatók energiájának legnagyobb részét a műtárgybeszerzések kötötték le, aminek érdekében az egész világra kiterjedő gyűjtőhálózatot építettek ki, és annyi területen próbálták meg saját intézményük számára monopolizálni a gyűjtést, ahány helyen csak képesek voltak erre (BUSCHMANN 2000). A mögöttük álló pártfogók és támogatók ugyanis elvárták, hogy az általuk támogatott múzeumok a legritkább és leginkább kíváncsú tárgyakat szerezzék meg, a leghatalmasabb és legátfogóbb gyűjteményeket állítsák össze. Ennek érdekében vállalták, hogy a legnagyobb és legjobban felszerelt expedíciókat indítsák útnak, illetve minden piacra kerülő tárgy megszerzését finanszírozzák. Mindennek háttérében végső soron saját presztízspolitikájuk állt, amely azt célozta, hogy az általuk

⁶⁸ Arra, hogy a gyarmatosítás, valamint a természetrajzi és etnológiai gyűjtés mennyire kéz a kézben jártak, jó példa Otto Finsch (1839–1917) esete. A többek között a berlini és bécsi múzeumnak gyűjtő, de gyűjteményeit a budapesti múzeumnak is rendre felajánló, sőt a múzeumot két ízben fel is kereső német ornitológus és utazó tudományos expedíció ürügyén látogatott el az Új-Guinea partvidéke mentén elterülő Új-Britanniai szigetvilágba, miközben valójában kikötőnek és kereskedelmi állomásnak alkalmas helyet keresett (DIJK 2002: 35).

⁶⁹ Azt, hogy ez egy múzeumvezető estében távolról sem egyedülálló gondolat, jól példázza a holland Királyi Ritkaságok Kabinetjének esete, ami azonban rávilágít a két ország között a kultúrpolitikában mutatkozó különbségekre is. 1819-ben az alig három évvel korábban megalapított hágai intézmény igazgatója a kelet-indiai gyarmatok főbiztosánál el akarta érni, hogy minden tárgyat közvetlenül a Királyi Ritkaságok Kabinetjébe küldjenek. Igényét a főbiztos azzal utasította el, hogy az csak abban az esetben teljesíthető, ha a tárgyakat kifejezetten a nemzetnek, vagy közvetlenül a királynak ajánlották fel. A két múzeum és az állam eltérő viszonyát jól mutatja, hogy noha saját gyarmatokon viszonylag könnyű volt tárgyakat beszerezni, a holland királyi kabinetbe igen kevés tárgy került a Holland Kelet-Indiáról (EFFERT 2008: 34), míg a berlini múzeum Német-Új-Guineát is magában foglaló melanéziai gyűjteménye mintegy 45 000 darabra rúg, háromszorosa a Néprajzi Múzeum teljes óceániai gyűjteményének.

finanszírozott intézmények révén saját városukat, tartományi központjukat minél nagyobb régió kulturális központjává tegyék (PENNY 2003: 119–120).

Az egyes múzeumok között a kulturális javakért folyó presztízsküzdelemben a minden más múzeumnál erősebb tudományos háttérrel és gazdasági támogatással rendelkező berlini múzeum oly annyira verhetetlennek bizonyult, hogy a német etnológiai múzeumokat a 19. század legutolsó éveiben felkereső angol szakemberek arról panaszkodtak, hogy a berlini múzeum gyűjteményei hatszor, hétszer vagy akár tízszeresen is meghaladják a londoniakat (PENNY 2003: 102), azaz kevesebb mint két évtizeddel azután, hogy Németország a gyűjteményfelhalmozásban utolérte nyugat-európai vetélytársait, többszörösen fel is múlta azokat. A berlini múzeum gyűjteményei 1890 táján érték el a 100 000-es nagyságrendet (8. ábra).

Igen hasonló problémákkal kellett szembesülnie a berlini után alig néhány évvel létrehozott bécsi Természettudományi Múzeum antropológiai és néprajzi osztálynak is. Ugyanis, amikor 1872-ben megkezdődött a Természettudományi Múzeum építése még nem gondoltak az etnológiai gyűjtemények befogadására, azoknak azt követően kellett helyet találni, hogy 1876-ban megalakult a múzeum antropológiai és néprajzi osztálya. A befogadásra 1884-ben került sor, amikor a Természettudományi Múzeumban megkezdték az etnológiai gyűjtemények felállítását, mégpedig az ugyanabban az évben elhunyt Hochstetter elképzelése szerint, az őstörténeti és az antropológiai anyaggal együtt, hiszen az etnológiai kutatások és gyűjtések egyik fontos célja őstörténeti kérdések megválaszolása volt. A harmincnycsok kiállítóteremből az etnológiai gyűjtemények hat termet foglaltak el, a második legtöbbet a zoológiai kiállítás után. A kiállítást rendező Franz Heger, aki 1886-ban vette át az osztály vezetését, a kor szokásainak megfelelően szigorúan ragaszkodott a földrajzi elrendezéshez, elutasította a tipológiai vagy evolúciós alapon történő felépítést, ugyanakkor – amennyire csak lehetséges – a kultúrák teljességét, azok helyi fejlődését próbálta bemutatni. Ázsia, Indonézia, Óceánia és Afrika esetében azért kaptak helyet előbb az őstörténeti gyűjtemények, hogy bevezetőként szolgáljanak az adott régió néprajza számára. Az egyetlen kivétel Amerika volt, ahol a néprajzi tárgyakat követték a „magasabb kultúrfejlődést” képviselő amerikai régiségek, dacára annak, hogy időben megelőzték azokat.

A gyűjtemények gyarapodása – ami az alapítást követő másfél évtizedben több mint nyolcszoros volt⁷⁰ – már a Természettudományi Múzeum épületének 1889-es hivatalos

⁷⁰ A múzeum leltárkönyve szerint az 1876-os alapításkor meglévő 5160 tárgy mennyisége 1890-ra 40 539-re emelkedett.

megnyitója előtt kikényszerítette, hogy további négy melléktermet adjanak át az etnológiai kiállítás számára. Azonban ez sem volt elegendő sem a teljes gyűjtemény bemutatására, sem a túlszűfolttság okozta problémák megoldására. Az 1400 négyzetméteren bemutatott 24 ezer tárgy a gyűjtemény kétharmadát jelentette, azaz egy négyzetméterre több mint tizenhét kiállított tárgy esett (FEEST 1980: 19–25). A helyzet tehát hasonló volt ahhoz, amivel Xántusnak kellett megküzdenie, amikor a Magyar Nemzeti Múzeum Természetiek Tárában fel akarta állítani frissen beérkezett kelet-ázsiai népismeri gyűjteményét.

I.2. MAGYARORSZÁG

I.2.1. Kunstkammerek – egzotikumok magyarországi magángyűjteményekben

A török előrenyomulás következtében a magyarországi királyi udvar 16. század első felében bekövetkezett megszűnése elvágta a kulturális életnek azt a fejlődési folyamatát, ami Mátyás (ur. 1458–1490) reneszánsz udvarában érte el csúcspontját, és lehetetlenné tette, hogy olyan uralkodói gyűjtemények jöjjenek létre, amelyekre az előbbieken számos nyugat-európai példát láttunk. Az ország három részre szakadása pedig évszázadokra megakasztotta olyan egyetemi központok kialakulását, amelyek egyaránt jelentős szerepet töltöttek be különféle gyűjtemények kialakulásában és távoli földrészekről származó ismeretek összegyűjtésében és továbbadásában.

Mindazonáltal, különösen az ország nyugati, Ausztriával határos részén jelentős főúri gyűjtemények alakultak ki. Ezek között, a 16. századig visszanyúló gyűjtemények között (MRAVIK 2002: 363) akadtak olyanok, melyeket tulajdonosaik *Kunstkammerré* szerveztek. Ezek egyikét Esterházy Miklós nádor (1583–1645) hozta létre a 17. század elején, és egészen az 1919-es Tanácsköztársaság által végrehajtott államosításig fennmaradt az Esterházyak fraknoi várában (9. ábra). A művészetpártoló Esterházyak közül is kiemelkedett Esterházy Pál (1635–1713), a család hatalmát megalapozó Esterházy Miklós fia, a nagyszombati jezsuitáknál tanult, magát különböző művészeti ágakban is kipróbáló Pál, aki a papi hivatás helyett az 1652-ben vívott nagyvezekényi csatában elesett bátyja után lett a család feje. Az ország legbőkezűbb mecénásaként folyamatosan bővítette, igazi, tudatosan fejlesztett gyűjteménnyé alakította az apjától örökölt, akkor még csak csírájában létező családi műgyűjteményt és kincstárat. Egyik végrendeletében arra utasította örököseit, hogy a várban lévő ingóságok, szőnyegek, bútorok, képek, tükrök stb. maradjanak a helyükön és gyűjtsék őket továbbra is. A részben még ma is *in situ* létező műtárgyegyüttes minden vonatkozásban magán viseli a *Kunstkammer* jellegzetességeit, gondoljunk csak a

finoman megmunkált kőzetekre, a természeti ritkaságokból álló kollekcióra, a különleges gépezetekre vagy az olyan bányászjeleneteket ábrázoló díszszerlegre, amely a felszínre hozott érc megtisztításának, vagyis a természeti kincsek megnevelésének, *naturalia* és *artificialia* összekapcsolódásának folyamatát, a *Kunstammer* szellemiségének lényegét érzékelteti. A herceg 1664-es végrendelete gyűjtéstörténeti szempontból is kiemelkedő jelentőségű irat: a kismartoni galéria és könyvtár mellett említett gyűjteményi egység *Kunstammer* megnevezése itt jelenik meg elsőként magyarországi forrásokban. 1695-ben pedig így foglalmazott: „*Habeo etiam aliquas raritates, uti dicitur Cabinetum, seu Kunstammer...*” Gyűjteménye gyarapítása mellett Esterházy Pál a már apja idején is használatban levő frankói tárház helyett az 1690-es évek első felében új helyiségeket építtetett, ezekben pontosan megkomponált módon, előre eltervezett elrendezésben helyezte el kincstárát és levéltárát. (ÁCS 2012; HÉJNÉ DÉTÁRI 1975; KISS 2015).

Gyűjtés tekintetében Esterházy Pál legfontosabb pályatársa sógora, Nádasdy III. Ferenc (1623–1671) volt, akinek pottendorfi javait összeíró 1669-es inventariumában ugyancsak szerepel a *Kunstammer* kifejezés. A *Kunstammer*ként funkcionáló pottendorfi „új ház” olyan ablakos helyiség volt, amiben egy ún. grotta is volt. Ezt ugyan nem írja le pontosan az inventárium, de talán – a korban Itáliából elterjedő divat alapján – a falban mesterségesen kialakított kis barlangot kell elképzelni.

Egyik végrendeletében Nádasdy arról tett említést, hogy szüleitől nagyon kevés tárgyat örökölt: „az Nádasdi tárházat igen pusztán s[...] átalлом megírnia, mely keveset találtam benne”. Így a korabeli Magyar Királyságban szinte páratlannak mondható reprezentatív és nagyszabású, csaknem harminc évnyi tudatos és széles látókörű gyarapítással létre hozott gyűjteményét az ő személyes teljesítményének tekinthetjük. Inventáriuma szerint a gyűjtemény hozzávetőleg 2000 tárgyat ölelt fel. Nagyobb súlyt képviseltek benne a szakrális és az *artificialiá*ba sorolható tárgyak, kisebbet a *naturaliák* és az egzotikus darabok. Tárgygyűjteménye mellett több ezer kötetre tehető könyvtárral is rendelkezett, és Pottendorfban nyomdát is üzemeltetett. Amikor az ehhez szükséges nyomdafelszerelést hozatta Hollandiából, virághagymák beszerzésére és kertész szerződtetésére is utasította ügynökét, az 1670. évi fizetési listán szerepel is egy Adam Jagenbrein nevű *Krünzlgartner*.⁷¹

⁷¹ Tárgyi gyűjtemények mellett hasonlóan fontos kapcsolódási pontot jelentettek a nyugat-európai kultúrához a magyarországi díszkertek. Az azokba került növények legfőbb behozatali központja az ország korabeli fővárosa, Pozsony volt. Ott jött létre a 16. század második felében az az érseki kert, amelyet Lippay György (1600–1666) esztergomi érsek fejlesztett európai hírűvé, de olyan megtervezett látványosságok is növelték hírnevét, mint a műbarlangok, szobrok, képek (R. VÁRKONYI 2003: 23). A szóban forgó időszakban mintegy

Esterházy Pál és Nádasdy Ferenc útinaplói és levelei⁷² azt is lehetővé teszik, hogy bepillantást nyerjünk abba, honnan vették a mintát gyűjteményeik kialakításához. Nádasdy Ferenc mellett, hogy rendszeresen megfordult a rezidenciáihoz közeli bécsi Habsburg-udvarban, 1642 és 1666 között három olyan nagyobb külföldi utazást tett, amelyek gyűjtési koncepcióját és gyűjteményeit jelentősebben befolyásolhatták. 1642 tavasztól őszig tanulmányutat tett Itáliában, főbb állomásai Pádua, Siena és Róma. 1653 nyarán IV. Ferdinánd német királlyá koronázása alkalmából Augsburgot Ulmot, Regensburgot és Melket is érintő délnémet körútra indult Esterházy Pállal. Münchenben a templomok mellett a bajor választófejedelem nyári rezidenciáján megtekintették a kertet és a képtárat. 1665. február–májusban római zarándokutat tett, útba ejtve Velencét, Páduát, Ferrarát, Bolognát, Firenzét, Mantovát és Veronát. A fennmaradt források szerint utazásai során minden nagy gyűjteményt és érdekességet felkeresett, és fogadta VII. Sándor pápa is (KISS 2015; VISKOLCZ 2010).

A királyi Magyarország mellett Erdély volt Magyarország azon másik régiója, ahol jelentős főúri, sőt fejedelmi, illetve polgári gyűjtemények jöttek létre. A gyulafehérvári fejedelmi palota a 17. század első felétől gazdag műkincsekkel rendelkezett, köszönhetően az olyan művészpártoló fejedelmeknek, mint Bethlen Gábor és a Rákócziak (VITA 1983a). A 18. század második felére a fejedelmi gyűjtemények mellett jócskán akadtak polgári gyűjtemények is, a nyugati egyetemekhez hasonlóan, főként az oktatási intézmények tanárainak birtokában. Egyebek mellett ezeket vette számba Benkő Ferenc (1745–1816), a nagyenyedi kollégium természet- és földrajz, valamint ásványtan professzora, aki 1776–1778-ban Zürichben, majd 1780–1782 között Göttingenben is képezte magát. *Parnassusi időtöltés* címen megjelent sorzatának hatodik és hetedik részében „egy kis hazabeli utazás” keretében mutatta be a 18. század végi erdélyi magángyűjteményeket. Gróf Teleki József marosvásárhelyi természetrajzi gyűjteményét, Kolozsvárott Pataki Sámuel ásvány- és Szathmári professzor numizmatikai gyűjteményét, de nem feledkezett meg saját nagyenyedi gyűjteményéről sem. Ez utóbbi összetétele akár az univerzális gyűjtemények mintájának is tekinthető. „A’ Termézetnek mind az Három Országából” (állatok, növények, ásványok) való objektumok mellett megtalálhatók voltak benne természet vagy emberkéz által létrehozott, sőt „idegen világi” ritkaságok és régiségek, sőt olyan egzotikák is, mint „...Amériai Pálinkáskorsó Gumiéláftikumból... Khinaipogodok vagy Házi-iftenek

másfél száz reneszánsz kert létezett a Kárpát-medencében (FEKETE 2020).

⁷² Horn Ildikó: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam. 1653. In: *Sic itur ad astra* 1989 2-3. 4–5. sz. 21-48.

portzellán-földből. Az hires Konfutzius Filofozus Mejképe Bronzból...”, egy polinéz kéregruha darabja vagy a herculaneumi amfiteátrum egy darabja.

Az általa számba vett gyűjtemények közül messze kiemelkedett báró Bruckenthal Sámuel szebeni múzeuma: bibliotheka, képes házak, numizmatika, fegyverek, antikok (sic!), minerák. Ezek mellett külön is kitért az üvegházakat, ritka ’plántákat’ és parasztházat is magában foglaló angol és holland kertre, ahol „elhányva hevernek a’ régi Római Kövek... Fellyül íráfokkal...” (BENKŐ 1795: 5–15; 1796 [1800]: 63–85).

A magyarországi magángyűjteményekben, nyugati társaikhoz hasonlóan főként képzőművészeti alkotások, fegyverek, érmék, nemesfém alkotások, könyvek, térképek, valamint egyéb nyomtatott és kéziratos dokumentumok kaptak helyet. A kevés kivétel egyike a Viczay-gyűjtemény volt. Már idősebb (I.) gróf Viczay Mihály (1727–1781) is kiváló éremgyűjtő volt, de a családi gyűjtemény igazi kiépítője fia, ifjabb gróf Viczay Mihály (1756–1831) volt, aki húszesztendősen korábban már ókori szobrokkal rendelkezett, s később egyiptomi és etruszk darabok is kerültek hozzá. Szakértői beutazták Itáliát, hogy érmeket és gemmákat vásároljanak számára, érmegyűjteményét az 1816–1818 között Héderváron két ízben is megforduló firenzei Domenico Sestini publikálta 1829-ben. A család székhelyének számító Moson vármegyei Héderváron álló várakban létesített *Museum Hédervarianum* 1810–1820 körüli időszak legnagyobb magyar régiséggyűjteménye és könyvtára volt, ami nyitva állt a tudomány és a művészet kedvelői előtt. Mivel Viczaynak nem volt a tárgykör iránt érdeklődő fiú utódja gyűjteménye szétszóródott (MRAVIK 2002: 349–351, 365).

A megfelelő örökös hiánya is szerepet játszhatott abban, hogy 1828 nyarán 400 forintért eladta gyűjteménye egyik legkülönösebb tárgyát, a részben új tulajdonosáról Fejérváry–Mayer-kódexnek elnevezett ősi mexikói kéziratot (GYARMATI 2005: 243, 10. ábra).⁷³ A vevő, Fejérváry Gábor (1780–1851) a köznemesi, polgári származású magángyűjtők azon generációjához tartozott, akik a 18–19. század fordulóján jelentek meg Magyarországon. Viczayhoz hasonlóan már Fejérváry apja is rendelkezett gyűjteménnyel. Ezerkötetes könyvtárát, ékszer-, fegyver-, hungarica kéziratgyűjteményét Jankovich Miklós (1772–1846), a kor egyik legjelentősebb hazai műgyűjtője 1799-ben megvásárolta, így fia nem sok minden örökölhetett belőle. Ezért vagy másért, de apjától eltérően Fejérváry Gábor

⁷³ Fejérváry Gábor szerencsés módon fennmaradt számadáskönyvével szemben a Viczay család dokumentumai elpusztultak az Országos Levéltárat 1956-ban pusztító tűzben, így nem rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy a kódex miképpen került a család tulajdonába, az azonban ismeretes, hogy az itáliai nemesi családok a 19. században kezdték el gyűjteményeiket, általában párizsi és londoni árveréseken eladni (Davide Domenici írásos közlése, 2021. október 3.). Így meglehet, hogy több más mexikói kódexhez hasonlóan ez is valamely 16. századi itáliai gyűjteményhez tartozott.

egyetemes műgyűjteményt alakított ki, ami zömében ugyan az antik művészetre terjedt ki, de a világ minden nagy kultúrájából tartalmazott darabokat, az emberi civilizáció kezdeteitől nagyjából a 17. századig (SZENTESI 2002: 32), közöttük keleti (BINCSIK 2005; HENSZLMANN 1846), óegyiptomi (GABODA 2005), sőt afrikai és amerikai (GYARMATI 2005) darabokat. Munkásságának mozgatórugója, ahogy Henszlmann Imre a gyűjtemény 1853-as londoni kiállításához kiadott katalógus előszavában megfogalmazta, az volt, hogy „...csak olyan emlékeket gyűjtsön, amelyek megvilágítják a művészet történetét, mert úgy gondolta, hogy a művészetben kifejeződik az emberiség különböző családjainak fejlődése, haladása vagy hanyatlása.” (HENSZLMANN 1853, idézi BINCSIK 2009: 54)

Hasonló tárgyak, ha szórványosan is, de más gyűjteményekben is felbukkantak. Légrády Imre (1778–1848?) nagy egyiptomi papiruszgyűjteménye mellett egy Thébából származó múmiával és kínai viseletekkel rendelkezett. Az ugyancsak köznemes Cserey Farkas (1773–1833) pedig azt írta 1818-ban egy Kazinczyhoz intézett levelében, hogy: „Vannak hetruriai edényeim, vannak régi római régiségeim, siralmi edényeim és effélék, kéziratok, természeti ritkaságok.” (MRÁVIK 2002: 355–356).

Az említett gyűjtemények egyike sem került hazai közgyűjteménybe. Az utóbbi kettő szétszóródott, a Fejérváry-gyűjteményt örököse, Pulszky Ferenc részben angliai emigrációja során (GIBSON–WRIGHT 1988; PULSZKY 1958 II: 135–136), részben pedig hazatérését követően, néhány hónappal a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójává történő kinevezése előtt árvereztette el néhány darab kivételével (SZILÁGYI 1988a: 39), melyek előbb az Iparművészeti Múzeumba, végül pedig a Szépművészeti Múzeumba kerültek.

I.2.2. Ismeretszerzés, -átadás

A tudományok és a művészetek iránt érdeklődő vagyonos emberek gyűjteményei mellett az „egzotikus” kultúrákról, távoli földrészekről megszerezhető és Magyarországra eljutó ismereteknek legalább három további forrása létezett. A nyugati egyetemeken szerzett ismeretek, a helyszínen, a terepen összegyűjtött és levelek útján hazajuttatott, és esetenként itthon nyomtatásban közreadott tapasztalatok, valamint külföldi szerzők műveinek hazai interpretálása, gyakran magyar fordításban történő megjelentetése.

I.2.2.1. Magyarországi diákok európai egyetemeken

Mivel Magyarországon, számos kísérlet ellenére a 17. század közepéig nem működött állandó egyetem, ezért a külföldi egyetemjárás, a peregrináció óriási jelentőségű a magyar művelődés történetében. A soknemzetiségű és sokfélekezetű történeti Magyarországról

Európa szinte minden régiójába mentek diákok tanulni és nagyon sok egyetemmel alakult ki szoros kapcsolat. 1501–1800 között a magyarországi diákok beiratkozásának száma (ami nem azonos az ott tanulók számával) meghaladta harmincezret az európai egyetemeken (SZÖGI 2014: 109–110). Ezek egyike a középkor óta az a bolognai egyetem volt, ahol a kiemelkedő gyűjteménye kapcsán már említett Ulisse Aldrovandi feljegyezte a hozzá érkező látogatókat, köztük féltucatnyi magyarországit. Ők nem csak Aldrovandi gyűjteményével ismerkedhettek meg, hanem az egyetem ugyancsak általa igazgatott botanikus kertjével is. Egy-két magyar tanítványával Aldrovandi a későbbiekben is tartotta a kapcsolatot, információikat felhasználta műveiben. Közülük a legtöbbször Balsarati Vitus Jánost idézi, aki 1558-ban Bolognában éppen Aldrovandi elnökletével tette le vizsgáját, s fejezte be orvosi tanulmányait (UBRIZSY SAVOIA 2002: 241–242).

A harmincéves háborút követő időszakban az itáliai egyetemektől a vezető szerepet a holland univerzitások (Franecker, Utrecht, Leiden) vették át. A német egyetemek csak a 18. században kezdtek el felzárkózni, előbb Halle, majd a század közepétől Göttingen, Jéna, Erlangen. A matrikulák tanúsága szerint a göttingeni egyetemre 1737 és 1850 között összesen 311 magyarországi és 190 erdélyi diák iratkozott be, de nagy számban érkeztek olyanok is, akik beiratkozás nélkül töltöttek hosszabb-rövidebb ott: előadásokat hallgattak, bekapcsolódtak a helyi tudós és társasági életbe. Nem meglepő, hogy a göttingeni egyetem jelentős hatást gyakorolt a magyarországi filológia és a nyelvtudomány fejlődésére, de szerepet játszott a hazai néprajz és az őstörténet kialakulásában is. A Bécsben orvosi képzettséget szerzett Gyarmathi Sámuel (1751–1830) 1795-től két évet töltött Göttingenben, ahol elsősorban nyelveket tanult. Szoros barátságba került Blumenbachhal, Lichtenberggel, Schlözerrel, akikkel hazatérte után is intenzív levelezést folytatott. Orvosi, természettörténeti és mindenekelőtt nyelvészeti tanulmányai mellett a korszak divatos tudományával, a mineralógiával is foglalkozott. 1797-ben egykori középiskolája, a nagyenyedi kollégium, mint látni fogjuk, akkoriban már múzeum elnevezéssel működő gyűjteménye számára 495 darabból álló közetgyűjteményt vásárolt (KRÁSZ 2011: 51–67).

A magyar néprajz tudománytörténeti előzményeiben játszott szerepet Révai Miklós és Rát Mátyás azon felhívása, ami 1782-ben a Magyar Hírmondóban jelent meg. Míg a Révaitól származó alapszöveg a nyelvi és irodalmi szempontot hangsúlyozta, addig a nem sokkal korábban Göttingenben végzett Rát azt a hagyományok tudományos feldolgozását célzó európai törekvések említésével bővítette ki (GURKA 2003: 351). Egyaránt fontosnak tartották a hazai népdalok (*Volkslieder*) és a „távoly lakozó népek” énekeinek

összegyűjtését.⁷⁴ Cornides Dániel 1785-ben a göttingai tudóstársaságban tartott székfoglalójának témájául a magyar ősvallást választotta, s előadásával kiváltotta Schlözer professzor elismerését is (KÓSA 1989: 46, 67).

Míg az említett esetekben talán inkább a romantika népköltészet iránti elkötelezettségének, illetve Schlözernek a kelet-európai történelem iránti érdeklődésének lehetett katalizáló szerepe, Körösi Csorna Sándorra közvetlen inspiráló erővel hatottak göttingai tapasztalatai, mindenekelőtt Eichorn és Blumenbach ujjur-elmélete. Körösi Csorna 1816 és 1818 között tartózkodott Göttingában, de a Georgia Augusta közvetett hatásával már nagyenyedi diáksága alatt is találkozhatott. Ottani professzorától, Benkő Ferenctől, illetve könyvéből, a Napkeleti utazókból értesülhetett Niebuhr ázsiai útjáról is (GURKA 2003: 351). Ugyancsak peregrinus diákként töltött Dobosy Mihály (1780–1853), a későbbi vajszlói majd szentesi református lelkész egy esztendő 1805-ben Göttingában, ahol többek között Arnold Hermann Ludwig Heeren tanítványa lett, akinek „allgemeine länder- u. Völkerkunde, oder einen crit. u. systematischen inbegriff (sic!) unserer gegenwärtigen kenntnisse der erde und der sie bewohnenden Völker” (egyetemes ország- és néptudomány, azaz kritikai és rendszeres [áttekintése] a Földdel és az azt lakó népekkel kapcsolatos jelenkori ismereteinknek) című kurzusát hallgatta. Az ott hallottak és az egyetem természethistóriai kabinetjében látott néprajzi tárgyak akkora hatással voltak rá, hogy elhatározta, hazatérése után itthon is igyekszik meghonosítani azt az újfajta, „Ethnographiával öszve foglalt Geographiát”, amivel Göttingában találkozott, s ami az Európán kívüli népeket már nem más, rémisztő vagy éppen csodás lények (*monstrumok*, szőrös erdei állatok stb) kategóriáival összemosva jelenítette meg, hanem lokális természeti környezetükkel, annak részletes leírásával együtt, abba ágyazottan (Dobosy 'A Fordítónak Előbeszéde in CRANZ 1810; SZ. KRISTÓF 2016, é.n. b).

I.2.2.2. Távoli vidékekről tudósító magyarok

I.2.2.2.1. Magyarországi jezsuiták

Az előzőekben áttekintettük azt, hogy a jezsuiták milyen szervezett formában gyűjtötték össze és juttatták el Európába a távoli földrészekeken megszerzett ismereteiket. Mindennek magyarországi jezsuiták is részesei voltak, hiszen a spanyol és portugál gyarmatokon a Habsburg-birodalomból érkező misszionáriusok élveztek elsőbbséget (BABARCZI 2011: 64), beleértve az Ausztriai Rendtartományhoz tartozó Magyarországot is, ahonnan a mai

⁷⁴ *Magyar Hirmondó* 1782: 33–34.

ismereteink szerint a 17. század vége és a 18. század második fele között 29 jezsuita érkezett Latin-Amerikába (KORÁNYI 2019: 56).⁷⁵ Köztük legalább fél tucat olyan, aki valamilyen formában hozzájárult a vidékek tudományos megismeréséhez, továbbá írásos és/vagy képi dokumentumokat hagytak maguk után.

Az észak-mexikói tarahumara indiánok között evangelizáló, és ott a carichi redukciót megalapító Rátkay János (1647–1683) a kor szokásainak megfelelően az őslakókat démonizáló módon festette le, amikor 1681-ben Mexikóvárosból az Osztrák Rendtartomány provinciálisának küldött egyik jelentésében így írt róluk: „Ezek az ellenséges indiánok [...] az Ördöghöz hasonlítanak inkább, mintsem hogy emberekhez; mivel lenyírják a szakállukat és olyan utálatosra festik az arcukat, amilyenre csak tudják.” Noha keletkezésénél jóval később, de leveleiből kettőt is közölt Joseph Stöcklein 1728-ban napvilágot látott munkájában, ami, Sz. Kristóf Ildikó kutatásaiból tudhatóan, rendelkezésre állt a nagyszombati és a beszercebányai jezsuita könyvtárban (SZ. KRISTÓF 2012: 309).⁷⁶

Brentán Károly (1694–1753) másfél évtizedes felkészülést követően 1728-ban kezdte meg missziós munkáját a quitói rendtartományhoz tartozó maynasi missziós körzetben. Két évtizedes szolgálat után 1748–1750 között a Napo és az Amazonas folyót végighajózva tért vissza Európába. A Marañón vidékének indiánjairól írott *Marannonensium S. J. Missionum generalis Historia iconibus illustrata* című könyvének kiadási előkészületei közben érte a halál. Kézirata elveszett, ám szerencsére fennmaradt az általa és társa, Nicolas de la Torre által készített *Provincia Quitensis* című, az Amazonas-medencét ábrázoló térképe (ZAJTA 2016), melynek egyik példánya a budapesti Korányi-gyűjteményben található (KORÁNYI 2019).

Szentmártonyi Ignác (1718–1793) nem misszionáriusként, hanem királyi csillagászként (*Astronomus Regius*) a spanyol és portugál gyarmatbirodalom határát megállapítani hivatott portugál expedíció tagjaként érkezett 1753-ban Maranhão-ba. Az ő mérései alapján készült az Amazonas és a Rio Negro vízrajzát Belém városától Mariuáig ábrázoló térkép. Ha nem is autográf kéziratban, de több olyan dokumentum is fennmaradt, amelyekhez legalábbis az ő feljegyzései szolgáltak alapul. Így a Rio Negro mellékfolyóinak és a mellettük élő népek felsorolását tartalmazó *Sequentes notitias de Rio Negro* című irat, vagy az ugyancsak a Rio Negro bal parti mellékfolyóit számba vevő *Notitiae de flumine*

⁷⁵ 1750 körül 19 rendházban és 10 missziós házban 884 jezsuitát találunk az ország területén (JÁNOSI 1935: 4); 1765-ben Magyarországon (Erdélyt nem számítva) 31 közép- felsőfokú iskolájuk működött (KOSÁRY 1980: 101).

⁷⁶ Stöcklein, Joseph, S.J.: *Der Neue Welt-Bott, mit allerhand Nachrichten deren Missionarien Soc. JESU allerhand so Lehr- als Geist-reiche Brief/Schriften...* Augsburg und Graz, Philips, Martins, und Joh. Veith seel. Erben, 1726–1758.

Nigro... című dokumentum. A harmadik, mindössze kétoldalas dokumentum a Rio Cajari mentén élő törzsekről szól (BABARCZI 2011: 198–199). A jezsuiták elleni fellépés keretében 1760-ban őt is fogságba vetették, és csak 1777-ben szabadult. Élete hátralevő részét Magyarországon élte le.

Aligha kétséges, a legjelentősebb hozzájárulás Eder Ferenc Xavér (1727–1772) nevéhez fűződik. A Selmecebányán született Eder 1745–1747 között Nagyszombaton tanult, majd szülővárosában tanított. Onnan rendelték Dél-Amerikába, ahova 1751-ben érkezett meg. Limában befejezett teológiai tanulmányait és pappá szentelését követően 1753-ban kezdte meg missziós tevékenységét a Mojos tartománybeli⁷⁷ San Martín redukcióban, a Guaporé egyik mellékfolyója mentén, ahol egészen 1768-ig, a jezsuiták kiűzetéséig dolgozott. 1769-ben tért vissza Európába, és 1770-től, 1772-ben bekövetkezett haláláig szülőföldjén működött plébánosként (BARNADAS 1985: LXV–LXXXI). A Magyarországra visszatértét követően életéből hátralevő rövid idő nem tette lehetővé, hogy 18 évnyi Dél-Amerikában szerzett tapasztalatait összegző *Brevis Descriptio Missionum Societatis JESU Provinciae Peruanae vulgo Los Moxos* című kéziratát megjelentesse. Halálát követően kézírata Pray György egykori jezsuita birtokába ment át, és itt jutott hozzá Molnár János, egy másik volt jezsuita, aki egy magyarra fordított rövid kivonatot közölt a műből 1783-ban, majd 1791-ben a Nagyszombatról Budára költöztetett egyetem bölcsészkarának igazgatója, Makó Pál kiadásában latinul is napvilágot látott *DESCRIPTIO Provinciae Moxitarum in Regno PERUANO....* címmel (*11. ábra*).

Zakarjás János (1719–1772) ugyancsak Nagyszombaton tanult, majd esztergomi tanítóskodást követően Ederrel együtt utazott Dél-Amerikába. Limai felkészülést követően egészen a jezsuiták 1769. évi kiűzetéséig ő is Mojosban szolgált, mások mellett a Mamoré folyó vidékén a mojos, a cayubába, és a canisianá indiánok körében evangelizált. Ugyancsak 1770-ben került vissza Magyarországra, haláláig komáromi plébánosként szolgált. 11 hazaküldött levelének másolata az Egyetemi Könyvtár Kaprinay-gyűjteményében található. Ezeket, a Brazíliában missziós tevékenységet végző Fáy Dávid (1722–1767) két levelével együtt 1910-ben magyarul, majd 1955-ben a latinul és angolul adták közre (BOGLÁR 1955: 323–333; SZTANKOVITS 1910).

Sajnovics János (1733–1785) hittudományi tanulmányai mellett előszeretettel foglalkozott a matematikával és csillagászattal. 1758 és 1760 közt Hell Miksa, a bécsi udvari csillagda igazgatójának tanársegédje volt. Így lett tagja annak az expedíciónak, amely 1769-

⁷⁷ Az ún. Llanos de Moxos a mai Bolívia északi síkságait foglalja magában.

ben VII. Keresztély dán király kezdeményezésére, Mária Terézia megbízásából, Hell vezetésével Észak-Norvégia partjainál, Vardø szigetén végzett méréseket és megfigyeléseket a Vénusz a Nap előtti átvonulásáról. Emellett tanulmányozta a szigeten élő számikat (lappokat) és azok nyelvét. Ennek nyomán született meg a magyar és a lapp nyelv rokonságát tárgyaló munkája (SAJNOVICS 1770) előbb Koppenhágában, majd a rá következő évben Nagyszombaton.

I.2.2.2.2. Polgári utazók és tudósok beszámolói

Noha Reguly Antal (1819–1858) életében saját tollából igen kevés látott napvilágot,⁷⁸ a magyar nép eredete és nyelvrokonsága kapcsán végzett kutatásai kiemelt figyelmet kaptak a korszak hazai tudományosságában, s a sajtó révén a közvélemény is nyomon követhette utazásait. Szüleinek írott egyik leveléből tudható (idézi CSÚCS 2019: 11), hogy Regulyt székesfehérvári diákévei óta foglalkoztatta Körösi Csoma Sándor utazásainak és kutatásainak folytatása. A pesti egyetemen folytatott jogi tanulmányai alatt kerített sort első utazásaira, előbb Bécsbe és környékére, majd a Felvidékre, Lembergbe és Krakkóba. Jogi végzettségének megszerzését követően indult útnak 1839-ben Németországon át előbb Svédországba majd Finnországba, ahol nyelvészeti és néprajzi stúdiumokat folytatott, bejárta Karéliát, eljutott a lappokhoz, ott néprajzi tárgyakat, többek között teljes lapp öltözetet vásárolt, majd folklórszövegeket gyűjtött a vótok között.

Hajdani győri professzora Maár Bonifác kezdeményezésére az Akadémia ekkor döntött Reguly 200 ezüst forinttal történő támogatásáról, amit később továbbiakkal is megtoldott, sőt gyűjtést is szerveztek neki, illetve egy 31 pontból álló feladatlistát állítottak össze számára.⁷⁹ Mindez jól mutatja, hogy Reguly Finnországba érkezésétől kezdve utazását nem magánvállalkozásnak tekintették, hanem olyan támogatásra érdemes kutató útjának, aki a magyar tudomány egyik alapvető kérdésére kereste a választ, ráadásul éppen azokban az években, amikor a magyar nyelv hivatalos, nemzeti nyelvvé emeléséért folyt a küzdelem.

Saját stúdiumai alapján maga elé tűzött és az Akadémia által kijelölt céloknak megfelelően Reguly Szentpétervároott folytatta tanulmányait. Azok eredményeiről egy 1842 tavaszán az Akadémiának készített jelentésben számolt be. A jelentésnek sajnos nyoma veszett, de Pápay József szemelvényeket közölt belőle egy tanulmányában. E szerint Reguly

⁷⁸ Az *Athenaeum* 1841. évi 3., 6., 45. számában megjelentek szüleihez írott levelei, 1850-ben pedig A' dzungár nép és annak a' magyarral állított fajrokonsága című műve.

⁷⁹ *Magyar Academiai Értesítő*, 1841 1(2): 21, 1841(4): 53–58. Az Akadémia az évek során összesen 1400 forint támogatást nyújtott Regulynak, ezt egészítette ki, ugyancsak az Akadémia felhívására hasonló összegű magánadomány. Mindehhez járult a nádor közbenjárása révén az uralkodó 1000 forintnyi támogatása (SZIJ é. n. 19–51).

annak kikutatását tűzte maga elé, hogy “Lehetne-e e finn nyelvek közt, mely egy régiebb testvére volna nyelvünknek, vagy juthatnánk talán összes ősmertéből e finn nyelveknek – mint különféle elágazataiból ugyan azon egy ősnelvnek – azon eredetnyelvre (*Ursprache*), melyből a mi nyelvünk is származik, melyben nyelvünk ősfarmait, melyekből ez mostani voltához nőtte ki magát, meglelhetnénk” (PÁPAY 1905: 100).

Több mint két évig tartó felkészülést követően, 1843. szeptember végén kelt útra az Ural felé. Előbb a manysik (vogulok), majd a hantik (osztjások) között gyűjtött, és eljutott egészen az Jeges-tengerig, majd a csuvasok, a marik (cseremiszek) és mordvinok körében végzett kutatómunkát. 1846 nyarán érkezett vissza Szentpétervárra. Noha kutatásainak elsődleges célja a magyar nyelvrokonság feltérképezése volt, az ahhoz kapcsolódó írásos anyag összeállítása mellett tárgyi anyagot is gyűjtött, aminek részét képezték az embertani maradványok is. Az első darabhoz még urali útját megelőzően jutott, amikor pétervári magyar pártfogója, Balugyánszky Mihály lányát kísérte Pszkovig, és a környéken több régi sírt felbontatva egy koponyát szerzett (TOLDY 1850: LVIII). Emellett elsajátította a gipszmásolatok készítését is, ezt urali gyűjtőútja során alkalmazta (TOLDY 1850: LXXIII). Mint láttuk, néprajzi tárgyak beszerzését már Lappföldön megkezdte, de oroszországi tárgygyűjtésében minden bizonnyal szerepet játszott szentpétervári támogatója, a Kunstkamera igazgatója, Karl Ernst von Baer is, hiszen, ahogy korábban említettük, ismeretlen vidékek feltérképezése mellett a terjeszkedő orosz birodalom már korábban megkezdte az általa meghódított népek tárgyi kultúrájának és antropológiai anyagának összegyűjtését. Ez utóbbi érdekében támogatta Baer Regulyt, és tanította meg gipszöntvények készítésére. Nyelvészeti és néprajzi kutatásai mellett Reguly anyagot gyűjtött az Észak-Ural térképének elkészítéséhez is, amit Szentpétervárra visszatérve ki is dolgozott.

Nyelvészeti feljegyzései és tárgyai 1847-ben érkeztek Magyarországra, ahol az Akadémián be is mutatták a gyűjteményt, majd az a Nemzeti Múzeumba került (12. ábra).⁸⁰ Mint annyi utóda, Reguly sem dolgozta fel terepen gyűjtött anyagát, ugyanakkor Toldy Ferenc már 1850-ben összefoglalta a finn–magyar rokonsággal kapcsolatos ismereteket és ismertette Reguly utazásait, az 1864-ben, már Reguly halálát követően napvilágot látott *Reguly Antal hagyományai A' vogul föld és nép* című kötet pedig Hunfalvy Pál és Reguly közös munkájának eredménye, azaz ha nem is a kutató tollából, de a hazai közvélemény nem sokkal az utazásokat követően megismerkedhetett Reguly kutatásainak eredményeivel.

⁸⁰ Reguly-jegyzék MTAK 38/1847. 97 tételből álló, népmegnevezést és rövid leírást tartalmazó jegyzék. Másolata a Néprajzi Múzeum Irattárában található (NMI 6/1896, Reguly-hagyaték 1848. jegyzék).

Regulyhoz hasonlóan egyéni aspirációktól hajtva, a fiumei tengerészeti iskola elvégzését követően indult útnak, majd ugyancsak a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával szeretett volna kutató-felfedezőútra indulni Magyar László (1818–1864). Széchenyi Istvánhoz intézett levele szerint „...feltettem céloomul Délamerika belsejébe utazni, az Andesi-Cordillerákon keresztül az inkák országát, vagy Perut és az ottan elszórt régiségeket megvizsgálni...” Magyar két kutatóutat tervezett. Az első az Atlanti-óceán partján fekvő uruguayi Maldonadóból kiindulva, Paraguay, Tucumán és Salta tartomány érintésével Limába vezetett volna, míg a másik kiindulópontja Rio de Janeiro lett volna. Ennek során Minas Gerais arany- és gyémántmezőinek átkutatását és a Matto Grosso részletes feltérképezését tervezte. Ez az útvonal is érintette volna Limát, majd onnan az Amazonas forrásvidékéhez és az Orinocóhoz vezetett volna. A tervezett utazás során Magyar különös figyelmet kívánt fordítani a lakosság „szokásainak és életmódjának leírására”, célja a tudomány szolgálata és hazája tudományos hírének öregbítése lett volna: „Legyőzhetetlen hazafiúi büszkeség készítetett megmutatni a művelt világnak, hogy Magyarországon – amely geographiai fekvésénél fogva eddigelé a földleírás tudomány tekintetében hátra maradt – ma már találkoznak magyarok, akik minden veszélyt megvetve, fölkeresik földgömbünk legtávolabbi zónáit is, mikor a földleírás tudományának gyarapításáról van szó...”⁸¹ Tervének végrehajtásához három évre, évi 4000 forint támogatást igényelt az Akadémiától, amiért azt is vállalta volna, hogy természeti és egyéb ritkaságokat küld az Akadémiának.

Magyar tervét Széchenyi ismertette az Akadémia gyűlése előtt 1846. november 4-én. Fogadtatásáról a korabeli sajtó is beszámolt, nem éppen pártoló hangnemben. „Azt kellene válaszolni, hogy küldjön elébb egy nagy darab gyémántot Braziliából, és ha majd ezt a 12,000 pfton eladja az akademia, megküldi neki a pénzt. – Mert a mi szegény tudományos intézeteinknél legnagyobb természeti és műritkaság a pénz.” – írta a Pesti Divatlap korabeli szerzője.⁸² Az igényelt támogatás mértékén túl, az elutasításban nyilván az is szerepet játszott, hogy Regulyval ellentétben, a Magyar által vállalt feladat, noha ugyancsak a hazafiúi büszkeségre apellált, „csupán” az egyetemes tudomány számára kecsegtetett eredménnyel, és nem volt köze a hazai (tudományos) közvéleményt foglalkoztató kérdésekhez. Nem is szólva arról – bár kérdés, hogy a Magyar javaslatáról döntők mennyire voltak tisztában ezzel –, hogy az általa vállalt expedíciók végrehajtása egyenként is alig

⁸¹ Magyar László levele gróf Széchenyi Istvánhoz. Maldonado, 1846. június 2. MTA Kézirattára: K. 166/210. I.

⁸² *Pesti Divatlap* 1846. november 14. 46: 916.

kivitelezhető vállalkozás lett volna az adott időszakban (Mato Grosso feltárására csak egy évszázaddal később került sor), és inkább minősíthető kincskereső vállalkozásnak, mint tudományos felfedezőútnak.

Tervének megvalósulását követően Magyar Nyugat-Afrikába hajózott, ahol a kalabári király szolgálatába szegődött. 1848 és 1855 között számos tengeri és szárazföldi utat tett, köztük olyan területre is, ahova első európaiként jutott el. Egyes utazásairól készült leírásai – melyekért az Akadémia 1858-ban levelező tagjai közé választotta – és hazaküldött levelei Hunfalvy János gondozásában láttak napvilágot,⁸³ kéziratának jelentős része azonban hagyatékában megsemmisült.

Magyartól eltérően és Regulyhoz hasonlóan Vámbéry Ármin (1832–1913) tanulmány- kutatóútjai támogatásban részesültek annak köszönhetően, hogy azok célja egybevágott a hazai tudományos életet foglalkoztató kérdésekkel. Vámbéry 1857-ben Eötvös József támogatásával jutott el Isztambulba, ahol négyéves tartózkodása alatt nemcsak az oszmán-török nyelv sajátosságaiban mélyült el, de alapos tapasztalatokra tett szert a muszlim-török világ szokásairól, társadalmi konvencióiról is. Hüszejn Dáim pasa házában kapta a Rasid nevet, amelyet attól kezdve a muszlim világban közlekedve használt. Ezen idő alatt tudományos folyóiratokban számos tanulmányt tett közzé török források alapján a magyarok történelmi vonatkozásairól, és emellett számos különféle keleti tájszólást is elsajátított. 1858-ban Isztambulban jelent meg első műve, a német–török és török–német szótár. A magyarság és a magyar nyelv eredetének kutatása iránti elkötelezettsége isztambuli tartózkodása során szilárdult meg.

1860-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, majd a következő évben az Akadémia 1000 forintos úti segélyével és Eötvös által a keleti hatalmaknak és az ottani nyugati követségeknek kiállított ajánlólevéllel indult útnak Ázsiába, hogy a magyarok nyomai után kutasson. Célkitűzéseiről 1861. július 29-én elhangzott búcsúbeszédében tájékoztatta az Akadémiát: a „magyarok ősi hazája helyett nyelvészeti igazságot keresünk”. Rasid Effendi néven, szunnita írástudóként, majd dervisnek öltözve jutott el Iszfahán, Khoraszán érintésével Buharáig és Szamarkandig, ahonnan 1864-ben érkezett haza. Vámbéry útja volt az első sikeres, európai ember által véghez vitt újkori felfedezőút e térségben. 1865-ben jelentette meg útjáról szóló *Közép-ázsiai utazás* című munkáját, illetve annak angol nyelvű kiadását Londonban *Travels in Central Asia* címmel.

⁸³ Magyar László *délafrikai levelei és naplókivonatai*. Kiadta Hunfalvy János (Pest, Eggenberger, 1857). Magyar László *délafrikai utazásai 1849-57 években*. Sajtó alá rendezte Hunfalvy János (Pest, Eggenberger, 1859).

Az 1860-as évek közepétől kibontakozó életműve rendkívül szerteágazó, a nyelvészet – közelebbről a török filológia – és a néprajz területein tette le névjegyét, de történelmi munkák szerzőjeként is ismert, és alapítója volt Hunfalvy Jánossal és Xántus Jánossal karöltve a Magyar Földrajzi Társaságnak is (1872). Nemcsak filológusként, de útleíróként, és a publicisztika körén túlmutató stratégiai elemzőként, szakíróként is számon tartják. Az 1882-ben megjelent *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány* című munkája meghatározó szerepet játszott a magyar nép eredetéről és nyelvéről kirobbant ún. „ugor-török háború”-ban, amelyben Vámbéry a magyar nyelv részben vagy egészben török eredete mellett szállt síkra, és olyan széles társadalmi érdeklődés övezte, hogy a fejleményekről még a napilapok is rendszeresen tudósítottak.

Az ázsiai utazásokkal ellentétben a nyugat felé induló magyarokat egészen más célok vezérelték. Nem a magyar régmúltat, hanem a jövő lehetőségeit kutatták. Noha többségük saját passzióból utazott, számosan közülük, honfitársaik szellemi horizontjának kitágítását szem előtt tartva, kötelességüknek érezték, hogy tapasztalataikat megosszák a hazai közvéleménnyel is. Erre annál is inkább volt lehetőség, mert műveik – a szélesebb olvasóközönségnek köszönhetően – profitábilisan voltak megjelentethetők, így akadtak kiadók, amelyek vállalkoztak megjelentetésükre. Sőt, mint Xántus esetében látni fogjuk, még perre is hajlandóak voltak a kiadási jogok megszerzése érdekében.

Utazásaikat nagyban megkönnyítette a gőzhajózás és a vasút egyre gyorsuló térhódítása, legfontosabb célpontjuk az Amerikai Egyesült Államok volt, hiszen az volt az az ország, amelyet mind gazdasági teljesítménye, mind modern politikai berendezkedése miatt leginkább tanulmányozásra érdemesnek tartottak, és példaként állíthattak a hazai közvélemény elé.

Az amerikai körutazást tevők közül az egyik legelső Bölöni Farkas Sándor (1795–1842) volt, aki előbb 1830 vége és 1831 közepe között tett Skóciáig nyúló európai körutat, majd fél év alatt beutazta az Egyesült Államok és Kanada keleti partvidékét, valamint a Nagy-tavak környékét. A liberális eszméket népszerűsítő *Utazás Észak-Amerikában* (1834) című útirajza egy éven belül két kiadást is megért, a reformkori politikusok kézikönyvként forgatták, szerzőjét, pedig az Akadémia levelező tagjává választották.

Mokcsai Haraszthy Ágostonra (1812–1869) olyan erős hatást gyakorolt Bölöni Farkas Sándor útirajza, és két Herkulesfürdön megismert, majd saját birtokán vendégül látott amerikai utazó elbeszélése, hogy előbb utazóként fordult meg ott, majd 1840-ben családjával együtt kivándorolt az Egyesült Államokba, s ott többféle vállalkozásba is belefogott. Amerikai tapasztalatait *Utazás Északamerikában* című kétkötetes munkájában

adta közre. Munkájának első, úti élményeiről számot adó részét követően áttekintést nyújt a hazai olvasóközönségnek az Egyesült Államok politikai és közjogi berendezkedéséről, gazdasági viszonyairól, azaz munkájának jól látható célja a hazai közvélemény tájékoztatása egy mind politikai, mind gazdasági értelemben előttünk járó társadalomról. Témánk szempontjából beszámolójának legérdekesebb része az három és fél hónapos utazás, amelyet a Wisconsin és Iowa, azaz az akkori indián territórium határán fekvő Fort Crawford (ma Prairie du Chien) és az arkansasi Fort Smith között tett meg, melynek során – ha hihetünk a beszámolójának – átszelte a mai Iowa és Missouri államot, miközben számos ott élő indián törzset (winebago, sac, fox) is felkeresett, és beszámolt életmódjukról, szokásaikról (1844/I, XIII–XV. fejezet), róluk alkotott véleményét ekképpen fogalmazva meg: „E nép nem olly rettent s kegyetlen , mint sokan leírják, s köztük akárki biztosabban alhatik, mint nálunk egy gulyástanyán... Lehetetlen tőlük megtagadni azon erényt, miszerint azt, ki iránt hajlandóságot nyertek, nagy gondnal ápolják s minden kívánságait teljesítik...” (MOKCSAI HARASZTHY 1844/I: 211). A Pesti Divatlap ismertetése szerint Haraszthy munkája „...kivált statisztikai s népismertetési tekintetben még Bölöni Farkas e nembeli utazásánál is továbbra terjed...”,⁸⁴ világosan utalva a statisztika és a néprajz korszakban bevett szoros kapcsolatára.

A kémia tudományának hazai megalapozásában kiemelkedő szerepet játszó, orvosi végzettségű tudós, Nendtvitch Károly (1811–1892) ugyan nem emigránsként, de már a szabadságharc bukását követően, 1855-ben, gyakorlatilag Xántussal egy időben utazta be az Egyesült Államok keleti partvidékét majd jutott el a Nagy-tavak mentén a Mississippiig. Haraszthyhoz hasonlóan őt is az amerikai társadalmi berendezkedés, a gazdaság prosperitása és célszerűsége, valamint az oktatás színvonala és általános volta nyűgözte le leginkább. Mint írta: Svájchoz vagy Ausztriához képest a „kéjutazó” számára a kevés figyelemreméltó természeti látnivalóval szemben az „északamerikai egyesült államokban legérdekesebb , legnevezetesebb az ember és annak intézményei, melyek kedves tanulmányul szolgálhatnak a politikusnak, államgazdásznak, psychologusnak, különösen a gondolkozó emberbarátnak.” (NENDTVITCH 1858 I: VIII.) Noha ő, Haraszthyval ellentétben csak fehérek lakta településeken találkozott őslakókkal, de nem kerülhette el, hogy állást foglaljon az amerikai állam és a fehérek nyugat felé való terjeszkedésének kérdésében, hiszen épp a látogatása előtti években telepítették át a Mississipitől keletre lakó törzseket, majd fosztották meg őket a velük kötött szerződésekben nekik juttatott területektől, és alapítottak újabb államokat a Mississipitől nyugatra. Mindezek dacára Nendtvitch nemcsak hogy elfogadhatónak, hanem

⁸⁴ Pesti Divatlap 1844. november 24.

az Európában hagyományosnak tekinthető háborús terjeszkedésnél humánusabbnak tartotta azt az eljárást, ami „...a vad , a polgárisodástól teljes erejéből irtózó, s arra fogékonytalan indust a legszelídebb módon kiszorítja... [az] elidegeníthetetlen foglalási joggal bir(ó)...” polgári haladás útjából (NENDTVITCH 1858 I: 202, 13. ábra).

A szabadságharc bukása miatt hazájukat elhagyni kényszerülő emigránsok között több olyan is akadt, akik nem csupán a megtorlás elől menekültek, s próbáltak új életet kezdeni, hanem kényszerűen elhagyott hazájuk közvéleményét is megpróbálták tájékoztatni a nagyvilágról, Magyarországon megjelent művekben számoltak be tapasztalataikról. Elsődleges úticéljuk, ahogy Xántusnak is, a korlátlan lehetőségek és szabadság hazája volt, de akadt köztük valaki, aki társadalmi állása és vagyona miatt nem kényszerült újraindítani egzisztenciáját, s így megengedhette magának, hogy kedvtelésének, a vadászatnak éljen. Gróf Andrásy Manó (1821–1891), a későbbi miniszterelnök, Andrássy Gyula gróf testvére közvetlenül a szabadságharc leverése után járta be Ceylont, Indiát és Délkelet-Ázsiát. Útja során szerzett élményeiről *Utazás Kelet-Indiákon* (1853) című díszesen illusztrált kötetében számolt be, amelynek alapján beválasztották a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé.

Pulszky Ferenc és László Károly Kossuth kíséretében érkezett Amerikába (14. ábra). Az előbbi és felesége mindössze addig időzött ott, amíg Kossuth, de ez a viszonylag rövid, fél éves időtartam is elegendő volt arra, hogy tapasztalataikat egy kétkötetes műben adják közre (PULSZKY–PULSZKY 1853). László Károly (1815–1894) az utolsó pillanatig harcolt a szabadságharcban, majd Bessel Törökországba menekült, ahol Kossuth titkára lett. Ebbéli minőségében kísért el Amerikába, ahol azonban már kénytelen volt önálló egzisztenciát teremteni. Ebben minden bizonnyal segítségére volt Kossuth ajánlása is, de még inkább Amerikában akkortájt jól hasznosítható mérnöki végzettsége. Előbb New York állam csatorna-mérnöki hivatalában, később a Syracuse-Binghamton vasútnál dolgozott. 1857-től két éven át Mexikóban a Tehuantepec-földszoros állami földjeinek felmérését végezte. Ott szerzett tapasztalatait 1859-től a *Vasárnapi Ujság* hasábjain 18 részes cikksorozatban adta közre.⁸⁵ Ezekben a kor szokásainak megfelelő módon mutatta be Mexikó általa felkeresett vidékeinek gazdasági, társadalmi viszonyait, külön is közölve az őt különösen érdeklő meteorológiai statisztikákat. Ami azonban cikkeiben különösen figyelemre méltó az a kortársaihoz képest részletesebb és alaposabb leírás, ahogy „ethnologiai tekintetben” bemutatta az „európaiak, kreolok, mesticzek, mulattok, zambok, szerecsenek és indiánok” fizikai sajátosságait, társadalmi és földtulajdon viszonyait, életmódját, a lakóhelyüktől,

⁸⁵ Egyesült Államokról és Mexikóról szóló cikkei másutt (*Politikai Újdonságok, Kecskemét, Arad és Vidéke*) is jelentek meg.

annak berendezésétől, ételkészítési és -fogyasztási szokásain keresztül, öltözködésükig, külön-külön is felsorolva a földszoroson élő indián népeket.⁸⁶ Az a részletesség, ahogy a mindennapi tevékenységeket, a tortillakészítésig bezárólag leírja, egyértelműen azt mutatja, hogy részese volt életüknek. Ennek ellenére nem tudta levetkőzni a korszakra jellemző etnocentrizmust, amikor ekképpen összegezte véleményét: „...abban mindnyájan megegyeznek, hogy mind henyék, dologkerülők, lomhák, tudatlanok, neveletlenek s rendkívül bigotok és babonások. Természeti értelmességük nekik van, és taníthatók ők, de a nevelés egészen el van hanyagolva.”⁸⁷ Ilyen formán kialakult indiánképe alapján ő is arra a következtetésre jutott, hogy a részben általa is felkeresett ősi városokat, például Palenquét nem építhették az akkoriban rendkívül elmaradott körülmények között élő indiánok ősei (15. ábra). Véleménye a maja városok jelentős részét felfedező John Llyod Stephens 1841-ben kiadott könyve alapján változott meg,⁸⁸ ezzel tanúbizonyságát adva annak, hogy mérnöki munkája mellett tájékozódott a korszak Amerika múltját feltáró irodalmában is.

A Magyarországról Amerikába került utazók között különleges helyet követel magának Rosti Pál (1830–1874), aki nem csak az általa látottak leírásával, hanem a maga korában leghitelesebbnek és legmagasabb technikai színvonalúnak tekinthető fényképekkel kívánta a magyar olvasóközönséget megismertetni amerikai élményeivel. Ahogy *Utiemlékezetek Amerikából* című könyvében megfogalmazta: „a földismeret terjesztésének legjobb módja a fényrajz” (ROSTI 1861). A fényképezésről már gyermekkorában szerezhett ismereteket, mivel nevelője az a Vállas Antal volt, aki elsőként foglalkozott Magyarországon fotográfiával: Magyar Tudományos Akadémia tagjai jelenlétében Pesten, a Nemzeti Casinóban két dagerrotípiát mutatott be és két felvételt készített. 1841-ben Párizsban, Angliában és Belgiumban járt tanulmányúton és ezt követően lett Rosti Pál, később pedig egyik sógora, Eötvös József gyermekeinek nevelője.

A szabadságharcban való részvétele miatt másik sógora, Trefort Ágoston ugyan jobbnak látta Rostit kimenekíteni Magyarországról, de távolról sem volt honfitársai többségéhez hasonló emigráns létre kárhozotva. Birtokai révén rendelkezett a megélhetéshez, sőt az utazáshoz szükséges jövedelemmel, így Münchenben módja volt vegytant és gazdaságot tanulni, majd Párizsban kitanulta a fényképészetet.⁸⁹ Attól kezdve,

⁸⁶ László Károly levelei Amerikából. A Vasárnapi Újság számára. I. A Tehuantepeki földszoros. Minatitlan, 1858. október 17. *Vasárnapi Újság* 1859. január 2. 6(1): 6–7.

⁸⁷ László Károly: Levelek Amerikából IV Minatitlan (Mexico), 1859. március 31. *Vasárnapi Újság* 1859. május 29. 6(22): 258–259.

⁸⁸ *Vasárnapi Újság* 1868. augusztus 16. 15(33): 394.

⁸⁹ Képzettségéhez az is hozzájárult, hogy Münchenben két magasan képzett, világot járt sógorával és családjukkal élt.

hogy 1854-ben nagykorúvá vált, kizárólagosan maga rendelkezett birtokai jövedelme felett, ami biztosította utazásainak anyagi háttérét, de azok eredményességéhez társadalmi állása is hozzájárult: rokonai, ismerősei megfelelő tanácsokkal, ajánlólevelekkel látták el. Brüsszeli útjához Eötvös, Párizsba Liszt Ferenc, Angliába Pulszky Ferenc (LENGYEL 2021: 222–223). Ez utóbbi tanácsai alapján tett 1855-ben nagy-britanniai körutát, majd ezt követően indult útnak az Egyesült Államok felé, azzal az elképzeléssel, hogy Alexander von Humboldt korábbi útvonalát követi, amiben maga Humboldt is ajánlólevelekkel segítette (SZWAST 2021: 115). Az észak-amerikai barangolást követően Havannába, majd Venezuelába onnan pedig Mexikóba utazott. Néhány havannai és venezuelai felvételét nem számítva itt készültek fényképei, melyekhez az akkoriban modernnek számító Le Gray-féle viaszpapír negatívokat használt. Párizsba visszatérve ezekből állította össze 45 felvételt tartalmazó albumát,⁹⁰ melyből összesen öt példány készült. Közülük hármat lánytestvéreinek ajándékozott, egyet személyesen nyújtott át az idős Humboldtnak, egyet pedig a Nemzeti Múzeumnak adott át, „mint oly intézetnek [...] mely a tudomány minden ágának terjesztésére alapított, s a közönségnek nyitva áll”.⁹¹ Ugyanez volt a szándéka Mexikóban gyűjtött tárgyaival is, azok sorsa azonban ismeretlen. A Nemzeti Múzeum leltárkönyvébe nem kerültek be, egy részük Veracruzban elveszett, míg más részük megérkezett Magyarországra, hiszen a Budapesti Hírlap beharangozója szerint a Magyarhoni Földtani Társulat ülésen tartott előadása során Rosti bemutatta a Popocatepetl kráteréből hozott tárgyakat és az általa készített fényképeket.⁹²

E felvételekről készített metszetek szolgáltak 1861-ben megjelentetett könyvének illusztrációiként. Képei mellett, könyvének szövege révén is igyekezett e távoli tájakat közelebb hozni a magyar olvasóközönséghez, leírását adva az általa meglátogatott országok földrajzi és gazdasági viszonyainak, történelmének, szokásainak, népességének. Ez utóbbi esetben jelentős hangsúlyt kapott az őslakók fizikai antropológiai jegyeinek, viseletének, ételeinek, gazdaságának ismertetése is, de több alkalommal megfogalmazza az őslakókról alkotott véleményét (oktalan népek, *gente sin razón*), melyet Éderhez vagy a fentebb idézett László Károlyhoz hasonlóan erősen meghatározott korának, a keresztény hitre és az európai etnocentrizmusra alapozott szemléletmódja, bár éppen a prehiszán mexikói történelemről szerzett ismeretei készítették amazoknál árnyaltabb felfogás kialakítására: „Az indusok az értelmi fejlettség igen-igen alant fokán állanak, teljesen elbutultak, nem mintha fajuk a

⁹⁰ Mexikóvárosban és környékén készített felvételei mellett talán legérdekesebbek a xochicalcói romokról és a Popocatepetl-vulkánról készített fotói, amelyre ő maga is felmászott.

⁹¹ Albumához tartozó kísérőlevél, idézi Tomsics Emőke (2021: 67)

⁹² Budapesti Hírlap, 1859. február 24. 44. szám.

művelődhetésre képtelen volna – mert hiszen történetük bizonyítja, hogy régente a művészetekben, sőt tudományokban is. p.o. a csillagászatban bámulandó haladásokat tettek.... – hanem mivel a nevelésnek teljes hiányában, a babonaság a vakbuzgóság teljesen lenyűgözi elméjüket, s mivel határtalan csökönységüknél fogva inkább elszenvedik a nyomort, az elnyomást, társadalmi aljas helyzetüket, semhogy a legkevesebbet is lendítenének, hogy ezen állásukból kivergődjének vagy azon könnyítsenek.” (ROSTI 1861: 115).

Az etnológia elkövetkező évtizedekben elért fejlődésének nyomán kialakult felfogást természetesen igazságtalan lenne számon kérni a 18–19. század egyházi és világi utazóin, sokkal inkább értékelnünk kell azokat az előremutató megállapításokat, amelyeket megfigyeléseik nyomán tettek. Így Rosti esetében is, amikor az észak–amerikai indián törzsek társadalmával foglalkozó, 1862-ben megtartott akadémiai székfoglalójában olyan kérdéseket feszeget, hogy „...érdekes volna talán itt Amerika bűbájosait Ázsia schamánaival, Tatár–Mongolországok, China egyrészének, továbbá Szibéria és Kamcsatka bűvészeivel, kik hasonlólépp egyszersmind orvosok, jóslók és lélek-idézők, összehasonlítani”, de más szerzők nyomán felveti a diffúzió, valamint az autochton fejlődés kérdését is (ROSTI 1862: 249). Annyi más utazóhoz hasonlóan, a nagy utazást követően további tervei is voltak, tervezett perui utazása azonban soha nem valósult meg (LENGYEL 2021: 226).

I.2.2.3. Nagyvilág hazai szűrőn át

A világ távoli pontjain megforduló, s ott szerzett személyes tapasztalataikat az óhazával megosztó magyaroknál számosabban voltak azok, akik külföldi szerzők műveit tolmácsolták a hazai közvélemény számára, akár konkrét művek fordításával, akár különböző kiadványokból összeállított műveikkel.

A nagyszombati jezsuita egyetem egészen a rend 1773-as feloszlatásáig, sőt az onnan kikerülő papság azt követően is jelentős szerepet játszott abban, hogy az európai kontinens és a világ különböző vidékeiről származó tudásanyagot közvetítse a helyi befogadóközönség(ek) felé. Már csak azért is, mert, mint láttuk, az egyetemen folyt a leendő misszionáriusok felkészítése is. Az egyetem kalendáriumai – *Calendarium Tyrnaviense* – és az azokba illesztett latin nyelvű tudományos értekezések (*dissertationes*) a mindenkori határterületeken, illetve az Európán kívül lakó népekre vonatkozó korai ismeretek egyik legfontosabb forrásának tekinthetők. A *Calendarium Tyrnaviense*-kben az Európán kívüli világról és a kulturális másságról alkotott etnográfiai/antropológiai jellegű tudásanyag egy részét az ún. *régiek* könyvei, a klasszikus ókor szerzői szolgáltatták. E tudás más része

ugyanakkor kortárs forrásokból, sokszor immár szemtanúktól származott. Egyrésről abból a vegyesen szóbeli, vizuális és írott/nyomtatott információhalmazból, amit a kora újkori katolikus misszionáriusok munkái közvetítettek Európába,⁹³ másrésről késő középkori és kora újkori európai utazóktól, hajósoktól, valamint az Újvilág felfedezése történetének első tudós megörökítőitől.⁹⁴ A tudós szerkesztő, aki ezt a változatos anyagot összedolgozta, és a következő, a 18. század egyházi tudósai számára örökül hagyta, a nagyszombati egyetem rektora, Szentiványi Márton (1633–1705) volt, aki maga soha nem tette ki a lábát Európából (SZ. KRISTÓF é.n. a).

Noha szerzője, Bertalanffi Pál SJ (1706–1763) ugyancsak a jezsuita rendhez tartozott, az 1757-ben napvilágot látott világföldrajza, a *Világnak Két rend-béli Rövid Ismérete*, magyarul jelent meg, ami így, a korábbi, latin nyelven megjelent munkáknál szélesebb körben formálhatta a közvéleményt. Ezt a hagyományt folytatta az Eder kapcsán már említett, ugyancsak jezsuita Molnár János (1728–1804), aki előbb a Pozsonyban, majd Pesten útjára indított *Magyar Könyv-Ház* című sorozatban 1783 és 1804 között adott közre korabeli távoli utazásokról és népleírásokról szóló fordításokat, kompilációkat, összesen 22 kötetben, immár kifejezetten az anyanyelvű nyomtatott műveltség terjesztésének a céljával. Tematikailag igen hasonló volt Benkő Ferenc fentebb már hivatkozott, *Parnassusi Időtöltés* címmel kiadott sorozata. Első kötetében a görög, a másodikban a római világ életét ismertette, míg a harmadikban az olvasmányaiból összegyűjtött legszebb útleíró részeket adta közre „Napkeleti Utazók” címen „Az ithon ülőknek”, majd következett az „otahaitiakról” és más óceánai szigetekről, a kínaiakról, „jappániakról” és Afrika némely országairól stb szóló leírás.

A Jénában teológiát hallgató, majd a Dunántúlon lutheránus lelkészként szolgáló Horváth Zsigmond (1782–1845) több útleírást is fordított és néhány ismeretterjesztő cikket tett közzé a Tudományos Gyűjteményben, legfőbb műve azonban az az *Ámerikának haszonnal mulattató Esmértetése* címmel 1813-ban megjelentett összeállítás, amelyben az Újvilág földrajzi viszonyait, élővilágát, városait, őslakóinak „polgári, erkölcsi s vallásbeli” állapotát mutatja be. Horváth egyébként annak a Kis János (1770–1846) evangélikus szuperintendensnek az irodalmi köréhez tartozott, aki ugyancsak a jénai, majd 1791-től a

⁹³ A nagyszombati kalendáriumokban hivatkozottak közül ilyen volt például Josephus de Anchieta SJ (1534–1597) atyái Brazíliáról, Rochus Gonzalez SJ (1576–1628) atyái Paraguayról, Ludovicus de Valdivia SJ (1560–1642) atyái Peruról és Chilérről, vagy Franciscus Zarfátus SJ (16. sz. vége–17. sz. eleje körül) atyái „Nova Hispaniáról,” azaz Mexikóról.

⁹⁴ Például Giovanni da Pian del Carpinétól (1185–1252), Marco Polótól (1254–1324), Pietro Martire d’Anghierától (1457–1526), Pedro de Cieza de Leóntól (1518–1554), Juan Ponce de Leóntól (1460–1521), illetve Fernández de Oviedótól (1478–1557) stb.

göttingeni egyetemre járt, s naplója szerint olyan professzorok előadásait hallgatta, mint Johann Gottfried Eichhorn, August Ludwig von Schlözer, Johann Friedrich Blumenbach vagy Arnold Hermann Ludwig Heeren. Mint Kazinczynak írta,⁹⁵ barátaival éveken át dolgozott egy többkötetes útirajz fordításán, ami végül 1816–1819-ben jelent meg. A *Nevezetes Utazások Tárháza* című sorozat a korszak legnagyobb magyarországi világföldrajzi irodalmi vállalkozása volt. Ebben már nem csak hazai szerzők által összeállított művek jelentek meg, hanem olyan utazók útbeszámolóinak magyar fordítása is, mint például Mungo Park (1771–1806), Francis Drake (kb.1540–1596), Jean-François de Galaup, Comte de La Pérouse (1741–1788), François-René de Chateaubriand (1768–1848). Ugyanebben a sorozatban látott napvilágot James Cook (1728–1779) utazásairól szóló beszámoló, ismét csak Horváth fordításában, ami nem pusztán egyike volt a korszak négy hazai magyarításának, hanem egyúttal a mai értelemben vett fordításnak is tekinthető (MEZEI 1993: 233; SZ. KRISTÓF é.n. b, c).

A korszak néprajzi ismereteinek minden bizonnyal egyik legterjedelmesebb leírása látott napvilágot magyarul Dobosy Mihály fordításában, amikor 1810-ben megjelentette David Cranz (1723–1777) német származású morva misszionárius beszámolóját *Grönland históriája, melyben ez a' tartomány lakosival együtt leíródik és a' természeti históriára sok jegyzések tételnek* címmel (SZ. KRISTÓF 2016).⁹⁶

A 19. század közepén elérkezett az idő, amikor nem csak idegen szerzők műveit lehetett magyarra átültetni, hanem akadtak olyan magyar utazók is, akinek műveit mind anyagi, mind ismeretterjesztési szempontból érdemesnek mutatkozott a magyar közönség elé bocsátani. Ebben vállalt úttörő szerepet Hunfalvy János (1820–1888), a hazai földrajztudomány egyik megalapítója, aki – mint láttuk – nem csak Magyar László hazaküldött kéziratait gondozta és adta ki, hanem – ahogy e dolgozatban részletesebben is szerepelni fog – ő jelentette meg Xántus János második, részben fiktív, részben valóságos amerikai utazásairól szóló művét is, és mindkettőjük esetében arra is gondja volt, hogy munkájuk legalább részben németül is megjelenjen. Ezekkel nagyjában egy időben, 1855-ben *Család Könyve* néven folyóiratot alapított, s abban három év alatt több mint húsz igen különböző tárgykörű tanulmányt publikált. A lap és a tanulmányok jellegére jól rávilágít Hunfalvy egyik levele, melyet még a szervezés stádiumában írt Kubinyi Ferenchez, arra kérve őt, hogy legyen a lap munkatársa: folyóiratának célja „...a magyar közönséget a

⁹⁵ Kazinczy Levelei IV. 349–350.

⁹⁶ Az eredetileg a svédországi Barbýben 1765-ben megjelent mű címe *Historie von Groenland enthaltend Die Beschreibung des Landes und der Einwohner etc insbesondere die Geschichte der dortigen Mission der Evangelischen Brueder zu Neu-Herrnhut und Lichtenfels*.

tudományok összes ágaiból vett, különösen pedig természetismei népszerű értekezések által lassanként rendszeres tudományos munkák megolvasására és érthetésére fölképesíteni.”⁹⁷ A szóban forgó időszak a felfedező utazások második nagy hullámának kora. Új kontinensek felfedezése helyett immár az azokban rejtőző fehér foltok feltárása az expedíciók célja. S ezek az utazások nemcsak a nagyközönség figyelmét ragadják meg, de a földrajzi irodalom jelentős részét is az expedíciók eredményeinek (olykor kalandjainak) ismertetése teszi ki. Hunfalvy jó érzékkel találja meg ezt a láncszemet.

I.2.3. Népismeret – Ethnographia – Néprajz

Ahogy a 18. századtól kezdve a nemzetközi térben mind nagyobb lendületet vett az emberi társadalmak múltjának és jelenének elkülönülő tudományágak által történő vizsgálata, úgy indultak el Magyarországon is a hasonló, mind tudományosabbá váló vizsgálódások, nem kis részben a külföldi intézményekkel való intenzív kapcsolatoknak köszönhetően. A múlt feltárásában ez első lépéseket a protestánsok tették meg, de hamarosan a jezsuiták kerültek az élre. A kiindulópontot, az elsődleges célt, saját egyházuk történetének feltárása jelentette, amihez elengedhetetlen volt az egyházi levéltárakban őrzött források feldolgozása. Ehhez pedig törvényszerűen kapcsolódott a magyar állam történetére vonatkozó forrásanyag közreadása, ami lehetővé tette szaktudományos politikatörténeti munkák megszületését is. Ezzel párhuzamosan honosodott meg német mintára a hon- és államismeret (*Staatenkunde*), ami azért is elengedhetetlen volt, mert a törökök ellen vívott felszabadító háborúkat követően fel kellett mérni az újraegyesített ország állapotát és megszervezni annak működését, aminek részét képezte a gazdasági intézkedéseket és a központi igazgatást segítő leíró statisztika is. A hazai államismeret úttörője és fő képviselője a Halléban tanult Bél Mátyás (1684–1749) volt, aki egyetemi tanulmányai során elsajátította a Hermann Conring nevével fémjelzett német országleíró irány módszertanát, és az addig szokásos egyháztörténeti kereten túllépve állította össze a magyarországi vármegyék múltbeli és jelenkori politikai, gazdasági, valamint föld- és néprajzi viszonyait összegző leírását (BÉL 1735–1742; KOSÁRY 1980: 140–152). Az ő munkásságának továbbvivője volt a Schlöszernél pallérozódó Schwartner Márton (1759–1823), aki 1798-ben jelentette meg *Statistik des Königreichs Ungern* című művét, majd a leíró statisztikai irányt hatkötetes munkájával kiteljesítő Fényes Elek (1807–1876; FÉNYES 1836–1840).

A statisztika és az etnográfia szoros kapcsolatára a tudományág megszületésének e korai időszakában a legjobb példa Csaplovics János (1780–1847) munkássága, aki két

⁹⁷ Hunfalvy János levele Kubinyi Ferenchez, OSzK Kézirattár.

egymást követő évben jelentette meg a *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern* (1821), valamint az *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról* (1822) című munkáját, és az etnográfia mint statisztikát határozta meg, olyanként, ami „a népeket mostani valóságos állapotjuk szerint” festi le (CSAPLOVICS 1822), szembeállítva a „statisztikai” etnográfia az ún. „történeti” etnografiával (KÓSA 2001: 23; PALÁDI-KOVÁCS 2016b: 53). Ahogy ő maga fogalmazott: „...én csak a statistikai ethnographiával, Magyarország lakóinak jelen megnyilatkozásaival törődöm; nem azzal, hogy honnan származnak, hanem, hogy ma valamennyi viszonylatban miként élnek és tevékenykednek.”

A Csaplovics utóbbi művét megjelentető Tudományos Gyűjtemény nem pusztán kor legfontosabb orgánuma, hanem az etnográfiai adatközlés első számú fóruma volt. Egész fennállása alatt (1817–1841) helyet kaptak benne táj- és népismertetések (PALÁDI-KOVÁCS 2016b: 60). I. kötetében jelent meg a palócok ismertetésére felhívó pályázati kiírás, s annak eredményeként látott napvilágot 1819-ben Szeder Fábán (1784–1859) bencés szerzetes tanulmánya, az első nagyobb, önálló magyar néprajzi tanulmány, amely egy táji csoportot ír le. Nagyobb részt a palóc nyelvjárással, kisebb részben a kultúrával (építkezés, lakás, viselet, szokások, külső megjelenés) foglalkozik. Szerzője egyúttal a követendő utat is megjelöli: „Nemzetünk bővebb ismerete végett szükséges volna hazánknak minden tájabeli nevezetesebb népeit egyenként szemre vennünk, és azoknak valamennyi különösségeit feljegyeznünk.” (SZEDER 1819: 26.) A palóc példából kiindulva alakult ki a néprajzi leírás műfaja (KÓSA 2001: 22), az Akadémia támogatásával 1833 és 1844 között megjelenő *Tudománytár* első évfolyamától kezdve éppúgy közölt leírásokat távoli vidékekről és népekről (Niger, beduinok), mint hazai szokásokról (Verőce, Marosszék).

A tudományos ismeretek gyarapítását szolgáló vizsgálódások mellett a népleírás továbbra sem szakadt el rokontudományaitól, és együttesen nagyon is praktikus célokat (is) szolgáltak, amint azt Weisz Ferdinánd 1847-ben egy kereskedelmi és iparos egyetem felállításának szükségessége mellett érvelő cikkében kifejtette: „Semminemű iparos- és kereskedőnek nem lehet a geographicus és *ethnographicus* ismereteket, pedig alapos ismereteket, nélkülöznie. [...] Az ügyembernek (Geschaeftsmann) az idegen nemzetek viszonyaiba mélyen kell beavatva lennie, nem elég , ha egy másik ország határait, fővárosait, folyamit és hegyeit megtudja nevezni. Tudnia kell, hogy alakulvák az ország viszonyai , minő erkölcsileg és politikailag a nemzet állapota , mit természet az ország – minők forrásai – hogy áll földmívelése, ipara, minők közlekedési eszközei , s ezek mi szükségeket provocálnak, ismernie kell a polgárisodás stadiumát , ismernie a nép képzettségét, izlését, erkölceit és előítéleteit. A *népisme* illy tudalmak mellett valódi

kalauza leszen az ügyembernek [...]” Mint írja, az angolok azért tudják termékeiket jól eladni, mert ismerik azok igényeit, sőt szeszélyeit és különsségeit is. „Statistika és népisme nagy két ismeret-világ.”⁹⁸

Az 1840-es évek végétől a kifejezés mind gyakrabban bukkan fel a sajtó hasábjain, sőt a hírlapok tartalomjegyzékében a természettudománnyal, az iparral, a művészettel és gazdasággal együtt összerendezve tüntették fel a népisme tárgyú cikkeket. Noha Hunfalvy János 1859-es székfoglaló előadásában úgy ítélte meg, hogy „...a népisme nincs még tudományosabban megalapítva” (HUNFALVY 1859: 831), Regulyról elmondott emlékbeszédében Eötvös, Humboldtra hivatkozva, a nyelvtudománnyal és a történettudománnyal együtt alkalmazandóként említette, mint olyan tudományt, ami szükséges ahhoz, hogy „...az emberiség kifejlődésének története...” megfejthető legyen. Különösen kiemelve a személyes érintkezés jelentőségét, amelynek eredményeképpen „...soha európai ily primitív népek szokásaiba úgy még bele nem élte magát...”, mint Reguly (EÖTVÖS 1863: 46).⁹⁹ Innen már csak egyetlen lépés volt, hogy népisme leírások készítése mellett Eötvös ilyen tárgyak gyűjtésére is megbízást adjon a Kelet-Ázsiába induló Xántusnak. Ennek háttérében, mint látni fogjuk (lásd I.2.4–5. fejezet) legalább két törekvés húzódott meg: tanulmányozásra alkalmas tárgyanyagot szolgáltatni a hazai (mű)ipar fejlesztése számára, valamint egy nyugat-európaiakhoz hasonló gyűjtemény létrehozásával kilépni a Magyar Nemzeti Múzeum korábbi gyűjtőköréből, és addig ismeretlen tárgyi világot bocsátani a hazai közönség elé.

Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor a Xántusnak utasításba adott „népisme” gyűjtés nem feltétlenül, sőt megkockáztathatjuk, nem elsősorban a mai értelemben vett néprajzi, hanem inkább ma az iparművészet és a háziipar körébe sorolt tárgyakra irányult, még ha tudjuk is, hogy ez a fogalmi különbségtétel utólagos, gyakran ma is elmosódott, a gyűjtés idején pedig még inkább az volt. Hazaküldött leveleiben maga Xántus is hol népisme, hol etnográfiai tárgyakról beszél, függetlenül attól, hogy a gyűjtés helye (Japán, Borneó) alapján ma inkább az iparművészet vagy a néprajz körébe sorolnánk az adott tárgyakat.

I.2.4. A legkorábbi hazai közgyűjtemények

Magángyűjtemények mellett legalább a 18. század közepétől léteztek olyan közösségiként vagy inkább intézményiként meghatározható gyűjtemények is Magyarországon, amelyeket

⁹⁸ *Hetilap* 1847. december 31. 3(209): 1673–1675). Kiemelés Gy.J.

⁹⁹ Hasonlóan nagyra értékelte Körösi Csoma Sándort is a róla elmondott emlékbeszédben (EÖTVÖS 1843).

nem csupán a nevükben voltak múzeumok, de a bennük őrzött tárgyakat illetően is annak tekinthetjük őket.

Maga a kifejezés *mūsæum* formában megtalálható Pápai Páriz Ferenc latin-magyar szótárának (*Dictionarium Laino-Hungaricum*) 1708-os lőcsei kiadásában, ott azonban még *tanuló-ház* jelentéssel, majd az 1767-es kiadásban *szép tsinos tanuló-ház, mesterséggel rakott tanuló-ház* formában. A jezsuita kollégiumokban legalább a 17. század vége óta léteztek 'múzeumok', ugyanis több kollégium *Historia Domus*ában (Pozsony: 1685–1686, Varasd: 1699, Kőszeg és Szokolca: 1702, Sopron: 1705) említést tesznek a „múzeum gondozó”-járól. Ezek tanulóház funkcióját alátámasztani látszik a rozsnyói jezsuita bentlakásos iskola (*konviktus*)¹⁰⁰ 1774-es alaprajza is, amelyen a megnevezett helyiségek között szerepel egy nyári múzeum (*Musæum Æstivum*), illetve egy étkező és téli múzeum (*Refectorium et Musæum Hyemale*, 16. ábra). Mivel az intézmény a nemesi növendékek szállása és tanulási helyszíne volt, a *Musæum* egyfajta tanulószoba lehetett. A diákok itt töltötték az iskolán kívüli tanulmányaik idejét, s ez télen – nyilván a hőmérséklet miatt – étkezőként is szolgált.¹⁰¹

R. Várkonyi Ágnes főként erdélyi vonatkozásokat tárgyaló tanulmánya szerint a nagyenyedi professzorok lakásának inventáriumában és a könyvespolcot ácsoló asztalos számláján olvasható a „Múzoum”, a „Múzoumába tékája”, a „Múzoum fenyőfa ajtaja a grádicsról nyílik” fordulat (R. VÁRKONYI 2003: 16), ami arra utal, hogy a professzorok könyveinek és tanuláshoz használatos eszközök elhelyezésére szolgáló helyiség megnevezésére (is) használták. Azonos funkcióval rendelkező helyiség lehetett a pápai református iskolában is a 17. században, Tóth Ferenc professzor ekképpen írta le: egy auditorium, togatus deákoknak való öt tágas szobák, a tanuló ifjaknak hét classisai, vagyis tanuló különös szobái, *egy közönséges könyvesház*, a professornak egy szobája és a felső emeleten egy *museuma*, kántornak is egy különös szobája...¹⁰² Más oktatási intézményekhez hasonlóan ez alakult át a mai értelemben vett múzeummá: 1814-ben már régiségtárról és éremtárról történik említés (KÖVY 1987: 103).

¹⁰⁰ Rozsnyón 1659-ben alakították ki a jezsuiták missziós állomást, amiből 1701-ben lett rendház, a gimnázium azonban csak 1735-ben vált teljessé. A jezsuita oktatás rendszer egyik sajátossága, hogy a városi gimnáziumok mellett *konviktusok* (bentlakásos diákotthonok) alakultak, ahol a vidéki vagy a más tájról származó diákok nyerhettek elhelyezést. A konviktusokban szállásról, élelemlről, külön tanulási lehetőségekről gondoskodtak a jezsuiták.

¹⁰¹ Siptár Dániel (Jezsuita Levéltár) írásos közlése 2020. október 30. Az alaprajz forrása:

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/4203/?list=eyJxdWVyeSI6ICJTIDEyIERpdj4gVklJSS4gNDM3LiJ9>

¹⁰² Idézi Szabó György: A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története. Kiemelés Gy.J.

Legkorábbi adattal a 18. század közepéről rendelkezünk a múzeumok említett szerepének változásáról. Az Egyetemi Könyvtár Kaprinay-gyűjteményében fennmaradt levelei szerint, a nagyszombati jezsuita kollégiumban tanult Zakarjás János (1719–1772) az ismeretek továbbításának a rend működésének kezdetektől szokásos formái mellett más eszközzel is élt. Néhány hónappal azt követően, hogy 1751 júliusában térítőként megérkezett Limába, azt ajánlotta egykori nagyszombati előljárójának, Bartakovics Józsefnek, amennyiben igényt tartanak rá, s eljut hozzájuk, küldene nekik „egyet-mást”.¹⁰³ A limai felkészülést követően térítőmunkáját a bolíviai Mojos tartományban folytató Zakarjás, ha előbb nem, 1756-ban teljesítette is ígéretét, amikor egyebek mellett négy balta formájú „ezüst fogótskát”, mérge ellen való krokodilus, valamint „hólyag ellen jó” tigris fogakat küldött azzal, hogy azokat „...azok közé lehetne sorolni, amiket a nagyszombati *új múzeum* részére kezdtek gyűjteni.”¹⁰⁴ Egy másik, Bartakovics Józsefnek küldött levelében további magyarázatot fűzött az előbbiekhöz: „Azok a kis fogók, amelyeket Pater Kérynek küldtem, a perui barbárok eszközei és nem az idevalóké. Itt ugyanis ércz egyáltalán nincs. Az előkelők használják ezeket, homlokuk felett a haj egyenlővé tételére, továbbá, hogy kitépjék vagy rángassák vele a szőrt, ha valamelyes nő ajkuk fölött vagy alatt. Egyébként többnyire mindnyájan természetből fogva szőrtelenek.”¹⁰⁵

A fentiekből nem csak az derül ki, hogy nyugati társaikhoz hasonlóan, a Magyarországról elszármazott jezsuiták is beszámoltak a térítendő népek szokásairól, hanem az is, hogy természetes (Zakarjás chirimoya magvakat is küldött a Pálffy-család királyfalvi [ma Königsdorf, Burgenland, Ausztria] botanikus kertjébe) és mesterséges kuriózumokat is gyűjtöttek, hogy hazaküldjék alma materükbe, ahol a 18. században már létezett egy ilyen tárgyakat befogadó múzeum. Ezt erősítette meg az is, hogy Sajnovics János Hell Miksával a lappföldi Várdöbe 1768–1870-ben tett útjuk során finn-lapp tárgyakat gyűjtött a nagyszombati múzeum számára.¹⁰⁶ Létrejöttének pontos idejét és körülményeit ugyan nem ismerjük, de ha abból indulunk ki, hogy Zakarjás János 1749 elején elhagyta Magyarországot, akkor talán joggal feltételezhetjük, hogy a nagyszombati kollégium gyűjteménye nem csak hogy létezett, de múzeum név alatt működött. Zakarjás

¹⁰³ Zakarjás János levele, Lima, 1752. január 5. (SZTANKOVITS 1910: 224).

¹⁰⁴ Zakarjás János levele, 1756. április 18. (SZTANKOVITS 1910: 232–233) a nagyszombati jezsuita egyetem rektorának, Borgia Kéry Ferenc atyának. Kéri (vagy Kéry) Borgia Ferenc (1702–1768) jezsuita természettudós, csillagász, távcsőépítő, 1752–1756 és 1759–1763 között a nagyszombati jezsuita egyetem rektora, egyúttal az 1752–1756-ban felépült nagyszombati egyetemi csillagvizsgáló alapítója és társigazgatója (*socius prefectus*). Életrajzírója szerint egy általa készített távcső a limai egyetemre is eljutott (BARTHA 1992: 106).

¹⁰⁵ Zakarjás János levele, 1756. április 16. (SZTANKOVITS 1910: 231).

¹⁰⁶ Bartha Lajos írásos közlése, 2021. január 7. A múzeum mellett 1771-ben fűvészkert is létrejött a nagyszombati egyetemen az orvoskaron működő Winterl József Jakab szervezése alatt (KOSÁRY 1980: 612).

megfogalmazása annyiban nem egyértelmű, hogy az értelmezhető akár egy újonnan alapított múzeumként, de egy régebbi múzeumhoz képest létrehozott újabb múzeumként is. Bármelyik lehetőség a helytálló, egy olyan magyarországi intézményi múzeumról beszélhetünk, amelyik a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítása előtt fél évszázaddal már létezett, és tengerentúli exotikákat is gyűjtött, vagy legalábbis befogadott, azaz túllépett azon, hogy tanulóhelyként és/vagy könyv/szertárként szolgáljon.

A nagyszombati múzeummal ellentétben a nagyenyedi kollégium múzeumáról nem csupán közvetett adatokkal, hanem az azt igazgató Benkő Ferenc jóvoltából részletes leírással is rendelkezünk. A kollégium gyűjteményének a kezdetei a 17. századra nyúlnak vissza, és a 18. század végén igen összetett, gazdag gyűjteménnyé fejlődött. Leírásában Benkő felsorolja a kollégium helyiségeit, köztük a kis Auditoriumot, melyben „...vagyon a’ Mufeum illen Homlok-íráffal. RARITATUM & NATURALIUM MUSEUM. A’ Ritkaságoknk és Termézfeti dolgoknak Mufeuma vagy Gyűjtemeny Háza...”, ami egyfelől tükrözi azt az elnevezésbeli, egyszersmind tartalmi átmeneti helyzetet, amikor még egyszerre szerepel a *Raritätenkammer*ből itt maradt kifejezés, illetve a múzeum megnevezés, és ez tükröződik a gyűjtemény összetételében is. Abban ugyanis a kézirat-, könyv- és képtár mellett még éppúgy megtalálhatók az olyan furcsaságok, mint „...kettős Bárány-fő... Átilla Pipája ’s koppantója... Ámerikai két Kokosdio...”, illetve a szisztematikusan összeállított numizmatikai, zoológiai és ásványgyűjtemények (BENKŐ 1796 [1800]: 25–51).

I.2.5. A Magyar Nemzeti Múzeum

1802. november 25-én gróf Széchényi Ferenc főkamarászmester (1754–1820) alapítólevelet nyújtott be a bécsi magyar udvari kancelláriának. Ebben hozzátételezően 4115 kötetnyi nyomtatványt (könyvet és folyóiratot), a hozzákapcsolódó éremgyűjteményt, 730 kötetnyi kéziratot, 102 kötetnyi metszetet, kb. 2000 címert és 10 tékányi (szekrényre való) földabroszt ajánlott fel „...hazájának... örök tulajdonul...”¹⁰⁷ Az adomány alapját a Széchényi-család nagycenki kastélyának könyvtára és erekllyei képeztek, melyet a gróf általa beszerzett könyv- és éremgyűjteménnyel, régi hazai kéziratokkal, országgyűlési feljegyzésekkel, oklevelekkel és ezek másolataival gyarapított. Arról, hogy ez a gyarapítás milyen célt szolgált és mennyire előrettekintő volt, a családi levéltár iktatókönyve tanúskodik. Ebben már 1786-tól kezdve szerepeltek a *Bibliotheca Regnicolaris Hungarica*

¹⁰⁷ Az átadás nem volt tételes, a becsült számok a könyvtár első örétől, Miller Jakab Ferdinándtól származnak, emiatt a törzsgyűjtemény nagyságát illetően máig eltérő adatok forognak. Más források 17 000 kötetből álló könyvtárról és hozzá kapcsolódó térkép-, érem és képgyűjteményről tesznek említést (SZ.N. 1896: 5).

számára eszközölt beszerzések, de hasonló célokról tanúskodik az is, hogy a gróf ún. *Bildungsreise* keretében bejárta Európa nyugati felét. Utazása során számos kulturális intézményt keresett fel, köztük a prágai királyi könyvtárat, ahol a Széchényihez hasonlóan a bécsi Teréziánumban nevelkedett František Karel Kinsky helyezte el 12 000 kötetes könyvgyűjteményét örök letétként, a *Carolinum* ásványgyűjteményét, a göttingeni egyetemet, ahol személyes ismeretséget kötött August Ludwig von Schlözerrel, a braunschweigi *Naturalien Cabinetet*, továbbá a British Múzeum nagy gyűjteményeit, ahol jelentős könyvanyagot is vásárolt (BERLÁSZ 1981: 20; KIRÁLY 2012: 59–63; MAROSI 2016: 76; SZALAY 1902: VII–VIII).

Széchényi Ferenc adományának elfogadását már a felajánlást követező napon királyi oklevél erősítette meg, lehetővé téve a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítását,¹⁰⁸ ami nem csupán Magyarország, hanem az egész Habsburg Birodalom elsőként megalapított múzeuma volt, melyet egy évvel később követett a nagyszebeni Brukenthal Múzeum,¹⁰⁹ a sziléziai Teschen múzeuma, majd 1804-ben a galíciai Lembergben létrehozott múzeum. Ausztria területén csak ezt követően jöttek létre az első múzeumok, a grazi *Joanneum* 1811-ben,¹¹⁰ majd az innsbrucki *Ferdinandeum* 1823-ban (BASICS 2015: 19–21; MAROSI 2016: 84).

Ezeknek az elsőként létrejött múzeumoknak közös, egyben különös sajátossága, hogy a Habsburg Birodalom tartományaiban, sőt részben perifériáin, nem pedig a birodalom központjában születtek meg. A császári gyűjteményekből megalapított birodalmi múzeumok (*Kunsthistorisches* és *Naturhistorisches Museum*) csak évtizedek múltán követték a fentebb felsorolt intézményeket, melyek közül egyesek *Landesmuseum*má (tartományi múzeummmá), míg mások, a pesti mellett az 1820-ban uralkodói jóváhagyást nyerő prágai, nemzeti múzeummmá váltak.

¹⁰⁸ A legfelső jóváhagyást 1807-ben a XXIV. törvénycikkkel legitimálták. Az alábbiakban a Magyar Nemzeti Múzeum 19. századi történetének csupán azon sajátosságait tekintem át – e dolgozat témájából következően nem tekintve feladatommak múzeumtörténet megírását –, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy jobban megvilágíthassam a Néprajzi Osztály létrejötte körül lezajlott folyamatokat. Az áttekintés során elsősorban két szempontot vettem figyelembe. Egyfelől azt, hogy melyek voltak azok a gyűjtemények (Természetiek Tára, Régiségvár), amelyek leginkább érintkeztek a Néprajzi Osztály gyűjteményeivel, s azokat milyen elvek szerint gyarapították, másfelől pedig a Nemzeti Múzeum bizonyos gyűjteményeinek kapcsán újra és újra előtérbe kerülő elhelyezés kérdését, ami szoros összefüggésben állt a Néprajzi Osztály hasonló problémáival.

¹⁰⁹ Ha csupán a gyűjteményét és palotáját a szász nemzetre hagyományozó Samuel von Brukenthal (1721–1803) korábbi erdélyi gubernátor végrendeletének 1802. január 3-iki időpontját tekintjük, akkor az néhány hónappal megelőzte Széchényi Ferenc adományát, a hagyaték azonban csak Brukenthal 1803-ban bekövetkezett halálakor ment át a város tulajdonába, és 1817-ben nyílt meg (P. SZABÓ 2014: 70).

¹¹⁰ Alapítója, János főherceg a bécsi Brazíliai Múzeumot létrehozó I. Ferenc és a Nemzeti Múzeum főfelügyelője, József nádor testvére volt.

Ez utóbbiak előtt három különböző út állt. Olyan univerzális múzeummá válni, ami a kultúra és a természet története szempontjából minden jelentős kulturális objektumot az emberiség egyetemes históriájának dokumentumaként gyűjt, annak a bemutatása, hogy egy nemzet miképpen részesül azokból az univerzális javakból, amelyek minden egyes ember számára érvényesek vagy egy nemzet egyedi sajátosságainak, történeti fejlődésének kiemelése (POMIAN 1992: 25, idézi KIRÁLY 2012: 58).

Amennyiben így tekintünk a Magyar Nemzeti Múzeumra, akkor az leginkább az utolsó típusba sorolható, noha időről időre – mindenekelőtt természetrajzi gyűjteményei esetében – az előbbi elemei is felbukkannak. Ám Magyarországon kívüli természetrajzi gyűjteményrészek beépítése a Nemzeti Múzeum anyagába nem annyira egy univerzális múzeum kialakítása érdekében történt, mint inkább a természettudományok azon sajátossága miatt, miszerint azok nem művelhetők „nemzeti keretek” között, a tudomány, mint olyan megcsonkítása nélkül. Ugyanez mondható el Frivaldszky Imre később részletesebben bemutatott tevékenységéről is, hozzátéve, hogy a természettudományok egyetemessége jegyében az ő tevékenysége nem merült ki Magyarországon kívüli zoológiai objektumok passzív befogadásában, hanem továbblépett az aktív gyűjteményfejlesztés irányába. Erre az univerzalitásra való törekvés azonban pusztán a múzeum természettudományos osztályaira volt jellemző, más esetekben a múzeum legfeljebb befogadta a neki felajánlott gyűjtemények Magyarországon kívüli darabjait, azaz összességében megmaradt a nemzeti keretek között anélkül, hogy alapítói és későbbi gyarapítói a Bécstől való politikai függetlenség megtestesítőjeként tekintettek volna rá (ÉBLI 2006: 80).

A múzeum legelső évei igencsak viharosan alakultak, a francia csapatok előrenyomulása miatt 1805-ben és 1809-ben is költözésre kényszerült. 1806-os visszatérését követően Miller Jakab Ferdinánd (1749–1823), a gyűjtemény élére még a felajánlás évében Széchényi által kinevezett őr készítette el egy olyan Nemzeti Múzeum tervezetét, ami túllépett az intézménynek a Széchényi-gyűjteményből fakadó, alapvetően könyvtár jellegén, és sokkal inkább a nyugat-európai uralkodói gyűjteményekből kialakuló múzeumok szerkezetére emlékeztetett. A gróf Esterházy József vezette bizottság által *Museum Hungaricum excelsis regni proceribus et inclitis statibus ac ordinibus exhibitum* (A Nemzeti Gyűjtemény elintézése feltételei Magyar ország hazafiai számára) címen közreadott tervezet a múzeum elhelyezésének, épületének, finanszírozásának és személyzetének meghatározása mellett az alábbi fő egységeket tartalmazta: Könyvtár, illetve Régiség- és Természeti tár. Ez utóbbiak ezeket a gyűjteményeket foglalták magukban: pénzgyűjtemény, régiségek, ritkaságok, drágaságok, fegyverek, „természet” rendjeiből való dolgok,

mesterségek 's kézimunkák, kövek, hamv-vedrek, státuák (azaz antik síremlékek és szobrok), híres férfiak ábrázolásai (nevezetesebb hazai férfiak portréi; BERLÁSZ 1981: 75–80; *Museum Hungaricum* 1808: 7).

A Nemzeti Múzeum megszületésének folyamatát az 1808. évi VIII. törvénycikk zárta le, amely egyebek mellett a helyhatóságoktól és vármegyéktől, illetve adományokból befolyt nádori pénzalapból¹¹¹ közintézményként működő Magyar Nemzeti Múzeum (*Museum Nationalis Hungariae*) felállításáról rendelkezett. Ezzel a Széchényi adományából létrejött könyvtár megszűnt önálló intézményként létezni, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára lett *Bibliotheca Musei Nationalis* néven. A törvénycikk a múzeum létesítéséhez szükséges gyűjtésekről és herceg Grassalkovich Antal által ajándékozott Hatvani utcai telek elfogadásáról is intézkedett (SZ. N. 1896: 5).

A nemzeti könyvtár kizárólagosságának meghaladását jelentő első gyakorlati lépést Éder József Károly (1760–1810) történész kézirat- és oklevél-gyűjteményének megvásárlása jelentette 1808-ban, ahhoz ugyanis tartozott egy erdélyi növényekből összeállított herbárium is. (SZ.N. 1896: 17). Ugyanazon évben ajándékozta a múzeumnak ásványgyűjteményét Széchényi Ferenc felesége, gróf Festetics Julianna, és ehhez járult a következő évben József nádor 2500 darabra rúgó ásványgyűjteménye (BERLÁSZ 1981: 87). Az ásványgyűjtemény tudományos rendszerezésére nevezte ki József nádor Tehel Lajos óbudai orvost 1810. november 18-án az akkor létrehozott Természeti tár élére (SZ.N. 1896: 64), és ugyanabban az évben alapozta meg az Éremtárat Széchényi Ferenc 2675-os darabos éremgyűjteménye (PULSZKY 1888: 450; TORBÁGYI 2002: 39), amit a gróf már eredetileg a könyvtár tartozékának tekintett. 1811-ben jött létre az állattani és őslénytani gyűjtemény abból az 1876 lepkéből és rovarból,¹¹² amelyet ezer forintért vásároltak (HORVÁTH 1902: 211–212; SZ.N. 1896: 50), illetve azokból a Tiszából kihalászott őslénycsontokból, amelyet Rainer főherceg ajándékozott a múzeumnak (KORSÓS–HORVÁTH 1996: 6; PULSZKY 1888: 450).

Ugyanezen évben alapozta meg a nádor az úgynevezett „kézműtani” (technológiai) gyűjteményt is, „...különféle helyekről és hazafiaktól nyert tárgyakkal...” (NAGY 2002: 65), amelyeket „természeti alkotásokkal” párba állítva soroltak egyazon gyűjteménycsoportba, létrehozva ezzel a Természetiek és Kézműtaniak Tárát (*Camara Naturae et Artis Productorum*; KORSÓS–HORVÁTH 1996: 6). Ennek szervezeti szabályzatában az alábbi négy

¹¹¹ Az 1807. évi országgyűlés határozata folytán a törvényhatóságok ún. garasos segélyeiből már 1808-ban 230 000 forint gyűlt össze, és megindultak az önkéntes testületi és magánfelajánlások is (BERLÁSZ 1981: 88–89).

¹¹² A gyűjtemény külföldi példányain épp azért adtak túl, mert akkoriban kizárólag „hazai tárgyak összegyűjtése céloztatott”. 1823-tól azonban már olyan gyűjteményeket is vásároltak, amelyekben külföldi példányok is voltak (FRIVALDSZKY 1880: 3).

egység szerepelt: „1. állatország, 2. ásványország, 3. növényország, 4. Producta-technológia” (NAGY 2002: 64). József nádor azzal indokolta e gyűjtemények közös tárban történő elhelyezését, mert „...szorosan a három természet szakaszaihoz köttetnek a kézi és mives munkák, a melyek gyorsan gyakorlott mesterek szorgalmaik által a nyers és természetes testeket mindenféle formákba az emberi életnek szükségére úgy változtatják, hogy Európának legpallérozottabb Nemzeteinél a kereskedésnek legelsőbb tárgyává változnak...”

A gyűjtemény miben létééről meglehetősen világos információkkal szolgál egy 1815-ben, minden bizonnyal Miller Jakab által összeállított kiadvány, mely szerint „a) Magyarországban készült mesterségi igyekezetnek művei b) Szinte Magyarországban feltaláltatott, vagy-is már használtatott machináknak, vagy elkészült épületeknek formáikból egybe szedett Gyűjtemény” alkotta a tár kézműtani részét. Azaz mai kifejezéssel élve kézműves termékek mintái, valamint gépek és épületek makettjei tartoztak oda. Ezt erősítette meg Kubinyi Ágoston (1799–1873) is, aki egy „kézműtani s gép- és mintagyűjtemény”-ről, illetve a „20,000 darabnál többre menő Kees gyűjtemény”-ről¹¹³ tesz említést (KUBINYI 1861: 41), amivel egyszersmind magának a gyűjteménynek az egyik eredetét is felfedi. Stephan Ritter von Kees (1774–1840) osztrák állami gyárak felügyeletével megbízott császári biztos volt, számos ipari találmány fűződik a nevéhez, és technológiai gyűjteményét azzal a kikötéssel ajánlotta fel a Nemzeti Múzeumnak, hogy annak leírását német és magyar nyelven is megjelentetik (KOLLÁNYI 1904: 303–304). Ugyanő volt az alapító igazgatója a Ferdinánd főherceg által 1819-ben létrehozott *Technologisches Kabinett*nek is, ahol egyebek mellett a brazíliai expedícióból származó gépeket, eszközöket és nyersanyagokat is elhelyezték (FEEST 2014: 78).¹¹⁴

A Természetiek Tára e korai történetének másik, számunkra figyelemre méltó fejleménye, hogy az 1822-ben, a gyűjtemény első zoológusaként segédörnek kinevezett Frivaldszky Imre (1799–1870) nagyobb gyűjtemények vásárlása és szakkönyvek beszerzése mellett azt is tervbe vette, hogy ne csak az ország különböző vidékeire vezessenek gyűjtőutakat, hanem az akkor még Magyarországgal szomszédos Törökországba is. Ennek segítségével nem csupán a Nemzeti Múzeum gyűjteményeit kívánta gyarapítani, hanem egyúttal olyan duplumanyagot is szeretett volna létrehozni, aminek révén cserekapcsolatot

¹¹³ Xántusnál ugyanezen gyűjtemény ún. Kaes-féle technológiai gyűjteményként szerepel (XÁNTUS 1892: 298).

¹¹⁴ Hasonló gyűjtemények a korszak más múzeumaiban is megtalálhatók voltak. A grazi múzeumban például a négy termet elfoglaló régiségek mellett egy-egy termet kapott az állattani és a mezőgazdasági-technikatörténeti anyag. Ez utóbbi modelleket és működő gépeket egyaránt bemutatott (BASICS 2015: 19).

kezdeményezhetett volna a többi európai múzeummal.¹¹⁵ Miután elképzelését mind a Nemzeti Múzeum igazgatósága, mind a Magyar Tudományos Akadémia, majd végül a pozsonyi országgyűlés is elutasította, saját költségén gyűjtött az országban (HORVÁTH 1902: 212), Törökországba pedig 1833–1844 között általa kiválasztott hét gyűjtőt küldött. Röviddel rá a tengerentúlról is megérkeztek az első anyagok. Schöft Ágost festőművész 1836–47 között kb. 100 madárpreparátumot adományozott a múzeumnak Calcutta környékéről. (KEVE 1994: 15). Ez a múzeum szempontjából apró epizód két szempontból is érdekes számunkra. Részint, mert jelzi, hogy egy országhatárok közé nem szorítható tudomány (általában a természettudományok) hogy feszegeti, egyelőre még eredménytelenül a nemzeti, s azon belül egy nemzeti múzeumra jellemző kereteket, részint pedig a terepen való gyűjtéseknek azt a fázisát, amikor szakember által kiválasztott, de még nem képzett szakembereket alkalmaztak gyűjtőként. Frivaldszky idejében a természettudományoknak az az elméleti alaptétele, miszerint azokat nem lehet kis területen elszigetelten vagy elzárkózva gyakorolni, főként olyan országokban, mint Magyarország, ahol a politikai határok távolról sem esnek egybe a természetföldrajzi határokkal (MAHUNKA 1996: 19), nem tudta áttörni a bürokrácia és a tudánypolitika – ha egyáltalán akkoriban beszélhetünk ilyesmiről – határait, de az elkövetkező évtizedekben, mint látni fogjuk lépésről lépésre tágult a természettudományos táruk gyűjtőköre.¹¹⁶

Az e dolgozat témája szempontjából másik, külön figyelmet érdemlő osztály, az Érem- és Régiségtár 1814-ben alakult meg. Létrejöttét követően alig több mint egy évtizeddel, 1825-ben jelent meg az az öt évvel korábbi állapotot tükröző, Miller Jakab által összeállított „áttekintő lajstrom”, amelyben már külön szerepelt az éremgyűjtemény, a régiségeket pedig történeti szempontból két főcsoportba osztva, a kb. 600 darabra tehető „nemzeti érdekűektől” elkülönítették a mintegy 500 görög és római régiséget (HAMPEL 1902a: 77). A „lajstrom” ez utóbbi részének (MILLER 1825: 105–172) leírásából tudható, hogy a Nemzeti Múzeum birtokában már ekkor voltak Magyarországon kívüli antik és óegyiptomi tárgyak, és az elkövetkező néhány évtizedben további hasonló leletek kerültek a múzeumba. Ezek közé tartozott Albrecht főherceg (1817–1895) Pompeiből hozott régiségeinek azon része, amelyet a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott (HAMPEL 1902a: 78–79), vagy Kubinyi Ferenc görög festett kerámiákból álló gyűjteménye (HAMPEL 1902b:

¹¹⁵http://www.nhmus.hu/sites/default/files/balkan/literature/Non_Tax_Specific/Barina_2007_a_magyar_termeszettudomanyi_muzeum_es_a_balkankutatas.pdf, utolsó letöltés 2023. január 8.

¹¹⁶ 1896-ban Wlassics Gyula kultuszminiszter 4000 forint-os kölöntámogatásának köszönhetően a Nemzeti Múzeum Madarász Gyula állattári őrt delegálta egy Ceylonba induló magyar vadásztársasághoz, „...hogyan az utazás ez alkalommal tudományosan is kizsákmányoltassék...” (JANKÓ 1896: 70).

100), egy Waldstein János által ajándékozott egyiptomi sztélé és Sesonk trónörökös mészköszobra, melyet Sipos György ajándékozott az 1862-ben Konstantinápolyba látogató MTA küldöttségnek (GABODA 2002: 47). 1843-ban egy olyan vásárlásra is sor került, amelyben bizonyosan voltak óegyiptomi tárgyak,¹¹⁷ ám a pesti egyetem professzorának, a régiségbúvár Kiss Ferencnek (1791–1859) 1829 óta felhalmozott több ezer darabos gyűjteménye alapvetően érmékből, közöttük görög és római pénzekből állt (GOHL 1902: 171), s ezért vásárolta azt meg a múzeum. Azaz a Régiségtár esetében sem ekkor, sem pedig az ezt követő évtizedekben nem volt szó arról a Frivaldszky Imre esetében már legalább az 1830-as évek elején¹¹⁸ megfigyelhető törekvésről, mely a Nemzeti Múzeum gyűjtőkörét az országhatárokon túlra is ki kívánta terjeszteni. A régiségek esetében mindössze arról beszélhetünk, hogy az ajándékképpen, vagy valamely megvásárolt gyűjtemény részeként múzeumba került darabokat befogadta az arra leginkább illetékes gyűjtemény. Ha pedig ilyen nem volt, akkor az adott tárgyak akár évtizedekig is gazdátlanul hanyóódhattak a múzeum folyosóin. Ennek iskolapéldája a Reguly-féle néprajzi gyűjtemény, amely ugyanúgy túl korán jött létre, ahogy Christian Jürgen Thomsen koppenhágai vagy Philip Franz von Siebold leideni gyűjteménye.

Az 1847-ben Szibériából hazaérkezett Reguly Antal (1819–1858) Akadémián bemutatott gyűjteménye négy nagyobb egységből állt: Finnországban és Oroszországban gyűjtött néprajzi tárgyak (köztük saját ruhadarabjai, 1–78. tétel), emberi és állati koponyák, csontok (79–87. illetve 92. tétel), két ládányi ásvány (88–89. tétel), valamint vegyes régiségek (90–91. tétel). A kiállítást követően Reguly kívánságának megfelelően gyűjteménye a Magyar Nemzeti Múzeumba került át,¹¹⁹ ott azonban annak néprajzi része évtizedekig kicsomagolatlanul, ládákban állt a múzeum folyosóin (JANKÓ 1902: 338; BALASSA 1954: 50), egy része szétszóródott (PÁPAI 1890: 117–118), illetve elpusztult, végül az Iparművészeti Múzeum megalakítása körüli múzeumközi műtárgycserék keretében a még meglevő 58 tárgy átkerült a Néprajzi Osztályba, ahol Xántus 1874-ben vette őket leltárba.¹²⁰ Ezzel szemben a Reguly által beszerzett régiségek, vogul földön talált rézmedve, cseréptöredékek, érmék, illetve egy ún. csúd régiségtár tulajdonosától kapott, szibériai sírhalmokból származó leletek (TOLDY 1850: LXIII) már 1848-ban bekerültek a Régiségtár

¹¹⁷ Ezeknek a tárgyaknak legalább egy része aztán az Iparművészeti Múzeumba, onnan a Néprajzi Osztályra „utazott tovább”, hogy végül 1934-ben a Szépművészeti Múzeumban nyerjenek elhelyezést, legalábbis azok, amelyek már a Néprajzi Osztályon nem kerültek kiselejtezésre.

¹¹⁸ Első gyűjtőútját 1833-ban vezette a Balkán-hegységbe (SZ.N. é.n.).

¹¹⁹ Az akadémiai titkárság 38/1847 sz. listájának eredetije és az arról 1896-ban készült másolat NMI 6/1896, 97 tételt tartalmaz.

¹²⁰ NM Tksz. 12/1874, Ltsz.: 2151–2208.

leltárába, plasztikusan mutatva a különbséget, ahogy a Nemzeti Múzeum a régiségeket, illetve a néprajzi tárgyakat kezelte.¹²¹

A Nemzeti Múzeum fentiekben bemutatott helyzete kettős értelemben is megpecsételte Reguly néprajzi gyűjteményének sorsát. Az nem csak hogy nem volt besorolható a nemzeti gyűjtemények keretei közé (rokonnépek körében végzendő tárgygyűjtésekre csak évtizedeken múltán került sor), de olyan kuriózum, ritkaság sem volt, ami megőrzésre alkalmas értéket képviselt volna. Az 1840-es években kizárólag az olyan gyarmatosítás útján terjeszkedő nagyhatalmak gyűjtöttek ilyesfajta néprajzi anyagot, mint Oroszország, ahogy azt a szentpétervári *Kunstkamera* esetében láttuk, melynek igazgatója épp ezért képezte ki és bízta meg gyűjtéssel Regulyt is.

A Nemzeti Múzeum harmadik nagy gyűjteményi egysége, aminek a mi szempontunkból annyiban van különös jelentősége, hogy később erősen befolyásolta a gyűjtemények elhelyezését, a Képtár volt, melynek alapját a Jankovich- és a Pyrker-gyűjtemény vetette meg. Jankovich Miklós az ország legátfogóbb, legnagyobb magángyűjteményét mondhatta magáénak. Gyűjteménye egyszerre volt könyvtár, levéltár és múzeum. Mravik László szerint nemcsak hogy Jankovich munkássága tette ténylegesen is történeti és művészeti gyűjteménnyé a Nemzeti Múzeumot, hanem ő tekinthető a múzeum valódi megalapítójának (MRAVIK 2002: 343, 398–399). A gyűjtemény megvásárlásáról 1824-ben kezdett tárgyalásokat József nádor, de az országgyűlés jóváhagyása csak 1836-ban született meg. Pyrker János László (1772–1847) egri érsek kollekciójának nagy részét itáliai utazásai és velencei pátriárkasága alatt állította össze. Úgy tervezte, hogy 190 darabból álló képtárát és szobrai Egerben nyilvános képtárrá szervezi, amihez a város az ugyancsak Pyrker által biztosított épület fenntartásával járult volna hozzá. Mivel a várossal nem jutott dűlőre, az érsek 1836-ban úgy döntött, hogy a képeket a magyar nemzetre hagyományozza, így a két gyűjtemény jogi értelemben egyszerre került a Nemzeti Múzeum birtokába (BASICS 2016: 94; MRAVIK 2002: 367).

Ezzel a két gyűjteménnyel nyílt meg az első állandó kiállítás a múzeum új épületében 1846-ban (BODOR 2005: 5) azzal a kifejezett céllal, hogy a tudományos értékek bemutatásán túl gyűjteményei a nagyközönség számára is hozzáférhetőek legyenek (ÉBLI 2006: 80, 17. *ábra*). Noha a múzeum épületének létrehozása gyakorlatilag már alapításakor, 1807-ben (BASICS 2002: 7) napirendre került, az építkezés 1837-es tényleges megkezdéséhez mégis szükség volt a reformkor hazafias érzületére, s a gyűjtemények adományok és vásárlások

¹²¹ Magyar Nemzeti Múzeum Leltárkönyv 1846-tól. 18. tétel, 1848. május 15.

útján bekövetkező gyors ütemű gyarapodására (KORSÓS–HORVÁTH 1996: 6), s mindezekben a múzeum sorsát alapjaiban meghatározó elsődleges vezető, József nádor fáradhatatlan munkálkodására. Az épület két szinten elhelyezett kiállítási termei összesen 5100 m²-t tettek ki, amiből a legnagyobb részt a Képtár foglalta el, s alig néhány évtizedre biztosította a múzeum gyűjteményeinek megfelelő elhelyezését, annál is inkább, mert díszterme 1848-ban, 1861-ben, majd 1865-ben előbb csak ideiglenesen, a kiegyezés követően viszont állandó jelleggel a főrendiház üléseinek biztosított otthont (BASICS 2002: 8, 18. ábra).

Az 1848–1849-es szabadságharc bukását követő abszolutizmus jelentős visszalépést hozott a múzeum helyzetében. Több mint egy évtizedig császári-királyi, vagyis osztrák-német felügyelet és irányítás alatt állt. Nevében nem használhatta a „Magyar” jelzőt, adminisztrációját német nyelven kellett vezetnie, 1856-tól kiállítási termeiben a magyar feliratok mellett németeket is el kellett helyezni (BERLÁSZ 1981: 399, 436). De ez az időszak nem pusztán a múzeum státuszát érintette súlyosan, hanem visszaesést hozott a múzeum mindennapjaiban is, különösen az 1850-es években, amikor az alacsony pénzügyi támogatás,¹²² a kisszámú személyzet következtében csak vegetált a múzeum. Fejlődésre kizárólag a Képtárnak volt lehetősége, köszönhetően azoknak a támogatására létrejött társadalmi akcióknak (KOVÁCS 1997: 5), amelyek alapját még 1846-ban vetette meg Kubinyi Ágoston, amikor József főherceg félévszázados nádorságának alkalmából létrehozta Nemzeti Képcsarnokot Alapító Egyesületet (BODOR 2005: 5).

Ugyanakkor új fejleményt jelentettek a múzeum gyűjteményeinek gyarapodásában, azok a hazaküldött adományok, amelyek feladói jelentős részben a szabadságharc emigránsai közül kerültek ki. Ezek értelemszerűen természetrajzi gyűjtemények voltak, hiszen a Természetiek Tára volt az egyetlen olyan szervezeti egysége a múzeumnak, amely a nyugati múzeumokhoz hasonlóan már ekkor megvetette annak a későbbi törekvésnek az alapját, ami egy „világgyűjtemény megalkotására” irányult (MADARÁSZ 1902: 229). Olyannyira, hogy egy 1860-as hír szerint a múzeum már négy kontinensen rendelkezett gyűjtővel, még ha azok nem is annak kiküldöttjeként kerültek oda (SZ.N. 1860: 11).

A szabadságharc utáni gyarapítók között nem csupán elsőse okán említendő az 1853-tól holland szolgálatban, a kelet-indiai gyarmatokon katonaoorvosként működő entomológus, Doleschall Lajos (1827–1859), hanem azért is, mert alighanem ő kapott első ízben anyagi támogatást tengerentúli természetrajzi gyűjtéshez a Nemzeti Múzeumtól

¹²² A Nemzeti Múzeum 1853-tól kapott évi rendes állami „javadalmat”, előbb évi 7350 forintot az országos alapból, majd 1863-tól évi 18 000 forintot (SZALAY 1902: XXXIII).

(JANKÓ 1896: 70),¹²³ azaz a múzeum ezen gyűjteménye már az 1850-es években nem pusztán elfogadta az alkalmanként „beeső” ajándékokat, hanem olyan előzetes anyagi finanszírozást is vállalt, ami csak évtizedek múltán és igen rövid időszakra jellemezte a Néprajzi Osztály működését. Noha a '48-as emigránsok nagy része Amerika felé vette az irányt, Duka Tivadar (1825–1908) a brit hadsereg katonaorvosaként szolgált Indiában, s onnan küldött zoológiai, néprajzi, iparművészeti gyűjteményeket a Nemzeti Múzeum számára (19. ábra).

Az amerikai kontinens nem pusztán a '48-as emigráció okán felülreprezentált a világ többi részéhez képest a korabeli gyűjteményekben, hanem mert a gazdasági célú emigráció elsődleges célpontjának is tekinthető, illetve akadtak olyanok is, aki Habsburg Miksa kíséretében kerültek Mexikóba. Ilyen előzményeket követően érkeztek természetrajzi gyűjtemények Brazíliából (Tóth Kálmán, 1864; Sarkady Károly, 1876;¹²⁴ Vidéky László, 1863, 1869¹²⁵), Mexikóból (Scherzenlechner Sebestyén, 1865;¹²⁶ Szenger Ede, 1870k.; Verebely Imre; Xántus János 1859–1864) és mindenekelőtt az Egyesült Államokból (Nendtvitch Károly, 1857; Xántus János, 1859-től; FRIVALDSZKY 1865: 2, 5; HORVÁTH 1902: 214; KRENNER 1902: 308, 310; MADARÁSZ 1902: 230; MÁTRAY 1868: 71; MÉHELY 1902a: 225, 234; 1902b: 244, 248).¹²⁷

A világ távoli pontjairól érkező gyűjtemények között több is akad, ami természetrajzi anyag mellett kulturjavakat is tartalmazott. Ezek a legtöbb esetben, talán Duka Tivadar küldeményei kivételével, nem önálló gyűjtemények voltak, hanem olyan zoológiai anyagokat kísérő, elsősorban néprajzi tárgyak, amelyekhez gyűjtőjük természetrajzi gyűjtései során jutott. Ezeknek a tárgyaknak két lehetséges útja volt a Nemzeti Múzeumon belül: a Kézműtani Gyűjtemény és a Régiségtár. Az előbbire jó példa Fehér Miklós gépész ajándéka, aki az 1855. évi párizsi világkiállításon szerzett be ausztráliai és Új Dél-Wales-i zoológiai objektumokat, ipari nyersanyagokat, munkaeszközöket és néprajzi tárgyakat, köztük bennszülöttek által oposszumbórból, illetve növényi rostból készített tarisznnyakat és nyakéket.¹²⁸ Az egyik ellenpéldát a Régiségtár által befogadott 39 „becses indiai

¹²³ Kelet-Indiába indulása előtt kért segélyt utazási költségre a múzeumi alapból, cserében természetrajzi tárgyak küldését vállalta (MÁTRAY 1868: 66).

¹²⁴ *Ellenőr* 1876. augusztus 13. 8. évf. 222. sz. *A Hon* 1880. szeptember 29. 18. évf. 254. sz.

¹²⁵ *Sürgöny* 1863. július 17. 3. évf. 161. sz. *Pesti Napló* 1863. november 5. 14. évf. 4118. sz. *Pesti Napló* 1869. június 7. 20. évf. 126. sz. esti kiadás.

¹²⁶ *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei* 1864–1869 11(5): 17.

¹²⁷ Az Állattár robbanásszerű gyarapodását jól mutatja, hogy míg 1849 végén összesen 35 670 állattal rendelkezett, az 1860-as évekre gyűjteménye mintegy 150 000 darabra emelkedett (HORVÁTH 1902: 215).

¹²⁸ Magyar nemzeti múzeum természetiek tárának gerincztelen állatok és kézműtani osztályába ajándok és szerzemény útján 1850^{ki} január 1 óta begyűlt tárgyak jegyzőkönyve 1856. március 10. 24. tétel. Közülük a Néprajzi Osztály gyűjteményébe mindössze egyetlen darab, egy ausztráliai bennszülött által készített

kézműtárgy” (RÓMER 1870: 54) jelenti, amelyet az 1864-ben angol szolgálatban Indiába került pesti születésű nyelvész, orientalista Gottlieb Wilhelm Leitner (1840–1899) adományozott a Nemzeti Múzeumnak Európába való visszatérését követően. A Régiségtár fogadta be az olyan hazai tárgyakat is, amelyeket leírásuk alapján ma leginkább az iparművészet körébe sorolnánk, így egy „száz évnél idősebb hímzett asszonyi nyakkendő”-t 1846-ban vagy két, „rákkal és csigával ékes kis cseréptányér”-t 1858-ban.¹²⁹

A beérkező tárgyak sorsát koruk és kulturális hátterük döntötte el. Az Európán kívüli zsákmányoló és földműves népek alkotásai, nemegyszer nyersanyagoknak tekinthető tárgyakkal együtt, a Kézműtani Gyűjteménybe kerültek (vagy be sem vételezték, ahogy Reguly esetében láttuk), míg a régebbi és/vagy fejlettebb civilizációkból származó darabok a Régiségtárba. Reguly mellett jó példája ennek Xántus korai gyűjteményeinek sorsa: míg néprajzi tárgyai a Kézműtani Gyűjteménybe, addig az Amerikából küldött érméi és mexikói régészeti leletei a Régiségtárba kerültek.¹³⁰ Az Ethnographiai Osztály megalapítását követően aztán mindkét helyről átkerültek a néprajzi tárgyak, nem egyszer mindennemű származási adat nélkül, mint az a négy, Abesszíniából és Núbiából származó pajzs,¹³¹ amelynek bekerülési módjáról a Néprajzi Múzeum törzskönyvében ez olvasható: „ismeretlen származású gyűjtemény, meg nem nevezett alaptól vétetett, ajándékozó ismeretlen” (20. ábra).

Mindemellett – éppen a „világgyűjtemény” létrehozásának jegyében – a Természetiek Tárának legalábbis az 1860-as évek végétől módja volt olyan nemzetközi *naturalia* és *exotica* kereskedőcégektől is vásárolni, mint a hamburgi Godeffroy vagy az amszterdami, majd londoni G. A. Frank (HORVÁTH 1902: 226), amelytől az 1872–1894 közötti kapcsolat utolsó éveiben már az Ethnographiai Osztály is szerzett be tárgyakat.¹³²

A múzeum szervezeti és anyagi problémáinak rendezése érdekében az 1850-es évek közepétől történtek az első lépések. Előbb 1855-ben elrendelték „a gyűjtemények lajstromozását s rendszeres felállítását”, azaz bemutatását, majd 1859-ben Albrecht főherceg kiadta a múzeum első szolgálati szabályzatát, végül 1862-ben gróf Pálffy Mór, az

„képfaragvány rámában” került át 1875-ben (Tksz.: 16, Ltsz.: 2318).

¹²⁹ A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyve 1846-tól: 29. tétel, 1846. november. A magyar nemzeti Múzeum Régiség és Kincstár Jegyzőkönyve 1857-től 1860-ig: 38. tétel, 1858. június 5.

¹³⁰ A magyar nemzeti Múzeum Régiség és Kincstárába ajándok és szerzemény útján begyűjtött tárgyak jegyzőkönyve 1861-től 1865-ig: 72. tétel, 1864. július 29.; 107. tétel, 1864. november 14.; 9. tétel, 1865. március 11.

¹³¹ Tksz.: 11, Ltsz.: 1903–1906.

¹³² A Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteménye összesen 42, 1870 és 1886 között íródott levelet őriz a Frank természetrajzi kereskedő cégtől, amely 1875-ig *Frank Naturalienhändler* néven Amszterdamban, majd attól kezdve Londonban működött (MTM TGy III-11-14).

Magyarország helytartója 12 tagú, Eötvös Józsefet és Rómer Flórist is tagjai közt tudó bizottságot küldött ki a múzeum helyzetének általános felülvizsgálatára (SZALAY 1902: XXXII). A bizottság már 1863-ra elkészült jelentésével, javaslatainak jelentős része azonban elbukott az Állami Számvevőségen, így a múzeumi személyzet létszámának növelése és a fizetések emelése, az uralkodó pedig még tovább csökkentette a múzeum éves fenntartásának már a Számvevőség által is mérséklésre javasolt költségeit (RÁCZ é.n.: 16). Ugyanakkor hozzájárult, hogy elsősorban az épület fenntartására 50 000 forint „kegyelmi adomány utaltassék ki” és a 7350 forintot kitevő évi rendszeres segély 12 000 forintra emelkedjen (BERLÁSZ 1981: 463). A javaslatok között voltak olyan távolba mutató elképzelések, mint a múzeumi osztályok létesítésére vonatkozó javaslat (SZALAY 1902: XXXII), ami végül utat talált a bürokrácia útvesztőiben.

Ennek végrehajtása azonban már a kiegyezést követő első magyar kormány kultuszminiszterére, Eötvös Józsefre és az általa kinevezett, Kubinyi Ágostont 26 év múltán, 1869 márciusában az igazgató székből váltó Pulszky Ferencre maradt. Hajdani 48-asként úgy vélték, hogy amit a kiegyezéssel politikai síkon elvesztettek, azt a nemzeti művelődés terén szükséges pótolniuk, és politikai függetlenség híján a kultúra fejlesztése révén érik el Magyarország Ausztriával szembeni emancipálódását, nyugat általi elismerését. Mindennek pedig elengedhetetlen elemét képezte az is, hogy Béccsel szemben Pest-Buda fényét növeljék azáltal is, hogy az uralkodói kincstárból létesített bécsi múzeumokkal – amelyekből a kiegyezést követően sem lehetett visszaszerezni a magyar kincseket – szemben a hazai múzeumokat fejlesszék és továbbiakat hozzanak létre (DARKÓ 1988: 127).

Ennek jogi keretét a kiegyezés után megválasztott első országgyűlés azon határozata teremtette meg, mely szerint a múzeumi tárgyak feletti intézkedés joga Magyarországot, illetve annak törvényhozó szervezetét, az országgyűlést illeti, aminek folyamánként a korábbi évtizedekben alapítványi tőkéből működő Nemzeti Múzeum jogilag és pénzügyileg is a magyar országgyűlés felügyelete alá került. Ezáltal megszűnt annak alapítványi jellege, 1870-től a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium biztosított költségvetést számára, s ettől kezdve az állami költségvetés szerves részévé vált (RÁCZ é.n.: 15, 18; SINKÓ 2009: 39). Ez a költségvetés 1870-re a korábbinál összességében több mint hatszor nagyobb, 67 757 forint rendes és 43 400 forint rendkívüli kiadási keretet biztosított a múzeum számára (SZALAY 1902: XXXIV). Ezen kívül 1870-től 1875-ig a vallás- és közoktatásügyi minisztérium költségvetésében, a közművelődési célú rendkívüli kiadási tételek között külön sorként szerepelt a Pulszky számára különösen fontos „Főszövevények gyűjteményére (*gypsmuzeum*)” szánt

összeg (21. ábra),¹³³ ami 1870-ben 8000 forintot tett ki, az azt követő öt évben pedig a többi nagy tárhoz hasonlóan évente 5000 forintos finanszírozásban részesült, amit további 7000 forint egészített ki a könyvtár rendezésére.¹³⁴

Stabil jogi keretek és finanszírozás mellett Pulszky végrehajthatta azokat a Nemzeti Múzeumon belüli szervezeti változtatásokat, amelyekre már egy 1851-es előadásában is utalt (lásd I.2.6.2., PULSZKY 1852). 1870-ben előbb a Természetiek Táráról választotta le az ásvány- és őslénytári osztályt,¹³⁵ azután következett a növénytári osztály elkülönítése az állattártól, majd az Országos Képtár megalapítása 1872-ben (PALLOS–KEMENCZEI 2002: 37; SZALAY 1902: XXXIV–XXXV), illetve a szobormásolat gyűjtemény felépítése 1870–1874 között (SZENTESI 2006a: 21–23). Mindez annak a Pulszky által megfogalmazott elvnek a gyakorlatba történő átültetését jelentette, mely szerint a *mindenes múzeumok* helyébe *szakmúzeumoknak* vagy legalábbis összetartozó tárgycsoportok szerint rendezett kiállításoknak, *egymástól elkülönítve bemutatott gyűjteményeknek* kell lépniük (SZILÁGYI 1995: 916; kiemelés Gy. J.). Pulszky tehát ennek szellemében alakította át az eredetileg főként hungaricát gyűjtő könyvtárként és kéziratárként, majd magyarországi természeti ritkaságoknak és régiségeknek, valamint a magyar történelem jeles személyiségei emléktárgyainak gyűjtőhelyeként működő Nemzeti Múzeumot *Wunderkammerből tudományos osztályokra* tagolódó és a nemzeti művelődés alapját képező múzeummá, egyetlen nagy gyűjteménytömbből megteremtve a jövő önelló múzeumainak alapjait képező *szakgyűjteményeket* (SZENTESI 2006b: 33; SZILÁGYI 1988a: 42; kiemelés Gy. J.).

I.2.6. A szereplők

Az eddigiekben azokat az európai és hazai szellemi, gyűjteményezési és intézményszervezési folyamatokat tekintettük át, amelyek az 1870-es évekre önálló vagy nemzeti múzeumok részeként létrejövő etnológiai múzeumok megszületéséhez vezettek. Az elkövetkezőkben azokról lesz szó, akik egyfelől hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar tudomány szerephez jusson az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedícióban, másfelől meghatározó befolyásuk volt arra, hogy mi legyen azoknak a gyűjteményeknek a sorsa,

¹³³ 1870. évi XI. törvénycikk. Az 1870. évi államköltségvetésről. B. (Rendkívüli kiadások), VI. fejezet (VKM), 4. [cím] (Közművelődési célok), [szám nélküli rovat:] A Magyar Nemzeti Múzeum rendkívüli költségeire. A gyűjtemény ókori és középkori szobrászati alkotások gipszmásolataiból állt.

¹³⁴ Képviselőházi napló, 1869. XX. kötet, 1871. december 21–1872. január 23. 1869–420 (1869–XX–220). <http://www3.arcanum.hu/online/opt/a101223.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28X%E1ntus%20J%E1nos%29&s=SORT&m=0&a=rec>

¹³⁵ Ekkor választották le a Természetiek Táráról az „akkor már mindenkinek útjában levő” kézműtani gyűjteményt, s osztották szét az Országos Magyar Iparegyesület, valamint az az évben létrehozott Királyi József Műegyetem technológiai osztálya között. Végül ebből a gyűjteményből is önálló múzeum született, amikor az Iparegyesület kezdeményezésére létrehozták a Technológiai Iparmúzeumot.

amelyekkel Xántus Kelet-Ázsiából hazatért, s egyáltalán milyen irányt vegyen a hazai múzeumügy a kiegyezést követő első évtizedekben. Ezekben az eseményekben Xántus János természetesen kulcsszerephez jutott, de nem feledkezhetünk meg azokról a „megbízókról” sem, akik őt ebbe a szerepbe juttatták. Az ő esetükben nem lehet célunk, hogy pályájukat a maga teljességében bemutassuk, csupán azokra a csomópontokra világítunk rá, amelyek dolgozatunk szempontjából lényegesek.

I.2.6.1. Eötvös József

Báró Eötvös Józsefnek (1813–1871) kétszer is megadatott, hogy meghatározó szerephez jusson Magyarország oktatási, kulturális stratégiájának kialakításában. Az ország és az ő személyes tragédiája volt, hogy mindkét alkalommal rendkívül kevés idő adatott neki. Előbb a '48-as szabadságharc válsága, utóbb halálához vezető betegsége szabta túlságosan rövidre kultuszminiszteri munkásságát.

Eötvös a 19. századi Magyarország egyik legműveltebb, korának egyik legtöbbet olvasó embere volt. Ezt igazolják művei, gyakorlati tevékenysége és könyvtára, valamint kortársainak visszaemlékezései is. Barátja és munkatársa, Csengery Antal már 1851-ben így írt róla: „eszméi gazdagságára s nagy terjedelmű európai műveltségére nézve magasan fölötte áll szépirodalmi íróinknak talán kivétel nélkül.” Ezt bizonyítja 80-85%-ban saját maga által összeállított, kétezer kötetes, hatnyelvű (magyar, német, francia, angol, latin, olasz) könyvtára is, melynek zömét, a szépirodalom mellett, történelmi, vallási, továbbá politikai és államtudományi munkák tették ki.

Neveltetésének alapját édesanyja, a német eredetű Anne von der Lilien bárónő vetette meg. Ő a német irodalom alkotásaival, a német kultúra értékeivel ismertette meg, míg édesapja, Eötvös Ignác különös jártassággal bírt a latin irodalomban, a magyar történelemben és jogban. Eötvös elég későn, 8-10 éves kora körül kezdett magyarul tanulni, a budai gimnázium – ahol még a magyar nyelvet is latinul tanították – diákjaként. Az első magyar nyelvű könyveket – a korabeli főúri családok szokásához híven – tizenkét éves korában mellé fogadott nevelő, Pruzsinszky József adhatta Eötvös kezébe, és ő hívhatta fel figyelmét a magyar irodalom értékeire. Pruzsinszky, egykori jakobinusként és a Martinovics-féle mozgalom résztvevőjeként őszinte csodálója volt a francia felvilágosodás nagyjainak. Ez az eszmekincs termékenyítően hatott Eötvös munkásságára, egész életművében lényeges szerepet játszott.

1826 és 1831 között a pesti egyetem bölcsészkarán folytatta tanulmányait. Ezután *absentium ablegatus*ként¹³⁶ a pozsonyi országgyűlésen tartózkodott, egészen 1833-ig, amikor letette az ügyvédi vizsgát. Bár viszolygott a hivatali pályától, apja kívánságára elfogadta a szülői birtokot is magában foglaló Fejér megye tiszteletbeli aljegyzőségét, majd 1835–1836-ban a bécsi udvari kancellárián volt gyakornok. Azt követően, más előkelő ifjakhoz hasonlóan, nyugati-európai utazást tett, hazatérését követően pedig nagyapja borsod megyei birtokára költözött, s ott nevezték ki 1837-ben megyei táblabíróvá, miáltal rendszeresen részt vett a megye közgyűlésein. Az 1839-ben megnyílt országgyűlésen, ahol származása okán a főrendi ház tagjaként vehetett részt, a gróf Batthyány Lajos által vezetett liberális mágnásellenzékhez csatlakozott. Az 1830-1840-es évek fordulóján megjelent politikai esszéiben (Vélemény a fogházjavítás ügyében, 1839; Szegénység Irlandban, 1840; A zsidók emancipációja, 1841) ugyancsak a polgári tartalmú reformok szószólója. A következő országgyűlésben már a felső tábla egyik legtekintélyesebb tagja, kedvelt és tisztelt szónoka, az 1840-es évek derekán pedig az esztendők óta szerveződő centralisták egyik vezéregyénisége. Ők dolgozták ki a magyarországi polgári demokratikus átalakulás legkövetkezetesebb, radikális programját. A feudális kötöttségek eltörlése, a nemesi előjogok megszüntetése, közteherviselés, népképviselő, felelős kormány, iparosítás, korszerű közlekedés, mindenkire kiterjedő népoktatás, sajtó és vallásszabadság stb. szerepelt követeléseik között. Mindezeket forradalom nélkül, ésszerű reformokkal, a Habsburg-monarchia keretein belül szerették volna megvalósítani, nem támogatták a nemzet függetlenségi törekvéseit, mivel azon az állásponton voltak, hogy a Habsburg-birodalom léte, azaz a magyar királyság és az osztrák császárság államszövetsége történelmi, geopolitikai szükségszerűség, az európai egyensúly egyik biztosítója, garancia a fenyegető pánszláv és pángermán veszéllyel szemben.

A polgári átalakulás jelentőségét saját helyzete is jól példázza, ugyanis miután apja 1841-ben csődbe jutott, Eötvös kénytelen volt írói, publicisztikai munkásságából, miniszteri fizetéséből és felesége Békés megyei földbirtokának szerény jövedelméből eltartani családját. Ilyenformán anyagi helyzete is hozzájárult, hogy nemcsak gondolkodásmódjában, hanem életvitelében is a polgári vagy polgárosodó köznemesi értelmiséghez hasonult; legjobb barátai, leghívebb munkatársai ugyancsak e körből kerültek ki.

Az 1848 tavaszán hatalomra kerülő forradalmi kormányban Eötvös legfiatalabb miniszterként a kultusztárca irányítását vállalta magára, abban a hitben, hogy a polgári,

¹³⁶ Az országgyűlés felső házának távollevő főnemeseinek követe.

alkotmányos Ausztriával való együttműködés Magyarország polgári fejlődésének biztosítója. Ugyancsak az osztrák birodalomtól remélte a védelmet a nemzetiségi mozgalmakkal szemben. Szeptemberre azonban világossá vált számára, hogy reményei hiú ábrándnak bizonyultak. Súlyos válságba került, s ebből az emigrációban kereste a kiutat. Nem csatlakozott a reakcióhoz, de nem vállalta a Habsburgokkal szembeszegülő forradalmi megoldást, a szabadságharcot sem.

Sógorával, a halála után a kultuszminiszteri székben az ő munkásságát továbbvivő Trefort Ágostonnal és családjukkal Münchenben telepedtek le (22. ábra). Emigrációja alatt is hű maradt liberális elveihez, ennek erényeinek és korlátainak összefoglalása az emigrációja során írott fő műve, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című kétkötetes államtudományi értekezése (1851–1854), amiben három eszme, a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség problémakörét, egymáshoz való viszonyát elemezte. Eszménye a liberális, észszerűen szervezett alkotmányos monarchia volt, a forradalom bukásának tanulságait levonva, Magyarország jövőjét Ausztriával közös perszonálunióban, majd dualista rendszerben képzelte el, ennél fogva a Habsburg Monarchiával való kiegyezést támogatta (BÉNYEI 1972).

Az emigrációból 1850 decemberében tért haza, politikai mozgástér híján energiáit az Akadémia és a magyar irodalom támogatására létrejött Kisfaludy Társaság újjászervezésére fordította. 1861-ben az Akadémián ismertetett tudománypolitikai programjában továbbvitte azt a gondolatot, amelyet *A XIX. század uralkodó eszméi* című művében is kifejtett, hogy az egyoldalú nemzeti tudományszemlélet nem felel meg a tudomány nemzetközi logikájának. Így a korszerűség az Akadémia életében, a hagyományosnak mondható magyar nyelv művelése mellett, a tudományok nemzetek felettségének képviseletében kell álljon (ZÁRUG 2016: 436). Ezt a felfogását 1866-tól a Magyar Tudományos Akadémia elnökeként is módjában állt képviselni. Személyes közreműködésével, közbenjárására 1869-ben született meg az Akadémia – kisebb változtatásokkal – egészen a II. világháború végéig érvényben levő azon új alapszabálya, ami az intézményt a korszerű tudományosság műhelyévé tette (BÉNYEI 1972: 109, 120).

1861-től ismét komolyabban vett részt a politikai életben, Pest városát képviselte az országgyűlésben. Akkor és a következő parlamentekben is Deák Ferenc kiegyezés párti politikájának egyik legfőbb támogatója volt. Az 1867-ben létrejött magyar kormányban a kultuszminiszteri posztot nyerte el, ezzel és a Magyar Tudományos Akadémia elnöki pozíciójával az ő kezébe került a kiegyezés utáni oktatás, művelődés és tudomány ügyeinek irányítása. Három legfőbb törekvéséből, az állam és egyház szétválasztása, a nemzetiségi

jogok és az oktatás előmozdítása, rövidre szabott minisztersége alatt az utóbbi kettőt sikerült törvénnyé formálnia. Népoktatási törvénye (1868. évi 38. tc.) európai mércével mérve önmagában is korszerű, ám csak egyik, noha alapvető elemét képezte a magyar művelődésügy általa kidolgozott átfogó koncepciójának, melynek elsődleges célja a polgári közművelődés állami rendszerének kiépítése volt.¹³⁷ Ennek éppúgy részét képezte 1867-ben kiadott új gimnáziumi tanterve, 1870-es törvényjavaslata az óvodákról, a középiskolákról, a pesti egyetem újjászervezéséről, a második magyarországi tudományegyetem, a kolozsvári felállításáról és a József Ipartanoda műegyetemi rangra emeléséről (ezeket azonban csak halála után tárgyalták vagy valósították meg), mint a fiatal művészeknek biztosított külföldi ösztöndíj, a természet-, műszaki és mezőgazdasági tudományok vagy éppen a könyvtárak és a pesti Nemzeti Zenede támogatása.

Jónéhány kortársával ellentétben, akik a hazai gazdaság fejlesztését helyezték mindenek elé, s annak eredményeképpen várták a társadalom kulturális színvonalának emelkedését, Eötvös az utóbbit tekintette alapnak, ami nélkül nem remélhető a gazdaság előrelépése. Ebbéli meggyőződésének számtalanszor hangot adott,¹³⁸ de legeggyértelműbben talán a 1870 februárjában elmondott képviselőházi beszédében tette nyilvánvalóvá: „...a magyar nemzet jövőjét tisztán kultúrákérdésnek tartom, ennél fogva a nevelési ügyet, a közoktatási ügyet a nemzet legfontosabb ügyének tekintem; mindent, mit ez ügy előmozdítására tehetek, úgy tekintek, mint legfontosabb teendőt, melyet elmulasztva a nemzetnek jövőjét kockáztatom.” (EÖTVÖS 1976: 110.)

Minthogy Eötvös a művelődésügyet rendszerben szemlélte, abból nem maradhatott ki a múzeumügy sem. A Nemzeti Múzeum s általában a tudomány megváltozott szerepének felismeréséről tanúskodik az 1870. évi költségvetés kulturális fejezetéhez fűzött indoklása, melyet érdemes hosszabban is idéznünk:

„...a m. n. múzeum eredetileg csakis magyarországi, avagy Magyarországra vonatkozó tárgyak gyűjtésére s megőrzésére szorítkozott [...]. Azóta hatvanhét év telt el, s a múzeumok feladata és rendszere iránti nézetek egész Európában lényegesen megváltoztak. A múzeumok újabb időben ugyanis oly rendszeres gyűjtemények táraivá alakultak át, melyek [...] a tudomány minél tágabb körökben terjesztésére s népszerűsítésére hatalmas tényezőül szolgálnak. – Mióta a m. n. múzeum alakult, a tudományok egész ágazatai, ha nem is keletkeztek, de önállóságra, sőt nagy jelentőségre emelkedtek. Ehhez járul, hogy az

¹³⁷ Az ő elkötelezettségének köszönhető, hogy az kultusztárca költségvetését az 1868. évi 0,8%-ról 1870-re 1,1%-ra (1 800 000 forint), 1871-re pedig 1,7%-ra sikerült emelni, ami csak sok év múltán emelkedett 1,9%-ra (FELKAI 1979: 212–213).

¹³⁸ *Pesti Hírlap* 1846. május 12., 673. sz.

ország tudományos körei is mindinkább azon meggyőződésre emelkedtek, hogy Magyarországnak történelmi, sőt természettudományi helyes megismerése s megismertetése a szomszéd országok s nemzetek, *sőt az egész föld történelmi és természeti viszonyainak tanulmányozása nélkül nem remélhető* [...].¹³⁹ Ezen meggyőződés s a tények kérlelhetetlen logikájának következménye, hogy a m. n. múzeum, habár maiglan is leginkább a magyar sz. korona területének történelmi s természetrajzi ismertetésére vonatkozó tárgyak gyűjtésére törekszik, ma már nemcsak kizárólag magyar, hanem a világ minden tájairól szerzett tárgyakkal is bír, melyek meghatározást, rendszeres felállítást, lajstromozást s végre leíró ismertetést igényelnek, hogy holt kincsekből termékenyítő nemzeti tőkévé váljanak. Elérkezettnek hittem végre az időt, midőn ezen, nemében egyetlen intézetünk... az európai hasonnemű intézetek között, tekintettel hazánk sajátos viszonyaira, becsülettel megállhasson.” (EÖTVÖS 1976: 93, kiemelés Gy. J.)¹⁴⁰ Eötvösnek ezen gondolatai egybecsengenek azokkal a lépésekkel, ahogy Pulszky Ferenc éppen 1870-től kezdve átalakította a Nemzeti Múzeumot, majd az általa tartományinak nevezett múzeumokat szembeállította a „nagyhatalmi állásra igényt tartó” fővárosoknak az „emberi műveltség minden ágát” bemutatni szándékozó múzeumaival (PULSZKY 1875: 439).

Mindezek fényében távolról sem meglepő, hogy Eötvös – mint látni fogjuk – felkarolta az Akadémiának azt a tervét, hogy az alapvetően diplomáciai és kereskedelmi célú kelet-ázsiai expedícióhoz csatlakozhasson az általa természetrajzi és népismereti gyűjtéssel megbízott Xántus, majd a végsőkéig harcolt, hogy a bécsi kormánnyal szemben keresztülvigye akaratát. Erőfeszítéseinek gyümölcseit azonban már nem arathatta le, mivel Xántus hazatérése után alig három hónappal elhunyt.

I.2.6.2. Pulszky Ferenc

Ha Eötvös esetében azt mondhatjuk, képzettsége, felkészültsége alapján valósággal predesztinálva volt a kultuszminiszteri pozícióra, akkor Pulszky Ferenc (1814–1897) a Magyar Nemzeti Múzeum vezetésére. Annak ellenére, hogy Eötvöshöz és Rómerhez hasonlóan német nyelvi közegből kellett magyarrá és magyar nyelvűvé válnia. Lengyel eredetű apja jómódú földbirtokosként és az eperjesi evangélikus közösség egyik vezető

¹³⁹ Lényegében hasonló elvi alapon érveltek mintegy két évtizeddel később a Néprajzi Osztály tisztviselői, Xántus (lásd például NMI 7/1891), majd Jankó (NMI 3/1894, NMI 46/1895, NMI 61/1896) a magyar és az Európán kívüli gyűjtemények párhuzamos fejlesztése mellett.

¹⁴⁰ Vallás- és közoktatásügyi ministerium 1870 évi költségvetési előirányzata. Kelt Budán, 1869. november 15-én B. Eötvös József. Lásd még *Képviselőházi napló*, 1869. XX. kötet, 1871. december 21–1872. január 23. 1869–420 (1869–XX–220) 220; 1869. XXI. kötet, 1872. január 24.–február 28. 1869–429 (1869–XXI–34).

személyiségeként a német nyelvet használta, magyarul Pulszky anyai nagyanyjánál, dajkájától, majd miskolci cseregyerekként tanult meg. Szellemi fejlődésére meghatározó befolyást gyakorolt nagybátyja, Fejérváry Gábor, aki Magyarországon egyedülálló magángyűjteményt hozott létre (lásd I.2.1. fejezet). Az 1829-ben Pulszkyékhoz költöző gyermektelen Fejérváry nemcsak anyagi, de még inkább szellemi örökösenek szemelte ki unokaöccsét, és további neveltetését is a maga kezébe vette. Megismertette vele a világirodalom híres műveit, feltárta előtte saját gyűjteményének kincseit, bevezette a hazai műértők és tudósok szűk, de lelkes társaságába, amikor az első közös útjuk során megtekinthette báró Brüdern József régiségeit Gyöngyösön, majd Jankovich Miklós gyűjteményét Pesten (FERENCZY é.n.: 7–10). Ahogy maga Pulszky írta: „Nagybátyám örömet látta, hogy komolyan foglalkozom a régiségekkel, s gyűjteményét tudományosan kezdem tanulmányozni”. (PULSZKY 1958 I: 33.)

Iskoláit szülővárosában végezte, ott ismerkedett meg Eötvös Józseffel, aki a megyét főispánként irányító apjával járt ott, és akivel később életre szóló barátságot, szakmai és politikai szövetséget kötöttek. Jurátusnak készülve alig 19 évesen letette jogi vizsgáit, és a görög nyelv tanulásában tett előrehaladásáért jutalmul nagybátyja még abban az évben itáliai utazást tett vele, hogy professzionális színvonalú műértővé, vásárlásainak fő szakértőjévé képezze ki. Utazásuk kezdetén megálltak Pesten, ahol Pulszky találkozott az ott orvosnak tanuló barátjával, Henszlmann Imrével, a későbbi régész–művészettörténésszel, majd felkeresték a Pozsonyban ülésező országgyűlést. Pulszky ekkor jutott el először Bécsbe, s ismerkedett meg a régiségtár igazgatójával, majd München és egy sor itáliai város következett. Rómában barátságot kötött a porosz támogatással akkoriban alakult első tudományos archaeológiai intézet, az Istituto di Corrispondenza Archeologica vezetőivel, bejárták Pompeji feltárt részeit. Hazatérésüket követően a római akadémia, részben hálából a hazai gyűjtemények darabjairól küldött rajzokért, levelező tagjává választotta (PULSZKY 1958 I: 35–56).

1834 elejétől a pozsonyi országgyűlésen vett részt báró Vay Miklós mellett jurátusként, joggyakornokságát 1835 áprilisában sikeres ügyvédi vizsgával fejezte be. Az országgyűlési ifjúság egyik vezéralakjává vált. A Pozsonyban töltött hónapok alatt fogalmazódott meg benne az elhatározás, hogy ő is közügyekkel fog foglalkozni. Gyors tájékozódási képessége és kapcsolatteremtő készsége révén csakhamar a magyar politikai élet minden jelentősebb alakjával megismerkedett (a legnagyobb hatással Kölcsey volt rá), „kozmetopolitából”, ahogy maga jellemezte ifjúkori önmagát, a Habsburg-abszolutizmussal szemben a nemzeti függetlenség megőrzésének és a belső reformok kivívásának

szenvédélyes harcosává vált. Paradox módon második nagy utazását is ennek köszönhetette. A császári uralommal szemben fellépő fiatalembert nagybátyja az utolsó pillanatban mentette meg a letartóztatástól (s tette ki az országgyűlési ifjúság bírálatának) azzal, hogy magával vitte 1836-ban az alighanem az ő kedvéért tervezett útra (PULSZKY 1958 I: 82–92; SZILÁGYI 1997: 26).

A több hónapos út során jártak Ausztriában, Csehországban, Németországban, Nagy-Britanniában, Hollandiában és Franciaországban. Hágában különösen a gemma- és kámeagyűjtemény, Leidenben a karthágói régiségek keltették fel Pulszky figyelmét. Párizsban politikusok, tudósok, műgyűjtők sorával ismerkedtek meg.

Hazatérése után, 1837-ben német nyelven (névtelenül) jelentette meg angliai útirajzeit, a következő évben pedig nyugat-európai utazásáról írott cikkei jelentek meg a nagy pesti árvíz után jótékonyági céllal kiadott, Eötvös szerkesztette Árvízkönyvben. Az ugyanabban az évben megindult Athaeneumban látott napvilágot *Eszmék Magyarország története philosophiájához* című cikksorozata, és első jelentős múzeumi tárgyú tanulmánya. Ebben vitába szállt azokkal, akik a Nemzeti Múzeum gyűjtőkörén kívülinek tekintették mindazt, így a magyar földről előkerült római régiségeket is, amik nem köthetők a magyar néphez: „Szűkkeblű lenne azonban, ki [...] csak nemzeti mű- ’s régiség-gyűjteményt tartana czélszerűnek, mert legnagyobb érdekű reánk nézve mind az, mi hazánkat tárgyazza, mi régi állását megmutatja, [...] mi az ország régisége, az egyszersmind a nemzet emléke is”. Emellett egy olyan témát is terítékre vett, ami az elkövetkező évtizedek egyik lényeges kérdésévé vált: a múzeumi gyűjtemények szerepe a (kézmű)ipar fejlesztésében. Mint írta: „Mi az illy gyűjtemények’ anyagi következményeit illeti, itt elég figyelmeztetni arra, hogy Anglia’ kézműveinek tökélye főkép azon időtől növekedett, mellyben a’ parlament Townley’gyűjteményeit, Hamilton’ díszedényeit, Lord Elgin’ márványait megvette.” (PULSZKY 1838: 187, 189.)¹⁴¹

Publicisztikai tevékenységének eredményeképpen már 1838-ban az Akadémia levelező tagjává választották, a következő évben nagybátyja ösztönzésére és támogatásával elindult az országgyűlési követválasztáson, ahol a konzervatív oldal kijátszásával sikerült az országgyűlési követség megszerzése az udvarhű, kormánypárti megyének számító Sáros vármegyében. Az 1839–40-es országgyűlés tevékeny résztvevője volt, Deák Ferencsel és másokkal közösen nagy szerepet vállalt a váltójog és a büntető törvénykönyv-javaslat kidolgozásában. 1844-ben újra összeült az országgyűlés, de Pulszky ennek már nem volt

¹⁴¹ A kérdésre visszatér *Múzeumokról* című, évtizedekkel későbbi tanulmányában is (PULSZKY 1875: 454).

tagja. Nagybátyjával és Josef Daniel Böhmme, a bécsi pénzverő akadémia igazgatójával itáliai utazásra indult, a már ismert útvonalon Nápolyig. Pulszky az út során nagyon sokat tanult Böhm-től, így az eredeti és a hamis műalkotások felismerését, a képek tüzetes vizsgálatának módszerét, vagy éppen a Fejérváry számára közömbös reneszánsz festészet értékelését. Az utazás során nemcsak saját gyűjteménye gyarapodott jelentősen, hanem a múzeumok és műkereskedések anyagát nagy érdeklődéssel tanulmányozó, a régészet mesterségbeli kérdései iránt is érdeklődő Pulszky szakemberré nevelődött (PULSZKY 1958 I: 176–179; SZILÁGYI 1997: 27).

Utazásából visszatérve Pulszky végleg elhatározta, hogy nem Sárosban éli le az életét, 1845-ben feleségül vette Johann August Walter bécsi bankár leányát, és a gazdag hozományának köszönhetően nagy birtokot és kastélyt vásárolt a Nógrád megyei Szécsényben, ahol gazdálkodásba fogott. 1847-ben nemcsak az Akadémia rendes tagjává választották, hanem mind aktívabban vett részt a politikai életben, és az az 1848-as forradalom egyik politikai vezéralakja lett. Előbb – mindössze néhány napig – pénzügyi államtitkár volt, majd Bécsbe helyezték, ahol a király személye körüli miniszter, herceg Esterházy Pál mellett államtitkárként működött. A Batthyány-kormány távozását követően az ország irányítását átvevő Honvédelmi Bizottmány földművelés-, ipar- és kereskedelemügy vezetésével megbízott tagja lett. Amikor az osztrák seregek közeledtével a szabadságharc vezető apparátusa Pestről Debrecenbe tette át székhelyét, Pulszky állítása szerint Kossuth megbízottjaként, mások szerint a megtorlástól való félelemből Londonba távozott (CSORBA 1997a: 15–16; PULSZKY 1958 I: 462–463). A félelemre minden oka megvolt, hiszen a szabadságharc leverését követően azok között volt, akiket Kossuth Lajossal együtt kötél általi halálra ítélték és *in effigi* kivégeztek, javaikat elkobozták.

Az adott körülmények között Pulszky aligha tehetett mást, minthogy családjával Londonban telepedjen le, ahol a családi birtokoktól és apósa segítségétől elvágva, ott kiadott műveikből (Pulszky cikkei és felesége sikert aratott emlékiratai) biztosították megélhetésüket. Londoni házuk a magyar emigráció egyik központja lett. Az 1850-es évek elejétől Pulszky a magyar emigráció egyik legtevékenyebb tagja volt, sokat tett a Kútahyába internált Kossuth kiszabadításáért, majd feleségével együtt elkísérte Kossuthot angliai és amerikai körútjára, ahonnan 1852 júliusában tértek vissza. Útiélményeikről feleségével közösen kiadott visszaemlékezésben számoltak be (PULSZKY–PULSZKY 1853).

Londoni évei során Pulszky tudósok, írók, politikusok, műgyűjtők legmagasabb köreiből forgott. Állandó kapcsolatot tartott fenn különböző nemzetek emigráns politikusaival, meleg barátság fűzte a nagy geológushoz, Sir Charles Lyell-hez (1797–1875),

akinél gyakran ebédelt együtt Darwinnal, és az ókor iránt érdeklődő tudósok egész sora tartozott ismeretségi körébe, köztük az akkor Londonban élő George Peabody (1795–1869), a Harvard Egyetem róla elnevezett régészeti múzeumának alapítója. Bejáratos lett a British Múzeumba, és rendszeresen részt vett a nemrég alapított Archaeological (1866-tól Royal Archaeological) Institute ülésein, ahol már 1851. január 3-án bemutatta és kommentálta a Fejérváry-gyűjtemény tárgyairól készített rajzokat.

1851 végén nagybátyja elhunyt, a tőle megörökölt gyűjteményhez kalandos körülmények között jutott hozzá: hogy az elkobzástól megmentsék, bankárja megvásárolta a gyűjteményt, majd azonos áron továbbadta Pulszkynak. A Londonba érkezett gyűjteményből az Archaeological Institute rendezett kiállítást 1853-ban, a katalógust az akkor Londonban tartózkodó régi barát, Henszlmann Imre írta, Pulszky pedig tizenkét, belépődíjas előadást tartott az ókori művészetek történetéről Egyiptomtól, Mezopotámiától, Indiáig és Kínáig, majd Görögorszáig és Etruriáig. Rendszeresen dolgozott British Múzeumban, ahol olyan tekintélyre tett szert, hogy felkérték, tartson előadást az intézmény szervezetének és a kiállítások rendezésének kérdéseiről (PULSZKY 1958 II: 32–33; SZILÁGYI 1997: 27–28). A londoni University Hallban *Haladás és hanyatlás a művészetben és egy Nemzeti Múzeum berendezése* címmel tartott felolvasásán nemcsak a British Múzeum akkori, az ismert világ teljességének bemutatására szánt rendezési koncepcióját kritizálta, miszerint „a Parthenón mesterműveitől egyenesen a kitömött bálna és bivaly elé lépünk, és két óriási zsiráf áll őrt a vázagyűjtemény előtt”, hanem azzal sem értett egyet, hogy „...az olyan keleti népek, mint a perzsák, az asszírok és a hinduk, sőt még Kína és Japán sárga fajtájú népének termékei...”, dacára a közönség érdeklődésének, továbbra is kívül rekedtek a múzeumok falain. A maga részéről úgy látta, hogy a „...korábbi civilizációk mindezen emlékei, amelyek Afrika és Óceánia *barbár fajtáinak kuriózumai és eszközei* mellett vannak kiállítva, értékesebb helyet követelnek annál, mint amivel most rendelkeznek. Minthogy a keleti civilizációk által az emberiség történetében betöltött állandó hely többé már nem kérdéses, emlékeiknek is szentelnünk kell némi figyelmet. Egy múzeumnak *minden civilizált nemzet* művészettörténetének tökéletes képét kell nyújtania.” (PULSZKY 1852: 12, 15; kiemelés Gy. J.) Ebben a gondolatsorban tehát Pulszky kettős értelemben is kijelöli azoknak a műtárgyaknak a körét, amelyeknek helyet kell kapniuk a közgyűjteményekben. Egyszerre tágítja és korlátozza is ezt a kört: egyfelől beemeli a keleti civilizációkat a művészet fejlődésének bemutatására érdemes kultúrák sorába, másfelől, legalábbis művészti értelemben, kirekeszti közülük Afrika és Óceánia „barbárjainak” műveltségét. Azzal, hogy a keleti civilizációk alkotásait is a művészettörténet által tanulmányozandó alkotások közé

sorolta, felfogása szerint ezek a kultúrák is alkalmassá váltak arra, hogy az egyetemes emberi társadalomfejlődés vizsgálatának tárgyát képezzék. Ugyanakkor azáltal, hogy az afrikai és óceániai népek „kuriózumai és eszközei” továbbra is kívül maradtak a művészet szféráján, kérdéssé vált, hogy tárgykultúrájuknak helye van-e a művészet megszentelt templomaiban, a múzeumokban, ami egyúttal azt is jelenti: a hétköznapi élet tárgyai nem alkalmasak a társadalomfejlődés megismerésére. Élesen szembeszállt továbbá a múzeum, konkrétan a British Múzeum kiállításainak azzal a koncepciójával, amely szerint a művészet fejlődése, vagyis a kronológiai szempont nem kap szerepet a rendezésben. Különböző korok és kultúrák emlékei összekeverednek a kiállításokon, ezért „látjuk a műemlékeket, de nem értjük őket”. (PULSZKY 1852: 2.) Mindenesetre Pulszky koncepciója szerint a végső cél nem lehet más, mint a nemzeti kultúrák egymással történő szembeállítás helyett az emberiség egységének dokumentálása (SZILÁGYI 1997: 28).

A nagy európai történelmi átrendeződés kezdetével, 1859-ben megint a politikus lépett előtérbe. Fontos posztot vállalt: az ideiglenes kormány szerepét ellátó Magyar Nemzeti Igazgatóság ügyvivői tisztét. Előbb Angliában működött, majd 1860-61-ben, hírlaptudósítói megbízatás ürügyével Torinóban Kossuth egyik fő tanácsadójaként fáradozott azon, hogy az Itália egyesítéséért folyó küzdelmet Magyarországnak az osztrák uralom alól való felszabadításával kössék össze. Mind Cavourral, mind Garibaldival elsősorban ő folytatta a tárgyalásokat, de ezek kilátástalanságáról meggyőződve visszaadta megbízatását és szakított Kossuthtal. 1861-ben Szécsény képviselőjeként országgyűlési képviselővé választották, és hazatérése felől puhatolózódott a bécsi kancelláriánál, amikor azonban nem kapott megnyugtató választ, aktív politikai tevékenységét felfüggesztve 1863-ban családjával Firenzébe költözött. Ideje jelentős részét közép- és észak-itáliai múzeumokban, templomokban és magángyűjteményekben őrzött műkincsek, mindenek az olasz reneszánsz művészet tanulmányozására fordította (PULSZKY 1958 II: 457–481).

A Firenzében való végleges letelepedést fontolgatta, amikor 1866-ban birtokügyeik rendezése miatt Magyarországon tartózkodó felesége, egyik lánya és fia is meghalt. Ferenc József császár előbb Pulszky hazalátogatását engedélyezte, majd hozzájárult végleges hazatelepüléséhez (PULSZKY 1958 II: 483–501). Feltétele mindössze annyi volt, hogy a kiegyezés aktusának parlamenti lezárásáig Pulszky maradjon távol a politikától és a publicisztikától. Ez azonban nem zárta ki, hogy elvállalja a megalakuló Képzőművészeti Társulat elnöki posztját. 1867. márciusában magángyűjtők anyagából rendezett régiségkiállításon mutatta be hazatért gyűjteményének kiemelkedő darabjait, majd a teljes gyűjteményt megvételre ajánlotta fel a British Múzeumnak 10 000 fontért. Ugyan az

Akadémián mozgalom indult a 120 000 forintra értékelt gyűjtemény megszerzése érdekében, ám végül Pulszky ennél az értéknél 20%-kal alacsonyabb áron Párizsban árvereztette el gyűjteményét, ugyanott vissza is vásárolva néhány kedvenc tárgyát. Régészeti könyveit, köztük Lord Kingsboroughnak a Fejérváry-kódexet is tartalmazó reprezentatív könyvsorozatát, a gyűjteményéről készült rajzokat és fényképeket, valamint néhány hazai vonatkozású tárgyát az Akadémiának ajándékozta (FERENCZY é.n.: 85; SZILÁGYI 1997: 30).

1869 márciusában a kiegyezés utáni első kormány kultuszminisztereként, régi tervét valóra váltva, Eötvös József őt nevezte ki a Nemzeti Múzeum élére, s még ugyanabban az évben Szécsény képviselőjében bekerült a parlamentbe is, ahol a pénzügyi bizottság előadójaként számos olyan múzeumi ügyet (Lobkowitz-ásványgyűjtemény és az Esterházy-képtár megszerzése, illetve a bécsi világkiállításon eszközölt beszerzések) vitt keresztül, ami az ő hathatós beavatkozása nélkül elvérzett volna a parlamenti útvesztőben. Ezzel párhuzamosan alapjaiban alakította át a múzeum szervezetét és korábban soha nem látott fejlesztések fűződtek a nevéhez (lásd I.2.4. fejezet). Az ő vezetése alatt fejezték be az 1846-ban átadott múzeumépület belső tereinek, köztük a fölépcsőháznak a díszítő festését. Újrarendezték az egyes múzeumi tárat, új állandó kiállítások nyíltak és először jelentek meg azok mellé múzeumi kalauzok (vezető füzetek).

Ezeknek a széleskörű gyűjtemény gyarapításoknak és szervezeti átalakításoknak az elvi alapvetését jelentette az az esszé, amelyet Pulszky 1875-ben jelentetett meg, hogy kijelölje az általa elképzelt Magyar Nemzeti Múzeum helyét és szerepét a világ múzeumai között: „A múzeumok egyébiránt nemcsak a művelődési fokot jelzik oly pontosan, mint a hőmérő a temperaturát, hanem egyszersmind mutatják azt is, mily állás az, melyet minden nemzet a politikai világban követel. Nagyhatalmasságok fővárosai, vagy azon nemzetekéi, melyek nagyhatalmi állásra igényt tartanak, világpolgári irányt követnek gyűjteményeikben; széles látókörüknél fogva *semmi sem idegen előttök, mi az emberi nem művelődéséről tanuskodik s azt felderíti. Muzeumaik az emberi műveltség minden ágaira kiterjednek*, a művészetnek, legszélesebb értelemben véve, képviselői s raktárai, melyekben mindenki általános nézetet nyerhet *az emberi nem összes művelődésének minden phasisairól az egész földtekén. Korlátolt igényű nemzeteknél ellenben*, melyek érzik másod- s harmadrendű állásukat s épen ezért hiusággal pótolják a nagy nemzetek önérzetét, inkább *tartományi muzeumokat találunk*, nem annyira közművelődési intézeteket a honfiak számára, mint kérkedési eszközöket, melyekkel az országot mutatják be az idegeneknek. Főczéljuk nem az, hogy a bennszülöttek minél többet tanulhassanak, hanem az, hogy az ide vetődött idegen

ismerkedhessék meg az ország művelődésével s természet-ritkaságaival.” (PULSZKY 1875: 439, kiemelés Gy. J.)

Noha Pulszky e cikkében is elsősorban a művészet jelenik meg, mint az emberi alkotások múzeumi reprezentánsa, ellentétben a British Múzeumban 1851-ben tartott, részben hasonló témájú előadásával (PULSZKY 1852) itt már az emberi nem összes kultúrája valamennyi korszakának bemutatásáról beszél, mint olyanról, aminek helye van a múzeumban, s az emberi művelődés megismeréséhez járul hozzá. A nemzeti múzeumok kapuinak tágra nyitásával pedig éppenhogy nemzeti célokat kíván szolgálni, mondhatnánk kettős értelemben is: a világ honi bemutatása egyszerre járul hozzá a nemzeti művelődés fejlődéséhez és Magyarország nyugati emancipációjához. Ez a felfogás pedig tökéletesen egybevágtat mindazzal, amit barátja, Eötvös József fejtett ki néhány évvel korábban a nemzeti múzeumok megváltozott szerepéről (lásd I.2.6.1. fejezet).

Pulszky aktivitása távolról sem korlátozódott a parlamentre és a Nemzeti Múzeumra, 1870-től a magyarországi múzeumok és képtárak országos főfelügyelői posztját is betöltötte, emellett a Kisfaludy Társaság, a Petőfi Társaság, a Történelmi Társulat, az Országos Régészeti és Embertani Társulat, a Képzőművészeti Társulat és még tucatnyi egyéb hasonló intézmény tagja, továbbá az Akadémia osztályelnöke végül másodelnöke volt. Múzeumi otthonában több mint egy évtizedig működött Pulszky-Szalón a budapesti társasági élet központjává, legfontosabb helyszínévé vált (MERÉNYI 2004). Szakmai pályafutásának megkoronázása volt a Rómer Flóris által megszervezett és Pulszky által elnökölt nemzetközi ősrégészeti és embertani konferencia 1876-ban, valamint a halála évében megjelentett *Magyarország archaeológiája* című kétkötetes műve. Csaknem haláláig, 1894. december 31-ig állt a Magyar Nemzeti Múzeum élén.

I.2.6.3. Rómer Flóris

A Bécsből Pozsonyba települt s ott tekintélyes vagyonra szert tett Rómer vagy Rammer Ferenc mindhárom fiát taníttatta, Flórist (1815–1889) előbb a magyar és a szlovák nyelv elsajátítása érdekében Tatán és a trencsényi piarista gimnáziumban, majd a pozsonyi bencés főgimnáziumban, ahonnan Rómer útja a bencés rendbe vezetett. A bakonybéli kolostorba került, ahol tanulótársa a később Rómert a régészet és a műemlékvédelem felé fordító Ipolyi Arnold, az apátság vezetője pedig Guzmics Izidor volt, akitől botanikai ismereteit szerezte. A pannonthalmi apátságban végzett kétéves teológiai tanulmányai arra is alkalmat teremtettek, hogy Rómer elmélyüljön az okmánytanban, okleveleket másoljon, legfőbb vágya volt ugyanis, hogy levéltáros lehessen. 1838-ban szentelték pappá és a „bölcseleti

tudorságot” elnyerve doktori diplomát szerzett. 1839-től magyar és latin nyelvet tanított a győri bencés gimnáziumban. A két tantárgy nem nagyon érdekelte, örömet és kikapcsolódást a rajzolásban, a festésben és a természetjárásban talált, ahova tanítványai is elkísérték. Rendszeresen utazva, felderítette Győr és környéke természeti és régészeti értékeit, a gyűjtött példányokkal a természetrajzi szertárat gyarapította. A neves ornitológus Petényi Salamontól kitanulta az állatok kitömésének mesterségét. 1845 őszétől egykori alma matere, a pozsonyi „királyi feltanoda” tanárává nevezték ki, ekkor még egész lélekkel természettudós volt, és részt vett a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók gyűlésein is. Érdeklődését látva előljárói felmentették a magyar és latin tanítása alól és a természetrajz oktatásával bízták meg, később József Károly főherceg növény-, állat- és ásványtananára lett.

A szabadságharcban való részvétele miatt vasbilincsben töltendő nyolcévi várfogságra ítélték, ahonnan 1854-ben amnesztiával szabadult. 1857-ben visszatért Győrbe, a bencés rend házába, ahol feladatai közé tartozott a gyűjtemények rendezése, de maga is tett gyűjtőutakat, elsősorban a Bakonyba, ahonnan szép ásványtani gyűjteményt ajándékozott a gimnáziumnak. 1858-ban az iskola felterjesztést juttatott el a helytartótanácsához, hogy utasítsák a községeket az előkerülő régiségek bejelentésére, továbbá kérték a győri gimnázium kijelölését e gyűjtemények gyűjtőhelyéül és hogy Rómert tegyék meg a gyűjtemények kezelőjének. 1858. december 19-én a kérést jóváhagyták, ezzel tulajdonképpen megalapították a győri múzeumot. Ugyanekkor Rómer megkezdte a később az egész országra kiterjedő művészettörténeti és régészeti felfedező útjait is, 1858–1861 között főként a Dunántúl megyéit járta be. Erre az időszakra tehát nemcsak alapos tudást szerzett a természettudományokban, a történelemben és a régészetben, hanem jelentős tudományos eredményeket is fel tudott mutatni. Ezek alapján választotta levelező tagjává az Akadémia 1860-ban, majd nevezték ki a kézirat és éremtár őrének és lett előbb a pesti katolikus Királyi Főgimnázium igazgatója, majd az egyetem régiségtan professzora (VALTER 2015: 1–21). 1865-ben, amikor a lapok egyre gyakrabban írtak Kubinyi Ágoston múzeumigazgató nyugdíjaztatásáról, Xántus János neve mellett a legtöbbször Rómer neve merült fel lehetséges utódként. Rómer, csakúgy mint Henszlmann Imre, beadta jelentkezését a posztra, ám végül nem rájuk esett a választás, ugyanakkor az országgyűlés őket bírta meg a Nemzeti Múzeum régiségtári gyűjteményeiből az 1867-es párizsi világkiállításra szánt tárgyak összeállításával. A magyar régiségekből összeállított kiállítás biztosa és őre Rómer lett, aki a kiállítás egész ideje alatt Párizsban maradt, és nem csak végiglátogatta a

múzeumokat, hanem részt vett az ott megrendezett ősrégészeti kongresszuson is (DEBRECZENI-DROPPÁN 2015a: 42–43).

A Párizsban látottak magyar szempontból mély csalódással töltötték el Rómert, érzéseinek ekképpen adott hangot: „A párisi világtárlat szomorú bizonyságul szolgált arra, hogy azon kevés számú iparczikkal, melylyel a világ iparával versenyezni kívántunk, annyira túl vagyunk szárnyalva [...] többé nem elég, hogy egy nemzeti muzeummal birunk, melyben minden kezdetlegesen és tökéletlenül van képviselve, miből az emberi nem ipari kifejlődésére következtetést lehetne húzni, hanem, hogy addig mig ezen hiányok [...] ki nem egészítettnek, és azok, mik még meg sincsenek kezdve, gyűjtetnek, nem is lehet szó, hogy *iparosaink egyedül a régiségek tárából okuljanak* [...] izlésüket kimivelhessék!” (RÓMER 1868a: 27, kiemelés az eredetiben.) Ennek érdekében Rómer egy olyan intézet felállítását javasolta, ahol a kiállított tárgyak (gipszminták, régi bútorok, kerámiatárgyak, faragványok, hímzések, szövetek) és az ott elhangzó előadások elősegítik a hazai kézműipar fejlődését (RÓMER 1868a: 28). Követendő példaként Ausztriát állítja elénk, ahol már belátták, hogy többet kell tanulni a nyugati népektől, s arra törekszenek, hogy mintarajz iskolákat alapítsanak, és műtárlatokat szervezzenek (RÓMER 1868b: 85), ugyanakkor sajnálattal állapítja meg, hogy a bécsi „műipari múzeum” Párizsban „mesésen olcsó áron” kiállított fényképeiből és utánczataiból „...a külföldi intézetek majdnem naponként újabb megrendelést tettek, alig volt a világtárlaton nemzet, mely egész sorozatot nem vett volna; csak mi voltunk azok, kik a németekre nem szorultunk.” (RÓMER 1869b: 248.) A hazai rajziskolák részére, illetve az izlés fejlesztése céljából gipsz- és galvanoplasztikai másolatok beszerzését is ajánlotta (RÓMER 1869b: 248–249).

Nem pusztán a (mű)ipar fejlesztése miatt tartotta fontosnak ezt szolgáló intézmények létrehozását, hanem azt egyenesen a nemzet fennmaradásával kapcsolta össze: „Azért ne csak gazdasági intézeteket alapítsunk a nép számára, ha nem olyan intézeteket is, melyekben az iparágakban utasítás adassék; mert [...] ha pedig nem iparkodunk örökké rabjai leszünk azon népeknek, melyek, ha akkor is, midőn éhezünk, terményeinket iparczikkeikkel szánk elül eldugják.” (RÓMER 1868b: 85.)

A párizsi világkiállításon távoli földrészekről bemutatott „primitív” eszközök és az ősrégészeti kongresszuson szerzett tapasztalatok világossá tették számára azt is, hogy a „törzsi társadalmak” anyagi kultúrája támpontul szolgál az őskori leletek értelmezéséhez. Ezért fordult Xántushoz szinte az indulása előtti utolsó pillanatban, hogy ne mulassza el

ilyen tárgyak – legyenek azok akár a legegyszerűbb eszközök – beszerzését kelet-ázsiai gyűjtőútja során.¹⁴²

A hazai régészet iránti elkötelezettségéről tanúskodik az a felhívás is, amit a mind erőteljesebben külföldre vándorló hazai régiségek megmentése érdekében adott közre. A *Magyarország Földművelőihez!* címmel írt, majd az országban négyezer példányban kiosztott és számos lapban megjelentetett felhívásában szólította fel az ország lakosságát, hogy mentsék meg és juttassák el a Nemzeti Múzeumnak a kallódó régiségeket, de ő maga is a vidéket járva vette rá ugyanerre a földbirtokosokat éppúgy, mint a parasztembereket.

Ilyen előzményeket követően aligha jöhetett szóba más, mint maga Rómer, hogy a Régiségtár éléről leköszönő Érdy Jánost kövesse pozíciójában 1869 júniusától, mindössze negyedévvél azután, hogy a múzeum élére Pulszky Ferencet nevezték ki. Kettejük Nemzeti Múzeum hivatásáról vallott ellentétes elképzelése azonban hamarosan nyilvánvalóvá vált. A hazai értékek megmentését mindenek elé helyező Rómer elképzelése alapvetően eltérő volt Pulszkynek az egyetemes művészetet, s annak szobrászati alkotásait nagyméretű gipszmásolatokon keresztül bemutató koncepciójával (DEBRECZENI-DROPPÁN 2015b: 46–50). Ahogy régész kollégájának és barátjának, Torma Károlynak írta „Össze van a Nemzeti Muzeum a Müipari muzeummal és a rajzteremmel zavarva! Egy nemzeti muzeumot sem ismerék, melyben a gypszek úgy képviselvék.”¹⁴³ Saját, Nemzeti Múzeummal kapcsolatos koncepcióját alig fél évvel kinevezését követően több helyen is megjelentette. Ebben határozottan kiállt Széchényi Ferenc alapítói koncepciója, azaz a hungarica-gyűjtés mellett, kijelentve, hogy sohasem lesz annyi pénze a magyar államnak, hogy Angliával, Franciaországgal vagy a Németalfölddel versenyezzen egy egyetemes gyűjtőkörű múzeum létrehozásában (RÓMER 1869a).

A távlatosabb elképzelések megfogalmazása mellett a napi munkából is kivette a részét. Rendbe tette a Pulszky által felforgatott tárat, újrarendezte a kiállításokat, és már 1870-ben megnyílt az új állandó kiállítás, amihez vezetőt is írt (RÓMER 1870). Az alatt a kilenc év alatt, amit a Régiségtár élén töltött, az többet gyarapodott, mint a megelőző évtizedekben, amiben annak is szerepe volt, hogy ő volt a Nemzeti Múzeum első olyan régésze, aki rendszeresen végzett ásatásokat a fővárosban. Emellett valóságos szenvedélyévé vált a vidéki régészeti társulatok és múzeumok alapítása. Közreműködésével jött létre a

¹⁴² Rómer Flóris levele Xantusnak. Pest, 1868. december 25-én. *Archaeologiai Értesítő* 1868–1869 I(6): 115–116.

¹⁴³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms 4295/249. Idézi DEBRECZENI-DROPPÁN 2015b: 50. Mint láttuk, Rómer síkra szállt a műipar fejlesztése mellett, s ahhoz fontosnak tekintette gipszmásolatok alkalmazását, de azt nem a Nemzeti Múzeum keretében képzelte el.

pozsonyi városi és a kassai felső-magyarországi múzeum, a Békés- és Szabolcs megyei múzeumalapító egyesület. Ő volt az Archaeologiai Értesítő alapító szerkesztője 1868 és 1872 között. 1871 novemberében az Akadémia őt delegálta a bécsi világkiállítás előmunkálataira alakult bizottságba, az ott kiállított néprajzi tárgyak gyűjtését pedig, mint látni fogjuk, Xántussal közösen végezte. Nemzeti Múzeumbéli munkásságának méltó megkoronázása volt az 1876. évi nemzetközi ősrégészeti kongresszus megszervezése, melyre az egész országból összegyűjtötte a számba jöhető régészeti anyagot, és nagy kiállítást rendezett. A következő évben lemondott múzeumi és egyetemi állásáról, és Nagyváradra költözött, de haláláig résztvevője maradt hazai és nemzetközi tudományos közéletnek (VALTER 2015: 30–34).

II. AZ OSZTRÁK–MAGYAR KELET-ÁZSIAI EXPEDÍCIÓ ELŐZMÉNYEI

II.1. NEMZETKÖZI HÁTTÉR – A NOVARA-EXPEDÍCIÓ S AMI ELŐTTE VOLT

Mária Terézia Naturalienkabinetjének vezetője, az erdélyi szász családban született Ignaz von Born (1742–1791) vetette fel először a 18. század végén egy nagy tengerentúli utazás megvalósításának szükségességét, arra hivatkozva, hogy számos európai ország már jelentős eredményeket mutatott fel ezen a téren. Ennek nyomán született meg II. József világ körüli útra vonatkozó rendelete 1782-ben, amely azonban megfelelő hajó híján nem valósult meg (KLEMUN 2005: 23–25).

A 18. század utolsó negyedében ugyan történt néhány gyarmatosító próbálkozás, az osztrák gazdaság teljesítménye azonban nem volt elég erős ahhoz, hogy távoli területeken tartós sikereket érjenek el. Az 1775-ben alapított Osztrák Kelet-Indiai Kereskedelmi Társaság első hajója földet vásárolt, sőt erődítményeket is létesített a mai Mozambik területéhez tartozó Delago-öbölben, majd 1778-ban a Nicobar-szigeteket is birtokba vették, de mindkét gyarmat rövid életűnek bizonyult. A Delago-öbölben található erődök négy év elteltével megsemmisültek, az Osztrák-Kelet-Indiai Kereskedelmi Társaság pedig 1785-ben feloszlott (PUMBERGER 2013: 9).

A nyugat-európai országok mögött jócskán lemaradó Habsburg Birodalom ausztriai és csehországi iparának teljesítménye csak fél évszázaddal később, a 19. század második felére érte el azt a szintet, hogy a kormányzati körök elérkezettnek lássák az időt a birodalom tengerentúli gazdasági terjeszkedésének elindítására, és felmerülhetett távolabbi piacok, netalán gyarmatok megszerzése iránti igény, az azokon történő eredményes működéshez szükséges kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok létesítése, továbbá az ilyen feladatok ellátásához szükséges tengeri flotta, illetve a mindezek támogatásához előnyös bázisok kiépítése.

Ezért is jött kapóra, hogy a velencei felkelés leverését követően, 1849-ben Hans Birch von Dahlerup (1790–1872) dán tengernagy került a birodalmi flotta élére. Az ő vezetésével dolgozták ki a flotta újjászervezésének és fejlesztésének hosszú távú tervét, és helyezték át a hadihajógyártás központját Triesztbe, a haditengerészet főparancsnokságát pedig Polába. Ebben az időszakban hajózta körbe a Földet az első osztrák hajó. Az

Esplendido nevű brigg 1851 júliusában futott ki Fiuméből és 1859. augusztus 30-án érkezett vissza ugyanoda (WEISS–SCHILDDORFER 2010: 31).¹⁴⁴

A polai főparancsnokság vezetését 1854-ben Ferenc József öccse, Ferdinánd Miksa főherceg (1832–1867) vette át, aki a flotta fejlesztésének legfőbb motorja volt. Az ő hathatós közreműködésével sikerült megszervezni és végrehajtani a Novara fregatt 1857–1859-es Föld körüli útját.

II.1.1. A Novara-expedíció

Az expedíció terve 1856 őszén öltött testet Ferdinánd Miksa és Bernhard von Wüllerstorff-Urbair sorhajókapitány (1816–1883) találkozója nyomán. Az utazás elsődlegesen diplomáciai, tengerészeti és kereskedelempolitikai célokat szolgált: gyakorlatozási lehetőséget kívántak biztosítani az osztrák hadiflotta legénységének, felvonultatni az osztrák lobogót mindenütt, ahol a Novara megfordul (23. ábra), továbbá piacot keresni osztrák termékeknek a világ távoli részein. Az expedíció vezetője, Bernhard von Wüllerstorff-Urbair arra is felhatalmazást kapott, hogy saját belátása szerint konzulátusokat és kereskedőházakat nyisson Chilében, Peruban, Argentínában, Uruguayban és Melbourne-ben, gyarmatosításra vagy támaszpont építésére alkalmas területeket keressen, vagy legalább olyan helyeket, amelyek alkalmasnak mutatkoztak szén- vagy élelmiszerlerakat létrehozására (WEISS–SCHILDDORFER 2010: 55, 61).

Mindezen túlmenően a hajó felszereltsége és személyzete egyértelműen arra utalt, hogy ebben az expedícióban sokkal nagyobb hangsúlyt kaptak a tudományos feladatok, mint a későbbi kelet-ázsiai expedíció esetében (24. ábra). A korszak más tengeri expedícióihoz hasonlóan a hajón egy nagyobb helyiséget alakítottak ki kutató- és munkaszoba céljára, ahol könyvtár és tudományos felszerelés is helyet kapott.

Az expedíció előkészítésének segítésére Miksa főherceg a k. k. Akademie der Wissenschaftent és a k. k. Geographische Gesellschaftot kérte fel. Az általuk felállított bizottság javasolt tudósokat az expedícióban való részvételre. Annak alapján a főherceg azt a Karl Ritter von Scherzert (1821–1903) bízta meg a tudományos személyzet vezetésével, aki eredetileg nyomdász volt Bécsben, később egy társadalomkritikai disszertációval szerzett doktori fokozatot a gießeni egyetemen, ami azután a cenzúra ellenállása dacára nyomtatásban is megjelent (PANTZER 2019: 25, 25. ábra). Részt vett az 1848-as bécsi forradalomban, később hadbíróság elé állították néhány külföldön tett ártatlan

¹⁴⁴ 1776 és 1913 között az osztrák hajók 144 „missziós” és kutatóutat bonyolítottak le a tengerentúlon. 1914-ban az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottája 158 hajójával az ötödik legnagyobb volt Európában (WEISS–SCHILDDORFER 2010: 27).

megjegyzésért. Előbb Itáliába, majd Amerikába emigrált. 1852–1855-ben Moritz Wagnerrel Humboldt nyomában kutatóutat tettek Amerikában. Arra törekedtek, hogy összekapcsolják a tanulmányozott terület földrajzi sajátosságait annak társadalmi és politikai viszonyaival. Elsősorban Közép- és Dél-Amerika foglalkoztatta őket, de vizsgálták az észak-amerikai Nagy-tavak természeti erőforrásait is, valamint a keleti partvidék német telepeseinek életviszonyait (KNELLWOLF KING 2009: 160). Scherzer a földrajz és a néprajz szakértőjeként vett részt a Novara-expedícióban, továbbá a tengerentúli országokkal való gazdasági kapcsolatok kialakításáért felelt. Az expedícióból visszatérve, az 1860-as években kereskedelmi tanácsosi posztot töltött be, feladata a Habsburg Birodalom kereskedelmi statisztikájának összeállítása volt. A Novara-expedícióról háromkötetes művet jelentetett meg (SCHERZER 1864–1866).

Az, hogy a tudományos tevékenység milyen jelentőségű volt az expedíció tevékenységében, jól mutatja, hogy egyes tagjai hónapokon át végeztek a hajótól távoli kutatásokat. Így például a biológiai és földrajzi kutatásokért felelős Moritz Wagner (1813–1887), Scherzer egykori kutatótársa, Valparaisóban hagyta el a Novarát, hogy Perun át Közép-Amerikába utazzon. Végül Gibraltárban szállt ismét a fregatra. A miskolci születésű Eduard (Ede) Schwarz (1831–1862) a kor szokásainak megfelelően fizikai antropológiai vizsgálatokat végzett. Maga által tervezett felszereléssel vette fel az utazás során felkeresett különböző őslakos népek testméreteit, ezen túlmenően ötven doboznyi antropológiai anyagot is gyűjtött. Az expedíció számára Anton Jelinek végzett botanikai gyűjtést, a vadászott állatok preparálásáért, valamint a schönbrunnni vadasparkba szánt élő állatok befogásáért és szállításáért Johann Zelebor volt felelős. A bécsi k.u.k. Naturhistorischen Hofmuseum későbbi intendánsa, Ferdinand von Hochstetter geológiai kutatásai mellett nem csupán fossziliákat, ásványokat, növényeket és állatokat, hanem *ethnographicákat* is gyűjtött, sőt új-zélandi tartózkodása során antropológiai kutatásokkal és a maori kultúra vizsgálatával is foglalkozott. Azon túlmenően, hogy a korszak expedíciós szokásainak megfelelően Miksa főherceg Josef Selleny (1824–1875) tájképfestőt és litográfust kérte fel az úti események dokumentálására, úttörő lépésként fényképezőgépekkel is felszerelték a Novarát és a tudományos személyzetet kiképezték a használatukra. Az általuk készített felvételek sorsa azonban ismeretlen.

A Novara 1857. április 30-án futott ki a trieszti kikötőből. Kétéves útja során öt kontinenst érintett, összesen 25 helyen állomásozott. Előbb átkelt az Atlanti-óceánon Rio de Janeiróba, majd Fokváros érintésével Ceylonba vitorlázott. Érintette Madrast, a Nicobar-szigeteket, Szumátrát, a Fülöp-szigeteket, Kínát, majd következett Ausztrália és Új-Zéland,

Tahiti, végül Chile. Itt érte a fregattot az osztrák–francia háború híre, ami hadihajó lévén tervezett útvonalának lerövidítésére kényszerítette. Így Peru és a Galapagos-szigetek érintése helyett déli irányba fordult, s a Horn-fok megkerülésével, a korábban meglátogatni kívánt Buenos Aires és Montevideo mellőzésével a brazil vizekre vitorlázott. Ott keresztezte saját korábbi útvonalát, és 1859. augusztus 26-án 51 686 tengeri mérföld megtétele után hajózott be ismét a trieszti kikötőbe (PUMBERGER 2013: 9–15; SCHERZER 1864: III; RIEDL-DORN 2001b: 161–163).

A Novara által elvégzett gyűjtések eredményeként élő állatok mellett mintegy 26 000 természetrajzi objektum, 376 néprajzi tárgy, valamint 100 emberi koponya és két csontváz került különböző tudományos intézményekbe (BASCH-RITTER 2008: 223). Az expedíció hazatérését követően a néprajzi és antropológiai gyűjteményt a főherceg kívánsága szerint a trieszti tőzsde épületében mutatták be, majd napra pontosan három évvel az expedíció elindulását követően a bécsi Augartenben megnyílt az úgynevezett Novara múzeum, amely Miksa főherceg Mexikóba távozását követően, 1865-ben zárta be kapuit. A gyűjtemény végül 1888-ban a bécsi Természettudományi Múzeumba került. Az expedíció tudományos eredményeit kilenc részre (leíró rész, antropológia, nyelvészet, botanika, geológia, orvostudomány, tengerhajózási fizika, kereskedelmi statisztika, zoológia) osztott, összesen 18 kötetet felölelő kiadványsorozatban adták közre, továbbá a Novarával két maori bennszülött is érkezett Bécsbe, akik néhány hónapon át időztek az osztrák fővárosban (PUMBERGER 2013: 94; RIEDL-DORN 2001b: 161–163).¹⁴⁵

II.1.2. Két expedíció között

A Novara-expedíció sikerein felbuzdulva az osztrák iparos és kereskedő körök már 1860-tól sürgettek egy újabb Távol-Keletre indítandó expedíciót. A későbbi kelet-ázsiai expedíció magyar kereskedelmi kiküldöttjeinek visszaemlékezése szerint az „...expeditio eszméje legelőször az osztrák-magyar birodalom külkereskedelmének emelése céljából Triestben működött Revoltella-féle bizottmány kebelében...” került terítékre (KAAS–CSEREI 1869: 1). A gazdag velencei családba született Pasquale Revoltella (1795–1869) fafeldolgozással és gabonakereskedelmmel foglalkozó vállalkozóként, illetve pénzügyi befektetőként – az 1831-ben alapított Assicurazioni Generali egyik főrészvényese volt – befolyásos szerepet töltött be Triest politikai és gazdasági életében. Legfőbb céljának a Szezei-csatorna megnyitásának elősegítését tekintette: ugyanis úgy tartotta, hogy döntő hatása lesz Triest tengeri kereskedelmére. 1858-ban Párizsba utazott, hogy felajánlja részvételét Ferdinand de

¹⁴⁵ A bécsi múzeumba került néprajzi tárgyak száma 321 volt (www.michaelorgan.org.au/novara7.htm).

Lessepsnek a nagy vállalkozásban, melynek eredményeképpen a Société d'Études du Canal de Suez (Szuezi-csatornatársaság) alelnökének nevezték ki (KAMIN KAJFEŽ 2016: 185–187).¹⁴⁶ Mindezzel Revoltella célja az volt, hogy utat nyisson az Osztrák Birodalom számára a világkereskedelemben történő bekapcsolódásra, ahogy azt egy 1864-ben megjelentett művében kifejtette (REVOLTELLA 1864).

E törekvések megvalósulását kívánta elősegíteni az a Szuezi-csatorna közelgő megnyitása előtt különösen időszerű javaslat, hogy a még többé-kevésbé senki földjének számító Kelet-Afrikában szerezzenek gyarmatokat. Ennek jegyében kapta feladatul Wilhelm von Tegetthoff (1827–1871) korvettkapitány, az 1866-os lissai tengeri ütközetben győztes ellentengernagy, hogy a Vörös-tengeren és az Adeni-öbölben keressen az osztrák kelet-ázsiai hajóforgalom számára kedvező kikötőket és szénfelvevő helyeket. Ennek érdekében a Vörös-tenger szinte minden öblét és kikötőjét átkutatta. Eljutott az Adeni-öböl és az Indiai-óceán határán fekvő Szokotra szigetére is, amelyet megvételtre javasolt a bécsi udvarnak, azzal kiegészítve, hogy ezen a szigeten megvetve lábukat, a még többé-kevésbé senki földjének számító Kelet-Afrikában szerezzenek gyarmatokat. Tegetthoff ötletét a bécsi udvar, amely nem akart gyarmatpolitikát folytatni, elvetette, ezzel egyszer s mindenkorra elveszítette annak lehetőségét, hogy a néhány év múlva megnyíló Szuezi-csatornának köszönhetően fellendülő vörös-tengeri hajóút bejáratánál stratégiai fontosságú szigetre tegyen szert (NAGY 2003: 47).¹⁴⁷

Egy Kelet-Ázsiába tervezett expedíció célpontjaként a térség három, még nemzetközi szerződések megkötésére alkalmas státusszal rendelkező országa, Kína, Japán és Sziám (Thaiföld) jöhetett szóba (JÓZSA 1966: 19). Ezért ült össze 1865. április 24-én Triesztben az úgynevezett Revoltella-bizottság, hogy terveket dolgozzon ki az Osztrák Császárság és a három említett szuverén hatalom között megkötendő szerződések ügyében.¹⁴⁸

¹⁴⁶ A Szuezi-csatorna hajózási társaságot 1858. december 15-én alapították, a munkálatok 1859. április 25-én kezdődtek meg Port Saidnál, a csatornát 1869. november 17-én nyitották meg a hajózás előtt.

¹⁴⁷ Szokotra mellett a Habsburg Birodalom a világ számos pontján kísérelte meg gyarmatok vásárlását vagy elfoglalását. Legkorábbi a Gangesz déltájánál fekvő Banquibazar városa volt, melyet 1719-től néhány évig birtokoltak a Habsburgok. Az 1700-as évek közepén Dél-Indiában is volt egy másik osztrák érdekltségű kereskedőtelep, Cabelon. A Nicobar-szigetek megszerzésével Ausztria háromszor is megpróbálkozott, de ugyanúgy eredmény nélkül, ahogy Szokotra, a nikkelbányának szánt Salamon-szigetek (SZOLECZKY–CS. LENGYEL 2007) vagy éppen a Spanyolországtól megvásárolni kívánt Nyugat-Szahara esetében. A rövid életű és a megvalósításig el sem jutó próbálkozások után végül a Jeges-tengerben fekvő Ferenc József-földdel, illetve a kínai boxerlázadást kihasználva, Tiencsinben sikerült valódi birtokra szert tennie a Monarchiának, még ha tényleges gazdasági hasznát egyik területől sem remélhetett. Mindent egybevetve a Monarchia álláspontja e kérdésben így foglalható össze: „Nem folytatunk gyarmatpolitikát.” (HORTHY 1953: 28–29.)

¹⁴⁸ A Revoltella-bizottság első ülése, Trieszt, 1865. április 24. AT-OeStA HHStA MdÄ Adm. Reg. Fach 34 SR Kt. 93-96 Österr. Expedition Ostasien, Südamerika 1868-1870 Akten 1866-1872 1. Teil.

A bécsi udvarnak azonban igyekeznie kellett, mert Kína a két ópiumháború (1839–1842 és 1856–1860) elvesztése, Japán pedig az amerikai hadihajók megérkezése (1853) miatt volt kénytelen számára előnytelen szerződést megkötni és piacait megnyitni. Az Anglia, illetve az Egyesült Államok által kicsikart szerződés valóságos láncreakciót indított el és egymás után jelentkeztek a nyugati hatalmak (Hollandia, Oroszország, Anglia, Franciaország, Portugália, Poroszország, Svájc, Belgium, Olaszország, Svédország–Norvégia, Dánia és Spanyolország) hasonló igényeikkel.

Velük ellentétben a porosz–osztrák háború és Magyarország helyzetének rendezetlensége különösen hátrányos helyzetbe hozta a Habsburg Monarchiát a világ felosztásáért folytatott versengésében. A két konfliktust lezáró prágai béke (1866), illetve a poroszoktól elszenvedett vereség által is kikényszerített osztrák–magyar kiegyezés (1867) megnyitotta az utat a korábbi tervek megvalósulása előtt. Ebben kulcsszerep juthatott a hamarosan megnyíló Szezei-csatornának. Ennek következtében a Földközi-tenger középső medencéjében tengeri kijáráttal rendelkező Monarchia a nyugati hatalmaknál kedvezőbb földrajzi pozícióba került az Indiai- és a Csendes-óceán térségének elérése szempontjából. Mindettől egyesek azt remélték, hogy a Szezei-csatornán keresztül az osztrák kereskedelem képes lesz háttérbe szorítani angol riválisait.¹⁴⁹ A kelet-ázsiai expedíció kereskedelmi vezetője, Karl von Scherzer egyenesen úgy fogalmazott: a Szezei-csatorna megnyitását követően Trieszt lehet Dél-Európa Liverpoolja, az indiai és kelet-ázsiai termékek elosztóközpontja (SCHERZER 1873: II).

Ezért tekintette át a Revoltella-bizottság az európai hatalmak Kínával, Japánnal és Sziámmal kötött szerződéseit annak érdekében, hogy a lehető legnagyobb előnyöket érhék el az exportálható osztrák árucikkek tekintetében. A bizottság azt a célt tűzte ki, hogy Ausztria számára minden olyan kikötő megnyíljon, melyek más nemzetek előtt, és leszögezte, hogy hatékony konzuli képviselőt kell létesíteni Sanghajban.¹⁵⁰

Ilyen előzményeket követően született meg a legfelsőbb jóváhagyás 1866. március 21-én a Kelet-Ázsiába és Dél-Amerikába küldendő osztrák expedíció tárgyában.¹⁵¹ A trieszti indulást április végére tűzték ki, amit azonban az Észak-Olaszországban bekövetkezett események megakadályoztak (PANTZER 2019: 12). 1867. február 22-én újabb császári döntés született, de az indulásnak ismét tragikus esemény vetett gátat. 1867. június 19-én Mexikóban kivégezték a korábban császárrá koronázott Miksát, Ferenc József öccsét. Az

¹⁴⁹ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat.

¹⁵⁰ A Revoltella-bizottság első ülése, Trieszt, 1865. április 24. AT-OeStA HHStA MdÄ Adm. Reg. Fach 34 SR Kt. 93-96 Österr. Expedition Ostasien, Südamerika 1868-1870 Akten 1866-1872 1. Teil.

¹⁵¹ AT-OeStA-KA KM MS./P.K. k.k Ostasiatische Expedition 1868 Personale.

osztrák haditengerészet egykori főparancsnokának holttestét a Novara fregatt szállította haza Tegetthoff admirális parancsnoksága alatt, és hét hónappal később helyezték örök nyugalomra a Habsburgok családi kriptájában a bécsi kapucinusok templomában.

Mindez újabb késedelmet okozott az expedíció indulásában. Végül 1868. július 14-én terjesztette fel Friedrich von Beust (1809–1886) közös külügyminiszter császári jóváhagyásra az expedíció végső tervezetét. Ferenc József három nappal később hagyta jóvá a Kelet-Ázsiába és Dél-Amerikába irányuló kereskedelmi expedíció tervét és költségvetését az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve Sziám, Japán és Kína, majd Peru, Chile és Argentína közötti kereskedelmi és szállítási megállapodások megkötése, valamint konzulátusok megnyitása céljából.

A hozzávetőlegesen másfél évre tervezett utazás végrehajtására a haditengerészet SMS Donau nevű fregattját és az SMS Erzherzog Friedrich korvettjét jelölték ki (26. ábra). Az előzetes tervek szerint a Triesztből induló két hajó négy hónap alatt érte volna el a kelet-ázsiai vizeket. Gibraltár kivételével csak Fokváros és a közeli Port Elizabeth kikötőjébe futott volna be, hogy friss ellátmányt vegyen fel, szakemberei tanulmányozzák a kereskedelmi viszonyokat és osztrák áruk értékesítésre alkalmas kikötőt találjanak. A következő megállást a malajziai szigetvilág legfontosabb kereskedelmi csomópontján, Szingapúrban tervezték, hogy felmérjék és rendezzék az ott az osztrák érdeket képviselő hannoveri konzulátus viszonyait. Szingapúrból Bangkok felé tervezték az utazást, ahol reményeik szerint gyorsan meg tudták volna kötni a hannoveri konzulátus által már előkészített kereskedelmi és hajózási szerződést a sziámi uralkodóval. 1869 első néhány hónapját Hongkongban szándékoztak eltölteni, ahonnan az időjárás – a Hai (Peiho) folyó befagyásának – függvényében előbb a Peking kikötőjének számító Tiencsinbe szándékoztak hajózni vagy Japánba, ahol a megváltozott politikai viszonyok miatt a szerződést már nem a kormányzóval, hanem az 1867-ben trónra lépett és a külfölddel szemben barátságosabbnak tartott Meidzsi császárral tervezték megkötni, abban a reményben, hogy Anglia és Franciaország támogatása mellett a szerződéskötések nem vesznek igénybe két-három hónapnál többet. A megkötött szerződések pontos végrehajtása, valamint az osztrák érdekek védelme érdekében célszerűnek látták, hogy az egyik hadihajó legalább az első időkben a keleti-ázsiai vizeken állomásozzon, míg a másik a fő küldetés befejezése után a Csendes-óceánon át úgy térjen vissza Európába, hogy útja során fölkeresi Perut, Chilét és Argentínát, esetleg Uruguayt, hogy lezárja az évekkel korábban jóváhagyott szerződéseket és a

birodalmi érdekek kifejezése céljából felvonultassa „őfelsége hadi lobogóját”.¹⁵² A fentiek mellett legalább akkora súllyal esett latba az út során meglátogatott területekről összegyűjthető kereskedelmi információk megszerzése, különös tekintettel az „ipari művészetek” (elsősorban a selyem), és a mezőgazdasági termékek kereskedelmi lehetőségeinek felmérésére (KAAS–CSEREI 1869: 3).

Az expedíció költségeire összesen 533 000 forintot irányoztak elő, amiből 396 000 forintot szántak a két hadihajó felszerelésére és fenntartására, 82 000 forintot a diplomáciai és konzuli képviselő költségeire (beleértve a reprezentációs költségeket is), 40 000 forintot az expedícióval utazó nyolc úgynevezett kereskedelmi tudósítóra, 10 000 forintot hivatalos ajándékokra, 5000 forintot pedig fotók készítésére. A kiegyezésben lefektetett elvek alapján Magyarországnak harminc százalékkal kellett hozzájárulnia az expedíció költségeihez. Ez az összeg 159 900 forintot jelentett. A teljes költségelőirányzat 1868-ban 250 000, illetve 100 000, 1869-ben 123 000, illetve 59 900 forinttal terhelte a két társország költségvetését.¹⁵³

A két hajó és az expedíció parancsnoki tisztét báró Anton von Petz (1819–1885) ellentengernagy, rendkívül követ és meghatalmazott miniszter töltötte be (27. ábra). A Fogaras megyében született Petz tizennégy éves korában lépett be a velencei haditengerészeti akadémiába, harminchárom évesen parancsnoki tisztséget kapott. A porosz–osztrák–olasz háború során, 1866. július 20-án, a lissai tengeri ütközetben ő irányította a Kaiser csatahajót, amiért a legnagyobb katonai kitüntetéssel, a Mária Terézia-rend lovagkeresztjével jutalmazták. Az expedíció zászlóshajójának szerepét betöltő SMS Donau nevű fregatt kapitánya Anton v. Wiplinger sorhajókapitány lett, míg az SMS Erzherzog Friedrich korvett élére Maximilian v. Pitner fregattkapitányt nevezték ki.

A diplomáciai személyzet összetétele a tervek szerint két külügyekben járatos diplomatából, két (az egyik magyar) attaséból, egy konzulból, két kancellistából (irodavezető, az egyik magyar), egy tolmácsból és egy fotográfusból, míg a kereskedelmi személyzet egy vezetőből és nyolc úgynevezett jelentéstevőből (köztük három magyar) állt. A 18 főre tervezett diplomáciai és kereskedelmi szakember gárdából tehát öt képviselte volna Magyarországot.¹⁵⁴

Az így kialakított keret legfontosabb posztjaira az alábbi személyek kerültek. Az expedíció kereskedelmi részlegének vezetője a Novara-expedícióban már kipróbált Karl von Scherzer lett. Az ő beszámolóiból rendre előbukkan a brit birodalom iránti csodálata,

¹⁵² AT-OeStA-KA KM MS./P.K. k.k Ostasiatische Expedition 1868 Personale.

¹⁵³ Uo., illetve MNL OL FIK Eln. iratok 1872/340, Fond K 167 (K167-21-452 ff 4–5).

¹⁵⁴ MNL OL K 167 1872/340 (K167-21-452 ff 4–5).

álláspontja szerint az Osztrák Monarchiának a britek által kiépített mintát követve kellene újjáépítenie magát. Ezzel együtt hangsúlyozta a német-angol faj vezető szerepét, a pángermán nacionalizmus alapján határozottan kiállt az osztrák-német unió mellett, mintegy előrevetítve a kelet-ázsiai expedíció során a Xántussal való szakításig mélyülő ellentéteit. Az osztrák-német gazdasági és katonai együttműködés mellett érvelt és egy olyan kereskedelmi egyezmény megkötését javasolta, amelynek folyamányaként közös bankokat lehetne működtetni Délkelet-Ázsiában (KNELLWOLF KING 2009: 164–165).

Az expedíció kereskedelmi részlegének vezetőjeként (RIEDL-DORN 2001a: 148) főképpen ilyen kérdésekkel foglalkozott, de meghatározó szerepe volt az expedíció tudományos tevékenységében is. Az expedícióról a Novara-expedícióhoz hasonló nagyszabású művet jelentett meg (SCHERZER 1873). Hazatérését követően diplomáciai feladatokat látott el.

A konzulátusi szolgálat megszervezésével gróf Heinrich Joseph Calice (1831–1912) cs. és kir. konzult bízta meg. A diplomáciai feladatot teljesítők között báró Gabriel v. Herbert-Ratkeal (1832–1889), báró Constantin v. Trauttenberg, báró Eugen von Ransonnet, aki természetrajzi gyűjtést is végzett és fotókat is készített, mellett két magyar, Bernáth Géza követségi attasé és Hengelmüller László (1845–1917) konzulátusi kancellár kapott helyet.

Az egyes ipari és „ipari művészeti” területek felelőse Arthur von Scala (textil), Victor Schönberger (fémáruk), Moritz Schmucker (ipari termékek), Cserei Manó (nyerstermékek), Dr. Szymon Syrski (mezőgazdasági termények és selyemhernyó-tenyésztés), Székács Gyula, valamint Kaas Ivor (általános nemzeti közgazdaságtan) lett (KAAS–CSEREI 1869: 2; SCHERZER 1872: IV), világosan körvonalazva azokat a területeket, amelyeket az expedíció szempontjából különösen fontosnak tartottak, mint ahogy azt is, hogy a Novara-expedícióval ellentétben ezúttal feltűnően hiányzott a tudományos személyzet.

A tudományos vizsgálatok és a gyűjtés kérdését azonban távolról sem mellőzték. A Magyar Tudományos Akadémia különféle tudományos kérdések megválaszolását kérte, a bécsi Iparművészeti Múzeum pedig olyan japán, a legfinomabb luxuscikkektől a hétköznapi háztartási eszközökig terjedő tárgyak beszerzését, amelyek elősegítik a modern kézműipar fejlődését.¹⁵⁵ Részben e feladatok teljesítését segíthette az az udvari nyomda által kiadott csaknem 70 oldalas füzet, amely nem pusztán az általános közgazdasági viszonyokkal, az ipar különböző ágaival, a nyersanyagokkal és a mezőgazdasággal kapcsolatos

¹⁵⁵ *Mittheilungen des k. k. österr. Museums für Kunst und Industrie*, 1868, 3(31): 140.

adatgyűjtéshez szolgált útmutatással, hanem a természettudományokkal (geológia, növénytan, állattan), valamint az antropológiával (nyelvészet, etnográfia, testméretek) kapcsolatos teendőket is taglalta, egészen a gyűjtendő tárgyak felsorolásáig.¹⁵⁶ Noha már a Novara-expedíciót felszerelték fényképezőgépekkel, az utazás dokumentálásának elsődleges feladata Josef Selleny tájképfestő és litográfusra hárult. Tíz évvel később, elsősorban Scherzer erőfeszítéseinek köszönhetően, már hivatásos „fényképirót” alkalmaztak Wilhelm Burger (1844–1920) személyében, aki egy segédet is magával vihetett (GARTLAN 2009: 72).

II.2. AZ EXPEDÍCIÓ HAZAI ELŐZMÉNYEI

A magyar királyi minisztertanács 1868. január 16-án, gróf Andrássy Gyula (1823–1890) elnökletével tartott ülésén tárgyalta meg a Monarchia keleti expedíciójának kérdését. Az ülésen Gorove István (1819–1881) „közgazdasági”, azaz földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter¹⁵⁷ számolt be azokról a tárgyalásokról, melyek „...egy Európán kívüli tudományos és kereskedelmi érdekekben létesítendő expeditio iránt folytak”. A minisztertanács magáévá tette Gorove azon álláspontját, hogy az expedíció kiadásainak megszavazásáról ne az úgynevezett delegációk,¹⁵⁸ hanem a két törvényhozás döntsön, és abban az esetben, amennyiben a magyar parlament az ehhez szükséges költségeket megszavazza, akkor gondoskodni kell arról, hogy az expedícióban a magyar korona országainak állampolgárai arányos számban vegyenek részt.¹⁵⁹

Mindezen túl a magyar kormány tisztviselői értelemszerűen arra törekedtek, hogy mozgósítsák a hazai gazdaság szereplőit annak érdekében, hogy Magyarország is részesüljön a vállalkozás esetleges gazdasági eredményeiből. Ennek érdekében hívott meg a Földművelési, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium hat gazdasági testületet, illetve vállalkozást (például malomipari társaságokat) egy 1868. április 20-án tartandó megbeszélésre.¹⁶⁰ Az elnöklő miniszter bevezetőjében azt a kérdést vetette fel, hogy a magyar kormány által jelölt három jelentéstevő „...kereskedelmi agens legyen-e, ki mindjárt

¹⁵⁶ *Instruction für die Facmännischen Begleiter der Kais. Kön. Mission nach Ostasien und Südamerika*. Wien. Druck der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1868.

¹⁵⁷ Az 1839–1840-es pozsonyi országgyűlésen az ifjúság egyik vezéralakja, 1842–1843-ban nyugat-európai utazás keretében tanulmányozta a politikai és államgazdasági viszonyokat. 1843-tól az MTA levelező, 1860-tól tiszteletbeli tagja. 1846-tól az országos Védegylet igazgatója, a szabadságharc idején országgyűlési képviselő. A világosi fegyverletételt követően Törökországba, majd Párizsba emigrált, távollétében halálra ítélték, és *in effigie* felakasztották. 1857-ben hazatért. 1867 és 1871-ig előbb földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, majd közmunka- és közlekedésügyi miniszter.

¹⁵⁸ A Monarchia két parlamentje által felállított bizottságok. Feladatuk a közös költségvetés, melynek túlnyomó része a katonai kiadások fedezésére szolgált, kidolgozása és a elfogadtatása volt (GALÁNTAI 1985: 98; SOMOGYI 1996: 147–149).

¹⁵⁹ MNL OL Minisztertanácsai ülések jegyzőkönyvei (K27), 1868.01.16./10.

¹⁶⁰ MNL OL K 167 FIK 1868/278.

kin is maradna, üzleti összeköttetéseket eszközzendő, avagy pedig – mit a maga részéről helyesebbnek vél – szakavatott, tapasztalt emberek legyenek, kik ezáltal csak alapos tájékozás végett kísérik az expeditiot, s tapasztalataikról kimerítő jelentést kötelesek tenni, hogy azután kereskedőink felvilágosítva az illető országok viszonyairól, maguk tegyék meg a nekik megfelelő további lépéseket”.¹⁶¹ Az értekezlet résztvevőit megosztotta a kérdés. Gróf Zichy Henrik (1812–1892) azon az állásponton volt, hogy előbb olyan embereket küldjenek ki, akik képesek alapos ismereteket nyújtani az illető országok viszonyairól, s ha már tudjuk, hogy milyen hasznot remélhetünk, akkor az érintettek küldeni fognak érdekükben tevékenykedő képviselőket. Vele ellentétben gróf Wass Sámuel (1814–1879) „...több évi egyenes összeköttetésből ismervén a chinai kereskedelmet, sok előnyt Magyarországra nézve egyáltalán nem vár az expeditiótól. De ha már megy, legalább állandóan ott maradó ágenseket küldjünk oda, mert a reporterek arra rövid idő alatt, melyet egy-egy helyen tölthetnek, sokra bizony nem mehetnek...” A maga részéről nagyobb fantáziát látott volna egy Dél-Amerikába induló expedícióban.¹⁶² Mindent egybevetve a résztvevők elismerték a vállalkozás célszerűségét és fontosságát, különösen, ha a Szuezi-csatorna megnyitását követően a magyar kikötők képesek lesznek a távol-keleti áruk közvetítésére, és vállalták, hogy kiküldésre alkalmas személyeket, valamint a keleti uralkodónak szánt ajándékokat, úgymint „paripaszerszámot”, díszalbumot, bort ajánlanak a kormánynak.¹⁶³

A részvétel kérdése tehát eldőlt, ám sokkal nehezebb volt „tartalommal megtölteni” a kereteket. Ennek érdekében a budapesti kereskedelmi és iparkamara hírlapi felhívást tett közzé, hogy az expedíció iránt érdeklődő iparosok, kereskedők és mezőgazdák „utasításokkal, minta-gyűjteményekkel, árjegyzékekkel” lássák el a kiküldötteket a hazai termékek eladásának elősegítése érdekében.¹⁶⁴

A kormányzat a megfelelő kereskedelmi kiküldöttek kiválasztását illetően sem volt könnyű helyzetben, mert akik megfelelő felkészültséggel rendelkeztek, állandó állásukat nem kívánták ideiglenes megbízatásért feladni. Hozzávetőleg egy hónappal később kerültek Gorove István elé a felterjesztett javaslatok. Cserei Manót, mint a Pannonia társaság korábbi

¹⁶¹ MNL OL K 167 1872/340 (K167/21/448 ff 1).

¹⁶² Uo. Wass ifjúkorában két hosszabb utazást tett Nyugat-Európában. A szabadságharc idején országgyűlési képviselő, majd Amerikába utazott, hogy a hadsereg számára fegyvert vásároljon. A kaliforniai aranyláz idején társaival olvasztót és pénzverdét működtetett. 1858-ban hazatelepült, 1860-ban az MTA levelező tagjává választották. A hazai iparfejlesztésnek szentelte magát.

¹⁶³ MNL OL FIK K 167 1872/340 (K167/21/450 ff 3), illetve K167/21/612 ff 163. Ajándékok mellett, üzletkötés reményében két tucatnyi termelőtől vitt magával magyar termékeket (bort, likört, lisztet) az expedíció (Anyagi Érdekeink 1869. szeptember 12. 2(50): 404).

¹⁶⁴ *Budapesti Közlöny* 1868. július 19. 2(165): 3111. *Pesti Napló* 1868. július 22. 19. évf. 5471. szám.

levelezőjét,¹⁶⁵ a Concordia ügynökét, a Magyar Hitelbank levelezőjét a kereskedelem valamennyi ágához értő általános műveltséggel bíró személyként ajánlották. Székács Gyula előkelő kereskedőházaknál szolgált Németországban, majd egy New York-i szállítási vállalkozás ügyvivője lett. Mindketten beszéltek németül, franciául, angolul és olaszul. A harmadik kiválasztott báró Kaas Ivor (1842–1910) lett, aki egy amszterdami banknál dolgozott.¹⁶⁶ A diplomáciai szolgálat kecsegtetőbbnek mutatkozott: a németül, franciául és angolul ugyancsak beszélő báró Hengelmüller László (1845–1917) pénzügyminisztériumi fogalmazó maga jelentkezett azzal, hogy szívesen vállalna konzulátusi pozíciót akár Sanghajban, akár Jeddóban (Tokióban). Az expedícióban való részvételre az tette különösen alkalmassá, hogy a pozsonyi és bécsi jogakadémia elvégzését követően az uralkodó személye körüli minisztériumban dolgozott, ahol az expedíció előtti két év során a három célország nemzetgazdasági és kereskedelmi viszonyait tanulmányozta, valamint azokat az egyezményeket, amelyeket más országok kötöttek velük.¹⁶⁷ A másik magyar diplomáciai posztra Bernáth Géza (1845–1882) berlini követségi attasé került.¹⁶⁸

A gazdasági előnyök kétséges volta, mint láttuk, már a legelső miniszteriális megbeszélések során terítékre került, de sokkal inkább foglalkoztatta a Magyar Tudományos Akadémia matematikai és természettudományi osztályának tagjait 1868. április 27-én megtartott ülésükön. Az annak nyomán Eötvös Józsefhez intézett beadványban úgy fogalmaztak, hogy „...a hazai kereskedelmünk jelen állapotában az ázsiai expeditio által ránk magyarokra úgy sem hárulhatván még most aránylag annyi pozitív eredmény, mennyi a terhünkre eső költségekből osztályrésznek megfelelően...”¹⁶⁹ Ezzel szemben, Frivaldszky Imre és Frivaldszky János¹⁷⁰ előterjesztését elfogadva, és külön kiemelve a Novara-expedíció tudományos eredményeit, melyek a magyar részvétel dacára kizárólag a bécsi tudományos intézeteket gazdagították, arra tettek javaslatot, hogy „...hazánk mostohább állású tudományos intézetei, s első sorban nemzeti múzeumunk az ez út közben gyűjtendő természetrajzi kincsekkel gyarapíttassék. Megkívánja ezt nemcsak tudományos intézeteink érdeke, de hazánk jelenlegi önálló helyzete is komolyan követeli, hogy ez által, más művelt

¹⁶⁵ Tudósító, alkalmazásban álló hivatásos újságíró.

¹⁶⁶ MNL OL K 167 1872/340 (1868/360). Kaas 1853–1859 között Pozsonyban és Szarvason tanult, 1860-ban osztrákellenes szervezkedés miatt hét hónapot töltött börtönben. 1863-ig jogot tanult a pesti egyetemen. Amszterdami bankárkodása után újságíró Pesten, ezt folytatta a kelet-ázsiai expedícióból való visszatérését követően is. 1875-től több alkalommal is volt országgyűlési képviselő.

¹⁶⁷ MNL OL K 167 1872/340 (1868/285).

¹⁶⁸ MNL OL K 167 1868/569.

¹⁶⁹ MNL OL K 167 1872/340 (1868/343).

¹⁷⁰ Frivaldszky Imre (1799–1870) és a vele rokonságban álló, János (1822–1895) egyaránt a Nemzeti Múzeum Természettudományi Tárának munkatársa és az MTA tagja volt.

nemzetek példájára, e téren is bizonyítsuk, hogy a haladó kor igényeit nem csak ismerjük, hanem tetteleg is tudjuk méltányolni.” A cél elérése érdekében egy botanikus és két zoológus szakember kiküldését javasolták, akik nemcsak gyűjtéseket, hanem vásárlásokat is eszközölnének, és külön figyelmet fordítanak Magyarországon meghonosítható növényfajokra.¹⁷¹

Az Akadémia azonban hiába vette igénybe Eötvös közbenjárását, beadványa a Földművelési, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium merev elutasításába ütközött, amit a vállalkozás kizárólag diplomáciai és kereskedelmi jellegével indokoltak, megtoldva azzal, hogy az expedíció két hajóján kizárólag ilyen feladatokat ellátó személyek elhelyezésére van lehetőség, és a magyar részről delegálható négyfős küldöttség egy diplomatából és három „a kereskedelmi érdekek szempontjából” kiválasztott személyből áll majd. Az elutasítást azzal is megpróbálták alátámasztani, hogy az expedíció kizárólag olyan országokat érint, ahonnan újabb tudományos eredmények nem várhatók, továbbá időrendje „...nem fog sok lehetőséget nyújtani tudományos bűvárlatokra”.¹⁷² A minisztérium illetékesei mindössze annyit ajánlottak fel, hogy az expedíció tagjai saját feladataik szabta kereteken belül hajlandók az Akadémia által előzetesen megfogalmazott kérdéseket vizsgálni.¹⁷³

Ezt a szóban forgó időszakban, sőt a Monarchia hajóinak későbbi föld körüli útjain is bevett gyakorlatnak tekintett lehetőséget – a hajók egyes tisztjeinek tárgy- és információgyűjtéssel való megbízása – az Akadémia azzal hárította el, hogy nem látják értelmét feladatok kitűzésének szakemberek részvétele nélkül, hozzátéve, hogy igényelhetnék volna egy tudományos expedíció megvalósítását is, ők azonban csak annyit kértek, hogy egy-két olyan embert küldhessenek, akik a bejárt tájak természettudományos viszonyainak költséges munkákban történő *leírása* helyett természetrajzi *gyűjtést* végeznek. Igen figyelemreméltó módon a gyűjtés szükségességét nem is elsősorban tudományos céllal támasztották alá: „Azon nagy nemzetek, hol a természettudományok becsülete a társadalom minden rétegét áthatotta, soha nem mulasztják el bár mily csekély expeditióhoz adni egy-két gyűjtőt, s míg a kiadott könyvek közbirtok, *a gyűjtött tárgyak mindenkor csak saját*

¹⁷¹ MNL OL K 167 1872/340 (1868/343). Az Akadémia állításával szemben a Nemzeti Múzeum természetrajzi gyűjteménye 1869-ben (283. tétel) és 1870-ben (292. tétel) is kapott zoológiai anyagot a császári állatgyűjtemény igazgatóságától a Novara gyűjtéséből. MTM TGy Leltárkönyv 1821–1870. Lásd még (HORVÁTH 1902: 214). Noha az előterjesztésben név szerint nem nevezik meg, de abból a megállapításból, hogy „...megfelelő szakavatott egyénekben szükségét nem szenvedünk...”, feltételezhetjük, hogy az egyik kiküldöttként már ekkor Xántust vehették számításba, akivel a múzeum tengerentúli gyűjtőjeként már annak észak-amerikai tartózkodásától kezdve kapcsolatban álltak.

¹⁷² MNL OL K 167 1868/343, 1868. május 6. Az expedíció hajóira vagy éppen a delegációkra való várakozás Xántusnak később valóban sok nehézséget és időkiesést okozott.

¹⁷³ MNL OL K 167 1868/343, 1868. május 6.

múzeumaik tulajdonában maradnak, s ezek azok által lesznek világhírűekké.” (MTA *Értesítője* 1868: 252–254; kiemelés Gy. J.) Ebből a megfogalmazásból világosan kiolvasható az a minden érdektől mentes tudományos érdeklődésen túli, a későbbiekben újra és újra felbukkanó motívum, amely a nemzeti felemelkedést állítja középpontba és a tudományban, szorosabban véve a közgyűjtemények gyarapításában látja annak lehetőségét, hogy Magyarország a periférián lévő országok sorából az elismert nemzetek közé emelkedjen.

Mindezek fényében nem meglepő, hogy az Akadémia júliusi osztályülésén továbbra is ragaszkodtak egy – ezúttal Xántus személyében már meg is nevezett – szakember és egy általa választott preparátor kiküldéséhez. Ezt részben Xántus gyűjtői tapasztalatával, nyelvtudásával, konzuli és kereskedelmi ügyekben való jártasságával, de elsősorban azzal indokolták, hogy „...Pesten Múzeumunknak európai fontossága az állattani szakban csak azóta van...”, mióta Xántus amerikai küldeményeivel gyarapította azt.¹⁷⁴

Hiába volt azonban az Akadémia határozott állásfoglalása, Xántus nem került az expedíció tagjai közé. A bécsi és a pesti kereskedelmi minisztérium legfőljebb arra mutatott hajlandóságot, hogy az „...öt kereskedelmi szakértő közé egy vagy két tudományosan is képzett egyént...” vegyen fel, és kizárták, „...hogyan az ily szándékkal kijelölt egyén a tudományos küldetést egyedüli feladatának tekintvén mind működése, mind külső viszonya tekintetében társaitól teljesen különvált állást foglaljon el”.¹⁷⁵

Ilyen előzményeket követően érkezett el az indulás időpontja. A két magyar kereskedelmi kiküldött, Cserei Manó és Kaas Ivor 1868. október 6-án lépett a Friedrich korvett fedélzetére, ahol – talán várakozásuk ellenére – Petz admirális, a két hajó kapitánya és tisztjei barátsággal fogadták őket; kabinjaikat gondosan berendezve találták, olvasószoba állt a rendelkezésükre gazdag és válogatott könyvtárral.¹⁷⁶

Harmadik társuk azonban hiányzott. Székács Gyula ugyanis néhány nappal korábban visszalépett. Ma már kideríthetetlen, hogy a magyar kormánynak, jelesül Eötvösnek volt-e ebben bármilyen szerepe, mindenesetre Székács azzal a meglehetősen átlátszó hivatkozással indokolta Gorovénak október 1-jén benyújtott lemondását, hogy kinevezéséig nem kapta meg a feladataira és függelmi viszonyaira vonatkozó utasításokat, azok hiányában pedig nem akart a tengeri utazásnak nekivágni. Ugyancsak elmaradt az őt megillető járandóság, megromlott egészségére hivatkozva pedig azt szerette volna, hogy az expedíció hajói helyett

¹⁷⁴ Magyar Tudományos Akadémia *Értesítője* 1868: 254.

¹⁷⁵ MNL OL K 167 1872/340 (777/eln. 1868, K167/21/622 fol 173). Kiemelés az eredetiben.

¹⁷⁶ Cserei Manó és Kaas Ivor levele, Trieszt, 1868. október. 7. MNL MOL K 167 1869/18.

Szuezen át utazhasson, ezt azonban megtagadtak tőle.¹⁷⁷ A hajón lévő két magyar kiküldött jelentéséből az is kiderül, hogy az osztrákok Székács kabinját pianínóval ellátott társalgóvá alakították, ami egyértelműen jelzi, hogy helyettesítésével nem számoltak.¹⁷⁸

Nem úgy Eötvös, aki, dacára annak, hogy az expedíció hajói október 18-án kifutottak a trieszti kikötőből (28. ábra), lecsapott a kínálkozó lehetőségre. Levélben fordult a kereskedelmi miniszterhez, hogy Székács helyére Xántust nevezze ki. Gorove ugyan hajlandónak mutatkozott rá, mivel „...a tulsó részről küldött öt kereskedelmi szakértő közé egy vagy két tudományosan is képzett egyént vett fel...”, de csak azzal a feltétellel, hogy Xántus kizárólag az expedícióbeli feladatai ellátása mellett végezzen tudományos munkát. Ugyanakkor megígérte közbenjárását, hogy Xántus egy segédet vihessen magával.¹⁷⁹

Eötvös azonban ekkor már nem hagyta eltántorítani magát. Ragaszkodott ahhoz, hogy „Nevezett küldött hivatása tisztán tudományos céllal bizandván, ugyanő e részben a m. n. muzeum részéről külön költséggel fog ellátni melyből egyrészt segédjét díjazni valamint annak ellátási díját a hajószabályzatok értelmében fizetni tartand ’s így ez utóbbi a küldöttségnek semmi tekintetben terhére nem leend. Magától értetik, hogy Xantus úr a küldöttséget vezénylő al-tengernagy ’s illetőleg azon hajó parancsnokának fegyelmi hatalma alatt álland melyen esetleg elhelyezve lesz; hogy azonban sem a vezénylő tengernagy sem a követségi tagok által semmi oly teendővel meg nem fog bizatni melyek őt a magyar tudomány érdekében teendő utazásának sikeres eredményében gátolhatná.”¹⁸⁰

A kiküldetés ügye ekkora már nyilvánvalóan presztízskérdéssé vált. Az 1870. évi költségvetési előterjesztés közművelődési fejezetének indoklásában Eötvös egyenesen így fogalmazott: „...a magyar tudomány méltósága igényletre, hogy a magyar akadémia egyik tagja által abban részt vegyen...” (EÖTVÖS 1976: 95).

Eötvös, illetve a magyar kormány állhatatos fellépése nyomán a közös külügyminisztérium végül kénytelen volt beadni a derekát, és nemcsak Székács helyettesítését fogadta el, hanem – legalább látszólag – azt is tudomásul vette, hogy Xántus kizárólag tudományos feladatokat lásson el. Egy december 19-én Bécsben keltezett átirat szerint a „...ministerium által az expeditio vezetőjének kiadattak a megfelelő utasítások, a melyekben különös figyelembe vétetvén Nagyméltóságodnak kívánalmai, intézkedés történt az iránt, hogy Xántus úr *tudományos kiküldetésében* lehető gyámolítást nyerjen.” (kiemelés Gy. J.) A Xántust kísérő segédet azonban továbbra is visszautasították azzal, hogy az

¹⁷⁷ MNL OL K 167 1872/340 (684/elő fol 169–170).

¹⁷⁸ MNL OL K 167 1869/18.

¹⁷⁹ MNL OL K 167 1872/340 (1868/777 K167-21-619 fol 170, K167-21-622 fol 173). Kiemelés az eredetiben.

¹⁸⁰ MNL OL K 167 1872/340 (1868/777 K167-21-620-621).

expedíció személyzetében van ilyen „...munkálatokban tökéletesen jártas egyén...”, akit Xántus rendelkezésére tudnak bocsátani,¹⁸¹ a korlátozott hajótérre való tekintettel pedig a Xántus által gyűjtött tárgyakat közvetlenül Magyarországra kell szállíttatni.¹⁸²

Immár csak magát Xántust kellett meggyőzni. Azt a Xántust, akit kétszeresen is nehéz döntés elé állított a felkérés. Az évtizedes folyamatos utazással járó bizonytalan állapot után megszerzett, állandó állást jelentő állatkerti igazgatóságról kellett lemondania egy olyan ideiglenes megbízatásért, ami előre látható módon számos kockázatot és konfliktusforrást rejtett. Előzetes félelmeit jól tükrözi az a röpirat, amelyet közvetlenül hazaérkezése után vetett papírra: „...az egész expeditio szervezete olyan volt, melyről bizonyosan tudtam, hogy eredményhez nem jöhet, s megvoltam győződve, hogy hazánkra működése éppen semmi eredményt sem hozhat.”¹⁸³

Eötvös egy november 20-ai keltezésű levélben tájékoztatta arról Xántust, hogy a vele folytatott szóbeli tárgyalások után Gorove őt szándékozik kinevezni Székács megürült helyére. Egyszersmind biztosította arról „...hogy azon állás, melyet T. uraságod ezen tisztán kereskedelmi érdekű expeditio tagjai közt elfoglaland tudományos küldetésének sikerét gátolni nem fogja [...] az expeditionális költségből havonként kijáró 200 ftnyi illetménye és egyéb szabályszerű járandóságai annak idején rendesen kiszolgáltatva [...] lesz”.¹⁸⁴ Eötvös arra is ígéretet tett, hogy a szerzemények tárgyában szerződést kötnek vele, és a Szingapúrig tartó utazás költségeit külön megtérítik számára, egyúttal azt javasolva, hogy elutazása időpontjáról – annak érdekében, hogy kellő időben tudjon csatlakozni a Szingapúrhoz érkező hajókhoz – Bécsben tájékozódjon.¹⁸⁵

Xántus Eötvös tanácsát megfogadva ekképp számolt be bécsi megbeszéléseiről és azok nyomán kialakult terveiről: „...tanulmányozom a missio minden oldalát. Scherzer régi ismerősöm lévén Amerikából, hol véle sokáig együtt működtem, igen örül hogy engem nyert meg, s már is reám osztotta a teendőik egy hosszú sorozatát. A kiutazásra nézve véle összhangban fogok működni. Egyiptomban ugyanis együtt leszünk, de onnét még ő Bombaybe utazik, én elmegyek Ceylonba, hol a sziget belsejéből fogok kimerítő adatokat szerezni a mennyire egy heti időzéselem engedni fogja – s onnét aztán Pennangba fogok utazni, adatok gyűjtése végett, s Pennangból a Malacai félszigeten végig Singaporéig. (illetőleg Singaporéval átellenig) hová a hajók csak Mártzius végével fognak

¹⁸¹ MNL OL K 1671872/340 (1868/831, K167-21-543-645, ff 194-196).

¹⁸² AT-OeStA HHStA MdÄ Adm. Reg. Fach 34 SR Kt.95 rub. 55.

¹⁸³ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat.

¹⁸⁴ MTM TGy II-4-19.

¹⁸⁵ Eötvös József levele Xántusnak, Buda, 1868. november 20. [VKM?] 1060. 868 eln. MTM TGy II-4-19.

megérkezni.”¹⁸⁶ Xántus egyúttal azt is jelezte, hogy mivel Scherzer szerint Japánból „...csak az egyik hajó megyen át Amerikába s minthogy 1 hajon nincsen elég hely, a 3 magyar közül legalább egyik haza jön. [...] Részint, mert a Dél amerikai kikötőkben terjedelmes ismeretségeim vannak, s azon országok viszonyaival igen ismerős vagyok; de azért is mert az angol, spanyol, és Portugall nyelveket jól beszélem és írom, Scherzer igen ohajtáná ha a magyar kereskedelmi miniszter ő nmga már mostan kimondaná, hogy azon eset bekövetkeztével én mindenesetre az expeditioval menjek Amerikába is...”, míg a hátramaradó magyart fél vagy egy esztendőre helyezték el valamelyik kínai bankban, ahol módja lesz megtanulni a keleti kereskedelmi és pénzüzetet, ami mind neki, mind a magyar kormánynak nagy hasznára lenne.¹⁸⁷ Hasonlóképpen barátságos hangvételű fogadtatásról tett említést visszaemlékezéseiben: Scherzer „...kikérte hogy régi barátok lévén, barátságos egyszerűséggel szolitsuk egymást...” –, ám kijelentette, hogy a Xántus által viendő segéd számára nincs hely, ám a Donaun „...van egy tüzmester, ki már a novarra expeditionál begyakorolta magát mint ügyes gyűjtő...”, s ha szükséges áttéteti a Friedrichre.¹⁸⁸

A barátságos fogadtatás dacára Scherzer egészen másképp vélekedett a magyar kormány álláspontjáról és Xántus kinevezéséről. A vele folytatott megbeszéléssel egy időben, december 5-én kelt előterjesztése szerint kívánatosabb lett volna, ha természetbúvár helyett kereskedőre esett volna a választás, majd hozzátette: „A magam részéről ellenzem Xántus úrnak az expedícióval történő utazását...”, aki, az őt jól ismerők szerint „...a szó szoros értelmében nem tudós [...], hanem csak tapasztalt utazó”. Azt javasolta, hogy az expedíció ne fizesse ki Xántus Szingapúrig tartó útiköltségét, annak ellenére, hogy ő maga is hasonló módon utazott, és a Xántus által megvásárolt tudományos gyűjteményeket a magyar kormány által rendelkezésre bocsátott összegből fedezzék (ez is volt Eötvös szándéka), mint ahogy a hazaszállítás költsége is őket terhelje. Előterjesztéséből az is kiderül, hogy már ekkor eldöntött tényként kezelte, hogy a nyolc tudósítóból négyet Ázsiában hagynak, és csak a többi vizsik tovább Dél-Amerikába a Donau fedélzetén, amire a magyar kormány figyelmét már most fel kell hívni, hogy eldöntse, a három magyar tudósítóból melyik utazik tovább.¹⁸⁹

Nem csoda, hogy ilyen előzményeket követően, Xántus úgy nyilatkozott, hogy kizárólag a „pressióknak” engedve vállalkozott a „kellemetlen misszióra”, bár később maga

¹⁸⁶ Xántus megfogalmazásából arra lehet következtetni, hogy ekkor még tárggyűjtésről nem, pusztán adatok beszerzéséről volt szó, s azt is Scherzerrel munkamegosztásban.

¹⁸⁷ Xántus levele a FIK tanácsosának, Bécs, 1868. december 8. MNL OL K 167 1872/340 (1868/803, K167-21-631-632 fol. 182-183).

¹⁸⁸ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat.

¹⁸⁹ AT-OeStA HHStA MdÄ Adm. Reg. Fach 34 SR Kt.95 rub. 55.

is úgy nyilatkozott: átlátta, „...hogy ez áldozat hozatal, úgy szolván »kötelességemmé« vált.”¹⁹⁰ A részvételére vonatkozó miniszteri kinevezés 1869. november 29-én született meg,¹⁹¹ noha arról a *Vasárnapi Ujság* már 1868. november 15-i számában hírt adott.¹⁹² A kereskedelmi miniszter által jegyzett kinevezés szerint „...a Magyarországi másik két küldöttnek báró Kass Ivor és Cserey Manó uraknak kötelességévé tettem, hogy *egyrészt* dr. Scherzer utmutatása szerint a közös munka teljesítésénél készséggel és erejüktől telhetőleg közreműködjenek, *másrészt* a magyarországi küldöttek együtt, egy magában véve teljes egészet képző, magyar nyelven irt, s a vezetésem alatt álló ministériumhoz intézett külön jelentést szerkesszenek, melly hivatva lesz az expeditio eredményeit magában foglaló, német nyelven szerkesztendő közös jelentés magyarra fordítását, a magyar közönség igényeihez képest potolni, – úgy elvárom öntől is, hogy készséggel járuland e kettős feladat megoldásához, és számítok reá, hogy uraságod széles tapasztalatai és sokoldalú ismeretei lényegében emelni fogják különösen a magyar jelentés tökéletességét”.¹⁹³ Felszerelési költségek fejében 200, a szeptember 1. és a december vége közötti időszakra 800 forint kifizetését rendelte el Xántus számára.¹⁹⁴ Tehát Szingapúrba történő megérkezéséig mindennemű költség a magyar kormányt terhelte, onnantól kezdve pedig, hogy csatlakozik az expedícióhoz, annak költségvetéséből a többi résztvevőnek járó havi 200 forint illette meg.

A kereskedelmi miniszterrel megkötött szerződés mellett Eötvös egy december 15-én kelt külön szerződésben rögzítette Xántus kötelességeit és jogait. Ennek értelmében „Tekintetes Xántus János úr kötelezi magát, miszerint engedve vallás és közoktatás minister ur felszólításának, ezen szerződés megkötése után Pestről Singaporéba oly időben induland, hogy ott a Kelet Ázsiai expeditiohoz csatlakozhasson oly célból: hogy egyrészt a magyar tudományosság és tisztelt tudos ur személyében képviselve legyen, másrészt hogy utközben tehető bő tapasztalatai s eszközlendő gyűjtések által az m.n. museum s egyéb intézeteink gyűjteményei gyarapíttassanak, s a hazai tudományos világ az érintendő Kelet Ázsiai birodalmak állapotairól hazai jelentései alapján közvetlen értesülést nyerjen. [...] Xántus János úr kötelezi magát, hogy az idő s meglátogatott helyek különbözése szerint

¹⁹⁰ Előleges jelentés a Kelet-ázsiai kiküldetése alkalmából gyűjtött természeti és népismeai tárgyakról Xántus Jánostól. Felolvasta a III. osztály ülésén 1871. május 18. MTA Kézirattár RAL 1444/1871.

¹⁹¹ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat. A kereskedelmi és a kultuszminiszter Xántussal kötött szerződésének eredeti példánya sajnos nem maradt fenn. Tartalmát legrészletesebben Xántus idézett röpirata foglalja össze. Az abban foglaltak azonban egybevágóak az egyéb források tartalmával.

¹⁹² *Vasárnapi Ujság* 1868. november 15. 15(46): 557.

¹⁹³ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat. Kiemelés az eredetiben.

¹⁹⁴ MNL OL K 167 1872/340 (1868/803, K167-21-630 fol. 181).

eszközleendő gyűjteményeket, melyeket akár gyűjtés, ajándok, csere, vagy készpénz vásárlás útján, szóval bár mi néven és czimen ismeretes buzgalom s ügyessége mellett szerezni képes leendő, – minister úr ő nmgának, esetleg hivatalban utodjának szabad rendelkezése alá bocsátja. [...] Oly célból hogy Minister úr az expeditio menetéről folyamatosan tájékozva legyen, s az utazás eredményei a magyar tudós világ s a hazai közönség elé mielőbb, s minél részletesebben terjeszthessenek, Xántus János úr kötelezi magát utazása alatt *elindulási napjától kezdve kiterjedt naplót* vezetni, mellynek alapján lehetőleg minden állomásról kimerítő jelentést küldeni Minister urnak, ki ezen jelentésekről szabadon rendelkezendik, s azoknak sajtó útján időnkénti közlését is magának fentartja.”¹⁹⁵

Xántus helyzetének egyértelművé tétele érdekében szerződéséhez egy utasítást is csatoltak, amit Xántus szó szerint idézett: „A kiküldetés célja a magyar nemzeti Museum, magyar tudományos Akadémia, s a magyar Kir. tudom. Egyetem *természetrajzi, népisme*i és *könyvészeti gyűjteményeinek gyarapítása*, s az ottani természeti s népisme*i* állapotoknak tanulmányozása [...] mindenekelőtt *a tudomány fentebbi ágazataira vonatkozó tárgyaknak gyűjtése*, illetőleg készpénz vétel vagy csere útján beszerzése. Küldetése ennél fogva tisztán tudományos, s az expeditio állami s kereskedelmi teendőire ki nem terjed, miért is ez ügyekbe avatkozástól tekintetes uraságod már csak azért is tartózkodni fog, hogy e tekintetben közötté és a küldöttség egyéb – jeles vezénylő tagjai között küldetésének csakis kárára vállalható surlódások ne is keletkezhessenek.”¹⁹⁶

Xántus kinevezésével párhuzamosan Eötvös leiratot juttatott előtt az Akadémiának azzal, hogy a nyelvtudományi, az archaeológiai, valamint a matematikai és természettudományi bizottság határozza meg „...azon természetrajzi, régészeti illetőleg könyvészeti tárgyakat, melyek megszerzése az Akad. vagy nemz. muzeum részére leginkább kívánatos.”¹⁹⁷ A bizottsági javaslatokat Xántus elindulása előtti utolsó napokban vette kézhez. A régészeti bizottság arra kérte, hogy „...a vad népek kezdetleges házi eszközeire, fegyvereire, szöveteire stb. különös figyelmet fordítson, mint hogy mindezek régészeti

¹⁹⁵ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat. Kiemelés Gy. J. A szövegben említett naplónak sajnos nincs nyoma, a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában jelenleg fellelhetők pedig távolról sem tekinthetők „kiterjedt napló”-nak, különösen, ha Karl von Scherzer kelet-ázsiai naplójával vetjük őket össze. Nem kizárt, hogy a napló, amennyiben létezett, rendeltetési helyére, a VKM-be került, ahol a többi ott őrzött irattal együtt elpusztult. Az azonban kétségeket ébreszt, hogy Xántus egy ilyen fontos dokumentumról nem készített másolatot a maga számára.

¹⁹⁶ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat. Kiemelés Gy. J.

¹⁹⁷ Feljegyzés Rómer Flóris, Szabó József és Hunfalvy Pál bizottsági előadóknak. MTA 673/1400. 1868 (ARANY 1964: 313).

szempontból is igen érdekesek” – ilyenformán tovább tágítva azon tudományágak körét, amelyek a kelet-ázsiai expedíció tudományos hozadékából profitálni kívántak.¹⁹⁸

A fenti dokumentumokat azért is idéztük hosszasan, mert bennük fogalmazódik meg első ízben Magyarországon tudományos célként „népisme” tárgyak gyűjtése, ami azért is különösen figyelemre méltó, mert, mint fentebb láthattuk, az Akadémia szakemberei egészen az elindulás pillanatáig kizárólag a botanikai és zoológiai gyűjtés érdekében emeltek szót, ami az előterjesztők személyének ismeretében távolról sem meglepő. A kérdés tehát az, hogy ilyen előzményeket követően egyszerre csak miért bukkan fel igényként ilyen tárgyak gyűjtése, kinek a fejében fogalmazódott meg „népisme” tárgyak beszerzése. A jelenleg rendelkezésre álló források nem adnak egyértelmű választ ezekre a kérdésekre, csupán a résztvevők személye és a korszak múzeumokkal kapcsolatos törekvései alapján bocsátkozhatunk feltevésekbe.

A feladatkör tágítása mögött, legalább részben, alighanem magát Eötvöst kell sejtenuünk. Tágabban értelmezve pedig azt az egymással szoros szakmai és emberi kapcsolatokat ápoló szakemberekből álló kört – legyen elég ehelyütt Eötvös és a Nemzeti Múzeum igazgatói székét éppen a kiegyezést követően elfoglaló Pulszky Ferenc ifjúkoruktól datálódó barátságára utalnunk –, amely a korszak magyarországi művelődéspolitikájában meghatározó szerepet játszott.

Ha mindezek fényében a fenti kérdésekre próbálunk választ adni, akkor azt állapíthatjuk meg, Eötvös utasítása távolról sem pusztán az alkalom szülte lehetőség megragadásáról szólt. Azt a törekvést láthatjuk mögötte, ami a Nemzeti Múzeumot, gyűjtőköreit földrajzilag és tudományszakok tekintetében is tágítva, olyan múzeummá kívánta alakítani, amely az „egész föld történelmi és természeti viszonyainak” bemutatására alkalmas. Ennek a koncepcionálisnak tekinthető váltásnak a szándéka eléggé világosan kiolvasható az eddigiekből, ahogy az is értelemszerűen következik belőle, hogy az újraértelmezett Nemzeti Múzeumot és a már az 1869. évi parlamenti költségvetésben szereplő „iparmúzeum”-ot (EÖTVÖS 1976: 96) korábban nem gyűjtött tárgyakkal lássák el.

A fentiekből kiolvasható, hogy ha az Eötvös-féle utasítást nem is tudjuk filológiai pontossággal egyetlen konkrét forrásra visszavezetni, aligha állunk távol az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy mögötte azoknak a szakembernek a törekvéseit kell látnunk, akiknek gondolkodásban szorosan összekapcsolódott a manapság a régészet, az iparművészet, a néprajz, illetve a művészettörténet körébe sorolható tárgyak gyűjtése a múlt megismerésével

¹⁹⁸ *Archaeologiai Értesítő* 1868–1869 (I. kötet) 3: 45–46. Rómer ezzel kapcsolatos, Xántushoz intézett levelét lásd a VI.1. fejezetben.

és a jövőbeli Magyarország alapjainak lerakásával, továbbá a keleti művészeti, illetve fejlett kézműipari alkotások gyűjtését illetően elképzeléseik találkoztak. Ehhez a koncepcióhoz nagyon is kapóra jött az ugyanezen időszakban útnak induló kelet-ázsiai expedícióban rejlő lehetőség, hiszen útvonala javarészt rendkívül magas kézműves kultúrával rendelkező országokat érintett. A keleti tárgyak gyűjtése és a műipar fejlesztéséhez fűzött remények közötti kapcsolat ékes bizonyysága, hogy az 1873-as bécsi világkiállításon, tehát Xántus gazdag kelet-ázsiai gyűjteményének hazaérkezése után, a Pulszky Károly által beszerzett tárgyak több mint egyharmada keleti, főként indiai, japán és perzsa tárgy volt (DARKÓ 1988: 125).

Tehát ha abból indulunk ki, hogy Xántus megbízatásának *elsődleges* célja az volt, hogy az általa gyűjtendő tárgyak hozzájáruljanak egy, a magyar ipar fejlődését elősegítő, illetve a nyugatiakhoz mérhető gyűjtemény létrehozásához, akkor távolról sem meglepő, hogy a magyar kormány kultuszminisztere azzal bocsátotta útjára Xántust, hogy „...ha több pénz kell, írjon jó előre, s mindig lesz, a mennyi szükséges...”¹⁹⁹ Soha többé vissza nem térő pillanat egy még nem is létező tudományág magyarországi történetében: nemcsak hogy állami megbízásból került sor egy nagyszabású gyűjtőútra, hanem a gyűjtéssel megbízott szakember gyakorlatilag korlátlan felhatalmazást kapott olyan tárgyak beszerzésére, amelyeket addig nem is tartottak gyűjtésre érdemesnek. A következő fejezetben azt vesszük górcső alá, hogy egy Somogy megyei jogi végzettségű nemes miként vált olyan avatott természetrajzi gyűjtővé, aki megkérdőjelezhetetlenül a legalkalmasabb személy volt az Eötvös által megjelölt feladatra.

¹⁹⁹ Sőt, már indulásakor nagyobb költségvetéssel látta el Xántust, mint amennyire ő maga igényt tartott. Előleges jelentés a Kelet-ázsiai kiküldetése alkalmából gyűjtött természeti és népművei tárgyakról Xántus Jánostól. Felolvasta a III. osztály ülésén 1871. május 18. MTA Kézirattár RAL 1444/1871.

gyarmati@neprajz.hu_219_24

III. CSOKONYÁTÓL MANZANILLÓIG

III.1. CSALÁD ÉS IFJÚKOR

A feltehetően görög gyökerekkel rendelkező Santhos avagy Xantos család legalább a 16. század első harmadától élt a Székelyföldön.²⁰⁰ Az ottani Csíktaplocáról (ma Csíkszereda településrésze, Hargita megye, Románia) került 1803-ban a kassai jogakadémiára Xántus János apja, Ignác (1788–1849). 1806-tól a pesti királyi táblán működött gyakornokként, ügyvédi esküjét 1809-ben tette le.²⁰¹ Valamikor az 1810-es évek elején megismerkedett gróf Széchényi Ferencsel, aki Somogy megyei birtokpereinek jogi ügyintézésével bízta meg. Később Ferenc gróf magántitkára és uradalmi ügyész lett a dél-dunántúli Széchényi-birtokokon. 1825 és 1835 között Széchényi István mellett dolgozott a pozsonyi országgyűléseken,²⁰² magyar történelemből és közjogból készítette fel a grófot, és első magyarul írott munkáit korrigálta (PULSZKY 1888: 454). Szerepet játszott a Somogy megyei közéletben, 1828-ban a vármegye főügyészévé, 1846-ban pedig a megyei törvényszék tagjává választották,²⁰³ illetve tiszteletbeli aljegyzői címet nyert.²⁰⁴ A reformkori mozgalmak agilis résztvevője volt, belépett a Magyar Gazdasági Egyesületbe.²⁰⁵ Kaposváron kaszinót létesített s a Somogy megyei ellenzéki mozgalmat szervezte. A Festetich család bálbaltavári uradalmi gazdatisztjének lányát, Wunderlich (névmagyarosítás után Szidnay) Teréziát vette feleségül. A Somogy megyei Csokonyán telepedtek le, ott született legnagyobb fiuk, János (a családban Muki) 1825. október hó 5-én, akit 1832-ben Gyula nevű öccse, majd Amália (a családban Máli) húga követett (29. ábra).

Xántus alapfokú tanulmányairól semmilyen információval nem rendelkezünk, ő maga tömören, de sokatmondóan annyiban utalt iskolához való viszonyára, egyszersmind gyermekkorától meglevő kedvtelésére első, nyomtatásban megjelent munkájában, hogy „...mikor szabadulva az iskola gyötrelmentenyésző falai közül, minden szünnapon át a vadászat szilaj szenvedélye mulattatott...” (XÁNTUS 1848: 45). Ugyanezen, cigányokról szóló írásából ugyanakkor olvasás iránti szeretete és a témába vágó művek ismerete is kiviláglik. A gimnázium első öt évét a győri bencés főgimnáziumban töltötte, ahol 1839-óta

²⁰⁰ Egy 1561. február 10-én Marosvásárhelyen lezajlott örökösödési perben szerepel a hosszuaszoí Xántus János szerepelt Xántus Pál ellenében (SZABÓ 1876: 158).

²⁰¹ A Xántus család történetéről lásd TÓTH 2001: 49–52.

²⁰² Xántus Ignácné levele, Győr, 1862. december 9. RFMTM, Ltsz. nélkül.

²⁰³ Jelenkor 1846. szeptember 3. 70. sz. 416. o. Budapesti Hirado 1847. augusztus 22. 648. sz. 132. o. Nemzeti Ujsag 1847. augusztus 24. 42. évf. 544. sz.

²⁰⁴ Budapesti Hirado 1846. május 19. 389. sz. 336. o.

²⁰⁵ Budapesti Hirado 1845. október 16. 268. sz. 254. o. Nemzeti Ujsag 1845. október 10. 160. sz. 644. o. Nemzeti Társalkodó 1845. október 5. 14. évf. 80. sz. 320. o. Pesti Hírlap 1845. október 10. 553. sz. 240. o.

tanított Rómer Flóris. Mivel abban az időben az iskolának mindössze hat tanára és osztálya volt, aligha kétséges, hogy Xántus és Rómer ismeretsége, későbbi barátsága innen datálható, és könnyen elképzelhető, hogy a diákjainak természetrajzi kirándulásokat szervező tanár ekkor kelthette fel az ilyen tárgyak iránti érdeklődést Xántusban.²⁰⁶ Győri tanulmányait követően Xántus a pécsi püspöki liceumban érettségizett az 1842–1843-as tanévben, és ugyanott végezte el a jogakadémiát jeles eredménnyel 1845-ben.²⁰⁷ 1846-ban Tallián János Somogy megyei tiszti főügyész mellett gyakornokoskodott.²⁰⁸ 1847-ben a Győri Királyi Jogakadémián bölcsészetet hallgatott (JUHÁSZ 2017: 569),²⁰⁹ majd szeptember 18-án Pesten ügyvédi vizsgát tett (30. ábra).²¹⁰

Megyei aljegyzőként jelentős szerepet játszott a Somogy megyei közéletben (TÓTH 1994: 75–76, 80, 2001: 50–55). Ebbéli minőségében ajándékozott két római kori rézpénzt a Magyar Nemzeti Múzeumnak,²¹¹ amiben minden bizonnyal szerepet játszott apjának a múzeumalapító és tudománypártoló Széchényi családhoz fűződő kapcsolata. Ugyancsak apja nyomdokait követve kapcsolódott be a reformmozgalmakba, alapító tagja volt a Védegylet 1845. április 29-én megalakult dráva-vidéki osztályának, amely jegyzőjévé választotta a nem egészen 21 éves fiatalembert,²¹² 1848 elejétől hírlapi beszámolókat közölt a megyei gyűlésekről.²¹³ A megyegyűléseken történeteket márciusban felváltotta a forradalmi eseményekről történő beszámoló. Eszerint március 22-én Kaposvár utcáin nagy néptömeg hullámozott, minden középületen nemzeti zászlók lobogtak, a polgárőrség zeneszóval rótt a város utcáit.²¹⁴ Nem csoda, hogy a forradalmi lelkesedés magával ragadta Xántust is, aki 1848 májusában öccsével együtt belépett a Somogy megyei nemzetőrségbe.²¹⁵ 1848. szeptember 16-án őrmesteri rangot szerzett (BONA é. n.), majd tűzmesterként vett részt a pákozdi csatában, 1848. október 16-án hadnagyi előléptetésben részesült. Személyéről nincs több információ ezekből a napokból, de az tudható, hogy a magyar hadoszlop előbb

²⁰⁶ Erre az összefüggésre Pifko Dániel hívta fel a figyelmemet.

²⁰⁷ Xántus tanodai bizonyítványa, Pécs, 1845. június. 29. RFMTM, Ltsz. RHD.2016.163.2.6.

²⁰⁸ Xántus Ignác levele Széchényi Isvának, Pest, 1846. március 15. Széchényi István Emlékmúzeum, Nagycenk.

²⁰⁹ A Győri Királyi Jogakadémia ahhoz az intézménycsoporthoz (jogakadémiák) tartozott, amelyek a 19. század első felének magyarországi jogászképzésében döntő szerepet játszottak. Az egyik legfontosabb korabeli oktatási intézménynek számított, nem csupán magas hallgatói létszámát, de képzése színvonalát tekintve is.

²¹⁰ Xántus ügyvédi oklevele. RFMTM, Ltsz. RHD.2016.163.2.5.

²¹¹ Xántus János, somogymegyei aljegyző: két darab hajdankori római rézpénzzel kedveskedett. *Pesti Hírlap* 1847. április 11. 861. sz. 236. o. *Nemzeti Ujság* 1847. április 13. 469. sz. 234. o.

²¹² *Hetilap* 1846. július 7. 2. évf. 54. sz. 915. o.

²¹³ *Pesti Hírlap* 1848. január 23. 1023. sz. 62. o., február 20. 1039. sz. 142. o., március 5. 1047. sz. 187. o.

²¹⁴ *Pesti Hírlap* 1848. április 6. 21. sz. 301. o.

²¹⁵ Augusztus közepén, amikor a Batthyány-kormány átszervezte a nemzetőrséget, a dunántúli terület önkéntes nemzetőrségét öt zászlóaljba szervezték, közülük Somogy megye önkéntesei, soraikban Xántussal, alkották a 4. zászlóaljat (CSAPÓ–HERMANN–JÁNOSI 1998: 228).

Kőszegre (október 13.), onnan Szombathelyre (október 16.), majd Körmendre (október 18.) vonult, onnan indult tovább előbb a Mura irányába, majd a Lajta mellett állomásozó magyar főszereg táborába, és részt vett az október 30-i schwechati csatában. Azt követően a dunántúli nemzetőrség négy zászlóalját Pozsonyba vezényelték (31. ábra). Novemberben a somogyi zászlóalj 46. gyalogos honvédszászlóaljja alakult (CSAPÓ–HERMANN–JÁNOSI 1998: 228–230), amelyet a nyugati határt védő feldunai hadsereg egyik támpontjául szolgáló komáromi várba vezényelték. Az erődöt az előrenyomuló császári csapatok december utolsó napjaiban zárták körül. A védelmére rendelt magyar csapatok újjászervezését követően, január 11-én kezdődtek az erőd megtartását biztosítani hivatott kitörések részint a Duna déli partján, részint a Csallóközben és a Vág-Duna vidéken. Ez utóbbi területen a Duna és a Vág átkelőinek használhatatlanná tételével próbálták megakadályozni a császári csapatok kelet felé történő előrenyomulását. 1849. január második felében a komáromi helyőrség fokozatosan kiterjesztette fennhatóságát a Vágtól keletre eső településekre, Érsekújvárt is beleértve, amit az előrenyomuló császári csapatok január 26-án szálltak meg. Attól kezdve mindennapossá váltak az osztrák helyőrség és a magyar csapatok közötti előőrsi összetűzések. Február 8-án hajnalban az Esterházy Pál vezette magyar csapatok két oszlopban nyomultak Érsekújvár ellen. A bal oldali oszlop, köztük a 46. honvédszászlóalj valószínűleg három és fél százada ugyan benyomult a városba, de a császári csapatok kiszorították őket az utcákból, és a meghátráló magyar oszlopot még oldaltámadás is érte. A kétirányú támadás következtében a honvédek és a nemzetőrök megfutamodtak, és súlyos veszteségeket szenvedtek: a halottakon és sebesülteken kívül 156 honvéd és nemzetőr, valamint a 46. zászlóalj parancsnoka, Laváty János és Xántus János is fogságba esett (KEMÉNY 2016: 116–113).

Az osztrák fogságba került Xántusnak beteg kellett Pozsonyig gyalogolnia, ahol a bencések gyógyították ki tüdőgyulladásából (MOCSÁRY 1898: 2–3). Fölgyógyulása után Königsgrätzben (Hradec Králové, Csehország, 32. ábra) tartották fogva, majd november 9-én büntetésképpen közlegényként besorozták a csehországi Bilinben (Bílina) állomásozó 35. (Khewenhüller) gyalogezredbe, ahol kilenc és fél hónapot szolgált.²¹⁶ Ennek során osztrák titkosszolgálati jelentések szerint lázadó gondolkodású személyekkel, többek között Anton Fuchs aussigi (Ústí nad Labem, Csehország) gyógyszerésszel és Gustav Spišić karlstadi (Karlovac, Horvátország) lakossal lépett kapcsolatba, illetve levelezett. Anyja bécsi kapcsolatainak köszönhetően (SÁNDOR 1970: 21) 1850. szeptember 8-án elbocsátották a

²¹⁶ Xántus Ignácné kegyelmi kérvénye Pápáról Ferenc Józsefhez. RFMTM, Ltsz. és dátum nélkül.

katonai szolgálatból,²¹⁷ de hazatérés helyett inkább Drezdába utazott. Drezdai tartózkodását Ruzitska Béla katonatársához írott levele is megerősíti,²¹⁸ ám szeptember 2-ai keltezése kétségesse teszi elbocsátásának időpontját, annál is inkább mert utazásának tizedik napjára datálja, azzal, hogy már megjárta Lipcsét és Hamburgot. További úticéljaként Breslau (Wrocław, Lengyelország) és Königsgrätzet jelölte meg. Tehát, amennyiben hihetünk a levelében foglaltaknak, akkor egyáltalán nem állt szándékában hazatérni. Utazásai alapján eldönthetetlen, hogy a szabadságharc leverését követően Xántus is az ellenállás fenntartásának lehetőségeit kutatta, vagy egyszerűen egy ide-oda csapódó fiatalember kalandozásáról van szó. Azt azonban tudjuk, hogy Drezdából, vesztére, Theresienstadt (Terezín, Csehország) felé vette az irányt, ahol találkozott az éppen ott tartózkodó Welden ezredbeli besorozott barátaival, akikkel átment a szomszédos Leitmeritzbe (Litoměřice, Csehország), hogy búcsút vegyen tőlük. Onnan Prágába utazott, ahol szeptember 8-án este színházból szállására menet letartóztatták azzal a váddal, hogy Theresienstadtban katonákkal lépett kapcsolatba, összeesküvést szőtt velük, fellázította és dezertálásra akarta bírni őket, írta prágai fogságából jó egy hónappal később katonatársának.²¹⁹ Újabb egy hónap múltán aztán ismét Drezdából jelentkezett, ahova november 13-án érkezett meg. Megmeneküléséről mindössze ennyit jegyzett meg: „Részint Duka elbeszéléséből, – részint már eddig a zászlóalji parancsbul is tudhatod, azon oriási catastrophot, mi vállaimra nehezült. Ügyem rendén van.”²²⁰

Szökésének körülményeiről igencsak eltérő narratívák maradtak ránk. Az öccse által Mocsáry Sándornak előadottak szerint prágai elfogását követően ismét régi ezredébe sorozták be, de immár kapituláció és előmenetel lehetősége nélkül. Ezrede Aussigben állomásozott, ahol altiszti felügyelet mellett mozoghatott a városban. A felügyelő altiszt igen kedvelte a kávéházi életet, és egy alkalommal, amikor Xántus egy közel lakó barátját szerette volna meglátogatni, annyira belemerült a biliárdozásba, hogy Xántust egyedül engedte el, ő pedig élve az alkalommal megszökött, és prágai barátai által szerzett hamis útlevéllal, ruhával és pénzzel előbb gyalog Tetschenbe (Děčín, Csehország), majd az Elbán egy gyümölcszállító hajón a szász határon át Hamburgba jutott (MOCSÁRY 1898: 233–234).

²¹⁷ Xántus hazatérési kérelméhez csatolt akta AT-OeStA-HHSta MdÄ IB Akten Kt. 130. Karl Freiherr von Geringer jelentése Alexander Bach számára, 1851. július 21. AT-OeStA-HHSta MdÄ IB Akten Kt. 17. Bona szerint leszerelésének időpontja 1850. augusztus 22., ami jobban illik a későbbi események időrendjébe.

²¹⁸ Xántus levele Ruzitska Bélához, Drezda, 1850. szeptember 2. OSzK Levelestár. A dátum eltérését esetleg betudhatnánk az osztrák hatóságok félrevezetésére tett kísérletnek, de a levélen ceruzával ez szerepel: Kaptam: 4 Septbr 850.

²¹⁹ Xántus levele Ruzitska Bélához, Prága, 1850. október 17. OSzK Levelestár.

²²⁰ Xántus levele Ruzitska Bélához, Drezda, 1850. november 13. OSzK Levelestár.

Fia kegyelmi kérvényének megtámogatására Xántus Ignácné ifjabb fiánál is meseszerűbb történettel állt elő. Eszerint fia a hadseregből történt elbocsátásakor azért nem haza, hanem Drezda felé vette az irányt, mert menyasszonyát akarta meglátogatni, és onnan tartott hazafelé, amikor Prágában elfogták. Onnan pedig azért szökött meg, mert amikor ismét besorozták, megtagadták tőle a kihallgatást és testi fenyegetésre ítélték, ami miatt öngyilkosságot akart elkövetni. Tehát nem a beosztástól való félelem, hanem a közhivatalt viselő nemesember számára méltatlan botozás vagy vesszőzés miatti szégyenérzet miatt döntött az ismételt szökés mellett.²²¹

A család által előadottakat azonban nem pusztán kalandos színezetük, hanem egy Xántus 1859-ben benyújtott hazatérési kérelméhez csatolt akta is kétségesse teszi. Az abban foglaltak szerint prágai fogva tartása során nem találtak kézzelfogható bizonyítékot ellene, ezért a helyi ügynevezett szállítóházba helyezték át, hogy katonai felügyelet alatt hazájába szállítsák. Ő azonban megszökött, és a korábbi katonai szolgálata alatt megismert Anton Fuchs és egy bizonyos hannoveri Ludwig Eckelmann von Brompte segítségével sikerült a határon átjutnia és Londonba menekülnie.²²²

A rendelkezésre álló források nem teszik lehetővé annak megállapítását, hogy mi motiválhatta döntését, de ha abból indulunk ki, hogy előző elbocsátásakor sem haza indult, arra következtethetünk, hogy az eleve nem állt szándékában. Azt azonban nem tudhatjuk, hogy az ismeretlen nagyvilág vonzotta jobban, vagy attól félt, hogy otthon ismét börtönbe kerül, mindenesetre a hazatérés helyett inkább a nincstelen emigránséletet választotta.

Xántus leveleiből és bécsi levéltári forrásokból az mindenesetre jól kiolvasható, hogy egy jól bejáratott menekülő útvonalat követett, amit besúgóik és az elfogott levelek alapján²²³ a bécsi hatóságok is pontosan ismerték, csakúgy, mint azokat a személyeket, akik a menekülőket segítették.²²⁴ Xántus, elmondása szerint, drezdai ajánlólevelével Magdeburg, Berlin, Braunschweig, Celle, érintésével érkezett Hamburgba, az ottani „emigration-Comité Elnökéhez”, aki „...rögtön Vámosy és Fábry ottani barátink escortrozása mellett Caledonia

²²¹ Xántus Ignácné levele, Pápa, 1858. december 8., illetve december 28. RFMTM, Ltsz. nélkül.

²²² AT-OeStA-HHStA MdÄ IB Akten Kt. 130.

²²³ Összefoglaló Xántus leveleiről Alexander von Bachnak, 1851. június 26. AT-OeStA-HHStA MdÄ IB Akten Kt. 16.

²²⁴ Xántus szökését segítők közül Ludwig Eckelmann Drezdában tartóztatták le, Anton Fuchs utazásait is nyomon követték, Gustav Spišićet pedig kihallgatták, levelezését ellenőrizték. Felterjesztés Schwarzenbergnek, Bécs, 1851. augusztus 7. AT-OeStA-HHStA MdÄ IB Akten Kt. 17. A postamestereket arra utasították, hogy a menekült felkelők gyűjtőpontjaként ismert külföldi városokból érkező leveleket a hatóságokhoz továbbítsák. Ennek alapján tartották vissza Xántus Fanny de Mixichnek, Gustav Spišić anyjának címzett, valójában édesanyjának küldött leveleit. Amennyiben a levél politikailag nem volt kifogásolható tartalmú, továbbították, de német nyelvű kivonat készült belőle, amit a jelentéshez csatoltak. Felterjesztés Alexander von Bach számára, 1851. június 26. AT-OeStA-HHStA MdÄ IB Akten Kt. 16.

angol gőzösre vitt [...] A gőzös ugyan az éjjel 1. orakor fel is huzta horgonyát...” A viharos tengeren az utazás csaknem két és fél napot vett igénybe, „...kerekek és vitorla-árbocok nélkül...” 1850. november 18-án érkeztek meg Londonba,²²⁵ s kezdődött el Xántus számára egy új élet. A világ kinyílt előtte, de a kezdeti segítség után csak magára számíthatott.

III.2. NEM VÁROS, DE EGÉSZ VILÁG – LONDON

A szabadságharc bukását követően London számított a magyar emigráció egyik központjának, amihez nagyban hozzájárult az angol politika és közvélemény kezdeti szimpátiája. Az ottani magyar emigráció vezéralakja Pulszky Ferenc volt, aki a fenyegető osztrák előrenyomulás miatt elhagyta Magyarországot, és 1849 februárjának utolsó napján Londonban bukkant fel (CSORBA 1997b: 10). Megkísérelte a magyar ügy mellé állítani az angol politika irányítóit, ám mindössze annyi választ kapott: rokonszenvnél Angliától ne várjanak többet. Noha továbbra is megpróbálta napirenden tartani a magyar szabadságharc ügyét, annak bukásával megindult a magyar menekültek áradata részint Anglia, részint azon keresztül az Egyesült Államok felé. Az ő megsegítésükre hozta létre a Magyar Politikai Száműzöttek Egyesületét, de létezett egy brit tagokkal rendelkező Magyar Szövetség is, amely pénzzel és egyéb gondoskodással segítette a magyar menekülteket (KABDEBŐ 1997: 19–20).

Ide érkezett meg Xántus, s ahogy az osztrák hadseregben szolgáló barátjának dicsekedett: „...egy kebben (bérkocsi) rögtön Pulszkyhoz nyargaltam, ki szállásról tüstént gondoskodott, ’s tegnap estve már saját szállásomon ettem a Plumpudingot [...] ittam a Cherryt, és Portert.”²²⁶ Soraiból egy gondtalan, a szabadságtól és a világváros élményeitől valósággal megrészegült fiatalember – London nem város, de egész világ, lelkesedett ugyanazon levelében – képe bontakozik ki, aki „Frantz Josef öcsémurammal” sem cserélne, s arra biztatja katonatársait, hogy kövessék példáját. Helyzete azonban távolról sem volt ilyen rózsás. Megérkezése után öt nappal Pulszky lakásán hagyott leveléből ugyanis arra következtethetünk, hogy nem is volt alkalma találkozni állítólagos jótévőjével, és mivel Drezdában kapott pénze csaknem teljesen elfogyott, arra kérte Pulszkyt, hogy „...csekély időre 8–10 fontot kaphassak...”, amíg otthonról pénzt nem érkezik, „á mikor aztán Amerikába fogok tüstént kivándorolni [...] Egyszersmind kijelentem, hogy én semmi szín alatt sem akarok az emigratio kölcségéből tengődni, mert hála Isten oly szerencsés vagyok ezt egészben nélkülözhetni; de hazafias bizalommal elvárom t. önöktől, hogy e néhány nap alatt kisegitsenek zavaromból; az első pénzemből pontos kötelességemül tartandom a pénzt

²²⁵ Xántus levele Ruzitska Bélához, London, 1850. november 20. OSzK Levelestár.

²²⁶ Uo.

visszafizetni.”²²⁷ Azt nem tudjuk, hogy Pulszky hogy reagált erre az inkább követelésnek hangzó kérésre, de életrajzi művében megfogalmazott véleménye sokat elárul a Londonba érkező magyar emigránsokról: „...kik azt hitték, hogy csak azért mert egy évig lerótták kötelességeket hazájuk iránt, jogot szereztek arra, hogy ezentúl mások gondoskodjanak jövőjükéről és egzisztenciájuktól, [...] s legszemtelenebbek mind Londonban gyűltek össze, az én nagy terhemre.” (PULSZKY 1958 II.: 18.)

Xántus egy másik, ugyancsak dátum nélküli, valamikor 1850 decemberében kelt leveléből arra következtethetünk, hogy Pulszky révén anyagi segítséghez jutott, és azt szándékozott is visszafizetni, hozzátéve: „...ma vettem, hogy anyám categorice kijelentette, miként nálam nélkül élni nem kíván, ’s ezért már adja a hogy lehet holmiát, ’s nővérem és öcsémme együtt Január elején jönnek vélem Amerikába költözendők...”²²⁸ Noha már megérkezésekor azzal támasztotta alá Pulszkyhoz intézett kérését, hogy amint otthonról pénzt kap, kivándorol Amerikába, barátjának már akkor úgy nyilatkozott, hogy Londonban szándékozik maradni.²²⁹ Ekkor talán még bízott az amnesztiában? Vagy csupán a családját szerette volna megnyugtatni? Mindenesetre egy anyjának írott és osztrákok által elfogott levele szerint felkereste az orosz követséget, hogy kipuhatolja hazatérésének esélyeit. Onnan állítólag azt a választ kapta, amennyiben tartózkodik a felforgató tevékenységtől, nincs mitől tartania.²³⁰ Egy másik ugyancsak osztrák kézre került levele szerint 1851. május 28-án személyesen nyújtott be kegyelmi kérvényt az osztrák követségen, ahonnan kedvező ajánlással továbbították Bécsbe, nagyon bízik meg nem nevezett ottani barátaiban és legkésőbb egy hónap múltán kezében lesz az amnesztia.²³¹ Nem tudhatjuk, hogy valóban hitt-e benne, de az osztrák hatóságok a kérelmét, mint bizonyítottan veszélyes egyénét, elutasították.²³² Az, hogy Xántus kegyelemért folyamodott azt is jelentette, hogy számos honfitársával szemben, akik épp emiatt soha nem voltak hajlandóak amnesztiát kérni, törvényesnek kellett elismernie Ferenc József uralmát, és 1848/49-es tevékenységére vonatkozóan vállalnia kellett a bűnügyi vizsgálatot is.

Ugyanezen napokra datálódik egy másik, ugyancsak az osztrák hatóságok kezére jutott levele, amelyben azt írja: „...világhírű természetrajzi kereskedelmi társaság” [sic!], egy másik dokumentum szerint pedig a „londoni Természettudományi Társaság szolgálatába állok, és a következő hónap 26-án már a brazíliai Santaremben leszek, mint teljhatalmú

²²⁷ Xántus levele Pulszky Ferenchez, London, szombaton reggel (1850. november 23.). OSzK Levelestár.

²²⁸ Xántus levele Pulszky Ferenchez, London, 1850. december. OSzK Levelestár.

²²⁹ Xántus levele Ruzitska Bélához, London, 1850. november 20. OSzK Levelestár.

²³⁰ AT-OeStA-HHSta MdÄ IB Akten Kt. 16.

²³¹ Xántus levele édesanyjához, London, 1851. június 22. AT-OeStA-HHSta MdÄ IB Akten Kt. 16.

²³² AT-OeStA-HHSta MdÄ IB Akten 130.

üzletvezető, évente 800 piaszter fizetéssel, nem számítva a kiegészítő jövedelmet”.²³³ Egyéb adatok híján nem tudjuk eldönteni, hogy esetleg szándékos dezinformációról van szó, vagy az otthoniaknak akarta egy szebb jövő képét felvillantani, netalán már ekkor foglalkoztatta a gondolat, hogy az akkoriban jó üzletet jelentő természetrajzi gyűjtésből tartsa el magát. De ez a terve is megghiúsult, és Xántus végül mintegy másfél évet töltött Angliában, ahol mindenekelőtt megélhetéséről kellett gondoskodnia. Családja nehéz anyagi helyzete miatt komolyabb otthoni segítségre nem számíthatott, a menekültek támogatása pedig legfeljebb lélegzetvételnyi könnyebbséghez juttathatta. Ezért vállalkozott arra, hogy 1851 szeptembere és 1852 májusa között az ország különböző helyeiről szóló tudósításokat küldjön a *Magyar Hírlap* számára, melynek kiadója az a Szilágyi Ferenc volt, akinek *Hon és Külföld* lapjában közölte Xántus első művét A’ czengár népfaj címmel (Xántus 1848). Noha Madden vitatta Xántus szerzőségét (MADDEN 1949: 19), az osztrák titkosszolgálati jelentésekben utalnak a Xántus által Londonból, Szilágyi Ferencnek küldött levelekre.²³⁴ Maga Xántus is a *Magyar Hírlap* „londoni rendes levelezője”-ként nevezte meg magát egy Prépost Istvánnak küldött levelében, arra kérve őt, hogy küldje el neki „...a Szilágyi féle Magyar Hírlap...” 1851. októberi–1852. májusi számait, mert soha nem látta a lapokat, s szeretné tudni „...mennyire nyirbálta meg őket a censor”.²³⁵ A lap, amely a „...maga, szerény állásához képest, a magyar emigránsok segélyezéséhez hozzájárult,” külföldi levelezőinek, köztük Xántusnak, havi 50-60 forint díjat fizetett.²³⁶ Xántus tehát ebből, valamint tanításból tartotta fenn magát. Előbb a Regent’s Park szomszédságában, a Mornington Crescent Stanhope Place 2. alatt lakott, ahol szobájáért és ellátásáért 24 shillinget fizetett, majd a Soho Squarenél levő Richmond épületben élt.

Gyakorlatilag Londonba érkezése másnapjától bekapcsolódott az emigráció életébe, eljárt abba a magyar kávéházba „...hol este minden magyar meg szokott jelenni, ezentul több olaszok, lengyelek, és francziák a Juniusi forradalomból...”, és ahol a jövőbeli lehetőségeket is megvitatták. A menekültek egy része Amerikában akart letelepedni az Újházy László, Komárom egykori kormánybiztosa által alapított Újbuda településen, míg mások azt latolgatták, hogy katonai szolgálatot vállalnak Kelet-Indiában.²³⁷ De Xántus ott

²³³ Xántus elfogott levelének német fordítása Lieber Mitbürger megszólítással. London, 1851. június 23. HHStA MdÄ IB Akten Kt. 16.

²³⁴ AT-OeStA-HHStA MdÄ IB Akten Kt. 31, fol. 280, 429. Jelentés a londoni magyar emigrációról.

²³⁵ Xántus levele Prépost Istvánnak, Cañon del Tejon, 1857. szeptember. OSzK Levelestár.

²³⁶ *Vasárnapi Ujság* 1866. november 4. 13 (44): 535.

²³⁷ Xántus levele Ruzitska Bélához, London, 1850. november 20. OSzK Levelestár.

volt Southamptonban is, hogy a Törökországból érkező, és száműzetésbe induló barátaitól búcsút vegyen.²³⁸

A különbségek azonban nemcsak a választható egyéni sorsokban mutatkoztak meg, hanem politikai tekintetben is törések következtek be a magyar emigrációban. Egy részük 1851-ben megalapította a Magyar Emigránsok Demokratikus Segítségnyújtási Bizottságát, és az osztrák titkosszolgálati jelentések szerint a nagy tiszteletnek örvendő Xántus lett a bizottság elnöke. Ebbéli minőségében nagyarányú tevékenységet fejtett ki, Magyarországra és Horvátországba eljuttatott levelek útján felhívásokat tett közzé a menekültek számára történő pénzgyűjtés céljából, valamint az Újházy amerikai kolóniájára való kivándorlás érdekében.²³⁹ Levelei súlyos veszélyt jelentettek nemcsak az osztrákok által megfigyelt címzetetteknek,²⁴⁰ de édesanyja is állandó zaklatásnak volt kitéve, többször a letartóztatás veszélye is fenyegette (TÓTH 1994: 76).

A menekültlétbe való bezártság mellett London nyilvánvalóan meg is nyitotta a világot Xántus számára. Éppen ott-tartózkodása idejére esett az első világkiállítás, amelyről tudósítást is küldött a *Magyar Hírlap* számára, csak úgy mint a Regent's Park-i állatkertről, ahol a 18 000 hűsvéti látogató alapján meglátta azt az üzleti lehetőséget (SÁNDOR 1970: 31), amit csaknem másfél évtizeddel később, a végleges hazatértekor végiglátogatott nyugat-európai állatkertek példáján mutatott be pontról pontra (XÁNTUS 1864a, b, c). De nem csupán az üzleti lehetőség ragadta meg. Még évekkel később is elragadtatással írt Smithsonian Institution-beli pártfogójának a több alkalommal is felkeresett csodálatos kiállításról, külön kiemelve az elegáns stílusú édesvízi és tengeri akváriumot.²⁴¹

Ahogy minden hasonló helyzetben lenni szokott, egy idő után a magyar emigránsok terhére voltak az angol kormánynak és a közvéleménynek, ezért támogatást biztosítottak a kiutazási költségekre azoknak, akik elhagyják az országot. Közéjük tartozott Xántus is, aki, ahogy Pulszky fogalmazott „...nem barátkozott meg a londoni viszonyokkal, Amerikában talált szélesebb hatáskört tevékenységének...” (PULSZKY 1958 II.: 19.) 1852. május 8-án a Patrick Henry nevű vitorlás fedélzetén elhagyta az öreg kontinenst, hogy közel egy évtizedig ne is térjen vissza.²⁴²

²³⁸ Xántus elfogott levelének német fordítása Lieber Mitbürger megszólítással. HHStA MdÄ IB Akten Kt. 16.

²³⁹ AT-OeStA-HHStA MdÄ IB Akten Kt.130.

²⁴⁰ AT-OeStA-HHStA MdÄ IB Akten Kt. 15 Bestand: A-Akten Polizeisektion Min. des Innern.

²⁴¹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. február. 2. SIARU 7212.

²⁴² A szóban forgó időszakban két menetrendszerinti hajójárat kötötte össze Európát Amerikával. Az egyik Liverpoolból indult, váltakozva New Yorkba és Bostonba, nyáron havonta kétszer, telente egyszer. A másik járat Bréma és New York között közlekedett. Egy első osztályú jegy a Liverpool–New York útvonalon 35 fontba, vagy 130 dollárba került (Wass Sámuel visszaemlékezését idézi BOGÁTI 1979: 50–51).

III.3. ÚTKERESÉS AZ ÚJVILÁGBAN

Több mint egy hónapos tengeri utat követően, Xántus 1852 június közepén lépett partra New Yorkban, zsebében hét dollárral (XÁNTUS 1858a: 4). Az ezt követő néhány év életének legkevésbé nyomon követhető szakasza. Mai kifejezéssel élve eltűnt a radarok képernyőjéről. New York-i partraszállása és a Academy of Natural Sciences of Philadelphiával való kapcsolatfelvétele között eltelt négy évről mindössze *Levelek Éjszakamerikából* című könyvében megjelent írásai állnak rendelkezésünkre. Azokban pedig annyi bizonyítottan valótlan állítást közölt, hogy a többiről is nehéz eldönteni, van-e bármilyen valóságtartalmuk. Független forrásaink alig akadnak. Noha tudjuk, hogy az osztrák kémhálózat csápjai Amerikába is elértek, az iratok megsemmisülése miatt (lásd A kutatás forrásai című fejezetet) csupán későbbi összefoglalók állnak rendelkezésünkre. Ezekben pedig mindössze ennyit jegyeztek fel: „1852-ben Xantus Észak-Amerikába utazott [...] attól kezdve nem kapott jelentős figyelmet [...] egy ideig New Yorkban, Újbudán, Iowában élt, 1857-óta Kaliforniában nagyrészt természettudományos és etnográfiai munkával foglalkozott.”²⁴³

Azt biztosan tudjuk, hogy 1852. június 16-án még New Yorkban tartózkodott, mert ekkor állított ki számára az észak-amerikai körútjáról New Yorkba visszaérkező Kossuth ajánlólevelet (33. ábra). Eszerint Xántus a magyar függetlenségért vívott háború utolsó ütközetéig híven szolgált a 46. honvédszászlóaljban, s ezért ajánlja őt mindenki figyelmébe, aki sorsán jobbítani tud.²⁴⁴

Hiába volt azonban Kossuth ajánlólevele, Xántusnak meg kellett tapasztalnia, hogy bármilyen szimpátiával viseltetnek is iránta, „senki sem nyújtotta a kezét, hogy jövőt építsen nekem. Bár *senki* sem utasította vissza nyíltan a támogatását, mindenki úgy *viselkedik*, ami azt üzeni: »segíts magadon«.”²⁴⁵ Magyarországon szerzett jogi végzettsége és katonai jártassága az amerikai polgári életben mit sem ért. Amint egy hazaküldött leveléből kiderül, ezzel maga is hamar szembesült: „Otthoni nevelésem nem olyan volt, hogy Amerikában rögtön kapitálist szerezhettem volna... Ha valaki Amerikába pottyanik, úgy mint én, bizony nem kell válogatni a foglalkozás minőségében, de meg kell ragadni az első alkalmat kenyérszerzésre. Az amerikai

²⁴³ Xántus hazatérési kérelméhez csatolt akta, Bécs, 1859. augusztus 4. AT-OeStA-HHSta MdÄ IB Akten Kt. 130.

²⁴⁴ A történet különös fordulata, hogy végső hazatérése előtt Spencer F. Bairdnek küldött búcsúlevelében Xántus említést tesz egy a lányának ajándékozott Kossuth Lajos-autográfáról, ami aligha lehet más, mint a szóban forgó ajánlólevél. Xántus levele, Philadelphia, 1864. május 24. SIARU 7212. Minden bizonnyal ezt vásárolta meg Korányi G. Tamás, s került az ő budapesti gyűjteményébe.

²⁴⁵ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. augusztus. 1. Kiemelés az eredetiben. SIARU 7212.

fogalom szerint a becsületes munka tiszteletreméltó, s a szegénység csak szerencsétlenség, de – nem szégyen, mint Európában.²⁴⁶

Így hát hiába állította, hogy hét nyelven ír és beszél, s zongorázik, a megélhetésért mindenféle munkát el kellett vállalnia. Állítása szerint „volt könyvkereskedő, boltsegéd, gyógyszerész, vasuthivatali tervrajzoló, újságlapkihordó, matróz, zongora tanító, görög spanyol és latin nyelvek professora, s volt napszámos is.” (XÁNTUS 1858a: 4.)²⁴⁷ Ellentétben egyik katonatársával, aki Amerikában is jól hasznosítható képzettséggel érkezett. Az előzőekben már említett László Károly (lásd I.2.2. fejezet) az utolsó pillanatig harcolt a szabadságharcban, majd Bem József tábornokkal Törökországba menekült, ahol Kossuth titkára lett. Ebbéli minőségében kísérte el Amerikába, ahol azonban már kénytelen volt önálló egzisztenciát teremteni. Ebben minden bizonnyal segítségére volt Kossuth ajánlása is, de még inkább Amerikában akkortájt jól hasznosítható mérnöki végzettsége. Előbb New York állam csatorna-mérnöki hivatalában, később a Syracuse-Binghamton vasútnál dolgozott. 1857-től két éven át Mexikóban a Tehuantepec-földszoros állami földjeinek felmérését végezte (XÁNTUS 1868). Ilyesfajta, hasznosítható képzettség híján Xántusnak maradt az ide-oda vándorlás, alkalmi munkák elvállalása.

Nem tudjuk pontosan meddig maradt New Yorkban, de Madden (1949: 38) hivatkozik Spencer F. Baird egy feljegyzésére, miszerint Xántusnak a Smithsonian Institutionban őrzött dokumentumai között megtalálható volt állampolgársági kérelme, amelyet a St. Louis-i kerületi bíróságon (Declaration of Intent Citizenship[,] Circuit Court St Louis) nyújtott be 1852-ben (34. ábra). A bejegyzésből (Jy [Fy?] 21. 1852) sajnos nem azonosítható biztonsággal a hónap, de amennyiben júliusban történt, akkor Xántus legfeljebb néhány hetet időzhetett New Yorkban, és ugyan nincs rá bizonyítékunk, de megkerülhetetlen a feltevés, hogy a nincstelenként Amerikába érkező Xántus St. Louison keresztül az egykori komáromi bajtársa, Újházy László által alapított magyar településre, Újbudára (Iowa) akart valójában eljutni (35. ábra). Ez annál is inkább kézenfekvő, hiszen, mint láttuk, Londonban ő volt az egyik propagálója az oda történő kivándorlásnak. Amennyiben ez igaz, akkor még inkább megkérdőjeleződik mindaz, amit a következő időszakról Xántus állított.

Az ettől az időponttól 1856 szeptemberéig tartó időszakot, amikor Fort Riley-ből fölvette a kapcsolatot a philadelphiai természettudományi akadémiával, családjának küldött, és *Levelek Éjszakamerikából* című könyvében nyomtatásban napvilágot látott levelei négy

²⁴⁶ *Politikai újdonságok*_1857. szeptember 30. 3. évf. 39. sz. 346. o.

²⁴⁷ Egy Bairdnek küldött levelében, ahol ugyancsak topográfiaíróként jelöli meg egyik foglalkozását, ugyanakkor azt írja, hogy soha nem tudott havi 25 dollárnál többet keresni. Fort Tejon, 1858. augusztus 1. SIARU 7212.

helyszínre, illetve periódusra osztják: Nagy-síkság (1852. december–1853. március), New Orleans (1853. március–1854. június), Újbuda/iowai magyar települések (1854. augusztus–1855. február), St. Louis, Kansas Territórium (1855–1856. szeptember).

Levelei közül az első öccsének 1852. december 1-jei keltezéssel küldött levele. Ebben arról tudósította, hogy napi kétdolláros bérért elszegődött a St. Louisból Kaliforniaig létesítendő vasút nyomvonal-kijelöléséhez térarajzolónak, és három héttel korábban korábban indult el a Missouri folyón Lexingtonig (Missouri állam), ahonnan lóháton haladt Karthagénig (vszg. Carthage, Missouri állam), majd további 150 mérföldet tett meg négy nap alatt nyugat felé a munkájuk kezdőpontját jelentő Mekihago folyóig,²⁴⁸ ahol tíz napja táboroznak. Következő, december 8-ra keltezett levele szerint három napon és négy éjszakán át haladva 120 mérföldet tettek meg a Nebraska folyóig,²⁴⁹ ahol két hétig dolgoztak. Állítása szerint december 17-én átvette az „expeditio vezényletét”. Onnan a South Pass, Green River (Wyoming), Court House Rock, Chimmey Rock (Nebraska), Independence Rock (Wyoming), Snake River, Fort Boyse (Fort Boise, Idaho), Grande Ronde, Blue Mountains, Cascade Mountains (Oregon) útvonalon haladtak, végül december 31-én érkeztek meg a Wyoming állambeli Fort Laramie-be (XÁNTUS 1858a: 7–17).

Ha az előbbi leírás számos erősen kétséges pontot tartalmaz is, nem tudjuk minden kétséget kizáróan cáfolni, hogy Xántus valóban dolgozott vasúti nyomvonal-kijelölésen,²⁵⁰ az azonban, amit utána az általa „vezényelt” expedícióról előad, biztosan nem történt meg vele. Pontosabban nem vele történt. Madden (1949: 38) kimutatta, hogy az az útvonal, amelyről Xántus azt állította, hogy tizenhét nap alatt tették meg, valójában 2500 mérföldnyi távolságot jelentett az Egyesült Államok legvadabb vidékén és John Charles Frémontnak (1845) a Sziklás-hegység 1842-es, illetve Oregon és Észak-Kalifornia 1843–1844-es feltárásáról szóló beszámolóján alapul.

Következő, 1853. március 26-i levelét már New Orleansból keltezte Xántus, és joggal hihetjük, hogy a következő bő egy évet ott, illetve az Egyesült Államok déli vidékein töltötte. Az azonban már sokkal kétségesebb, hogy mivel is foglalkozott ez idő alatt. Leveleiben több olyan kutató- és gyűjtőexpedíciót is említ, amelyekben vezető európai természettudósok kísérőjeként vett részt. Noha mindössze egyetlen említés támasztja alá, de eszerint egy 1853. március 23-án kelt levelében Dél-Amerikában tett utazásáról ígért

²⁴⁸ Ilyen nevű folyó nem ismert.

²⁴⁹ Valószínűleg téves elnevezés.

²⁵⁰ Az Egyesült Államokban tartózkodó körülbelül 400 osztrák, azaz az Osztrák Birodalomból származó menekült között vasútépítésen dolgozó személyként szerepel „Hauptmann Xantus”. AT-OeStA-HHStA MdÄ IB Akten Kt. 17. A hazatérési kérelméhez csatolt aktában vasúti mérnöként szerepel. AT-OeStA-HHStA MdÄ IB Akten Kt.130.

természetrajzi tárgyakat a Nemzeti Múzeumnak (MÁTRAY 1868: 66). Azt tudjuk, hogy sem ekkoriban, sem később nem járt Dél-Amerikában, de amennyiben a levél valóságos, akkor legalább annyi kiderül belőle, hogy legalább ekkor már foglalkoztatta a természetrajzi gyűjtés és a Nemzeti Múzeum gyarapításának a gondolata.

A 19. század közepén a még alig felfedezett amerikai határvidék valóságos gyülekezőhelye volt az Európából bevándorolt vagy onnan kutatóútra érkező tudósoknak. Közülük említi meg Xántus²⁵¹ Paul Wilhelm Württemberg herceget (1797–1860),²⁵² mint akit Mexikói-öbölbe vezetett gyűjtőújtjára kísért el, vagy Moritz Wagnert²⁵³ és Karl von Scherzert, akiknek közép-amerikai expedíciójában vett részt, illetve Henrik Nikolai Krøyer (1799–1870), aki a koppenhágai Királyi Természettudományi Múzeum képviselőjeként tett utazást 1854-ben New Orleanstól St. Louisig.

Míg a többieket csupán megemlíti, a Wagnerrel és Scherzerrel tett kutatóútjáról részletesebben is megemlékezik, s róluk tudjuk, hogy 1852 decembere és 1853 áprilisa között tartózkodtak Louisianában és Mississippi államban, tehát akkor, amikor Xántus is ott lehetett. Spencer F. Bairdnek írott levele szerint Wagnerrel egy közép-amerikai útra szerződött azzal a feltétellel, hogy fizetségképpen az elejtett madarak fele, más gyűjteményeknek pedig a negyede illeti meg. Az expedíciót követően, amint írja, 1700 madárral, nyolc emlőssel, továbbá sok egyéb állattal, közöttük körülbelül 40 gallonnyi kígyóval, hallal tért vissza, mint az expedícióból neki járó osztályrésszel. Mivel, állítása szerint, találkoznia kellett a családjával Brüsszelben, Európába utazott és előbb a British Múzeumban próbálta értékesíteni gyűjteményét, de mivel sem ott, sem Amszterdamban nem kapta meg a neki megfelelő árat, Brüsszelben árvereztette el gyűjteményét.²⁵⁴ Mindez azonban merő kitaláció, hiszen 1861. évi hazalátogatásáig nem járt Európában, és családjának sem volt módja költséges külföldi utazásra. A családfő 1849-ben bekövetkezett

²⁵¹ Xántus levele John L. LeConte-nak, Fort Riley, 1856. július 6. és november 15. AMS LeConte papers.

²⁵² 1822 és 1824 között beutazta a Felső-Missouri vidékét, 1829-től 1833-ig Missouriban, Texasban és Észak-Mexikóban, 1849–1850-ben Louisianában, Texasban és Kaliforniában kutatott, 1851-ben New Orleanstól a Nagy-tavakig és New Yorktól Fort Laramie-ig utazott. A következő három év során a keleti és déli államokat járta be. Amerikai utazásait 1856-ban fejezte be.

²⁵³ Földrajz- és természettudós. 1836–1839-ben Algériában, 1842–1846-ban Örményországban, 1850–1851-ben Perzsiában és Kurdisztánban kutatott. 1852-ben Karl von Scherzerrel érkezett Amerikába, részben együtt, részben külön utaztak, Wagner természettudományos kutatásokat, Scherzer földrajzi és statisztikai tanulmányokat végzett. 1853-ban együtt utaztak Közép-Amerikába, majd visszatértek az Egyesült Államokba. Részt vett a Novara-expedícióban. 1860-tól a földrajz professzora a müncheni egyetemen, 1862-ben a müncheni etnológiai múzeum alapító igazgatója.

²⁵⁴ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. november 24. SIARU 7212.

halála és a legnagyobb gyermek politikai emigrációja után az 1850-es évek elején a família elszegényedve és megfélemlítve élt Csokonyán a családi kúriában (TÓTH 2001: 53).²⁵⁵

Nem csoda hát, hogy amerikai életrajzírói éppúgy kétségbe vonják New Orleansból kiinduló expedíciós utazásait, mint korábbi felfedezőútjait. Amikor megpróbálták összevetni Xántus és az említett európai kutatók ott-tartózkodásának idejét, arra következtetésre jutottak, hogy Xántus ebben is valótlanyságot állított (MADDEN 1949: 34–38; ZWINGER 1986a: xi). Különös módon létezik egy dokumentum, amely legalább részben alátámasztja Xántus igazát. Ugyanis amikor a kelet-ázsiai expedíció során annyira elmérgesedett a viszony a magyar és az osztrák részvevők között, hogy Xántus panaszt nyújtott be a magyar kormánynak, az osztrákok vizsgálatot rendeltek el. Ennek során a még Dél-Amerikában levő Donau tisztjeinek tanúvallomást kellett tenniük az ügyben. Ennek kapcsán kért állásfoglalást Karl von Scherzer régi útitársától Moritz Wagnertől. Ő az alábbi véleményt fogalmazta meg: „Mivel New Orleans-i tartózkodásom alatt lehetőségem volt rá, hogy jobban megismerhessem Mr. Xantust, veszem a bátorságot, hogy az alábbi, az igazságnak megfelelő nyilatkozatot tegyem. Mr. Xantus, aki akkoriban nagyon sanyarú helyzetben volt, azzal a kéréssel fordult hozzánk, hogy őt, mint leírót (*Abschreiber*) és kísérőt (*Reisebegleiter*) vigyük magunkal. Próbaképpen elfogadtuk ezt az ajánlatot, és velünk tartott a Mexikói-öbölbe tett utazásunkra. Hamarosan kiderült azonban, hogy nem felel meg még a legcsekélyebb igényeknek sem. Sem tudása, sem szorgalma nem felelt meg elvárásainknak, és New Orleansba való visszatérésünk után sajnálatunkra el kellett bocsátanunk. Egyébként, erkölcsi értelemben a viselkedése tökéletesen kifogástalan volt.”²⁵⁶

Mindebből egyértelműen kiderül, hogy Xántus, legalábbis a Wagner–Scherzer-expedíció kapcsán igazat mondott, ugyanakkor arra is következtethetünk belőle, hogy Xántus gyűjtői, preparátori felkészültsége akkor még elégtelen volt. De Bairdnek írott leveléből az is kiderül – függetlenül attól, hogy az európai utazás puszta kitaláció volt –, hogy akkor már tisztában volt a természetrajzi gyűjtemények piacképességével és ismerte azt a gyakorlatot, mely szerint a résztvevők nem konkrét összegért, hanem természetbeni részesedésért dolgoztak a gyűjtőknek.

További megbízható adatokkal nem rendelkezünk Xántus New Orleans-i tevékenységéről. Az állami egyetemen állítólag elnyert latin, spanyol és német nyelvtanári

²⁵⁵ Feltehetően férje halála miatt Xántusné támogatásért fordult az akkor már Döblingben tartózkodó Széchenyi Istvánhoz. A felesége nevében válaszoló jószágkormányzó azzal hárította el a kérést, hogy a csokonyai birtokot a többi Széchenyi testvérnek adták át, és a szerződésben ők vállalták az ottaniakról való gondoskodást.

Lunkányi János levele Xántus Ignácnének, Sopron 1850. július 31. MTA Kézirattár K306/86.

²⁵⁶ AT-OeStA HHStA MdÄ Adm. Reg. Fach 34 SR Kt.95 rub. 55, fol. 126-153.

állását semmilyen adat nem támasztja alá, mint ahogy azt sem tudhatjuk biztosan, hogy valóban megkapta-e a városban pusztító sárgalázat, ahogy arról 1853. augusztus 30-án kelt levélben anyjának beszámolt, texasi birtokvásárlását azonban bizonyosan a válótanságok világába kell utalnunk.²⁵⁷ 1854. június 10-én a Mexikói-öbölben fekvő Chandeliere-szigetről keltezte levelét, ahova állítása szerint vízimadarak vadászata céljából érkezett. Következő, augusztusban írt levelét pedig már az iowai Újbudáról írta, ahova azért lovagolt a távoli délről, hogy a nyarat a „hazámfiái” körében töltsse (XÁNTUS 1858a: 26–37). A nyárból nagyjából egy év lett, alighanem inkább azért, mert egyéb megélhetési lehetőségei kimerültek, semmint, hogy honfitársai körében időzzön.

III.4. KIS MAGYARORSZÁG IOWÁBAN – ÚJBUDA

A szabadságharc bukását követően a magyarországi menekültek egyik első kontingense 1849. december 15-én érkezett New Yorkba, élükön Újházy Lászlóval (1795–1870), aki egy „Új Magyarországot” szeretett volna felépíteni Amerika középső vidékén. 1850 nyarán Újházy és követőinek kis csoportja Újbuda néven telepet hozott létre az Iowa állam déli részén elterülő Decatur megyében. Újházy számos szempontot figyelembe véve választotta ki az új telep helyét. Iowa akkoriban (1846) nyerte el állami státuszát, és olyan területnek számított, amely megfelelt a mérsékelt éghajlatú, termékeny földeket keresők igényeinek, és mentes volt a rabszolgaságtól. A terület kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy egyaránt rendelkezésre álljon erdő, legelő és megfelelő vízfolyás is.²⁵⁸ Újházyt két politikai cél vezérelte. El akarta érni, hogy Kossuth elhagyhassa Törökországot, és egy olyan telepet kívánt létesíteni, ahol Kossuth és kísérete menedéket talál, és előkészíti az újabb szabadságharcot.

Céljai érdekében Újházynek 1850 elején sikerült megszereznie az amerikai kormányzat támogatását. Zachary Taylor elnök kongresszusi határozatot fogadtatott el annak érdekében, hogy a Magyarországról érkezett és a jövőben érkező menekültek térítésmentes jussanak földhöz. Utóda, Millard Fillmore rendeletet adott ki arról, hogy az iowai magyar

²⁵⁷ Az Újbudát elhagyó Újházy László 1852 nyarán vásárolt birtokot a texasi San Antonio mellett, majd a következő év tavasszal költözött oda (L. GÁL 1971: 73). Xántus talán ezért szőtte bele történetébe ugyanabban az évben saját texasi birtokvásárlását.

²⁵⁸ A település megalapítását követően néhány évvel, 1855-ben arra járó Nendtvitch Károly ugyanakkor erősen bírálta, hogy Újházy „egészen sivatag, és a polgáriasodott világtól teljesen elszigetelt vidéken” alapította meg települését, ahelyett, hogy a Mississippi partján fekvő, vasúti összeköttetéssel is rendelkező, és akkoriban még elegendő szabad termőfölddel rendelkező Davenport környékén alapította volna meg. Választását azért is helytelenítette, mert az Egyesült Államokban Magyarországgal ellentétben nem lehetett béreseket felfogadni, így mindenkinek magának kellett földjét művelni, s így a magyar telepeseknek az első években rendkívüli nehézségeket kellett kiállniuk (NENDTVITCH 1858: 195).

földek mentesüljenek a földosztási árverések alól mindaddig, amíg a kongresszus törvényt nem alkot a kérdésről. Ugyanabban az évben törvény hatalmazta fel a Kossuth-emigrációt, hogy véglegesen letelepedhessenek Amerikában. A kongresszus által a Grand River mentén kijelölt terület megfelelt ezeknek a kritériumnak (VASSADY 1991: 26–29).

Újházy 1850. április végén indult el nyugatra, új lakóhelyet keresni családjának és vele tartó négy magyar menekültnek. Augusztus elején érték el a Thompson folyó partján kiválasztott helyet, amelyet Újházy Magyarország fővárosa után, Újbudának nevezett el (L. GÁL 1971: 69). 1850 őszén Újbuda felállította postahivatalát, melynek postamestere Újházy lett, rönkháza 1851-ben épült meg. Hamarosan magyar tanyák sorakoztak a Grand River mindkét oldalán, Újbudától déli irányban több órányi lovaglásra, egészen Missouri határáig (VASSADY 1991: 26–29).

Újházy körleveleket bocsátott ki annak érdekében, hogy mesterembereket, tanárokat csábítson a településre, ennek az akciónak lehetett részese Xántus londoni tartózkodása idején. Az első két évben sok telepes érkezett, de kevesen maradtak hosszabb ideig. Ezekben az években 10-30 állandó lakóval számolhatunk, Xántus 1854 novemberében mindössze nyolc házról számolt be. A posta mellett volt egy, az átutazóknak köszönhetően jól prosperáló szíj- és nyereggyártó, egy kovács, egy asztalos, egy orvos s két amerikai bőrkereskedő. Az utóbbiak a település körül táborozó mintegy 300 indián család által szállított vadbőröket forgalmazták. A nyolc ház egyúttal fogadó is volt, mert amerikai szokás szerint fizetés mellett mindenki fogadott be vendéget (XÁNTUS 1858a: 44).

A kevés végleg ott maradó telepesek egyike Varga Ferenc (1809–1902), egykori Torontál megyei alispán volt, aki a polgárháborús éveket leszámítva, egészen 1902-ben bekövetkezett haláláig ott élt. Egy másik állandó telepes Madarász László (1811–1909) a forradalmi kormány rendőrmisztvere volt, akit azzal vádoltak, hogy az 1848. szeptember 30-án hazaárulás vádjával halálraítélt és kivégzett Zichy Ödöntől elkobzott gyémántokat elsikkasztotta (HERMANN 2016). A vádak hatására 1849 májusában Madarász lemondott posztjáról. Még a világosi fegyverletétel előtt Svájc, Franciaország és Anglia érintésével az Egyesült Államokba emigrált. Újbudán telepedett le, ahol hat évtizeden át a világtól elzárkózva földművelésből élt, családján kívül mindössze Varga Ferencsel tartott kapcsolatot.

A feltöretlen prérin a sikeres megtelepedéshez pénzre (egy új ház felépítésére 200-300 dollár, állatokra és felszerelésre pedig 500 dollár) és kemény munkára volt szükség. Két-három évet vett igénybe, hogy valaki a saját maga által előállított javakból el tudja tartani magát. Néhányan, mint Újházy és Varga, rendelkeztek elegendő kezdőtőkével, mások

St. Louisba mentek dolgozni, hogy a keresményükből spórolják össze a szükséges összeget, megint mások anyagilag kedvezőbb helyzetben levő újbudai honfitársaiknál dolgoztak (VASSADY 1991: 40). Voltak, akik, ahogy később Xántus is, az ingyen megszerzett föld spekulációs hozamában reménykedtek. Dacára minden erőfeszítésnek, kevesen jártak sikerrel. Xántus szerint „Mikor szegény hazánkfiái ide jöttek, rémséges vadon volt ezen vidék, a legközelebbi fehér ember 120 mértföldre lakott; sem utak, sem semmi! Azután a jövevények közül senkisértett a munkához, s így türelmét vesztve, mindenki kétségbe esett már.” (XÁNTUS 1858a: 39.) A magyarországi jártasság kevés segítséget nyújtott a préri feltörésében és az első termésig tartó túlélési technikákban. Nem csoda, hogy a legtöbben csalódtak, és rövid tartózkodást követően visszatértek a városi élethez. A kudarchoz az is hozzájárult, hogy az első telepesek kezdeti heroikus erőfeszítéseit hamarosan felváltotta az Amerikában hiányzó szolgaszemélyzet miatti panasz, nehezen fogadták el a „dolgozz magadnak mások helyett” elvét. Voltak, akik szibériai száműzetéssel hasonlították össze az újudai életet (VASSADY 1991: 41–43).

Újházy vállalkozása mindaddig széles körű támogatást élvezett, amíg amerikai körutazása során Kossuth világossá nem tette, hogy nincs szándékában letelepedni, és azokat az erőfeszítéseket támogatja, amelyek a magyar szabadságharc amerikai segítséggel történő újraindítását célozták. Ehhez pedig azt látta célszerűnek, hogy az emigránsok Európában maradjanak, és meg is róttá Újházyt elhatározása miatt. Újházynek és követőinek csalódást okozott annak felismerése, hogy Kossuth nem úgy tekint a határmenti etnikus telepre, mint ami alap lehetne a szabadságharc megújítására, de akárhogy is, egy forradalmi bázis létesítése, illetve egy érintetlen területen való új élet megalapozása egymást kizáró feltételek. Az egyik lényege az ideiglenesség, a másiké a hosszú távú elköteleződés. Ezen túlmenően irreális várakozás volt, hogy a magyar menekültek többsége vállalja az amerikai telepes-életmóddal járó megpróbáltatásokat. Így Újbuda 1852 közepére hanyatlásnak indult. Nem lett a forradalmi tevékenység központja, mert nem kapta meg Kossuth jóváhagyását. Újházy 1852-ben eladta engedményezési jogait és javait egy német családnak, és Texasban vásárolt birtokot, keserűen csalódva társaiban, akik nem voltak hajlandók oda is követni (L. Gál 1971: 71; VASSADY 1991: 41–44).

Ebbe a közegbe érkezett Xántus, állítása szerint 1854 augusztusában. Azt nem tudjuk biztosan, honnan érkezett, de mivel könyvében az szerepel, hogy Burlingtonig mehetett volna hajóval, feltételezhetjük, hogy St. Louisból indult. Abból, hogy a kényelmes hajóút helyett a tíznapos lovaglást választotta Trentonon és Princetonon (Missouri) keresztül, hogy

végül Fairview-nál lépje át az iowai határt, arra következtethetünk, hogy nem futotta neki hajójegyre (XÁNTUS 1858a: 38).

1855. február 16-ig a településről keltezett leveleiben olyan részletességgel számol be az ottani viszonyokról, hogy joggal tételezzük fel, valóban részese volt azoknak. Elsőként az útjába eső Majthényi Józsefet látogatta meg, majd Varga Ferencet kereste fel, aki 2250 dollárnyi indulótőkéből három év alatt kemény munkával legalább 12 000 dollárnyi vagyonra tett szert annak köszönhetően, hogy a nyugatra tartó kivándorlóknak jó áron el tudta adni terményeit. Xántus több magyar ismerősénél is eltöltött hosszabb-rövidebb időt, leírva a kora reggeltől estig tartó különféle paraszti és háztartási munkákat, amelyekből ő is kivette a részét (favágás, tűzrakás, vízfordás, konyhaseprés, kazalrakás, burgonyaszedés, kukoricafosztás, vadászat a konyha számára, XÁNTUS 1858a: 39–42). Mindebből nem egy vendég, hanem egy szállásért és ellátásáért dolgozó ember képe bontakozik ki, valahogy úgy, ahogy Xántus az újbudai házak vendégfogadó jellegét írta le. Xántus előtt London óta ott volt a lehetőség, hogy Újbudán keresse a boldogulását, az hogy csak 1854-ben jutott el Iowába, azt sejteti, hogy ez számára kényszerű, egyfajta végső megoldás lehetett.

Arra nyilvánvalóan nem voltak anyagi forrásai, hogy Újbudán letelepedve önálló egzisztenciát teremtsen, és ahhoz sem volt kitartása – de minden bizonnyal egészen más jövőt is képzelt el magának –, hogy az ahhoz szükséges anyagi alapot paraszti munkával teremtsen elő. Ha a magányos gazdálkodás nem is volt ínyére, a földszerzésben rejlő lehetőséget ő sem akarta kiaknáztatlanul hagyni. Az 1841-es telepestörvényen alapuló kongresszusi határozat számára is lehetővé tette a földhöz jutást, amennyiben a neki juttatott birtokon letelepedik, azt műveli és továbbfejleszti (*improvement*). Ennek alapján nyújtott be igényt valamikor 1854 második felében²⁵⁹ 320 acre (651 ha) földterületre Decatur megyében, amit 1855. január 22-én vettek nyilvántartásba.²⁶⁰

Egy évvel később Fort Tejonból Spencer F. Bairdnek küldött levelében, amikor vitatott birtokügyét akarta elrendezni, azt állította, hogy az említett időpont előtt telepedett le a vidéken, földjét kizárólag a saját nevére igényelte, folyamatosan helyben lakott és közel két éven át fejlesztette birtokát²⁶¹ Madarász Lászlóval együtt, akinek a földje az övé mellett volt. Ennek során házat, istállókat és egyéb épületeket emelt és művelte a földjét. Két év után elköltözött, és barátját, Madarász Lászlót kérte meg arra, hogy viselje gondját

²⁵⁹ Pomutz György, New Buda, Iowa, R. H. Mussernek. Brunswick, Missouri, 1858. december 16. Idézi MADDEN 1949: 40.

²⁶⁰ Samuel Forrey, Leon, Iowa, Joseph Bradennek, Földhivatali nyilvántartó könyv, Chariton, Iowa, 1858. október 14. SIARU 7212.

²⁶¹ Ez az állítás annak fényében különösen megdöbbentő, hogy első levelét 1857. február 1-jén írta Bairdnek, aki pontosan tudhatta, hogy Xántus 1855 szeptembere óta az amerikai hadseregben szolgált. SIARU 7212.

birtokának, aki tovább művelte és fejlesztette azt, és azóta a közös házukban lakik. Azt követően, hogy belépett a hadseregbe, nézeteltérésbe keveredett Madarással, aki nem gondozta tovább a birtokát.²⁶²

A fenti állítások közül független források mindössze a Madarással való nézeteltérését erősítik meg. Újbuda egyik alapítója, Pomutz György szerint „Mi mindannyian tudjuk, hogy Xántus soha nem lakott [ott] és egyetlen talapatnyi földet sem művelt. Alig egy-két [magyar] végzett földművelést abban az időben, mert úgy gondoltuk, hogy a létező elővásárlási jog (1841. évi törvény) lehetővé teszi számunkra, hogy ha négy gerendát lefektetünk miénk lesz a föld”.²⁶³ Xántus egyik vendéglátójának fia, Varga Ferenc úgy emlékezett, hogy apja és magyar ismerősei mint szélhámosról beszéltek Xántusról.²⁶⁴

A fentiek fényében nem csoda, hogy könyvében Xántus egy szót sem ejt arról, milyen körülmények között hagyta el Újbudát, de az előzmények ismeretében aligha lehet másról szó, mint arról, hogy Xántus előtt bezárult minden számára elképzelhető pálya, a maga előéletével mezőgazdasági bér munkásként bizonyára nem akarta folytatni életét, így egyéb lehetőség híján, „a legnagyobb kétségbeesés pillanatában”, 1855. szeptember 24-én St. Louisban szerződéses katonaként (*private soldier*) Louis Vésey néven öt évre belépett hadseregbe.²⁶⁵ Erről a napról édesanyjának írott egyik későbbi, 1856. január 10-iki keltezésű levelében, amikor már Fort Rileyben szolgált, is megemlékezett, „csak egy kicsit” másként. Azt ugyan a valóságnak megfelelően állította, hogy St. Louisban tartózkodik, de a kényszerű bevonulás helyett, arról írt, hogy egy kansasi földmérő munkára vállalkozó ismerőse felkérésére „tértani rajzoló”-i munkát vállalt öt éves időtartamra 50 dolláros fizetés ellenében (XÁNTUS 1858a: 51–52), ami annyiban igaz lehetett, hogy amint látni fogjuk, katonai kíséreként része lehetett ilyen feladatok végrehajtásában.

Névváltoztatásának (öccse keresztapjának nevét vette föl²⁶⁶) oka a mai napig kérdéses. Jó okkal tételezhetjük fel, hogy családja és itthoni ismerősei elől akarta eltitkolni a nyilvánvaló karrierbeli, egzisztenciális kudarcot, hiszen mindaddig egyetemi oktatói állásról, állami megbízásokról, sikeres földszerzésről tudósította az otthoniakat, de az Újbudán történtek fényében az sem kizárt, hogy az ottaniak szeme elől szeretett volna eltűnni.

²⁶² Xántus levele Bairdnek. Fort Tejon, 1858. október 8. SIARU 7212.

²⁶³ Egy feladó nélküli, 1858. december 16-án Újbudán kelt és Xántus ügyvédjének címzett levél. SIARU 7212. MADDEN (1949: 40) szerint a levél írója Pomutz György (1818–1882). A szabadságharc alatt Somogy megye rendőrbiztosa, majd a komáromi várőrséghez került. Újházyval Amerikába emigrált, a polgárháborúban dandártábornok az északiak oldalán. 1866-tól 1876-ig az Egyesült Államok szentpétervári konzulja.

²⁶⁴ Varga Ferenc szóbeli közlése Henry Miller Maddernek, Leon, Iowa, 1938. augusztus 13. MADDEN 1949: 41.

²⁶⁵ Muster rolls, Adjutant General's Office, USA Hadügyminisztérium. Idézi MADDEN 1949: 41.

²⁶⁶ Xántus Gyula Lajos keresztlevele RFMTM, Ltsz. RHD.2016.163.3.8.

Névváltoztatásánál fontosabb kérdés, hogy mi készítette erre a lépésre. Ennek háttéréről egyik Spencer F. Bairdnek írott leveléből következtethetünk. Ebben arról panaszkodott, hogy hiába próbált gyűjtőként több felfedező expedícióba is bekerülni, azok – annak ellenére, hogy képességei ismertek voltak, és megszerezte már az amerikai állampolgárságot is – elutasították, olyanokkal szemben, akik külföldiek voltak, és képességeik az övéinél gyengébbek voltak. Ez a sok elutasítás annyira kedvét szegte, hogy inkább belépett a hadseregbe, hogy a köztársaságot szolgálja, mintsem olyan emberek kegyeiért könyöröggjön, akik soha nem értették meg.²⁶⁷ Mindent egybevetve tehát expedíciós tervei és újbudai kudarcai kényszeríthették arra Xántust, hogy ismét felcsapjon katonának.

III.5. AZ AMERIKAI VADNYUGATON – FORT RILEY

Noha Xántus St. Louisban lépett be a hadseregbe, onnan a kansasi Riley erődbe vezényelték (MADDEN 1949: 41), ami azokban az években több szempontból is jelentős szerephez jutott az amerikai határvidéken. Ezekben az években Kansas meglehetősen zavaros időket élt. Azt követően, hogy az amerikai határvidék átlépte a Mississippit, az őslakos indián törzsek nyugat felé áramlottak. A Mississippin túl elterülő Missouri 1821-ben nyert felvételt az unióba, az ott élő indiánokat az 1861-ig csak territóriumnak számító Kansasba telepítették át. Arkansas ugyancsak indiánmentes övezet lett, mire 1836-ban belépett az unióba. Iowa tíz évvel később vált taggá, indián népességét a Missourin túlra kényszerítették. Így az 1830-as évek végére egy sor áttelepített törzs élt az Iowa–Missouri–Arkansas vonaltól nyugatra olyan fölterületeken, amelynek örökös tulajdonjogát szerződésben garantálták számukra. Olyan területeket, amelyek eredetileg más törzsekhez tartoztak, az osage, kiowa, cheyenne, arapaho és comanche, a bennünket legjobban érdeklő Fort Riley vidéke pedig a pawnee és kaw indiánokhoz. Ennek a „bevándorló” és őshonos indiánok által birtokolt vidéknek részét képezte Nebraska egy része, egy sor rezervátum alkotta tömb Kansas keleti és déli határa mentén, míg Oklahoma egész területét öt nagy törzs birtokolta. Ez az egész régió Indián Territóriumként vált ismertté, habár soha nem rendelkezett területi kormányzattal (DEBO 1970: 127; SHEROW–REEDER 1998: 5; 35. ábra).

Az első állandó kansasi fehér település, Fort Leavenworth 1827-ben jött létre, és onnan indult útnak az egyik első kereskedő karaván az új-mexikói Santa Fébe Bennet Riley őrnagy gyalogosainak védelme alatt. A legkorábbi európai telepesek az 1830-as években

²⁶⁷ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon 1858. augusztus 1. SIARU 7212. Emlékezhetünk rá, hogy New Orleans-i tartózkodása kapcsán Xántus több olyan európai tudóst, illetve expedíciót is felsorolt, amelynek tagja volt. Könnyen lehet, hogy valójában épp ezek utasíthatták el, s éppen azért, mert akkoriban, ahogy Moritz Wagner nyilatkozta róla, még nem volt eléggé felkészült.

kezdték beszivárogni, de tömeges letelepedésekre csak az 1850-es években került sor. 1854. május 30-án a Kansas–Nebraska törvény nyitotta meg hivatalosan is ezeket a területeket a fehér telepesek előtt. Az Északkeletről, többnyire Massachusettsből érkező telepesek ellenezték a rabszolgaságot a szomszédos Missouriból és Arkansasból érkezőkkel szemben, akik a rabszolgaság támogatóinak számítottak. Ezáltal Kansas az erőszak és a káosz melegágya lett. Az érdekcsoportok rendszeres összecsapásai miatt nevezték az államot „vérző Kansas”-nak (*Bleeding Kansas*).

A Kansasba beáramló fehér telepesek nem csak egymással, az ott élő indiánokkal is hamarosan konfliktusba keveredtek. Előzőnlőtték az indián rezervátumokat, ellopták az állataikat, kivágták az erdeiket, büntetlenül legyilkolták őket, de az állam képviselői sem tétlenkedtek. Még a Kansas–Nebraska törvény hatályba lépése előtt az indián ügyek megbízottjai tizenegy kansasi és három nebraskai törzset vettek rá arra, hogy lemondjanak földjeikről, ezzel 18 millióról 300 000 acre kiterjedésűre csökkentve a birtokukban lévő területeket. Miután az amerikai törvények bevezetése lehetővé tett, hogy az indiánok állampolgárságot és egyéni földbirtokot kapjanak, megnyitották az utat a maradék földek fehér településekké alakítása előtt (DEBO 1970: 147; OMER 1957).

Ugyanebben az időszakban az Egyesült Államok Mexikó ellen vívott háborújának (1846–1848) területi nyereségei következtében mind sürgetőbbé vált a Mississippi és a Missouri völgyéből nyugatra vándorlók közlekedését és a megfelelő postaszolgálatot biztosító útvonalak kiépítése, továbbá az azokon közlekedők biztonságának garantálása, annál is inkább, mivel a szóban forgó hatalmas területet gyakran ellenségesen fellépő indián törzsek uralták. A lehetséges útvonalak feltárása érdekében több expedíciót is indított az amerikai hadsereg földmérő mérnökökből álló egysége (*U.S. Army Corps of Topographical Engineers*), amelynek már 1838 óta feladata volt nem katonai célú mérnöki programok, köztük útépitések megvalósítása.

Randolph Barnes Marcy százados 1849-es expedícióját azzal a céllal rendelték az Arkansas állambeli Fort Smithből Santa Fébe, hogy megtalálják a legjobb Új-Mexikóba vezető útvonalat, megbékítsék az út mentén élő indián törzseket és elkísérjenek egy csoport Kaliforniába tartó bevándorlót. 1852-ben ugyanő Texas és Oklahoma addig ismeretlen vidékét tárta fel és felfedezte a Red River két forrásfolyóját. Az expedíció jelentős ásványtani és természetrajzi gyűjtést is végzett, továbbá dokumentálta a wichita indiánok életét. Az expedíció eredményeit Marcy *Exploration of the Red River of Louisiana, In the Year 1852* című klasszikussá vált művében adta közre. James H. Simpson hadnagy feladata 1849–1850-ben a Canadian folyó déli partján haladó kocsíútvonal felmérése és javítása volt

(BEETON 1978), míg a hadtest két másik tisztje, Howard Stansbury százados és John W. Gunnison hadnagy, ugyancsak 1849-ben egy Fort Leavenworthból Oregonba tartó felfedező csoportot irányított. A harmadik expedíció Lorenzo Sitgreaves százados vezetésével a Santa Féből a Kaliforniai-öbölbe vezető útvonalat tárta fel 1851-ben a Zuñi folyón, a Colorado mellékfolyóján keresztül. Az expedíció nyomán *Report of an expedition down the Zuni and Colorado rivers*, címmel 1853-ban napvilágot látott munka Marcyéhoz hasonlóan ugyancsak kiemelkedő természettudományos kutatásokról adott számot.

Az itt említett és más további felfedezőutak nyomán, Jefferson Davis hadügyminiszter ajánlására indított el az Egyesült Államok Kongresszusa 1853-ban egy kiterjedt útépitési programot az 1840-es években megszerzett területeken, előbb Oregon területén, a következő két évben pedig az egész északnyugati régióban (JACKSON 1949). Ebben az időszakban a Kansas keleti határán fekvő Fort Leavenworth számított annak a fő raktárbázisnak, ahonnan a Utah, Kalifornia és Oregon felé vezető útvonalak mentén lévő katonai állomásokat látták el. Fort Leavenworthtól százharminc mérföldre nyugatra, annak előretolt állomásként hozták létre 1853-ban Fort Rileyt a Santa Fe és Oregon közötti katonai út (*Santa Fe–Oregon trail*) biztosítása érdekében. Az erődöt megalapító Thomas T. Fauntleroy ezredes a Kansas folyót létrehozó Republican és a Smoky Hill összefolyásánál (37. ábra) olyan helyet választott, ahonnan a hadsereg mintegy két tucatnyi indián törzsön tarthatta rajta a szemét, és alkalmas volt a Nagy síkságra és a Felső-Arkansashoz induló expedíciók kiindulópontjának, így az 1855-ös sziú hadjáratnak, az 1857-es cheyenne, az 1860-as comanche és kiowa, valamint az 1864-as Curtis-expedíciónak (SHEROW–REEDER 1998: 4–5), de a helyőrségnek rendőri feladatot is el kellett látnia a fehérek között felmerülő konfliktusok esetén. Az erőd eredeti neve Camp Center volt, arra való utalásként, hogy ország földrajzi középpontjának közelében helyezkedett el, de hamarosan átnevezték, az 1853-ban elhunyt Bennet Riley vezérőrnagy előtti tisztelgésképpen (PRIDE 1987: 61). Az első ideiglenes épületeket 1853–1854-ben létesítették, a végleges, kőből emelt épületek felhúzása 1855 júniusában kezdődött. A központi tér déli és északi végét a tiszti épületek, keleti és nyugati oldalát a legénységi barakkok foglalták el. Ezeket öt istálló és egy kórház egészítette ki. Az építkezést nehezítette az erődben kitört kolerajárvány, aminek áldozatul esett az erőd parancsnoka, Edmund A. Ogden őrnagy is. Az ő helyére érkezett 1855 októberében Texasból Philip St. George Cooke alezredes a 2. dragonyosezred hat százada élén. A harcedzett és lóháton küzdő síksági indiánok ellen a kezdetben dragonyosnak, a polgárháború után lovasságnak nevezet lovas katonák ugyanis eredményesebbnek bizonyultak, mint a gyalogosok. Ők lettek az új katonai elit. Voltak közöttük

foglalkozásukat továbbra is űző veteránok a keleti hadjáratokból, bátorságukat próbára tevő és karrierjüket egyengető, jobb családokból való, főként angol tisztek, frissen bevándoroltak, különösen írek és németek, akik szállásért, ellátásért és rendszeres fizetségért²⁶⁸ léptek a hadsereg kötelékébe, és persze a törvény elől menekülő bűnözők vagy éppen csak új életet keresők (WALDMANN 2009: 163).

Ilyen viszonyok fogadták Xántust, amikor 1855 decemberében²⁶⁹ Fort Riley-ba érkezett, ahol az I. század 2. dragonyos egységébe osztották be. Az ott töltött bő egy esztendő második feléről ugyan rendelkezésre állnak, új, addig nem létező források, Xántus által a philadelphiai Természettudományi Akadémiára és Smithsonian Institutionba küldött levelek, az időszak első részéről azonban kizárólag a családjához intézett, nyomtatásban is megjelent leveleivel rendelkezünk. Édesanyjának címzett 1856. január 10-iki levele szerint, azt követően, hogy az előző év szeptemberében St. Louisban „tértani rajzoló”-nak állt, október 30-án földmérő csapatával Fort Rileyba érkezett, ahonnan a „Smokyhill folyó melletti” fő szállásukra mentek tovább (XÁNTUS 1858a: 54). Ezt követően egészen április 12-ig nem hallatott magára, ám azt követően szeptember 9-ig, addig nem tapasztalt részletességgel, napi gyakorisággal írott naplóbejegyzésekben számolt be az expedíció eseményeiről. Csak épp nem a sajátjáéről. Ugyanis, ahogy Madden (1949: 217–220) kimutatta, Xántus leírásai számtalan esetben azonosak Marcy 1852-es expedíciójáról kiadott munkájában szereplőkkel. Xántus nem csupán egy sor olyan helyen „fordult meg” (a Canadian, Arkansas, Washita és Red River, az Elk és Mulberry Creek, Salt Fork, vagy éppen a Llano Estacado és a Wichita Mountains), ahol Marcy expedíciója járt, hanem Marcy leírását is átvette nem csak egy wichita faluról (MARCY 1853: 77; XÁNTUS 1858a: 113), hanem még egy „préri kutya városról” is, amit azzal a komancs névvel illetett, ami Marcy könyvében is szerepel (MARCY 1853: 46–49; XÁNTUS 1858a: 82–85), s mindezt saját élményeként, felfedezéseként előadva. De Xántus azzal sem elégedett meg, hogy egy expedíció tagjaként tüntesse fel magát, hanem „tértani rajzoló”-ból egy idő után az expedíció vezetőjévé lépett elő, és nem csak hogy egy 32 fős csapat élére „került”, hanem az őt Fort Rileyben felkaroló orvost Hammond Vilmos segédmérnöként szerepeltette maga mellett (XÁNTUS 1858a: 63–64, 73). Hogy a plágium még egyértelműbb legyen, azon túl, hogy Marcy könyvének szövegéből „merített”, illusztrációit is sajátjaként használta fel. A Xántus könyvében szereplő tizenkét litográfiából, melyből tíz alatt a „természet után rajzolta

²⁶⁸ Egy közlegény havi illetménye az amerikai polgárháború előtti időkben 7–10 dollár körül mozgott.

²⁶⁹ Xántus levele John L. LeConte-nak, Fort Riley, 1856. november 15. AMS LeConte papers. Saját könyvében érkezését október 30-ra teszi, igaz nem katonai minőségében.

Xántus” egynél pedig a „Xántus J. rajza” megjegyzés szerepel, négy ugyancsak Marcy könyvéből származott (36a–d ábra), a többi pedig Xántus elég nagy valószínűséggel más korabeli művekből rajzolta át.²⁷⁰

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy Xántus miképpen juthatott hozzá Marcy könyvéhez Fort Rileyben, akkor arra minden bizonnyal az a válasz, hogy a népszerűsége folytán két év alatt három kiadást is megélt könyv valamennyi nyugati katonai állomáshely könyvtárában elérhető volt, így minden bizonnyal Xántus is hozzáférhetett.

A fentiek azt sejtetik, hogy 1852-es „expedíciójához” hasonlóan, Xántus mások által végrehajtott utazást állít be sajátjaként, és az általa leírtak teljes mértékben valótlanok. A helyzet azonban ezúttal sem ilyen egyszerű, inkább a New Orleans-i tartózkodása kapcsán említett gyűjtőutakhoz hasonlít: vele megtörtént eseményeket vegyített mások által átéltekkel és valótlanosságokkal. A korábbi esetben is egy független forrás, Moritz Wagner segített eligazodni az eseményekben, ez esetben pedig Xántus közvetlen felettese, Francis T. Bryan hadnagy, aki 1846-ban végzett a katonai akadémián, a mexikói háborúban földmérő mérnökként szolgált, majd 1849-ben Texasba vezényelték a San Antonióból El Pasóba vezető északi útvonal feltárására. 1855 és 1858 között a kansasi és nebraskai katonai utak felügyelőjeként működött.²⁷¹

Amikor az amerikai elnök 1855-ben jóváhagyta egy Fort Riley-ből az Arkansas folyóhoz, illetve a Sziklás-hegységen át a Bridger’s-hágóhoz vezető út megépítését, mindkét feladat kivitelezésével és felügyeletével Bryan hadnagyot bízták meg. Ő előbb az Arkansasba vezető út feltárását kezdte meg, bár indulását késleltette a Fort Rileyben kitört kolerajárvány. A Xántus által is említett Smoky Hill folyón át érkeztek az Arkansas egyik mellékfolyójához, majd összesen 360 mérföld megtételét követően tértek vissza Fort Rileybe. Az útvonal mentén fekvő hidak építése 1856 tavaszán kezdődött, s bár a földmérő hivatal előbb elutasította a hídépítéseket irányító mérnök arra vonatkozó kérését, hogy katonai védelmet kapjanak a cheyenne indiánok fenyegető támadása miatt, végül Fort Riley parancsnoka egy dragonyos egységet rendelt a munkások védelmére. Eközben Bryan a Bridger’s-hágóhoz vezető útvonalat kutatta fel. Egy topográfus, egy geológus, két képzett figuráns és egy barométer kezelésben jártas szakember, valamint az erőd orvosának kíséretében haladt északnyugat felé, Fort Kearny irányába, majd a hágó felől dél felé kitérőt téve érkezett vissza novemberben Fort Leavenworthbe (JACKSON 1949; OMER 1957).

²⁷⁰ A másolatok R 5530 szám alatt megtalálhatók a Néprajzi Múzeum Adattárában.

²⁷¹ G. W. Cullum, Biographical Register of the Officers and Graduates of the U. S. Military Academy (Boston – New York, 1891), II, 261 (MADDEN 1949: 41–42).

Noha az ezekről a felfedezőutakról és útépitésekről szóló jelentésekben Xántusról értelemszerűen nem esik szó, az a tény, hogy az azokban szereplő Smoky Hill előfordul Xántus azon, 1856. januári levelében, ami még nem Marcy beszámolóját plagizálta, és abban hasonló tevékenységekről számolt be, mint amelyeket Bryan végzett 1855–1856-ban, felveti annak a lehetőségét, hogy az ottani eseményeknek részese volt. Elképzelhető, hogy tagja volt annak a katonai egységnek, amelyet 1856 tavaszán rendelték ki a hídépítők védelmére, és talán június táján tért vissza Fort Rileybe, mert az 1856 áprilisát követően hazaküldött leveleiben már bizonyíthatóan valótlanságok szerepelnek, ugyanakkor azt is tudjuk, hogy 1856. június 6-ra datálódik első levele, amivel az amerikai tudományos intézetekkel próbált kapcsolatba lépni, és későbbi nekik írott leveleit is Fort Riley-ből keltezte, továbbá tudjuk, hogy az erőd orvosának köszönhetően a kórházba kapott beosztást természetrajzi gyűjtőmunkájának köszönhetően.

Xántus tehát aligha szándékozott hivatásos katonává válni, ahogy látni fogjuk, kezdettől fogva kereste a kiutat, miképpen tudna szabadulni a valószínűleg jobb híján vállalt kényszerű kötelek alól. Ugyanakkor az addigi évek hányattatásait követően, különös módon éppen itt talált rá arra a hivatásra, amelynek teljes lelkesedéssel szentelhette magát. Az ehhez szükséges útmutatás a helyőrség orvosától érkezett.

William Alexander Hammond (1828–1900) 1848-ban szerezte meg orvosi diplomáját a New York-i Egyetemen, és a következő évben belépett a hadsereg orvosi testületébe. 1860-ig különböző nyugati állomáshelyeken szolgált, ekkor kilépett a hadseregből, hogy elfoglalja a Marylandi Egyetem anatómiai és élettani tanszékének professzori székét. A polgárháború kitörésekor ismét belépett a hadseregbe, és 33 évesen az Egyesült Államok hadseregének főorvosa lett. Xántust egészen amerikai tartózkodásának végéig támogatta, minden szolgálati hely váltásakor számíthatott a segítségére.

Hammondot 1854 februárjában vezényelték Kansasba, és 1855 augusztus 31-én vette át a kórház vezetését Fort Riley-ban (OMER 1957), ahol nemcsak a helyőrség egészségügyi ellátása, hanem tudományos feladatok is várták: anatómiai vizsgálatok mellett²⁷² természetrajzi gyűjtés. 1853 márciusában az amerikai kongresszus jóváhagyta, hogy anyagi forrásokat biztosítsanak egy transzkontinentális vasútvonal nyomvonalának kijelöléséhez. A törvény alapján hét expedíciót szerveztek, és ezek mindegyikéhez egy-egy katonaorvost rendelték, aki egyúttal természetkutatóként is működött, Spencer Fullerton Baird, a

²⁷² Amikor összehasonlító agyvizsgálatokhoz indián fejeket kértek tőle, egy kansasi indián főnök megígérte neki, hogy megkapja az első indián fejét, aki a közelben meghal, egy sziú expedícióra induló tiszt pedig „whiskeyben tartósított indián testeket” ígért neki (BLUSTEIN 1991: 35).

washingtoni Smithsonian Institution segédtitkárának irányítása alatt. Baird célja az volt, hogy minél teljesebb körűen térképezzék fel az Egyesült Államok természetrajzi viszonyait. Nem elsősorban potenciális gazdasági haszonnal kecsegtető ismeretek, például egy-egy régió geológiai viszonyai érdekelték, hanem kifejezetten tudományos céljai voltak, a lehető legtöbb természetrajzi anyagot szeretne volna összegyűjteni, és személyes érdeklődésénél fogva különös hangsúlyt fektetett a madarakra, tojásokra és fészkekre. Céljainak megvalósítása érdekében kiemelt szerepet szánt a hadsereg tagjainak, különösen az általa kiválasztott tizenhét katonaorvosnak. Legtöbbjüket ugyanabból a körből jelölte ki. Tizennégyen 1820 és 1830 között születtek, tizenhárman orvosi végzettséggel rendelkeztek és egy kivételével mind New Yorkban vagy Philadelphiában szerezték diplomájukat. Nem ok nélkül jellemezték úgy Bairdet, mint aki gyűjtőket gyűjt (ZWINGER 1986b: 18). Ezek közé tartozott Hammond is, akit Baird gyermekkorán ismert.

Hammond Fort Riley-ban kapcsolódott be Baird programjába. A legtöbb általa gyűjtött madarat Washingtonba küldte, míg a többi állat zömét a philadelphiai természettudományi akadémiának (BLUSTEIN 1991: 33–34), ami Xántus szerint „...legelső helyen áll az egész világon minden ilyenmű intézetek közt. Az akadémia, mint minden más nagyszerű intézet Amerikában, társadalmi magánuton alapult 1817-ben, legelső alapját a híres Massena és Rivoli gyűjtemények tevék, melyeket dr. Wilson egy gazdag philadelphiai polgár szerzette meg Párizsban, s az akadémiának ajándékozta kezdeményül. Az akadémiának rendes és pártoló tagjai vannak, az első természettudományi érdemnél fogva választatnak általános szótöbbséggel a nagy-gyűlésben; de pártoló tag mindenki lehet, ki évenként 10 dollárt fizet. [...] Az akadémia madárgyűjteménye hasonlíthatatlanul legelső a világon, magasan áll a hozzá legközelebb állók (párisi és londoni) fölött; nem kevesebb mint 28 ezer madár van felállítva termeiben, s minden faj lehetőleg úgy van képviselve, hogy idő, éghajlati és kor minden tollváltozata látható, mi felette előnyös kezdő természettudósokra nézve.” (XÁNTUS 1862b: 326.)

Hammond részt vett abban az 1857 tavaszi úgynevezett Cheyenne-expedícióban is, amely a Fort Riley-ből Utahba tartó utat nyitotta meg. Gyűjtéseihez kézenfekvő módon igénybe vette a katonák segítségét is, akik „...mindig hoznak nekem mindenfélét, amit vadászexpedícióik közben találnak, bármit, ami érdekes,” sőt „...most szervezek a legjobb és legintelligensebb katonák közül egy gyűjtőcsapatot, és az a szándékom, hogy jutalmat adok azoknak, akik a legtöbb példányt hozzák nekem...” – írta John L. LeConte-nak (1825–

1883), aki rovartanásként a philadelphiai akadémia természetrajzi kutatásainak egyik motorja volt.²⁷³

Hammond gyűjtői közt Louis de Vesey, azaz Xántus János volt a legelső, akinek „a szorgalma és kitartása nagy segítségemre volt”. Két hónapnyi eltávozást is szerzett neki (BLUSTEIN 1991: 33–34), továbbá Xántus egyik levele szerint Hammond ígéretet tett neki a Cheyenne-expedícióban való részvételre.²⁷⁴ Xántus eszerint nem csupán hazaküldött leveleiben, hanem a valóságban is részese lehetett volna egy expedíciónak, mire azonban erre sor került volna már elhagyta Fort Riley-t. Akárhogyan is Xántus Hammondnak köszönhette, hogy kapcsolatba léphetett LeConte-tal, majd pedig a Smithsonian Institutionnal.

Xántus 1856. július 6-án vette fel a kapcsolatot LeConte-tal, miután Hammond megmutatta neki LeConte körlevelét, amelyben bogarak gyűjtésére keresett jelentkezőket. Bemutakozó levelében Xántus tizenöt éve kedvtelésből gyűjtő, preparálásban járatos emberként írta le magát, mint akit Hammond el is látott a szükséges felszereléssel, és már be is csomagolt több ezer tavasz óta gyűjtögetett bogarat, és felettese segítségével útnak indította. A gyűjtés során a LeConte körlevelében foglaltakat követte, de ellenvéleményét is kifejtette, mert, mint írja, hosszú idő alatt szerzett tapasztalatai szerint azzal a módszerrel a bogarak elveszítik eredeti színüket. Saját módszerének illusztrálására mellékel olyan példányokat, amelyeket kifejezetten ezzel a céllal preparált. Azaz ugyanolyan bogarakat küld alkoholban tartósítva és szárítva, hogy LeConte összehasonlíthassa őket. Mindehhez hozzáteszi, hogy 1854-ben Északnyugat-Iowában gyűjtött LeConte által publikáltakhoz hasonló példányokat,²⁷⁵ ami arra utal, hogy esetleg újbudai tartózkodása során végzett gyűjtést. Akárhogy is, Xántus megragadta az első kínálkozó alkalmat, és Hammondnak köszönhetően 1856-ban új karrier lehetősége nyílt meg előtte.

A fentiekből úgy tűnik, hogy LeConte, Bairdhez hasonlóan, olyan gyűjtőket keresett, akik önkéntesként hajlandónak mutatkoztak tudományos tevékenységét segíteni. Mindennek

²⁷³ LeConte természettudományok iránti érdeklődése családi indíttatású, édesapja is természetbúvár volt. Bár orvosi tanulmányokat folytatott, vagyonának köszönhetően nem kellett tanult hivatását gyakorolnia, és módjában állt utazásokat tenni a Nagy Tavakhoz, Kaliforniába, sőt Európába és Észak-Afrikába is. 1852-től Philadelphiában élt. Ő írta le az akkoriban ismert észak-amerikai bogárfajok felét, és dolgozta fel a Xántus által gyűjtött bogarakat is (LECONTE 1859; ZWINGER 1986a: 45–46).

²⁷⁴ Xántus levele John L. LeConte-nak, Fort Riley, 1856. november 15. AMS LeConte papers. Az Egyesült Államok hadserege és a cheyenne indiánok közötti első nagyobb összecsapás a mai Kansas állam északnyugati részén. 1857 májusában az Edwin V. Summer ezredes által vezetett 1. lovasezred Fort Leavenworthból indult útnak, hogy megtalálják és megbüntessék a cheyenne-eket az előző évben a bevándorlók és más utazók elleni támadásokért, melyeket nagyrészt a hadsereg korábbi támadásai váltottak ki. A Solomon folyónál július végén lezajlott összecsapás mindkét oldalon több áldozatot követelt, a hadsereg elpusztította cheyenne-ek egyik faluját, majd szeptemberben visszatért Fort Leavenworthbe.

²⁷⁵ Xántus levele John L. LeConte-nak, Fort Riley, 1856. július 6. AMS LeConte papers.

fényében szinte megmagyarázhatatlan, ahogy Xántus első leveleiben, annak érdekében, hogy nem létező tudományos előéletét kedvező színben tüntesse fel, valóságos tündérmesét kreált magáról. Eszerint előbb a bécsi k.k. Polytechnisches Institutban (Politechnikai Intézet) tanult, majd felvételt nyert a k.u.k. Technische Militärakademie-re, ahonnan a hadsereg tüzérségébe került. Állítása szerint azonban már fiatalkorában oly annyira eljegyezte magát a természettudományokkal, hogy 1848-ban, azaz huszonhárom évesen lemondott a hadseregben viselt tisztségéről, hogy nagyszabású expedíció szervezésébe fogjon azzal a céllal, hogy feltárja az Amazonas déli mellékfolyóinak forrásvidékét. Egyenesen azt állította, hogy az expedíció felszerelése nem csekély vagyonának csaknem felét felemésztette (nem is szólva számos felvilágosult mágnás hozzájárulásáról), és majdnem indulásra készen állt, amikor „hirtelen sötét fellegek gyülekeztek hazája egén”, így az expedíció félbeszakadt, és kénytelen volt ismét kardot ragadni. Amikor pedig a két évnyi háborúskodás véget ért, idegen földön találta magát pénztelen menekültként, és 1850-ben (valójában két évvel később) amerikai földre lépett, ahol inkább választotta, hogy nagyon alárendelt helyzetben expedíciókhoz csatlakozzon, semmint hivatalnoknak szerződjön a vasúthoz. Mindezt azzal is megtoldotta, hogy az expedíciók vezetőinek, Württemberg hercegnek, Moritz Wagnernek és Karl von Scherzernek az ajánlásával 1852 tavaszán európai intézmények megbízásából Új-Granadában, a Maracaibo-tónál és a Darién-öbölben, majd 1854 tavaszán Costa Ricában gyűjtött olyan mennyiségű természetrajzi anyagot, amiről megbízói nem hitték el, hogy a „saját két kezével gyűjtötte”.²⁷⁶ Végül hozzátette, hogy visszatérését követően rendkívüli nehézségek között Minnesotában végzett gyűjtést, ahonnan „minden kétséget kizáróan a legfontosabb és legnagyobb anyaggal rendelkezik, amit valaha abban a régióban összeállítottak”. Gyűjteményét iowai barátainál helyezte el, és a jövőben szívesen megosztaná LeConte-tal.²⁷⁷

A hazaküldött leveleiből szerkesztett könyvében szereplő valótlanságokat még magyarázhatjuk azzal, hogy családja és az otthoni közvélemény körében szeretett volna elismerést aratni, miközben nem volt nagy esélye annak, hogy az igazság kiderül. Ezzel szemben az amerikai természettudományos életben vezető szerepet játszó tudósok

²⁷⁶ Egy másik levelében egyenesen azt állította, hogy a Friwaldskyakkal – minden bizonnyal a Magyar Nemzeti Múzeum Természetiek Tára két őrére, Frivaldszky Imrére és Frivaldszky Jánosra utalt – járt is egy amazonasi expedíción. Xántus levele LeConte-nak, Fort Riley, 1856. július 6. AMS LeConte papers. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy miközben soha el nem ért teljesítményeket tulajdonít magának, az Egyesült Államokban akkoriban nagy elismertségnek örvendő magyar szabadságharcban való részvételére csak érintőlegesen utalt.

²⁷⁷ Xántus levelei LeConte-nak, Fort Riley, 1856. július 6., szeptember 24. és november 15. AMS LeConte papers. Hasonló tartalmú leveleket küldött Spencer F. Bairdnek, a Smithsonian Institution másodtitkárának is. SIARU 7212.

könnyedén ellenőrizhették állításai jó részét, így az esetben sokkal nagyobb kockázatot vállalt. Talán oly annyira vágyott a természetrajzi gyűjtéssel járó presztízsre, hogy még ezt a kockázatot is vállalta.

Az 1856-os év nemcsak Xántus életében hozott jelentős fordulatot, hanem családja sorsában is. Xántus Ignácné Győrött élő testvére, özvegy Kovács Ferencné Wunderlich Franciska elhalálozott és végrendeletében hűgára hagyta győri házát, ingóságait és kicsiny Győr környéki birtokát. Így a család Csokonyáról Győrbe költözött és elfoglalhatta új, kényelmes otthonát a Városház utca 19. számú ház első emeletén. (ma a Rákóczi Ferenc u.19. és Vörösmarty utcai sarok, 38. ábra).

Szerencsés körülménynek mondható, hogy a Xántus család éppen akkor érkezett Győrbe, midőn a dunai gabonaszállítások nagyarányú megnövekedése következtében a győri gabonabörze lett a vízi úton történő gabonaszállítások piaci elosztásának országos központja, és a város az átmenő gabonakereskedelem révén jelentős gazdasági fejlődésnek indult. Ez számottevő munkaalkalmat teremtett mind a szegény sorsú napszámosok, mind a középrétegek számára. Ez Xántus öccse számára is lehetőséget jelentett, Gyula előbb a helyi telekhivatalban dolgozott, később az Első Győri Takarékpénztárnál volt pénztáros, végül a takarékpénztár főszámvevőjeként ment nyugdíjba (TÓTH 1994: 76, 88; 2001: 54).

Xántus LeConte-tal való kapcsolata egészen hazatelepüléséig fennmaradt, a legintenzívebb Fort Riley-i szolgálata idején volt, egészen addig, míg kapcsolatba nem lépett a Smithsonian Institutionnal, amely egész amerikai tartózkodása alatt egzisztenciális és tudományos támaszt nyújtott számára. Az egymásrautaltság kölcsönös volt, hiszen az amerikai tudományos intézmények terepen élő gyűjtők nélkül sokkal kevesebb feldolgozandó anyaghoz jutottak volna, a velük való kapcsolat Xántus számára pedig a civilizációval való köldökzsinórt, a tudományos életbe való bekapcsolódás lehetőségét, gyűjtőeszközök beszerzését, és mint látni fogjuk, alkalmanként anyagi segítséget jelentett.

Minden bizonnyal ezekkel a tényezőkkel magyarázható, hogy LeConte válasza bemutatkozó levelét követően egy héten belül Xántus kezében volt. Még aznap biztosította Le Conte-ot, hogy ugyan nagyon lefoglalják az új kórházba való költözéssel kapcsolatos teendők, de a lehető legrövidebb idő alatt küldeni fogja a máris birtokában levő bogárgyűjteményeit, továbbá a téllal érkező ritka kanadai madarakat és egy olyan kis gyűjteményt, amelyet egy barátja állított össze neki még az előző nyár folyamán Ossawatomie (település Kansas Citytől délnyugatra) környékén.²⁷⁸ Néhány levélváltást

²⁷⁸ Xántus levele John L. LeConte-nak, Fort Riley, 1856. július 12. AMS LeConte papers.

követően, 1856 novemberében Xántus hosszú levelet küldött LeConte-nak, amelyben néhány mondatban kitért aktuális helyzetére, amit nem ítélt rossznak, de csalódottságát fejezte ki azért, mert a Nagy Síkságra vezénylésekor arra számított, hogy egysége gyakorta fogja változtatni állomáshelyét, s ennek köszönhetően lehetősége lesz természetrajz iránti kedvtelését kiélni. Ám csalódnia kellett, annál is inkább, mert Fort Riley környezete igen szegényes, és gyűjtés szempontjából hamar kimerül.²⁷⁹

Nem tudjuk, LeConte hogy vélekedett Xántusról, de azt igen, hogy éppen az ő javaslata alapján választotta tagjai sorába a philadelphiai Természettudományi Akadémia Louis de Veseyt 1856 decemberében,²⁸⁰ amivel nyilvánvalóan az az év során az akadémia számára végzett gyűjtőtevékenységét ismerték el. Utolsó, Fort Riley-ből LeConte-nak írott levelét Xántus 1857. február 20-án egy rovar-, emlős- és madárgyűjteménnyel együtt küldte el, azzal, hogy a következő hónapban Washingtonba és Philadelphiába szándékozik látogatni, és reméli, hogy személyesen adhatja át neki maga gyűjtötte herbáriumát.²⁸¹

Ugyanezekben a hetekben került át az erőd orvosi részlegébe ápolóként, őrmesteri rangban,²⁸² és vette fel a kapcsolatot Spencer Fullerton Bairddel is, amikor az Hammondon keresztül felajánlotta, hogy elküldi neki a Smithsonian Institution kiadványait, és jelezte, hogy szívesen váltana vele levelet. Xántus már az előző év őszén, a Fort Riley-ba érkező philadelphiai gyűjtő, William S. Wood révén felajánlotta szolgálatait a washingtoni intézetnek. Ahogy Bairdnek írta, „...hajlandó és kész vagyok arra, hogy időről időre olyan természetrajzi hozzájárulásokat juttassak el a Smithsonian Institutionnak, amit szerény képességeim és korlátozott lehetőségeim megengednek. Szorgalmas és vaskaratú lévén legyőzők mindenféle nehézséget, ahogy korábban is tettem.” Ezt követően felsorolja mindazon európai intézményeket és városokat, Londontól, Leidenen, Koppenhágán és Münchenen át egészen Szentpétervárig, amelyeknek állítása szerint az elmúlt évek során gyűjtéseket végzett. Azt is megemlítette, hogy közel teljes sorozat áll rendelkezésére a kansasi madarakból, igaz, azokat odaígérte a philadelphiai akadémiának, ám szerencsére rendelkezik duplumokkal, és amint a hajózás megindul, küldi őket Washingtonba. Végezetül arra kérte Bairdet, hogy küldje el neki a Smithsonian Institution nélkülözhető kiadványait. Különösen az ornitológiai, herpetológiai és geológiai munkák érdekelnék, és a gyűjtési útmutatók több példányának is hasznát venné, ugyanis kiosztaná őket a „fiai” között, akik

²⁷⁹ Xántus levele John L. LeConte-nak, Fort Riley, 1856. november 15. AMS LeConte papers.

²⁸⁰ *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia*, 1856: 23, 327.

²⁸¹ Xántus levele John L. LeConte-nak, Fort Riley, 1857. február 20. AMS LeConte papers.

²⁸² Erre való hivatkozással igényelt 14,75 dollár külön járandóságot. Muster rolls, Adjutant General's Office. USA Hadügyminisztérium, idézi MADDEN 1949: 47.

közül több gyűjtő és preparáló csapatot is szervezett abban a reményben, hogy a jövőben ők is hozzá tudnak járulni a természettudományokhoz.²⁸³

Pontosan erre volt szüksége Bairdnek. Mint láttuk, ő volt az, aki orvosokból álló gyűjtőhálózatot épített ki, és Hammond mellett Xántus lett annak a tíz egészségügyi kíséző katonának az egyike, akit Baird bevont a Smithsonian Institution gyűjtőtevékenységébe (BLUSTEIN 1991: 33). Baird, ahogy Hammond, csaknem egyidős volt Xántussal, 1823-ban született Pennsylvániában. Xántushoz hasonlóan autodidakta módon képezte magát természettudóssá, de orvosi képesítést is szerzett a New York-i Columbia Egyetem orvosi és sebészeti fakultásán. Végzését követően az orvosi hivatás helyett visszatért középiskolájába, ahol 1845-től természetrajzot tanított, és gyűjtőutakat tett az Egyesült Államok északkeleti és középső vidékein, cseréket folytatott más természetbúvárokkal, elismert ornitológussá és természetbúvárrá vált. 1849-ben támogatást kapott a Smithsonian Institutiontól természetrajzi gyűjtésre, valamint az összegyűlt anyag csomagolására és szállítására. Megismerkedett az intézet titkárával, Joseph Henryvel (1797–1878), akivel életre szóló barátságot és tudományos szövetséget kötöttek. Amikor 1850-ben évi 1500 dolláros fizetségért az intézet másodtitkárává választották, két vasúti kocsit kitevő madár-, gyík-, hal-, állatbőr- és csontvázgyűjteményével érkezett Washingtonba.²⁸⁴

Magának a Smithsonian Institutionnak az alapjait az az 500 000 dollár vetette, amely az angol tudós, James Smithson (1765–1829) hagyatékából került az amerikai államhoz a „tudás emberek körében történő növelésére és terjesztésére”. Az intézet létrehozásának másik pillére az Egyesült Államok első nagy felfedező expedíciója (*United States Exploring Expedition*) volt. 1838–1842 között Charles Wilkes parancsnoksága alatt a haditengerészet hajói Föld körüli utat tettek, melyről több ezer állattal, 50 000 növénnel és néprajzi gyűjteménnyel tértek vissza. Az intézet tevékenységének meghatározása körüli évekig húzódó viták az 1846-os megalapítást követően sem csitultak el. Tudományágak két nagyobb csoportja, a természettudományok és az antropológia kezdettől jelen voltak az intézet életében. A Smithsonian két meghatározó vezető személyisége, Henry és Baird abban is egyetértett, hogy megbízható tárgy- és információgyűjtők széles hálózatát kell

²⁸³ Xántus levele Bairdnek, Fort Riley, 1857. február 1. SIARU 7212. A Xántus által felsorolt városok legalább egy részébe azoktól a gyűjtőktől kerülhettek természetrajzi gyűjtemények, akiknek New Orleansban dolgozott.

²⁸⁴ Baird Henry halálakor, 1878-ban vette át a Smithsonian Institution vezetését, és élete végig az élén állt. Alapításától igazgatta a washingtoni *National Museum of Natural History*-t (Természettudományi Múzeum), titkárként irányította az *American Association for the Advancement of Science*-t (Amerikai Szövetség a Tudományok Fejlődéséért), és egyéb tisztségei mellett tagja volt a *Academy of Natural Sciences of Philadelphia*-nak is.

kiépíteni, akik az intézet útmutatásai és eszközei segítségével végzik a munkájukat, és az általuk eljuttatott ismeretek képezik az amerikai kontinens megismerésének alapját.

A természettudományok fontosságához kétség sem férhetett, az alapítás körüli években azonban vita tárgyát képezte, hogy az alkalmazott tudományok (például meteorológia) jussanak vezető szerephez, vagy kevésbé haszonelvű tudományágak is hangsúlyos szerepet kapjanak. Arról is eltérő álláspontok alakultak ki, hogy mihez kezdjenek a felhalmozott gyűjteményekkel. Az expedíciókon részt vevő tudósok lényegében állandó kutatóbázisként, a gyűjtemények és feldolgozásuk helyszíneként tekintették az intézetre, az expedíciók egyfajta kiterjesztéseként. Mások ezzel szemben olyan „múzeum”-ként, ahol a felhalmozott gyűjtemények megőrzése és bemutatása mellett szerepet kap a közönség szórakoztatása is.

A Smithsonian kutatásainak másik fő iránya, az antropológia középpontjában az amerikai őslakók eredetének és társadalomfejlődésének kérdései álltak, az azonban jó ideig kérdéses volt, hogy az antropológia mely ágaira helyezték a hangsúlyt. Az amerikai kutatók a 19. század közepén három különböző utat követtek: a régészet, a filológia és a fizikai antropológia által kijelölt irányt. 1846-ban Henry Rowe Schoolcraft (1793–1864) amerikai földrajztudós, geológus és etnológus *Plan for Investigating American Ethnology* címmel javaslatot nyújtott be a Smithsonian Institution kormányzótanácsának. Ebben az alábbi célok megvalósítását javasolta: támogatás a „filológiai könyvtár”-nak, régészeti kutatás, különösen a Mississippi-völgyi földművesek emlékeinek feltárása és tárggyűjtemény összeállítása élő törzsektől egy embertani múzeum (*Museum of Mankind*) létrehozása érdekében. Mindamellet hangsúlyozta a nyelvek fontosságát, mint ami a biológiai sajátosságoknál tartósabban megőrzi az ősi rokonságok emlékét, továbbá felhívta a figyelmet a mitológia tanulmányozására. 1847-ben, majd két évvel később Schoolcraft kiadott egy összehasonlító szótárlistát misszionáriusok, kormányzati ügynökök és katonák számára, hogy megkönnyítse a tömeges információgyűjtést. Az *American Ethnological Society* 1852-ben körlevél kibocsátásával segítette Schoolcraft vállalkozását, majd a Smithsonian is kiadta saját, úgynevezett filológiai körlevelét. Ebben az időszakban a nyelvtudomány tűnt a legígéretesebbnek ahhoz, hogy megoldják az amerikai őslakók eredetének kérdését és megismerjék történelmüket, ugyanakkor a Smithsonian igazgatósága a kézzelfoghatóbb gyűjteményeket szerette volna előnyben részesíteni.

Titkárrá választása előtt Henry is körvonalazta terveit, melyeket a kormányzótanács 1847-ben jóváhagyott. Terveiben az is szerepelt, hogy az ősi halmok és emlékeik felmérése révén próbáljanak ismereteket szerezni az észak-amerikai őslakókról. A politikai és vallási

szempontokkal átitatott fizikai antropológiát övező vitákban (lásd például teremtségből kiinduló monogenetikus kontra poligenetikus leszármazás) viszont Henry tartózkodó volt, aminek következtében a Smithsonian jó ideig ignorálta az antropológia ezen ágát. Az antropológia másik területe, amelyben az intézet nem kívánt aktívan részt venni az amerikai polgárháború előtti időkben, a tárggyűjtés volt. Az 1850-es években Baird hatalmas zoológiai és ásványtani anyagot halmozott fel, ám ezekben a gyarapodásokban mindössze néhány antropológiai tárgy jelenik meg. 1850-ben például a Latin-Amerikát járó Ephraim Squier nagy kőidolokat és más tárgyakat küldött Nicaraguából, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy később egy nemzeti régészeti múzeum magját alkossák. Henry egyetértett egy ilyen múzeum fontosságával, de arra intett, hogy speciális tárgyakból álljon, ne pedig mindenféle limlombból (*omnium gatherum*). A következő években Baird jelentéseiben csupán alkalmilag jelennek meg indián tárgyak és régiségek (HINSLEY 1981: 19–67), miközben vezetésének első évtizedében a Smithsonian Intézet természetrajzi gyűjteménye 6000 körülről 150 000 fölé emelkedett (MOLL 2003: 26).

Ezekhez a gyarapodásokhoz Xántus már név szerint is hozzájárult, ugyanis a Smithsonian Institution 1857-es szerzeményeiről kiadott éves jelentésében köszönetet mondanak J. X. de Veseynek és Dr. W. A. Hammondnak (ebben a sorrendben) a Kansasból adományozott madár- és emlősbőrökért.²⁸⁵ A Bairddel való kapcsolatfelvételt és a Smithsonian Institution gyűjteményeihez való hozzájárulását Xántus azonmód felhasználta arra, hogy áthelyezését kérje Fort Riley-ből. Az eltelt valamivel több mint egy év alatt megeléghette a számára nehezen elviselhető kötött katonaéletet, és szívesen kilépett volna a hadseregből, hogy a Smithsonian gyűjtője legyen. A Baird által a fentiekben vázolt gyűjtési rendszer ismeretében erre azonban esélye sem lehetett, legfeljebb az áthelyezésre, amit arra való hivatkozással kérhetett, hogy a Fort Riley körüli szegényes prérividéken kimerítette a gyűjtési lehetőségeket. Ez annyira egybevágott Baird szándékaival, hogy a gyűjtés szempontjából számára fontosabb és érdekesebb helyre való áthelyezéshez igénybe vette apósa, Sylvester Churchill dandártábornoknak, a hadsereg főfelügyelőjének közbenjárását is. Xántus 1857 márciusában hagyta maga mögött Fort Riley-t, zsebében Hammond ajánlóleveleivel. A William Bigler szenátornak küldött levele szerint De Vesey, amióta a hadseregben szolgál viselkedésével kivívta mindenki tiszteletét, beleértve feletteseit is. Most azonban szeretne kilépni a hadsereg kötelékéből, ezért bármilyen

²⁸⁵ Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution, 1857: 54, de ugyanott (47. o.) Hammond asszisztenseként is említik J. Xantus de Veseyt.

segítséget, amit a szenátor Xántusnak nyújtana, a maga részéről személyes szívességnek tekintene – írta Hammond Biglernek (MADDEN 1949: 53).

Washingtoni útjáról Xántus a családjának küldött és a *Levelekben* megjelentett írásában számolt be. Eszerint 1857. március 1-én indult a Fort Riley-ből, és mintegy 130 mérföld (Xántusnál 400 mérföld) lovaglást követően szállt hajóra március 9-én Fort Leavenworthnál, hogy a Missourin St. Louisig utazzon. Évekkel később, a győri gőzhajózás megteremtése érdekében írott cikkei fényében különösen érdekes az a leírás, amit az amerikai folyami hajózás működéséről, gazdaságosságáról és az ország fejlődésére gyakorolt hatásairól közread. St. Louisból vasúton folytatta útját Washingtonig, ahova március 19-én érkezett. A személyes tapasztalatok leírását – talán bizonyos sajtóból és könyvekből vett információkkal kiegészítve – hitelesnek fogadhatjuk el, míg az amerikai belügyminiszternél tett látogatást és az ő további expedíciókra történő felkérését azonban pusztán hitelességnek tekinthetjük, nem beszélve az amerikai elnöknek való bemutatásáról, különösen annak fényében, hogy egy szóval sem említette, hogy találkozott volna Bairddel. Azt sem tudhatjuk, mennyi igaz a Washington hajdani birtokán és végső nyughelyén, Mont Vernonban, illetve Philadelphiában tett látogatásból, ahol elmondása szerint székfoglaló előadást tartott a Természettudományi Akadémián, és fényképeket készíttetett magáról (39. ábra), s azokat családjának küldte el. Levele szerint április 1-jén érkezett New Yorkba, ahonnan 6-án az Illinois fedélzetén utazott tovább San Franciscóba (XÁNTUS 1858a: 132–154). Előtte azonban még a Staten Island-i Fort Columbusban átvette Baird kaliforniai gyűjtésekhez szükséges küldeményét és instrukcióit, továbbá arra kérte, hogy továbbítsa neki a Fort Riley-ban maradt, ám a gyűjtéshez nélkülözhetetlen vadászpuskáját.²⁸⁶ Xántus hajója április 15-én érkezett meg a panamai Aspinwallba (ma Colón). Onnan vasúton kelt át a földszoroson, majd a Golden Gate gőzösön folytatta útját, április 24-én érintve a Kaliforniai-félsziget csúcsán található Szent Lukács-fokot, amiről még nem sejtette, hogy két évvel később hosszú időn át fog otthonául szolgálni (XÁNTUS 1858a: 160).

San Franciscóba április 29-én²⁸⁷ vagy 30-án futott be (XÁNTUS 1858a: 154), ahol azzal a számára tragédiával felérő hírrel kellett szembesülnie, hogy a panamai átszállásnál elvesztett a gyűjtőládája. Hiába próbált a Smithsonian helyi megbízottja is segítségére lenni,²⁸⁸ nem volt remény, hogy néhány napos ott-tartózkodása során a láda megkerüljön.

²⁸⁶ Xántus levele Bairdnek, Fort Columbus, 1857. április 4. SIARU 7212.

²⁸⁷ Xántus levele Bairdnek, San Francisco, 1857. május. 4. SIARU 7212. Madden (1949: 55) szerint a San Franciscó-i újságok név szerint felsorolták a Golden Gate gőzössel érkező 250 katonát (*Daily Alta California*, 1857. április 30., 2. o., *Daily Evening Bulletin*, április 29. és 30., 1. o.), akik között nem szerepelt Xántus.

²⁸⁸ Andrew Bell Forbes (1824–1902) a Pacific Mail Steamship Companyt üzemeltető Forbes & Barbock

Így ő vásárolta meg Xántus számára a gyűjtéshez, a tartósításhoz és a csomagoláshoz elengedhetetlen eszközöket és anyagokat, lőport, lőszert, timsót, salétromot, csomagoló- és itatóspapírt, alkoholt, patkánycsapdát, gyapotot, zsineget és hurkokat. Ez utóbbiak különféle hálók készítéshez voltak nélkülözhetetlenek. Bairdnek küldött levele szerint Xántus a San Franciscóban rendelkezésre álló három napot azzal töltötte, hogy kirándulásokat tegyen, melyek során fészkeket és tojásokat gyűjtött, sajnálkozva, hogy puska híján madarakat nem tudott elejteni.²⁸⁹

Édesanyjának küldött, május 5-re keltezett, második San Francisco-i levelében, majd a továbbiakban a város bemutatása mellett arról számolt be, hogy hatheti szabadságot kapott, amit oregoni vadászkirándulásra használt fel, majd Los Angelesbe utazott, onnan pedig Fort Tejonba készült, hogy átvegye egy térképrajzoló csapat vezetését (XÁNTUS 1858a: 166–170). A valóságban azonban már május 4-én útra kelt, hogy az Egyesült Államok szerződéses katonájaként Fort Tejonban jelentkezzen szolgálatra.

III.6. A GYŰJTÉS RABSZOLGÁJA – FORT TEJON

Don Pedro Fage 1772-ben Mexikóból vezetett felfedezőútja nyomán írta le először a Kalifornia déli részén található Cañadas de Uvát (Grapevine-kanyon). A terület spanyol uralom alá került, majd egészen addig mexikói kézben maradt, míg Edward F. Beale hadnagy, indiánügyi főfelügyelőként meg nem szerezte, hogy 1853-ban megalapítsa a tejoni indián rezervátumot. A hadsereg már valamivel korábban, 1850-ben feltárta a vidéket, és az expedíciót vezető George H. Derby hadnagy azzal ajánlotta a helyet, hogy az az egyetlen pont a völgyben, amely alkalmas katonai állomáshely létesítésére. A hely könnyű megközelítést biztosított északi irányban, a King, dél felé pedig a Kern folyóhoz, bővelkedett építőfában és művelhető földben. E tényezők határozták meg a rezervátumtól körülbelül 15 mérföldre létesített erőd helyét, amelyet azzal a céllal hoztak létre, hogy az ott elhaladó kocsit védelmét biztosítsa, valamint a San Sebastian rezervátumot felügyelje. Az első dragonos egység 1854 augusztusában érkezett meg, az erődöt hivatalosan 1855-re fejezték be (ZWINGER 1986a: VII–IX, 12–13, 40. *ábra*). Fort Riley-hoz hasonlóan az erőd épületeit egy központi tér köré rendezték. A tiszti szállások mellett két kétemeletes, nyitott tornácos, közepén tűzhellyel ellátott legénységi barakk állt (Xántus az 1. számúban lakott, 41. *ábra*). Ezeken kívül kórház, istállók, kovácsműhely, magtár, konyha, pékség, raktárak, valamint egy útmenti őrzőpostát alkotta az erőd létesítményeit. 1856-ban a helyőrséget hat tiszt

szállítási cég partnere. 1854 és 1862 között ingyenes szállítást végzett a Smithsonian Institution számára.

²⁸⁹ Xántus levele Bairdnek, San Francisco, 1857. május 4. SIARU 7212.

és 81 közkatona alkotta. 1857. január 9-én a valaha regisztrált legnagyobb dél-kaliforniai földrengés rázta meg az erődöt és környékét. Az okozott károkat soha nem hozták helyre teljes egészében, és miután a rezervátum indiánjait áttelepítették a Tule River Rezervátumba, a hágó elvesztette védelmi szerepét. 1864-ben katonai állomáshelyként felhagyták (MADDEN 1949: 52).²⁹⁰

A magas hegyek által övezett Grapevine kanyonban fekvő erőd mintegy 1400 méterrel a tengerszint fölött terült el. Ez egyúttal a legalacsonyabb hágónak számított a Mojave-sivatag és a San Joaquin-völgy között a nyugatra tartó bevándorlók számára, akik a sivatag felől érkezve valóságos paradicsomnak látták a harsogó zöld, jó vízellátású völgyet. Természetrajzi gyűjtés szempontjából azért volt különösen figyelemre méltó, mert számos földrajzi zóna (hegyvidék, hegylábak, sivatag) találkozási pontján fekszik és viszonylag kis távolságon belül éles váltás figyelhető meg az élővilágban (MOLL 2003: 27), egy olyan átmeneti övezetben, ahol gazdagon burjánzott az élővilág. Nem csoda, hogy Spencer F. Bairdnek, aki gyűjtői számára újabb és újabb helyszíneket keresett, Fort Tejon különösen felkeltette az érdeklődését (ZWINGER 1986a: IX–X). A Smithsonian Institution még 1853-ból, amikor a csendes-óceáni vasútvonalat felmérő csapat járt arra, rendelkezett néhány, a környékről származó állattal. Ez azonban éppen csak arra volt elegendő, hogy még többet kíváncsi legyen, írta Baird 1856-ban az erőd dragonyos kapitányának John W. T. Gardinernek, arra kérve őt, hogy juttasson nekik példányokat, mivel nincs még egy olyan hely, ahonnan szívesebben venne gyűjteményeket. Egyszersmind arra kérte Gardinert, hogy az erőd orvosa végezzen gyűjtést az intézet számára, ahogy más katonaorvosok is teszik (MADDEN 1949: 52).

Mindezek fényében aligha lehet kétséges, Bairdnek kapóra jött Xántus áthelyezési kérése, ő pedig a megfelelő embert a megfelelő helyre jegyében megragadta a kínálkozó alkalmat. Xántus 1857. május 18-án érkezett Fort Tejonba,²⁹¹ ahol Fort Riley-nál mintegy félévvel többet, csaknem napra pontosan egy évet és nyolc hónapot töltött. Bairdtól kapott gyűjtési megbízása a természettudomány valamennyi ágára kiterjedt, a gyűjtött példányokról naplót kellett vezetnie és két heti gyakorisággal kellett Bairdnek beszámolnia. Xántus híven teljesítette Baird kérését, legalább kéthetenként jelentkezett, Fort Tejonból összesen 48 levelet küldött. Ezek között voltak rövid híradások, de számos több oldalas leírás is, amelyekben bemutatta azt a földrajzi közeget, ahol gyűjtéseit végezte, leírta a gyűjtött

²⁹⁰ Ma ott található a Fort Tejon State Historic Park: https://www.parks.ca.gov/?page_id=585. Lásd még KATONA–RÁDAY 2016: 143–152.

²⁹¹ Xántus levele Bairdnek, San Francisco, 1857. május 4. SIARU 7212.

állatok élőhelyét, viselkedésüket, fészkelési és vándorlási szokásaikat, sőt előfordult, hogy aprólékosan kidolgozott színes tollrajzokat is mellékel (42. ábra). Xántus itt vált Baird egyik legeredményesebb gyűjtőjévé. Gyűjtőmunkájáért fizetség nem járt, még a költségek kérdése is rendezetlen volt. Xántus már első nagy Fort Tejon-i küldeménye kapcsán jelezte, hogy örülne, ha legalább a költségek felét viselné a Smithsonian,²⁹² döntés azonban csak jóval azt követően született, hogy a gyűjtemények Washingtonba kezdtek érkezni.

Fort Riley-val ellentétben Xántus Fort Tejonban már érkezésétől ápolói beosztást kapott: az ő feladata volt gondoskodni a kórház tisztaságáról, a reggeli vizitről, a betegek szétosztásáról, a nyilvántartások vezetéséről. A napi rutin délelőtt 10 óráig vette igénybe az idejét, ennek ellenére azt panaszolta Bairdnek, hogy csak a délutánok maradtak vadászatra, az elejtett állatok megnyúzására, és a magánlevelezését már gyertya mellett kellett bonyolítani, ami egészen éjfélig tartott, így ennél többet képtelen végezni.²⁹³

Levelei alapján, szerepe mindkét fél részéről elégedetlenséget váltott ki. Saját magát, leveleiből legalábbis erre következtethetünk, elsősorban a Smithsonian Institution Fort Tejonba kihelyezett gyűjtőjének tekintette, aki minden, feljebbvalói által felállított korlátot hivatásának gyakorlásában való akadályozásként élt meg, és minden lehető módon szabadulni akart tőlük, ráadásul tapasztalata szerint az amerikai hadseregben kizárólag a tiszteket vették emberszámba, mindenki mást a feketékkel helyeztek egy sorba.²⁹⁴

A másik oldalról nézve pedig a helyőrség tagjai aligha értették meg, mi keresnivalója van egy természetbúvárnak közöttük, és nehezen viselték el kivételezett helyzetét. Xántus panaszkodott is, hogy Fort Tejonban mindenki szerencsejátékos és részeges, éjjel-nappal az italboltban ül, és ahelyett, hogy segítenének neki, kigúnyolják és akadályokat gördítenek munkája elé. Míg Fort Riley-ban nemcsak dr. Hammond és más tisztek érdeklődtek a tevékenysége iránt, hanem a civilek, sőt a közkatonák is segítettek, például a legkülönbözőbb helyekről hoztak neki nagy számban állatokat, addig új állomáshelyén mindent magának kellett csinálnia, így a fészkek és tojások csomagolását, felcímkézését, ami sok időt rabolt el a gyűjtéstől. Annak érdekében, hogy a helyőrség többi tagját maga mellé állítsa, azt tervezte, hogy néhány kitömött baglyot, gémet, darut és kacsát mutat be, amennyiben Baird tudna neki néhány tucat sárga és barna íriszű üvegszemet küldeni

²⁹² Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. november 16. SIARU 7212.

²⁹³ Előfordult, amikor arról panaszkodott Bairdnek, hogy kórházi teendői mellett gazdasági intézőként, könyvtárosként vagy éppen a pékség felügyelőjeként kell működnie. Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. szeptember 12., november 16. SIARU 7212.

²⁹⁴ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. augusztus 1. SIARU 7212.

Washingtonból.²⁹⁵ Mindent egybevetve új állomáshelyén rendkívül kényes helyzetben találta magát.

Első Fort Tejon-i beszámolóját június 5-én küldte. A San Franciscó-i elindulása óta eltelt egy hónapot összefoglaló leírásában már megjelennek mindazok a gyűjtéssel, szállítással és feletteseivel kapcsolatos nehézségek, amelyek végigkísérték Fort Tejon-i tartózkodását. A Smithsonian Institutionnak több hajó- és vasúttársasággal volt megállapodása arról, hogy küldeményeit térítésmentesen szállítják.²⁹⁶ Mint láttuk, Xántust a Pacific Mail Steamship Company képviselője segítette San Franciscóban, ám ez úgy tűnik csak a fő útvonalakra volt érvényes. Amikor Xántus a Southern Steamship járatával megérkezett a Los Angeles kikötőjének számító San Pedróba, a hajótársaság, ígérete ellenére díjat (5,5 dollár) számított fel gyűjtőfelszereléseinek szállításért, és még nagyobb összeget (14,7 dollár) kellett fizetnie azért, hogy ládáit onnan állomáshelyéig eljuttassa. A Fort Tejon és San Pedro kikötője közötti szállítási költségek a jövőben is Xántust terhelték (ZWINGER 1986a: XVIII). Óceáni útjának költségei, San Franciscóban és Los Angelesben töltött napjai annyira kimerítették kasszáját, hogy gyűjtőfelszerelése megmentése érdekében el kellett adnia az óráját.²⁹⁷

Noha, mint Bairdnek írta, ő maga már május 18-án megérkezett Fort Tejonba, San Franciscóban beszerezett felszerelése csak június 3-án ért oda,²⁹⁸ amiből azonban hiányzott mindaz, amihez csak Washingtonban tudott hozzájutni, valamint az útközben elveszett, nyomtatott gyűjtési naplók és a gyűjtött példányok azonosítására szolgáló címkék, mérőeszközök, parafalapok, rovartűk, éjszakai lámpák és különböző amerikai felfedezők (Lorenzo Sitgreaves, William H. Emory, R. B. Marcy, Howard Stanbury) útibeszámolói, illetve a gyűjtést segítő tájékoztató füzetek.²⁹⁹ Baird november elején próbálta meg pótolni a hiányzó dolgokat, egyebek mellett lőport, ónkannákat, rovartűket, nyomtatott címkéket, sztrichint, arzént, különféle könyveket, köztük Sitgreavesnek a Zuñi és a Colorado folyó vidékének feltárásáról szóló beszámolóját küldte el neki.³⁰⁰ Gyűjtőládáját végül csak decemberben küldte utána Forbes San Franciscóból.³⁰¹

²⁹⁵ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. június 29. SIARU 7212.

²⁹⁶ A Pacific Mail Steamship Company, a California Mail Steamship és a Panama Railroad Company. Smithsonian Institution, Annual Report of the Board of Regents, 1857: 48–49.

²⁹⁷ Fort Tejon-i tartózkodása alatt Xántus többször is küldött szállítással kapcsolatos elszámolásokat Bairdnek, kérve azok felének megtérítését. Mindent egybevetve, a Smithsonian húsz hónap alatt körülbelül 180 dollárt fizetett ki Xántusnak ezen a címen (MADDEN 1949: 70).

²⁹⁸ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. június 5. SIARU 7212.

²⁹⁹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. június 29. SIARU 7212.

³⁰⁰ Baird levele Xántusnak, Washington, 1857. november 2. SIARU 7002. Idézi ZWINGER 1986a: 90.

³⁰¹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. december 28. SIARU 7212.

Mindez azonban nem akadályozta Xántust abban, hogy érkezését követően azonnal megkezdje gyűjtését. Már első beszámolója idejére beszerzett pár száz növényt, körülbelül 50 madarat, emlősöket, számos kígyót, békát és gyíkot. Ugyan a fészkelési időszak már csaknem véget ért, sikerült néhány fészket és tojást is gyűjtenie. Vadászfegyvere híján azonban egy öreg rozsdás dragonyos karabélyra kellett hagyatkoznia akkor, amikor minden tele van madarakkal. Valósággal könyörgött Bairdnek, hogy olyan gyorsan juttassa el hozzá vadászpuskáját, ahogy csak tudja,³⁰² az azonban egész Fort Tejon-i tartózkodása alatt nem érkezett meg. Tetézte a bajt, hogy amikor az egyik tiszt külső szolgálatra besorozott civileket az erőd fegyvertárából való muskétákkal, karabélyokkal, pisztolyokkal és kardokkal szerelt fel, panaszkolt Xántus Bairdnek, „...legalábbis tudományos értelemben teljesen meztelenül maradtam...”³⁰³ 1858. márciusában Baird ugyan eljuttatott neki egy fegyvert,³⁰⁴ ez láthatóan nem oldotta meg Xántus problémáját, aki számára a megfelelő vadászfegyver létfontosságú volt a gyűjtéshez. A Baird által küldött fegyver megfelelő volt apró madarakra, de nem volt alkalmas nagy távolságra történő vadászathoz, különösen vízen. Ezért arra kérte Bairdet, hogy 20-25 dollárért vásároljon számára egy nagy kaliberű dupla csövű puskát, valamint egy könnyű vadászfegyvert víziszárnyasokra, és pillanatnyi késlekedés nélkül juttassa el őket neki,³⁰⁵ ám egészen 1859 januárjáig kellett várnia rájuk.³⁰⁶

A gyűjtést nemcsak a megfelelő fegyver hiánya hátráltatta, lőszerben is hiányt szenvedett. Már 1857 októberében, majd novemberében is arról panaszkodott Bairdnek, hogy sem Forbestól, sem San Franciscó-i barátaitól nem kapott lőszert, és olyan nyomorult helyzetben van, hogy készletei végére ért. Közel két hete rézreszeléket használ, és már a váll-lapokról leszedett régi rozettákból is kifogyott. Képzelteti, kesereg Bairdnek, mit érez ilyen helyzetben egy vadászember, aki körül nyüzsögnek a vadak.³⁰⁷ Végül decemberben jutott Forbestól lőszerutánpótláshoz.³⁰⁸ Azt, hogy Xántust mennyire nem lehetett céljaitól eltántorítani, jól mutatja, hogy Bairdtől kérte, küldjön számára a lehető legnagyobb mennyiségű sztrichnint, mert mint írta, vérengzést akar véghez vinni a grizzlyk, farkasok és pumák között.³⁰⁹

³⁰² Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. június 5. SIARU 7212.

³⁰³ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. február 2. SIARU 7212.

³⁰⁴ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. március 15. SIARU 7212.

³⁰⁵ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. szeptember 18. SIARU 7212.

³⁰⁶ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1859. január 6. SIARU 7212.

³⁰⁷ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. október 15., november 1. SIARU 7212.

³⁰⁸ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. december 28. SIARU 7212.

³⁰⁹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. június 29. SIARU 7212. Xántus a *panther* kifejezést használta, amit az Egyesült Államokban több helyen alkalmaztak a puma megnevezésére. Xántus idejében a déli államokban (Texas, Arizona, Új-Mexikó, Kalifornia) még jaguár is előfordult. Csorba Gábor írásos közlése, 2020. április 6.

A megfelelő fegyverek és a muníció hiánya mellett Xántus számára gondot jelentett a San Franciscóban beszerzett csapdák használhatatlansága is. Szerencséjére akadt az erődben egy kovács, aki vállalkozott rá, hogy saját tervezésű csapdákat gyártson neki, kisebb emlősökre pedig hurokcsapdákat használt.³¹⁰ Mindazonáltal kérte Bairdtól, hogy legalább egy láb átmérőjű, tüskés acélcsapdákat küldjön neki, mert a sajátjai túlságosan kicsik, s bár minden éjjel elkapnak valamit, csak az orruk hegyét, és másnap mindössze a szőrüket találja a csapdában.³¹¹ A szárazföldi emlősök, madarak vadászata és rovarok gyűjtése mellett vízi állatok, halak és teknősök gyűjtése is a feladatai közé tartozott, ám ezt csak akkor gyakorolhatta, ha nagyobb távolságra hagyhatta el az erődöt. A legközelebbi, gyűjtésre alkalmas tó ugyanis körülbelül 15 mérföldre esett. Erre készülve az estéit hálókészítéssel töltötte, hogy egy olyan száz láb hosszú hálót kössön, ami alkalmas arra, hogy végigpásztázza vele az egész tavat.

A gyűjtés mellett Xántus feladata volt a gyűjtött példányok kikészítése is. Több mint százötven év távlatából is megállapítható, hogy Xántus kiváló minőségben preparált, ezt már Baird is elismerte: „Sok példányt láttam már, de tapasztalataim szerint egyik sem volt olyan tökéletes, mint az ön által kikészített bőrök [...] Sokkal jobbak, mint a kansasi gyűjteményei. A csomagolás különösen kivívta csodálatomat, csakúgy, mint a fészkek. Minden tökéletes volt.”³¹² A megfelelő preparálás egyik feltétele az ahhoz szükséges anyagok pontosan ismerte volt.³¹³ Az egyik tartósításhoz szükséges anyag, amelyből Xántusnak nagy mennyiségre volt szüksége, az alkohol volt. Mivel a San Franciscóban beszerzett 58 fokos alkohol elégtelen minőségű volt, Xántus úgy segített a helyzeten, hogy egy gallonnyit 85 fokos kórházi alkoholra cserélt, és figyelmeztette Bairdet, hogy bármikor, amikor alkoholt küld neki, az alkoholos hordót tegye egy ládába, az üres helyet töltsse ki szalmával, láda kulcsát pedig tegye külön dobozba, hogy ne keltse fel az emberek figyelmét, mert ha megtalálják, mindig megisszák, és a hordóit vízzel töltik föl.³¹⁴

Xántus számára a gyűjtés nem annyit jelentett, hogy minden fajból egy példányt vagy egy párt kellett beszereznie, hanem azt, hogy annyi duplumot, amennyit csak tudott, hiszen a tudományos intézetek nagyarányú cseréket bonyolítottak le egymás között. Xántus a különböző állatcsoportok leírására specializálódott kutatók megbízásait is teljesítette, de az ő feladata volt az úgynevezett leíró katalógus és egyfajta leltárkönyv (*General Register*)

³¹⁰ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. június 5. SIARU 7212.

³¹¹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. június 29. SIARU 7212.

³¹² Spencer F. Baird levele, Washington, 1858. január 31. Idézi ZWINGER 1986a: 81.

³¹³ Csorba Gábor írásos közlése, 2020. április 6.

³¹⁴ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. június 5., augusztus 28. SIARU 7212.

vezetése is.³¹⁵ Az előbbi kézzel készült leírásai voltak, melyek egy-egy faj esetében akár egy egész oldalnyi szöveget jelentettek, míg az utóbbi az egyes példányok és méretadataik rögzítésére szolgáló előre nyomtatott lap. 1857 szeptemberében, mindössze négy hónappal Fort Tejonba érkezését követően, Xántus egy 154 fajból álló leíró katalógust³¹⁶ küldött Washingtonba. Xántusnak azért is igyekeznie kellett, mert ebben az időszakban szinte késhegyre menő verseny zajlott a természetrajzi gyűjtők között, akiket a Fort Tejonhoz hasonló kedvező, jól ismert gyűjtési helyszínek mágnesként vonzottak. Egyik levelében Xántus sorra vette azokat a gyűjtőket, akikkel versengenie kell. Hammondot és Cassidyt nem tekintette konkurenciának, Balduin Mollhausenről, aki 1857 novemberében bukkant fel Fort Tejonban, pedig azt jegyezte meg, hogy jó példányokat szerez be, és ebben nem tudja megakadályozni. Akitől igazán tartott, az Thomas Bridges (1807–1865) az 1856 és 1865 között San Franciscóban élő angol botanikai gyűjtő volt, mivel „...ő abszolút felkészült gyűjtő, és tevékenységével az én saját terepemet fenyegeti”, ráadásul az újságokban közreadott felhívásokban magas árat ígért a neki küldött példányokért.³¹⁷

Xántus 1857 novemberében indította útnak első küldeményét Fort Tejonból. A nyolc láda 76 emlőst, 716 madarat, 72 koponyát, 17 csontvázat, 24 fészket tojással együtt, 17 palack rovar, egy doboz lepkét, egy hordó alkoholban konzervált egyéb állatot és háromkötegnyi növényt tartalmazott. 1858 októberében, miután a 21. ládáját is útnak indította, kezdte úgy érezni, hogy a Fort Tejon körüli élőhelyeket kimerítette: a kaliforniai kondor kivételével minden madárfajt megszerzett, és az emlősök közül is mindössze öt faj, a nagy farkas, a bűzös borz, a prérikutya, a hód és a vidra hiányzott a gyűjteményéből.³¹⁸ 24., egyben utolsó ládáját 1858. november 16-án küldte el Fort Tejonból. A szokásosnak mondható gyűjtemény – három emlős, tíz madár, fészkek tojásokkal együtt, öt doboz rovar – mellett „nagyon figyelemre méltó ásványokat” is tartalmazott,³¹⁹ jelezve Xántus gyűjtéseinek a biológián túlnyúló körét. Ezt követően, már San Franciscóból indított útnak még két ládát: az egyiket madarakkal és emlősökkel, a másikat olyan tartalommal, amit korábban soha nem gyűjtött: egy „tejoni íj nyilakkal, néhány egyéb tárggyal”.³²⁰ A tárgyakról és szerzési körülményeiről semmi továbbit nem árul el, de a mai napig

³¹⁵ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. november 24. SIARU 7212.

³¹⁶ Fort Tejon, 1857. szeptember 30. SIARU 7212.

³¹⁷ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. április 15. SIARU 7212.

³¹⁸ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. október 18. SIARU 7212.

³¹⁹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. november 16. SIARU 7212. Ugyanaz év szeptemberében már küldött száz darab ásványnak nevezett mintát: „bazalt konglomerátumokat, lazuli formációkat, üvegesedett széndarabokat és aranytartalmú kvarcokat”, majd októberben pontosabban meg nem határozott ásványdarabokat.

³²⁰ Xántus levele Bairdnek, San Francisco, 1859. február 11. SIARU 7212.

megtalálhatók a washingtoni Smithsonian National Museum of Natural History gyűjteményében³²¹ mint a Tejoni Indiánrezervátumból származó darabok, amelyek a mások mellett ott élő chumash, kitanemuk, serrano, tataviam és tongva indiánok kultúrájához köthetők (43a–b ábra).

A gyűjtéseket ugyan Xántus maga végezte, de a nagytestű állatok beszállítása komoly gondot okozott számára, ha éppen nem állt rendelkezésére ló. Egy alkalommal tíz dollárt kellett fizetnie az elejtett hegyi kecskék öszvéren történő szállításáért. A beszerzett példányok dokumentálása és preparálása után következett a csomagolás, amihez nagyon hiányoztak a nagy ládák, s mint írta, a szobája a padlótól a mennyezetig tele volt bőrökkel és egyéb dolgokkal. A nagyon nagy méretű bőrökhöz 4 dollárért külön ládát kellett csináltatnia.³²²

Gyűjteményeinek kontinensen átívelő továbbítására két lehetőség állt a rendelkezésére. Az egyik a szárazföldi út, az éppen 1858-ban elindított Overland Mail Company vagy Southern Overland Mail Company lovas postakocsijaival, a másik a Panamán keresztüli tengeri szállítás. Az előbbi társaságban Xántus nem bízott, mert kocsijainak fele útközben felmondta a szolgáltatást, és nem lehetett arra számítani, hogy a téli időszakban 35-40 napnál rövidebb idő alatt megteszi az utat. A másik társaság bár gyorsabb volt, St. Louisig vagy Memphisig legalább 24, onnan pedig Washingtonig további négy nap volt az út.³²³ A tengeri szállítás New York és San Francisco között 23 napot vett igénybe, és ehhez jött még további 4-5 nap Fort Tejonig. Ennek megvolt az az előnye, hogy a Panama Mail térítésmentesen szállította a küldeményeket a Smithsonian Institutionnak, igaz, a Fort Tejon és San Pedro közötti, majd onnan San Franciscóba történő szállítását Xántusnak kellett fedeznie. A magas szállítási díjak miatt nem tudta igénybe venni a kormányzati szállító kocsikat (MADDEN 1949: 61, 69), mentességet pedig hiába kért. Egy alkalommal az erőd szállásmestere azzal utasította el egy Forbes által San Franciscóból küldött csomag továbbítását, hogy „...nem vagyok a maga ügynöke, szerezzon valaki mást vagy visszaküldöm a csapdáit”.³²⁴ Xántus kénytelen volt a szabadpiacról igénybe venni ezt a szolgáltatást. Fort Tejon és San Pedro között az áruk szállítási költsége fontonként 10 cent volt. Szerencséjére 1857 novemberében sikerült fontonként öt cent szállítási díjért útnak indítani első washingtoni küldeményét, amiért összesen 90 dollárt fizetett.³²⁵

³²¹ Department of Anthropology, Ltsz. E2058-0.

³²² Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. március 1. SIARU 7212.

³²³ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. október 18., október 20. SIARU 7212.

³²⁴ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. április 15. SIARU 7212.

³²⁵ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. november 16. SIARU 7212.

Amint az eddigiekből látható, Xántusnak igen szerteágazó és az adott körülmények között különösen nehéz feladatokkal kellett megbirkóznia, ráadásul egyedül, egy olyan közegben, amely egészen más célokat szolgált, és amelynek vezetői aligha vették jó néven, ha a hierarchiára épülő rendszerben valaki rendre megpróbált kilépni az általuk megszabott keretek közül.

Xántust már Fort Tejonba érkezésekor az a kellemetlen hír fogadta, hogy a Bairddel jó viszonyt ápoló Gardiner kapitány elkerült az erődből, és közvetlen felettese, Peter G. S. Ten Broeck, a helyőrség orvosa semmi érdeklődést nem mutatott a természettudományok iránt. „Ritkán kerülök bárminemű érintkezésbe vele”, írta Xántus Bairdnek, akit már ekkor arra kért, hogy járjon közbe az érdekében, és kérje meg Ten Broeckot, hogy könnyítse meg az ottani felfedezőútjait, és biztosítson némi időt arra, hogy távolabbi vidékre is eljuthasson.³²⁶

Xántus kérésére Baird már a következő hónapban levelet küldött Ten Broecknak. Ebben olyan értelmes és iskolázott úriemberként festette le Xántust, aki hosszú évek óta a természettudományoknak szentelte magát, és fáradhatatlanul dolgozott előbb Dél- és Közép-Amerikában, majd az Egyesült Államokban, és Fort Riley-ből kivételesen értékes zoológiai és botanikai gyűjteményeket juttatott a Smithsonian Institutionnak. Arra kérte Ten Broeckot, hogy legyen a segítségére Xántusnak, annál is inkább mert Fort Tejon környéke az Egyesült Államok feltáratlan vidékei közül a legérdekesebb.³²⁷ Baird levele nem maradt hatástalan: az orvos nem csupán ígéretet tett neki, hogy minden tőle telhető segítséget megad beosztottjának,³²⁸ hanem közölte Xántussal, nem csak az ellen nincs kifogása, hogy szolgálati feladatainak ellátását követően vadászni menjen, de az ellen sem, hogy három-négy napos kirándulást tegyen a Kern folyóhoz és a Tulare-tavakhoz.³²⁹

Ennyi idő távlatából nyilvánvalóan lehetetlen megítélni kettejük viszonyát. A katonai jelentések szerint Ten Broeck dicséretesen látta el feladatát, Xántus viszont arra panaszkodott, hogy főnöke tevékenysége abban merült ki, hogy a hónap elején és végén névsorolvasást tartott, egyébként pedig Los Angelesben tartózkodott, és Xántusnak kellett a kórházban helyettesítenie. Annyi azonban bizonyos, hogy előjáró és beosztott viszonya

³²⁶ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. június 5. SIARU 7212.

³²⁷ Spencer F. Baird levele Peter G. S. Ten Broecknak, Washington, 1857. július 17. Idézi ZWINGER 1986a: 20–21.

³²⁸ Spencer F. Baird levele Xántusnak, Washington, 1857. október 17.

³²⁹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. november 24. SIARU 7212.

csupán átmenetileg rendeződött, mert egy hónappal később Xántus már azt írta Bairdnek, hogy Ten Broeck mindent megígért, de az ígéretnél soha nem jutott tovább.³³⁰

Nem volt nagyobb szerencséje Xántusnak az erőd parancsnokával sem, aki szintén nem tolerálta szolgálati rendtől eltérő tevékenységét. Xántus kifejezetten miatta kiadott parancsnak tekintette, amikor megtiltotta, hogy a közkatonák a helyőrség határain, azaz egy négyzetmérföldön belül fegyvert használjanak. Ekkor Xántus a parancsnokhoz fordult azzal, hogy a tisztek addig megértették céljait, és megkérte a parancsnokot, hogy engedélyezze számára a vadászatot, Blake őrnagy engedélyezte, hogy havonta egyszer, illetve amennyiben jól viseli magát, kétszer vadásson. Xántus különösen azért viselte nehezen a korlátozást, mert közeledett a gazdag zsákmánnyal kecsegető tavaszi vadászdíny. Végül jobb híján úgy döntött, hogy fészkeket, növényeket és bogarakat fog gyűjteni.³³¹ Ennél persze többet is tett. Ismét pártfogójához fordult. Mivel Baird számára Xántus gyűjtőmunkája különösen fontos volt, mozgósította apósát, hogy írjon az erőd parancsnokának.³³² Blake őrnagy némi sértettségről tanúskodó válaszában leszögezte, hogy nemcsak ő, hanem dr. Ten Broeck is minden lehetőséget biztosított Vesey kórházi ápoló számára, hogy gyűjtést végezzen az intézet számára. Alig van nap, hogy ne jutna el az erődön kívülre, hogy gyűjteményeit kiegészítse, és biztosítja a tábornokot afelől, hogy minden alkalmat megteremtene számára a tudományos kutatáshoz, amennyiben az nem akadályozza feladatai ellátásában. Állítása szerint Xántus soha nem jelezte, hogy több lehetőséget szeretne annál, mint amivel rendelkezik.³³³

A tábornok levele nyomán Xántus helyzete rendeződni látszott. Blake őrnagy nem csak arra kérte, hogy készítsen ki számára néhány madarat, hanem egyúttal azt is parancsba adta, „...hogy a kórházi ápoló engedélyt kap arra, hogy akkor és ott vadásson, ahol csak akar, akár még sorakozó alkalmával is”. Xántus egy egész sor madár elejtését kapta feladatul; csupán azt sajnálta, hogy túl későn ahhoz, hogy a tavaszi madárvonulás során vadászhasson.³³⁴

Egészen addig pillanatig, hogy gyűjteményei Washingtonba érkeztek, Xántus és Baird céljai teljesen egybevágtak, mindketten a lehető legátfogóbb és legnagyobb gyűjteményt akarták létrehozni. Ám attól a pillanattól kezdve, hogy a gyűjtemények

³³⁰ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. december 28. SIARU 7212. Xántus annyira sérelmesnek érezhette ezt a helyzetet, hogy még két évvel később, egy, a Szent Lukács-fokról küldött levelében is hosszasan beszámolt Ten Broeck sorsáról, aki italozása miatt alkalmatlanná vált feladatai ellátására, és akit később elbocsátottak a szolgálatból. Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. április 7. SIARU 7212.

³³¹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. február 18. SIARU 7212.

³³² Spencer F. Baird levele Xántusnak, Washington, 1858. március 31. Idézi ZWINGER 1986a: 116.

³³³ G. A. H. Blake levele Sylvester Churchillnek, Fort Tejon, 1858. május 14. SIARU 7212.

³³⁴ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. május 15. SIARU 7212.

bekerültek a Smithsonian Institutionba érdekeik, legalábbis részben elváltak egymástól, ami árnyékot vetett kettejük kapcsolatára. Xántus úgy tekintett a Smithsonianre, mint ami pusztán gyűjteményeinek őrzési helye mindaddig, amíg vissza nem tér Washingtonba. A „*Clara pacta – boni amici*” latin mondás jegyében már 1857 novemberében kifejtette gyűjteményeivel kapcsolatos elképzeléseit. Emlékeztette Bairdet az általa javasolt megállapodásukra, miszerint az általa küldött gyűjteményeket érintetlenül megőrzi mindaddig, amíg ő meg nem érkezik, kivéve, ha olyan példányról van szó, amelyből rendelkezésre áll duplum, illetve korábbi már ismert és leírt faj. Ez esetben az intézet kiemelhet és használhat példányt a gyűjteményből. Mindezzel együtt igényt tart arra, hogy a gyűjteményét olyan különálló teremben tárolják, ami elkerülhetővé teszi, hogy más gyűjteménnyel összekeveredjen, mivel nem volt elegendő ideje arra, hogy minden példányt a feltétlenül szükséges információk mellett saját nevével címkézzon fel. Levelének folytatásából derül ki, hogy miért tartotta fontosnak az előbbieket. Mint írta, évek óta keményen dolgozik, és mind ez ideig semmiféle elismerést nem kapott, de most magáért is szeretne tenni valamit, valamilyen nagyobb lélegztvételi memoárt írni a kaliforniai gyűjteményéről, különösen a madarokról. A halakkal, rovarokkal és egyéb állatcsoportokkal nem kívánt foglalkozni, és amennyiben Baird talál új madárfajokat – és reméli, hogy igen – és azokat fel kívánja használni készülő munkáiban, nincs kifogása a leírásuk ellen, de azt kéri, hogy az ő neve alatt kerüljenek publikálásra, mégpedig oly módon, hogy az első a „Hammondii”, a második pedig a „Bardii” nevet viselje.³³⁵

Gyűjteményeinek sorsa később is rendre témája volt levélváltásaiknak, és Xántus később még egyértelműbben kifejtette, miért fontosak számára gyűjteményei: „Visszatérésemet követően magam kívánok publikálni valamely memoárt egész gyűjteményemről, ami – minden kétséget kizáróan – nagyobb hitelt fog biztosítani nekem, mint bármi más, és bizonyos pozícióhoz fog juttatni a tudomány világában.”³³⁶

Noha Baird ígéretet tett arra, hogy gyűjteményeit másokétól elkülönítve fogják tárolni,³³⁷ az azonban teljességgel lehetetlen volt, hogy egészen a visszatéréséig érintetlenül hagyják őket és hogy teljes gyűjteményét memoár formájában publikálja. Ugyanis ez volt az az időszak, amikor vasúti nyomvonalak felmérésének eredményeként valósággal ömlöttek a gyűjtemények Washingtonba. Baird irányítása alatt egy sor, a biológia különböző ágaira specializálódott tudós dolgozta fel a gyűjtemények egyes csoportjait, azzal a céllal, hogy

³³⁵ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. november 16. SIARU 7212.

³³⁶ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. január 15. SIARU 7212.

³³⁷ Baird levele Xántusnak, Washington, 1858. január 17. Idézi ZWINGER 1986a: 73.

feltárják az amerikai nyugat éppen csak hogy felfedezett flóráját és faunáját. Az olyan tudósok, mint John L. LeConte és John Cassin philadelphiai entomológus és ornitológus, Joseph Leidy pennsylvaniai paleontológus és parazitológus, vagy Asa Gray és John Torrey harvardi botanikus – akiknek maga Xántus ajánlotta fel botanikai gyűjteményét feldolgozásra azzal, hogy nagyon kíváncsi rá, mit is gyűjtött³³⁸ – szorosan együttműködtek, és készek voltak megosztani egymással tudásukat. Ilyenformán teljesen elképzelhetetlen volt, hogy egy olyan fontos gyűjteményt, mint amilyen Xántusé, ki lehessen vonni a kutatás alól, mint ahogy az is, hogy egy Xántushoz hasonló képzetlen terepi természetbúvár, aki ugyan folyamatosan képezte magát a különböző amerikai tudományos műhelyekből beszerzett publikációkból, megbirkózott volna a biológia csaknem valamennyi ágát felölelő gyűjtemény leírásának hatalmas feladatával (MADDEN 1949: 80).

A mielőbbi tudományos feldolgozás mellett Baird másik fontos célja az volt, hogy a Smithsonian Institutionba került duplumokból más, részben európai intézményekkel cseréljen. Ez erősen sértette Xántus érdekeit, aki európai múzeumoknak történő eladásból szeretett volna pénzhez jutni. „Ha a fő európai múzeumok megkapják ajándékba az általam gyűjtött példányokat, kinek fogok én bármit is eladni abból a gyűjteményből, amit éjt nappallá téve állítottam össze, és amire nyomorult fizetésem minden centjét költöttem?” – szegezte a kérdést Bairdnek.³³⁹ A tudományos reputáció mellett ez legalább olyan fontos volt számára. Azért vállalt minden nehézséget, tette magát „a gyűjtés tökéletes rabszolgájává”, viselte el olyan emberek arcátlanságát, akiknek „intellektuális képességei a nulla alatt vannak” és hozott annyi anyagi áldozatot, hogy valamennyi bevételre tegyen szert vagy legalább kiadásai egy részét visszaszerezze.³⁴⁰ Gyűjtött példányai eladásából remélhette, hogy megszilárdítja anyagi helyzetét, ami már csak azért sem lehetett mellékes számára, hogy kedvező képet mutasson magáról a családjának és otthoni ismerőseinek.

Habár eredeti szándéka eltérő volt, Xántus végül elfogadta Baird javaslatát, hiszen mi mást is tehetett volna. Ahhoz azonban ragaszkodott, és ebben partnerre talált Bairdben, hogy a Smithsoniannek és a philadelphiai akadémiának járó példányok után a harmadpéldányokat a Magyar Nemzeti Múzeum kapja meg, és megelégedett azzal, ha gyűjteménye maradéka visszahoz neki annyi pénzt, amennyit könyvekre költött.³⁴¹ Xántus annyira fontosnak tartotta, hogy a hazaküldött példányok jó minőségűek és hibátlan

³³⁸ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. szeptember 18. SIARU 7212. Levelei alapján Xántus mindegyikükkel személyes kapcsolatban állt.

³³⁹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. január 15. SIARU 7212.

³⁴⁰ Uo.

³⁴¹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. augusztus 28. SIARU 7212.

állapotúak legyenek, hogy külön megkérde Bairdet, csak tökéletesen kitömött példányokat küldjön, mindegyiken legyen rajta az általa erre a célra készített felirat, csatoljanak hozzájuk listát, csomagolják őket gondosan, és ha szükséges, Baird alkalmazzon erre a célra valakit, akinek ő bármilyen összeget hajlandó fizetni a munkájáért. Még arra is volt gondja, hogy megnevezze a Nemzeti Múzeum brémai képviselőjét, mert ez a cég kellő gondossággal továbbítja a küldeményeket, de ha Baird ismer alkalmasabbat, küldje azzal a dobozokat, csak biztonságban érkezzenek meg Pestre.

Xántus nemcsak Bairdet bízta meg azzal, hogy gerincesgyűjteményéből egy teljes sorozatot juttasson el a Nemzeti Múzeum számára, hanem ő maga is felvette a kapcsolatot a múzeummal. A kapcsolatfelvétel már louisianai tartózkodása idején, évekkel korábban megtörtént, amikor felajánlotta gyűjtőmunkáját, és utasítást kért a gyűjtendő példányokat illetően, de a Fort Tejonból küldött levele szerint a válasz már nem jutott el hozzá. Ekkor küldött újabb levele szerint „...a jelenlegi gyűjteményeim oly számra szaporodtak [hogy ...] a küldeményeket megkezdtém s szünet nélkül folytatni fogom [...] irtam a Smithsonféle intézetnek Washingtonba (hol egész gyűjteményem deponálva), hogy gerinces állataimból példányokat szedjenek ki, s indítsák tüstént utnak a magyar nemzeti museum számára [ez a gyűjtemény...] oly complet leend, minökhöz hasonló alig létezik europai museumban még [...] A példányok mindegyike nyomtatott név- és mértékjegyzékemmel látva el, s a példány kézrekerítése napjával.” (44. ábra.) Nem csupán az általa beszerzett kaliforniai anyagot kívánta eljuttatni a Nemzeti Múzeumnak, hanem szándékában állt az egész észak-amerikai faunát bemutatni, oly módon, hogy amit ő nem tud elejteni, azt csere útján szerzi meg és küldi el a múzeumnak. Motivációját levelének végén árulja el: ha ez megtörténik, akkor kéri, hogy gyűjteményét a neve alatt külön teremben állítsák ki a Nemzeti Múzeumban (XÁNTUS 1859a: 2859): a hazai tudósok és múzeumlátogatók tanulmányoznivalókkal történő ellátása mellett legalább olyan fontos volt számára a távolba szakadt hazafi nevének megörökítése és a „tudomány világában” megszerezni kívánt pozíció.

Talán a múzeumtól kapott visszajelzés hiányának tudható be, hogy egyik levélében arra kérte Bairdet, gyűjtött példányainak harmadik sorozatát a Magyar Királyi Természettudományi Társulatnak küldje el.³⁴² Ma már aligha kibogozható, hogy a Nemzeti Múzeumnak küldött vagy egy másik gyűjteményről van-e szó, de fél évvel Xántus Nemzeti Múzeumnak küldött levelét követően Szabó József titkár a társulati ülésen ismertette Xántus levelét és küldeményét, egy „Kaliforniában szerzett madárgyűjtemény”-t, melyet a Nemzeti

³⁴² Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. december 22. SIARU 7212.

Múzeumnak adtak át, ahogy „...minden természettudományi tárgyait is, melyeket szerezni alkalma lesz”. Fáradozásainak elismeréseképpen Xántust a társulat pártfogó tagjává választották.³⁴³

Akárhogy történt is, Xántus küldeményei 1859-től folyamatosan érkeztek a Nemzeti Múzeum legkülönbözőbb gyűjteményeibe. Elsőként „Xántus János hazánkfia által Déli-Califomián gyűjtött és felszólítása következtében a washingtoni Smithsonian Institution által más éjszak-amerikai egyesült államokból származó példányokkal szaporított állatrajzi gyűjtemény”.³⁴⁴ Az állatok között olyan különlegességek is voltak, mint a *Vireo cassinii* madárfaj, melyet Xántus fedezett fel, nevezett el John Cassin ornitológus után és írt le először, de olyan hatalmas állatok is érkeztek, mint az amerikai bölény, a grizzly medve, vagy a puma. Külön érdekessége az anyagnak, hogy ellentétben sok más gyűjtővel, akik jószerivel csak a nagytestű, vadászható állatok megszerzésére törekedtek, Xántus nagy gondot fordított az igen sok fajjal képviselt kisemlősök begyűjtésére is. Így segítségével jutott hozzá a múzeum számos mókus- és ürgefajhoz, nyúlfélehez és többféle kisragadozóhoz (TOPÁL–CSORBA 1994: 48).

A Nemzeti Múzeum Xántus által Fort Tejon környékén gyűjtött növényeket is kapott, ugyancsak a Smithsonian Institution közvetítésével. Az intézetbe került botanikai anyagot a Xántus által is említett két botanikus dolgozta fel és publikálta, több új fajt Xántusról nevezve el, majd a duplumokból készült herbáriumi lapokat legalább négy másik intézménybe (Párizs, London, Dublin), köztük a pesti Nemzeti Múzeumba is eljuttatták, ami összesen 122 növényt jelentett.³⁴⁵

Xántus azonban nem csupán a múzeumokra gondolt. 1859 elején Fort Tejonban gyűjtött magokat küldött a pesti Botanikus Kertnek, alighanem amerikai mintát követve. Az akkoriban a Mezőgazdasági Minisztérium alá tartozó Szabadalmi Hivatal ugyanis felhívást bocsátott ki olyan erdei fák magvainak begyűjtésére, amelyek potenciálisan alkalmasak lehetnek új kultúrnövények nemesítésére (ZWINGER 1986a: 207). A felhívásra Xántus is gyűjtött be magokat, és ezekből küldetett a Smithsonian Institutionnal Pestre is.³⁴⁶ Családjáról sem feledkezett meg. Az intézeten keresztül küldött édesanyjának „néhány

³⁴³ *Vasárnapi Ujság* 1859. július 31. 6(31): 369. Bairdnek írott előző levelében Xántus azt állította, hogy az 1841-ben létrehozott Magyar Királyi Természettudományi Társulatnak alapításától, azaz 16 éves korától tagja volt, aminek ellentmond az 1859-ben történt pártoló taggá választása.

³⁴⁴ *A magyar nemzeti Múzeum természetiek tárának gerinczes állatok osztályába ajándok és szerzemény útján 1850ki január 1e óta begyűlt tárgyak jegyzéke*. MTM TGy.

³⁴⁵ Pifko Dániel írásos közlése 2019. május 24. *Jegyzéke azon californai növényeknek, melyeket Xántus János hazánkfia gyűjtött és ajándékozott, megküldettek a Smithsonian Institution által 1861-ben*. TTM TGy.

³⁴⁶ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1859. január 3. SIARU 7212.

különleges csecsebecsét”, dél-amerikai pénzeket, apró madarakat, csörgőkígyóbőrt, szarvasbékát, aranydarabokat.³⁴⁷

Fort Tejon-i tartózkodása alatt Xántus nemcsak a hazai tudományos intézményekkel vette fel a kapcsolatot, hanem újjáélesztette hírlapi tudósításait is, amiből annak idején, londoni tartózkodása alatt jövedelemre tudott szert tenni. Egyik levelében panaszkodott is Bairdnek, hogy a gyűjtés annyira lefoglalta minden idejét és energiáját, hogy feladta magyarországi „irodalmi levelezését”, ami havonta valamennyit hozott neki a konyhára.³⁴⁸ Első „naplótöredékei” a *Magyar Néplap* 1857. május 13-i és 20-i számában jelentek meg. Ezt követően kereste meg Prépost István azzal, hogy édesanyja révén megismerte Amerikából küldött leveleit, s azt kérte tőle, hogy a leveleket lemásolhassa, majd fia engedélyével kiadhassa.³⁴⁹ Xántus válaszában fenntartásait fogalmazta meg arra való hivatkozással, hogy leveleit nem közzétételre szánta, s olyan, Amerikában élő honfitársainak magánéletére vonatkozó adatokat is tartalmaznak, amelyek nem a nyilvánosság elé valók. Végül azt a feltételt szabta Prépostnak, hogy közlés előtt küldje el neki a megjelentetni kívánt változatot, amit ő átolvasás és javítás után visszaküld, s akkor már publikálható lesz.³⁵⁰ Ehhez Xántus október 10-én kelt levelében járult hozzá.³⁵¹ A kötet 1858-ban napvilágot látott Prépost „közlésében” a Lauffer és Stolp kiadónál.³⁵²

Levelei olyan népszerűséget értek el, hogy egy újabb munkájának a megjelentetése is szóba került. E körül azonban a nyilvános sajtópolémiaig jutó nézeteltérés robbant ki az érintettek között. Prépost ugyanis, arra hivatkozva, hogy Xántus munkáit egyedül neki van joga megjelentetni, csaknem az összes hazai lapban³⁵³ tiltakozást jelentetett meg arra az esetre, ha bárki az ő engedélye nélkül Xántustól származó kéziratot merne elfogadni és megjelentetni (HUNFALVY 1858). Prépost követelésének jogosságát Xántus édesanyja egy Pesti Naplóban megjelentetett nyilatkozatban cáfolta. Eszerint a levelek kizárólagos tulajdonosa ő, és csak arra adott felhatalmazást Prépostnak, aki perrel fenyegette őt, ha a fia által küldendő leveleket nem adja át neki, hogy kizárólag az 1857 októberéig érkezett leveleket jelentesse meg, a továbbiak kiadását pedig megtagadta tőle.³⁵⁴ Ilyen előzmények után Xántus minden kapcsolatot megszakított Préposttal, és következő, *Utazás Kalifornia*

³⁴⁷ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. november 16. SIARU 7212.

³⁴⁸ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. január 15. SIARU 7212.

³⁴⁹ Prépost István levele Xántus Jánosnak, idézve a *Pesti Napló* 1858. november 24. 9(2637).

³⁵⁰ Xántus levele Prépost Istvánnak, Cañon del Tejon, 1857, szeptember 20. OSzK Levelestár.

³⁵¹ *Vasárnapi Ujság* 1858. október 24. 5(24): 516.

³⁵² A Xántusnétól megszerzett levelek kiadó jogát Prépost a Lauffer és Stolp kiadónak adta el. Lauffer Vilmos közleménye, *Pesti Napló* 1859. február 15. 10(2703).

³⁵³ Lásd például *Magyar Néplap* 1858. 86. sz. *Vasárnapi Ujság* 1858. október 24. 5(24): 516.

³⁵⁴ Xántus Ignácné levele, Pápa, 1858. november 13. *Pesti Napló* 1858. november 24. 9(2637).

déli részeiben című könyvét a más, hasonló útleírásokat is gondozó Hunfalvy János bevezetőjével a Lauffer és Stolp kiadásában jelentette meg.³⁵⁵ Xántus ez esetben is bőségesen merített más szerzők műveiből. Ahogy Madden (1949: 224) fogalmazott, ezúttal három felfedező, James W. Abert (1848), William Hemsley Emory (1848) Jonathan Letherman (1855) műve esett Xántus „plagizáló támadása alá”. Műve első részében Xántus a Los Angelesből Fort Tejonig tartó utat írja le, amelyet Bairdnek írott leveleinek tanúsága szerint 1857 májusában valóban megtett.³⁵⁶ A Tejon és a tejoni indiánokról szóló második fejezet teljes egészében Letherman *Sketch of the Navajo Tribe of Indians* című munkájából való átvétel. Könyvének harmadik, a Kaliforniai-félszigetről szóló részét, amely az egész kötet kétharmadát foglalja el, és egy San Diegótól a San Bartolomé-öbölíig tartó tengeri, majd onnan La Pazba menő szárazföldi expedíciót ír le, amit Xántus elmondása szerint a szövetségi kormány pártfogásával hajtott végre 1858 tavaszától, valójában Emory³⁵⁷ és Abert beszámolóiból vette át. Nem is csoda, hiszen 1857. május közepe és 1859. január vége között Fort Tejonban szolgált, és nemegyszer panaszkodott arról Bairdnek írt leveleiben, hogy alig volt lehetősége egy mérföldnél nagyobb távolságra elhagyni az erődöt. Az *Utazást* illusztráló nyolc litográfia alatt „Rajzolta Xántus J., 1858” megjegyzés szerepel, ám Madden (1949: 229) szerint közülük legalább hat más műből származik, hasonlóan a kötetet záró térképhez (45a–b ábra).

Találgatásokon túl, máig nincs megbízható magyarázat arra, hogy mi vitte rá Xántust mások műveinek plagizálására, annál is inkább, mivel saját élményei, tapasztalatai is elég érdekesek lettek volna a hazai érdeklődés felkeltésére. Leginkább talán az elismertség utáni vágy motiválhatta. *Levelei* összeállításakor minden szempontból sikertelen első amerikai évei után volt, amikor jobb megélhetés híján az amerikai hadsereg kötelékébe menekült. Minden bizonnyal erősen vágyott a hírnévre, és amellet, hogy maga is komoly anyagi szükségét szenvedett, családja is nehéz helyzetben volt, ami némi magyarázattal szolgálhat mások népszerű művének sajátjaként való megjelentetésére. Ezzel szemben 1860–1862-ben már komoly tudományos teljesítménnyel rendelkezett, és jogosan kivívott elismertséggel büszkélkedhetett. Mind szakmai reputációban, mind anyagilag volt mit kockáztatnia tudományos támogatóinak elvesztésével. Ezért is különösen érthetetlen az a plágium, amit azzal követett el, hogy a Magyar Természettudományi Társulat kiadásában *Utasítás természetrajzi tárgyak gyűjtésére, elkészítésére, megtartására és tovaszállítására* címen

³⁵⁵ Lauffer Vilmos közleménye, *Pesti Napló* 1859. február 15. 10(2703).

³⁵⁶ Xántus levelei Bairdnek, San Francisco, 1857. május 4. és Fort Tejon, 1857. június 5. SIARU 7212.

³⁵⁷ Xántus egy Bairdnek írott levelében kért egy példányt belőle. Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. július 20. SIARU 7212.

(XÁNTUS 1862a) a saját neve alatt jelentette meg legfőbb pártfogójának, Bairdnek 1856-ban kiadott munkáját.³⁵⁸

Fort Tejon-i szolgálata alatt Xántusnak egy további, számára ugyancsak kellemetlen üggyel kellett megbirkóznia, a Madarász Lászlóval megosztott iowai földbirtokának ügyével. Egy, a kongresszus által 1858. május 11-én elfogadott törvény ugyanis kimondta, hogy azok az Iowában megtelepedett magyarok, akiket az 1855-ös elnöki rendelet mentesített az általuk igényelt föld megvásárlása alól, maximum 160 acre területnagyságig továbbra is jogosultak maradnak bármilyen más későbbi igénylővel szemben, amennyiben folyamatosan helyben laktak, és a megszerzett földön befektetéseket (*improvement*) eszközöltek.³⁵⁹ Az elfogadott törvény, függetlenül attól, hogy eszközölt-e bármiféle befektetést az általa igényelt földön, lehetetlen helyzetbe hozta Xántust, hiszen ő még az igény benyújtásának évében elhagyta Iowát és belépett az amerikai hadseregbe, tehát nem felelt meg az ott-tartózkodás feltételének. Birtokának elvesztése számítása szerint legalább 10 000 dollárt veszteséget jelentett volna neki,³⁶⁰ ezért érdemesnek látta ügyvédet fogadni, arra való hivatkozással, hogy amíg ő a hadsereg kötelékében az amerikai államot szolgálja, más ugyan, de az ő nevében művelte a földjét. Sőt Baird közbenjárását is kérte, elküldve neki az előzőekben már idézett levelet, amelyben azt állította, hogy csaknem két éven át élt Iowában – ez a valóságban valamivel több mint egy volt –, és a neki juttatott földön jelentős beruházásokat hajtott végre, majd a hadsereg kötelékébe lépett, és azóta is a szolgálatában áll. Állítása szerint a hadseregbe történő belépésekor Madarászra bízta a birtokát, aki azonban a közöttük kialakuló személyes ellentét miatt felhagyott a művelésével, és most arra való hivatkozással tagadta meg visszaszolgáltatását és vitte bíró elé az ügyet (valójában kiigényelte Xántus földjét), hogy Xántus évek óta nem él ott és abbahagyta a fejlesztését.³⁶¹ Ahogy az ilyen birtokvitákban lenni szokott, a helyzet meglehetősen bonyolult és többféleképpen is értelmezhető volt. Egy Smithsonian Institutionban fennmaradt birtokrendezési vázlat magyarázószövege szerint a Xántus számára 1855. január 22-én

³⁵⁸ Egy korabeli hírlapi tudósításban egyenesen az szerepel, hogy „Xantus János, a csendes tengeren, Revilla Gigedo szigeteken mulatását egy magyar munka írására használá, [...] melyet a múlt hetekben a múzeumi igazgatóságnak kiadás végett elküldött. E munkára már régóta voltak jegyzetei, melyeket a nevezett szigeteken való tartózkodása alkalmával rendbeszedett...” *Hölgyfutár* 1861. április 25. 12(50): 398.

³⁵⁹ Az Egyesült Államok Kongresszusának 1797. számú törvénye, XXXVI. fejezet: An Act for the relief of the Hungarian Settlers upon certain Tracts of Land in Iowa. 1858. május 11.

³⁶⁰ Az 1841. évi elővásárlási törvény (*Preemption Act*) 160 acre kiterjedésű birtokig 1,25, illetve 3,09 dollár/acre árat állapított meg a szövetségi kormány birtokában levő földön élő „földfoglaló” telepéseknek. Pomutz György újbudai földbirtokos szerint a Xántus által igényelt helyen fekvő egy acre föld ára 8-10 dollár, amit az is befolyásolt, hogy attól 15 mérföld távolságban húzódott az éppen akkor épülő Burlington–Missouri vasútvonal. Feladó nélküli levél R. H. Mussernek, Újbuda, 1858. december 16. SIARU 7212.

³⁶¹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. október 8. SIARU 7212.

fenntartott földterület egy része már 1854 végén bejegyzésre került Madarász László számára, a bejegyzéseket pedig 1856 óta jóváhagyták (46. ábra).³⁶²

Amikor a Xántus által felfogadott ügyvéd, R. H. Musser megkereste az illetékes földhivatalt,³⁶³ azt a választ kapta, hogy a törvény alapján ketten is, egyikük Ladislaus Madarász, elővásárlási igényt nyújtottak be a szóban forgó területre, de az eljárást felfüggesztik, amennyiben Xántus 12 hónapon belül bizonyítani tudja ottélését és a birtok művelését.³⁶⁴ A kérdéses ügyben az Újbudán élő Pomutz György levélben fejtette ki álláspontját Xántus ügyvédjének. Levele szerint nem tanácsolják Xántusnak földigénye további fenntartását, „... mert mi mindannyian tudjuk, hogy X. soha nem lakott ott, és soha nem művelt ott egy talpalatnyi földet sem; és nagyon sok 1855 és 1856-óta ott földet birtokló ember igazolná az ellenkezőjét”. Igaz, mindehhez azt is hozzáteszi, hogy a kérdéses földek terméketlenek voltak, nem álltak művelés alatt, és akkoriban legfeljebb egy-két ember művelt földet, mert mindannyian úgy gondolták, hogy az akkori gyakorlatnak megfelelően elegendő négy gerendát lefektetni, s azzal megszerzik a földet. Ennek alapján pedig Xántus is jogosan tartott igényt az általa 1855-ben lefoglalt földre. Mindezek ellenére személyes véleménye szerint Madarásznak jut Xántus földjének egy része, mivel az új törvény szerint igénye Xántusé előtt áll, ugyanis helyben lakik, művelte és fejlesztette birtokát, továbbá magyar. Ugyanakkor amennyiben a hatóságok eltekintenek a birtokfejlesztéstől, akkor Xántusnak lehet esélye a másik birtokrész megtartására, a másik igénylő ugyanis nem magyar, ezért igényét vissza fogják utasítani.³⁶⁵

Akármi volt is a helyzet, az 1850-es évek első felétől Újbuda környékén élő és gazdálkodó magyarok igazságérzetét nyilvánvalóan sértette, hogy az évek óta távollévő Xántus a jogszabályok kijátszásával próbált komoly haszonra szert tenni, és tisztában voltak vele, hogy nem azért próbált földhöz jutni, hogy művelje, hanem azért, hogy értékesítse. A szabályok kijátszásával Xántus ügyvédje sem fűzött sok reményt a birtok megmentéséhez. Bár három hosszú levelet is írt Bairdnek, amelyekben védte ügyfele érdekeit, egyetlenegyszer sem említette, hogy Xántus bármilyen befektetést is eszközölt volna a szóban forgó birtokon.³⁶⁶ Xántus végül felismerte, hogy igénye gyenge lábakon áll, és nem erőltette tovább a föld megszerzését, de egy olyan, mind Madarászt, mind Vargát vádoló

³⁶² Birtokrendezési rajz. SIARU 7212.

³⁶³ Samuel Forrey (R. H. Musser jogi képviselő ügynöke) levele Joseph Bradennek a charitoni földhivatalba, Leon, 1858. október 14. SI Archives Record Unit 7212.

³⁶⁴ Jos. S. Wilson levele R. H. Mussernek, Chariton, Földhivatal, 1858. augusztus 26. illetve Joseph Braden levele Samuel Forreynek, Chariton, Földhivatal, 1858. október 22. SIARU 7212.

³⁶⁵ Az 1858. december 16-án kelt levél feladó nélküli, de Madden (1949: 40) szerint írója Pomutz György. SIARU 7212.

³⁶⁶ R. H. Musser levele Spencer F. Bairdnek, Brunswick, Missouri, 1858. december 18 SIARU 7212.

levelet írt, miszerint mindketten szerepet játszottak jogos tulajdonától való megfosztásában.³⁶⁷ Azt követően, hogy Baird előterjesztette Xántus esetét³⁶⁸ az illetékes charitoni földhivatalnak és kedvezőtlen választ kapott, Xántus elveszítette érdeklődését a birtok iránt, és igényét hagyta elévülni (MADDEN 1949: 74–75).

Noha Xántus iowai földügye lezárult, az általa keltett viharok nem ültek el. Mindez alighanem az annak kapcsán kialakult nézeteltérésekre vezethető vissza, hogy 1862 szeptemberében Varga Ferenc egy levelet juttatott el a *Jövő* című lapnak, amelyben egy a *Vasárnapi Ujság*ban Xántusról megjelent cikke reagált. A cikk Xántus hazalátogatása kapcsán összegezte a két Magyarországon megjelent könyvében foglaltakat. Varga az írás Xántusra vonatkozó legfontosabb állításait vette célkeresztbe, azt állítva, hogy Xántus mind utazásairól, mind pedig az amerikai hadseregben szerzett rangjáról valótlanságot állított, kimondva-kimondatlanul arra utalva, hogy hazudozó szélhámosról van szó. Levele szerint azzal kereste meg az Amerikai Egyesült Államok belügyminisztériumát, hogy 1854–1856-ban Arkansasban vagy Sierra Madre vidéken közföldek felmérésénél alkalmaztak-e Xántus János nevű hadnagyot vagy kapitányt. A válasz elutasító volt, és hasonló tartalmú választ kapott a Hadügyminisztériumból is, ahonnan azt válaszolták, hogy ilyen nevű személy nem nyert hadnagyi vagy kapitányi kinevezést az Egyesült Államok topográfiai mérnökkaránál, és ugyanezt a választ kapta a Tengerészeti Minisztériumtól is (VARGA 1862).

Xántus már Amerikába való visszatérését követően válaszolt Varga vádjaira. Válaszához mellékelte a Smithsonian Institution éves jelentéseit, amelyben elismerőleg szóltak tevékenységéről,³⁶⁹ és azzal utasította vissza Varga állításait, hogy nem a megfelelő hivatalokban érdeklődött utána, és az őt alkalmazó állami szerveknek (U. S. Coast Survey Department, Topographical Bureau) jogában áll tiszti kinevezéseket adni. A vádakát elegánsan, vitapartnere sértegetése nélkül utasította vissza, ám valójában nem cáfolta, mert nem is cáfolhatta őket. Válaszát ekképpen zárta „...mióta csak gondolkozni tudok, igaz magyar vagyok, s ki egész életét arra szenteli, hogy tettekkkel segítsen a hazán”. Végezetül egy amerikai mondást ajánlott Varga figyelmébe: „Mind your own business, and let others be alone”.³⁷⁰

Xántus már Fort Riley-i tartózkodása idején is kereste a gyűjtés szempontjából előnyösebb helyeket, és ugyanez a kérdés még inkább foglalkoztatta szinte attól kezdve,

³⁶⁷ Xántus levele Varga Ferencnek, Rancho San Gabriel [azaz Fort Tejon], 1858. december 19.

Forrásmegjelölés nélkül idézi KENDE 1927: 223–225.

³⁶⁸ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1859. január 14. SIARU 7212.

³⁶⁹ *Jövő* 1863. január 1., 2. évf. A Xántus és Varga féle ügy.

³⁷⁰ *Jövő* 1863. január 4., 2. évf. A Xántus és Varga féle ügy.

hogy Fort Tejonba érkezett. Odaérkezésétől számítva alig telt el három hónap, amikor hírt vette, hogy az erődöt elhagyják, mert az ott állomásozó dragonyosokat átvezénylik az oregoni kájuz indiánok pacifikálására. Ugyanakkor Fort Tejontól délkeletre, az 1853-as vasúti nyomvonal kijelölő expedíció során felfedezett San Gorgonio-hágónál új katonai állomáshelyet szándékoznak létesíteni, ami legalább olyan jó gyűjtési helynek ígérkezett, mint Fort Tejon, ám éghajlata kedvezőbb, közelében kis tavak találhatók és ismeretlen területnek számít. Xántus azonmód Bairdhez fordult, azt kérve tőle, nézzen utána a dolognak, s ha igazak a hírek, helyeztesse át oda.³⁷¹ Noha egyik hír sem bizonyult igaznak, Xántus később is folyamatosan bombázta Bairdet újabb és újabb ötleteivel.³⁷² Baird a sajátjaival is előállt, de ezek nem nyerték el Xántus tetszését. Fort Yumát túl forrónak és sivatagosnak találta, ahol nincs elegendő gyűjtenivaló, a délnyugatot feltáró expedícióhoz ugyanígy nem érzett kedvet (ZWINGER 1986a: XV). Előfordult, hogy annyira kilátástalannak érezte a helyzetét, hogy arra az elhatározásra jutott, hogy „...összegyűjtöm minden erőmet, és emigrálok Bolíviába vagy esetleg Ecuadorba azzal a szándékkal, hogy végleg ott telepedjek le, és folytassam a gyűjtéseimet egészen addig, amíg csak a lehetőségeim megengedik”.³⁷³

1858 májusig azonban mindenképpen Fort Tejonban akart maradni, hogy egy teljes gyűjtési évet kitöltsön és meg tudja figyelni a vándorló madarak vonulását. Ugyanekkor ő maga vetette fel egy kaliforniai-öbölbeli vagy Alsó-Kaliforniát és Sonora partvidékét, illetve szigeteit feltáró kutatás ötletét. Azzal érvelt az elképzelése mellett, hogy a vidék zoológiai szempontból összekötő láncszemet képez az Egyesült Államok és Közép-Amerika között, továbbá csaknem ismeretlen. „Képzeld csak – írta Bairdnek –, miféle gyűjteményeket tudnék szerezni, ha leszerelhetnék és kötöttségektől mentesen, kedvező viszonyok között dolgozhatnék.” Ugyanakkor, arra az esetre, ha terve kútba esik, arra kérte Bairdet, hogy ha módjában áll, szerezzen neki megfelelő állomáshelyet, esetleg Észak-Mexikóban vagy Utahban.³⁷⁴ Xántus elképzelése olyannyira elnyerte Baird tetszését, hogy megvalósulása esetén a korszak legnagyobb természettudományi eredményeit várta tőle, és már a megvalósításhoz szükséges költségek mértéke felől érdeklődött Xántusnál.³⁷⁵ A költségek felsorolása mellett Xántus az egyéb szükséges feltételekről is tájékoztatta Bairdet. Javaslatára szerint a Smithsonian Institutionnak, a Natural Academy of Sciences of Philadelphia, a New

³⁷¹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. augusztus 28. SIARU 7212.

³⁷² Baird levele Xántusnak, Washington, 1857. október 17., 1858. február 14. SI Archives Record Unit 7002. Idézi ZWINGER 1986a: 38.

³⁷³ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. április 15. SIARU 7212.

³⁷⁴ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. február 18. SIARU 7212.

³⁷⁵ Baird levele Xántusnak, 1858. március 31. SIARU 7002. Idézi ZWINGER 1986a: 116.

York-i, bostoni, charlestoni, St. Louis-i és New Orleans-i intézeteknek közösen kellene viselniük az expedíció költségeit, majd a költségek arányában megosztani a gyűjteményeken. Első megközelítésben nagy mennyiségű lőszert, 25 font gyapotot, egy hordó alkoholt és arzént, valamint apróbb eszközöket sorolt fel, mint kiindulásképpen szükséges felszerelést, továbbá, mint *sine qua non*, egy jó állapotú skiffet, amely az öböl bármely részébe el tud vitorlázni. Ugyanis amennyiben minden egyes öbölbeli úthoz hajót kell bérelni, akkor annak költségei három hónap alatt felemésztik egy új skiff árát. A gyűjtéshez helyi halászokat és vadászokat kívánt alkalmazni, ami szerint nem emelte volna meg lényegesen a költségeket, mivel Mexikóban 5 centért hozzá lehet jutni kígyókhoz, halakhoz és hasonló állatokhoz. Emellett a hullók begyűjtésében és egyéb dolgokban segédkező fiút szándékozott felfogadni, akinek a havi bére mindössze 6-8 dollárral emelte volna meg az expedíció költségeit. Mindent egybevetve, számításai szerint a felszerelés, a hajót is beleértve, nem sokkal haladta volna meg a száz dollárt, és maga a gyűjtés is kivitelezhető lett volna havi száz dollárból. Az expedíció időtartamát illetően egy évvel számolt, és amennyiben Bairdnek sikerülne rábírnia a részvételre az általa javasolt intézményeket, akkor az egyes intézményekre eső költség csekély lenne.³⁷⁶

A Xántus által tervezett expedíció azonban pusztán elképzelés maradt. 1858 szeptemberében azt panaszolta, hogy egy év múlva ugyan lejár a szolgálata,³⁷⁷ a hátralevő alig 12 hónap azonban egy évszázadnak tűnik számára. Felvetette, hogy még a szolgálati ideje lejárta előtt szeretne átkerülni a U. S. Coast Survey kötelékébe, amennyiben Bairdnek sikerülne a leszerelését kieszközölnie. Ekkor vetette fel, hogy érdemes lenne egy idényt a Szent Lukács-fokon töltenie, egy másikat pedig azzal átellenben, a Kaliforniai-öböl túloldalán, Mazatlanban, alkalmanként pedig felkeresnie a közöttük elterülő szigeteket is. Amennyiben ez sikerülne, akkor be tudná szerezni Alsó-Kalifornia és Nyugat-Mexikó összes madárfaját, és befogni minden költöző madarat.³⁷⁸ Időközben tájékozódott is a Szent Lukács-foknál uralkodó viszonyokról, és elég pontosan felmérte, hogy a lakatlan hely víz és élelem híján önálló létezésre alkalmatlan, ha csak a Partkutató Testület nem biztosít ellátást számára.³⁷⁹

³⁷⁶ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. május 15. SIARU 7212.

³⁷⁷ Xántus 1855. szeptember 24-én ötéves szerződéssel lépett be a hadseregbe.

³⁷⁸ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. szeptember 10. SIARU 7212. A hadügyminiszter 1858. december 30-án engedélyezte Xántus leszerelését, és ugyanakkor született meg a döntés a Szent Lukács-foki árapályvizsgáló állomás felállításáról, s Xántus odahelyezéséről. Baird levele Xántusnak, Washington, 1858. december 30. SIARU 7002. Idézi ZWINGER 1986b: 47.

³⁷⁹ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. október 3. SIARU 7212.

Mindazonáltal Xántusnak egészen 1859. január 21-ig várnia kellett. Aznap vette kézhez a Hadügyminisztérium azonnali leszereléséről szóló parancsát. Az erődöt azonban még nem hagyhatta el, mivel Ten Broeck doktor ekkor is Los Angelesben tartózkodott, és az erőd parancsnoka arra utasította Xántust, hogy az orvos visszatéréséig maradjon az állomáshelyén.³⁸⁰

Az a húsz hónap, amit Xántus Fort Tejonban töltött, legtömörebben úgy jellemezhető: ez alatt vált Xántus minden szempontból felkészült természetrajzi gyűjtővé. Tevékenységét Baird így értékelte a Smithsonian Institution évkönyvében: „Xántus úr a Fort Tejon-i katonai állomáshelyen az előző évben megkezdett természetrajzi kutatást 1858-ban csaknem teljesen befejezte. E feltárómunkának méreteire és alaposágára nézve aligha van párja kontinensünkön, figyelembe véve azt a tényt, hogy körülbelül 16 hónap alatt olyan egyedülálló személy végezte, aki csaknem állandóan másirányú hivatalos teendőkkal volt elfoglalva, és a legkülönbözőbb hátráltató körülmények között volt kénytelen dolgozni. Xántus úr gyűjtése 24 nagy ládát töltött meg, s 2000 madarat, 200 emlőst, sokszáz madárfészket tojásokkal, nagyszámú csúszómászót, halat, rovar, kagylót, növényt stb. foglalt magába, és mindezeket a legtökéletesebb állapotban preparálta és tartósította. Így Fort Tejon zoológiájáról és botanikájáról olyan pontos és részletes információkkal rendelkezünk, amihez foghatóval az Egyesült Államok kevés pontjáról. Mindezen túlmenően Xántus úr [az általa begyűjtött] fajok szokásairól és jellegzetességeiről is bőséges jegyzeteket készített [s mindezeket] számos rajzzal látta el.”³⁸¹ A következő évben mindezt azzal egészítette ki, hogy „Amerika legfontosabb természetrajzi kutatásai között Mr. John Xantus feltárásai különös figyelmet érdemelnek [...] Ő a legteljesebb mértékben kiaknáztta az erőd környékének természetrajzi [gyűjtésében rejlő] lehetőségeket.” Ugyanitt számoltak be arról, hogy Alexander Dallas Bache (1806–1867), a Partkutató Testület főfelügyelője³⁸² arról döntött, hogy az alsó-kaliforniai Szent Lukács-fokon árapály-megfigyelő állomást létesítenek, ahova Xántust helyezik, aki áprilisban érkezik oda.³⁸³ A helyszín a Kalifornia-félsziget déli csücske volt, és azért esett erre a pontra a választás, mert ott található a Csendes-óceán a Bíbor-tengerrel (Kaliforniai-öböl), ezért különösen hasznosnak ígérkezett ott tanulmányozni a dagály és apály okozta tengerszintváltozást, valamint egyéb áramlások

³⁸⁰ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1859. január 21. SIARU 7212.

³⁸¹ Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution, 1858: 51. Fort Tejon-i gyűjtései során Xántus 73 új fajt fedezett fel (MADDEN 1949: 291).

³⁸² 1843-tól 1867-ig töltötte be ezt a posztot, és megalakulásától kezdve a Smithsonian Institution kormányzója volt (MADDEN 1949: 98).

³⁸³ Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution, 1859: 65. Baird tagja volt a Partkutató Testület tanácsának, és közbenjárta azért, hogy Xántus kapja meg ezt a feladatot.

törvényszerűségeit. A helyszín azért volt különösen sokat ígérő Baird számára is, mert a környező szigetek élővilágától azt remélte, hogy olyan magában álló világot képvisel, mint amilyet a Galapagos-szigeteki.³⁸⁴

Xántus végül január 25-én hagyta maga mögött Fort Tejont. Veszélyekkel terhelt – az őt szállító postakocsi kétszer is felborult –, négynapos utazást követően érkezett meg San Franciscóba, ahol másnap jelentkezett a Partkutató Testület képviselőjénél, George H. Elliot hadnagynál (1831–1900),³⁸⁵ akinél Xántus addig váltakozva használt kettős neve komoly problémát okozott.³⁸⁶ Mint láttuk, Xántus Louis Vésey néven lépett be a hadseregbe, ezen a néven vette fel a kapcsolatot a tudományos élet képviselőivel, majd ennek valamilyen, időnként eredeti nevével kombinált változatát használta a velük való levelezés során. Már az is félreértésekre adott okot, amikor az általa gyűjtött példányok elnevezésénél, vagy akár csak a gyűjtő feltüntetésénél saját nevét akarta használni – többször is erre, illetve nevének korrigálására kérte Bairdet –, de most komolyabb bajba került. Elliotnak ugyanis John Xántusként mutatkozott be, aki közölte vele, hogy ilyen nevű emberrel kapcsolatban semmiféle utasítást nem kapott. Mindössze azt az üzenetet küldték a washingtoni irodából, hogy ha Fort Tejonból egy Louis Vésey nevű ápoló jelentkezik nála, lássa el az árapályvizsgáló berendezés kezeléséhez szükséges instrukciókkal, mert nagy valószínűséggel ő lesz a Szent Lukács-fokra telepítendő megfigyelő. Noha Xántus egy előző évi levelében felhívta Baird figyelmét arra, hogy a Partkutató Testületnél John Xántus néven vétesse nyilvántartásba, a jelek szerint ez nem történt meg. A személye körüli vita mindazonáltal csupán kellemetlen epizód volt. Sokkal távolabbi hatású volt az az ellentét, amely ettől kezdve kettőjük kapcsolatát jellemezte. Xántus szerint Elliot nehezen vette tudomásul, hogy egy kórházi ápolót, ráadásul egy külföldit bíznak meg a feladattal. Nem szerzett be elegendő építőanyagot, és nem akarta biztosítani az állomás felépítésére és egyéb azzal kapcsolatos kiadásokra szolgáló előleget. Xántusnak végül öthavi bérét fizette ki, és neki abból kellett állnia az állomás felállításának költségeit. 345 dollárnyi előleggel indult útnak, ebből kellett fedeznie az őt, segítőit és felszerelését a Kaliforniai-félsziget fővárosából, La Pazból az állomáshelyére szállító hajó bérletét, az ács és a munkások 400 dolláros munkabérét és eltartani magát fél évig,³⁸⁷ azaz már indulása pillanatában jelentős deficittel kellett számolnia.

³⁸⁴ Baird levele Xántusnak, Washington, 1858. december 30. SIARU7002.

³⁸⁵ Az Egyesült Államok katonai akadémiáján végzett 1855-ben, és 1857-től 1861-ig a San Franciscó-i kikötő védelmi építményeinek helyettes mérnöke volt (MADDEN 1949: 98).

³⁸⁶ Xántus levele Bairdnek, San Francisco, 1859. február 4. SIARU 7212.

³⁸⁷ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. április 4. SIARU 7212.

Mindettől függetlenül Xántus is követett el olyan hibát, amiért később súlyos árat kellett fizetnie. Ugyan, mint írta, reggelenként eljár a San Franciscó-i-öböl bejáratánál levő Fort Point erődítménynél található árapálmérő berendezéshez, hogy elsajátítsa a kezelését és tanulmányozta a működéséhez szükséges kronométert, hogy szükség esetén meg tudja javítani, de a berendezésre nem fordított annyi időt, amennyit Elliot szükségesnek tartott volna, felkészülése hiányosságait pedig igyekezett Elliotra hárítani. A berendezés, amit Xántusnak működtetnie kellett, igen összetett és terjedelmes gépezet volt. Hozzávetőlegesen fél tonnát nyomott, elhelyezése egy nagy építményt igényelt, így Xántusnak épületfát, vasat és kábelt is magával kellett vinnie, továbbá kovácsokat és ácsokat. Maga a berendezés önregisztráló készülék volt, Xántus úgy kalkulált, hogy elegendő lesz napjában egyszer ránéznie, a megfigyelések átszámítása, valamint a jelentés elkészítése pedig két napot fog igénybe venni minden hónap végén, és így csaknem az egész idő a rendelkezésére fog állni.³⁸⁸ Az árapályvizsgáló berendezés beüzemeléséhez szükséges anyagok mellett Xántusnak be kellett szereznie a gyűjtéshez szükséges felszerelést is, puskákat, lőszert, csapdákat, hálókát, dobozokat, alkoholt, arzént, gyűjtési naplókat és egy sor egyéb dolgot. Lőszere 55 dollárt költött, a 40 gallon alkoholért gallononként egy dollárt fizetett, így csupán erre a két tételre csaknem elköltötte a Forbes által a Smithsonian számlájára biztosított 100 dolláros előleget, és még további 40-50 dollárra volt szüksége.³⁸⁹

Következő útjára történő felkészülése mellett Xántus személyes ügyeiben is megpróbált San Franciscóban eljárni. A Habsburg Rudolf trónörökös (1858–1889) születése alkalmából kibocsátott császári és királyi körlevél szerint Ferenc József hajlandónak mutatkozott minden magyar menekültnek kegyelmet adni, amennyiben folyamodik érte. Noha Xántus két korábbi, 1851-ben, majd 1856-ban benyújtott kegyelmi kérvényét is elutasították, az új helyzetre való tekintettel 1859. február 16-án ismét benyújtotta kérelmét a San Franciscó-i osztrák konzulátuson, ahol azt a felvilágosítást kapta, hogy ügye elintézése

³⁸⁸ Xántus levele Bairdnek, San Francisco, 1859. február 4. SIARU 7212. A berendezéshez tartozó mérőórát napi gyakorisággal kellett felügyelni, havonta egyszer pedig egy papírtekercset belefűzni. Ettől eltekintve a berendezés nem igényelt kezelést, hacsak meg nem sérült vagy vihar el nem tömítette. Elliot még évekkel később is nagyon kedvezőtlenül nyilatkozott Xántus becsületességéről Samuel Hubbardnak, a Smithsonian Institution San Franciscó-i képviselőjének, akinek, ezzel ellentétben, kedvező tapasztalatai voltak. Samuel Hubbard levele Spencer F. Bairdnek, San Francisco, 1862. február 19. SIARU 7212.

³⁸⁹ Baird azt kérte Forbestól, hogy 100 dollár erejéig biztosítson előleget Xántus számára természetrajzi gyűjtéseihez, akit az osztrák hadsereg kitűnően iskolázott egykori mérnök-kapitányaként, bárkivel vetekedő természetrajzi gyűjtőként és megfigyelőként jellemezett, s egyúttal olyan emberként, aki a magyar forradalom bukása után pénztelenül érkezett Amerikába, de megtalálta megélhetését. Baird levele Forbesnak, Washington, 1858. december 16. SIARU 7002.

legalább nyolc hónapot fog igénybe venni.³⁹⁰ Ezzel párhuzamosan mozgósította otthoni kapcsolatait is, így a Nemzeti Múzeum élén álló Kubinyi Ágoston és a család ügyeit intéző Eisenbarth Károly ügyvéd közbenjárását is igénybe vette, valamint egy bécsi kapcsolatokkal rendelkező, közelebbről meg nem nevezett ismerőst.³⁹¹

San Franciscó-i tartózkodása alatt Xántus összeismerkedett Samuel Hubbarddal (1831–1912) is, aki évek óta a Smithsonian Institution megbízottja volt, aki bemutatta vendégét a helyi tudományos élet képviselőinek, továbbá bemutatkozó látogatást tett San Francisco püspökénél. Ő a dél-kaliforniai La Paz püspökéhez,³⁹² a mexikói konzul pedig alsó-kaliforniai barátaihoz szóló ajánlólevéllel látta el.³⁹³

Mint láttuk, már Fort Tejon-i tartózkodása során ismét elkezdett tudósításokat küldeni a hazai sajtó számára, február elején szinte napi gyakorisággal tudósította a *Magyar Sajtót*. Bemutatta Kaliforniát, beszámolt a San Franciscóban élő magyarokról, sikereikről, kudarcaikról, a hozzájuk kötődő toposzokat felemlítve, igencsak negatív színben tüntette fel az odakerült magyarországi zsidókat, valóságos gazdasági elemzést készített a magyar bor piaci esélyeiről, rámutatva arra, hogy nagyobb tételben csak olyan alacsony áron lehet eladni, ami gazdaságilag versenyképtelenné teszi az oda történő exportot.³⁹⁴

Xántus végül másfél hónapos tartózkodást követően 1859. március 14-én hagyhatta el San Franciscót a Wilhelm Kirchner nevű, ahogy ő maga nevezte, bárka fedélzetén, összesen kilenc tonnányi felszereléssel. A 27 ládából egy tucatnyit töltött meg az árapály-megfigyelő berendezés. Nem volt könnyű olyan hajót találnia, amely az általa megjelölt célíg szállította volna. Állítása szerint Elliot minden módon késleltette indulását, nem készítette elő a magával viendő felszerelést és berendezéseket, így három hajó indulását is elmulasztotta. Csaknem lemondott megbízatásáról, mivel nem kapta meg az első hónapok túléléséhez szükséges első negyedévi fizetését, ami havi 70 dollárt és 30-40 dollár, saját ellátására szolgáló összeget jelentett.³⁹⁵ Az indulás előtt Xántus, saját fizetése mellett, havi 30 dollárért és ellátásért még fel tudott fogadni egy segítőt is, valamint egy ácsot is magával

³⁹⁰ Xántussal csaknem egy időben, 1859. január 10-én, édesanyja kérésére a család ügyvédje is benyújtott egy kegyelmi kérvényt. Xántus hazatérési kérelme. AT-OeStA-HHSta MdÄ IB Akten 130.

³⁹¹ Xántus levele felszólalási Biztos úr megszólítással, San Francisco, 1859. február 18., RFMTM, Ltsz. nélkül. *Budapesti Hirlap* 1860. július. 18. 8(164); 1966. Xántus levele Eisenbarth Károlynak, Cornwallis-szigetek, 1860. február 18., RFMTM, Ltsz. nélkül. Egyik levelében Kubinyit úgy említette, mint aki gyermekkorától igaz barátja. Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. április 7. SIARU 7212.

³⁹² Xántus levele Bairdnek, San Francisco, 1859. február 11. Baird megkereste a New York-i érseket is, hogy támogató levelet küldjön a mexikói egyházi hatóságoknak. Baird levele Xántusnak, Washington, 1858. december 30. SIARU 7002.

³⁹³ Xántus levele Bairdnek, San Francisco, 1859. március 13. SIARU 7212.

³⁹⁴ *Magyar Sajtó* 1859. április. 8., 11., 19., 22., 30., 5. évf., 46., 48., 55., 58., 64. sz.

³⁹⁵ Baird levele Xántusnak, Washington, 1858. december 30. SIARU 7002. Idézi ZWINGER 1986b: 47.

vitt a berendezés és egy megfelelő szárnyék felépítéséhez.³⁹⁶ Március 17-én érték el a Guadalupe-szigetet, ahol Xántus kérésére a hajó kapitánya egy csónakot bocsátott a partra, és Xántus néhány órát vadászattal tölthetett. Ez volt a szigeten tett első ismert tudományos felfedezőút. A Szent Lukács-fokot március 22-én érték el, de mivel ott nem volt partra szállásra alkalmas kikötő, ezért csupán Xántus segítőit tették partra. A felszerelést szállító hajó, a fokot megkerülve, behajózott a Kaliforniai-öbölbe a csaknem 150 kilométerre északra fekvő La Pazig, ahova 26-án érkezett meg. Kihasználva az alkalmat, hogy Alsó-Kalifornia székhelyén tartózkodik, Xántus felvette a kapcsolatot a helyi vezetőkkel, bemutatta ajánlóleveleit a kormányzónak, a vámház vezetőjének és a püspöknek, aki különösen értékelte, hogy Xántus latinul szólt hozzá. Néhány napos tartózkodást követően Xántus egy kis *scoonert* bérelt, és március 31-én ismét délre fordult, végül egy viharos utat követően április 4-én kötött ki a Szent Lukács-fokon.³⁹⁷

III.7. EGYSZEMÉLYES LEGÉNYSÉG – A SZENT LUKÁCS-FOKON

Száz évvel Xántus amerikai gyűjtőútjait követően egy másik, Amerikában működő magyar határozta meg ekképpen magát: *one man crew* – egyszemélyes legénység. Géza de Rosner, ahogy előszeretettel nevezte magát, magányos filmesként dolgozott, ezért választotta ezt a meghatározást. Ha valami, ez igaz Xántus Szent Lukács-fokon eltöltött csaknem két és fél esztendejére is. Fort Tejonban is magára hagyatva végezte gyűjtőmunkáját, de mégsem egyedül élt. A Kaliforniai-félsziget szó legszorosabb értelmében vett déli csücskén nemcsak szellemi értelemben, fizikailag is magányos volt (47. ábra). Magán a Szent Lukács-fokon mindössze egyetlen ház állt (48. ábra), egy angol telepesé. Thomas Henthelwood Ritchie (1809–1874) tizenhét évesen, nagybátyja bálnavadászhajójával kötött ki ott néhány napra, majd ragadt ott közel fél évszázadra. A Kaliforniai-félsziget az amerikai kontinens nyugati oldalán zajló hajóforgalom útvonalába esett, és déli csücske a 19. század néhány évtizedében a cetvadász hajók fontos pihenőhelye volt. A cetvadászat éppen Xántus ott tartózkodása idején élte virágkorát, számításai szerint ezen időszak alatt 750 cet- és fókavadász, illetve egyéb halászhajó fordult meg az angol telepes házánál. Előfordult, hogy egyszerre 15-20 hajó is horgonyzott a háza előtt. Szükség esetén ugyanis ő látta el a hajókat mindenféle termékkel, a vitorlától a ruhákon és szerszámokon át a szántóföldi terményekig és a sózott húsig. Noha a környéken a száraz évszakban egyetlen fűszál sem nőtt, az esős évszakban olyan dús volt a

³⁹⁶ Xántus levele Bairdnek, San Francisco, 1859. március 5. reggel, illetve este. SIARU 7212.

³⁹⁷ Xántus levele Bairdnek, La Paz, Alsó-Kalifornia, 1859. március 29. Szent Lukács-fok, 1859. április 15. SIARU 7212.

legelő, hogy eltartotta Ritchie ötezer marháját, amelyekkel azután a hajókat élelmezte, tőlük pedig átvette a fölös bálnaolajukat. Emellett a fokon minden San Francisco és La Paz, illetve Mazatlán között közlekedő gőzös is horgonyt vetett, mivel háza postaként is szolgált: „...minden hajó személyzete Ritchie ur postájában adta fel leveleit az otthoniaknak, s mindenféle kötegeket népismeri tárgyakkal, kagylókkal, s egyéb ritkaságokkal...”, de Xántus is be tudott szerezni ott minden számára szükséges terméket (XÁNTUS 1888: 28–31).

Az árapályvizsgáló állomás felállítására alkalmas pont még ettől a magányos tanyától is hét mérföld távolságra esett, a legközelebbi falutól pedig 70 kilométerre. Az állomás helyét Ritchie tanácsának megfelelően választotta ki Xántus, azon a ponton, ahol éppen húsz évvel korábban, 1839-ben a H. M. S. Sulphur legénysége végzett hasonló vizsgálatot (49. ábra). Mivel pénze fogytán volt, a lehető legolcsóbban kellett megoldania az állomás megépítését. Hullámtörőgátra nem futotta, amiért később a szó szoros értelmében súlyos árat kellett fizetnie. Az építkezés végére mindössze 17 dollárja maradt. Ebből kellett volna magát a következő öt-hat hónapban fenntartania, miközben csak az ivóvíz közel havi 10 dollárjába került: Ritchie egyik brakkvizes kútjáról kecskebőr tömlőben kellett hoznia. Nem csoda, hogy hamarosan eladósodott, és hónapokon át jórészt a saját maga által, puskával, horoggal vagy kézzel fogott madarakon, halakon és rákokon élt. A maga számára mindössze egy kis sátrat tudott berendezni, abban kellett tárolnia minden felszerelését, ő maga pedig a dobozok tetején aludt.³⁹⁸ Mérföldeken át egyetlen fa sem volt, csak hatvan láb magas kaktuszok a sós, süppedékes, szinte járhatatlanul mély homokban. Ami viszont az első pillanatban lenyűgözte, az az állatvilág gazdagsága, a sok madár, a kígyók, gyíkok és iguánák végtelen változata.³⁹⁹

Éppen ez volt az ok, amiért Baird ezt a helyet jelölte ki Xántus számára. A Szent Lukács-fok nem pusztán lakottság szempontjából volt elhagyatott, hanem, ahogy egész Alsó-Kalifornia, tudományos szempontból is *terra incognita*nak számított. Mindössze az a néhány növénypéldány volt onnan ismert, melyeket a H. M. S. Sulphur fedélzetén két évtizeddel korábban ott járt Richard Brinsley Hinds gyűjtött. Baird azért szeretett volna minél teljesebb gyűjteményhez jutni onnan, mert azt remélte, hogy segítségével megismerhető lesz a különböző fajok földrajzi eloszlása. Mivel a teljes félsziget feltárására nem volt esély, ezért egyik régiójáról szeretett volna átfogó gyűjteményekhez jutni (MADDEN 1949: 97).

Három héttel megérkezését Xántus nemcsak arról számolt be Bairdnek, hogy felállította az árapályvizsgáló berendezést és megtanította kezelésére a San Franciscóból magával hozott segédjét, hanem kirándulásokat is tett a vidéken. Járt Cabo San Joséban, és egy csomó halat

³⁹⁸ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. április 7. SIARU 7212.

³⁹⁹ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. április 15. SIARU 7212.

gyűjtött a Rio Saltóban és a Rio San Joséban.⁴⁰⁰ Június 1-jén már útra kész volt az első öt ládája, mint írta, egyfajta előlegként a Szent Lukács-foki gyűjteményeiből,⁴⁰¹ és máris újabb helyszíneket ajánlott a Partkutató Testületnek árapály-megfigyelő berendezések felállítása céljából, a Szent Lukács-foktól délnyugatra, a Csendes-óceánban fekvő Socorro-szigetet, a félsziget középső részénél található Guadalupe- és Cedros-szigetet, valamint a Pichilingue-öblöt La Paz mellett. Sőt arra is javaslatot tett, hogy a következő márciusban vagy áprilisban, a fészkelési időszak kezdete előtt fel lehetne állítani a megfigyelőállomást valamelyik helyen, egyértelmű utalásként arra, hogy maximum egy évvel számolt a Szent Lukács-fokon. Abban az esetben, ha nem lesz módja valamelyik szigetre áttelepülni, akkor La Pazba telepítené át az állomást, vagy ha mégis maradnia kell, akkor segédjére bízna a berendezés kezelését, ő pedig feltárná az egész tengerpartot egészen a Colorado folyó torkolatáig, azaz a Kaliforniai-félsziget északkeleti csücskéig, sőt a mexikói szárazföldön található Mazatlánig.⁴⁰²

Xántus már a Szent Lukács-fokra érkezése előtt szembetalálta magát két komoly nehézséggel, a csomagolás és a szállítás problémájával. Csomagolásra alkalmas ládákat csak horribilis áron lehetett beszerezni, erre a célra ugyanis a helybeliek marhabőrt, pálmalevelet vagy fűzfa kosarat használtak.⁴⁰³ A helyszínből adódóan Xántus nagy számban gyűjtött tengeri állatokat, például tengeri csillagokat, rákokat. Ezekhez nagy mennyiségben lett volna szüksége különböző méretű zacskókra és zsákokra. Ezekben olyannyira hiányt szenvedett, hogy ruháit, főleg ingeit használta el erre a célra.⁴⁰⁴ Gondot jelentett számára az alkoholban tartósítandó állatok szállítása is, mert mindössze egyetlen tárolóval rendelkezett. Azért szeretett volna Bairdtól egy másikhoz jutni, mert úgy a gyűjtött példányokat tartalmazó útban lett volna Washington felé, míg a másik vissza a Szent Lukács-fokra.⁴⁰⁵

Fort Tejonból is komplikált és hosszadalmas volt a kapcsolattartás a külvilággal, de volt rendszeres közlekedés és postaszolgálat. A Szent Lukács-foknál csak a Ritchie házána kikötő hajókra számíthatott. Mint írta, állandóan ugrásra készen kell állnia, hogy ha kiköt egy hajó, el tudja küldeni a már összeállított csomagokat,⁴⁰⁶ de ha ládái túlzottan felhalmozódtak, La Pazba kellett vitetnie őket, hogy onnan közvetlenül San Franciscóba szállítsák, vagy

⁴⁰⁰ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. május 10. SIARU 7212.

⁴⁰¹ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. június 1. SIARU 7212.

⁴⁰² Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. október 12. SIARU 7212.

⁴⁰³ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. március 29. SIARU 7212. Jellemző módon a Xántus által a Nemzeti Múzeumnak onnan küldött puhatestűek mellett egy papagayo indiánok által agávérostrból készült, Kaliforniai-félszigetről való zacskó került a múzeum Természetiek Tárába 1860-ban, valószínűleg tárolóeszközként. *A Magyar nemzeti museum gerincztelen állatok és kézműtani osztályának ajándok és szerzemény útján 1850^{ki} Februarius 24-ke óta begyűlt tárgyak Jegyzőkönyve.*

⁴⁰⁴ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. március 11. SIARU 7212.

⁴⁰⁵ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. június 1. SIARU 7212.

⁴⁰⁶ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. március 20. SIARU 7212.

Mazatlánon keresztül juttassák el oda. Ezért azt próbálta elérni Bairdnél, hogy a rendszeresen ott elhajózó, utánpótlás-szállító scooner kössön ki a Szent Lukács-fokon, később pedig arra panaszkodott, hogy az amerikai briggek megállás nélkül vitorláznak el a part előtt.⁴⁰⁷ Minden Washingtonba tartó, vagy onnan érkező levél három-négy hónapot utazott,⁴⁰⁸ a hazai kapcsolattartás pedig még ennél is több időt vett igénybe. Családja olyannyira elveszítette a kapcsolatot vele, hogy édesanyja 1860 februárjában azért fordult Bairdhez, mert az előző év júliusától nem volt híre a fiáról, akit az 1859. szeptemberi amnesztiáról is értesíteni szeretett volna.⁴⁰⁹ Baird válaszolt neki, és levele megjelent a *Győri Közlöny*ben. Ez jutott hónapokkal később Xántus kezébe, aki így értesült arról, hogy édesanyja Bairdnél tudakozódott felőle.⁴¹⁰ Végül Xántus Bairddel egy időben kapta meg édesanyja levelét arról, „...hogy az amnesztiát végre megnyertem, [...] ’s magyar hirlapokból is olvastam, de a követség által még nem adatott eddig tudomásomra”.⁴¹¹

A Szent Lukács-fokon Xántus olyannyira elvágva érezte magát a külvilágtól, hogy egy alkalommal azt a kérdést tette fel Bairdnek: még mindig Napóleon császár uralja-e Európát, vagy már valaki más?⁴¹² Ennél sokkal nagyobb fejtörést okozott neki, hogy Elliottól nagy késéssel kapta meg a negyedévente járó összegeket, így egyéb megoldás híján azt próbálta elérni Bairdnél, hogy Mazatlánon keresztül juthasson hozzá a neki küldött pénzhez.⁴¹³

Fort Tejonnal ellentétben Xántus a maga ura volt, ám az árapály-megfigyelő berendezés még inkább helyhez kötötte: éppúgy nem volt szabad elhagynia, ahogy annak idején az erődöt sem. Helyzetét két antagonisztikus érdek határozta meg. Egyfelől a fizetését azért kapta, hogy folyamatosan ott tartózkodjon és adatokat gyűjtsön, másfelől gyűjtői szenvedélye arra ösztökölte, hogy minél nagyobb területet járjon be és minél távolabbi helyekről gyűjtsön. Ennek fényében tanulságos áttekinteni, hogy alakult a tartózkodása a Kaliforniai-félszigeten eltöltött 26-28 hónap alatt. Alkalmanként felkereste a kissé keletebbre fekvő Szent József-fokot

⁴⁰⁷ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. június 1., 1860. március 31. SIARU 7212. Baird megpróbálta elérni, hogy a San Francisco és a Colorado folyó torkolata között közlekedő soonerek megálljanak a Szent Lukács-foknál. Baird levele Alexander Bache-nek, Washington, 1860. január 7. SI Archives Record Unit 7002.

⁴⁰⁸ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. március 29. SIARU 7212.

⁴⁰⁹ Xántus Ignácné levele Spencer F. Bairdnek, Győr, 1860. február 12. S.I. Idézi MADDEN 1949: 147. Xántusné 1859. szeptember 7-én értesült fia kegyelmi kérvényének kedvező elbírálásáról. Xántus Ignácné levele Eisenbarth Károlyhoz, Pápa, 1859. szeptember 9. RFMTM, Ltsz. nélkül.

⁴¹⁰ Xántus levele Bairdnek, Santiago, 1860. augusztus 13. SIARU 7212.

⁴¹¹ Xántus levele Eisenbarth Károlynak, Cornwallis-szigetek, 1860. február 18. RFMTM, Ltsz. nélkül. Levelében köszönetet mond közbenjárásáért az amnesztia kieszközlésében. Hasonló tartalmú levelet küldött gróf Almásy Móritznak, gróf Széchenyi Gyulának, gróf Haller Ferencnek és báró Eötvös Józsefnek. Az amnesztia megadását az tette lehetővé, hogy a magyar főkormányzóság utolsó, 1857. évi adattárában Xántus azon menekültek között szerepelt, akik büntetlensége ellen nem merült fel aggály. Xántus hazatérési kérelme, Bécs, 1859. február 20. AT-OeStA-HHSta MdÄ IB Akten 130.

⁴¹² Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. július 23. SIARU 7212.

⁴¹³ Xántus levele Bairdnek, Santiago, 1860. január 5. SIARU 7212.

(San José del Cabo), és tett néhány nagyobb gyűjtőutat a Kaliforniai-öböl felé, a Los Mártires-fok érintésével (1859. június), illetve a szárazföld belsejébe, Todos Santosba (1859. július–augusztus), Santa Anita és Mirafloresbe (1859. október–december táján), Santiagóba (1859. december–1860. január), valamint Sierra de Santiagóba és San Lázároba (1860. január). 1860. januárjában ismét felkereste a Los Mártires-fokot, 1861. januárjában pedig a szárazföld belsejében fekvő Sierra Santa Gertrudist. A Szent Lukács-fok végleges elhagyása előtt átkelt Mazatlánba (1861. június–július), majd La Pazon keresztül távozott a félszigetről.⁴¹⁴ Mazatlánt leszámítva Xántus soha nem hagyta el 120 kilométernél nagyobb távolságra állomáshelyét (MADDEN 1949: 109). Mindez tükröződött gyűjteményeinek földrajzi megoszlásában: a Szent Lukács-fok körüli vidék déli részét reprezentálták. Utazásainak nagy része 1859. áprilisi megérkezése és 1860. januárja közé esett. A fennmaradó 18 hónap alatt mindössze kétszer hagyta el a Szent Lukács-fokot. Hiába volt szenvedélye a természetrajzi gyűjtés, az nem garantálhatta a havi százdolláros fizetéséhez fogható biztos jövedelmet.

Ott-tartózkodásának első három hónapja alatt a félsziget déli szegélyén mérte fel a gyűjtési helyszíneket. Kelet felé, a Kaliforniai-öbölben a Pulmo-fokig, a szárazföld belseje felé a San José-misszióig. Nyugat felé a csendes-óceáni partvidéken azonban kevesebb sikerrel járt, mert a hatalmas hullámverés miatt nem tudta használni a fedélzet nélküli, 16 láb hosszú, három láb széles csónakját, amellyel már akár két-három mérföldre is veszélyes volt a parttól eltávolodni. A Baird számára különösen fontos vízimadarak begyűjtésére alkalmas téli táborhelyet keresett, a megfelelőnek talált San Joséről egy külön térképvázlatot is készített, és leírta az ottani állatvilágot.⁴¹⁵ A következő hónapban folytatta a csendes-óceáni partvidék felderítését, felkereste a 70 kilométerre fekvő, korábban virágzó Todos Santos missziót, amelynek pompás templomát és egyéb vallási épületeit már romokban találta, bár a település a maga 600 főnyi lakosságával még akkoriban is nagyobbaknak számított, köszönhetően a rendelkezésre álló öntözővíznek és az arra telepített cukornád-, citrus- és olajfaültetvénynek.⁴¹⁶ Gyűjtési naplója szerint tíz napot tartózkodott ott, és elsősorban halakat gyűjtött, részben a tengerhez közeli brakkvízben, részben a Todos Santos folyóban (50. ábra).⁴¹⁷

⁴¹⁴ Xántus levele Bairdnek 1859. július 5., augusztus 10. Santiago, december 28., Los Mártires-fok, 1860. január 25., 1861. január 26., Mazatlán, 1861. június 19. SIARU 7212.

⁴¹⁵ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. július 5., 1860. március 11. SIARU 7212.

⁴¹⁶ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. augusztus 10. SIARU 7212.

⁴¹⁷ SI Manuscript Collections Division of Birds Field Notebooks Warmbath #5–Catalogue of Bird and Mammals Box No. 33.

Következő ötládányi gyűjteményét szeptember 28-án indította útnak, benne egy közelben elejtett puma bőrével és koponyájával. Mellékelt levelében arra kérte Bairdet, hogy az első adandó alkalommal juttassa el az általa különös gonddal kikészített állatot a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Elbeszélése szerint ez volt az általa elejtett ötödik hasonló vad Amerikában. A fára menekült, különösen nagy példányt követve előbb egy teljes pisztolytárat lőtt ki rá, majd két újabb lövéssel sikerült elejtenie.⁴¹⁸ Nem kis büszkeséggel jelentette ki Bairdnek, hogy a Nemzeti Múzeum olyan nagy, tőle származó amerikai gyűjteménnyel rendelkezik, hogy egy róla elnevezett külön termet fognak berendezni, hogy más magyarok is kövessék az ő hazafias példáját.⁴¹⁹

Mivel 1859. október közepe és december vége között íródott levelei nem maradtak fenn – noha egy későbbi levelében hivatkozik San Joséból, Santa Anitából és Mirafloresből küldött leveleire –, csupán a gyűjtési naplójából tudjuk rekonstruálni tevékenységét. Ebből jól kiolvasható, hogy az első hónapok helyben és a környéken történő gyűjtéseit követően jó néhány távolabbi utat is tett.⁴²⁰ Novemberben és decemberben többször is megfordult a 30-40 kilométerre fekvő San José misszióban, amit már korábbi leveleiben is madarak gyűjtésére alkalmas helyként jelölt meg. Ez tükröződik gyűjtési naplójában, de bőséggel szerzett be puhatestűeket és hüllőket is, és gyűjtött a San Josétől északra eső, a félsziget belsejében fekvő Santa Anita és Santiago környékén is. Onnan a La Paz felé félúton levő Los Martiresbe folytatta útját, de elment a Szent Lukács-foktól ellenkező irányba, északkelet felé eső Santa Rosa hegyvidékre is.⁴²¹ Santiagóból küldött levelében arról számolt be, hogy idejét leköti a vadászat, az elejtett állatok nyúzása, és nagy nehézséget okoz számára a több mint 2000 méter magas, csak gyalogosan járható hegyvidék megközelítése. Napi két dollárért bérelt öszvéreivel csak a legszükségesebb felszerelést tudja magával vinni, a maga számára mindössze egy takarót, pedig az éjszakák olyan hidegek, hogy a víztartó tökedénybe belefagy a víz.⁴²² Ráadásul a szárazföld belsejébe vezetett felfedezőútjai 250 dollárját emésztették fel.⁴²³ Januárban ismét felkereste a vidék legmagasabb csúcsait a Sierra de Santiagóban és a Sierra de San Lazaróban.⁴²⁴

⁴¹⁸ Baird teljesítette Xántus kérését, a puma a 599.3 Ltsz. alatt bekerült a Természettudományi Múzeum gyűjteményébe. Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. szeptember 28.

⁴¹⁹ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. szeptember 14. SIARU 7212.

⁴²⁰ SI Manuscript Collections Division of Birds Field Notebooks Warmbath #5–Catalogue of Bird and Mammals Box No. 33.

⁴²¹ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. szeptember 28. SIARU 7212.

⁴²² Xántus levele Bairdnek, Santiago, 1860. január 25. SIARU 7212.

⁴²³ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. március 11. SIARU 7212.

⁴²⁴ Xántus levele Bairdnek, Capes Los Martires, 1859. december 29. SIARU 7212.

A Smithsonian Institution mellett igyekezett másik támogatóját, a philadelphiai John LeConte-ot is az általa kívánatosnak tartott bogárfajokkal ellátni: 1859 decemberéig legalább ötvenezer példányt gyűjtött neki, de később sem feledkezett meg róla. Egyúttal a megértését kérve arra emlékeztette, hogy mindenféle állatfajt gyűjtenie kell, és a gerincesek előnyt élveznek. Mindenesetre segítséget kért a helyi hölgyektől, akik üvegszámra szállítják neki a bogarakat, sajnos eredet hely megjelölése nélkül.⁴²⁵

A gyűjtési naplójában szereplő helyek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy több alkalommal is jó néhány napra elhagyta állomáshelyét, amit már szeptember végi levelében jelzett Bairdnek azzal, hogy segédjére fogja hagyni az árapály-megfigyelő berendezést, bár akkor még a tavasz elején megejtendő tengeri, valamint a mexikói szárazföldön fekvő Guaymasba, Hermosillóba, sőt le, egészen Mazatlánig teendő kirándulásról írt.⁴²⁶

Távollétei alatt a mérőállomás felügyeletét segédjére bízta, akit szeretett volna gyűjtés céljára is igénybe venni. Ám dacára annak, hogy természetrajz iránt érdeklőként ajánlották neki, „nincs semmi szenvedélye a természettudományokhoz”, panaszkolta Xántus, aki azt remélte, hogy három hónapos hegyvidéki távolléte alatt segédje szaporítani fogja gyűjteményét. Ő azonban mindössze 17 madarat, néhány rákot és halat gyűjtött.⁴²⁷ Ezek a lépései jól mutatják, mi volt az igazán fontos Xántus számára: nemcsak hogy ő maga nem végezte az általa elvállalt feladatot, de még a maga helyére állított segédet is gyűjtéssel bízta meg.

A megfigyelőállomás elhagyása, de a magányos utazás sem volt éppen veszélytelen, hiszen Mexikó éppen ezekben az években süllyedt véres polgárháborúba. Az ország vezetésére törő, egymással háborúzó politikusok mellett számtalan kiskirály próbált meggazdagodni helyi hatalma kiépítése által. Xántus úgy festette le az országot, mint ahol „...az egyetlen kormányzati forma az anarchia, és ahol bárki büntetlenül megtehet bármit. [...] Minden *alcalde* király a saját falujában, és minden rablóbanda főnöke király a saját területében.” Mint írta, az országot két párt uralja, San Joséban konzervatív a kormányzat, La Pazban pedig liberális, ráadásul Todos Santos függetlennek nyilvánította magát mindenkitől. A szemben álló felek kíméletlen háborúban próbálják megsemmisíteni egymást és kegyetlen bosszút állnak a rajtuk esett sérelemért. Amikor Mazatlánban járt, a várost már

⁴²⁵ Xántus levele Le Conte-nak, Santiago, 1859. december 29., 1860. november 7. AMS LeConte papers. Egyik Bairdnek küldött levelében tucatnyi olyan helybélit, fele részben nőket sorol fel, akik különféle állatokat adományoztak a Smithsonian Institutionnak. Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. október 28. SIARU 7212.

⁴²⁶ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. szeptember 28., Santiago, 1858. december 29. SIARU 7212.

⁴²⁷ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. február 28. SIARU 7212.

öt hónapja ostromolták a liberálisok, míg végül augusztusban sikerült bevenniük. Szeptemberben fordult a helyzet, akkor a konzervatívok vették ostrom alá.

Az országban uralkodó helyzet alól Xántus sem tudta kivonni magát. Noha október közepén azt jelezte Bairdnek, hogy a forradalom nem érinti, s mindkét oldalról vannak barátai, akik tudják róla, hogy nem kalóz, és minden segítséget megadnak neki, amire szüksége van,⁴²⁸ december végén arról számolt be, hogy a San José-i *vagabundok* a Szent Lukács-fokon is megjelentek, és 25 dollárt kellett fizetnie azért, hogy az árapályvizsgáló állomást békén hagyják. A konzervatívok után jöttek a liberálisok, és azzal a vádolták, hogy a másik pártot segíti. Büntetésül elvitték az egyik puskáját, egy kiló puskaport, és megölték a tehenét. Annak érdekében, hogy megvédje magát a törvénytelen támadásoktól, kénytelen volt felfogadni és felfegyverezni két amerikai tengerészt havi 25 dollárért és ellátásért. Hosszas várakozást követően ekkor kapta meg Fort Riley-ban hagyott vadászfegyverét, sajnos használhatatlan állapotban, ezért Mazatlánba kellett küldenie javítás céljából.⁴²⁹ Még nagyobb veszteség érte, amikor az egyik, Mazatlánon keresztül küldött gyűjteménye kalózok kezére került, s ezzel olyan helyről származó gyűjteményt veszített el, amit már nem tudott pótolni. „A veszteségünk valóban felbecsülhetetlen” – írta Bairdnek.⁴³⁰ Később annyiban javult a helyzete, hogy mivel a környéken egyetlen orvos vagy patika sem volt, jobb híján őt kérték meg a betegek gyógyítására, így annyira ismertté és elfogadottá vált, hogy az egymással hadakozó felek békén hagyták, dacára annak, hogy a tartományban három kormányzó is volt egyszerre, és mindegyikük saját hadsereggel rendelkezett.⁴³¹

Leveleinek helymegjelölése szerint Xántus 1860 elején is folytatta gyűjtőútjait. Csak akkor tért vissza a Szent Lukács-fokra, amikor a mérőberendezés órájában ki kellett cserélnie az adatrögzítő tekercset, és lezárnia a havi adatokat.⁴³² Március–áprilisban ismét felkereste a Szent Lukács-fok és La Paz közötti hegyvidéket. Elmondása szerint három különböző ponton szelte át kelet–nyugati irányban a félszigetet, több hetet töltött a fennsíkokon és a magasan fekvő völgyeken, továbbá felkereste a legmagasabb csúcsot, a 2080 méter magas San Lázarót. Beszámolója mellett hosszasan taglalta az árapály-megfigyelő berendezéssel kapcsolatos nehézségeit, egyebek mellett azt, hogy a berendezés felállításakor épített hullámtörő némiképpen megváltoztatta az áramlást az öbölben. Ennek

⁴²⁸ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. október 12. SIARU 7212. Az 1850-es években különösen súlyos polgárháború sújtotta Mexikót. A liberálisok szekularizált demokratikus országot szerettek volna építeni, míg a hadseregre és az egyházra támaszkodó konzervatívok a *status quó*t szerették volna megőrizni.

⁴²⁹ Xántus levele Bairdnek, Santiago, 1859. december 29. SIARU 7212.

⁴³⁰ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. február 28. SIARU 7212.

⁴³¹ Xántus levele Bairdnek, Santiago, 1860. november 15. SIARU 7212.

⁴³² Xántus levele Bairdnek, Santiago, 1860. január 5. SIARU 7212.

következtében homok gyűlt össze a sziklákon és a víz időről időre elsekélyesedett, így a berendezés mérőórája erős apály esetén csaknem vagy teljes mértékben szárazra került. Külön gondot okozott, hogy az építmény vízben levő faalapját a tengeri férgek elpusztították, és teljesen elkorhadt. Hiába kérte már tavaly novemberben Elliot hadnagyot, hogy küldjön faanyagot, azóta négy hajó is anélkül érkezett San Franciscóból. Így kénytelen kaktuszból barkácsolni egy építményt, hogy fenntartsa a megfigyelőállomást. Mindezek ellenére állította, hogy „...a vizsgálatokat legalább százszor elvégeztem, s jó eredménnyel zárultak...” A Partkutató Testület főfelügyelőjének elégedetlensége pedig minden bizonnyal Elliot hadnagy egyoldalú információin alapul.⁴³³

Mindezek alapján aligha érhetette váratlanul Xántust Elliot még ugyanazon hónapban küldött levele, amelyben arról értesítette, hogy addig elvégzett mérési eredményei és megfigyelései használhatatlanok. Emiatt a Partkutató Testület főfelügyelője arra utasította, hogy vagy számolja fel az állomást, vagy csak a helyes adatokat tartalmazó adatrögzítő tekercsekért fizessen. Elliot az utóbbi lehetőséget preferálta, mert nem akarta, hogy Xántus úgy hagyja el az állomást, hogy a Partkutató Testület által kifizetett költségek minden eredmény nélkül maradjanak.⁴³⁴ Szerinte a problémát az okozta, hogy Xántus nem fordított elég gondot a berendezésre, kezelését a hozzá nem értő asszisztensére hagyta, ő maga pedig többet foglalkozott a Smithsonian Institutionnak történő gyűjtéssel, mint vállalt feladatának teljesítésével. Azt elfogadta, hogy az elégtelen működés oka a homoknak az úgynevezett lebegő egységben történő felhalmozódása volt, de állítása szerint elküldte a javításhoz szükséges faanyagot, és iránymutatást adott Xántusnak arra vonatkozóan, hogy a problémát okozó egységet milyen pozícióba állítsa, és mindenekelőtt felhívta a figyelmét, hogy az állomást a legrövidebb időre se hagyja el.⁴³⁵

Ma már aligha kibogozható, hogy melyikük álláspontja állt közelebb a valósághoz, mindenesetre Elliot levelének kézhez vételekor Xántus első gondolata a lemondás volt, de némi megfontolást követően felülkerekedett benne a rá oly annyira jellemző állhatatosság, kitartás, kiútkeresés a legreménytelenebb helyzetből is, sőt talán a dac is. Mint Bairdnek írta: „...úgy döntöttem, nem adom meg azt az elégtételt Elliotnak, hogy alkalmatlan vagyok vagy elhanyagolom a feladataimat.”⁴³⁶ Aligha esünk túlzásba, ha azt állítjuk, élete egyik legreménytelenebb helyzetével kellett szembenéznie. Ott találta magát a világ végén, a Kaliforniai-félsziget legdélibb pontján, a sivatagban, munka, jövedelem és hivatás nélkül.

⁴³³ Xántus levele Bairdnek, Santiago, 1860. április 7. SIARU 7212.

⁴³⁴ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. április 24. SIARU 7212.

⁴³⁵ George H. Elliot levele Alexander D. Bache-nek, San Francisco, 1860. április 18.

⁴³⁶ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. április 24. SIARU 7212.

Ha onnan elmegy, gyűjtőmunkáját is fel kellett volna adnia. Ha folytatni akarja a munkáját, akkor a saját költségén kell rendbe hozatnia az árapály-megfigyelő berendezést, és fizetés nélkül fenntartani magát mindaddig, amíg az elküldött mérési eredmények ellenértéket meg nem kapja. Pénze aligha lehetett, hiszen mint másfél hónappal korábban írta Bairdnek, nemcsak hogy fizetésének minden centjét gyűjtéseire költötte, hanem még saját pénzéből is 300 dollárt fordított erre.⁴³⁷

Ebből a reménytelen helyzetből kellett valahogy kivágnia magát. Ekkor úgy döntött, hogy előremenekül, és igen kockázatos lépésre szánta el magát: kölcsönkért 500 dollárt a szomszéd birtokostól, Thomas Ritchie-től. Az összeg birtokában „...azonnal Mazatlanba küldtem ácsért, kovácsért, órásért és egy csomó egyéb szükséges dologért, ami mind meg is érkezett pár nappal ezelőtt. Jelenleg *saját költségemre* csináltatok egy új megfigyelőállomást, ami kétségtelenül olyan jól fog működni (amikor kész lesz), mint bármelyik másik a Partkutató Testület szolgálatában.” Úgy számolt, hogy május 8–10-re az új állomás készen lesz, és június végére a Partkutató Testület főfelügyelője, Bache professzor tökéletes és jó eredményekkel fog rendelkezni az állomásról, és látni fogja, hogy az előző mérési eredmények miért voltak használhatatlanok. Önmagát nem megtagadva, mindehhez azért hozzátette, sajnálja, hogy mindez épp a fészkelési időszakban történik, ami nagy aratást (sic!) ígért számára.⁴³⁸ Döntése azt jelentette, hogy legalább öt hónapig, amennyiben megkapja a havi 100 dolláros fizetését, ingyen fog dolgozni, hogy adósságát letörlessze. Lényegében saját költségén kellett újjáépítenie a megfigyelőállomást, és állnia az Elliot hadnagy által ki nem fizetett költségeket. Más választása azonban aligha volt, hiszen, ha feladja Szent Lukács-foki munkáját, teljesen jövedelem nélkül maradt volna, és könnyen lehet, hogy Baird sem tudott vagy akart volna segíteni rajta.

Döntése helyesnek bizonyult: egy hónappal később arról számolt be, hogy a berendezés olyan tökéletesen működik, mint Ellioté San Franciscóban. Ő maga a sziklákon táborozik, így mindig az árapálymérő közelében tartózkodik. Mivel az új megfigyelőállomás felépítése nemcsak teljesen kimerítette anyagi forrásait, de jelentős adósságba is verte, elbocsátotta segédjét, és csak egy öreg indián asszonnyal és a fiával él, ő főz rá, és végzi a legszükségesebb teendőket. Ebben a helyzetben már nem vállalhatott kockázatot. Gyűjtéseit leállította, naponta kétszer-háromszor is ellenőrizte a berendezést, és a szomszédságában táborozott. Bár helyzetét csaknem elviselhetetlennek jellemezte, „...de erősen elhatároztam, hogy kitartok minden

⁴³⁷ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. március 11. SIARU 7212.

⁴³⁸ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. április 24. SIARU 7212. Kiemelés az eredetiben.

fizikai akadály ellenére, egészen addig, ameddig a szolgálat igényli”.⁴³⁹ Nehéz helyzetében azt azért elégedetten nyugtázta, hogy sikeres év van mögötte: egy év alatt negyven ládát indított útnak vagy várja, hogy a következő hajó elszállítsa, gyűjtési naplója pedig 5255 tételt tartalmaz.⁴⁴⁰ Az újjáépített és állandó felügyelete alatt álló berendezéssel – folyamatosan költött rá, hogy mentesítse a homoktól – végzett méréseinek eredményei fokozatosan javultak. Elliot róla alkotott véleményének változását olyan apró jelekből próbálta leszűrni, hogy neki küldött leveleiben megszólítja, és az akkoriban bevett, az ön engedelmes szolgája fordulatot használja. Később az elismerését közvetlenül is kifejezte, tökéletesen kielégítőnek minősítve Xántus adatrögzítő tekerceit. Az elismerés legeggyértelműbb kifejezési formája természetesen az volt, hogy kifizettek neki 250 dollárt, és további 300 dollár volt még függőben.⁴⁴¹

Xántus tehát több hónapos kitartó munka árán egyfelől visszanyerhette önbecsülését, másfelől esélye nyílt arra, hogy kiegyenlítse tartozását. Így érthetően ismét szívesen nekilátott volna a gyűjtésnek. Szeretett volna visszatérni a hegyekbe, de nem volt rá pénze, hogy akár csak pár napra felfogadjon valakit az árapályvizsgáló felügyeletére. Mint írta, „...még mindig tartozásaimat fizetem [...] és annyira korlátozottan élek, hogy alig tudok létezni.”⁴⁴² Ugyanakkor, mivel állomáshelyét csupán kis távolságra hagyhatta el, gyűjtései sokkal korlátozottabbak lettek. Igaz, abban a néhány mérföldes körzetben, ahogy megjegyezte, csaknem mindent kiirtott.⁴⁴³ Szerencséjére a tenger mindig a rendelkezésére állt. Már korábban is szeretett volna egy cápát vagy kardhalat elejteni, de megfelelő csónak híján nem volt esélye rá. Egy alkalommal azonban annyira közel jöttek a parthoz, hogy sikerült egy általa soha nem látott méretű, 5,3 méter hosszú és 169,6 kilogramm súlyú vitorlaskardhalat megszigonyoznia. Mivel nem tudta szállítható állapotban kikészíteni, lerajzolta, és a tengerparti homokban kiterítve vette fel a méreteit Baird számára (51. ábra).⁴⁴⁴ Ugyanebben az időszakban számolt be egy Santiagóba tett egynapos kirándulásról, melynek során „...számos barlangban terjedelmes ásást tettem, egyiket egészen feltúrva, de tengeri állatok maradványait ástam ki...” A paleontológiai maradványok utáni kutatást a Xántussal zoológiai gyűjtések révén már kapcsolatban levő paleontológus, Joseph Leidy ajánlotta (XÁNTUS 1861a).

Emellett a Ritchie házánál kikötő bálnavadáshajók kapitányai is a segítségére siettek. 1860 augusztusában arról a Socorro-szigetről származó, az egyik hajó kapitányától kapott

⁴³⁹ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. június 12. SIARU 7212.

⁴⁴⁰ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. június 26. SIARU 7212.

⁴⁴¹ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. augusztus 10., szeptember 5., szeptember 21., december 15. SIARU 7212.

⁴⁴² Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. november 15. SIARU 7212.

⁴⁴³ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. július 20. SIARU 7212.

⁴⁴⁴ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. június 26. SIARU 7212.

állatokat indított útnak Washingtonba, amelyet már nem sokkal a Szent Lukács-fokra érkezését követően Baird figyelmébe ajánlott mint leendő gyűjtési helyszínt.⁴⁴⁵ Egy amerikai hajó kapitányát, aki a franciaországi építkezéseken kedvelt kék színű kagyló kitermelése miatt kereste fel a szigetet, meg is kérte arra, hogy vizsgálja meg a sziget kikötési lehetőségeit, topográfiáját és élővilágát, hiszen, mint Bairdnek írta, olyan keveset tudnak a csendes-óceáni szigetekről.⁴⁴⁶ A Csendes-óceánt járó, elsősorban bálnavadászhajókban is meglátta a potenciális lehetőséget. Több olyan amerikai bálnavadással beszélt, akik vállalkoztak volna a Smithsonian számára történő gyűjtésre, amennyiben ellátják őket tartályokkal és csomagolóanyagokkal. Ennek alapján azt javasolta Bairdnek, hogy bocsásson ki körlevelet a csendes-óceáni amerikai bálnavadászflootta tulajdonosainak, aminek eredményeképpen az intézet olcsón juthatna gyűjteményekhez.⁴⁴⁷

Ahogy már utaltunk rá, éppen ezekben az években fedezték fel és vadászták le a bálnavadászok a kaliforniai vizeket. 1855–1856-ban a Magdalena-öbölre került sor, majd következett a felső- és alsó-kaliforniai partvidék. Felfedezték és bejárták az összes öblöt, és elejtettek minden bálnát, akár még borjaikat nevelő nőstényeket is. Az 1858-as és 1859-es idényben nemcsak az öblökben zajlott a vadászat, hanem hajók nyüzsgöttek a partoktól távolabb is, San Diegótól egészen a Szent Lukács-fokig. A helyzet 1860-tól drasztikusan megváltozott. Az amerikai bálnavadászflootta hajóinak száma több mint ötvennel, 561-ről 508-ra csökkent, a következő években a csökkenés pedig zuhanássá változott: 1863-ban a bálnavadászhajók száma már csak 301 volt (SCAMMON 1874: 243, 270).

Xántus tehát éppen a kaliforniai bálnavadászat csúcsideszakában élt a Szent Lukács-fokon. Nem csupán Ritichie házában találkozott bálnavadászokkal, hanem részt vett egy vadászon is, annak köszönhetően, hogy összebarátkozott egy finn bálnavadászhajó kapitányával, Otto Wilhelm Lindholmmal (1832–1914),⁴⁴⁸ akinek a hajója egy hónapig horgonyzott az állomáshelye előtt, hogy a legénység skorbutban szenvedő tagjai meggyógyuljanak. Ott-tartózkodásuk során egy Xántus által ácsolt kilátót használtak megfigyelőpontként, és amikor egy bálna felbukkant, Xántust is elvitték a vadászatra. Egy alkalommal tanúja volt a bálna üldözésének, elejtésének és feldolgozásának, így érdekes leírást adhatott az átélt eseményekről. Figyelemre méltó alapossággal írt a vadászott bálnafajokról, az

⁴⁴⁵ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. augusztus 10. SIARU 7212.

⁴⁴⁶ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. január 17. SIARU 7212.

⁴⁴⁷ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. április 7. SIARU 7212.

⁴⁴⁸ A Xántus által Oszkárnak átkeresztelt finn bálnavadász és üzletember 1848-ban indult első tengeri útjára. 1857-ben vette át Storfursten Constantin nevű brigg parancsnokságát, és indult négyéves bálnavadászútra. A nyarat az Ohotszki-tengeren, a telet Alsó-Kalifornia öbleiben, a tavaszt Honolulu és Hakodate kikötőjében töltötték. Négy év múltán 1,900 bbls (hordó) bálnaolajjal és 10,4 t bálnacsonttal tértek vissza.

elejtett állatok felhasználásáról és a bálnavadászat távolabbi következményeiről is, így a bálnavadász-támaszpontként használt polinéziai szigetvilág átalakulásáról vagy éppen meteorológiai, térképészeti és áramlástani megfigyelésekből eredő tudományos eredményekről (XÁNTUS 1888).

Noha a cetvadászattal kapcsolatos megfigyeléseit Xántus csaknem három évtized múltán vetette papírra, dél-kaliforniai tartózkodása alatt folytatta San Franciscóban felújított publicisztikai tevékenységét. Az 1860-ban napvilágot látott *Utazás Kalifornia déli részeiben* című könyve mellett számos levele és tudósítása jelent meg elsősorban a *Győri Közlöny* (1859. december–1861. november) hasábjain, de publikált a *Pesti Napló*-ban (1859. március–1860. március), a *Magyar Sajtó*-ban (1860. július–október) és a *Budapesti Hirlap*-ban (1860. július) is. Írásaiban a korábbiakhoz hasonlóan keverednek a valóságos és képzeletbeli helyszínek, események, személyek. Mivel főként levelek vagy tudósítások formájában jelentek meg, szerepelt bennük a keletkezés helye és időpontja. Ha ezekből indulunk ki, Xántus szinte a Csendes-óceán egész keleti medencéjét beutazta. Képzeletben. Néhány hét különbséggel „megfordult” a Cornwallis-, a Socorro-, a San Benedicto, a Revillagigedo, az Espiritu Santo-szigeten, Honoluluban és Mexikóvárosban,⁴⁴⁹ Ha azonban a sajtóban megjelent híradásokat összevetjük a Bairdnek és LeConte-nak San Francisco elhagyása (1859. március 14.) és az oda történő visszaindulás (1861. június 19.) között írott leveleivel, akkor azt látjuk, hogy az 1859. december 28. és 1860. január 25. között Santiagóból és a Los Martyresből küldött leveleitől eltekintve, az összes többi kivétel nélkül a Szent Lukács-fokról írta. Még ha figyelembe vesszük a leveleiben és gyűjtési naplóiban megjelölt helyszíneket is, egyértelmű, hogy a Kaliforniai-félszigeten való 26-28 hónapos tartózkodása alatt Xántus 120 kilométernél nagyobb távolságra nem távolodott el a Szent Lukács-foktól, és a finn bálnavadászhajón tett útjait – amennyiben valóságosak voltak – és egy mazatláni útját leszámítva nem hagyta el a szárazföldet. Az általa említett csendes-óceáni helyekről főként a bálnavadászok beszámolóiból értesülhetett. Ilyen körülmények között persze nem csoda, hogy utolsó, Szent Lukács-fokról ismert levelében ezt írta Bairdnek: „Egészen beteg vagyok a helynek, minden egyes nap egy hosszú évnek tűnik, és mindig ugyanaz a monoton sivárság vesz körül, a legcsekélyebb öröm, változatosság vagy élvezet nélkül.”⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ Xántus levele Eisenbarth Károlynak, Cornwallis-sziget, 1860. február 18., RFMTM, Ltsz. nélkül. *Magyar Sajtó* 1860. július 2. 6(50): 630, *Budapesti Hirlap* 1860. július 18. 8(164): 1966, *Győri Közlöny* 1861. február 10. 5(12): 46–47, április 14. 5(30): 118, április 18. 5(31): 123, *Pesti Napló* 1860. március 10, 11(58): 3023. Az észak-kanadai Cornwallis-sziget, a Xántus által a Sandwich-szigetekre helyezett Honolulu és Mexikóváros kivételével az összes többi hely a Kaliforniai-félszigetet körülölelő tenger valamelyik szigete.

⁴⁵⁰ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1861. február 27. SIARU 7212.

Talán még megdöbbenőbb a helyzet, ha írásai valóságtartalmát vesszük górcső alá. Azokból az a kép bontakozik ki előttünk, hogy Xántus az amerikai állam megbízásából expedíciók vezetőjeként teljesített különféle tudományos feladatokat, főként árapályvizsgáló berendezések telepítését különböző csendes-óceáni szigeteken, és a Szent Lukács-fokon éppen csak vadászkirándulás céljából fordult meg (XÁNTUS 1859b: 406, 1859c: 410). A helyzetet legjobban talán Eisenbarth Károlynak amnesztiája kieszközléséhez nyújtott segítségéért írott köszönőlevele példázza: „Én jelenleg kapitány vagyok az északamerikai szövetség tengerész mérnökkarában, ’s hozzá még egy magnetikus és dagályárt kikutató expeditio parancsnoka; 7 különféle nagyságu hajo van kormányom alatt, ’s fizetésem költségeim megtérítése mellett évenként 2400 dollár, vagyis mintegy 5⁰⁰⁰ ppforint!”⁴⁵¹

Számtalan hasonló, meseszerű, ugyanakkor minden valóságalapot nélkülöző történetet idézhetnénk fel Humboldt kutatásainak folytatásától, gazdag mexikói földbirtokos lányával kapcsolatos szerelmi történetig. A leghihetlenebb beszámolója azonban minden kétséget kizáróan az, amikor minden magyarázat és előzmény nélkül a Sandwich-szigeteken található Honolulu-ból⁴⁵² küldött tudósítást, ahol egy olyan helyi uralkodóval volt alkalma találkozni, aki a magyar történelem kiváló ismerője volt. Ettől eltekintve honolului tartózkodását Xántus olyan érzékletességgel és részletességgel írta le, beleértve a gazdasági és pénzügyi viszonyokat is, hogy ha nem tudnánk, hogy nem járhatott ott, hihetőnek találnánk leírását (XÁNTUS 1861b).

Légből kapott történeteire ma már aligha lehet racionális magyarázatot találni, de az eddigiekből egyértelmű, hogy égető szüksége volt pénzre, de legalább annyira elismerésre is. Egy elhagyatott tengerfokon végtelenül ismétlődő tevékenységek, egy berendezés adatainak napi ellenőrzése, gyűjtés, preparálás leírásával nem lehetett sem az olvasók érdeklődését fenntartani, sem elismerését kivívni, ami – ahogy Xántus hazatérése kapcsán látni fogjuk – legalább olyan fontos lehetett számára, mint az írásaiért kapott honorárium.

Az elismerés megszerzésének másik módját hazaküldött gyűjteményeitől remélte. Erre világított rá egyik édesanyjának küldött levele, amelyben így reagált arra a hírre, hogy divatba jött a magyar ruhák viselete: „...ez is csak valami legalább, noha a hazafiságot én soha sem tekintem ruhában, de tettben. Ki 1000 forintot költ aranyos magyar ruhára, sokkal okosabban tenné ha csak 200 forintot költene, ’s adná a 800^{at} jótékony nemzeti Intézetek

⁴⁵¹ Xántus levele Eisenbarth Károlynak. Cornwallis-szigetek, 1860. február. RFMTM, Ltsz. nélkül. Mint tudjuk a Partkutató Testülettől húzott fizetés, már amikor megkapta, havi száz dollár volt, és emlékezhettünk Varga Ferencsel egyebek mellett katonai rangjáról folytatott pengéváltására is.

⁴⁵² A Hawai-szigetek James Cook által 1778-ban adott neve. Jelenlegi nevüket a legnagyobb szigetről kapták az 1840-es években.

felsegélésére vagy tudományos czélokra, mellynek aztán sokkal több hazafiui látszatja lenne mindenestre...”⁴⁵³

Írott beszámolóival ellentétben, hazaküldött gyűjteményei nagyon is valóságosak voltak, s nemcsak a sajtó számolt be róluk rendszeresen, hanem megjelentek a Nemzeti Múzeum leltárkönyveiben is. A dél-kaliforniai működéséhez kapcsolódó gyűjtemények egy részét Fort Tejonhoz hasonlóan ő maga szerezte be, közöttük a már említett pumát, amelynek megérkezéséről a *Budapesti Hirlap* külön is beszámolt, három ládányi, még úton levő gyűjteménnyel együtt, „...melyek *ethnologiai* geologiai s más tárgyakon tul, a Belville szigetek és San Beneditto [San Benedicto] sziget tökéletes szárazföldi és tengeri kagylóit tartalmazzák, ugy néhány rendkívül szép, nagy és fölötte érdekes korallokat Socorro-szigetről.”⁴⁵⁴ Az ilyen példányokban szűkölködő Nemzeti Múzeum külön is kérte ezek beszerzését. 1860–1861-ben négy alkalommal is érkezett Xántustól több ezer a Bellevue- és a Sandwich-szigetekről, valamint Japánból, Hawairól, Guamról, Szibériából, sőt Afrikából származó tengeri csiga és kagyló, sugárállat, illetve habarcz egyebek között O. W. Lindholm finn tengerészkapitánytól,⁴⁵⁵ akit Szent Lukács-foki tartózkodása idején bízott meg tengeri állatok gyűjtésével, ellátva őt üvegekkel, rézkannákkal és borszesszel. Lindholm megígérte Xántusnak, hogy Koppenhágába visszatértekor eljuttatja a gyűjtött anyagot a pesti Nemzeti Múzeumnak.⁴⁵⁶ A fenti esetekben tehát olyan tengeri állatokról van szó, amelyeket Xántus az óceánokat járó és a Szent Lukács-foknál kikötő tengerészekről szerzett be.

A Nemzeti Múzeumnak juttatott gyűjteményeinek harmadik csoportját olyan észak-amerikai állatok képezték, amelyeket kérésére az általa gyűjtött példányokért a Smithsonian Institution más gyűjteményeiből küldött. Ezekért cserébe Xántus megpróbálta magyarországi példányokhoz juttatni az intézetet, azt javasolva, hogy olyan ázsiai bivalyokat kérjenek, amelyekből nagyapja erdélyi birtoka közelében sok található.⁴⁵⁷

Hazaküldött gyűjteményei ugyan csaknem kizárólag természetrajzi anyagból álltak, de, mint láttuk, említést tett etnológiai tárgyakról is. Azt nem tudjuk, hogy a bálnavadászok által Ritchie házánaál postára adott polinéziai tárgyakra gondolt-e, de ezt támasztja alá, hogy tőle került 1860-ban három Pleasant-szigeten készült csigafüzér a Nemzeti Múzeum úgynevezett

⁴⁵³ Xántus János levele édesanyjához, Revilla Gigedo-szigetek, 1860. április 10. RFMTM, Ltsz. nélkül. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁵⁴ *Budapesti Hirlap* 1860. július 18. 8(164): 1966. Kiemelés Gy. J. A Nemzeti Múzeumnak szánt korallokat 1860 februárjában küldte a Smithsoniannek. Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. február 20. SIARU 7212.

⁴⁵⁵ 1850 előtti leltárkönyvek és gyarapodási naplók 137., 143., 153., 157. tétel. Xántus levele Kubinyi Ágostonnak, San Benedito-sziget, 1860. március 10. MTM TGy.

⁴⁵⁶ *Budapesti Hirlap* 1860. július 18. 8(164): 1966.

⁴⁵⁷ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. szeptember 21. SIARU 7212.

Kézműtani gyűjteményébe csakúgy, mint az első amerikai néprajzi tárgy, egy papagayo indiánok által agávérostonból készített zacskó a Kaliforniai-félszigetről.⁴⁵⁸ Az előbbieket minden bizonnyal bálnavadászoktól szerezte, míg az utóbbit – ha visszagondolunk a Kaliforniai-félszigetre érkezésekor a csomagolóanyagokról írottakra – talán csomagolóeszközként használta a különösen kényes tengeri puhatestűek csomagolásához.

Noha Xántus elsősorban a Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek gyarapítására törekedett, a hazai tudományos élet több más képviselőjével és szervezetével is kapcsolatot tartott, így Kubinyi Ágostonnal, Frivaldszky Jánossal, Hunfalvy Jánossal, illetve a Természettudományi Társulattal. A legközelebbi kapcsolata minden bizonnyal a győri bencés gimnáziummal és az ott tanító Rómer Flórisssal volt, részint mert a győri gimnázium egykori *alma matere* volt, részint mert családja néhány év óta ott élt, és aligha kétséges, hogy Rómert diákkora óta ismerte.

Erre az időre tehető, hogy édesanyja révén Rómer levelet juttatott el Xántusnak, amelyben arra kérte, hogy a Nemzeti Múzeum számára felajánlott gyűjteményén kívül ajándékozzon természettudományi anyagot, főként madarakat az induló győri múzeum számára is.⁴⁵⁹ Xántus válaszelevelében nemcsak arról emlékezett meg, hogy osztrák fogságba esésekor „emberszerető bencék” gyógyították ki tüdőgyulladásából, hanem azt is megígérte, hogy Washingtonba érkezésekor „első teendőim egyike lesz a győri múzeumról is kézzelfoghatóan megemlékezni”. Egyúttal felajánlotta, hogy ajánló levelet ír az Amerikai Természettudományok Akadémiájának, hogy a Nemzeti Múzeummal és a győri múzeummal cserekapcsolatot építsen ki. Rómer a *Győri Közlöny*ben nyilvánosan köszönte meg Xántus „honszeretettől lángoló sorait”, a leendő ajándékokat, s kérte a Győr környéki vadászokat, hogy adjanak a múzeumnak „hosszúlábú gázlókat és vízimadarakat”, melyeket csereanyagként küldene az amerikai akadémiának (TÓTH 1994: 80). Xántus még a Szent Lukács-fokról kérte Bairdet, hogy mivel ő nem tudja elküldeni a Rómer által régóta kért csörgőkígyót és szarvasbékákat, küldjön neki a Nemzeti Múzeumnak útnak indítandó csomagban.⁴⁶⁰ A két említett múzeum mellett Xántus legalább két alkalommal juttatott gyűjteményeket a Természettudományi Társulathoz is,⁴⁶¹ és arra is ígéretet tett, hogy kétszáz

⁴⁵⁸ *Magyar Nemzeti Múzeum Természeti tárának gerinctelen állatok és kézműtani osztályába ajándok és szerzemény útján 1850-ki január 1 óta begyűlt tárgyak jegyzőkönyve*, 1860. augusztus 25. Pleasant nevű sziget található a kanadai Brit-Kolumbia mentén húzódó szigetvilágban, de ugyanezt a nevet kapta a mai Nauru is Mikronéziában egy angol bálnavadász-kapitánytól 1798-ban. Attól kezdve, hogy a Cook-expedíciók által Európába hozott óceániai tárgyak kapósak lettek, a hajók személyzete jól eladható kereskedelmi cikként tekintett az óceániai szigetekre beszerezhető *ethnographicákra*.

⁴⁵⁹ A növénytár gyarapítói között már 1857-ben feltűnik Xántus Terézia Páparól (a Szent Benedek-rendi katolikus gimnázium Értesítője, Győr, 1857).

⁴⁶⁰ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1861. január 15. SIARU 7212.

⁴⁶¹ *Pesti Napló* 1860. március 10. 11(8): 3023. Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. február 20. SIARU 7212.

olyan természettudományos könyvet is küld, amelyek nincsenek forgalomban, csak az amerikai kormányzat adja ki a kongresszus és a tudományos egyesületek számára.⁴⁶² Mindezen tevékenységéért érdemelte ki, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1859. december 19-én levelező tagjává válassza.⁴⁶³

Közgyűjtemények mellett magánszemélyeknek, elsősorban természetesen saját családjának is küldött kuriózumnak számító dolgokat. Édesanyjához 1859 augusztusában érkezett „...kis álatserég [...] 21 madár többnyire különféle Colibrik, 2 Csörgő kígyó 28 darab ezüstpénzek a világ sok részeiből, 14 darab Gyulámé, 14 Szombath István urnak gyűjteményében, és két igen jól talált Photograph [...] Mukimnak vadász öltönyben...”⁴⁶⁴, 1860 februárjában pedig Xántus újabb csomagot indított útnak számára.⁴⁶⁵

Annak ellenére, hogy küldeményei 1859-től rendre hazaérkeztek, a kapcsolattartás az óhazával távolról sem volt zökkenőmentes; leveleinek továbbításához be kellett iktatnia a Smithsonian Institutiont is, ami további késedelmet jelentett. Olyannyira, hogy édesanyja 1861 elején újabb, Bairdnek küldött levélben próbált fia nyomára jutni.⁴⁶⁶ Baird válasza ismét napvilágot látott a *Győri Közlöny*ben, s abból kiderül, hogy az intézet éppen akkoriban indított útnak a Nemzeti Múzeumnak egy értékes természetrajzi anyagot, amit ugyan nem Xántus gyűjtött, de az ő kérésére küldik, mert ezen a módon is viszonzni szeretnék Xántus számukra végzett munkáját, és ezt addig szándékoznak folytatni, míg a Nemzeti Múzeum gazdagabb lesz amerikai fajokban, mint más európai múzeumok. Xántustól minden nap várják az újabb gyűjteményt, s abban biztosan lesz édesanyjának szánt küldemény. Azt azonban nem tudta megmondani, hogy Xántus meddig marad a Szent Lukács-fokon, mint az Egyesült Államok szolgálatában álló „tengerparti mérnök”, de úgy véli, hogy hamarosan haza fog látogatni.⁴⁶⁷

Xántus jó ideje foglalkozott a hazalátogatás gondolatával, különösen azt követően, hogy amnesztiában részesült. Ez alapvetően attól függött, hogy meddig marad a Szent Lukács-fokon, illetve Baird hozzásegíti-e valamilyen számára kedvező álláshoz. Egy 1860. februári levelében említette meg első ízben Bairdnek hazautazása tervét. Mint írta, tizenegy éve nem látta édesanyját és testvéreit, továbbá folyamatos távolléte azzal fenyeget, hogy az osztrák kormányzat megfosztja birtokától, ami az iowai földjei elvesztése után nagy csapást

⁴⁶² *Magyar Sajtó* 1860. szeptember 7. 6(206): 861.

⁴⁶³ *Budapesti Hírlap* 1860. július 18. 8(164): 1966. *Politikai Ujdonságok* 1859. december 29. 5(52): 748.

⁴⁶⁴ Xántus Ignácné levele Eisenbarth Károlyhoz, Pápa, 1859. szeptember. 9. Kiemelés az eredetiben. RFMTM, Ltsz. nélkül.

⁴⁶⁵ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1861. március 21. SIARU 7212.

⁴⁶⁶ Xántus Ignácné levele Spencer F. Bairdnek, Győr, 1860. január 8. RFMTM, Ltsz. nélkül.

⁴⁶⁷ *Győri Közlöny* 1861. március 21. 5(23): 90.

jelentene számára. Amennyiben Baird egyetért vele és ha nem veszítené el a Partkutató Testületnél betöltött állását, akkor a következő télen négy hónapot távol lenne, akkor, amikor az legkevésbé hátráltatja gyűjtéseit.⁴⁶⁸ Hasonló tervekről számolt be a családja ügyeit intéző Eisenbarth Károlynak, azzal, hogy az amerikai kormánytól kapott fontos állásáról ugyan néhány évig még nem lenne tisztességes lemondania, de „...legelső alkalommal folyamodni fogok a Presidenshez 6 hónapos szabadságért, hogy hazámat és családomat meglátogassam. Az engedély kétséggel megfog adatni, ’s így jövő 1861 tavaszal Isten segedelméből a hoszu utra szállok [sic!], hogy hazámat még egyszer láthassam.” Köszönetét fejezte ki, hogy Eisenbarth otthoni jövőjéről is gondoskodni szeretne, ám annak jelenlegi pozíciójához – „kapitány az északamerikai szövetség tengerész mérnökkarában” 2400 dolláros éves fizetéssel – méltónak kell lennie. Ezért arra kérte, járjon utána, hogy fogadná az osztrák kormányzat, illetve „...a magyar befolyásos arisztokratia...”, ha az amerikai kormány őt nevezné ki konzulnak Pestre – amire az amerikai külügyminiszter már ajánlatot is tett neki – vagy Triesztbe, esetleg a bécsi követségre titkárnak.⁴⁶⁹ Következő levelében már azt jelezte, hogy az osztrák követtől kapott értesítés szerint a San Franciscó-i konzulátuson átveheti az útlevelét, amennyiben a szokásos hűségesküt leteszi (*Loyalitäts bekäntniß*).⁴⁷⁰

Xántusnak természetesen nem állt módjában az amerikai külügyminiszterrel tárgyalni a jövőjét illetően. A kevesek egyike, akihez Amerikában fordulhatott, Baird volt, akinél szintén érdeklődött egy konzuli pozíció iránt Acapulcóban vagy valahol Közép-Amerikában, noha tisztában volt vele, hogy azok nem járnak megfelelő fizetéssel; mint írta „...néhányik konzulság nem ér többet 5 dollárnál havonta...”. Ennek ellenére szívvel-lélekkel szolgál a csillagos-sávós lobogó alatt helytől és pozíciótól függetlenül, amennyiben az elfogadható megélhetést, függetlenséget és méltányosságot biztosít számára. Ezt a szolgálatot örömmel teljesíti bárhol, akár a Partkutató Testület kötelékében, akár valamely washingtoni hivatalban.⁴⁷¹

A hazalátogatásnak azonban volt egy további elengedhetetlen feltétele, a pénz. Nemcsak a hazautazás költségeit kellett előteremtenie, hanem, érthető módon, tizenkét év múltán nem szeretett volna üres zsebbel hazájába visszatérni, főleg olyan jelentős pozíciókat betöltő állami alkalmazottként, amilyennek magát hazaküldött leveleiben lefestette. A

⁴⁶⁸ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. február 20. SIARU 7212.

⁴⁶⁹ Xántus levele Eisenbarth Károlynak, Cornwallis-szigetek, 1860. február 18. RFMTM, Ltsz. nélkül. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁷⁰ Xántus levele Eisenbarth Károlynak, Revilla Gigedo-szigetek, 1860. április 10. RFMTM, Ltsz. nélkül. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁷¹ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. szeptember 21., november 15. SIARU 7212.

Partkutató Testületől kapott fizetéséből nagyobb összegre aligha számíthatott, különösen, ha figyelembe vesszük Ritchie-vel szemben fennálló adósságát. Egyedül a gyűjtött állatok többes példányainak értékesítéséből remélhetett bevételt.

Nem kertelt sokat, amikor helyzetét Baird elé tárta: akkor van esélye tizenhárom év után viszontlátni szeretteit, ha segítségére lesz abban, hogy madárgyűjteményét pénzzé tegye, és azért sikerül körülbelül 500 dollárt kapnia. „Szándékom az, hogy barátaim úgy tekintsenek rám, mint aki legalább annyi pénzt képes volt tíz év alatt megtakarítani, hogy úriemberként térjen haza” – írta mindössze két héttel azelőtt, hogy hajóra szállt volna az Óvilág felé.⁴⁷²

Alighanem ez a helyzet vette rá arra, hogy madárgyűjteményét akár 500 dollárért is pénzzé tegye, miközben jó egy évvel korábban még azon a véleményen volt, hogy a közgyűjteményeknek átadott példányokon kívül saját gyűjteményéből nem kíván semmit eladni, mert sokkal jobban áruba tudja bocsátani, ha egyszer otthon lesz. „A tejoni és Szent Lukács-foki gyűjtemény közel 1000 dolláromba került, aminek legalább egy részét szeretném visszakapni”⁴⁷³ – fejtette ki Bairdnek, akivel, éppúgy mint Fort Tejonban, még egy ponton volt ellenérdekelt: gyűjteményei tudományos feldolgozásában. Baird ugyanis a gyors és szakszerű feldolgozás érdekében szétosztotta a gyűjteményt a legjobb szakértők között.⁴⁷⁴ Xántus nem vette jó néven, hogy az általa különösen preferált tengeri csillagokat a harvardi múzeum specialistája, Theodore Lyman (1833–1897) kapta meg. 1859 júliusában valósággal könyörgött, hogy ő írhasa le őket, később viszont már csak azt remélte, hogy legalább az általa fel nem dolgozott fajokat fenntartják neki.⁴⁷⁵ Azt egyértelműen Baird szemére vetette, hogy a madarakat nem ő dolgozhatta fel. „Nagyon le vagyok kötelezve Mr. Lawrence-nek,⁴⁷⁶ hogy Xantusii-nak nevezte el a kolibrit, habár én jobban szerettem volna magam leírni. Ön nagyon jól tudja, abban egyeztünk meg, hogy az összes madarat én fogom leírni, vagy ha nem tud megvárni vele az én nevem alatt jelennek meg [...] A jövőre nézve szeretném értésére adni, ne feledkezzen meg folyvást a velem kötött szerződésekről.”⁴⁷⁷

⁴⁷² Xántus levele Bairdnek, Philadelphia, 1861. október 8. SIARU 7212.

⁴⁷³ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. augusztus 10. SIARU 7212.

⁴⁷⁴ Így kapta meg a hullóket Edward Drinker Cope (1840–1897) zoológus, a halakat Theodore Nicholas Gill (1837–1914) a Smithsonian Institution ichthyológusa, az ugyanott működő William Stimpson (1832–1872) a rákokat, John L. LeConte a rovarokat, Horatio Charles Wood (1841–1920) philadelphiai orvos pedig a pókokat (MADDEN 1949: 149).

⁴⁷⁵ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. július 23., 1860. április 7. SIARU 7212.

⁴⁷⁶ George Newbold Lawrence (1806–1895) üzletember és amatőr ornitológus, Baird őt bízta meg a Xántus által a Szent Lukács-fokon felfedezett új kolibrifajok leírásával.

⁴⁷⁷ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. augusztus 10. SIARU 7212. Kiemelés az eredetiben.

Közel kétévnyi ott tartózkodás során Xántus kimerítette a Szent Lukács-fok körüli szárazföld gyűjtési lehetőségeit. „Minden követ megforgattam, minden rendelkezésemre álló eszközt bevettem, hogy megszerezzek mindent, amit csak tudok” – jellemezte a helyzetet 1861 februárjában. Úgy látta, abban az esetben sem számíthatna sok újdonságra, ha még egy fészkelési időszakot a Szent Lukács-fokon töltene, és úgy gondolta, a legkritább tojásokból is gyűjtött annyit, hogy Baird még az európai múzeumokat is el tudja látni. A tengert továbbra is kimeríthetetlen forrásnak látta, halakat és rákokat továbbra is gyűjtött. Alig telt el nap, hogy ne fedezett volna fel új fajokat, így begyűjtésük egy egész életet igényelne. Valamit pedig az utódoknak is hagyni kell, jelezte ekképpen is szándékát, hogy befejezze kaliforniai gyűjtőmunkáját.⁴⁷⁸ Karácsony napját San Joséban töltötte, megnézte az ilyenkor szokásos bika- és kakasviadalt, a táncokat, és részt vett a La Paz-i püspök által celebrált misén. Januárban még egy utolsó szárazföldi gyűjtőútra szánta el magát, mert egy helyi gyűjtőtől, aki korábban már küldött neki kolibriket, kapott néhány nagy méretű, rumban tartósított lazacot, melyek csak a hegyvidék elszigetelt, vízzel teli medencéiben fordulnak elő, s ennek szeretett volna utánajárni. Ezért egy „intelligens fiatal mexikóit” tanított be az árapálmérő berendezés kezelésére, és több napon át gyűjtött, főként madarakat a tengerparttól mintegy 60 kilométerre levő Sierra San Gertrudisban.⁴⁷⁹ A következő négy és fél hónapból mindössze egyetlen levele ismert február végétől, amelyben összesűrűsödik az előző két esztendő szinte minden keserve. Az eltelt idő alatt még 50 mm csapadék sem hullott, az utolsó csepp félévvel azelőtt, homok, só, elhullott állatok csontjai mindenfelé, egyetlen levelet sem kapott. Utolsó híre a világból, hogy Lincolnt választották elnökké. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy számára minden egyes nap egy egész évvel ért fel.⁴⁸⁰

Források híján csak találgathatunk, hogy vajon ez a lelkiállapota vezetett-e oda, hogy elhagyja a Kaliforniai-félszigetet. Egy június közepén a nyugat-mexikói Mazatlánból küldött levelében mindössze ennyit jegyzett meg: „Egy San Francisco és Mazatlan között közlekedő menetrend szerinti gőzös érintette a fokot, és én éltem a lehetőséggel, átkeltem, hogy végezzek egy kis gyűjtést. A [Szent Lukács] foki teendőim természetesen nem szenvednek kárt, e tekintetben mindent nagyon jól elrendeztem. Már kb. 60 madarat szereztem. [...] Minden új számomra, és ennek megfelelően nekiláttam a nagybani üzletnek, mint gondolhatja, teljes szívvel; valójában napi 20 órán át tevékenykedem; 10 órát vadászom, 10

⁴⁷⁸ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. december 15. 1861. február 27. SIARU 7212.

⁴⁷⁹ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. december 28. 1861. január 15., január 26. SIARU 7212.

⁴⁸⁰ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. február 27. SIARU 7212.

órán át az elejtett állatokat nyúzom. [...] Az árapályvizsgálónak továbbra is működnie kell, felteszem, Mr. Elliot új építőfa-ellátmányt küldött, de természetesen szívesebben látnék el konzuli feladatokat.”⁴⁸¹ Leveléből kiolvashatóan Xántus ismét elemében volt, addig nem gyűjthető fajokhoz juthatott hozzá, és érezhetően nagy reményeket fűzött az értékesítésükhöz.

A sors azonban mást tartogatott számára. Augusztus 1-jén visszatért Mazatlanból La Pazba, majd onnan a Szent Lukács-fokra. Akkor vette kézhez a Partkutató Testület utasítását, hogy zárja be Szent Lukács-foki állomást.⁴⁸² A döntés olyan hirtelen érte, hogy mindössze négy napja maradt arra, hogy leszerelje az állomást, összecsomagolja minden felszerelését.⁴⁸³ 1861. augusztus 7-én, szinte napra pontosan 28 hónappal azután, hogy ugyanott partra szállt, a Szent Lukács-fokon a Panama fedélzetére lépett, hogy visszatérjen San Franciscóba,⁴⁸⁴ ahova augusztus közepén érkezett meg. Munka, jövedelem s ami még rosszabb bárminemű kedvező kilátás nélkül, egy éppen a polgárháború poklába lépő országban. „Mazatlani expedícióm és sietős visszahívásom igen csak rossz helyzetbe hozott anyagilag. Ezért nem gondolhatok arra, hogy a legközelebbi jövőben Európába menjek, de néhány hónapig csinálnom kell valamit, hogy el tudjak Magyarországra utazni” – fordult ismét segítségért Bairdhez, azt kérve tőle, hogy legalább egy ideiglenes állást találjon számára Washingtonban, mert fogalma nincs, hogy mihez kezdjen. Bármilyen katonai posztot szívesen venne, de legjobb lenne egy közép- vagy dél-amerikai konzuli beosztás.⁴⁸⁵ E pillanatban nagyon távol állt attól, hogy tisztos állású, vagyonos úriemberként térjen vissza hazájába, családjá és barátai körébe, akik egészen addig minden szavát készpénznek vették.

Ilyen körülmények között adta postára legutolsó négy ládáját mazatláni, sinaloi és La Paz-i gyűjtésével.⁴⁸⁶ Xántus dél-kaliforniai gyűjteménye összesen hatvan ládát töltött meg, és 92 000 példányt foglalt magában (MADDEN 1949: 253). A természettudományok csaknem valamennyi ágára kiterjedt a botanikától a zoológián át a geológiáig és a paleontológiáig, Baird értékelése szerint tökéletesen kikészítve és csomagolva, méretekkel,

⁴⁸¹ Xántus levele Bairdnek, Mazatlán, 1861. június 19. SIARU 7212.

⁴⁸² Xántus levele A. J. Graysonnak, Magdalena-öböl, S. S. Panama fedélzetén, 1861. augusztus 8., Bancroft Library, University of California, idézi MADDEN 1949: 148.

⁴⁸³ Xántus levele Bairdnek, San Francisco, 1861. augusztus 20. SIARU 7212.

⁴⁸⁴ Xántus levele A. J. Graysonnak, Magdalena-öböl, S. S. Panama fedélzetén, 1861. augusztus 8., Bancroft Library, University of California, idézi MADDEN 1949: 148.

⁴⁸⁵ Xántus levele Bairdnek, San Francisco, 1861. augusztus 20., szeptember 2. SIARU 7212. Bairdnek írott levelében érkezését augusztus 18-ra tette, míg San Franciscói *Daily Evening Bulletin* 1861. augusztus 15. száma Don Juan Xanbus néven említi az előző nap érkezők között. (MADDEN 1949: 153).

⁴⁸⁶ Xántus levele Bairdnek, San Francisco, 1861. szeptember 9. SIARU 7212.

megjegyzésekkel és leírásokkal ellátva.⁴⁸⁷ Xántus itteni gyűjtői teljesítményét talán az reprezentálja leginkább, hogy négy amerikai gyűjtési helye (Fort Riley, Fort Tejon, Szent Lukács-fok, Nyugat-Mexikó) közül itt fedezte föl a legtöbb új fajt, 290-et, amiből 39 viseli a nevét (MADDEN 1949: 291), továbbá a Szent Lukács-fokról ma ismert madárfajok mintegy 40 százalékát ő gyűjtötte be (ZWINGER 1986b: 253).

Az egyetlen dolog, amit talán hiányolhatunk Xántusnak a gyűjteményeit kísérő jegyzeteiből, a Fort Tejon-i leírások színvonalát emelő rajzok. Ő maga ezt azzal magyarázta, hogy nem volt annyi ideje, hogy olyan színes akvarelleket készítsen kaktuszokról, virágokról, gyümölcsökről vagy éppen medúzákról, amelyek gondos térbeli rajzokat igényelnek. Ezért sajnálta különösen, hogy nem hozott magával fényképezőgépet (Photographic instrument),⁴⁸⁸ ami az egyéb szükséges felszerelés beszerzése mellett minden bizonnyal meghaladta anyagi lehetőségeit.

Xántus már szeptember 1-jén szeretett volna a keleti partra utazni, de addig, amíg Elliot hadnaggyal nem tudta lezárni az árapályvizsgáló berendezéssel kapcsolatos dolgokat, nem indulhatott el San Franciscóból. Erre szeptember 11-én került sor. Október elején érkezett meg Washingtonba, ahol találkozott Bairddel, és az ő segítségével próbálta meg a hazautazáshoz szükséges pénzt megszerezni. Teljesen bizonytalan helyzetében Fort Riley-beli régi mentora, dr. Hammond próbált meg számára egy őrnagyi beosztást szerezni Philipp St. Georg Cooke tábornok⁴⁸⁹ mellett, amit Xántus el is fogadott, de a kérdést nem sikerült elrendezni addig az időpontig, amíg Xántusnak végleg döntenie kellett: menni vagy maradni. Szorult helyzetében ismét Bairdhez fordult, részint anyagi segítségért, részint, hogy amerikai útlevelet kapjon,⁴⁹⁰ továbbá ajánlólevelet a bécsi amerikai követséghez, ugyanis attól tartott, hogy az osztrák csendőrség akadályozni fogja hazajutását. Az elinduláshoz legalább 300 dollárra volt szüksége, ruhát kellett csináltatnia, cipőt, bőröndöt, kalapot és számos apró cikket beszereznie. Baird közbenjárására ismerősei végül kisegítették: vagy kifizették a ruhaszámláját, vagy készpénzt kölcsönöztek neki (245 dollár). Az iowai földügyeit képviselő ügyvédjével közösen rendelkezett 800 dollárral, valamint az utolsó napokban sikerült beszereznie gyűjtéseit bemutató kiadványokat, illetve saját madaraiért

⁴⁸⁷ Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution, 1861: 39, 58.

⁴⁸⁸ Xántus levele Bairdnek, Mazatlán, 1859. szeptember 14. SIARU 7212.

⁴⁸⁹ Philipp St. Georg Cooke (1809–1895) a konföderációs hadsereg dandártábornoka az amerikai polgárháborúban.

⁴⁹⁰ Egy hasonló kérelem alapján tudjuk, hogy Xántus milyen fizikai tulajdonságokkal rendelkezett: magassága 172 cm, szeme mogyoró színű, haja és szakála sötét. Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. november 30. SIARU 7212.

körülbelül 40 kolibrit, hogy magával vigye őket Európába.⁴⁹¹ Baird még abban is a segítségére volt, hogy a német hajótársaságtól ingyenjegyet kapjon azzal a feltétellel, hogy kaliforniai madárgyűjteményt visz a brémai múzeumnak.⁴⁹² 1861. október 26-án, több mint kilenc évvel azután, hogy Amerika földjére lépett, ismét az Óvilág felé vette az irányt. Néhány napot Brémában töltött, hogy felkeresse az ottani tudományos társaságokat, majd onnan Lipcsén át Bécsbe indult.⁴⁹³

III.8. HA MINDEN MAGYAR... – ÚJRA ITTHON

Családja több mint egy évtizede reménykedett visszatérésében, mégis meglepetésszerűen toppant be. Édesanyja csak november 26-ra várta hazaérkezését,⁴⁹⁴ Xántus azonban a november 18-i bécsi gyorsal Győrbe érkezett,⁴⁹⁵ ahol az indóházánál senki sem várta. A szeretetteli fogadtatás és az ünneplés így sem maradt el. Az jutott osztályrészül, amiről álmodott. Tisztelet és lelkesedés a világot járt, egyedülálló teljesítményt felmutató tudósak, a száműzetés keserű kenyerén tengődő, de dicsőségesen hazatért hősnek. Lelkesült verseket írtak hozzá,⁴⁹⁶ valósággal kézzől kézre adták. A *Győri Közlöny* szinte minden lépéséről beszámolt.⁴⁹⁷ Bárhol jelent meg, mindenütt a nemzet hőseinek kijáró tisztelet övezte. December 6-án a Bárány Szállóban a győri ifjúság ünnepi vacsorával tisztelgett előtte. December 8-án az első amerikai cikkeit megjelentető Kovács Pál köszöntötte családjá körében. December 9-én Hets Mátyás városi képviselő adott estélyt a tiszteletére. December 10-én a győri színházban díszelőadáson üdvözölték és amerikai élménybeszámolóra készítették. Ellátogatott Hédervárra, a mecénás és műgyűjtő gr. Viczay Hédervári Héderhez. A gyűjtemény megtekintése után szigetközi vadászatot vett részt. Öccsével és Ráth Károllyal, a vármegye levéltárnokával Csornára utazott, a premontrei rend apátjának meghívására. Simon Vince préposttal az amerikai farmgazdálkodás korszerűségéről társalogtak, majd a csornai kaszinóban egymással versengve köszöntötték fel a helyi notabilitások. Másnap Laky Demeter, a rend titkára vitte fácánvadászatra a Csorna melletti „Sziget-erdőbe”. Bárhol járt, mindenütt áhítattal hallgatták amerikai élménybeszámolóit, melyek rendszeresen az éjfél utáni órákban értek véget. Az „új világ” apostolaként a

⁴⁹¹ Xántus levele Bairdnek, Philadelphia, 1861. október 19., 21., 22. SIARU 7212.

⁴⁹² Oelrichs and Company levele Spencer F. Bairdnek, New York, 1861. október 11. MADDEN 1949: 155.

⁴⁹³ *New York Times* 1861. október 26. 8. o. Xántus levele édesanyjához, Philadelphia, 1861. október 11. *Győri Közlöny* 1861. november 10. 5(90): 359.

⁴⁹⁴ Xántus Ignácné levele Eisenbarth Károlyhoz. Győr, 1861. november 9. RFMTM, Ltsz. nélkül.

⁴⁹⁵ *Győri Közlöny* 1861. november 21. 5(93): 371.

⁴⁹⁶ Kömíves Imre: Ne csüggedjünk! Xántus János úrnak ajánlva. *Győri Közlöny* 1861. december. 12. 5(99): 395. Bibok Lajos: Xántus Jánoshoz. *Győri Közlöny* 1861. december 15. 5(100): 398.

⁴⁹⁷ *Győri Közlöny* 1861. december 5. 5(97): 387, december 12. 5(99): 395.

technika fejlődéséről, a praktikus tudományokról, az ésszerűség, célszerűség és hasznosság követelményeiről, a szabad vállalkozásokról, s a polgári demokrácia előnyeiről szolt szuggesztív erővel (TÓTH 1994: 80–81). Xántust hallgatva a *Győri Közlöny* tudósítója megjegyezte: „Bizony soká, vagy talán soha sem jut el a vén Európa a társadalmi viszonyok egyenlő színvonalára, mely az amerikai élet érdeme.”⁴⁹⁸ Elismerését jelzi, hogy az 1848-as alkotmány mellett kiálló, ellenzékinak számító Győr megye Kossuthtal, Klapkával, Rónay Jácinttal együtt őt is beválasztotta az alkotmányos megyei bizottmány tiszteletbeli tagjai közé.⁴⁹⁹

Személyén túl a sajtó nagy figyelmet szentelt a Xántus által hazahozott madárgyűjteménynek is. Megérkezéséről külön is hírt adott,⁵⁰⁰ majd nemcsak beszámolt az „...500 darab, csinosan kitömött, ügyesen kezelt...” madárból álló „jeles gyűjteményről”, hanem méltatta gyűjtőjének hazafiúi buzgalmát is, aki „...midőn a legtávolabbi világországban hazája miatt bujdokolt, nem cserélt szívet és hazát, hanem ha jeles tehetségét új hazájának vendégszeretetiért felajánlá, szíve köztünk övéi között maradott, s [...] üres idejét arra használta, hogy hazájának javát előmozdítsa. [...] Ha minden magyar Xántus János lenne, első nemzet lennénk az egész világon” (SIKOR 1861: 381) – zárta méltatását a szerző. Gyűjteménye javát Xántus a Nemzeti Múzeumnak szánta, de harminc kolibrit ajándékozott a győri bencés gimnáziumnak is (TÓTH 2001: 57).

Xántus népszerűségét és a vele kapcsolatos eseményeket kitűnő üzleti érzékkal arra is felhasználta a győri sajtó, hogy példányszámát növelje. Nemcsak Xántus *Utazás nyugoti Mexikóban* címmel tervezett újabb könyvének részleteit közölte folytatásos formában, hanem címlapján folyamatosan arra hívta fel a figyelmet, hogy a megnövekedett érdeklődés miatt nem tudják kielégíteni az igényeket sem a lapból, sem az általuk Barabás Miklóstól rendelt Xántus-portréból, amennyiben az olvasók nem fizetnek elő kellő időben a lapra (52. ábra). A Xántus személyét övező tiszteletet, és a *Győri Közlöny* szerkesztőjének üzleti érzékét mi sem mutatja jobban, mint az a mosonmagyaróvári olvasói levél, ami arról szolt, hogy Xántus arcképe „...keretbe foglalva már szobámat díszíti”.⁵⁰¹

A győri diadalmenet után következett a fővárosi. December 17-én Xántus előbb Székesfehérvárra, majd másnap Pestre utazott, ahol a „...pályafőnél tisztelői nagy számmal várakoztak rá s [...] ezek éljenei közt távozott Kubinyi Ágoston muzeumi igazgató lakására, ki

⁴⁹⁸ *Győri Közlöny* 1861. december 12. 5(99): 395.

⁴⁹⁹ MNL Győr-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára: Megyei bizottmányi iratok 5/1861. Idézi TÓTH 1994: 81.

⁵⁰⁰ *Győri Közlöny* 1861. november. 24. 5(94): 375.

⁵⁰¹ *Győri Közlöny* 1862. február 2. 6(10): 37.

őt szállásra magához hívta”. Másnap este pedig az egyetemi dalárda a Múzeumkertben „...több kardal elzengésével tisztelte meg”.⁵⁰² December 20-án az Akadémia nagygyűlésén vett részt, és bemutatta a Nemzeti Múzeum számára hozott madárgyűjteményét, másnap Kubinyi Ágoston adott tiszteletére ebédet (53. ábra).⁵⁰³ A pesti liberális körök és az egyetemi ifjúság szűnni nem akaró lelkesedéssel ünnepelték. A pesti ünnepségek – a győritől eltérően – politikai színezetet nyertek. A pesti demonstrációkon elhangzott felköszöntők már nem annyira a világutazónak és a tudósnek szóltak, hanem az emigráció hazatért tagjának (TÓTH 1994: 81). Karácsonyra Rómer Flórisal együtt valóssággal hazamenekültek Győrbe, hogy megelőzzék a demonstrációk okozta nagyobb bajt, hiszen ekkor már az ún. provizórium időszakában járunk, amikor ismét szigorodott a közélet politikai-hatalmi kontrollja.

1862 januárjában Xántus előadást tartott a győri kaszinóban és a Győrvidéki Gazdasági Egyletben. A két előadásban hitet tett Széchenyi István reformeszméi mellett, s kifejtette, hogy reformjai a polgárosodás a társadalmi-gazdasági progresszió egyetlen, lehetséges programját jelentik. Gyakran tett kissé gúnyos megjegyzéseket a hazai elmaradottságról, a magyar „állóvízről” és szellemesen, színesen érzékeltette az amerikai élet előnyeit. Előadásainak hatalmas sikere volt, s az egylet tagjai vivátozva fogadták tiszteletbeli tagtársukká (TÓTH 1994: 82; 2001: 57–58).

A hónap végén ismét Pestre utazott. Az Akadémia mennyiségtani és természettudományi osztályának január 27-i ülésén került sor akadémiai székfoglalójára, melyet *Adatok a tenger természettani földiratóhoz* címmel tartott meg a „tenger physikai geographiájá”-nak értelmezéséről (XÁNTUS 1862c).⁵⁰⁴ Az ülésen Rómer szerint „oly számosan jelentek meg, hogy még az előszoba és az ablakfülkék is tele voltak kíváncsiakkal”. Az érdeklődés nemcsak az „utazó személyiségnek” szólt, hanem „a természettudományi segédeszközök gyűjtését” oly szakszerűen végző tudósnek is. Ugyanezen a napon nyújtotta át Xántusnak Kubinyi Ágoston, Szabó József és Rómer Flóris a Természettudományi Társulat részéről a „...pártolótagi okmányt, melylyel ezen társulat hálából nagy hazánkfiát megtisztel”. Egyúttal bemutatták azokat az értékes kiadványokat is, amelyekkel Xántus közvetítésével az Akadémiai Könyvtár gyarapodott. „Merre jár-kél, a jónak, nemesnek magját hinti. Egyedüli öröme, hazánk jólétét előmozdító eszméket ébresztetni, támogatni” – zárta beszámolóját Rómer.⁵⁰⁵ A *Vasárnapi Ujság* következő számában egész oldalas vezércikket szentelt Xántusnak, melyben nemcsak interjúszerűen

⁵⁰² *Vasárnapi Ujság* 1861. december 29. 8(52): 623.

⁵⁰³ *Vasárnapi Ujság* 1862. január 5. 9(1): 11.

⁵⁰⁴ *Vasárnapi Ujság* 1862. február 2. 9(5): 58–59.

⁵⁰⁵ *Győri Közlöny* 1862. február 2. 6(10): 37–38.

foglalták össze addigi életútját, hanem őt zsinóros magyar ruhában ábrázoló fotót is közzétettek, egyértelműen párba állítva a Barabás Miklós által készített amerikai egyenruhás képpel.⁵⁰⁶ Február 6-án díszlakomát rendeztek a tiszteletére, ahol a jelen levő hölgyek mirtuszkoszorúval tisztelték, Kubinyi Ferenc pedig egy Petőfi-idézettel ékesített emlékkarddal ajándékozta meg.⁵⁰⁷

Xántus tehát minden babért learatott, minden elismerést megkapott, ami csak a tudomány képviselőjeként és szabadsághősként juthatott neki. Egyet azonban nem, elfogadható egzisztenciát. Itthon tartózkodása alatt az újságokban közölt útirajzaiért kapott tiszteletdíjból tartotta fenn magát, ami pusztán átmeneti jövedelmet biztosított számára. Sándor István (1970: 111–112) szerint a schmerlingi provizorikus hatóságok a megfelelő pillanatban mindig megakadályozták, hogy emigránsként munkához jusson, de kockázatosnak érezhették népszerűségét is. Minden bizonnyal jobban szerették volna az ország határain kívül tudni. Ez tükröződött másfél hónappal hazatérését követően Bairdnek küldött levelében is: „Magyarország jelenleg szánalomra méltó helyzetben van, az egész ország katonai törvények hatálya alatt áll, és senki sem tudja, mit tehet és mit nem.”⁵⁰⁸ Egyszerre olvasható ki belőle az anyagi biztonság iránti igény és az elvágódás. „Belefáradtam Európába, és boldog lennék ha mielőbb magam mögött hagyhatnám...” – írta pártfogójának, ismét arra kérve, hogy járjon közbe valamilyen közép- vagy dél-amerikai konzuli poszt érdekében, de ha az nem sikerülne, beérné hasonló pozícióval Pesten vagy Belgrádban. Következő levelében csalódottan állapította meg, hogy saját nevét nem találta az újonnan kinevezett amerikai konzulok között. Egyúttal jelezte, hogy június végére visszaérkezik New Yorkba, és régi önmagát nem meghazudtolva, azzal sürgette Baird válaszát a konzuli állást illetően, hogy amennyiben biztosan számíthat rá, akkor nem kötelezi el magát pesti társaságoknál, akik nagyon szeretnék Közép-Amerikába kiküldeni, és hogy a Nemzeti Múzeum részéről Frivaldszky János fel is ajánlott 100 forintot (nagyjából 50 dollár) az expedícióra abban az esetben, ha a múzeum kapja meg a gyűjtött rovarokat.⁵⁰⁹

A tervek – vagy inkább vágyak – vágyak maradtak, Xántus úgy utazott vissza Amerikába, ahogy elhagyta, teljes bizonytalanságban. 1862. június 22-én Győr „lelkes

⁵⁰⁶ *Vasárnapi Ujság* 1862. február 9. 9(6): 61–62. A *Győri Közlöny* 1862. február 2-i tudósítása alapján a felvételt Simonyi Antal (1821–1891), a *Vasárnapi Ujság* számára dolgozó fényképész készíthette.

⁵⁰⁷ *Hölgyfutár* 1862. február 13. 13(19): 150.

⁵⁰⁸ Xántus levele Bairdnek, Győr, 1862. január 2. SIARU 7212. A helyzet illusztrálására azt hozza fel példaként, hogy még az akadémia rendes üléseinek megtartását is jóvá kell hagyatni Pest katonai parancsnokával.

⁵⁰⁹ Xántus levele Bairdnek, Győr, 1862. március 29. SIARU 7212.

lakosainak” írott üzenetben búcsúzott el honfitársaitól, akik közül sokan kísérték ki Farkas Miska zenekarával együtt az indóházhoz, sőt némelyek egészen Bruckig vele tartottak.⁵¹⁰

III.9. ÉLETEM FŐCZÉLJA – ISMÉT AMERIKÁBAN

A *Győri Közlöny* szerkesztőjével kötött megállapodása szerint Xántus már útközben tudósította az otthoni közönséget. Innen tudjuk, hogy július 9-én, a New York gőzös fedélzetén indult el Southamptonból, és 22-én érkezett meg New Yorkba,⁵¹¹ ahol azt tapasztalta, hogy a polgárháború nem gyakorolt különösebb hatást a város életére, és bemutatja a kikötő működését, forgalmát. A délieket támogató, és az északiak által elfogott angol hajók kapcsán megjegyzi: „Az angol csak Angliában szereti és túri a szabadságot, hogy szabadsága közepéből a világot a szolgájává alacsonyítsa. Különös, hogy Magyar hazánkban is vannak még emberek [...] kik az angol politika barátjai. Különös azért, mert magyar embernek úgy hiszem, sohasem kellene feledni Palmerston lord levelét, [...] melyben elég világosan ki van mondva, hogy Anglia Magyarországot csak leigázva akarja látni. [...] Amerika mint phoenix fog felkelni ismét nemsokára, hatalmasban és erősben mint volt, mikor a vizsályt Anglia reá gyújtotta; s aztán 1 millió katonával, s 500 első rendű hadigőzssel számot fog egyszerűen kérni Angliától, minek következése valószínűleg az leend, hogy Anglia minden birtokait elvesztendi az amerikai continensen.” (XÁNTUS 1862d.) Ennél egyértelműbben aligha lehet kifejezni a két angol demokráciáról alkotott véleményét.

Tudósításait Philadelphiából, Harrisburgból, Lancasterből és Washingtonból keltezte, és nemcsak az adott városok tudományos, kulturális intézményeit mutatta be a magyar olvasóknak, hanem olyan leírásokat is adott az ország ipari, mezőgazdasági, pénzügyi, népesedési és vagyoni viszonyairól, vasúthálózatáról és sajtójáról, amelyeket néhány évvel később az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció tudósítóinak kellett készítenie, de írt azokról a magyarokról is, akik katonaként szolgáltak az Egyesült Államokban.⁵¹²

Az állás és jövedelem nélkül Washingtonba érkező Xántus első pártfogójához, William A. Hammondhoz fordult, aki a polgárháború miatt ismét belépett amerikai hadseregbe és három hónappal korábban a hadsereg főorvosává nevezték ki. Pozíciójánál fogva módjában állt, hogy Xántust már megérkezése másnapján helyettes segédorvossá nevezze ki (Acting Assistant Surgeon), ami főhadnagyi rangnak felelt meg, azaz Xántus

⁵¹⁰ *Győri Közlöny* 1862. június 22. 6(50): 197, június 26. 6(51): 203.

⁵¹¹ *Győri Közlöny* 1862. szeptember 7. 6(72): 285–286, szeptember 11. 6(73): 290. *New York Times*, 1862. július 23. 8. o. Idézi MADDEN 1949: 160.

⁵¹² *Győri Közlöny* 1862. október 16. 6(83): 330–331, október 12. 6(82): 325–326, október 26. 6(86): 341–342, október 30. 6(87): 345–346, november 23. 6(94): 374, december 21. 6(102): 406–407, december 25. 6(103): 409–410, december 28. 6(104): 413–414, 1863. január 1. 7(1): 2, január 4. 7(2): 6–7, január 8. 7(3): 10–11.

visszakerült a hadsereg kötelékébe. Havi 100 dolláros fizetésért lényegében Hammond titkárságán dolgozott. A feladata mindössze a posta átnézéséből állt, ami csupán a délelőtti jeit vette igénybe, így módjában állt a Smithsonian gyűjteményeit tanulmányozni. Találkozott az intézmény élén álló Joseph Henryvel és Theodore Nicholas Gill-lel (1837–1914) is, aki az általa a Szent Lukács-fokon gyűjtött halakat dolgozta fel⁵¹³ Hammond segítségével ellenére Xántus olyan szorult anyagi helyzetben lehetett, hogy ismét Bairdhez fordult segítségért, akitől pár nap múltán kapott is 15 dollárt.⁵¹⁴ A helyzet azonban ennél sokkal kellemetlenebb volt, mert Xántus adósságokat hagyott maga után, részben a Szent Lukács-fokon, részben San Franciscóban, ahol nem tudott hiánytalanul elszámolni a Partkutató Testület javaival, és távolléte alatt mindez Baird tudomására jutott. Tetézte a bajt, hogy 1862 őszén jelent meg Varga Ferenc már említett, Xántust vádoló levele a *Jövő* című lapban (VARGA 1862). Xántus a felhozottakra nem csupán a lap hasábjain válaszolt, hanem washingtoni ismerőseit is megkérte, hogy álljanak ki mellette, és az ügy az amerikai külügyminiszterig jutott. Végül mindkét helyzetből sikeresen kivágta magát, és pártfogói továbbra is mellette álltak (MADDEN 1949: 162–167), olyannyira, hogy 1862. november 15-én kérelmet nyújtott be Martinique-re történő konzuli kinevezésért. Kérelmét azzal támasztotta alá, hogy a Partkutató Testület szolgálatában kielégítően megismerte a hivatali ügyintézt, spanyolul, franciául és egyéb modern nyelveken is beszél.⁵¹⁵ Folyamodványát ajánlólevéllel támogatta meg egyebek mellett Hammond, Bache és Baird is, aki ekképpen ajánlotta a külügyminiszter figyelmébe Xántust: „...ő az általam ismert legkiválóbb, legsikeresebb felfedező a természettudomány terén. [...] Xántus úr alapos üzletember, és ha ő kerülne a konzuli pozícióba, pontosan látná el hivatali feladatait, és kizárólag szabad idejében foglalkozna természettudománnyal. Aktivitása és energiája olyan rendkívüli, hogy minden kétséget kizáróan valamennyi szükséges teendőjét el fogja végezni akár konzulként, akár természetbúvárként.” Az előzmények ismeretében joggal következtethetünk arra, hogy Baird számára annyira fontos volt a természetrajzi gyűjtés, hogy Xántust korábbi kudarcai ismeretében is úgy ajánlotta, mint aki pontosan ellátja hivatali feladatait. Ezt erősíti meg, hogy ajánláshoz azt is hozzátette, hogy Martinique környékéről az amerikai múzeumok

⁵¹³ Xántus levele Bairdnek, Washington, 1862. augusztus 1. SIARU 7212.

⁵¹⁴ Xántus levele Bairdnek, Washington, 1862. augusztus 5., 15. SIARU 7212. Ez azonban távolról sem jelentette azt, hogy otthoni ismerőseinek ne kedvezőnek festette volna le helyzetét, azt állítva, hogy az Arsenal Kórház felügyelőjeként dolgozott, majd a számára terhes munkát kényelmes tengerészeti minisztériumi állásra cserélte. Xántus levele Eisenbarth Károlyhoz, Washington, 1862. október 15. RFMTM, Ltsz. nélkül.

⁵¹⁵ Xántus levele William H. Seward külügyminiszternek, Washington, 1862. november 15. NA GRDSRG 59. William Henry Seward (1801–1872) az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztere 1861 és 1869 között.

semmiféle természetrajzi gyűjteménnyel nem rendelkeznek.⁵¹⁶ Ezt a kérelmét a külügyminiszter ugyan visszautasította, de alig pár nappal később, november 25-én konzullá nevezte ki a nyugat-mexikói Manzanillóba (54. ábra),⁵¹⁷ így december 1-jén segédorvosi szerződése megszűnt.⁵¹⁸ Baird azért pártolta Xántus manzanillói kinevezését, mert Dél-Kalifornia és Kaliforniai-félsziget után egy harmadik szomszédos, ugyanakkor teljes mértékben kutatatlan régióból számíthatott jelentős gyűjtésre.⁵¹⁹ Kinevezésével Xántus tulajdonképpen a Szent Lukács-foki tartózkodása óta dédelgetett tervét válthatta valóra. Mazatláni gyűjtőútját követően, még ha egy kicsit délebbre is, de visszatérhetett Mexikóba, hogy feltárja a Kaliforniai-félszigettel szomszédos Nyugat-Mexikó élővilágát.

Xántusra tehát végre rámosolygott a szerencse. Nemcsak az oly annyira vágyott gyűjtéseit lehetővé tevő, biztos megélhetést garantáló álláshoz jutott, de még azt az elégtételt is megkapta, hogy a *Győri Közlöny* hasábjain adja hírül: „Varga, Madarász et. Comp. piszkálódása ellenem a »Jövő«ben azon eredményt szülte, hogy az amerikai presidens amerikai consulnak nevezett ki nyugoti Mexikóba...” Sőt nem csak elégtételt vett, ki is akarta élvezni a diadalt, amikor úgy állította be a kinevezést, mint amit nehezebbre esett elfogadni. „A kinevezés, megvaljuk őszintén, nem töltött el örömmel és jó kedvvel; mert noha legmagasb bizalomnak tekinthető, mikor egy külföldön született oly nagy nemzet, mint az amerikai, kereskedelmi érdekeinek képviselőjéül és őréül választatik ki; Washingtonban kényelmes házas helyzetben voltam, sok jó barátom van ottan, s a társaságot, mit ott hagytam, nem lehetett reménységem Mexikóban föltalálhatni. [...] Mindezen kényelmetlenségek és alkalmatlanságok elleniben azonban átláttam, hogy oly helyre mehetek, hol még úgyszólván semmi sem tétetett természettudományi tekintetben, s tehát a magyar nemzeti muzeum emelésére többet tehetek ottan, mint Washingtonban, azért szívesen feláldozom a kényelmet, s pillanatig sem gondolkoztam, hogy kötelességemet teljesítendem csak, ha megyek, s egész erőmet fölhasználom, hogy a nemzeti muzeumot s más tudományos intézeteket is oly fokra emeljem, vagy emelni segítsem, minőn csak kevés áll Európában. Ez az én egyetlen ambitionom, ez életem főczélja, s ha életemnek más haszna és eredménye nem is leendne, nyugodt leszek mindig, hacsak felét vihetem is ki; mit jó akaratom, jó szándokom és fáradhatlan iparkodásom tervez.” (XÁNTUS 1863a.)

⁵¹⁶ William A. Hammond és Spencer F. Baird ajánlólevele Xántusnak. Washington, 1862. november 15. NA GRDSRG 59.

⁵¹⁷ Xántus kinevezési okmánya. RFMTM, Ltsz. RHD.2016.163.1.3. Xántus levele William H. Sewardnak, Washington, 1862. december 5. NA GRDSRG 59. Az amerikai konzuli ügynökséget 1855-ben létesítették Manzanillóban, majd 1860-ban emelték konzulátusi rangra. Feladata az ott kikötő amerikai hajók és az ott megforduló amerikai kereskedők ügyeinek intézése volt.

⁵¹⁸ USA Hadügyminisztérium, Orvosi Osztály, Idézi MADDEN 1949: 169.

⁵¹⁹ Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution, 1862: 40–41.

Mindezek tetejébe anyagi helyzete is megszilárdult. Egy bostoni ornitológustól, Henry Bryanttól (1820–1867) részint a Smithsonianben őrzött egyik madárgyűjteményéért, részint a következő évben Nyugat-Mexikóban gyűjtendő madaraiért 500 dollárt kapott,⁵²⁰ Baird kérésére pedig 300 dollár előleghez jutott George N. Lawrence-tól.⁵²¹ Az is jelentős anyagi segítséget jelentett, hogy sikerült ingyenjegyhez jutnia a panamai vasúttársaságtól és a csendes-óceáni posta gőzhajózási társaságtól,⁵²² továbbá elutazása előtt Matías R. Avendaño mexikói nagykövettől ajánlólevelet kapott Colima-, Michoacán-, Jalisco- és Sinaloa-állam kormányzójához, s ami legalább olyan fontos, a manzinillói vámhivatal vezetőjéhez, annak érdekében, hogy a gyűjtéshez szükséges felszerelését vámmentesen vihesse be Mexikó területére.⁵²³

14 ládányi felszerelésével Xántus 1862. december 11-én az Ocean Queen fedélzetén hagyta el New York kikötőjét, és a már jól ismert útvonalon, Panamán keresztül utazott Mexikóba. A győri közönségnek több onnan küldött tudósításban is beszámolt tapasztalatairól. Az út- és tájleírás mellett ismertette a panamai vasút megépítésének körülményeit és gazdasági jelentőségét (XÁNTUS 1863b). December 28-én érkezett meg Manzanillo kikötőjébe, amit később úgy jellemezett, mint „...rémséges szunyog, álligátor etc. fészek, hol senki sem lakhatik”.⁵²⁴ Ahhoz képest, ahogy másfél évvel korábban elhagyta Mexikót, a helyzet, ha lehet, még rosszabbra fordult. Noha a polgárháború Juárez elnök győzelmével és a konzervatívok vereségével ért véget, azt követően, hogy Juárez a külföldi tartozások törlesztésének felfüggesztésére kényszerült, idegen csapatok szállták meg az országot, és Juárez kénytelen volt székhelyét San Luis Potosíba áthelyezni. Az ország ismét anarchiába süllyedt.

Ugyan kinevezése a kikötőként szolgáló Manzanillóba szolt, a vidék kereskedelmi és politikai központja Colima volt. Ezért és a kikötőváros egészségtelen éghajlata miatt tényleges állomáshelye Colimában volt. Ebben az időszakban a két város közötti mintegy 140 kilométeres út teljes mértékben útonállók, *ladrónok* kezében volt, akik minden utazót kifosztottak, még akkor is, ha fél tucatnyian vagy többen utaztak együtt. Amikor Xántus a kormányzóhoz fordult segítségért, mindössze egy tanácsot kapott: mindig legyen nála 10-15 dollár. A *ladrónok* nemcsak hogy be fogják érni annyival, hanem ők maguk biztosítanak

⁵²⁰ Xántus levele Bairdnek, 1862. november 18. SIARU 7212.

⁵²¹ Xántus levele Bairdnek, New York, 1862. december 10. SIARU 7212.

⁵²² Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution, 1862: 55.

⁵²³ Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution, 1862: 99.

⁵²⁴ Xántus levele Eisenbarth Károlyhoz, Colima, 1863. augusztus 5. RFMTM, Ltsz. nélkül.

védelmet, és kísérőt, akármilyen távoli kirándulásra is indul.⁵²⁵ Mindazonáltal a kikötő kapitánya azt ajánlotta, hogy várja meg a következő kaliforniai hajó érkezését és vele együtt utazzon, mert ő fegyveres kísérettel rendelkezik. A várakozás napjait Xántus arra használta, hogy egy hamburgi szállító cég helyi képviselőivel vadásszon (XÁNTUS 1889: 225).

Xántus tehát erős fegyveres kísérettel érkezett meg Colimába, ahol december 31-én vette át hivatalát elődjétől.⁵²⁶ Már ott-tartózkodásának legelső napjaiban azt latolgatta, hogy kik azok a birtokosok, akikhez vadászni mehet és a gyűjtőútjain a segítségére lesznek.⁵²⁷ Bairdnek írott első leveleiben részletesen beszámolt a helyi viszonyokról és saját helyzetéről, leginkább azért, hogy nehézségeit és anyagi áldozatvállalását ecsetelje annak érdekében, hogy a Smithsonian költségeinek minél nagyobb részét és mielőbb megtérítse. Ahhoz, hogy Manzanillóból Colimába tudja szállíttatni felszerelését, három öszvért és egy szolgát kellett bérelnie 36 dollárért. Legelső colimai heteit szállodában töltötte, utána sikerült két nagyobb szobát bérelnie: az egyiket irodaként használta, míg a másikat raktárnak, laboratóriumnak, és hálónak rendezte be elődjétől beszerzett bútorokkal. Abban bízva, hogy majd ugyanazon áron el is tudja adni, lovát és lószerszámát is megvásárolta elődjétől (100 dollár), mivel havi gyakorisággal Manzanillóba kellett utaznia, és ez a megoldás kedvezőbbnek ígérkezett, mint alkalmanként lovat bérelni (30 dollár). Teljes havi jövedelme 137,5 dollár volt, beleértve a Külügyminisztérium által irodabérletre engedélyezett 10 százalékos átalányt is.⁵²⁸ Ezzel szemben álltak várható havi kiadásai: lakbér 35, étkezés 30, szolga és az ő ellátása 14, lova ellátása 7, mosatás 5, gyertya, cigaretta stb. 5, ruha, cipőjavítás 20, alkalmi kiadások 14 dollár, azaz összesen havi 20 dollárral számolhatott gyűjtés céljából, beleértve az ahhoz szükséges segítő fiúk bérét is. Mindehhez hozzátette, hogy egy öszvér bérlése Manzanillóba 8 dollárba került – azt is kiszámolva, hogy az általa gyűjtött állatok milyen súlyt és térfogatot képviselnek – és a gyűjteményeiért amerikai tartózkodása során kapott összegeket Manzanillóba való megérkezéséig elköltötte, sőt az elődjétől megvásárolt dolgokat már későbbi gyűjteményei terhére kibocsátott 250 dolláros váltóval fizette ki, azaz ottani gyűjtéseit adóssággal kezdte.⁵²⁹

Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy négy amerikai állomáshelye közül kétségtől ez volt Xántus számára a legelőnyösebb. Az Egyesült Államok

⁵²⁵ Xántus levele Bairdnek, Colima, 1863. január 10. SIARU 7212.

⁵²⁶ Xántus konzuli jelentése William H. Sewardnak, 1863. január 3. NA GRDSRG 59 Records.

⁵²⁷ Xántus levele Bairdnek, Colima, 1863. január 10. SIARU 7212.

⁵²⁸ Xántus arra való hivatkozással kért külön támogatást a külügyminisztertől, hogy két irodát kell fenntartania. Az egyiket az egészségtelen, lakhatatlan manzanillói kikötőben, ahol az érkező hajók ügyeit intézi, a másikat Colimában, ahol az áruk vámolását végző hivatal található. Xántus konzuli jelentése William H. Sewardnak, 1863. március 31. NA GRDSRG 59 Records.

⁵²⁹ Xántus levele Bairdnek, Colima, 1863. január 24. SIARU 7212.

képviselőjeként diplomáciai védelmet élvezett, elfogadható fizetéssel, minden korábbinál előnyösebb szállással rendelkezett, a maga ura volt, sokkal kisebb kötöttségekkel, mint akár csak a Szent Lukács-fokon, ahol naponta kellett az árapálmérő berendezést ellenőriznie. Itt, a rendkívüli esetektől eltekintve, csak havonta kellett a manzanillói kikötőbe utaznia, hogy a Panamából San Franciscóba, illetve az ellenkező irányba tartó hajókkal kapcsolatos ügyekben eljárjon. Ezeknek a hajóknak a rakományát forgalmazták a colimai kereskedőházak, melyek közül a négy nagy egyenként egy-két hajórakománynak megfelelő 3500 tonna árut importált Colimába, és ugyanannyit exportált onnan, tehát Colima városa fontos elosztóközpontnak számított nemcsak Colima államban, hanem a szomszédos Jalisco, Michoacán és Guerrero államban is (XÁNTUS 1889: 239).

Xántus aktivitásának súlypontját jól mutatja, hogy alig egy hónappal megérkezése után már több mint 700, 37 faj képviselő madarat ejtett, és néhány kirándulást is tett a város körül.⁵³⁰ Pontosán egy hónappal később már 2000 példányról és 73 fajról tett említést, szemben a Szent Lukács-fokkal, ahol három hónap alatt 400 példányt (42 faj) ejtett el.⁵³¹ Baird részéről kétségtelenül túlzás volt Nyugat-Mexikót „új és teljesen feltáratlan vidék”-ként leírni, de a Sierra Madre dús élővilágú nyugati lejtője Xántus számára sokkal több lehetőséget rejtett, mint bármelyik korábbi állomáshelye. Élt is a lehetőséggel. Még azokat a napokat is vadászatra használta fel, amikor Manzanillóban az ellenkező irányból érkező hajóra kellett néhány napot várnia. Nagy távolságra ugyan nem távolodhatott el a kikötőtől, de ez elegendő volt arra, hogy sirályokat, kormoránokat lőjön, sőt aligátort is ejtett el.⁵³²

E kötöttségétől eltekintve igen gyakran volt úton. Március közepén, amikor ismét Manzanillóba kellett mennie, felderítette a parti síkságot, és ellovagolt a Río Armeria mintegy 50 kilométerre levő torkolatához, majd ismét fel Colimába.⁵³³ A következő két hónapban egy még hosszabb expedícióról számolt be. A leveleiben és gyűjtési naplóiban szereplő helynevek szinte kivétel nélkül azonosíthatatlanok, de Michoacánban, sőt Guerreróban helyezi el őket. Elbeszélése szerint délkeleti irányban, csúcsról csúcsra haladva több mint 200 mérföldet gyalogolt két indián kísérőjével, és 19 napos szenvedéssel teli vándorlás után érte el a Michoacán és Guerrero határán fekvő Lauria (La Orilla) nevű települést a Zacatula (Balsas?) folyó torkolatánál. Mint írta, „...út közben mindig vadásztam, bármi került az utamba rálöttem, és éjszaka fenyőfáklya fényénél készítettem ki a vadat [...] korlátozott szállítási lehetőségeim miatt a fajok számára összpontosítottam, és

⁵³⁰ Uo.

⁵³¹ Xántus levele Bairdnek, Colima, 1863. február 23. SIARU 7212.

⁵³² Xántus levele Bairdnek, Colima, 1863. január 30. SIARU 7212.

⁵³³ Xántus levele Bairdnek, Colima, 1863. március 15. SIARU 7212.

nem gyűjtöttem duplumpéldányokat a szokásos számban [...] nagy állatokat sem tudtam gyűjteni, noha sok macskafélét, keselyűt és ölyvet lőttem. Tudván, hogy még nincs jaguárjuk, elejtettem és szépen kikészítettem egyet. Amikor közelített felém, rálöttem, eltörtem a vállcsontját és átlukasztottam a mellét. Mindössze 15 lépésre volt tőlem, dühödten rám támadt, és alig maradt időm előrántani a machatétmet, amikor már előttem volt. A fejére sújtottam és felhasítottam a homlokát, ekkor úgy összecsuklott, mintha villámsújtotta volna. Látni fogja a vágást a koponyáján [...], valóban pompás állat, a legszebb dísz lesz a szobájának. – Nagyon szeretnék elejteni egy másikat a Magyar [Nemzeti] Múzeumnak, de sok időbe kerül kézre keríteni.”⁵³⁴

Amennyiben hihetünk hazaküldött beszámolójának – az alábbiakról ugyanis Bairdnek írott leveleiben egyetlen szót sem ejtett – ebbéli kívánsága előbb teljesült, mint gondolta volna. Az öszvérhajcsárok ugyanis óva intették attól, hogy a hegyeken át térjen vissza Colimába, ezért csónakot bérelt, és 16 napos tengeri út tett meg Manzanillóig, ahonnan május 12-én érkezett vissza Colimába. Az út során mind a tengeren, mind a part menti szigeteken gyűjtött és vadászott, és ennek során ejtett el az előbbihez hasonlóan kalandos körülmények között egy újabb, tengerparti teknősökre vadászó jaguárt (XANTUS 1866).

Nem tudjuk, hogy az elmondottakból mennyi a valóság, ugyanis a Xántus által április és május közepe közé keltezett útja ideje alatt április 15-i és május 7-i dátummal két konzuli jelentést is jegyzett Colimából Seward külügyminiszter számára, továbbá egy levelet B. Nyáry Albertnek, amelyben éppen azzal mentegette magát késedelmes válasza miatt, hogy Nyáry levelét április közepén kapta meg, ám hathetes michoacáni és guerrerói hivatalos útja miatt csak most tud válaszolni.⁵³⁵ Az mindenesetre tény, hogy Smithsonian Institution-beli gyűjtőnaplójában 1863. áprilisi és májusi megjelöléssel a leveleiben említett helyszínekről 350 tétel szerepel, kagylóktól, halaktól a madarakon át aligátorig, ugyanakkor hiányzik belőle mind a hegyvidéken mind a tengerparton állítólag elejtett jaguár.⁵³⁶

Június közepén arról számolt be, hogy csak abban a hónapban 250 fészket és 400 tojást gyűjtött. Erre a célra nyolc fiút alkalmazott, de többségüknek az erdőt kellett irtania, hogy előre jussanak, és gyakran egy órát kellett dolgozniuk azért, hogy egy néhány méterre

⁵³⁴ Xántus levele Bairdnek, Chacan river, 1863. április 19., Colima, 1863. május 14. SIARU 7212.

⁵³⁵ Xántus levele B. Nyáry Albertnek, Colima, 1863. május 7. OSzK Levelestár.

⁵³⁶ SI Manuscript Collections Division of Birds Field Notebooks Warmbath #5–Catalogue of Bird and Mammals Box No. 33. Az utóbbiról hónapokkal későbbi Bairdnek szóló levelében tett említést, amikor afelől érdeklődött, hogy megérkeztek-e az elveszett ládáik, amelyekben a teknősökre vadászó jaguár is volt. A levelében felidézett vadászkalandban egybemosva szerepel a két történet, ami tovább erősíti a velük kapcsolatos kétségeket. Xántus levele Bairdnek, Colima, 1863. december 25. SIARU 7212.

levő fészket elérjenek. „A liánok időnként csapdába ejtenek, se előre, se hátra, amíg a machetések ki nem mentenek. Nagyon szép megcsodálni a fészkeket a Smithsonian Intézet termeiben, de megszerezni őket a mexikói bozótban, egészen más dolog.” A Nieve vulkánon (Nevado de Colima?) több mint 2500 méter magasságig kapaszkodott fel a gyűjtés kedvéért. Végül akkora gyűjteményt halmozott fel a lakásában, hogy „...lépni is alig lehet, szinte lehetetlen leülni, mindent elfoglalnak a madarak, és »egyéb férgek«, ahogy egy trapper mondaná.” A helyzetet az is súlyosbította, hogy a franciák által elfoglalt országban a helyi bandák elvágták a kommunikációt, az utakon fosztogattak, és csak úgy tudta gyűjteményeit Manzanillóba szállítani, ha fegyvereseket fogadott fel, így aztán „az utazásom megnyúlt, a zsebem meg lapos lett” – vázolta az 1863 közepére kialakult helyzetet.⁵³⁷

Ebben a helyzetben érte az a számára a Szent Lukács-fokhoz hasonlóan tragikus döntés, hogy a külügyminiszter június 18-ai keltezéssel leváltotta konzuli hivatalából.⁵³⁸ A döntés hátterében egy Xántus által elkövetett diplomáciai ballépés állt, amelyet jószándékúan, egy amerikai állampolgár megsegítése érdekében, de a Mexikóban akkoriban uralkodó zavaros politikai viszonyokat figyelmen kívül hagyva követett el. A szóban forgó időszakban többször előfordult, hogy a központi kormányzattal szemben álló helyi kiskirályok amerikai érdekeltségű cégek tulajdonosait vagy vezetőit zaklatták vagy rabolták el váltságdíjat követelve szabadon bocsátásuk fejében.⁵³⁹ Egy hasonló eset szerepelt abban a levélben is, amelyet konzulsági első heteiben kapott az amerikai nagykövettől, Thomas Corwintól (1794–1865), miszerint egy Xántus konzuli területén élő amerikai bányatulajdonost, John S. Blake-t fegyveres támadás ért egy Tobáz nevű helyi kiskirály szabadcsapatai által, és ő a nagykövet révén kért segítséget a helyi konzultól.⁵⁴⁰ Ezt Xántus azzal próbálta meg megoldani, hogy a nagykövet jóváhagyásával konzuli ügynöknek (Consular Agent) nevezte ki a bányatulajdonost, akit azonban fogságba vetettek, és csak váltságdíj fejében engedték szabadon. Ekkor Xántus találkozott Tobázzal, és abban állapodott meg vele, hogy befejezik a bányatulajdonos zaklatását, sőt védelmet is kap, ő pedig Xántus konzuli ügynökeként fog működni a Tobáz által uralt területen, ahol nem fogja elismerni Juárez fennhatóságát. A megállapodás működőképesnek bizonyult, és Xántus kifejezetten olcsón kivitelezett, Tobáz hiúságára apelláló megoldásnak találta. Az amerikai kormány által elismert és támogatott mexikói elnök ellenfelével kötött alku azonban súlyos diplomáciai ballépésnek bizonyult, amit Xántus azzal is tetézett, hogy megállapodásáról

⁵³⁷ Xántus levele Bairdnek, Colima, 1863. június 19. SIARU 7212.

⁵³⁸ William H. Seward levele Xántusnak, Washington, 1863. június 18. SIARU 7212.

⁵³⁹ Xántus konzuli jelentése William H. Sewardnak, 1863. május 15. NA GRDSRG 59 Records.

⁵⁴⁰ Thomas Corwin levele Xántusnak, Mexikóváros, 1863. január 23. NA GRDSRG 59 Records.

több mint egy hónappal a külügyminiszternek szóló jelentése⁵⁴¹ előtt (talán mert éppen az idő alatt járt Michoacánban) beszámolt a Manzanillóban tartózkodó U. S. S. Saranac hadihajó kapitányának, Charles H. Poornak,⁵⁴² és jelentésében elhallgatta az a fontos körülményt, hogy Blake kinevezésével de facto elismerte Tobáz colimai fennhatóságát. Mindössze annyit közölt, hogy Blake felesküdt az Egyesült Államokra, ellátta őt zászlóval és a konzuli szabályzat egy példányával, s azóta pedig megszűnt a helyi hatóságok általi zaklatása.

Xántus szerencsétlenségére Poor továbbította levelét Charles H. Bell ellentengernagynak, a csendes-óceáni hadiflotta Panamában állomásozó parancsnokának, aki már azzal a megjegyzéssel küldte tovább Gideon Welles tengerészeti miniszternek, hogy Xántusnak „...meglehetősen sajátos elképzelései vannak a konzuli hatáskört illetően. Egy hivatalnok részéről bizonyosan szokatlan eljárás egyszerre diplomáciai érintkezést fenntartani egy kormánnyal és egy ellene lázadó párttal.”⁵⁴³ Welles június 17-én egyetértőleg továbbította a levelet a külügyminiszternek, akinek a döntése nem késlekedett sokáig. Xántust másnap felmentették a konzuli megbízatása alól a mexikói törvényes kormánnyal szemben álló lázadókval való kapcsolattartására hivatkozva, és arra utasították, hogy zárja be a konzulátust, amíg egy arra alkalmas személyt ki nem neveznek a helyére.⁵⁴⁴

Xántus azonban nem hagyta annyiban a dolgot. Nemcsak washingtoni pártfogóit próbálta csatasorba állítani,⁵⁴⁵ de a külügyminiszternél is megpróbált eljárni. Állítása szerint nemcsak óva intette attól Blake-t, „...hogy bármiféle kapcsolatba lépjen a lázadó hatóságokkal [...] és csak arra az esetre hatalmaztam fel, hogy kinevezését a tudomásukra hozza, ha ismét támadás érne...”, hanem egyenesen azt állította, hogy a Poor kapitánynak írott levelében szereplő történet „...az ő ötlete volt, amit azért tanácsolt nekem, hogy így védjük meg Mr. Blake családját és jelentős vagyonát, amennyiben közvetlen veszély fenyegetné”.⁵⁴⁶

⁵⁴¹ Xántus konzuli jelentése William H. Sewardnak, 1863. május 14. NA GRDSRG 59 Records.

⁵⁴² Xántus levele Charles H. Poornak, Colima, 1863. április 8. NA GRDSRG 59 Records. Az 1847-ben épült Saranac az észak-amerikai polgárháború alatt az amerikai kereskedelmi érdekek védelmét látta el a kaliforniai partok mentén.

⁵⁴³ Charles H. Bell levele Gideon Wellesnek, U. S. S. Lancaster, Panama, 1863. május 30. NA GRDSRG 59 Records.

⁵⁴⁴ William H. Seward levele Xántusnak, Washington, 1863. június 18. S.I. SIARU 7212. Utóda kinevezésének elhúzóda miatt valójában augusztus 1-ig betöltötte hivatalát és megkapta járandóságait. Xántus János és utóda Fredeick A. Mann konzuli jelentése William H. Sewardnak, Manzanillo, 1863. október 5. Leváltását nem csak hogy elhallgatta családja és otthoni ismerősei elől, hanem még hónapokkal később is azt írta nekik, hogy rossz egészségi állapota miatt „le fog köszönni a hivataláról”. Xántus levele Eisenbarth Károlyhoz, Manzanillo, 1863. augusztus 5. Xántus Ignác né levele Eisenbarth Károlyhoz, Győr, 1864. február 24. RFMTM, Ltsz. nélkül.

⁵⁴⁵ Xántus levele Bairdnek, Manzanillo, 1863. augusztus 1. SIARU 7212.

⁵⁴⁶ Xántus levele William H. Sewardnak, 1863. augusztus 1. NA GRDSRG 59 Records.

Ez esetben sem tudunk teljes bizonyossággal állást foglalni bármelyik fél mellett, noha Xántus számtalan korábbi valótlan állítása ez esetben is erős kétségeket ébreszt, de az is igaz, hogy a Poor kapitánynak írott, és az ügyben perdöntőnek tekinthető levele a washingtoni National Archivesban (Nemzeti Levéltár) csak másolatban lelhető fel, tehát nem tudjuk, hogy az eredeti levél is pontosan ugyanazt tartalmazta-e. A végeredmény szempontjából mindennek azonban nincs jelentősége, hiszen a külügyminiszteri döntést nem vonták vissza, és Xántus ugyanabban a helyzetben találta magát, mint a Szent Lukács-fokon: állás, pénz és jövőbeli kilátások nélkül kellett volna odahagynia be nem végzett gyűjtéseit. És ebből az újabb szorult helyzetből ismét előremenekült.

„Arra a következtetésre jutottam, hogy itt maradok, ameddig csak lehetséges, és kiegészítem a gyűjteményemet. Ettől kezdve teljes időmmel én rendelkezem, és meg fogja látni, mire jutok” – írta Bairdnek, egyúttal arra kérve őt, hogy szerezzen számára ingyenjegyet a Csendes-óceáni Gőzhajózási Társaság és a Panamai Vasúttársaság járataira, de lehetőleg nyitott dátummal arra az esetre, ha az október 29-re tervezett indulását valamilyen okból megváltoztatná. Ezután következett a szokásos nehéz kérdés, gyűjtésének finanszírozása. „Jelenleg kb. 150 dollárom van, azzal a pénzzel együtt, ami a konzuli fizetésemből megmaradt. Ebből kihúzom ezt a hónapot és marad valami szeptemberre. A lovam (amennyiben túléli a mostani nagy kirándulásaimat) és a bútorom eladása az utolsó pillanatban hoz majd némi pénzt, hogy el tudjam hagyni az országot, de szeptemberre és októberre szükségem lesz pénzre, hogy a felszínen tudjak maradni. Ezért szedjen össze annyit, amennyi csak lehetséges, és küldje le nekem távirati úton vagy készpénzben San Franciscón át Samuel Hubbard révén vagy pedig engedélyezze, hogy váltót írjak az ön terhére” – utasította valósággal Bairdet. Terve szerint „Ha tudnék szerezni 500 dollárt az akadémiától, itt tudnék maradni az év végéig, de kevesebb pénzből is sokat tehetnék. Meg kell még szereznem az összes közönséges madarat, a vízimadarakat, tengeri halakat és kagylókat, továbbá sok más dolgot, ami még majdnem teljesen hiányzik. Csak a ritkább madarakkal, hüllőkkel, fészkekkel és tojásokkal vagyok kész...”⁵⁴⁷

Ennek érdekében, mint írta, éjjel-nappal gyűjt, de az esős évszak annyira előrehaladott, hogy az egész alacsonyan fekvő vidék víz alatt van, és az őserdő olyan áthatolhatatlan, hogy gyakran egy órán kell irtani, hogy akárcsak néhány métert tudjanak haladni.⁵⁴⁸ Minden nehézség ellenére kisebb megszakításokkal folyamatosan járta a hegyvidéket, leginkább a Colima és az attól keletre eső Jalisco határvidékét, miközben

⁵⁴⁷ Xántus levele Bairdnek, Manzanillo, 1863. augusztus 1. SIARU 7212.

⁵⁴⁸ Xántus levele Bairdnek, Manzanillo, 1863. június 19., augusztus 11. SIARU 7212.

folytonos anyagi nehézségekkel küzdött, melyeket szokás szerint különböző gyűjtőktől remélt összegekkel vagy Baird nevére kiállított váltókkal próbált áthidalni. És ebben a reménytelennek látszó helyzetben ismét fordult a kocka.

Még Xántus Manzanillóba érkezése előtt, 1862. július 27-én a San Franciscóból Panamába tartó Golden Gate nevű postagőzös gépházában tűz ütött ki tizenöt mérföldre a manzanillói kikötőtől. A kapitány a part felé kormányozta a hajót, de az elhatalmasodó tűz és a nagy hullámverés miatt 300 méternyire a parttól a hajó darabjaira tört. A 242 utasból és a 96 főnyi személyzetből 223 ember odaveszett, és a hajó által szállított 1 400 747 dollárnyi arany és készpénz a parti homokban szétszóródott (MADDEN 1949: 184). 1863 elején 300 000 dollárnyi kincset sikerült visszaszállítani San Franciscóba,⁵⁴⁹ de a többi a hajóban maradt, illetve a helyiek kezére került.

Xántus még konzulként foglalkozott az üggyel, amikor 1863 májusában egy San Franciscóból érkező felfegyverzett schooner a mexikói kikötői hatóság fennhatóságát megsértve elkezdte fosztogatni a roncsot. Mivel a mexikói állam elismerte a hajóbiztosítási társaságok roncs iránti igényét, és a mexikói törvények szerint az a kikötői hatóságok felügylete alatt állt, Xántus kalózkodásnak ítélte az akciót, és azzal a kérelemmel fordult a manzanillói kikötőben tartózkodó USS Narragansett ágyúaszád parancsnokához, hogy foglalja le a Potter nevű schoonert. Még arra is külön felhívva Fabius Stanly parancsnok (1815–1882) figyelmét, hogy a schooner néhány hónappal korábban megtámadta a kikötői vámházat, megsértve az amerikai kereskedelmi érdekeket. Másnap a Narragansett kapitánya átvizsgáltatta a Pottert, s bár nem talált rajta nagy mennyiségű fegyvert, nyilvánvaló volt, hogy azzal a céllal teljesít illegális küldetést, hogy amerikai állampolgárok tulajdonát fosztogassa. Amikor pedig kapitánya megtagadta, hogy a kikötőbe kísérjék, Stanly lefoglalta a hajót, és a manzanillói kikötőben Xántus felügyelete alá helyezte, aki a helyi hatóságok közreműködésével megakadályozta, hogy amerikai állampolgárok tulajdonának kárára kövessenek el kalózkodást.⁵⁵⁰

Xántus ennek, és az ügy kapcsán szerzett ismereteinek köszönhetette, hogy leváltását követően, de utódjának hónapokig húzódó megérkezése előtt a biztosítótársaságok őt bíztak meg azzal, hogy képviselje őket. Az addigi szolgálatait 300 dollárral ismerték el, a jövőre

⁵⁴⁹ *Daily Alta California* 1863. február 8. 1851-től félhavonta közlekedtek postahajók Kalifornia és Panama között, ahonnan a földszoroson átkelve lehetett továbbutazni New Yorkba.

⁵⁵⁰ Xántus levele Fabius Stanly kapitánynak, Manzanillo, 1863. május 30., és konzuli jelentése William H. Sewardnak, 1863. május 31. NA GRDSRG 59 Records. Az 1859-ben épült USS Narragansett 1860 március 31-én indult a virginiai Norfolk kikötőjéből a Csendes-óceánra, ahol a polgárháború idején az amerikai postagőzősöket védelmezte a konföderációs támadások ellen. Fabius Stanly ellentengernagy részt vett a mexikói háborúban. Az amerikai polgárháború kitörésekor a csendes-óceáni hadiflottánál szolgált 1864-ig, amikor átvette a State of Georgia parancsnokságát, és a háború végéig a dél-karolinai partok mentén hajózott.

nézve pedig olyan szerződést kötöttek vele, mely szerint a hajóval odavesztett összeg visszaszerzett részének 1 százaléka illeti meg. Xántus most nehezményezte csak igazán konzuli tisztségének elvesztését, mert úgy kalkulált, hogy konzulként 15 000 dollár bevételre tehetett volna szert, így viszont a legjobb esetben is csak 5000 dollárra számíthatott. Meg is próbálta Bairdnek ismét mozgósítani konzuli pozíciójának visszaszerzése érdekében, de arra már semmi esélye sem volt. Anyagi helyzete így is minden korábbinál rózsásabb volt, mert a biztosítóktól neki járó összeg mellett George N. Lawrence-től is érkezett számára 178,5 dollár, igaz, mint írta, 250-et remélt.⁵⁵¹

Váratlanul kedvezőre fordult anyagi helyzete lehetővé tette, hogy Mexikóban hátralevő idejét csaknem teljes egészében a gyűjtésnek szentelje. December közepéig a hegyvidéken gyűjtött. Bairdnek küldött levelében egy michoacáni expedícióról tett említést, ez azonban gyűjtőnaplójában nem tükröződik, majd Manzanillóban folytatta, mert hosszú hónapok után végre megérkeztek a csapdák és a tartósításhoz nélkülözhetetlen alkohol. Ennek köszönhetően „Teljesen el vagyok foglalva halászattal, rákászattal és kagylógyűjtéssel, minden kannát meg fogok tölteni a következő hónapra” – írta Bairdnek 1864 január végén.⁵⁵²

Ugyanebben az időben kapta meg a Golden Gate-ről visszaszerzett kincsekből neki járó részesedést is, elmondása szerint 6000 dollárt aranyrúdban, 2650 dollárt pedig amerikai és mexikói aranyérmékben.⁵⁵³ Ez a váratlan bevétel tette lehetővé számára, hogy azokat a tartozásait is rendezze, amelyek még otthontartózkodásakor keletkeztek. Azzal a megbízással küldött édesanyjának egy váltót, hogy Eisenbarth Károllyal szembeni tartozását egyenlítsse ki belőle, amennyiben azt nem „...Amerikai és Mexikói különféle aranyokban” igényli.⁵⁵⁴

Nyugat-mexikói gyűjtéseinek vége felé közeledve a hogyan tovább kérdése is mind inkább foglalkoztatta. Felmerült benne, hogy gyűjtéseit Costa Ricában vagy valamelyik

⁵⁵¹ Xántus levele Bairdnek, Manzanillo, 1863. október 6., 29. SIARU 7212.

⁵⁵² Xántus levele Bairdnek, Colima, 1863. december 16., Manzanillo. 1864. január 30. SIARU 7212.

⁵⁵³ Uo. A korabeli híradások és az azóta elvégzett kutatások nagyon bizonytalanok és ellentmondásosak. Egyes sajtóhíradások szerint 820 000 dollárnak megfelelő kincset sikerült visszaszerezni, ami éppen megfelel a Xántus által említett összegnek, de az erről szóló sajtóbeszámolók (<https://www.maritimeheritage.org/ships/ssGoldenGate.html>) 1863 februárjából valók, azaz hónapokkal korábbiak annál, mint ahogy a biztosítók szerződést kötöttek Xántussal. Ugyanakkor korabeli források szerint (<http://www.mooneyevents.com/lodge6.html>) egy 1863 novemberében–decemberében végrehajtott expedíció során hat ládában összesen 52 546 dollárnak megfelelő aranyrudat és készpénzt emeltek ki a hajóból, amelynek 1%-a azonban messze alatta marad a Xántus leveleiben szereplő összegnek. Az összeget illetően az is kétségeket ébreszt, hogy Xántus arra való hivatkozástól kért George N. Lawrence-től 100 dollárt 1864 februárjában, hogy a tőkéje aranyrudakban van, váltóit pedig Londonba küldte, így nem rendelkezik készpénzzel. Xántus levele Bairdnek, Manzanillo. 1864. február 6.

⁵⁵⁴ Xántus levele Eisenbarth Károllynak, Colima, 1864. január 21. RFMTM, Ltsz. nélkül.

másik közép-amerikai országban folytassa, de kételkedett benne, hogy egy oda vezetett expedíció kifizetődő lenne, és a duplumpéldányokat megfelelő áron lehetne értékesíteni. Azzal is tisztában volt – saját olthatatlan gyűjtőszenvédélyét ismerve –, hogy havi 200 dollárt igényelne egy ilyen expedíció, melynek során, ha teljes egészében saját forrásaira támaszkodna, elköltené a megtakarítását, és ismét pénz nélkül maradna. Az egyetlen lehetőséget abban látta, hogy részvénytársaságot szervez erre a célra, de tudta, hogy bármennyire szeretné is, a Magyar Nemzeti Múzeumra nem számíthat. Erősen gondolkodott azon is, hogy Japánon, Kínán, Kelet-Indián, Ausztrálián és a Jóreménység-fokon át térjen haza. Ezt az elképzelését azonban fel kellett adnia, annyira hatalmába kerítette a magas lázzal és levertséggel járó betegség, valószínűleg a mocsaras tengerparton pusztító malária.⁵⁵⁵

Hazaküldött leveleiben azt írta, hogy „E vidék nem az reám nézve minek hittem, mert mióta csak itten vagyok, folyvást beteg vagyok. Oly sovány és nyomorult vagyok már mint a templom egere”.⁵⁵⁶ Bairdnek csak jóval később 1863 decemberében panaszkodott először lázas betegségére. Michoacáni expedíciójából olyan leverten tért vissza, hogy tíz lépést sem tudott segítség nélkül megtenni, és még másfél hónappal később is úgy nyilatkozott, hogy „...még nem vagyok egészen túl a lázon, de kinin segítségével lábra tudok állni”.⁵⁵⁷ Állapota azonban ismét rosszabbra fordult: „Állandóan beteg vagyok, már bevettem 2 uncia kinint múlt hónap 27-e óta, és olyan rosszul vagyok, és olyan levert, hogy egy sós heringre emlékeztetek.” Ezért úgy döntött, hogy még San Franciscóba sem utazik el, hanem Panama felé indul, majd onnan tovább egy hónapra Limába vagy Havannába, ahol abban az évszakban egészséges időjárásban reménykedett.⁵⁵⁸

Végül mégis úgy alakult, hogy San Francisco felé vette az irányt. Nem tudván ugyanis önmagát megtagadni, egészen a kitűzött indulás napjának reggeléig horgászott, így nem érte el a Panamába tartó gőzöst, csak utolsó, 36–43. ládáit adta hajóra. Ő maga a két nappal későbbi San Franciscó-i gőzösre szállt, hogy majd a legközelebbi, Panamába induló hajóval onnan utazzon New York felé. Amerikai gyűjtőnaplója utolsó bejegyzését 1864. február 29-én vetette papírra. Eszerint, a naplóban felsorolt 4237 tételen túl körülbelül 1000

⁵⁵⁵ Xántus levele Bairdnek, Colima, 1863. december 16., Manzanillo. 1864. február 6., 18. SIARU 7212.

⁵⁵⁶ Xántus levele Eisenbarth Károlynak, Manzanillo, 1863. augusztus 5., Colima, 1864. január 21. Xántus Ignácné levele Eisenbarth Károlynak, Győr, 1864. február 24. RFMTM, Ltsz. nélkül.

⁵⁵⁷ Xántus levele Bairdnek, Colima, 1863. december 16., 1864. január 21., Manzanillo. 1864. január 30. SIARU 7212.

⁵⁵⁸ Xántus levele Bairdnek, Manzanillo. 1864. február 18. SIARU 7212. A *Hazánk s a Külföld* Xántusnak a Nemzeti Múzeum igazgatói kinevezéséért lobbizó cikkében limai és havannai útját tényként közölte, mint ahogy azt is, hogy konzuli posztját a francia hadsereg támadása miatt kellett feladnia. 1865. március. 12. 1(11): 161–162.

alkoholban tartósított példánnyal és 400 kagylóval együtt összesen mintegy 6000 tételt indított útnak a Smithsonian Institutionba,⁵⁵⁹ Nyugat-mexikói gyűjtése 26 új faj eredményezett a tudomány számára (MADDEN 1949: 291).

Levelei alapján március 2-án hagyta maga mögött Mexikót, tudván tudva, hogy „...jelen körülmények között egyesült államokbeli karrierem lezárult...”, amivel arra utalt, hogy legmegbízhatóbb támogatójára, Hammond tábornokra sem számíthatott többé, ugyanis a sajtóból tudomására jutott, hogy Hammondot csalás vádjával katonai bíróság elé kívánják állítani. Bairden keresztül még megpróbált tapogatózni egy washingtoni álláslehetőség felől, de erre már nem volt esélye. Hammondon kívül pedig nem volt más olyan barátja ott, aki hajlandó és képes lett volna segíteni rajta.⁵⁶⁰ Állás és gyűjtési lehetőség híján (polgárháborús viszonyok között megbízásra aligha számíthatott),⁵⁶¹ betegen, ugyanakkor zsebében egy komolyabb összeggel, mi más lehetősége maradt volna, mint a hazatérés.

Bár úgy tervezte, hogy San Franciscót az első Panamába induló hajóval elhagyja, egy-két hetet ott tartózkodhatott, mert csak március 27-én érkezett Panamába,⁵⁶² onnan pedig április közepén New Yorkba, ahol felkereste George N. Lawrence-t, majd 17-én Washingtonba utazott,⁵⁶³ ott dr. Hammond próbálta meg kikúrálni betegségéből.⁵⁶⁴ Legalább ekkora kellemetlenséget okozott számára az általa gyűjtött másodpéldányok szétszortása körüli nézeteltérés. Xántus egy meglehetősen ellentmondást nem tűrő levélben azt írta Bairdnek, hogy haladéktalanul válogasson ki számára egy sorozatot a madaraiból.⁵⁶⁵ Philadelphiába érkezve pedig egy ottani preparátor, John Krider kérte dühödten rajta számon, hogy semmilyen madarat és tojást nem kapott tőle. „Azonnal odaadtam neki az összes madarat, ami nálam volt. Nekem semmim sem maradt” – panaszkolta Bairdnek.⁵⁶⁶ Xántus John Cassinhoz fordult, hogy pótolni tudja hiányzó példányait, ő pedig felháborodottan írta Bairdnek: „Nagy meglepetéssel értesültem Xántustól, hogy összes Szent Lukács-foki madarát szétszortották – ezért vagy más ok miatt semmit sem tud magával vinni

⁵⁵⁹ SI Manuscript Collections Division of Birds Field Notebooks Warmbath #5–Catalogue of Bird and Mammals Box No. 33.

⁵⁶⁰ Xántus levele Bairdnek, Manzanillo. 1864. február 6. SIARU 7212. Hammondot a hadügyminiszterrel kialakult szakmai nézeteltérését követően orvosi eszközök beszerzése körüli szabálytalanságok vádjával elítélték, és 1864. augusztus 18-án elbocsátották a hadseregtől.

⁵⁶¹ Xántus éppen Washingtonban tartózkodott, amikor 114 gőzhajón megérkeztek a sebesültek a polgárháború egyik legvéresebb csatájából, a wildernessi ütközetből. „Ilyen háborút a világ még sohasem látott – jegyezte meg Xántus, hozzátéve, hogy – Washingtonban jelenleg több, mint 70 000 sebesült van a kórházakban.” *Győri Közlöny* 1864. június 23. 8(50): 202.

⁵⁶² Xántus levele Bairdnek, Panama. 1864. március 29. SIARU 7212.

⁵⁶³ Xántus levele George N. Lawrence-nek, New York, 1864. április 17. Idézi MADDEN 1949: 198.

⁵⁶⁴ Xántus levele George N. Lawrence-nek, New York, 1864. április 24. Idézi MADDEN 1949: 198.

⁵⁶⁵ Xántus levele Bairdnek, dátum és hely nélkül [Washington, 1864. május 12.]. SIARU 7212.

⁵⁶⁶ Xántus levele Bairdnek, Philadelphia. 1864. május 20. SIARU 7212.

Európába!! – őt emiatt súlyos sérelem éri, bár alig szól valamit, és én biztosan oda fogom adni neki azt a néhány példányt, amivel rendelkezem, – ezt kívánja a lelkiismeret és a tisztesség [...] Teljesen érthető, hogy nem jut neki legalább annyi, amennyit kiválasztott, hogy magával vigye – az 1. sorozat a Smithsoniannek jár, a 2. Pesthnek [sic!] – a 3. és minden további, neki – ez az előírás. – Kérem állítsanak össze neki egy ládát azonnal, ha nem hamarabb és küldjék el nekem! – nagy méretű legyen! – Nem leszek meglepve, ha nem utazik el Európába, hanem itt marad, amíg össze nem állít valamilyen gyűjteményt, amit magával tud vinni!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!”⁵⁶⁷

Amerikai tartózkodásának ez a keserű záróepizódja nem volt váratlan. Xántus túlságosan sokféle kötelezettségnek és nyomásnak volt kitéve, és saját kapcsolati hálójának csapdájában vergődött. Ő maga arról nem ejtett szót, hogy miképpen keveredett ki ebből a helyzetből, és a leideni, valamint más holland és belga múzeumok meglátogatása alapján csak gyaníthatjuk, hogy végül is valamilyen eladásra szánt gyűjteménnyel érkezett Európába. Mindenesetre Bairdnek írott egyik utolsó leveléből arra következtethetünk, hogy nagyon is bizonytalan lehetett, és igencsak kereste a lehetőségeket otthoni jövőjét illetően. Levelében arról ír, hogy összegyűjtött minden adatot a penai [pennsylvaniai?] olajkutakról, és arra kéri Bairdet, hogy szerezze meg neki Dr. Newberry erről publikált pamfletjét, vagy más beszámolókat, és továbbítsa neki New Yorkba még az indulása előtt, mert az az ötlete támadt, hogy megpróbálkozik „ennek az olajnak” magyarországi importálásával, szembeszállva azzal a bécsi kereskedőházzal, amelyik évente hétmillió forintig monopolizálta a kőolaj forgalmazását.⁵⁶⁸

Az ügyről többé nem hallunk. Xántus Bairdhez írott utolsó előtti levelében nemcsak azt köszöni meg, hogy kérésére amerikai útlevelet szerzett neki, hanem amerikai tartózkodását egyfajta keretbe foglalva Baird lányának ajándékozott egy Kossuth-autográfot,⁵⁶⁹ talán Kossuth tizenkét évvel korábbi, neki szóló ajánlólevelét. Június 4-én⁵⁷⁰ e szavakkal hagyta maga mögött az Újvilágot: „Nem levén egyéb hátra, mint feltekinteni ahoz, ki annyiszor megsegélt viszontagságos életemben, – hogy vezéreljen át védpaizsa alatt

⁵⁶⁷ John Cassim levele Spencer F. Bairdnek, Philadelphia, 1864. május 21. S. I. Idézi MADDEN 1949: 199. Xántus korábban arról panaszkodott Bairdnek, hogy hiába kérte LeConte-ot, Theodore N. Gillt és másokat is arra, hogy a nekik küldött példányokból egy meghatározott sorozatot küldjenek tovább a Nemzeti Múzeumnak, inkább az egész világon szétosztották a gyűjteményét, így alighanem neki kell saját gyűjteményeiből valahol példányokat visszavásárolnia, hogy a Nemzeti Múzeumnak tudjon adni belőle.

⁵⁶⁸ Xántus levele Bairdnek, Philadelphia. 1864. május 21. SIARU 7212. Az északnyugat-pennsylvaniai Titusville-ben 1859-ben fedezték fel a kőolajat. A Seneca Oil Company ekkor kezdte meg a kitermelést, ami egy új iparág megszületéséhez vezetett azokban az években, amikor Xántus felfigyelt a lehetőségre.

⁵⁶⁹ Xántus levele Bairdnek, Philadelphia, 1864. május 24. SIARU 7212.

570 Xántus levele Bairdnek, New York. 1864. június 3. SIARU 7212. *Győri Közlöny* 1864. július 24. 8(59): 237.

még ezen 4000 mértföldnyi tengeren is, hogy anyám, testvéreim, barátim épen úgy, mint saját kívánságom teljesítve legyen, bezárom ez utolsó levelemet Amerikából.”⁵⁷¹

III.10. MINDEN KÖVET MEGFORGATTAM – TUDÓS VS. GYŰJTŐ

Noha a rendelkezésre álló forrásokból nem olvasható ki tisztán, hogy Xántus mikor kezdett el természetrajzi gyűjtéssel foglalkozni, annyi azonban leszűrhető, hogy legalábbis londoni tartózkodásától kezdve foglalkoztatta a gondolat, akár romantikus kalandvágytól vezérelve, akár mert egyszerre látta meg benne a tudományos hírnév megszerzésének és az egzisztenciális előrelépésnek a lehetőségét. Annyi biztos, hogy legalábbis New Orleans-i tartózkodása idején az álomból valóság lett, még ha az a valóság – emlékezzünk csak Moritz Wagner másfél évtizeddel későbbi visszaemlékezésére – elsőre kiábrándító lehetett.

Első, igazán használható gyűjtői tapasztalatait Fort Riley-ban szerezhette, majd Fort Tejonban vált valóban felkészült gyűjtővé. Ezt azonban egyedül nem érthette el. Szükség volt valakire a „túloldalon” is. Ez a valaki Spencer F. Baird volt. Egyik sem létezhetett a másik nélkül. Bairdnek szüksége volt a Xántushoz hasonlóan „mindenre kapható” gyűjtők egész hálózatára, akik minden nehézséget vállaltak és minden akadályt képesek voltak legyőzni. Erre a szerepre Xántusnál alkalmasabb, elkötelezettebb, szívósabb gyűjtőt aligha találhatott volna. Minden bizonnyal ez volt az oka annak, hogy Baird minden kellemetlenség, újabb és újabb állásigény, pénzügyi nézeteltérés, gyűjteményei felhasználása körüli vita ellenére kitartott Xántus mellett. A tudományszervező szakemberen és a terepen mozgó gyűjtőn kívül azonban szükség volt további „szereplőkre” is. Egyfelől a természettudomány különböző ágaira, amelyek a 19. század második felére eljutottak arra a szintre, hogy a Föld minden szegletét tudományosan feltérképezzék, másfelől, éppen a természettudományok előrehaladása miatt, azokra az intézményekre és magángyűjtőkre, akik minden mennyiségben képesek voltak felszívni a gyűjtők által szállított nyersanyagot. Emlékezzünk csak arra a helyzetre, amiben Xántus találta magát, amikor 1864 tavaszán visszatért az amerikai tudományos élet centrumának számító keleti partvidékre. A természettudományok egyes ágaira specializálódott szakemberek versengtek a tudományos információkért, az elsőként leírt fajokból nyerhető szakmai presztízsért, és az intézmények és kereskedők egymással harcoltak a tudomány piacán jó pénzzé tehető vagy elcserélhető példányokért. Egy-egy város, ország presztízsét nagyban emelte egy olyan múzeum, amely a többenél nagyobb számban tudott kiállítani kitömött állatokat, különféle kulturális javakat. Erre utalt

⁵⁷¹ *Győri Közlöny* 1864. június 23. 8(50): 202.

maga Xántus is, amikor Amerikából hazatérőben végiglátogatta a holland és belga múzeumokat: „A leydeni királyi természettudományi museum legfontosabb az egész világon. [...] több mint 20,000 csontváz van az osteologiai osztályban; s a felállított madarak száma több mint 27,000. Az igaz, hogy Philadelphiában 29,000 madár van az akadémia gyűjteményében fölállítva, de a leydeni mégis fontosabb, [...] mert itten a madarak minden speciese az égalji, nemi és helyi változatok minden árnyalatában látható, s [...] felette tágas tért ad az állatok geographiai eloszlását, a clima szerinti kifejléttségét és anatómiai szerkezetét tanulmányozni, s e szerint meghatározni a fajokat és nemeket. Ez annyira el van ismerve már, hogy a legnevezetesebb természettudósok Angliából, Parisból és Amerikából is ide jönnek munkáikat írni és készíteni.” (XÁNTUS 1864e.)

Ez a folyamat már Londonban megérinthette Xántust. Első elvetélt próbálkozásait követően ebbe vetette bele magát, amikor első leveleit megírta Philadelphiába, majd Washingtonba, és megérezte az ebben rejlő lehetőségét. Egyszerre nem is egyet. Gyűjtéssel hírnevet és pénzt szerezni, gyűjteményei tudományos feldolgozásával a tudomány sáncain belülre kerülni, a száműzetésből hazaküldött gyűjteményeivel szolgálatot tenni hazája tudományosságának és leírni az azzal járó elismerést.

Az első akadályt a gyűjtés jelentette. Az állatok elejtésének különböző módzataival már az otthoni vidéki élet során megismerkedett – emlékezzünk csak fiatakorának kedvteléséről írottakra –, de amerikai állomáshelyein meg kellett küzdenie azzal a korláttal, hogy a természetrajzi gyűjtés ezen extenzív korszakában annál eredményesebb volt, minél nagyobb területről gyűjthetett, ő viszont helyhez volt kötve. Ebbéli kötöttségeit fokozatosan lazította, a Fort Tejon-i egy mérföldről a Szent Lukács-foki egy napi járóföldön és alkalmi kirándulásokon át Colimáig, ahol csak havonta kellett megjelennie szolgálati helyén, a kikötőben. A gyűjtés további korlátját a létszám jelentette. Körülményei miatt Xántus alapvetően magányos gyűjtő volt – hiába tervezgetett újra és újra nagyobb létszámú expedíciót, ilyenben soha nem volt alkalma részt venni –, de rendre megtalálta a módját, hogy segítőköt vonjon be, akár helyi földbirtokosokat – sőt ha hihetünk neki, akkor nőket is – szívésségi alapon, akár kevés pénzzel megfizethető gyerekeket. Az e téren szerzett tapasztalatait később Ceylonon, Borneón és Szumátrán kamatoztatta nagyüzemi méretekben, csakúgy, mint azt, hogy már Amerikában „mindenevő” gyűjtőként kellett működnie. Leveleiből és gyűjtőnaplóiból egyértelműen kiolvasható, hogy a gerincesekre összpontosított, a madarakat pedig mindenek elé helyezte. Ennek az volt az oka, hogy a gerinctelen állatokra vonatkozó taxonómiai ismeretei hiányosak voltak, és a rendelkezésére álló kevés szakkönyvből az emlősöket és a madarakat tudta azonosítani (MADDEN 1949: 83).

De éppúgy ki kellett elégítenie a bogarakra specializálódott LeConte tudományos „étvágyát”, mint az ichthyológus Theodore N. Gill halak iránti igényét, és ezek a nagyon eltérő élőhelyekről beszerezhető fajok egészen eltérő gyűjtési technikákat igényeltek. Ennek legjellemzőbb példája talán az a levele, amelyben egyszerre számolt be arról, hogy a gyakran 20-30 méter magasan levő madárfészek miatt órákon át mászott fára, amikor kiderült, hogy a fészek még csak épült, vagy mindössze egyetlen tojás volt benne, amit ott kellett hagynia, máskor pedig a fészek a víz fölötti vékony ágon volt, s emiatt meztelenül kellett nyakig a vízben gázolnia, majd egy olyan alkotmányt összeeszkábálnia, amiről végül elérte a több méter magasan levő fészket.⁵⁷²

A gyűjtés mellett el kellett sajátítania a preparálást és tartósítást is, amiben Baird és mások szerint is tökélyre fejlesztette ismereteit. A legnagyobb találékonyságot talán a gyűjtéshez és a preparáláshoz szükséges anyagok és eszközök beszerzése igényelte, vagy ha az lehetetlennek bizonyult, akkor azok pótlása. Mint láttuk, ha az egyenruhák rozettáiból gyártott lőszerből is kifogyott, rézreszeléket használt. A legnehezebb helyzetben Fort Tejonban lehetett, leveleinek rendre ismétlődő témája a legkülönbözőbb anyagok és eszközök sürgetése. Szent Lukács-foki leveleiben ez sokkal kevésbé kerül elő, amiben bizonyosan szerepet játszott az is, hogy az ott kikötő hajókról, de még inkább Thomas Ritchie kereskedéséből be tudta szerezni a szükséges eszközöket, de még Colimában is folyamatosan hiányt szenvedett a két legalapvetőbb dologból, alkoholból és csapdákban. Annyira, hogy 1863 májusában azt kérte Bairdtól, vegye föl a kapcsolatot prémkereskedő társaságokkal, amelyek nagy mennyiségben használnak csapdákat északi és nyugati vadászexpedícióikon, és bármi áron küldjenek vagy fél tucatot neki, mert ezek segítségével bőségesen tudna macskaféléket elejteni, anélkül, hogy egyébre is fordítható hasznos idejét éjszakai lessel töltené.⁵⁷³

Xántus idejében egy gyűjtőnek nemcsak állatok kikészítéséhez kellett értenie, hanem ahhoz is, hogyan csomagolja be őket egy Washingtonig tartó tengeri útra (ZWINGER 1986a: XXI). Leveleiben kevesebb szó esik róla, de ugyancsak embert próbáló feladatot jelenthetett a szállításhoz szükséges csomagoló alkalmatosságok beszerzése és/vagy előállítása, különösen olyan helyen, mint a Szent Lukács-fok, ahol marhabőrt, pálmalevelet vagy fűzfakosarat használtak erre a célra. Egy-egy állomáshelyéről több tucat ládat indított útnak (Fort Tejon: 24, Szent Lukács-fok: 60, Colima: 43 láda), és ezeket úgy kellett előállítani, hogy a tengeri szállítás mellett sérülékeny tartalmuk kibírja a Fort Tejónból San Pedróig, illetve a

⁵⁷² Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1858. december 22. SIARU 7212.

⁵⁷³ Xántus levele Bairdnek, Colima, 1864. május 14. SIARU 7212.

Colimából Manzanillóig tartó szállítást is. Mindehhez jött még a gyűjtött példányok felcímkézése, dokumentálása is (élőhely, megnevezés, ha ismerte latinul, nem, méretek, szín), ami mai szemmel persze már elégtelennek tűnik. Többször fölmerült annak a gyanúja is, hogy Xántus pontatlanul adta meg a példányok származási helyét (ZWINGER 1986a: XXII).

Mindezen nehézségek azonban eltörpültek a pénzügyi problémák mellett. Xántus nemcsak hogy nem volt a Smithsonian Institution fizetett alkalmazottja, de még a költségeit sem térítették meg úgy, ahogy később a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya Bíró Lajos esetében (VARGYAS 2008). Neki, ha visszamenőlegesen is, de nemcsak a gyűjtés költségeit juttatták el, hanem még az őt megillető 100 százalékos hasznót is belekalkuláltak. A felértékelést végző Jankó János számításai szerint a múzeum még így is fele áron jutott a tárgyakhoz, mintha a műtárgykereskedőktől szerezte volna be őket.⁵⁷⁴ Ezzel szemben Xántusnak nemcsak hogy másfajta tevékenységéből kellett eltartania magát, hanem jórészt abból kellett finanszíroznia gyűjtéseit, aminek csak egy részét térítették meg neki. Emiatt kétszer is, a Szent Lukács-fokon és Colimában aközött kellett választania, hogy feladja gyűjtőmunkáját, vagy súlyos adósságba veri magát, esetleg Baird utólagos jóváhagyásában bízva, a Smithsonian Institution nevére szóló váltót állít ki.

Még inkább felértékeli gyűjtői munkásságát, hogy Xántus ilyen körülmények között és feltételek mellett is vállalkozott arra, hogy a „gyűjtés rabszolgájává tegye magát”. Ma már lehetetlen darabszámra megállapítani amerikai gyűjteményeinek nagyságát, de ahhoz aligha férhet kétség, hogy százezres nagyságrendről lehet szó. Általa gyűjtött példányok az amerikai közgyűjteményeken kívül a világ számos nagy múzeumában megtalálhatók, és vagy közvetlenül tőle, de még inkább a Smithsonian Institutionon keresztül nagyszámú példány került hazai közgyűjteményekbe is. Amerikából való végleges hazatéréséig „saját erejéből és saját erszényéből”⁵⁷⁵ 7678, zoológiai (FRIVALDSZKY 1880: 5) és 184 botanikai példánnyal gazdagította a Nemzeti Múzeumot.⁵⁷⁶ Valószínűleg hazatérése alkalmából amerikai érdemeket (Perutól Kanadáig) is ajándékozott a múzeum Régiségtárának,⁵⁷⁷ de arra is volt gondja, hogy a többes példányokból a múzeum a kolozsvári és a debreceni kollégium gyűjteményeinek is juttasson (FRIVALDSZKY 1865: 2, 5).

⁵⁷⁴ NMI 21/1897, Bíró első gyűjteménye, 1897. március 3.

⁵⁷⁵ P. Szathmáry Károly parlamenti felszólalása. *Képviselőházi napló*, 1869. XX. kötet, 1871. december 21–1872. január 23. 1869–420 (1869–XX–220).

⁵⁷⁶ Pifko Dániel (MTM Növénytár) írásos közlése, 2020. március 4. A növények száma a múzeumban szokásos példány meghatározásnál valamivel több volt.

⁵⁷⁷ *A magyar nemzeti Múzeum Régiség és Kincstárába ajándok és szerzemény útján begyűjtött tárgyak jegyzőkönyve 1861-től 1865-ig*. 1864. július 29., 72. tétel, 1864. november 14. 107. tétel.

A győri múzeumnak és a pesti Botanikus Kertnek ajándékozott madarokról és növénymagokról – amiket később mexikói kaktuszokkal és örökzöldekkel is megtoldott – már esett szó, de a Királyi Magyar Mezőgazdasági és Kertművelési Társaság is kért tőle magokat, egyebek mellett gyapotot és mérsékelt övön tenyésző indigót.⁵⁷⁸ Xántus nemcsak ezeket küldte el, hanem „...sok egyebeket is összeszerzett és [...] fel nem futó és csuda bőven termő szőlőt Washingtonon túlról hozatott saját költségén 400 dollárért”, mivel azt „nemzetünk közjávára” kérték tőle, a győri olvasóegyletnek pedig két térképet küldött az Egyesült Államok egy-egy részéről.⁵⁷⁹

Ami viszont – különösen későbbi munkássága fényében – feltűnően hiányzik gyűjteményeiből, az a néprajz. Észak-amerikai tartózkodásának jó részét a határvidéken töltötte, akár Iowát, akár Kansast, akár Kaliforniát tekintjük. Ennél fogva bőven lehetett alkalma őslakókkal érintkezni. Újbuda esetében ő maga említi a település körül táborozó és vadbőröket forgalmazó mintegy 300 indián családot (XÁNTUS 1858a: 44), Kansasban is több indián rezervátum létezett ott-tartózkodása idején, és elég valószínű, hogy részt vett indiánlakta területre vezetett útépitő akciókban. Fort Tejontól körülbelül 15 mérföldre pedig ott volt a San Sebastian rezervátum. Az őslakók életét, szokásait hosszú leírásokban taglalta – most tekintsük el ezek eredetiségétől – (XÁNTUS 1858a, 1860a), azaz nagyon is foglalkozott „népisme” kérdésekkel. Ha írásait megnézzük, három téma rendre visszaköszön: a természeti környezet, a gazdaság és a mindennapi élet, benne az őslakók életformájának bemutatása. Ugyanezt látjuk későbbi mexikói beszámolóiban is, a *Győri Közlöny*ben 1862 januárja és júniusa között megjelent 17 részes nyugat-mexikói, San Blasról, Tepicről és Mazatlánról szóló cikksorozatában és későbbi nagyobb lélegzetvételű írásában (XÁNTUS 1889). Mégis, annak ellenére, hogy hosszú éveket töltött ebben a közegben, legfeljebb csak szuvenirnek, emléktárgynak nevezhető tárgyakat őrzött meg. Ilyenekről tesz említést egy édesanyjához 1856 szeptemberére keltezett levelében: „Hogy levelem ne utazzon üresen, mellékletben néhány indián fegyverek másolatát küldök. Az eredeti példányok mind birtokomban vannak, s a magyar nemzeti múzeumnak szánvák. Többnyire kickapoo fegyverek, de néhány comanche, kioway és delaware kuriózum is van köztük.” (XÁNTUS 1860a: 63.) Azt, hogy ezeknek az állításoknak több-e a valóságtartalma, mint Xántus indiánokról szóló leírásainak, nem tudjuk, az említett tárgyaknak ugyanis nincs nyoma a Nemzeti Múzeum leltárkönyveiben. A legkorábbi, dokumentálhatóan Xántus által gyűjtött néprajzi tárgy az a tejóni íj, a hozzátartozó nyílvevesszőkkel, amelyet 1859-ben

⁵⁷⁸ Xántus levele Bairdnek, Washington, 1862. augusztus 5. SIARU 7212.

⁵⁷⁹ *Győri Közlöny* 1863. július 16. 7(57): 228.

küldött a Smithsonian Institutionnak.⁵⁸⁰ A párját megőrizhette saját magának, mert a Néprajzi Múzeum törzskönyvében „Xántus János régebbi ajándéka a keletázsiai expedíció előtti időkből” megnevezéssel szereplő tárgyak között található egy éppen ilyen „Észak-amerikai nyíl-ív” a hozzátartozó vesszővel, további 47 amerikai és óceániai tárggyal együtt.⁵⁸¹

A törzskönyvi bejegyzést megvizsgálva azonban kiderül, hogy az ott feltüntetett 1874-es bekerülési dátum legalább két évtizeddel későbbi bejegyzés és Jankó Jánostól származhat, ennél fogva az abban felsorolt tárgyak egyáltalán nem köthetők biztonsággal Xántushoz. A Nemzeti Múzeum leltárkönyvei alapján bizonyítható, hogy a szóban forgó tárgyak többsége ugyan valóban az Ethnographiai Osztály alapítása előtt került a múzeumba, de másoktól származik. Végül mindössze 17 olyan tárgy maradt, amelyet biztosan vagy valószínűleg Xántus gyűjtött amerikai tartózkodása során (GYARMATI 2024). A „nyíl-ív” és a hozzátartozó nyíl vessző mellett ilyen lehetett az „észak-amerikai indusok békepipája” és egy mára elveszett tűzszer szám (ltsz. 2209, 2213). Mivel az említett tárgyak 1874 előtt sem a Nemzeti Múzeum leltárkönyveiben sem a korabeli sajtóban nem jelennek meg, alighanem joggal feltehető, hogy azokat Xántus nem küldte haza a múzeumnak, hanem a maga számára őrizte meg emléktárgyként, egészen addig, míg úgy nem érezte, hogy be kell építenie azokat a múzeum gyűjteményébe.

Némiképpen más a helyzet a neki tulajdonított tárgyak között található négy agavérostból készített „észak-amerikai indus tarisznyá”-val. Anyaguk alapján ezek akár származhattak a kaliforniai Fort Tejonból is, de Xántus Szent Lukács-foki gyűjtéséből is. Ugyanis a Nemzeti Múzeum Kézműtani Osztályába 1860-ban bekerült egy olyan Xántustól származó zacskó, amiről a leltárkönyvben ez szerepelt: *„Kaliforniai félsziget 1858, Papagayo Indián készítmény, készítették az Agave americana benső szálaiból áztatás és sulykolás után”*. A gerinctelenek gyűjteményébe pedig ugyanazokban a napokban tengeri csigák, kagylók sugárállatok és „habarcz”-ok érkeztek tőle a Bellevue-szigetekről.⁵⁸² Az egybeesés Xántusnak Bairdnek írott azon, fentebb már idézett levelétől válik érdekessé, amiben a csomagolás és a szállítás nehézségeit ecsetelte.⁵⁸³ Olyannyira, hogy a tengeri

⁵⁸⁰ Smithsonian National Museum of Natural History Department of Anthropology, Ltsz. E2058-0.

⁵⁸¹ Tksz. 1, Ltsz. 2209–2252.

⁵⁸² *A Magyar nemzeti museum gerinctelen állatok és kézműtani osztályának ajándok és szerzemény útján 1850^{évi} Februarius 24-ke óta begyűlt tárgyak Jegyzőkönyve*. Gyarapodási szám: 137/1860.

⁵⁸³ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1859. március 29. Smithsonian Institution Archives Record Unit 7212.

csillagok és rákok csomagolására ingeit kellett használnia.⁵⁸⁴ Alighanem ezekkel a puhatestűekkel, csomagolóanyagként kerülhetett az említett tárgy a Kézműtani Tárbá.

Hasonló a helyzet „Xántus óceániai tárgyait” illetően is: van, amelyiket valóban ő gyűjtötte, mások eredete máig ismeretlen. Az Óceánia legkülönbözőbb részeiről a Néprajzi Múzeum Óceánia-gyűjteményeibe ekkor bekerült hét tárgy⁵⁸⁵ közül biztosan Xántus gyűjtésének tekinthetünk egy Pleasant-szigeti csiga nyakláncot, mert három ilyen is szerepel a Xántus által a Nemzeti Múzeumnak küldött ajándékok között.⁵⁸⁶ Ezeket minden bizonnyal azoktól a bálnavadászoktól szerezte, akik Szent Lukács-foki tartózkodása idején az ott postaként is működő háznál adták fel küldeményeiket, többek között Európában piacképes óceániai tárgyaikat. Xántus „észak-amerikai indus” tárgyai között is akad egy, amelyek anyaga és stílusa alapján valószínűleg mikronéziai nyaklánc lehet, és az előbbiekhöz hasonló módon kerülhetett Xántus birtokába.⁵⁸⁷

A legbiztosabbak azokban a régészeti leletekben lehetünk, amelyekről a korabeli sajtó is beszámolt. Eszerint „Xántus János a nemzeti múzeumnak megint igen érdekes tárgyakat ajándékozott; öt darab azték faragványt, melyeket Xántusnak, midőn még Colimában amerikai konzul volt, harmadéve egy mexikói tábornok, Doblado Manuel ajándékozott. Ez ereklyéket egy sánczásatás alkalmával felfödözött azték sírban találták, s a tábornok, ismervén derék hazánkfiának műtárgyak gyűjtése körüli buzgalmát, szép levél kíséretében küldte el azokat neki.”⁵⁸⁸ Xántus levelezéséből tudjuk, hogy kapcsolatban állt Manuel Dobladoval, mert az ő közbenjárását kérte, amikor a Smithsonian Institution hibája folytán külön vámot vetettek ki a Manzanillóba érkező gyűjtőfelszerelésére, és a kormányzó 25 dollárral mérsékelte a vámot.⁵⁸⁹ A tárgyakat hazatérését követően ajándékozhatta a Nemzeti Múzeum Régiségtárának (55. ábra).⁵⁹⁰

Az említett amerikai tárgyak egy része Xántus hazatérését követően került a Régiségtárba vagy gyűjtőjük őrizte őket az Ethnographiai Osztály megalakulásáig. Ezzel szemben a korábban beérkező exotikák legfeljebb a kézműtani gyűjteménybe „fértek be”, ahogy a papagayo indiánok által készített agávécacskó és a Pleasant-szigeti csigafüzérek

⁵⁸⁴ Xántus levele Bairdnek, Szent Lukács-fok, 1860. március 11. Smithsonian Institution Archives Record Unit 7212.

⁵⁸⁵ Ltsz. 2253–2258, 4002.

⁵⁸⁶ *Magyar Nemzeti Múzeum Természetiek tárának gerinctelen állatok és kézműtani osztályába ajándok és szerzemény útján 1850ki január 1 óta begyűlt tárgyak jegyzőkönyve*. Gyarapodási szám: 61/1861

⁵⁸⁷ Ltsz. 2210. Christian Feest írásos és Antoni Judit szóbeli közlése, 2023. november.

⁵⁸⁸ *Vasárnapi Ujság* 1865 március 19. 12(12): 141.

⁵⁸⁹ Xántus levele Bairdnek, Colima, 1863. február 12., Manzanillo, 1863. május 25. SIARU 7212.

⁵⁹⁰ *A magyar nemzeti Múzeum Régiség és Kincstárába ajándok és szerzemény útján begyűjtött tárgyak jegyzőkönyve 1861-től 1865-ig*. 1865. március 11., 9. tétel.

kapcsán láttuk,⁵⁹¹ de ez történt azokkal a valószínűleg ugyancsak Xántushoz köthető kaliforniai régiségekkel (cserép- és kalcedontöredékek) is, amelyek 1871-ben kerültek a Természetiek Tárából a Régiségtárba.⁵⁹²

A Xántus által megőrzött darabok sokkal inkább tekinthetők emléktárgyaknak, mint egy valódi gyűjtemény darabjainak. Ez a tárgye gyűjtés inkább emlékeztet azoknak a 19–20. század fordulóján a világot járó magyar természettudományos utazóknak, földrajztudósoknak múzeumba került kis kollekcióira, akik az útjuk során alkalomszerűen a birtokukba került tárgyakat úti emlékként őrizték meg. Xántust tehát abban az értelemben nem tekinthetjük gyűjtőnek, mint aki valamilyen jól körülhatárolt érdeklődéstől vezérelve, kifejezetten gyűjtési céllal válogat össze a maga számára hosszabb távon megőrzendő tárgye gyűjtést.⁵⁹³ Észak-amerikai életmódja, az állandó vándorlás, a biztos bázis és nem utolsósorban az anyagiak hiánya ezt aligha tette volna lehetővé számára. Mindent egybevetve tehát, tizenkét éves észak-amerikai és mexikói tartózkodása során Xántus mindössze másfél tucatnyi néprajzi tárgyat és régészeti leletet gyűjtött össze (s abból mindössze néhány darabot juttatott közvetlenül közgyűjteménybe), szemben a Smithsonian számára összehordott százezernyi természetrajzi objektummal.

E hatalmas különbség magyarázatát magában a Smithsonian Institutionban kell keresnünk. Az 1846-ban alapított intézet – mint láttuk – kezdetektől foglalkozott a természetrajz és az antropológia különböző ágaival, ám ez utóbbi tekintetében elsősorban az amerikai őslakók eredete, elterjedése és története foglalkoztatta, és ezeket a kérdéseket a nyelvészet, a régészet és a fizikai antropológia segítségével próbálta megoldani. Noha a természetrajzi gyűjtemények „melléktermékeként” kezdetektől fogadott be néprajzi tárgyakat is – lásd Xántus tejóni íját –, aktív szerzeményezésre csak az amerikai polgárháborút követően, azaz Xántus hazatérése után került sor, s ebben, az amerikai

⁵⁹¹ *Magyar Nemzeti Múzeum Természetiek tárának gerinctelen állatok és kézműtani osztályába ajándok és szerzemény útján 1850ki január 1 óta begyűlt tárgyak jegyzőkönyve.*

⁵⁹² *A magy. Nemz. Muzeum regiségosztály jegyzőkönyve 1871, 1872, 1873 Május 10ikéig.* 1871. július 12., 178. tétel. A bejegyzés szerint χ küldeménye a term.osztály által áttéve. Ugyanakkor ismeretes olyan küldeménye is, ami a korabeli sajtó szerint megérkezett, de egyetlen múzeumi gyűjteményben sem található nyoma. „Xántus János új, múzeumi küldeményei közt sok érdekesség van. Így egy cápa fogból készült görbe kard a társas-szigetekről, kettős acélkard a nephoni tengeri rablóktól, több gyöngy fülbevaló és kapocs, gyöngyház, festett korsó, és egy érdekes alkotású kukorica-daráló.” *Hölgyfutár* 1861. október 29. 12(130): 1038.

⁵⁹³ Emellett szól az is, hogy a kelet-ázsiai expedícióból való visszatérését követően, 1874-ben 184 saját tulajdonát képező ázsiai tárgyat ajándékba adott a múzeumnak (Tksz.: 3), további 31-et és 11 rajzot (Tksz.: 4) pedig letétként helyezett el. A dátumból arra következtethetünk, hogy erre azért került sor, mert az általa Kelet-Ázsiában gyűjtött tárgyak jelentős részét a nem is olyan régen megalakult Ethnographiai Osztály kénytelen volt átadni az újonnan alapított Iparművészeti Múzeumnak. Így a múzeum érdekében, azért, hogy az általa létrehozott gyűjtemény minél kisebb kárt szenvedjen, lemondott saját gyűjteményének nagy részéről. Amint a halálát követően özvegye által a múzeumnak adományozott tárgyak (Tksz.: 200) bizonyítják, Xántus mindössze 28 kelet-ázsiai tárgyat tartott meg, hagyatékában azonkívül csupán négy további európai tárgy szerepelt.

antropológiára jellemző módon kéz a kézben járt a régészet és az etnológia. Ettől az időszaktól kezdve a Smithsonian antropológiai szerzeményei két ok miatt növekedtek gyors ütemben: a kőkori kultúrákat felfedező európai régészet fejlődése és az amerikai állam Mississippin túli terjeszkedése miatt. Míg a kontinens keleti feléből származó gyűjtemények a kagylóhalmokból, a mesterséges dombokból és felszántott földekből származó régészeti leletek voltak, addig a nyugati területeken felfedezők és állami ügynökök fosztották meg az ott élő törzseket ruhadarajaiktól, eszközeiktől, díszektől és bármi mástól, aminek eladására rá tudták őket beszélni vagy amitől meg tudták őket szabadítani. A polgárháború utáni területfeltáró expedíciók Bairdnél helyezték el megszerzett tárgyaikat. Ő pedig maximálisan kihasználta a Mezőgazdasági Minisztérium és a Bureau of Indian Affairs utazóit, felfedezőit és ügynökeit (HINSLEY 1981: 67–68), s ezzel megkezdődött a Smithsonian antropológiai gyűjteményeinek felzárkózása a természetrajziak mellé.

Xántus esetében, a későbbi kelet-ázsiai expedícióval ellentétben, azért hiányoznak az amerikai néprajzi gyűjtemények, mert hiányoztak a megrendelők. Sem a Smithsonian nem lépett fel megrendelőként Xántus működésének éveiben, sem az európai múzeumok nem jelentettek olyan potenciális piacot, mint a természetrajzi gyűjtemények esetében vagy két évtizeddel később az *ethnologicák* számára. De meg is fordíthatjuk a dolgot. Ha Xántus 1864-ben az Amerikában maradás mellett dönt, könnyen lehet, hogy ma jelentős észak-amerikai néprajzi gyűjtőként tartanák számon, mint például Edward Palmert (1829?–1911). Ő, Xántushoz hasonlóan, 1849-ben emigrált, és szerencséjére kórházi ápolóként csatlakozhatott Thomas Jefferson Page La Plata-i expedíciójához, majd 1857-ben ő is Kansasban bukkant fel, és segédorvosként az amerikai hadseregben szolgált az indián territóriumbeli hadjáratokban, s Xántushoz hasonlóan minden lehetőséget megragadott állatok és növények gyűjtésére. Első néprajzi gyűjteményét 1867-ben Arizonából küldte Bairdnek, a következő években pedig az Indián Territóriumban szerzett be újabbat. Palmer és mások hasonló gyűjteményei azt eredményezték, hogy 1868-ra a Smithsonian Institutionba érkező gyűjtemények 20 százaléka antropológiai anyag volt; 1874-re ez az arány 30 százalékra emelkedett, 1867 és 1884 között az intézet 45 000 etnológiai tárgyat vételezett be (HINSLEY 1981: 69–72). Ez alól a folyamat alól Xántus is aligha vonhatta volna ki magát, s mint látni fogjuk, meg is felelt azoknak az elvárásoknak, amelyeket egy természetrajzi és népisme gyűjtővel szemben támasztottak.

A gyűjtői elhivatottsága mellett Xántusban legalább még egy ambíció munkált, a tudományos teljesítmény iránti vágy. Noha természettudományos képzettséggel nem rendelkezett, gyűjtőmunkája kezdeteitől fogva törekedett arra, hogy pótolja ebbéli

hiányosságait. Fort Riley-től kezdve rendszeresen kért és kapott szakkönyveket Bairdtól, amelyeket levelei tanúsága szerint gondosan tanulmányozott. Eleinte nagyon felszínes fogalmakat használt az emlősök kapcsán, ám néhány hónappal később már az őrlőfogak számából képes volt a rágcsálók meghatározására (ZWINGER 1986a: XX). Fort Tejonból küldött leveleiben többször is kifejezésre juttatta,⁵⁹⁴ hogy gyűjtéseit egy nagy „memoir” formájában szeretné összegezni. Később pedig arról írt, hogy legalább a madarakat és a tengeri csillagokat szeretné feldolgozni. Az első években meg is jelentetett három közleményt a Fort Tejon-i és Szent Lukács-foki madarokról (XÁNTUS 1858b, 1859d, 1859e) egyet pedig a Szent Lukács-foknál felfedezett három tengericsillag-fajról (XÁNTUS 1860b). A négy publikációnak az összterjedelme azonban nagy jóindulattal sem haladja meg a tíz oldalt, és valójában semmi másból nem állnak, mint a példányok felsorolásából és szabad szemmel történő megfigyelésén alapuló néhány mondatos leírásából. Mexikói gyűjtéseiből egyetlen tudományos publikáció sem született, és később sem jelentetett meg semmit az általa gyűjtött állatokról vagy növényekről, miközben azokról, közöttük az általa felfedezett 390 fajról, százával születtek a tudományos publikációk (MADDEN 1949: 251–291). Amerikai évei kapcsán megjelent művei közül a legnagyobb léptékű tudományos munkájának akadémiai székfoglaló előadása tekinthető (XÁNTUS 1862c).

Amerikai életrajzírója alighanem helyesen foglalta össze a lényegét Xántus tudományos tevékenységét illetően, amikor megállapította, hogy sem személyisége nem volt alkalmas, sem tudományos felkészültsége nem volt elegendő ilyen feladatra (MADDEN 1949: 247). Mindazonáltal érdemes a körülményeket is mérlegre téve némiképpen árnyalni a képet. Azon kortársaival szemben, akik rendelkeztek valamilyen tudományos előképzettséggel, földrajzot, orvostudományt vagy a természettudományok valamelyik ágát tanulták, és valamely tudományos intézet kebelében jövedelmet biztosító állásban voltak, vagy saját vagyonnal rendelkeztek, netalán olyan támogatók álltak mögöttük, akik finanszírozták kutatásaikat, expedícióikat, Xántusnak a létfenntartását egészen más területen kellett biztosítania, és szabadidejében végzett gyűjtésen túl, tudományos apparátus nélkül kellett volna ilyen tevékenységet végeznie. Erre sem a hadsereg kötelékében, sem egy tengerparti kunyhóban nyilvánvalóan nem volt lehetősége, az új fajok leírásáért versengő tudományos közeg pedig, ahogy számos esetben láttuk, és a kelet-ázsiai expedíció kapcsán is látni fogjuk, nem volt hajlandó megvárni, hogy visszatérjen a keleti partvidékre, ahol jövedelem híján egyébként is csak maximum néhány hetet tudott eltölteni, hogy feldolgozza

⁵⁹⁴ Xántus levele Bairdnek, Fort Tejon, 1857. november 16., 1858 január 15., április 15., 1859. január 14. SIARU 7212.

gyűjteményét, nem szólva arról, hogy Európába való visszatérése után soha többé nem fért hozzá tudományos vizsgálatai tárgyához.

Noha amerikai és európai tudóstársaihoz képest kétségtelenül sokkal hátrányosabb helyzetben volt, mindent egybe vetve őt is azon terepmunkások közé kell sorolnunk, akik végül adósak maradtak *magnum opusukkal*. Hogy miért, mint annyi más esetben, csak találgathatjuk.

gyarmati@neprajz.hu_219_24

IV. VÉGLEG ITTHON

Xántus 1864 június végén érkezett Európába, első tudósítását június 28-án keltezte Amszterdamból (XÁNTUS 1864a), ugyanis hazatérése előtt számos hollandiai és belgiumi várost is felkeresett. Bár egyetlen szót sem ejtett róla, meglehet, hogy Amerikából magával hozott állatait próbálta értékesíteni. Mindenesetre nem csupán a felkeresett városokról küldött leírást a *Győri Közlöny* olvasóinak, hanem sorra végiglátogatta természetrajzi és szépművészeti múzeumaikat, külön kiemelve a magyar vonatkozású látnivalókat (XÁNTUS 1864b). A legnagyobb hatást érhető módon a leideni múzeum tette rá, ahol maga az igazgató látta vendégül: „Végre valahára ma délután ide jutottam, a természettudósok ezen Mekkájába, hova oly rég sovárogtam, hogy láthassam oly sok természetbuvár fáradsága és szorgalma gyümölcsét, s azon termeket melyek oly sok világhíru természettudós és bölcs férfiú iskolájául szolgáltak...” (XÁNTUS 1864d.) Felfogása szerint a múzeumnak – éppúgy, ahogy néhány évtizeddel később Adolf Bastian gondolkodott az etnológiai múzeumokról – a tudomány szolgálatában kell állnia: „A museumnak nem is célja, hogy czifra madarak czifra felállításával s kíváncsiak mulattatásával szolgáljon, a museum oskolaként álljon minden művelt nép kebelében, hogy oktassa és tanítsa azokat, kik tanulni akarnak.” (XÁNTUS 1864e.)

Németalföldi körútjának a múzeumok felkeresése mellett még egy célja volt. Az állatkertek tanulmányozása. A pesti állatkert létesítésének gondolatával már előző magyarországi látogatása óta foglalkoztak, és Xántus most megragadta az alkalmat, hogy meglátogassa az amszterdami, a rotterdami és az antwerpeni állatkertet. Nemcsak az állatkertek látványosságairól számolt be, hanem legalább olyan hangsúlyt fektetett gazdasági viszonyaik ismertetésére is. Bemutatta a létesítésüket, és alkalmanként évtizedes kiadási és bevételi adatsorokkal érzékeltette előnyeiket gazdasági vállalkozásként is. Ezeket ecsetelve már egyértelműen hazafelé üzent: „Mindezen statistikai adatokat azért gyűjtöm, hogy otthoni embereink meggyőződjenek, miként az állatkert fenállítása nem apellál hazafiui erszényökre; de olyan vállalat, ami jobban fizet mint akármely színház vagy vasút jelenleg, egész nyugot Európában valóságos mániává lőn az állatkert építés, s minden kis város vetélkedve iparkodik a téren hirre vergődni.” Véleménye szerint a pesti állatkert egy nyári hónapban fog annyit jövedelmezni, mint az antwerpeni megalapítása idején egy teljes év alatt (XÁNTUS 1864a, 1864b, 1864f).

Xántus végül 1864. július 16-án érkezett Győrbe.⁵⁹⁵ Úgy tűnt, minden ott folytatódik, ahol két évvel korábban abbamaradt: a *Győri Közlöny* újabb ódával köszöntötte. Egészségi állapota miatt azonban nem sokáig maradt otthon. Egészsége helyreállítása érdekében július 25-én Tátrafüredre utazott. Közben két napot Pesten időzött, ahol valóságos díszküldöttség fogadta, összetételéből – Kubinyi Ferenc, Lázár Kálmán, Rómer Flóris, Henszlmann Imre – ítélve, alighanem az Állatkert ügyében.⁵⁹⁶ Augusztus utolsó hetében Erdélybe utazott. Ahol megfordult, ünnepségek egész sorát szervezték (TÓTH 1994: 86), Csíktaplocán rokonságát is meglátogatta (56. ábra).⁵⁹⁷

Marosvásárhelyen szeptember 2-án a hazai természettudományok fejlesztése érdekében felszólalt az orvosok és természetvizsgálók találkozásán. Úgy látta, hogy a fejlődés legfőbb gátja a megfelelő szakkönyvtár hiánya, amit a magas költségek miatt nem lehet egyéni gyűjtőként létrehozni. Ezért arra tett javaslatot, hogy Pesten létesítsenek egy olyan közkönyvtárat, „...mely az állat-, növény- és ásványtan minden meglevő és folyó irodalmát magában foglalná, hogy aztán hazánkunk méltó szaktudósokat képezhetne...”⁵⁹⁸

1864 októberében, ismét Pest érintésével, ahol az Állatkert ügyében ülésező bizottságban elnökölt,⁵⁹⁹ egészségét helyreállítva tért vissza Győrbe.⁶⁰⁰ Ekkor már elkerülhetetlenül foglalkoznia kellett jövőjével, gondoskodnia kellett megélhetéséről, és el kellett döntenie, milyen társadalmi szerepet vállaljon, milyen politikai álláspontot képviseljen, s egyáltalán, végleg Magyarországon telepedjen-e le.⁶⁰¹ Az első feladat már hazaérkezésekor rátalált. Október végén azzal bízták meg, hogy a trieszti Österreichischer Lloydtól vásároljon százezer forintért két vontatóhajót, lehetőleg olyanokat, melyek nagyobb vonóerővel rendelkeznek, mint a pesti Latzenbacher fivérek hajói. Xántus szívesen vállalta, hiszen jövedelemhez jutott és a feladat is kedvére való volt. A két vontatóhajót még a fagy beállta előtt a győri kereskedők egyik délvidéki telephelyére szállította, és arra is volt ideje, hogy a Boszporusznál kikössön és bejárja Törökország egy részét, valamint az Al-Duna környékét.⁶⁰²

⁵⁹⁵ *Győri Közlöny* 1864. július 17. 8(57): 230.

⁵⁹⁶ *Győri Közlöny* 1864. július 24. 8(59): 239, július 28. 8(60): 242.

⁵⁹⁷ *Hölgyfutár* 1864. október. 23. 15. évf. 2. félév 34. sz. 392. o.

⁵⁹⁸ *Győri Közlöny* 1864. szeptember 11. 8(73): 293.

⁵⁹⁹ *Győri Közlöny* 1864. október 20. 8(84): 338.

⁶⁰⁰ Xántus levele Le Conte-nak, Raab [Győr], 1864. december 3. AMS LeConte papers.

⁶⁰¹ 1864 decemberében arról írt LeConte-nak, hogy amíg a polgárháború véget nem ér, nem áll szándékában ismét átszelni a „nagy tavat”. Xántus levele Le Conte-nak, Raab [Győr], 1864. december 3. AMS LeConte papers.

⁶⁰² *Hazánk s a Külföld* 1865. március. 12. 1(11): 161–162.

Az ügy háttérében az állt, hogy a győri Lloyd 1856 után a dunai gabonaszállítások nagyarányú megnövekedése következtében oly mértékben meggazdagodott, hogy a győri gabonabörze lett a vízi úton történő gabonaszállítási piac országos központja. A tőkeerős Lloyd önálló vállalkozásokba fogott, s 1864 elején megalakította a Győri Gőzhajózási Társaságot. A társaság arra törekedett, hogy „magokat idegen rendelkezésektől emancipálják” s mindent megtettek azért, hogy függetlenítsék magukat a pesti Latzenbacher fivérek szállítási vállalkozásától (TÓTH 1994: 88).

A hazai gazdaság szempontjából Xántus oly annyira fontosnak tekintette a gőzhajózás kérdését, hogy 1865-ben négyrészes cikkben foglalta össze elképzeléseit, javasolva, hogy az amerikai gőzhajózás rendkívül praktikus és gazdaságos működési modelljét vegyék át, egyszersmind bemutatta a hazai gőzhajókat száz évvel meghaladó amerikai folyami gőzhajókat, mulhatatlanul szükségesnek ítélve egy pesti hajógyár megalapítását, amire alapozva „...egy egészen új iparágat alapítanának meg hazánkban is [...] Ha ily hajógyár megalakulna, már magával hozná egy gépgyár alakulását is [...] így rövid időn oda jutnánk, hogy gőzhajózásunkat saját erőnkéből állítsuk egészen elő...” (XÁNTUS 1865a.)

Az amerikai kaptalista modell iránti szimpátiája politikai irányultságát is meghatározta. A polgári-liberális elveket követő győri ellenzéki körben a nyugat-európai modellel szemben – emlékezzünk csak az amerikai polgárháború kapcsán az angol szabadságfelfogásról papírra vetett gondolataira – az amerikai berendezkedés mellett tette le a voksát. Egyesült Államok iránti elfogultságát s honfitársainak erről alkotott véleményét jól mutatja későbbi kelet-ázsiai útítársának, Bernáth Géának erre vonatkozó megjegyzése, amikor Kantonban egy San Franciscóból érkezett gőzhajót tekintettek meg: „Egyik társam egészen el volt ragadtatva e hajó által. Nem győzte eléggé dicsérni annak még legjelentéktelenebb szegét is – és alig bírt szavakat találni, melyekkel e hajó előnyeit, és általában mindazt, mi amerikai, méltóképen dicsérhesse. Mi hagytuk őt beszélni, ismerve e tekintetben részrehajló ítéletét, és tudva, hogy ez oldalról ellenmondást nem tűr.” (BERNÁTH 1873: 116.)⁶⁰³

Az Ausztriával való kiegyezést nem utasította el, a magyar gazdaság korlátainak (vám, protekcionizmus, tőkebehozatal, szabadkereskedelem korlátozása) megszüntetését remélte tőle, de a kiegyezési tárgyalások *sine qua non*jának az 1848-as törvények

⁶⁰³ Tegyük hozzá, hogy az Egyesült Államokat 1855-ben felkereső Nendtvitch Károly is hasonló szellemben nyilatkozott az ottani folyami hajók luxuskiviteléről, éppúgy mint azok technikai színvonaláról (NENDTVITCH 1858 I: 173–174), ami, ha figyelembe vesszük a gőzhajózás közlekedésre gyakorolt hatását a 19. század első felében, távolról sem meglepő.

visszaállítását tekintette. Ezekből az elvi alapokból kiindulva kísérelte meg előbb a győri Olvasó-Egylettel (Casino) szemben a Győri Kör megalapítását, majd a *Győri Közlöny* szerkesztőjének lemondását követően *Győri Lapok* címmel egy új lap indítását. Ám mindkét kérelmét elutasították, mivel emigráns múltja miatt a titkosrendőrség továbbra is megfigyelés alatt tartotta. Azokat a felkéréseket pedig ő utasította el, amelyek arra vonatkoztak, hogy Győr, Pápa vagy Somogy képviselőjében induljon az 1865-ös országgyűlési választásokon.⁶⁰⁴ 1865 karácsonyát már mint fővárosi lakos élte meg (TÓTH 1994: 88–93, 57. ábra).

Ezzel a váltással együtt az is eldőlt, hogy pályája végleg más irányt vesz. Tevékenységének középpontjába a Nemzeti Múzeum és az állatkert került. 1864 októberében részt vett az Akadémia ülésen, ahol azért róttá meg a Nemzeti Múzeum vezetését, hogy nem a legszükségesebb célra – hullók és csontvázak elhelyezésére, melyek számára „...valóságos életkérdés az új szekrények állítása...” – használt fel egy magánadományt. „Miért cifrálnodni egyik teremben, s a másikat egészen veszni hagyni?” – tette fel a kérdést Kubinyi Ágostonnak, akinek igencsak elevenébe vághatott a bíráló, mert nemcsak azzal válaszolt, hogy az adományozó, báró Gerliczy kizárólag a régiségosztálynak szánta az adományt, hanem elősorolta „az intézet érdekében 22 év óta tett érdemeit” is.⁶⁰⁵

Xántus azonban nem érte be ennyivel. *A magyar nemzeti muzeum érdekében* címmel a *Pesti Napló* hasábjain nyilvánosságra hozta mind a már szóban elmondott, mind további kifogásait, és összefoglalta jövőre vonatkozó javaslatait. Ezek között, ha nem is olyan mértékig, ahogy néhány évvel később Pulszky Ferenc hajtotta végre, de felvetette a Nemzeti Múzeum átszervezésének szükségességét. Szánalomra méltó állapota miatt bírálta a képtár „bekebelezését”, és javasolta a füvészeti osztály áthelyezését a Füvészkertbe, ahol hozzáférhetővé és a „közönség oktatására” alkalmassá válna. A múzeum épületében mindössze „csekély tipicus herbarium” és a paleontológusok által tanulmányozható „kövesült növények” megtartását javasolta. A „természettudományok jelen magas befolyású állása mellett” szükségesnek tartotta egy ichtiológiai és herpetológiai gyűjtemény felállítását. Amit pedig mindenek fölé helyezett, az a Nemzeti Múzeum rendelkezésére álló források egységes, az egész múzeum érdekeit előtérbe helyező kezelése volt, hogy ne fordulhasson elő többé olyan helyzet, hogy egy valaki nagyoösszegű adományát „a könyvtár egyetlen egy teremének szükségtelen felcizcomázására” fordítják, miközben „oly koldusok

⁶⁰⁴ Xántus levele Csengery Antalhoz hely és dátum nélkül. OSzK Levelestár. *Magyarország és a Nagyvilág* 1865. október 22. 1(4): 61.

⁶⁰⁵ *Koszorú* 1864. október 30. 2(18): 430–431.

vagyunk, hogy gyűjteményünk legfontosabb részét nem vagyunk képesek szekrényekbe helyezni, hogy a megsemmisüléstől és enyészettől megmentsük...” Ennek elkerülése érdekében azzal a javaslattal állt elő, hogy „...a muzeumhoz tartozó minden egyes szak, ismert képesegű szakembereit...” vonják be annak eldöntésébe, hogy mire fordítsa a múzeum a császár által nyújtott 50 000 forint támogatást, és állapítsa meg éves költségvetését, továbbá „...tudományos és szakértő egyénekkeli tanácskozás mellett...” alakítsa ki a múzeum kiállításainak egységes megjelenését. Követendő példaként saját esetét hozta fel, amikor a budai takarékpénztár által három évvel korábban adományozott 2000 forintból az ő tanácsai alapján rendezték be az Amerikából küldött madarait bemutató ornitológiai termet. Nyugati tapasztalatai alapján azt is sürgette, hogy a kiállított tárgyakat számokkal lássák el, s annak alapján múzeumi vezetőként használható, tudományos ismereteket tartalmazó nyomtatott jegyzékek készüljenek (XÁNTUS 1865b). Nem tudjuk, hogy az évek óta baráti viszonyban álló Kubinyi Ágoston nyilvános megtámadása mögött kizárólag a nyugati múzeumok színvonalától elmaradó intézmény jobbító szándékú bírálata volt-e, vagy inkább a múzeum igazgatói posztjára való törekvés. Tény, hogy a *Hazánk s a Külföld* néhány hónappal későbbi vezércikkében, amely nemcsak hogy erőteljesen mellette lobbizott, de életéről jó néhány hamis állítást is tartalmazott, úgy mutatta be Xántust, mint akit a közvélemény a Nemzeti Múzeum élén szeretne látni: „...azon óhajításunkat fejezzük ki, vajha [...] nemzeti múzeumunk igazgatása az ő illetékes kezei közé, gondjaira bízathatnák”⁶⁰⁶ – zárta cikkét a szerző. Xántus oly annyira illetékesnek tartotta magát a kérdésben, hogy 1866 júniusában külön levélben hívta fel Torma Károly (1829–1897) országgyűlési képviselő figyelmét arra, hogy ő „...mint hason szervezetű minden nevezetesebb külföldi Intézettel ismeretségben és összeköttetésben álló szakember...” kerüljön be a „nemzeti és erdélyi museum” ügyeit vizsgáló parlamenti bizottság tagjai közé,⁶⁰⁷ ami azt sejteti, hogy legalábbis nem állt távol tőle a gondolat, hogy a Nemzeti Múzeum igazgatói székébe kerüljön. Erre utal az a gratuláló levél is, amelyet Pulszky Ferenc kinevezésekor intézett az új igazgatóhoz: „...a közvélemény már évek óta engemet is azon állásra candidált...”⁶⁰⁸ Az igazgatóváltásra azonban csak évekkel később került sor, amikor Xántus már Kínában barangolt.

⁶⁰⁶ *Hazánk s a Külföld* 1865. március. 12. 1(11): 161–162. Azt, hogy az utódlás kérdése napirendre került, bizonyítja, hogy mind Henszlmann Imre (MNM, 204/1865 augusztus 7.), mind Römer Flóris (MNM, 247/1865 szeptember 13.) pályázatot nyújtott be a posztra ugyanabban az évben.

⁶⁰⁷ Xántus levele Torma Károlyhoz, Győr, 1866. június 8. OSzK Levelestár.

⁶⁰⁸ Xántus levele Pulszkynek, Hongkong, 1869. június 8. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

IV.1. A PESTI ÁLLATKERT

1856-ban a német orvosok és természetvizsgálók Bécsben megtartott tanácskozásán részt vett Gerenday József, a Fűvészkert, valamint Kubinyi Ágoston, a Nemzeti Múzeum igazgatója, és ott vetették fel, hogy hasonlóan Bécs városához, Pesten is szükséges lenne egy állatkert megalapítása. A korszak politikai és gazdasági körülményei miatt a következő lépésre egészen 1862. január 29-ig kellett várni, amikor a kir. magyar természettudományi társulat közgyűlésén a nem sokkal korábban hazaérkező Xántus azzal az indítvánnyal állt elő, hogy: „...állíttassék fel Pesten egy állatkert, melly az összes honi állatokon kívül, lehető legtöbb külföldit is foglaljon magában. – A közgyűlés hévvel karolta fel az életrevaló eszmét s annak létesítésére bizottmányt nevezett ki, melly február 5-én tartott első ülésében elhatározta : hogy a felállítás részvényes társulat útján történjék; hogy Pestváros tanácsa alkalmas hely átengedésére legyen felkérendő [...] Gerenday József tanár a fűvészkertben lévő s több mint 100 darabból álló állatgyűjteményét – Xantus János pedig amerikai papagály, galamb s egyéb szárnyasokból álló gyűjteményét ajánlotta fel a pesti állatkertnek.”⁶⁰⁹

Az alapítók szándékát ekképpen összegezték: „...a külföldi nagyobb városok példájára Pestnek is legyen valaha állatkertje, melly bel- és külföldi élő állatoknak folyton gyarapodó gyűjteménye által a természettudományok iránti érdeket ébresztve és terjesztve, alkalmat nyújtson *tudományos észleletekre és művészi tanulmányokra*, egyúttal pedig a fővárosi s a be-belátogató vidéki közönségnek élvezetes látványt nyújtva kellemes *mulatóhelyül* szolgálhasson.”⁶¹⁰ A tudományos és művészi ismeretek, a szórakoztatás mellett az állatkerttől azt remélték, hogy az ott „sétáló népek ezrei” révén „bő osztalékot kamatozna”.⁶¹¹ A várakozás alapját részben a nyugati városok állatkertjeinek példája, részben a fővárosban megforduló „vándor állatsereglet” nyereséges működtetése jelentette. A vállalkozás beindítására 50 forintos részvényeket bocsátottak ki, abban bízva, hogy sikerül 150 000 forintnyi tőkét összegyűjteni (58. *ábra*). Úgy kalkuláltak, ha 30 000 forintnyi részvény gazdára talál, akkor a társaság megkezdheti működését. Azt tervezték, hogy az állatkert tiszta jövedelmének felét a működésre és tartaléktőke gyarapítására fordítják, míg a másik felét osztalékként szétosztják a részvényesek között, akik részvényük mellé ingyenes belépőjegyre lesznek jogosultak.⁶¹²

⁶⁰⁹ *Vadász és Versenylap* 1862. február 20. 6(5): 76.

⁶¹⁰ *Vadász és Versenylap* 1863. július 30. 7(21): 340. Kiemelés Gy. J.

⁶¹¹ *Vadász és Versenylap* 1862. február 20. 6(5): 76.

⁶¹² *Vadász és Versenylap* 1863. július 30. 7(21): 340.

Mindez szépen hangzott, a reménybeli befektetők azonban nem látták ennyire kecsegtetőnek az elképzelést. Másfél évvel azt követően, hogy Xántus előállt elképzelésével, mindössze 113 részvényes jegyzett le összesen 5650 forintot.⁶¹³ Noha az akkor már jó ideje Mexikóban működő Xántusnak is tudomására jutott, hogy a „...nagy lobbál és érdekeltséggel fölkarolt állatkert ügyét [...] a közönyösség elejtette, arról írt Bairdnek, hogy „a Magyar Állatkertnek 7 csodálatos emlőst”, a botanikus kertnek pedig kaktuszokat és örökzöldeket küldött.⁶¹⁴

Ilyen előzményeket követően kérte fel Rómeren keresztül az állatkerti bizottmány Xántust a leendő állatkert igazgatójának, aki a *Pesti Napló*-ban leközölt levelében manapság igen különösen csengő indoklással hárította el a felkérést. Amint írta, büszkén tekint a felkérésre, és be is tudná tölteni a posztot, ám „...egy körülmény van, melyet ignorálnom nem lehet, annál inkább, mert szerencsétlenségemre pár év óta hazánk nyilvános személyiségei közé tartozom. Minden el nem fogult ember tudhatja, hogy a világon sehol sincsen – hasonló nagyságu területen – annyi irigység összehalmozva, mint hazánkban, sehol nincsen annyi gyanusítás, ócsárlás és rágalmazás. Az állatkert eszméjét én hoztam életbe, mint tudjuk én indítványoztam a társulat megalapítását, s én elnököltem az alakító gyűlésen. Ha tehát most az igazgatói állást elfogadnám, melylyel *fizetés és anyagi érdek van összekötve*, igen természetesen nagyon sokan azt hinnék és képzelnék, hogy az állatkertet magam számára és anyagi érdekből indítványoztam. Kik személyesen ismernek, természetesen tudják, mily egyáltalán absurd ily vélemény felőlem; de a nyilvánosság embere lévén, jövőre úgy kell elhelyeznem magam körül a torlaszokat, hogy a marakodó és rágódó elem rajta rést sehol se találhasson, melyen hozzám férhetne és szennyével bepiszkolhatna. Ezen indokból hálásan megköszönve a választmány bennem helyezett [sic!] bizalmát; azt *kénytelen vagyok el nem fogadni*; de bármit tehetek a társulat érdekében, fizetés nélkül és ingyen megtenni mindenkor kedves kötelességemnek fogom tartani.”⁶¹⁵

Figyelemre méltó szavak olyan valakitől, akit az általa elkövetett plagizálások, valótlan állítások miatt joggal illethetünk kritikával. Annál is inkább, mert a kecsegtető ajánlatot akkor utasította vissza, amikor amerikai pályája végéhez ért, és úgy tért végleg haza, hogy semmilyen megélhetéssel nem rendelkezett.

⁶¹³ *Vadász és Versenylap* 1863. július 20. 7(20): 322.

⁶¹⁴ Xántus levele Bairdnek, Manzanillo, 1863. július 24. SIARU 7212. A Xántus által küldött állatokat a pesti Állatkert megnyitásaig a hamburgi Állatkertben tartották, majd a porosz–osztrák háború idején hadizsákmányként lefoglalták.

⁶¹⁵ Xántus levele Rómer Flórisnak, Lima, Peru, 1864. április 15. *Pesti Napló* 1864. június 12. 15(133): 4297. Kiemelés Gy. J.

A kezdeti nehézségek ellenére az állatkert ügye nem futott zátonyra, és 1864. június 14-én megalakult az Állatkerti Részvénytársulat. Pest városa kijelölte és átadni rendelte az állatkert céljára szánt városligeti területet, és felhívást tettek közzé, hogy „mindenféle élő vadakkal” járuljanak hozzá nemcsak az állatkerti állomány gyarapításához, hanem ahhoz is, hogy cserében külföldről tudjanak állatokat beszerezni.⁶¹⁶ Október 8-án Xántus elnökletével tartották meg az Akadémia épületében az állatkerti bizottság közgyűlését. Ekkora már lejegyezték 50 000 forintnyi részvényt, és a munkálatok megkezdése érdekében gróf Lázár Kálmánt választották meg ideiglenes igazgatónak.⁶¹⁷

A pesti Állatkert építésével párhuzamosan megkezdődött az állatok beszerzése is. Hazai példányok mellett Xántus közvetítésével sikerült megszerezni a bécsi Práterben működő és tönkrement állatkert 73 állatát, amelyek a nyitás előtti utolsó pillanatban, július 30-án érkeztek meg.⁶¹⁸ Az igazgatói posztot, magyar jelentkező híján, a bajor származású bécsi zoológus, Leopold Fitzinger nyerte el, ő azonban még a megnyitás előtt lemondott, így az 1866. augusztus 9-ei megnyitón a vendéglő zenekarának emelvényéről Xántus igazgatóként mutatta be az állatkert célját és létrejöttének történetét, majd szolgált szakértő magyarázattal a megjelent közönségnek a nevezetesebb pontoknál.⁶¹⁹ A siker teljesnek látszott. A nyitástól 1866 végéig 66 918 fő kereste fel az Állatkertet, amely újabb létesítményekkel, fácánházzal, vidramedencével gyarapodott.⁶²⁰ A megnyitást követő évben az Állatkert népszerűsége, ha nem is érte el a nyitását, még mindig százezer fölötti látogatottságot eredményezett, és továbbra is érkeztek újabb állatok. Erzsébet királyné látogatása révén Xántus elérte, hogy megkoronázása alkalmából Ferenc József a schönbrunni állatkert egyik zsiráfját a pesti Állatkertnek ajándékozza, ő maga pedig az Al-Dunához utazott, hogy „...gázló és úszhártyás vizi madarak fiókjaiból gyűjtsön az állatkert tavára és cserecélra is”.⁶²¹

Minden jel arra mutatott, hogy Xántus az Állatkert igazgatójaként, felvirágoztatójaként képzelel el jövőjét. A sors azonban más utat szánt neki. Új kihívás várt rá, amely elől talán személyes okok miatt sem térhetett ki. 1868 augusztusában több napot töltött a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók egri gyűlésén, ahol eljegyezte a nála huszonkét évvel fiatalabb Doleschall Gabriellát, aki azonban nem sokkal később felbontotta

⁶¹⁶ *Vadász és Versenylap* 1864. július 30. 8(21): 344.

⁶¹⁷ *Győri Közlöny* 1864. október 13. 8(82): 330. 1865 októberében aztán Xántust választották az állatkerti részvénytársaság elnökévé. *Magyarország és a Nagyvilág* 1865. október 22. 1(4): 62.

⁶¹⁸ *Vasárnapi Ujság* 1866. július 22. 13(29): 352, augusztus 5. 13(31): 377.

⁶¹⁹ *Vasárnapi Ujság* 1866. augusztus 12. 13(32): 388.

⁶²⁰ *Vadász és Versenylap* 1866. szeptember 10. 10(25): 393.

⁶²¹ *Vadász és Versenylap* 1867. június 30. 11(18): 295.

az eljegyzést.⁶²² Ekkoriban érkezett Eötvös visszautasíthatatlan ajánlata. 1868 november végén elfogadta Gorove kinevezését, majd aláírta Eötvössel kötött külön megállapodását, és december legutolsó napján ismét, ezúttal csaknem két évre elhagyta Magyarországot.

⁶²² Az eljegyzésről beszámolt a *Vasárnapi Ujság* 1868. szeptember 6-ai száma (15. évf. 36. sz. 433. o.). A szakításról lásd Xántus levelét Szvorényi Józsefnek, Budapest, 1873. október 19. OSzK Levelestár.

gyarmati@neprajz.hu_219_24

V. HA IDŐMNEK URA LESZEK – A KELET-ÁZSIAI EXPEDÍCIÓ

V.1. TRIESZTTŐL CEYLONIG

Amint a II. fejezetben láttuk, az expedíció hajói 1868. október 18-án Xántus, sőt az expedíció kereskedelmi és tudományos vezetését ellátó Karl von Scherzer nélkül futottak ki a trieszti kikötőből. Nekik jövő tavasszal kellett a Jóreménység-fokot megkerülő hajókhoz csatlakozniuk Szingapúrban. Az expedíció személyzetét úgy osztották el, hogy a Donau fregatt fedélzetére kerültek a diplomáciai szolgálatot ellátók, a Friedrich korvett pedig a kereskedelmi tudósítók szállította. Eredetileg mindkét hajó vitorlásnak épült, és később alakították át gőzössé, ám olyan kis teljesítményű gépekkel látták el őket, hogy óránként maximum 7 tengeri mérföldes sebességre voltak képesek, ami már gyenge ellenszélben is 3-4 mérföldre csökkent, erős ellenszélben pedig nem is tudtak haladni. „Még örülnünk kelle, ha visszafelé nem mentünk” – jellemezte a helyzetet visszaemlékezéseiben Bernáth Géza (1873: 1–2). Az expedíció már az elindulást követő harmadik napon olyan viharba került, hogy részben emiatt, részben a Donau kormányának meghibásodása miatt⁶²³ Castelnouvónál ki kellett kötniük. A javítás és a szén berakodása több napot vett igénybe. November 12-én érték el Gibraltárt (SCHERZER 1872: VI). A többnapos ott-tartózkodás lehetővé tette, hogy a magyarok felkeressék Cordobát, Granadát és Malagát. Diplomáciai ügyek rendezése miatt ugyancsak több napot időztek Tangerben, majd egy nem betervezett tenerifei szénfelvételt követően január 26-án érkeztek meg Fokvárosba (BERNÁTH 1873: 8–31), ahol több mint három hetet időztek, hogy a kereskedelmi tudósítók össze tudják gyűjteni a jelentésükhöz szükséges adatokat. Eközben a két magyar diplomata kéthetes kirándulást tett a brit gyarmat belsejébe, részben az ottani farmergazdálkodás megismerése, részben vadászat céljából.⁶²⁴ Az expedíció február 18-án hagyta el Fokváros kikötőjét. 46 napig hajóztak a nyílt tengeren, anélkül, hogy szárazföldet láttak volna (BERNÁTH 1873: 43–44), ami már előrevetítette, hogy az eredetileg tervezetthez képest jókora késéssel érkeznek Szingapúrba. Ha figyelembe vesszük, hogy mekkora különbség mutatkozik az expedíció két hajójának Bangkokba és a menetrendszerű járatokkal utazók (Xántus, Scherzer stb.) ugyanoda érkezése között, akkor kiderül, hogy a két expedíciós hajó három hónappal lassabban tette meg az utat. Ebből akár azt a következtetést is levonhatnánk, hogy sokkal gyorsabb, egyszerűbb, s főként olcsóbb lett volna a teljes követséget menetrend szerinti hajójáratokkal utaztatni. A kelet-ázsiai

⁶²³ Karl von Scherzer naplója.

⁶²⁴ Bernáth Géza levele Gorove Istvánnak, Szingapúr, 1869. április 24. MNL OL K 167 1872-340 1869-29-1. Az expedíció levelezése.

expedíció esetében azonban legalább annyira a nagyhatalmi állás demonstrálásáról, az osztrák–magyar haditengerészet világtengereken történő felvonultatásáról is szó volt.

Xántus hivatalos ügyeinek elrendezését követően december 29-én búcsúzott el családjától Győrben. Szilveszter reggelén indult el Bécsből Triesztbe,⁶²⁵ ahonnan, már Scherzerrel együtt, január 2-án hajózott ki a Lloyd Ceres nevű gőzösének fedélzetén (XÁNTUS 1869a: 171). Két nappal később érkeztek Korfura,⁶²⁶ január 8-án pedig Alexandriába.⁶²⁷ Onnan Szuezebe utaztak, ahol Scherzer a bécsi kereskedelmi minisztérium, a kereskedelmi kamara és az osztrák Lloyd megbízásából bejárta a csatornát, hogy felmérje készültségi fokát.⁶²⁸ A munkálatokat Xántus is megtekintette, ami alkalmat adott a kettejük közötti első összetűzésre. Ugyanis amikor Xántus jelentést szeretett volna küldeni Gorovénak, „...Schrezer határozottan kijelentette, hogy a csatornáról ő fog jelentést tenni mint saját kormányának, mint pedig a magyar k. ministeriumnak...” Ez azonban nem akadályozta meg Xántust, hogy beszámoljon a látottakról, különösen az új francia találmányról, a kotrógépről, amelyről egy skiccet is mellékel, egy mérnök kiküldését javasolva a berendezés a tanulmányozására.⁶²⁹

A Szuezi-csatorna megnyitásához fűzött reményeket, jól mutatja a nem sokkal előtte a gazdasági kérdésekkel foglalkozó *Magyar Ipar (Anyagi Érdekeink)* közlöny hasábjain megjelent cikk: „...kétségtelen, hogy alig van állam, mely a suezi csatornából nagyobb hasznot volna képes meríteni, mint Ausztria és Magyarország, ha tengerészetünk és alkalmas vasúti összeköttetések volnának.” A csatorna megnyitását a cikk szerzője hazai szempontból azért tekintette különösen előnyösnek, mert Magyarországon halad keresztül az Adriai-tengert a Keleti-tengerrel és Oroszországgal, illetve az azokat Szalonikivel összekötő útvonal. Mindebből arra a következtetésre jutott, hogy „...mindkét út ezáltal alkalmat nyújt hazánknak, hogy a világkereskedelmi mozgalomban tevékeny részt vegyen. Azt véljük, hogy Magyarország most már kényszerítve lesz szárazföldi elzárkózottságából kibontakozni s a szabad tengerre szállani, nehogy világkereskedelmi utai előnyeinek színét-javát mások szedjék le.” (MUDRONY 1869.)

Szuezen Xántus és Scherzer útjai egy időre elváltak. Scherzer Bombayba [Mumbai] utazott, mivel úgy számolt, hogy a hajóknak legalább 80 napra lesz szükségük, hogy

⁶²⁵ NM EA 30 925. Xántus reliquiák: ázsiai hotelszámlák, hitellevelek etc. Xántus szállodaszámlái. NMI 1899, szám nélkül.

⁶²⁶ MNL OL K 167 1869/18.

⁶²⁷ Xántus szállodaszámlája. NMI 1899, szám nélkül.

⁶²⁸ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat.

⁶²⁹ MNL OL K 167-6-34, Ceylon, 1869. február 3.

Szingapúrba érkezzenek.⁶³⁰ Ennek alapján úgy gondolta, lesz elegendő ideje, hogy megvizsgálja az ottani kereskedelmi viszonyokat és egy Trieszt és Bombay közötti indítandó hajóösszeköttetés lehetőségét, valamint ügynököket keressen az Österreichischer Lloyd számára (SCHERZER 1873: V). Xántus január 13-én indult tovább Ceylonba.⁶³¹ Amerikából ismert gyűjtői attitűdje alapján nem meglepő, hogy gyűjtőlistájának egyik első bejegyzése így szól: „egy palack különös csótány, Núbia gőzösről”. De január 18-i adeni tartózkodását⁶³² is arra használta föl, hogy halakat, puhatestűeket, kosarakat és egy antilopszarvból készült tört szerezzon be.⁶³³

V.2. CEYLON

Xántus 1869. január 27-én érkezett Point de Galle (ma Galle) kikötőjébe. Ceyloni megállására részben Scherzerrel történt megállapodása alapján – miszerint kimerítő adatokat gyűjt a sziget belsejéből – került sor, részben pedig azért, hogy „...Museumunk számára gyűjteményeket szerezzek...”⁶³⁴ Tapasztalatairól és élményeiről egy önálló kötetben (XÁNTUS 1877d) számolt be. Innen tudjuk, hogy miután az osztrák konzuli képviselőt ellátó holland kereskedő visszautasította, hogy kereskedelmi kérdéseken túlmenően a segítségére legyen, amerikai útlevelével az amerikai konzulhoz fordult, aki teljesen másképpen állt a dologhoz: „...neki köszönhetem ceyloni gyűjtéseim minden sikerét.” Oly annyira, hogy nemcsak a gyűjtésben volt segítségére, de nála helyezte el az ott-tartózkodása során búvárokkal gyűjtetett korallokat és környékbeli fiúk által összeszedett rovarokat és tengeri állatokat (59. ábra). Leírásaiból és leveleiből nem derül ki, hogy mennyi időt töltött a kikötővárosban, de szállodaszámlái alapján mindössze hat napot volt távol.⁶³⁵ Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a Ceylonon beszerezett 71 természetrajzi tételből 30 innen származott.⁶³⁶

Point de Galle-ből Xántus útja Colombóba vezetett (60. ábra), hogy megismerkedjen a sziget „közmívelődési intézeteivel és tisztelegjen” a kormányzónál. A városban ismeretségbe került a *Colombo Observer* szerkesztőjével, aki részletes elemzéseket publikált a sziget természeti, népesedési és gazdasági viszonyairól. Ezeket Xántus rendelkezésére bocsátotta, aki saját munkájába belevette azokat, a maga tapasztalataival, a helyszínen

⁶³⁰ MNL OL K 167 1872/340, 1868/803 Scherzer levele, Bécs, 1868. december 4.

⁶³¹ Xántus angol nyelvű levele címzett megjelölése nélkül. MTM TGy II-4-19.

⁶³² Xántus levele Frivaldszky Jánosnak. *Fővárosi Lapok* 1869. február 14. 6(36): 143.

⁶³³ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1.

⁶³⁴ Xántus levele a miniszternek, Ceylon, 1869. február 3. MNL OL K 167-6-34, 1869/18.

⁶³⁵ Xántus szállodaszámlája. NMI 1899, szám nélkül. Point de Galle, The Oriental Hotel, 1869. január 27–február 2.; február 7–10.

⁶³⁶ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1.

szerzett szóbeli információkkal és a (szak)könyvek adataival kombinálva az így szerzett adatokat. Egyúttal eleget tett annak az elvárásnak, hogy az expedíció tagjai a Monarchia kereskedelmét elősegítő adatgyűjtést végezzenek. Még üzletkötéssel is megpróbálkozott: arról értesítette az otthoniakat, hogy „...egy odavaló kereskedő szeretne kísérletet tenni a magyar borokkal” s a hazuról hozott szivarjai is „...nagy tetszésben részesültek”.⁶³⁷

Colombóból vasúton utazott Kandyba, ahova február 3-án érkezett (61. ábra).⁶³⁸ Megörökítette a város történetét, az építészeti látványosságokat és a rizsérés alkalmával tartott egyhetes ünnepet. Ugyancsak Colombóban ismerkedett meg Robert Boyd Tytler kávéültetvény tulajdonossal, aki meghívta a Kandytól keletre eső Mahawelli folyónál fekvő birtokára,⁶³⁹ ami Xántus fő gyűjtőpontja lett Ceylonban. Mire Xántus vendéglátója birtokára érkezett „...már sok mindenfélét gyűjtött számomra, mi rendelkezésemre áll; másnap pedig nagyszerű gyűjtést rendez; minden munkát beszüntet, s az egész 800 főből álló tamil-munkássereget a fölügyelők vezérlete alatt gyűjtéssel bízta meg...” A másnapi gyűjtés eredményei Xántus minden várakozását felülmúlták: „...sok tamil-munkás várt, gyűjteményeiket kosarakban, fazekakban, szelenczékben, befőttes és borosüvegekben, sőt némelyik – nem lévén egyebe – kötényében s kendőjében is hozva. E gyűjtőszereket természetesen ki kellett üríteni, hogy ismét tovább gyűjthessenek; [...] Déli 12 óra körül már minden készülékem zsúfolásig tömve volt állatokkal, elfogyott minden borszeszem is, s ekkor Tytler úr pincéjét adta rendelkezésemre, honnét nemcsak befőttes és boros üvegek, de jelentékeny mennyiségű rum, brandy és arrak is került elő [...] Több mint 20 ezer rovar gyűjtöttem itt, s legalább 1500 más állatot, melyeket a kandyi és colombói gyűjteményekkel együtt szerencsésen el is szállítottam Galléba, s ott egy angol hajóra föl is adtam, jól bepakkolva.” (XÁNTUS 1877d: 69–73.)⁶⁴⁰ A preparátor hiányát már itt annyira megérezte, hogy el is panaszolta Frivaldszky Jánosnak küldött levelében: „Nem lévén megbízható segítségem: az emlősöket es madarakat mellőznöm kellett; gyűjthettem volna ugyan vagy száz darabot, de akkor minden egyébről le kell mondanom, mert ha az ember szobában

⁶³⁷ *Hazánk* 1869, 2(58): 3.

⁶³⁸ Xántus szállodaszámlája. NMI 1899, szám nélkül.

⁶³⁹ Xántus angol nyelvű levele címzett megjelölése nélkül. MTM TGy II-4-19. A kávétermesztést a hollandok próbálták meghonosítani Ceylonon, kevés sikerrel. Ellentétben az angolokkal, akik 1860-ra a világ egyik legnagyobb kávétermesztőjévé tették. Ebben játszott szerepet Robert Tytler, aki az 1830-as évek közepén hozott létre kiterjedt kávéültetvényeket Jamaicán, majd az ottani módszereket ültette át sikeresen Ceylonra, és vált a „ceyloni ültetvények atyjává”. Nem kis részben neki köszönhetően a ceyloni kávéültetvények kiterjedése 1870-re elérte 111 400 hektárt.

⁶⁴⁰ Xántus ceyloni gyűjtőlistájának 71 természetrajzi tételéből mindössze két tétel (88–89) mellett szerepel, hogy Tytler birtokán gyűjtött rovar, hüllő és hal, ami kétséget ébreszt Xántus leírásának hitelességét illetően, vagy az ott begyűjtött hatalmas mennyiségnek csak egy része került a gyűjteményébe. MTM TGy II-4-19 XJ-2/1.

preparál: természetesen nem gyűjthet. Sajnos, hogy nem hozhattam magammal egy taxidermistát, mert akkor Ceylonnak csaknem egészen ismert faunáját tizenket nap alatt megkeríthettem volna. A helyzethez képest fölhasználtam minden időt, éjjel nappal talpon állva...” (XÁNTUS 1869b.)

Ezt követően Xántus több Ceylon középső, északi részén fekvő műemléket, szent várost keresett fel, például Yapahut (Yapahuwa), Aukane Wiharát (Aukana) vagy Anarajapurát (Anuradhapura). Az utóbbi helyen rajzban is megörökítette a több mint kétezer esztendősen tartott szent *bú* fát (62. *ábra*). Az ősi emlékek felkeresése mellett Xántusnak életében először elefántvadászatra is alkalmá nyílt, noha a nemes állatok elejtését nem tartotta nagy vadászteljesítménynek. „Elefántot löni itt éppen annyi, mint otthon egy őzet a vadas kertben; az ember ... 20–25 lépésről löheti őket” – állapította meg egy példány elejtése után, sokkal érdekesebbnek találva az elefántok befogását (XÁNTUS 1877d: 105–110, 63. *ábra*).

Colombóba visszatérve, az előző látogatása során megismert helyi orvos „...már csaknem mindent beszerzett számomra, mire fölkerítem. Példányokat a magokat földbe ásó, továbbá a vándorló halakból; kézrekerített több nevezetes kígyót s rovar s népisme gyűjteményem számára igen érdekes és nagy értékű szöveteket is szerzett, melyek az egykori ceyloni nemzeti királyok udvaraiban szoknyaként viseltettek. Igen finom sásból vannak szöve, s színekben szövött madarakkal s egyéb állatokkal ékesítve. [...] Ezenkívül szerzett számomra több talipot-levelre karczott könyvet pali és sanskrit nyelven, de ezek közt legnagyobb értékű volt a *Mahawanso* első kötetének egy régi másolata, szintén pali nyelven, talipot-pálma leveleken.”⁶⁴¹ (XÁNTUS 1877d: 130–131.) Point de Galle-ba visszatérve már ott várta az amerikai konzul által becsomagolt korallgyűjtemény. A nagyobb tengeri állatok és kígyók számára külön „bádogszelenczé”-ket kellett készíttetnie, hogy a minisztériumnak szóló jelentés kíséretében útnak indíthassa első, tizenhat ládányi gyűjteményét, benne 105 néprajzi és iparművészeti tárggyal, könyvvel és érmével,⁶⁴² miközben ő maga február 9-én kihajózott Szingapúr felé (XÁNTUS 1869b).

⁶⁴¹ Indiai üstököspálma vagy indiai ernyőpálma (*Corypha umbraculifera*).

⁶⁴² Gyűjtőlistájában nem szerepel, de egyik levelében említi a Royal Asiatic Society helyi képviselte által a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott ceyloni és Malabar-parti geológiai gyűjteményt is. Xántus angol nyelvű levele címzett megjelölése nélkül. MTM TGy II-4-19.

V.3. SZINGAPÚR

Ceylonból útban Xántus hajója érintette a Penang-szigetet. Ezt a rövid megállót⁶⁴³ is felhasználta egy zoológiai gyűjtemény megvásárlására,⁶⁴⁴ majd február 18-án befutott Szingapúr kikötőjébe.⁶⁴⁵ Benyomásait így örökítette meg: „A mint az ember Singaporéba érkezik, mindjárt észreveszi, hogy világkereskedelmi kikötőben van. A sok száz és száz nagy hajó a világ minden részéből; s a sok ezer különféle maláji, guineai, celebesi, borneoi hajóféle, melyek örökösen ki és bejárnak, s az egész szigettenger mintegy borítva van ezen sajátságos járművek vitorláival. [...] El lehet gondolni, hogy ily központú fekvés mellett Singaporéban sok mindenféle nemzet öszpontosul. S valóban alig van város a világon, hol oly sok festői tarka-barka ruhát lehetne látni, mint épen Singaporéban. A lakosok (mintegy 100,000) legnagyobb része khinai és malaji-i, mintegy egyforma számmal, aztán, a hinduk, clinkek, arabok és tamilok következnek.” (XÁNTUS 1870c: 186–187, 64. *ábra*).

Xántus hiába igyekezett, hogy időben Szingapúrhoz érjen, az expedíció hajói még csak aznap hagyták el Fokvárost, majd hajóztak 46 napon át a nyílt tengeren, amiről ő semmit nem tudhatott (65. *ábra*). Még március 5-én is azt jelentette Gorovénak, hogy „...a hadihajók felől még semmi hír, de minden nap várjuk őket...”⁶⁴⁶ Jobb híján kénytelen volt várakozásra berendezkedni, s mivel nem tudhatta, hogy az expedíció mikorra várható, hosszabb időre nem távolodhatott el Szingapúrtól, csak olyan helyre mehetett, ahol elérhető volt, és szükség esetén haladéktalanul vissza tudott térni a kikötőbe (XÁNTUS 1879: 23). Szállodaszámlái szerint február 22. és március 31. között mindössze három napra, egy malaccai kirándulás erejéig hagyta el Szingapúrt (66. *ábra*).⁶⁴⁷ Ennek során nemcsak a várost kereste fel, bemutatva módos lakóit, hanem felhajózott a Malacca folyón, megismerkedett a vidéki élettel és megvásárolt „egy nagyon nagy és komplex emlős, madár, rovar, hulló és szárazföldi kagyló gyűjteményt”.⁶⁴⁸

A nemzetközi közlekedési csomópontnak számító Szingapúr Xántus számára is kulcsfontosságúnak bizonyult, ez lett későbbi gyűjtőútjainak kiindulási és végpontja, háromszor is visszatért oda (67. *ábra*). Ennélfogva elengedhetetlenül szükséges volt, hogy egy erre a célra szolgáló bázist építsen ki. Szerencséjére, Ceylonnal ellentétben Szingapúrhoz igazi támogatóra talált a Monarchia konzulja, Alessandro Conighi

⁶⁴³ Február 16-án több levelet is keltezett onnan. NM EA 30 925. Keletázsiai Expeditio Levelezés.

⁶⁴⁴ *Vasárnapi Ujság* 1869. április 11. 16(15): 205.

⁶⁴⁵ Xántus angol nyelvű levele ismeretlen címzettnek, MTM TGy II-4-19.

⁶⁴⁶ Xántus levele a miniszternek, Szingapúr 1869. március 5. MNL OL K 167-6-36, 1869/18.

⁶⁴⁷ Xántus szállodaszámlája. NMI 1899, szám nélkül.

⁶⁴⁸ Xántus angol nyelvű levele címzett megjelölése nélkül. MTM TGy II-4-19. Az említett gyűjtemény azonban nem jelenik meg Xántus gyűjtőlistájában, a néprajzi tárgyak mellett mindössze két szivacs, három iguána, rátánvirág és -mag szerepel a Malacca folyóról. MTM TGy II-4-19 XJ-2/1.

személyében. „Ő úgyszólván mindenek ágensem volt. A minisztérium és muzeum minden tulajdona, az én saját vagyonom, sőt végrendeletem az ő kezében volt, ő küldte mindenüvé utánam a leveleket, pénzt, felszerelési száz és száz apróságokat, s ő vette át és továbbította az én küldeményeimet...” – szöveg elismerően róla Xántus. Ha kellett, újracsomagoltatta hazaküldött gyűjteményeit is.

Legalább ekkora segítséget jelentetett, hogy egy olyan, angolul, portugálul és maláj nyelven is beszélő, portugál-maláj származású szolgát talált számára, „...melynél jobbat hiába kerestem volna széles e világon...” – dicsérte Andrét Xántus (68. *ábra*). „Ha ladikon voltunk, evezett; ha szükséges volt, főzött; s ha kellett, a főzőkanalat a puskával is felcserélte, s a lepke- és halászháló forgatásában is mester volt. Igen megszerettem s ő is annyira ragaszkodott hozzám, hogy a mint következő évben azon valóban veszedelmes és nagy útra indultam, feleségét s 7 gyermekét Singapooreban hagyta (kikről természetesen Conighi ur gondoskodott), s velem tette meg az egész utat. [...] éjjel ágyam előtt feküdt karddal, lándzsával és revolverekkel felfegyverkezve, s mikor a szigetek közt néha ladikon utaztam a magas tengeren, a primitív szerkezetű gyékény-vitorlákat oly ügyesen kezelte, hogy egypárszor okvetlen elveszünk, ha az ő ügyessége, leleményessége és valóban csudálatos lélekjelenléte közbe nem lép.” (XÁNTUS 1879: 11–12.)

Xántus András társaságában kezdte meg a város felderítését: „...tengeri gyűjteményeket szereztem, a várost és népeit tanulmányoztam s iparcikkeiből mindazt beszereztem, a mi népismei s embermívelődési szempontból kíváncsnak mutatkozott.” (XÁNTUS 1879: 13.) A zsibárusok városrésze „valóságos bányá volt gyűjtésre”, Xántus (1879: 17) hosszan sorolja az ott kapható árukat, az ópiumszívó készletektől a mives fegyvereken át a sarongokig. Ezek készítését külön is tanulmányozta, sőt rajzban is megörökítette (Xántus 1879: 63–65, 69. *ábra*).

Elmondása szerint kevesebb mint három hét alatt akkora gyűjteményt hordott össze, hogy „...az egész város bámulta a hotel folyosóján öszve halmozott ládákat, melyeken Magyar Nemzeti Múzeum, Pest felírás volt látható...”⁶⁴⁹ Épp a „legjobbkor”. Akkor, amikor március 5-án Scherzer Bombayból megérkezett.⁶⁵⁰ Képzeli csak el, mi járhatott Scherzer fejében a Pestre küldendő ládák láttán? Xántus elbeszélése szerint véleményét nem is rejtette véka alá. Már másnap kifejtette, nem ért egyet azzal, hogy Xántus közvetlenül Pestre küldi gyűjteményeit, ahelyett, hogy a közös expedíció tagjaként neki engedné át. Amikor pedig megtudta, hogy ceyloni gyűjteménye már útban van hazafelé, közölte, ezentúl elvárja, hogy

⁶⁴⁹ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat.

⁶⁵⁰ Xántus levele a miniszternek, Szingapúr, 1869. március 5. MNL OL K 167-6-36, 1869/18.

gyűjteményét a bécsi intézetek számára gyűjtő Ransonnettel megossza. Xántus közölte, hogy a közoktatási miniszter másra utasította, mivel „...a gyűjtésekre magyar pénz fordítván egyedül, követelését nem tartom méltányosnak, s igen sajnálom hogy nem teljesíthetem. B. Ransonet Bécsi gyűjtőnek igen is szívesen engedendek át kettős példányokat, *cserében másokért*, de kötelességszerűen és feltétel nélkül egyáltalán semmit sem.”⁶⁵¹

A magyar tudományos intézményeknek történő gyűjtés elutasítása ugyanakkor egyáltalán nem tűnik ki abból a jelentésből, amit Herbert-Ratkeal követségi titkár küldött Beustnak Scherzer Szingapúrba érkezésének másnapján. Ebben pusztán tényszerűen megállapította: „Xántus már Ceylonból értékes hozzájárulást küldött több magyar intézmény gyűjteménye számára, és nagyon aktívan működik itt is. Tapasztalata és tudása tökéletesen alkalmasnak bizonyul a Magyar Királyi Kultuszminisztérium által ráruházott feladatok ellátására, és valószínű, hogy tevékenysége hozzájárul ahhoz, hogy a magyar közösség mind nagyobb érdeklődést mutasson az expedíció iránt.”⁶⁵²

Xántus későbbi interpretációjában már ez, a gyűjtemények sorsa fölötti vita sem nélkülözte a politikai és hatalmi felhangokat. Ez néhány nappal később a maga pőreségében is felszínre bukkant, amikor a birodalmi berendezkedés kérdésében csaptak össze. Scherzer már csak ezért is az erősen centralizált bécsi kormányzás híve volt, mert szerinte anélkül az Orosz Birodalom bekebelezné Magyarországot, mire Xántus – állítása szerint – azzal vágott vissza, „...meglehet hogy Oroszország elfog bennünket nyelni, azért azonban nem látjuk át miért nyelessük el magunkat önként a Bécsi centralisták által, kik már eléggé bebizonyították, hogy bennünket felemészteni nem képesek”.⁶⁵³

Scherzer azt is nehezmenyezte, hogy Xántus közvetlenül tartja a kapcsolatot a hazai minisztériumokkal és a Nemzeti Múzeummal. Azt követelte, hogy németül írjon, a leveleket pedig neki adja át, ő pedig az admirális és Beust útján továbbítja őket. Állítása szerint Xántus már ekkor csaknem kilépett az expedícióból. Végül abban állapodtak meg, hogy Xántus a maga választotta nyelven gazdasági és kereskedelmi jelentéseket készít Scherzer számára amennyire a magyar minisztériumoktól kapott feladatai lehetővé teszik, és közvetlenül tarthatja a kapcsolatot a magyarországi intézményekkel, azzal a kikötéssel, hogy

⁶⁵¹ NM EA 1026. Kiemelés az eredetiben. Xántus levele Pulszkynak, Hongkong, 1869. június 8. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁶⁵² Gabriel von Herbert-Ratkeal jelentése Friedrich von Beustnak. AT-OeStA-HHStA F34 Handel und Gewerbe (auch Schifffart) Kt. 93-96 Österr. Expedition Ostasien, Südamerika 1868-1770 1. Teil.

⁶⁵³ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat.

kereskedelmi és állami ügyekről egyáltalán nem ír Scherzer tudta és beleegyezése nélkül.⁶⁵⁴ Végül tehát elásták a csatabárdot, a tűzszünet azonban átmenetinek bizonyult. Noha a kiegyezés két felelős kormányt, külön állami adminisztrációt hozott létre, a jelekből ítélve Scherzer ezt nem kívánta akceptálni, míg Xántus ragaszkodott a kivívott, legalább részleges önállósághoz.

Noha az expedíció hajóinak bizonytalan érkezése miatt hosszabb gyűjtőútra nem vállalkozhatott, Xántus módot talált arra, hogy egy angol földbirtokostól kibérelt vitorlás ladikkal gyűjtőutat tegyen a Szingapúrt a szárazföldről elválasztó Johor-csatornán. Összesen nyolc napot töltött Ransonettel angol ismerősük Pengullon Patyiban⁶⁵⁵ elterülő birtokán, ahol nemcsak a konyhában talált, fából, pálmalevélből és agyagból készült „primitív edényeket”, valamint a vízmerítő és vízhordó edényeket gyűjtötte be, hanem a faluban található kosarakat, fonataikat, fegyvereket és egyéb eszközöket is (XÁNTUS 1879: 32, 53, 70. *ábra*). Természetrajzi gyűjtéssel töltött napjairól ezt jegyezte fel: „Valódi elememben voltam, mert én nagyobb élvezetet részemről nem ismerek, mint a tropikus ég árnyas lombjai alatt puskával, hálóval és rajzszerekkel működni s örökös izgatottság közt várni az új és új, minden lépten elének táruló meglepetésekre. [...] Hét órákor aztán reggeliztem s kimentem az őserdőbe, az ültetvények közé, vagy éppen ladikon a folyó partjaira s mellékpatakjaiba, gyűjteni [...] 1 órákor már mindig otthon voltam, egy kis villásreggelit ettem, aztán 4 óráig rendeztem és pakkoltam a gyűjteményt, 4 órától napnyugtáig ismét puskával vagy rovarhálóval működtem, [...] s aztán éjfélig ismét rendeztem a gyűjteményt, catalogizáltam és lelhelyeztem a példányokat.” (XÁNTUS 1879: 36, 49.)

Mínthogy von Herberttől Xántus értesült, hogy a hajókra még hetekig várni kell, Ransonettel még egy gyűjtőutat tettek a közeli Chängie-be, ahol Xántus szolgálja „...az egész kikötő halászeit mozgásba hozta, kik minden halat, mielőtt vásárra vitték...” Xántus elé hoztak, ő pedig 473 példánnyal szaporította gyűjteményét (XÁNTUS 1879: 100). Így végül Xántus az eredetileg pusztán néhány napra tervezett szingapúri megállásának eredményeként mintegy 350 tételt gyűjtött itt. Igaz, annak jelentős része – igazolva a város kereskedelmi és hajózási központ szerepét – máshonnan, Kínából, Vietnámból, a maláj szigetvilágból, sőt a Fülöp-szigetektől származott. Nem egy esetben maga Xántus jegyezte be gyűjtőlistájára: „szerezett Singaporében” (71. *ábra*).⁶⁵⁶

⁶⁵⁴ Uo.

⁶⁵⁵ A helynév ma beazonosíthatatlan, de Pengullon Patie formában szerepel Ransonnet (1876) Xántussal közösen tett útjáról szóló könyvében.

⁶⁵⁶ MTM TGY II-4-19 XJ-2/1.

A város kereskedelmi központ szerepe az ott beszerezhető egzotikus állatokból is kitűnik: „...olcsón kaphatók majmok, tigrisek, tapirok, papagalyok, borneói fekete kakaduk, sat...” – írta Xántus Frivaldszky Jánosnak, azt javasolva, hogy onnan szerezzenek be állatokat a pesti Állatkert számára. Ennek érdekében nemcsak az ott megvásárolható állatok árát (egy pár fiatal elefánt 500, egy nagy tigris 400, egy fekete kakadu 10, egy majom 4 forint) sorolta fel, hanem arra is javaslatot tett, hogy miképpen lehetne a megvásárolt állatokat a legolcsóbban hazaszállítani, és attól függetlenül, hogy az Állatkert vásárol-e az ott beszerezhető állatokból: „...néhány majommal es papagálylyal e nélkül is szándékozom gyarapítani állatkertünket” (XÁNTUS 1869c).

Xántus már két hónapja rostokolt Szingapúrban, amikor részint a hajók késése, részint Szingapúr kedvezőtlen, sőt tűrhetetlennek minősített éghajlata miatt Ransonnettel úgy döntöttek, hogy nem várnak tovább, és elhajóznak Sziámba. Április 14-én, elutazásuk napján azonban (RANSONNET 1876: 76), az expedíció hajói befutottak a kikötőbe. A Fokvárostól Szingapúrig tartó út összesen 55 napot vett igénybe. Bernáth Gorovének küldött jelentésében egyenesen úgy fogalmazott, hogy „...a 19ik században két gözösnek több idő kell Európából Siámba mint a 17^{ik} században kis vitorlás hajónak...”⁶⁵⁷ Ráadásul a két hajó három héttel korábban elvált egymástól, és csak Jáva partjainál találkoztak ismét, ahol nyolc napot töltöttek, Anjerben szenet vettek fel és további négy napra volt szükség, hogy Szingapúrba érkezzenek (BERNÁTH 1873: 45, 56).

Xántus attól tartott, hogy Petz akadályokat gördít elutazásuk elé, ám a hatalmas késés miatt inkább kapóra jött neki, hogy Xántust és Ransonnetet bízhatta meg a küldöttség érkezésének előkészítésével, számukra pedig kedvező volt, hogy a hajók nyolc napra tervezett szingapúri tartózkodásával (SCHERZER 1973: VI) megnövelhették gyűjtésre fordítható idejüket.

V.4. SZIÁM

Xántus és Ransonnet három napig hajózott a Menam (Chao Phraya) folyó torkolatáig, majd onnan „7 órai gőzölés” után érkezett meg Bangkokba (Xántus 1887: 2). A városban a jelentős reformokat végrehajtó, ugyanakkor a nyugati terjeszkedés előtt országát megnyitni kényszerülő király, Mongkut (IV. Ráma, ur. 1851–1868) elhunyt miatt nem sokkal korábban zajlott le az uralkodóváltás, és lépett a trónra tizenöt éves fia, Chulalongkorn (V. Ráma, ur. 1868–1910).⁶⁵⁸

⁶⁵⁷ Bernáth Géza levele Gorove Istvánnak, Szingapúr, 1869. április 14. MNL OL K 167 1872/340 (1869-29-1).

⁶⁵⁸ Xántus levele a miniszternek, Szingapúr, 1869. március 5. MNL OL K 167-6-36, 1869/18.

„Így állott Sziám – állapította meg Xántus –, mikor én odaérkeztem, mint az osztrák magyar-keletázsiai expedíció előhírnöke, azon expedícióé, mely az európai államok közt éppen utolsó jelent meg, hogy Sziámmal kereskedelmi szerződést kössön.” (XÁNTUS 1887: 7.) Szingapúrhoz hasonlóan Xántus itt is felkereste a város vallási emlékhelyeit, ipari központjait, a királyi selyem- és porcelángyárakat, az arany- és ezüstművesek műhelyeit és a bronzgyárat, hol nemcsak ágyúkat öntöttek, de gyönyörű luxusedényeket is készítettek. A hajókra való várakozás idejét Xántus ismét arra használta fel, hogy kirándulásokat tegyen az ország belsejébe, a Menam folyón le- és fölfelé. Buddhista kolostort, főúri lakhelyeket, falvakat látogatott meg, tanulmányozta a mezőgazdaságot és azt az eljárást, hogyan teszik a talipot pálma leveleit írásra alkalmassá (XÁNTUS 1887: 10, 23).

Xántus és Ransonnet Bangkokba érkezését követően tíz nappal futottak be az expedíció hajói. Többnapos protokolláris eseménysorozatot követően – melynek során nem csupán nagy feltűnést keltettek a díszruhába öltözött magyar diplomaták, hanem komoly vita robbant ki emiatt közöttük és az osztrák diplomaták között⁶⁵⁹ (BERNÁTH 1873: 85) – május 17-én írták alá a Sziámmal megkötött egyezményt, és két nappal később indultak tovább Saigon felé (SCHERZER 1873: VI).

Xántus ezúttal is nézeteltérésbe keveredett Scherzerrel, aki gyűjtési utasítást állított össze számára. Eszerint ásványokat kellett volna gyűjtenie a császári kabinet, ritka állatokat a schönbrunni Menagerie, valamint tárgyakat a bécsi Iparművészeti Múzeum és mezőgazdasági információkat az osztrák Földművelési Minisztérium számára. Hazatérését követően szerkesztett röpirata szerint Xántus válasza sem méltatta Scherzer „...rendeletét; melly missiom természetével éppen úgy, mint az ő hatáskörével merőben s egészben ellenkezett”.⁶⁶⁰ Pulszkynak az eset után nem sokkal írott levele szerint azonban attól való félelmében, hogy Scherzer valahol partra teszi „...ezen rendeletet részben teljesíttem...”⁶⁶¹ A miniszternek küldött jelentése szerint ez egyfelől a hazaszánt gyűjteményéhez tartozó tárgyak átengedését jelentette,⁶⁶² másfelől Scherzer számára készített jelentéseket, melyeket Szingapúrban kötött megállapodásuk szerint Xántus angolul írt,⁶⁶³ sőt arra vonatkozó

⁶⁵⁹ A királyi fogadáson díszmagyarban megjelenő magyar diplomatákat vélték az expedíció vezetőinek, amit az osztrák résztvevők zokon vettek.

⁶⁶⁰ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat.

⁶⁶¹ Xántus levele Pulszkynak, Hongkong, 1869. június 8. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁶⁶² Xántus jelentése a miniszternek Sanghaj, 1869. június 30. NL MOL FIK Eln. iratok K 167 1872/340 (1869/308).

⁶⁶³ Karl von Scherzer naplója szerint Xántus összesen három jelentést készített, 1868. szeptember 20. I. kötet, 289. oldal. Xántus Ningpórról szóló jelentésének egy-egy példánya megtalálható az Országos Levéltárban, illetve a Természettudomány Múzeumban. MNL OL K 167 1872/340; MTM TGy II-4-19.

dokumentummal is rendelkezünk, hogy később Szingapúrban állatokat hagyott hátra, hogy a Friedrich korvett a schönbrunni állatkert részére hazaszállítsa őket.⁶⁶⁴

Xántus tehát hozzávetőlegesen egy hónapot töltött Sziámban. Hivatalos elfoglaltságai mellett ennyit fordíthatott gyűjtésre, ebbéli tevékenységéről azonban nem maradtak fenn eredeti dokumentumok, és később sem írt róla. Így csupán gyűjtőlistájára támaszkodhatunk, amely összesen 251 sziámi tételt tartalmaz.⁶⁶⁵ Ezek között a Néprajzi Múzeum első, még az Ethnographiai Osztály megalapítása előtti leltárkönyve szerint 242 néprajzi, iparművészeti, numizmatikai és könyvészeti tárgy volt (72. ábra).⁶⁶⁶ Ezek gyűjtési helyeként kizárólag Bangkok szerepel, nagyobb részük hétköznapi tárgy, használati tárgyak, munkaeszközök, viseleti darabok, kisebb részük magas kézműves színvonalra utaló, főként kultikus tárgy, például Buddha-szobrok. A természetrajzi gyűjtemény döntő része rovar, hal, hüllő, illetve puhatestű. Emlős egyáltalán nem található közöttük, madarakból is mindössze négy példány. Gyűjtési helyként kizárólag Bangkok, illetve a várost átszelő Menam folyó szerepel, egyetlen kivételként egy palack tengeri hal említhető a Menam folyó torkolatától. Mindez azt mutatja, hogy Xántusnak nemigen volt módja gyűjtés céljából kimozdulni a városból, és a saját gyűjtésüként feltüntetett rovarok kivételével a zoológiai anyag nagyobbik részét vásárolta.

V.5. KOKINKÍNA

Xántus kokinkínai⁶⁶⁷ tartózkodását illetően még inkább sötétben tapogatózunk. Erre vonatkozó, tőle származó dokumentum nem maradt ránk, eltekintve a leveleinek feladási dátumait felsoroló jegyzetfüzetétől. Ebben négy május 24-re keltezett saigoni levele is szerepel, édesanyjának, húgának, Frivaldszky Jánosnak és Hegedűs Lajos kultuszminisztériumi osztálytanácsosnak.⁶⁶⁸ Ez egybevágh azokkal a forrásokkal, miszerint Saigont ötnapi hajózást követően, május 24-én érte el, és két nappal később hagyta el a küldöttség. Csupán annyi időt töltöttek ott, hogy a legfontosabb kereskedelmi adatokat össze tudják gyűjteni (lásd például SCHERZER 1872: VII–VIII).

⁶⁶⁴ AT-OeStA-HHStA OMeA Kt. 880. rub. 75 ex 1870, 75/10 (5990); Kt. 893. rub. 75 ex 1871 75/3.

⁶⁶⁵ Amihez öt további Laoszból származó, de sorszámuk szerint alighanem ugyancsak Sziámban beszerzett tétel járul. MTM TGy II-4-19 XJ-2/1, 547–800. tétel.

⁶⁶⁶ A M. Nemz. Múzeum Ethnogr. osztály Leltár I. NM EA.

⁶⁶⁷ Franciaország 1862-ben hódította meg a mai Vietnám déli részét, az új gyarmat a Francia-Kokinkína (Cochinchine française) nevet kapta. 1887-ig viselte ezt a nevet, amikor integrálták az egész Vietnámot magában foglaló Francia-Indokína (Indochine française) gyarmatba.

⁶⁶⁸ Az általa vezetett osztály ügykörébe a minisztérium kezelésében álló alapítványok, az országos műemlékek, a Magyar Nemzeti Múzeum, az Országos Képtár tartoztak.

Ugyanakkor Xántus saigoni szállodaszámlája 1869. május 15–26. közötti 11 napos ott-tartózkodásról szól.⁶⁶⁹ Erre magyarázattal szolgálhatna a Donau fedélzetén utazó Bernáth Géza állítása, miszerint Saigonba érkezésükkor a Friedrich korvett már egy hete ott tartózkodott (BERNÁTH 1873: 94), de még ez is két nappal kevesebb annál, mint ami Xántus szállodaszámláján szerepel. Mindebből arra következtethetnénk, hogy Xántus Bangkokot is a küldöttség előtt hagyta el, erről azonban semmilyen forrással nem rendelkezünk.

Bernáth érthető módon azt állítja, hogy az idő rövideje miatt – alig 48 órát töltöttek Saigonban – nem tehettek távolabbi kirándulásokat, mindössze a Saigon melletti kínai kereskedőnegyedbe, Chowlongba (Cholon) mentek el, „...hol Xantus úr a pesti nemzeti muzeum számára sok érdekes dolgot gyűjtött és vásárolt” (BERNÁTH 1873: 94). Ezzel talán arra a gyűjteményre célzott, amit Xántus francia tisztek hadizsákmányából vásárolt, s amiről azt jegyezte fel, hogy „...oly gyönyörű bronzok, gyöngyház, tick és egyéb faragványok voltak a gyűjteményben, melyekhez hasonlóval Kínában és Japánban nem találkoztam, továbbá burmai és kambodzsai fegyverek és pénzek...”⁶⁷⁰ Ugyanezen gyűjteményhez tartoztak azok az annamita buddhista templomokban használt bronz füstölő- és illatégető edények, melyeket a „háború alkalmával rabolták a francziák, s egy tüzérkapitánytól sikerült megvennem ezen igen szép és teljes szent edény gyűjteményt, melly ma már csak messze az ország bensejében kapható”.⁶⁷¹ Ezek mellett olyan, akkoriban különösen keresettnek számító darabhoz is hozzájutott, mint egy „annamita nő koponyája”.

Xántus kokinkínai gyűjteménye összesen 142 tételből állt, ami arra utal, hogy két napnál hosszabban időzött ott. Ugyanakkor gyűjtőlistájából az is jól látható, hogy kevés kivétellel mind a természetrajzi, mind a néprajzi, iparművészeti anyagot vásárolta vagy angol, illetve francia tisztektől és mérnököktől ajándékba kapta, ami ismét csak ellentmondani látszik a nagyon rövid ott-tartózkodásnak. Pótolhatatlan veszteség, hogy a gyűjteményt Magyarország felé szállító hajó december 13-án Jáva partjainál elsüllyedt.

V.6. KÍNA

A Hongkongig tartó út hét napot vett igénybe, legalábbis a Donaunak, melyet egynapos veszteglésre kényszerített a szénhiány, így a Friedrich, amelyik ezúttal is kedvezőbb útvonalat választott, ismét előttük futott be a kikötőbe (BERNÁTH 1873: 98). Az expedíció

⁶⁶⁹ A május 15-től részletesen felsorolt fogyasztásért 52,2, a szállásért 24,75 dollárt fizetett. Xántus szállodaszámlája. NMI 1899, szám nélkül.

⁶⁷⁰ Xántus levele Pulszkynak, Sarawak, 1870. március 16. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁶⁷¹ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 801–967. tétel. Az 1862-es francia katonai akció zsákmányáról van szó. A francia gyarmatbirodalomban a vietnámi nép és a vietnámi nyelv megjelölésére az annamita (annamite) kifejezést használták eredetileg.

hajói június 2–13. között horgonyoztak a hongkongi kikötőben, hogy a diplomaták megtehessék a szükséges előkészületeket a pekingi kormánnyal folytatandó tárgyalásokhoz. Hivatalos látogatást tettek az alkirálynál és a dél-kínai tartományok főkormányzójánál, hogy tájékoztassák őket a küldöttség jöveteléről és céljairól (SCHERZER 1873: VIII–IX, 73. *ábra*).

A küldöttség tárgyalásokban nem érintett tagjai ezt az időt arra használták fel, hogy megismerkedjenek az angolok által 1842-ben létesített koronagyarmattal, és felhajózzanak a nyolcórányira eső Kantonig. Xántus szállodaszámlái tanúsága szerint egy éjszakát leszámítva Hongkongban szállt meg,⁶⁷² ugyanakkor Bernáth, igaz, Xántus említése nélkül, arról írt, hogy „...Hong-Kongba való megérkezésünk után néhány napra Cantonba rándultunk... [ahol a] következő napokban vásárlásokat tettünk, és Canton egyéb nevezetességeit szemléltük meg [...] Meglehetősen sok időnket vette igénybe a boltok megnézése és a vásárlások. A mi a kézműves munkákat illeti, gyönyörű tárgyakat lehet itt venni, selyem shawlokat, elefántcsont faragványokat, porcellán- és faládákat, még pedig mind e tárgyakat, tekintve a rájuk fordított munkát, hihetetlen olcsó áron.” (BERNÁTH 1873: 101, 104, 113–114, 74. *ábra*.)

Ez a leírás jól tükröződik Xántus gyűjteményeiben is. Kantonban 505 tárgyat szerzett be, míg Hongkongban mindössze 39 darabot.⁶⁷³ Tárgyai között jelen vannak a „szokásos” néprajzi és iparművészeti darabok, de sokkal nagyobb arányt képviselnek a kínai ipart reprezentáló „termékmustrák”, papír- és selyemminták, az olyan késztermékek, mint hímzett női cipők, porcelántárgyak, ugyanakkor feltűnően hiányoznak a természetrajzi objektumok, mindössze tíztételnyi hal, rovar és puhatestű található a gyűjteményben. Erre utal abban a levelében, amelyet Pulszky Ferencnek, immár múzeumigazgatói minőségében küldött: „A sietség miatt itten kevés természetrajzi tárgyakat szereztem, de ethnographiát annál többet, és sok érdekeseget, többek közt néhány igen szép emailrozott réz edényeket, és bronz tárgyakat.” Egyúttal jelzi, hogy útnak indította a 70–72. ládát, és másnapra további 2-3 láda lesz útrakész (75. *ábra*).

A beszámolón túl – saját jövőjére is gondolva – arról sem feledkezik meg, hogy gratuláljon Pulszkynek: „Benső meglelégedéssel olvastam e napokban, miként Kubinyi nyugalomba helyeztetett, s ön neveztetett ki museumi Igazgatónak. Noha a közvélemény már évek óta engemet is azon állásra candidált, igen örülök hogy önt nyerte meg az Intézet,

⁶⁷² Xántus szállodaszámlája. NMI 1899, szám nélkül.

⁶⁷³ A M. Nemz. Múzeum Ethnogr. osztály Leltár I. NM EA. 664–1470, illetve 913–951. tétel.

mert lelken viselvén azon Intézet sorsát, tudom hogy jelenleg illetékes kezekben van, s nem kellett magyar embernek pirulni ha idegeneket vezet körül az intézetben.”⁶⁷⁴

Scherzer tilalma és saját ígérete ellenére kitér az expedíció belüli problémákra is, miszerint az expedíció vezetése attól tart, hogyha nem tudják befejezni az ázsiai szerződések megkötését és nem kelnek útra Amerika felé az expedícióra előzetesen szánt másfél év alatt, akkor a magyar kormány nem szavazza meg az amerikai út költségeit.⁶⁷⁵ Emiatt annyira siettetik a dolgokat, hogy a jelentéstevőknek nincs idejük kereskedelmi statisztikai adatok gyűjtésére és a Monarchiát a jövőben képviselő konzulok kiválasztására. Ezért mindenütt csak a hivatalos jelentéseket másoltatják le és német klubokban választanak ki olyan konzulokat, akiknek az angol gyarmatokon semmi befolyásuk sincs. Véleményét ekképpen összegzi: „Hidgye el ön az egész Expeditio humbug, eszük ágában sincs kereskedés előmozdítása. Esznek isznak, egymásnak ágyuznak [...] Az egész Expeditioban egyetlen érzelm van düh Magyarország, s a magyar kormány ellen, s egyáltalán ignorálják az ujj viszonyokat [...] valóban a kormány érdekében volna ha nem szavazna az amerikai útra költséget...”

Az expedícióból történő kiválást ugyan még nem veti fel, de arra kéri Pulszkyt, járjon ki védelmet számára a miniszternél, és ha esetleg Japánban hagynák, akkor küldjenek intézkedést a további teendőiről: „...ez esetben azt ajánlanám, hogy Pápuát és Borneot látogatnám meg, s Jáva és Sumatrán át mennék haza...” Ehhez azonban szüksége lenne még körülbelül 4-500 fontra.⁶⁷⁶

A hongkongi tartózkodást követően a hajók június 19-én futottak be Sanghajba, a tizenöt part menti város egyikébe, amelyet az 1860. évi pekingi békeszerződés értelmében Kína kénytelen volt megnyitni az európaiak előtt. A Jangce torkolatában fekvő város jelentősége részben magából a folyóból adódott, amely már ebben az időben is több mint ezer mérföld hosszan járható volt a gőzhajók számára. Ennek következtében a városban összpontosult Közép- és Belső-Kína kereskedelme, továbbá Sanghaj közelében terültek el a legjobb és legtermékenyebb teatermelő vidékek (BERNÁTH 1873: 117, 120). Ezért is utasította Petz admirális a Friedrich korvettet arra, hogy a Kínával folytatott kereskedelmi tárgyalások befejeztéig Sanghajban állomásozzon annak érdekében, hogy a tudósítónak

⁶⁷⁴ Xántus levele Pulszkynek, Hongkong, 1869. június 8. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁶⁷⁵ A dél-amerikai országok felkeresése az expedíció tervében eredetileg is szerepelt, de a már Szingapúrig elszendvedett nagy késés azzal fenyegetett, hogy a missziót nem tudják időben befejezni. Ez olyan többletköltségekkel járt volna, amit nem biztos, hogy sikerült volna a magyar kormánnyal elfogadtatni. Scherzer ezért győzködte már Szingapúrban Xántust, hogy járjon közbe Gorove miniszternél, s meglehet, hogy emiatt engedett neki a gyűjtés kérdésében.

⁶⁷⁶ Xántus levele Pulszkynek, Hongkong, 1869. június 8. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

eleendő idejük legyen a kikötőváros kereskedelmi viszonyainak felmérésére, a környékbeli selyem- és teatermelés tanulmányozására, és az adatgyűjtést módjuk legyen speciális utazásokkal is kiegészíteni (SCHERZER 1873: VIII).

Ugyancsak Sanghaj fontos kereskedelmi központ szerepének tulajdonítható, hogy itt került sor az expedíció által hozott „...iparczikkekből, illetőleg mintakból, melyeket az ausztriai és magyar iparosok keletre küldtek volt mutatoba es ajandekba...” rendezett kiállításra. Magyar részről pesti (Jalics és társa), soproni (Lenk, Flandorffer), pécsi (Littke) és pozsonyi (Fischer) borokat, likőröket és egy sor gőzmalom lisztmintáit vonultatták fel, míg az osztrákok bor mellett szöveteket, fémárukat, illatozó olajokat és gyógyszereket mutattak be.⁶⁷⁷ Xántus szerint azonban „...a gyárosok nagy részének még csak távoli fogalma sem lévén a keleti szükségleteiről és izlésről...”, olyan termékeket küldtek, melyek „...legnagyobb része bizvást otthon maradhatott volna.” Minőségük nem érte el a helyben gyártottakét, áruk pedig, főként a szállítási költségek miatt nem volt versenyképes az amerikai és nyugat-európai termékekkel. Jobbnak látta volna, ha hadihajók helyett maguk a kereskedők törtek volna utat maguknak, ahogy Bréma vagy Hamburg városa tette (XÁNTUS 1870a).

A kiállítás eredményeképpen a jelen levő magyar kereskedelmi tudósítók Sanghajban székelő külföldi cégekkel tárgyaltak magyar áruk, elsősorban borok viszonteladása ügyében, és egy amerikai hajózási társaság megbízást is adott egy pesti kereskedőháznak. A magas szállítási költségek azonban gátat vetettek a kereskedelem kibontakozásának, mivel abban az időben sem az osztrák, sem a magyar hajózási társaságok nem indítottak közvetlen járatokat Kelet-Ázsiába (JÓZSA 1966: 55–56), így Xántus és Cserei „korteskedésének köszönhetően” mindössze néhány gazdag embert sikerült „kötéllal fogni”, akik tetemesebb mennyiséget rendeltek az ő kedvükért s „illedelemből” (XÁNTUS 1870a).

Míg a Friedrich Sanghajnál állomásozott, addig a Donau június 26-án elhagyta a kikötőt, hogy az expedíció diplomáciai személyzetét a Peiho torkolatánál fekvő Taku erődjéig szállítsa, ahonnan helyi gőzösön, illetve szárazföldi úton jutottak el Pekingig (BERNÁTH 1873: 121–132; SCHERZER 1872: IX). Xántusnak tehát ismét előre be nem látható időtartamú várakozásra kellett berendezkednie. Az első sanghaji napok a város, a kikötő és a környék megismerésével (XÁNTUS 1877a), valamint „régiségek és ritkaságok” vásárlásával teltek (BERNÁTH 1873: 118), ami jól tükröződik első sanghaji gyűjteményében, amelynek legnagyobb része az iparművészet körébe sorolható. Gyűjtőlistájában ilyen bejegyzéseket

⁶⁷⁷ *Anyagi Érdekeink* 1869. szeptember 12. 2(50): 404.

találhatunk: „igen régi aranyozott bronz váza, Konfuciusz öreg korában, elefántcsontból.”⁶⁷⁸ Ezt az első, négyládányi gyűjteményét már tíz nappal Sanghajba érkezését követően útnak is indította az Ajax nevű magángőzössel.⁶⁷⁹

Xántus ekkor még úgy számolt, hogy a pekingi diplomáciai misszió legalább négy hetet fog igénybe venni, és így módjában lesz hosszabb-rövidebb kirándulásokat és gyűjtőutakat tenni. Ebből a célból föl is fogadott egy helybeli kínai szolgát. Ezekről az utazásokról több korabeli forrással is rendelkezünk, egyrészt a miniszternek küldött levelével, másrészt Scherzernak írott jelentése különböző példányaival, harmadrészt pedig Frivaldszky Jánosnak írott és a hazai sajtóban megjelent leveleivel. Ezek a dokumentumok azonban időpontjukban ellentmondók, illetve Xántus olyan helymegnevezéseket használ, ami bizonytalanná, esetenként lehetetlenné teszi annak megállapítását, hogy mikor hol tartózkodott.⁶⁸⁰

Abban biztosak lehetünk, hogy öt nappal a Donau kihajózását követően útnak indult, de míg a miniszternek a Jangce folyón Xankingig [Nanking] és Hankowig [Hankou, ma Vuhan egyik városrésze] teendő útról írt, más források alapján valószínűbb, hogy a Friedrich egyik horvát tisztje, gróf Arthur Sermage társaságában „minden képzelhető gyűjtési paraphernaliakkal jól felszerelve” (XÁNTUS 1877a) átkelt Ningpóba [Ningbo], ahonnan július 2-án hajóztak fel a Yong folyón. Egyik forrásfolyójának kanyarulatait követve a Sobsam Timbu [Xuedou] buddhista kolostorig hordszéken jutottak el, ahol Xántus leírása szerint több napot töltöttek a szerzetesek vendégeként, kirándulásokat téve minden irányban. Xántus valóságos paradicsomként írja le a tájat, melynek legnagyobb látványosságát a Sanyintan vízesés jelenti, és ahol társával jelentős zoológiai gyűjtést végeztek,⁶⁸¹ dacára annak, hogy a tíznapos út alatt éjjel-nappal szakadt az eső. „Sztoikus nyugalom kellett hozzá, hogy kiálljam”, jegyezte meg az útról Xántus (1869c). Ningpóba visszatérve kelet felé utaztak, és az ezeréves buddhista Thin-Thong- [Tiantong] templomot keresték fel. Ezen a vidéken a folytonos esőzés miatt csak kevesebb zoológiai anyagot gyűjthettek (XÁNTUS 1877c: 953).⁶⁸² Miután ismét visszatértek Ningpóba, Xántus egyedül folytatta néprajzi

⁶⁷⁸ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 1148–1199. tétel.

⁶⁷⁹ Xántus levele a miniszternek, Sanghaj, 1869. június 30. MNL OL K 167 1872/340 (1869/30/8).

⁶⁸⁰ Szállodaszámlái alapján 1869. június 29-én, július 26–31., augusztus 1. vagy 2–10., augusztus 19–30. között szállt meg a sanghaji Astor Hotelben, azaz a július 1–26. és az augusztus 10–19. közötti időszakot tölthette a várostól távol. Xántus szállodaszámlája. NMI 1899, szám nélkül. Az ebből az időszakból származó leveleit is innen keltezte, kivéve több, július 10-én Ningpóból és egy augusztus 12-én Wusongból, illetve 21-én a Rugged-szigetéről küldött levelét. NM EA 30 925. Keletázsiai Expedíció Levelezés.

⁶⁸¹ Xántus jelentése Karl von Scherzer számára, illetve gyűjtőlista MTM TGy. II-4-19 XJ-2/1. 1254–1275. tétel.

⁶⁸² MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 1277–1291. tétel.

gyűjtését, ami azért is fontos volt számára, mert „...e helyütt készítettnek Khinaban a legszebb és legművészebb faragványok, nem ugyan elefántcsontból, de ében-, hárs- és szandálfából. E nevezetes, s mondhatnám világszerte bámult kézi ipar központja Xingpo város...” (XÁNTUS 1877a: 919.) Xántus szerencséjére, vagy talán éppen a jó kapcsolatépítési képességének köszönhetően, az amerikai konzuli képviselőt ellátó hajótulajdonos és nagykereskedő kölcsönadta ningpói származású szolgáját, aki az üzletek helyett a megfelelő műhelyekbe vitte el Xántust, ahol „...igen olcsó bevásárlásokat tettünk s állithatom, hogy éppen feleáron, mint ha az utcai boltokban vettük volna. Igen nevezetes faragásokra megrendelést is tettem; s egy ilyes, melyről azt hinnénk, évek munkája, nyolc nap alatt készen s birtokomban volt.” (XÁNTUS 1877b: 929.) Xántus Ningpóból származó 81 tárgy között valóban bőven akadt fából készült darab, de éppúgy jelen vannak közöttük a „selyem mustrák”, mint a hétköznapi és az iparművészet körébe sorolható tárgyak is.⁶⁸³

Az útiről Xántus tizenegy oldalas jelentést készített Scherzer számára, amelyben saját útiélményeinek és természetrajzi gyűjtéseinek ismertetése mellett összegzi a tartomány kereskedelmének összetételét és értékét, leírást ad a természeti viszonyokról, az utakról, a hidakról, a közlekedésről, a házakról, a településszerkezetről, az ipari termelésről, a mezőgazdasági terményekről, a földművelési eljárásokról, a trágyázás és az öntözés módjairól, ez utóbbiról nem kis csodálattal állapítva meg, hogy soha nem látott még ilyen kidolgozott rendszert. Tapasztalatait végül ekképpen összegzi: „fogalmam sincs róla, hogy tudnánk ezt Magyarországon megtenni.”⁶⁸⁴

Gyűjtőlistája alapján ezután került sor a Jangcén tett utazására, amiről annyit jegyzett meg, hogy az „...egyik kirándulást az egykor hírhedt, de most már romokban beverő Xankingba [Nanking]⁶⁸⁵ tettem, aztán mindjárt – csaknem Hankow [Hankou] városáig mentem fel egy amerikai gőzösön, s Khina legnagyobb folyóját a Yang-Cze-Kiang-ot legszebb részein láttam, torkolatától felfele 950 mfd távolságig. Voltam a Szűk iawwej nevezetes francia jesuita misszió is,⁶⁸⁶ hol a templomban az oltárképeken Krisztus urunk s szent Aloyzius khinai zubbonyban, ferde mongol szemmel, lapos orral s copfban van lefestve.” (XÁNTUS 1877a.) Július utolsó napjaiban tért vissza Sanghajba, ahonnan nem teljesen elégedetten tudósította Frivaldszky Jánost: „...kevés eredménnyel jártam, mert a

⁶⁸³ A M. Nemz. Múzeum Ethnogr. osztály Leltár I. NM EA.1161–1172, 1177–1206, 1346–1371. tétel.

⁶⁸⁴ Xántus jelentése Karl von Scherzernek, a Friedrich fedélzetén, Rugged-szigetek, 1869. augusztus 16. MNL OL K 167 1872/340, illetve MTM TGy. II-4-19.

⁶⁸⁵ 1864-ben Nankinget több hónapig ostromolták.

⁶⁸⁶ Zikawei (mai alakban Xujiahui), egy ma Sanghaj nyugati részén fekvő terület, ahol egykor az egyik legismertebb kereszténységre tért kínai, Xu Guanji birtoka terült el. A jezsuiták több intézményt is alapítottak ott (Fajcsák Györgyi írásos közlése, 2020. május 20.).

folyó mindenütt ki volt áradva, s alighogy egy pár helyen ki lehetett szállni. Több ethnographiai érdekes tárgy mellett azonban szereztem szép coleopterákat, néhány igen szép carabus-t, egy óriási scarabaeus-t (inca formát,) kitűnő nagy longicornakat, számos pillét s egyéb rovar.” Ekkor még úgy számolt, hogy nyolc-tíz nap múlva indulhat Japánba.

Gyűjtőlistáján főként az iparművészet körébe sorolható tárgyak szerepelnek Nankingból, míg a Jangce mentén összeszedett zoológiai gyűjteménye elsősorban rovarokból áll.⁶⁸⁷ Az ezzel és az „igen értékes ethnographiai tárgyakkal” megrakott négy ládáját (74–77.) Sanghajba visszatérve már útnak is indította a Nemzeti Múzeumnak, egy igencsak keserű hangú levél társaságában: „Állásunk a hajókon egészen tarthatatlanná vált, s annyi üldöztetésnek vagyunk kitéve, hogy kénytelenek vagyunk kikötőkben mindég és mind az öten parton lakni, daczára a roppant költségeknek. [...] Bernátot Pekingből haza küldik mint futárt, s engem és báró Kaast szinte Japánban partra tesznek, azon ürügy alatt hogy nem dolgozunk közös érdekekben, de mert hely sincsen; s pedig hely is van, s mi egyedül kormányunk utasítása szerint teljesítjük kötelességünket. Hidje el ön a flotta igen igen ellenséges lábon áll ellenünkben, s a törekvés mint katonai, mint magasabb hivatalnoki körben az expeditionál oda megy ki, hogy a dualizmus úgy sem tart soká, s tehát e szerint kell intézkedni.” Egyedül abban reménykedett, hogy Hongkongban várni fogja Pulszky levele, amiből kiderül, hogy mi a véleménye arról, hogy Jávába, Borneóba, Szumátrába vagy esetleg Indiába utazzon.⁶⁸⁸

Alig két héttel később két újabb láda (78–79.) útnak indításáról adott hírt. A bronz- és bambuszbalványokat, kínai okiratokat és az Akadémia által kért geológiai mintákat tartalmazó küldeményéről úgy nyilatkozott, hogy „Népismeim gyűjteményeim, mellyek utban vannak a Museum számára, s úgy hiszem Európai fontosságra fognak emelkedni”. Egyúttal azt jelezte Pulszkynek, hogy Pekingben megkötötték a szerződést, így másnap indulnak Japánba.⁶⁸⁹

Ám erre még egy hónapot kellett várnia, ugyanis Petz admirális a szerződéskötés újabb halasztása miatt további maradásra utasította a Friedrichet. Mivel „...Shangae-ban kiállhatatlan volt a hőség, a mellett folyvást esett, a szúnyogok rajától pedig éjjel sem tudtunk aludni....”, a Friedrich kapitánya előbb a Jangce torkolatában fekvő Woosungba [Wusong] hajózott, ahol „...azonban meg többet szenvedtünk a hőségtől, az esőtől, a szúnyogoktól, s mivel betegeink száma is folyvást szaporodott, három tengerészünk pedig

⁶⁸⁷ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 1411–1428., illetve 1429–1487. tétel.

⁶⁸⁸ Xántus levele Pulszkynek, Sanghaj, 1869. július 27. OSzK Levelestár Fond VIII/1177. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁸⁹ Xántus levele Pulszkynek, Sanghaj, 1869. augusztus 8. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

hűtés következtében meghalt, parancsnokunk – saját felelősségére – a »Rugged Islands« felé irányza hajóját.” (XÁNTUS 1869d.) A Hangcsoui-öböl bejáratánál, Sanghajtól és Ningpótól nagyjából egyenlő távolságra elterülő szigetcsoportról Xántus annyit jegyzett fel, hogy „...csak igen kevés növényzet van a szigeteken, melyek csaknem függőleges Bazalt szálakból alkotvák”. Gyűjtés szempontjából tehát nem sok mindennel kecsegtettek, és természetesen kikötőhellyel sem rendelkeztek. Ez azonban nem akadályozta meg Xántust, hogy egy alkalommal partra szálljon, ami csaknem tragédiával végződött, mert „...ugy kellett ismét kiuszni a ladikra a nagy zajlás miatt”.⁶⁹⁰ Gyűjtése eredményeiről egy Frivaldszky Jánosnak augusztus 21-i keltezéssel küldött levélben számolt be: „A sziget Faunája – természetesen – szűkkörű; de a mi keveset szereztem, igen érdekes, s valószínűleg csaknem mind újdonság. Emlős állat e szigeteken nincs. Madarak közül több példányt keríték kézre [...] A sziget legjellemzőbb állatai kétségkívül a rajta nagy mennyiségben elő ugrancs-, vagyis szecskő-fajok. [...] Ezekből, valamint négyféle pókokbul, melyek oly sajátságosak, hogy valószínűleg új genuszt fognak képezni, sokat fogdosánk össze. [...] bizonyára legkevésbé sem álmodák, hogy nem sokára Pestre utaznak a nemzeti muzeumba.” (XÁNTUS 1869d.) Gyűjtőlistája szerint szárazföldi állatok mellett kagylók is kerültek ott beszerzett gyűjteményébe.⁶⁹¹

Szállodaszámláiból kiindulva Xántus az augusztus 19–30. közötti napokat Sanghajban tölthette. Ezt követően érkezett a hír, hogy közel két hónapos tárgyalássorozatot követően, szeptember 2-án Pekingben Petz admirális és a kínai külügyminiszter aláírta a szerződést. Szeptember 12-én tehát a Donau kifutott Nagaszaki felé, ahova négy nappal később érkezett meg (SCHERZER 1873: X). A szerződés megkötése az előzetes tervekkel ellentétben azért húzódott ennyi ideig, mert a pekingi udvar előbb halogató taktikával, majd a szerződéstervezet hittérítésre és a kereskedelmi konzulok jogaira vonatkozó pontjainak megnyirbálásával próbálkozott (JÓZSA 1966: 34), még azt is kifogásolva, hogy Ferenc József miképpen lehet király és császár egyszerre. Már-már attól kellett tartani, hogy a követségnek az egész telet Pekingben kell töltenie vagy dolgavégezetlenül távozni, amikor az angol nagykövet erélyes fellépése nyomán a kínaiak végül beadták a derekukat (BERNÁTH 1873: 156–163).⁶⁹²

⁶⁹⁰ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1.

⁶⁹¹ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 1508–1533. tétel.

⁶⁹² A diplomáciai kapcsolatok felvétele annyi eredménnyel járt, hogy a brit fennhatóság alatt már korábban is létező honkongi főkonzulátus mellett a Monarchia létesített egyet Sanghajban is, majd annak alárendelve egy-egy konzulátust Bangkokban és Jokohamában. Kína azonban csak 1902-ben küldte el első diplomáciai képviselőjét Bécsbe (JÓZSA 1966: 48).

V.7. JAPÁN

Noha Xántus mintegy két hónapot töltött Japánban, alig-alig rendelkezünk gyűjtőtevékenységét leíró dokumentummal, dacára annak, hogy nagy elismeréssel nyilatkozott az ott látottakról, és gyűjtőlistája alapján több helyről és sokat (728 tétel) gyűjtött. Ennek alapján gyűjtései arra a három területre összpontosulnak, ahol az egyetlen fennmaradt rövid tudósítása alapján Japánban tartózkodott: Nagaszaki, Hiógó és Jokohama. Ugyan mind természetrajzi, mind néprajzi/iparművészeti anyaga számos további helyről származik, ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy meg is fordult ezeken a helyeken. Így például mindössze egy hatdarabos fotókollekció szerepel gyűjtőlistáján Jeddóból (Tokió), miközben több tucat tokiói és miyokói, illetve kiotói gyárban készült porcelántárgyat szerzett be Jokohamában. Hasonló a helyzet a természetrajzi anyaggal is: különböző szigetekről származó ásványgyűjteményt kapott ajándékba Arthur Doyle amerikai konzulátusi bírótól, és a Chapman P. & O. gőzhajózási társaság jokohamai ügynökétől.

Ha hihetünk a szállodai számláinak, akkor kétszer 14 napot töltött a nagaszaki Belle Vue Hotelben és egy hónapot a jokohamai International Hotelben, de sajnos mindkét számláról hiányoznak a pontos dátumok.⁶⁹³ Leveleit felsoroló jegyzetfüzete szerint szeptember 23-i keltezéssel több levelet is küldött Hiógóból, majd október 7. és 29. között Jokohamából.⁶⁹⁴

Frivaldszky Jánosnak Hiógóból küldött levele szerencsére a sajtóban is napvilágot látott, így innen tudjuk, hogy a Friedrich ezúttal is a Donau előtt, szeptember 6-án érkezett Nagaszakiba (SÁNDOR 1970: 224), ahol tíz napig kellett az admirális hajójára várniuk. Ezalatt Xántus, elmondása szerint 30 gyereket fogadott fel, akik 12 000 rovar gyűjtöttek számára. A Donau megérkezését követően az akkor nyitott kikötők (Nagaszaki, Kóbe, Jokohama) által meghatározott útvonalon indultak Tokió felé, de egy vihar miatt a Friedrich egynapos várakozásra kényszerült Hirado kikötőjében, ahol „...Xántus egy dörömb-hálóval érdekes crustaceákat, kagylókat és radiátákat halászott ki”. Onnan Hiógóba hajóztak tovább, ahol Xántus, valószínűleg egyéb lehetőség híján, ismét a kikötőt használta gyűjtés céljából.⁶⁹⁵ Gyűjtőlistája szerint ezekről a helyekről összesen 222 tételnyi zoológiai anyagot gyűjtött, főleg rovarokat, puhaestűeket és halakat.⁶⁹⁶ Nagaszakiban és Hiógóban 113 tárgyat

⁶⁹³ Xántus szállodaszámlái. NMI 1899, szám nélkül.

⁶⁹⁴ NM EA 30 925. Keletázsiai Expeditio Levelezés.

⁶⁹⁵ *Fővárosi Lapok* 1869. november 19. 6(265): 1063.

⁶⁹⁶ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 1542–1600., 1629–1743., 1752., 1763–1812. tétel.

is beszerzett, Kínához hasonló módon: termékmintákat, néprajzi és az iparművészet körébe sorolható tárgyakat.⁶⁹⁷

Míg Xántus gyűjtéseivel foglalkozkodott, az expedíció kereskedelmi jelentéstevői a nyugati hatalmak számára megnyitott kikötőkben, Hiógóban és Oszakában végeztek adatgyűjtést, majd a hajók továbbindultak Jokohama felé, ahova egy súlyos tájfun átvészelését követően október 2-án futottak be, hogy helyreállítsák a Donauban keletkezett károkat (SCHERZER 1873: XII). Ott ugyancsak bemutatták az expedíció által hozott termékeket, a sanghajihoz hasonló eredménnyel (XÁNTUS 1870a). A diplomáciai küldöttség október 6-án hajózott Tokióba, ahol a japán kormány által rendelkezésükre bocsátott, korábban a brit küldöttség által használt épületben szállásolták el őket. A küldöttség útját itt is az angol nagykövet, a Brit Birodalmat Pekingben és Tokióban egyaránt képviselő Sir Harry S. Parkes egyengette. Ennek hátterében az állt, hogy az utóbb megkötött szerződések elemei automatikusan érvényessé váltak a többi nyugati hatalomra is, azaz ha az angolok változtatni szerettek volna a saját szerződésük szövegén vagy nagyobb előnyökre szerettek volna szert tenni, akkor annak legegyszerűbb módja az volt, hogy egy új szerződő fél szerződésébe belefoglalták. A tárgyalások a japán külügyminiszter részvételével október 7-án kezdődtek, és az osztrák–magyar küldöttséget október 16-án Meidzsi császár is fogadta (SZERDAHELYI 2009: 18, 76. *ábra*).

A tárgyalások napjait, s valószínűleg az azt követő, összesen nagyjából egy hónapos időszakot – legalábbis szállodaszámlája szerint – Xántus Jokohamában töltötte. Onnan és Tokióból körülbelül 1/3-2/3 arányban összesen 330 tárgyat szerzett be. Ezeket a már máshonnan is ismert néprajzi tárgyakat, iparművészeti alkotásokat, árumintákat árveréseken, egy műgyűjtőtől, egy német kereskedőtől, illetve tokiói és jokohamai szövetkereskedésekben és papírgyárakban szerezte be.⁶⁹⁸ Nem volt nehéz dolga, ugyanis éppen ebben az időszakban kezdett a japonizmus meghatározó divattá válni Európában, s mivel a japánok felismerték a műtárgyak exportjában rejlő gazdasági lehetőségeket, nagyszámban küldtek Európába kifejezetten külföldi exportra szánt alkotásokat, kortárs és antik darabokat egyaránt. Az 1862-es londoni világkiállításon nagy sikert arattak a japán tárgyak, és japán tárgyakat is árusító boltok nyíltak Párizsban (BINCSIK 2009: 34–38), de hasonló, köztük lakkárakra specializálódott üzleteket fényképezett az osztrák–magyar expedíció hivatalos fényképésze, Wilhelm Burger is Jokohamában (77. *ábra*). Xántus itteni

⁶⁹⁷ A M. Nemz. Múzeum Ethnogr. osztály Leltár I. NM EA. 1–36., 199–203., 412–414., 458–484., 619–663. tétel.

⁶⁹⁸ A M. Nemz. Múzeum Ethnogr. osztály Leltár I. NM EA. 37–175., 268–288., 386., 416–456., 485–618. tétel.

természetráji gyűjteménye sokkal szerényebb volt, mindössze 19 tételnyi hal és puhatestű szerepel a gyűjtőlistáján,⁶⁹⁹ amit azzal indokolt Pulszkynak, hogy madarak gyűjtésére nem futotta az idejéből, a rovarok gyűjtésének pedig lejárt az ideje. Ugyanakkor etnográfiai gyűjteményét úgy értékelte, „...hogyan teljes és tökéletes...” Porcelánokból takarékosági és szállítási okokból csak kis méretűeket vásárolt, viszont „...bronz és máz gyűjteményem semmi kívánni valót sem hagy hátra”. Mindent egybevetve Japánból 30 ládányi gyűjteményt küldött haza.⁷⁰⁰

A Japán és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti kereskedelmi és hajózási szerződést végül 1869. október 18-án, napra pontosan az expedíció elindulása után egy évvel írták alá. Mivel a nyugati hatalmakkal kötött szerződések közül ez volt a legutolsó, így ez vált az egyenlőtlen szerződések legkiérleltebb, végleges változatává; később mintaként használták (SZERDAHELYI 2009: 18). A szerződés megkötése után Petz visszatért Jokohamába. Innen a hajók útjai kettéváltak: a Donau fregatt november 14-én hagyta el Japánt, és Dél-Amerika felé indult, ahol a kelet-ázsiaihoz hasonló szerződéseket kötöttek (Peruval 1870 május 2-án, Chilével június 14-én, Argentínával október 27-én, Uruguayjal december 7-én), és 1871. március 1-jén érkeztek vissza Polába. A Friedrichet arra utasították, hogy a kelet-ázsiai vizeken állomásozzon, majd – az időközben megnyílt Szuézi-csatornán keresztül – visszatért Európába, és a Donau előtt, 1871. január 26-án futott be Pola kikötőjébe (NAGY 2001: 795). A küldöttséggel már mindössze egyetlen magyar, Cserei Manó utazott tovább, Xántus expedícióbeli helyzete megpecsételődött.

V.8. MENNI VAGY MARADNI – A XÁNTUS-KONFLIKT

Mint láttuk, Xántusnak már azelőtt komoly fenntartásai voltak az expedícióval kapcsolatban, hogy Eötvös felkérését elfogadta volna, s ezért nem csupán a vele kötött megállapodásokba igyekezett a saját és Eötvös céljainak megvalósítását garantáló feltételeket beépíteni, hanem Scherzerrel is egyeztetett a kérdésről. Mindez azonban mit sem számított. A konfliktus kezdettől fogva kódolva volt a két fél kapcsolatában, s nem is csak amiatt, amitől Xántus már otthon is tartott, a kereskedelmi tudósítói feladatok és a gyűjtőtevékenység ütközése, valamint a beszerzett gyűjtemények megosztása miatt, hanem egy másik, politikai síkon is. E kettős ellentét felszínre kerülése nem sokat váratott magára, Scherzer szingapúri megérkezésekor, 1869. március elején kirobbant. Az ellentéteket akkor még a szőnyeg alá söpörték, de nem pusztán két személy közötti nézeteltérésről volt szó.

⁶⁹⁹ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 2046., 2048., 2127., 2197–2210., 2014., 2015. tétel.

⁷⁰⁰ Xántus levele Pulszkynak, Formosa postagőzős, 1869. november 13. OSzK Levelestár Fond 67/120.

Az ellentétek magában a dualista berendezkedésben rejlettek. Számos tekintetben egészen eltérő érdekei voltak a Habsburg-dinasztiának, a bécsi udvarnak, a Lajtán túli tartományoknak és Magyarországnak, és ezeket a 1867-es kiegyezés talán még inkább felszínre hozta. Míg osztrák oldalon két birodalomfélben (*k.k. beide Reichshälfte*), addig magyar részről csupán a közös ügyek által összekapcsolt két önálló államban (*k.u.k. beide Staatsgebiete*) gondolkodtak (SOMOGYI 1996: 156–159). Ezeket a felfogásbeli különbségeket a kiegyezési törvények sem rendezték el, amit az is súlyosbított, hogy az osztrák és a magyar törvény szövegszerűen nem azonos. Az eltérő szövegezés a dualista kapcsolat elvi felfogását is tükrözte: az osztrák törvény alapján a közös ügyek úgy értelmezhetők, hogy a kiegyezéssel csupán módosították az 1861-es centralista alkotmányt (GALÁNTAI 1985: 90).

Különösen kényes volt a közös hadsereg kérdése. Részint mert az túlnyomóan habsburgiánus-osztrák jellegű volt és maradt (például a közös hadügyminisztérium személyi állománya 68%-ban osztrák-német tisztekből állt, míg a magyar nemzetiségűek mindössze 7%-ot tettek ki, GALÁNTAI 1985: 104), részint mert magyar részről az osztrák elnyomás lehetőségét látták benne.

Ezek a konfliktusok az expedíció magyar és osztrák, vagy pontosabb fogalmazva, Habsburg-párti résztvevői között tetten érhetőek voltak, s ezeket átszötte még egy, katonák és civilek közti ellentét is, gyakorlatilag az elindulás pillanatától.

Ennek adott hangot Bernáth Géza szingapúri megérkezésükkor, az első adandó alkalommal, amikor 46 napnyi hajózást követően partot értek. A megérkezésük napján Gorovénak küldött levelében egyenesen úgy jellemezte a helyzetet, hogy „...az egész hajon az Admiralon és Calice Fő Consulon kívül a többi mind magyar evő [...] existenciánkat a hajon majdnem türhetetlenné tették...”, noha akkor még bízott abban, hogy a hozzájuk csatlakozó Xántus révén javulni fog a helyzetük, és ő „...esze tapasztalata és erélye által ki fogja vivni azon állást és befolyást magának mi őt megilleti, ha csak őt is a folytonos ellenségeskedés el nem kedvetleníti...”⁷⁰¹

A kialakult helyzetet talán akkor tudjuk megérteni, ha figyelembe vesszük, hogy az expedíció két hajóján igencsak aránytalanul – az egyik oldalon öt magyar, a másikon 18 birodalmi diplomata, illetve kereskedelmi tudósító, valamint a hajók tisztkara és legénysége – két olyan ország képviselői voltak hosszú hónapokig összezárván, amelyek alig két évvel voltak túl egy mindkét fél számára kényszerű politikai kiegyezésen. Az egyik ország

⁷⁰¹ Bernáth Géza levele Gorove Istvánnak, Szingapúr, 1869. április 14. MNL OL K 167 1872/340 (1869/29/1) ff 376–377.

számára ez azt jelentette, hogy a poroszoktól elszenvedett vereséget követően a nagynémet álmokat föladván kellett közel egyenrangúnak elismerni egy korábban legyőzött, egyszersmind lenézett országot, míg a másik ország állampolgárai egy levert forradalom és szabadságharc traumáit háttérbe szorítva próbálták kialakult jogaikat érvényre juttatni.

Ebben a viszonyrendszerben találták szembe magukat a magyarok azzal, hogy „Az expedíció tisztjei kérlelhetetlen ellenségei mind az új viszonyoknak, a magyar kormányt, országgyűlést csak folyvást gyalázzák sőt az Admirális adjutánsa [báró Isidor von Benko sorhajózászlós] Bangkokban az Admirális asztalánál nyilvánosan kijelentette, hogy nekik a dualizmus nem kell, sőt a hajóhad kész ellene fegyverrel is küzdeni. Dr. Scherzer különösen az Oesterreich als Deutsch Grossmacht párt feje, s így működik és nyilatkozik mindenütt – nyilvánosan is.”⁷⁰²

Ennek fényében távolról sem meglepő, hogy Bernáth beszámolója szerint a tisztikarban és a követség egyes tagjaiban nagy visszatetszést keltett, amikor Szingapúrba érkezve megpillantották a Scherzer által magával hozott új magyar-osztrák lobogót (78. ábra).⁷⁰³ Több magyar résztvevő beszámolója szerint nem is azt, illetve az új címet használták az osztrák konzulátusokon, hanem a régi császári címet és lobogót, továbbá a küldöttséget és a hajóit mindenütt kizárólag osztrákként tüntették fel.⁷⁰⁴ A magyar részvétel negligálásának kétségbevonhatatlan jele, hogy a pekingi tárgyalásokra nem vitték el Hengelmüller Lászlót, Bernáth Géza pedig Pekingből Chefooba (Jentaj) visszaküldve „...kizárták az alkudozásokat vezető követségi tanácsból...”, majd az elkészült szerződéssel őt küldték haza, így a Japánnal folytatott tárgyalásokon már részt sem vehetett. Ezek a politikai indíttatású nézeteltérések kiegészülve olyan sérelmekkel, mint a magyar díszruha viseléséből Bangkokban kerekedett „hallatlan botrány” vagy hogy Scherzer német nyelvű jelentések írására kötelezte a magyar tudósítókat, annyira elmérgesítette a viszonyt, hogy a Friedrich tisztjei nem engedtek asztalukhoz magyarokat, és csak a felsőbb utasítás akadályozta meg, hogy párbajra kerüljön sor.⁷⁰⁵

⁷⁰² Xántus jelentése a miniszternek, Sanghaj, 1869. június 30. MNL OL K 167 1872/340 (1869/30/8) ff 396. Kiemelés az eredetiben.

⁷⁰³ Bernáth Géza levele Gorove Istvánnak, Szingapúr, 1869. április 14. MNL OL K 167 1872/340 (1869/29/1) ff 376–377. Egészen 1868 végéig viták folytak az állam új hivatalos elnevezéséről. A delegációk első ülészakán Tisza Kálmán nehezményezte, hogy az egész dualista államalakulatra az Osztrák Birodalom vagy Ausztria elnevezést használják, a követségeket pedig továbbra is császári követségeknek nevezik. Végül Ferenc József Beusthoz intézett uralkodói utasításban elrendelte az Österreichisch–Ungarische Monarchie vagy Österreichisch–Ungarisches Reich elnevezés használatát (GÁLÁNTAI 1985: 120).

⁷⁰⁴ Xántus levele Pulszkynak, Formosa postagőzös, 1869. november 13. OSzK Levelestár Fond 67/120. Xántus levele Gorove Istvánnak MNL OL K 167 1872/340 (1869/926) ff 343.

⁷⁰⁵ Kaas Ivor levele Gorove Istvánnak, Jokohama, 1869. október 28. MNL OL K 167 1872/340 (1869/926) ff 336–337.

A politikai csatározásokból, mint láttuk, Xántus is kivette a részét, neki azonban a gyűjtőtevékenységgel kapcsolatos ütközeteket is meg kellett vívnia. E tekintetben nem pusztán a Scherzer által rákényszeríteni szándékozott korlátokat nehezményezte, hanem azt is, hogy „...B^r Pereira, B^r Ransonnet, D^r. Syrski és D^r. Scherzer semmi egyebet nem tesznek, mint gyűjtenek a bécsi intézeteknek, azontúl a hajó orvosok és tisztek is őket segítik. A hajó ácsok, bádigosok, legénység, ladikok mind a rendelkezésükre, hozzá még az expedíciónak ajándékozott igen becses tárgyak is kizárólag az ő intézeteiknek küldetnek...” Ezzel szemben neki még a partra szálláshoz sem biztosítottak csónakot, így azt is bérelnie kellett, az osztrák konzuloknál akadályozták a munkáját, továbbá Scherzer a Xántus által viendő állatpreparátor helyett ígért altisztet is Ransonnet rendelkezése alá helyezte.⁷⁰⁶ Xántus hiába hangsúlyozta újra és újra, hogy az ő feladata kizárólag a magyar intézmények számára történő gyűjtés, és erre a célra a magyar kormány biztosított forrást, Scherzer láthatóan abból indult ki, hogy éppúgy, mint korábban, minden összegyűjtött anyagnak és ismeretnek Bécsbe kell kerülnie, s majd onnan juttatnak valamennyit Pestre, ahogy korábban is történt a tartományi fővárosok esetében, lásd a Novara-expedíció gyűjtéséből a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott rovárgyűjteményt.

Mindehhez járult még egy további, nagyon is objektív probléma: a helyhiány. Mivel Japánból csupán az egyik hajó, a Donau hajózott tovább Dél-Amerikába, csak annyian utazhattak tovább, ahány fő számára elhelyezést tudtak biztosítani rajta. Scherzer már májusban levelet intézett ez ügyben Petzhez. Ebben értékelte a kereskedelmi tudósítók addigi tevékenységét, és javaslatot tett további sorsukat illetően, azaz hogy kit vigyenek magukkal, kiknek adjanak Kelet-Ázsiában feladatot, illetve kiket küldjenek haza. Noha méltányolta Xántus tudományos téren tanúsított elismerésre méltó lelkesedését és szép eredményeit, úgy ítélte meg, hogy tevékenysége a kereskedelem és az ipar számára igen kevés haszonnal jár. Ezért azt tartotta kívánatosnak, hogy Xántus Japánból térjen vissza Európába, vagy kívánságának megfelelően a magyar kultuszminisztérium költségén Új-Guineába és Polinéziába, illetve más kevésbé feltárt területre látogasson el a Nemzeti Múzeum és egyéb magyar tudományos intézetek érdekében.⁷⁰⁷

Ilyen előzményeket követően jutott el Xántus addig a pontig, hogy mérlegelje, mihez fogjon abban az esetben, ha – ahogy fogalmazott – partra teszik, vagy nem viszik tovább

⁷⁰⁶ Xántus jelentése a miniszternek, Sanghaj, 1869. június 30. NL MOL K 167 1872/340 (1869/30/8) ff 396. Kiemelés az eredetiben. Alfons Pereira Szingapúrban önkéntesként került az expedícióhoz, a magyar résztvevők rendre nehezményezték, hogy míg az ő számukra nem volt elegendő hely a hajón, egy idegent fölvettek. Szymon Syrski, a mezőgazdasági termények és a selyemhernyó-tenyésztés tanulmányozásával megbízott tudósító egyúttal a Trieszti Természettudományi Múzeum vezetője volt.

⁷⁰⁷ Scherzer levele Petznek, 1869. május 21. AT-OeStA HHStA MdÄ Adm. Reg. Fach 34 SR Kt. 95 rub. 55.

Dél-Amerikába, esetleg ő kényszerül arra a döntésre, hogy kiváljon az expedícióból. Mint láttuk, már Hongkongból június 8-án küldött levelében arra kérte Pulszkyt, hogy adjanak neki útmutatást arra az esetre, ha esetleg Japánban hagynák. Ezt későbbi leveleiben is sürgette, ám még november 13-án, már az expedícióból kiválva, útban Hongkong felé is arról panaszkodott, hogy tíz és fél hónapja úton van, de sem Eötvöstől, sem a múzeumtól egyetlen sort sem kapott, emiatt „...sejtelnem sincs, mit fogok tenni...” – írta Pulszkynek.⁷⁰⁸

Az egyik lehetőség egészen kiválásának pillanatáig az volt, hogy Scherzerrel kötött eredeti megállapodása szerint, a magyarok közül ő kíséri el az expedíciót Dél-Amerikába. A kialakult helyzetben azonban Scherzer értésére adta, hogy „...ők olyan egyént, ki magyar érdekekben dolgozik, nem használhatnak, s a Dél Amerikába nem visznek...”⁷⁰⁹ A maga részéről Cserei Manó továbbutazását pártolta. Ennek ellenére Xántus szerint „...az Admiral kijelentette, hogy Beust rendelete folytán köteles ugyan engemet elvinni Amerikába, ha menni akarok; de jobb szeretné ha nem mennék el, mert illendő cabint nem adhat...”⁷¹⁰ Az a lehetőség, hogy Xántus a Friedrichen marad, amíg az a távol-keleti vizeken állomásozik, majd azzal tér haza, föl sem merült,⁷¹¹ ellentétben azzal a lehetőséggel, hogy egyedül utazik haza. Erre a célra az expedíciós alapból biztosítottak is számára 800 dollárt a hazaútra szóló költségekre, illetve 1869. november–decemberre szóló fizetésként.⁷¹²

Leveleiből kiolvashatóan ő leginkább az önálló gyűjtőutat részesítette volna előnyben, de egyfelől volt benne némi bizonytalanság az úticélt illetően, másfelől Eötvös jóváhagyása, s anyagi támogatása nélkül nem szívesen vágott volna bele. Ennek megfelelően június végén az alábbiak szerint vázolta föl a lehetőségeket, abban a tudatban, hogy addig, amíg előreláthatóan október elején, befejezik küldetésüket Japánban, aligha érkezhetsz válasz levelére: „...Yokohamából rögtön elmegyek a Philippini szigetekre, összeveszek a mit lehet, s körülbelül November 2^{ik} felében Singaporéba érkezendek, Nagyméltóságod további utasítását veendő. A még kezeim közt levő hitel bőségesen elég ezen működés sikeres kivitelére, de én ezt hiszem ha már itten vagyok, oly közel; kár sőt

⁷⁰⁸ Xántus levele Pulszkynek, Formosa postagőzös, 1869. november 13. OSzK Levelestár Fond 67/120.

⁷⁰⁹ Xántus jelentése a miniszternek, Sanghaj, 1869. június 30. MNL OL K 167 1872/340 (1869/308) ff 396.

⁷¹⁰ Xántus levele Pulszkynek, Formosa postagőzös, 1869. november 13. OSzK Levelestár Fond 67/120. Eötvös kérése nyomán Beust azzal ajánlotta Petz figyelmébe Xántust, hogy Amerikába is vigyék magukkal, és ő megpróbált a külügyminiszter kérésének eleget tenni. Cserei már csak azért is elfogadhatóbb volt Scherzer számára, mert vállalta a cenzúrát, és németül tudósította a *Pester Lloyd*-ot. Xántus levele Szokoly Viktornak, Hongkong, 1869. november 16. OSzK Levelestár.

⁷¹¹ Xántus levele Gorove Istvánnak Hongkong, 1869. november 29. MNL OL K 167 1872/340 (1870/39) ff 393.

⁷¹² Scherzer levele Beustnak, Jokohama, 1869. október 30. AT-OeStA HHStA MdÄ Adm. Reg. Fach 34 SR Kt. 93-96 Österr. Expedition Ostasien, Südamerika 1868-1870 1. Teil.

vétek lenne elmulasztani Borneo, Jáva és Sumatra szigetek meglátogatását. Ha Nmtgd beleegyezését szerencsém leend kinyerni, ezen szigetek meglátogatására úgy hiszem *kevés Muzeum leend Európában*, mely akár természeti, akár népismeit tekintetben *oly keletázsiai gyűjteménnyel bírjon, mint a mienk*. Borneo és Sumatra még csak nem egészen ismeretlenek, honnét sok új még le nem írt tárgyat hozhatnék ki, akadémiai tagok feldolgoznák, s így *a magy. tudományosság némi tekintélyt vivna ki*. De Jávából sincs semmi gyűjteményünk pedig ez is igen gazdag nem csak faunájában, de ethnographiai szempontból és mint hogy a maláj civilizatio bölcsője s előhaladt ipara éppen oly érdekes, mint mult nagysága emlékei – a nagyszerű romokban és építészeti maradványokban. Ajánló levelekkel jól el vagyok látva Hollandból, s ha Nmtgd beleegyezését kinyerném, szándékom volna Singaporéból Borneóba menni először, onnét aztán Batáviába Jáva szigetére, s az ország belsejében végig egész Samarangig; – Samarangból elmennék aztán Sumatra szigetre, nevezetesen Palombang kikötőbe, s innét a gyűjtemények elszállítása után Singapor és Suez felé haza, hova úgy hiszem legfellebb Aprilisban (870) megérkezhetnék. Mint fentebb szerencsém volt említeni, annyi hitelem még van, hogy véle a Philippini szigetek bejárom, s onnét Singaporén át haza is mehetek, ha azonban Nmtgd szíves lesz fentebbi tervemet elfogadni, s beleegyezését adja, hogy Borneot, Jávát és Sumatrát meglátogassam, úgy kérném kegyeskednék 4 vagy 500 sterling új hitelt nyitni számomra...”⁷¹³ Ebben a levelében szinte tökéletes pontossággal jelölte meg későbbi útvonalát, és kiviláglik belőle a korszak hazai kultúrpolitikájának két gyakran ismételt célja: felzárkóztatni a hazai tudományos intézeteket európai társaikhoz, és ezen keresztül vívni ki, ha nem is a politikai, de legalább a kulturális egyenrangúságot.

Hasonló tartalmú levelet küldött Pulszkynak is négy és fél hónappal később,⁷¹⁴ mit sem tudva arról, hogy otthon már hónapokkal korábban több oldalú egyeztetés zajlott Eötvös, Gorove, illetve az osztrák külügyminisztérium között, és a döntés már júliusban megszületett. Még Xántus e tárgyban írott levele előtt, június 22-ei keltezéssel olyan tartalmú átirat érkezett a közös külügyminisztériumtól a kereskedelmi minisztériumba, miszerint „...az expeditio személyzete közül is csak azon egyének fognak az amerikai útra indulhatni kiknek jelenléte az expeditio további céljainak elérésére nélkülözhetetlenül szükséges”. Mivel pedig a dél-amerikai államokkal folytatandó liszt-, gyapjú-, és borkereskedelem tárgyában leginkább avatott szakembert, Csereit vinnék magukkal, ezért

⁷¹³ Xántus levele Eötvösnek, Sanghaj, 1869. június 30. MNL OL K 167 1872/340 (1869/30/8) ff 396–397.

Kiemelés Gy. J. A levélben említett összeg 4-5000 forintnak felelt meg.

⁷¹⁴ Xántus levele Pulszkynak, Formosa postagőzős, 1869. november 13. OSzK Levelestár Fond 67/120.

arra kéri Eötvöst, hogy „...valjon saját szempontjából különös súlyt fektet-e arra, hogy Xántus az amerikai utban részt vegyen vagy csatlakozni sziveskedik-e az expedíció kereskedelem-politikai vezetőjének dr. Scherzer tanácsosnak e tárgyban illetékes azon nézetéhez, hogy a nevezett tudósító természettudományi feladatai tekintetében idejét czélszerűbben értékesíthetné Formosa vagy Uj-Guinea meglátogatása által”. Mindezt azzal egészítették ki, mivel az expedíciót Amerikába mindössze egy magyar tudósító kísérheti el, ha Eötvös Xántus továbbutazása mellett dönt, akkor annak költségét a magyar kultusztárcának kell viselnie.⁷¹⁵ Ezzel a lépéssel tulajdonképpen annyi választási lehetőséget hagytak Eötvös számára, hogy vagy hazarendeli Xántust, ez esetben, mint láttuk, az expedíció viseli ennek költségeit, vagy vállalja további kinttartózkodásának költségeit, akár továbbutazik Dél-Amerikába, akár Délkelet-Ázsiában marad.

Eötvös Gorovénak küldött válaszában sajnálkozását fejezte ki afölött, hogy Scherzer megváltoztatta eredeti álláspontját, de kénytelen volt tudomásul venni, hogy Xántus „...a hajók egyikével a chinai tengereken visszamaradjon, vagy esetleg útját a másik hajón a vallás és közoktatásügyi ministerium tárczájának költségén folytassa...”, s mivel úgy érezte, nincs elegendő ismeret birtokában, hogy döntést tudjon hozni, ezért „a költség és az ezzel elérhető eredmény” függvényében Xántusra bízta azt. Tudván tudva, hogy gyűjteményeink „...külföldi természetrajzi és emberismeit tárgyakban még nagyon jelentéktelenek...”, szerette volna, ha Xántus tovább folytatja gyűjtéseit,⁷¹⁶ és az ésszerűség kereteiben belül „...Xántus további künmaradásának költségeit a közoktatásügyi ministerium tárczájára...” átvette.⁷¹⁷

Minderről Xántus csak hónapokkal később értesült, amikor Hongkongban november végén kézhez vette a Közoktatásügyi Minisztérium jóváhagyó levelét.⁷¹⁸ Döntését azonban sokkal korábban, Eötvös álláspontjának ismerete nélkül kellett meghozni, és ezt olyan módon tette, hogy lényegében minden hidat felégetett maga mögött, amint az Scherzer útinaplójából kiderül. Abba ugyanis szeptember 21-én az alábbi bejegyzés került: „Csodálatos táj, csodálatos időjárás. Hogy mégis el lehessen rontani a természet élvezetét, nemrégiben levelet kaptam Xántus úrtól, amelyben írásban is megerősítette korábbi szóbeli panaszát, miszerint a hajók megtagadták, hogy azt a nagyon értékes, 500 éves bronzharangot

⁷¹⁵ MNL OL K 167 1872/340 (397/eln. 1869) ff 265, ff 270.

⁷¹⁶ Eötvös József átirata Gorove Istvánnak, Buda, 1869. július 24. MNL OL K 167 1872/340 (1869/494) ff 280–281. Kiemelés Gy. J.

⁷¹⁷ A Vallás- és közoktatásügyi minister átirata Xántus János levele és továbbutazása tárgyában MNL OL K 167 1872/340 (608/eln 1869) ff 297.

⁷¹⁸ Xántus János levele a miniszternek, Hongkong, 1869. november 29. MNL OL K 167 1872/340 (1870/39) ff 393.

befogadják, amelyet Sanghajban Cunningham ajándékozott a pesti Nemzeti Múzeum számára.” Xántus azonban nem érte be ennyivel. Scherzer három nappal későbbi naplóbejegyzése szerint írásos panaszt nyújtott be Petz admirálisnak azokról a sérelmekről, amelyek őt és társait érték az út során.⁷¹⁹ 12 pontba szedett, részben már az előbbieken is említésre került panaszukat eljuttatták Eötvösnek, aki továbbította a kereskedelmi minisztériumba, s egyúttal felkérte „...a külügyminister urat ezen – ha igaznak bizonyulna – nemzeti önérzetünket mélyen sértő államjogi állásunkkal és az expeditio vezetőinek adott utasításokkal határozatlanul ellenkező ügyállás szigorú és beható megvizsgáztatására...” Az ügyet már csak azért sem lehetett szőnyeg alá söpörni, mert a sajtó felkapta, és a kormánynak tennie kellett valamit a közvélemény megnyugtatója érdekében.⁷²⁰

Az ügy végigfutott a Monarchia bürokráciáján, majd visszakerült az akkor még úton levő Donau személyzetéhez, arra kötelezve Petztől Scherzeren át számos résztvevőt, hogy tanúvallomást tegyenek az ügyben, ami akkora hullámokat vetett, hogy a Hadügyminisztérium kelet-ázsiai expedícióval foglalkozó iratanyagában külön aktát fektettek fel ezzel a címmel: Xántus Konflikt.⁷²¹ A megkérdezettek lényegében, néhány apróbb részletől eltekintve, nemcsak hogy kivétel nélkül cáfolták Xántus vádpontjait, hanem azt állították, hogy Xántus több esetben az osztrákoknál kedvezőbb elbírálás alá esett.⁷²² Ezt Petz azzal egészítette ki, hogy Szingapúrba érkezésekor külön felhívta a Friedrich parancsnokának figyelmét Beust Xántus érdekében neki küldött utasítására. Mindezt azzal egészítette ki, hogy őt tanúvallomás teljes mértékben összhangban áll a Scherzer által elmondottakkal, így Xántus ellene felhozott vádjai nem állják meg a helyüket.⁷²³

A történetekből leginkább azt a következtetést vonhatjuk le, hogy olyan konfliktusról volt szó, amely a kezdetektől fogva kódolva volt a két fél kapcsolatában, akik ugyanis nagyon eltérő célokkal vágtak neki az útnak. Az osztrákok külkereskedelmük felvirágoztatását és nagyhatalmi állásuk demonstrálását várták a küldetéstől, és mindenkitől elvárták a birodalmi érdekek szolgálatát, a magyarok viszont, akik a kezdetektől fogva szkeptikusak voltak a gazdasági előnyöket illetően, újjászületett állami létünk kifejezésre

⁷¹⁹ Karl von Scherzer naplója, 1869. szeptember 21. és 24. I. kötet 290–291. oldal.

⁷²⁰ A Vallás- és közoktatásügyi minister átirata Xántus János levele és továbbutazása tárgyában MNL OL K 167 1872/340 (608/eln 1869). Xántus a maga részéről egy Gorovénak küldött levelében (Sarawak, 1870. április 29.) a leghatározottabban tagadta, hogy akár a sajtónak, akár politikusoknak beszámolt volna az expedíció ügyeiről. MNL OL K 167 1872/340 (926eln 1869) ff 344–345.

⁷²¹ AT-OeStA-KA KM M.S./P.K. 1869 7/17 1334 és 1870. M.S./P.K. 7/18 536 736.

⁷²² MNL OL K 167 1872/340 (399/eln. 870) ff 436–441.

⁷²³ Anton von Petz tanúvallomása Friedrich von Beustnak, Panama, 1870. március 21. AT-OeStA-KA KM M.S./P.K. 7/18 536 736.

juttatását remélték. Minderre rakódott a Scherzer és Xántus közötti felfogásbeli különbségen alapuló nézeteltérés. Az előbbi mindenekelőtt a kereskedelmi tudósítói működést várta el Xántustól, aki emellett végezhetett volna gyűjtést, Xántus viszont – ahogy annak idején az amerikai hadseregben – kizárólag gyűjtőnek tekintette magát, aki a legfeljebb a béke kedvéért volt hajlandó minimális engedményekre.⁷²⁴

V.9. A SZAKÍTÁS

Ilyen körülmények között közölte Petz Xántussal, hogy ha mindenképpen az expedícióval tartana Dél-Amerikába, akkor csak egy olyan vízvonaltól alatti kabint tud biztosítani számára, amely Xántus szerint „...oly kicsi, miként csak kézi podgyászt lehet benne tartani, csaknem mindig oly sötét miként délben is csak gyertyánál lehet látni. Nekem sok írni valóm van, e mellett a gyűjtésekre szükséges tetemes podgyászt [tárolni], azonfelül rendeznem kell, sorozni és számozni a szerzett példányokat; s így már ezen okoknál fogva is elfogadhatatlan volt a Cabin; s így az Admirálnak megköszönve a tudósítást, lemondtam az Amerikába menetelről...”⁷²⁵

Xántus sorsa ezzel végleg eldőlt, és 1869. október 28-án a Donau fedélzetén sor került arra a búcsúvacsorára, amelyen Xántus mellett azok is részt vettek, akik hazafelé indultak. A távozó tudósítók nevében felszólaló Xántus, feltehetően az ellentéteket tompítandó, jókívánságait fejezte ki az expedíció további útjához, ám a diplomaták képviselőjében szólásra emelkedő Kaas Ivor beszéde a kiegyezés eltérő értékelése okán sértődésig fajuló vitába torkollott,⁷²⁶ jelezve, hogy a magyar résztvevők által felrótt politikai természetű viták igenis jelen voltak az expedíció tagjai között.

Ettől függetlenül minden távozó levelet kapott Scherzertől, amelyekben köszönetet mondott a munkájukért, és arra kérte az útjukba eső osztrák diplomáciai képviselőket, hogy segítsék őket hazautazásuk során. Xántusnak írott levelében külön kiemelte „...az elkötelezettséget és odaadást, amellyel a Pesth-i királyi Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeit igyekezett gyarapítani”. További utazásához sikereket kívánt, és a neki járó fizetség, illetve utazási költség mellett ajánlólevelekkel is ellátta, nem csupán az osztrák külképviseletekhez, hanem a brit nagykövettől is szerzett ajánlólevelet számára a brit

⁷²⁴ A Scherzer számára készített három jelentése közül az egyik a lakatlan, és még természetrajzi gyűjtés szempontjából is csaknem érdektelen Rugged-szigetéről szólt.

⁷²⁵ Xántus levele Gorove Istvánnak, Jokohama, 1869. október 29. MNL OL K 167 1872/340 (926eln 1869) ff 341.

⁷²⁶ Scherzer útnaplója, 1869. október 28., II. kötet 35. oldal.

fennhatóság alatt levő szigetek konzuljaihoz.⁷²⁷ Xántus hivatalosan november 1-jén vált meg a kelet-ázsiai expedíciótól, majd ekképpen vett búcsút az országtól: „Mindazon országok közül, melyek ezen kirándulásom alkalmával meglátogattam, összehasonlíthatatlanul Japán az, mely a polgárosodás legmagasabb fokán áll, melynek népe férfias, bátor és büszke...” (XÁNTUS 1870b: 103.)

V.10. ÖNÁLLÓ UTAKON

Xántus tehát Eötvös döntésének ismerete nélkül, az expedíció által folyósított összeg birtokában, „...egypár Japáni kisasszony könyei kíséretében...” hagyta el Jokohamát november 6-án,⁷²⁸ a Hongkongba tartó Formosa postagőzös fedélzetén. Az volt az elképzelése, hogy Hongkongból Manilába megy gyűjteni, majd ismét Hongkongon át Szingapúrba, abban a reményben, hogy mire januárban odaér, várni fogja Eötvös levele, amiből kiderül, hogy terveinek megfelelően folytassa-e útját vagy Szuezen keresztül hazatérjen. Az előbbi esetre úgy kalkulált, hogy gyűjtőútját május végére fejezi be, s mivel december végéig esedékes fizetését és útiköltségét az expedíciós alapból kifizették, legfeljebb félévi díjjal terhelné a kultuszminisztérium költségvetését.⁷²⁹

Bár döntését kényszerhelyzetben hozta, helyesen mérte fel a lehetőségeket. Amennyiben folytatta volna útját a Donau fedélzetén, a várható további kellemetlenségeken túl alkalmazkodnia kellett volna az expedíció hektikus időrendjéhez, és csak annyi ideje lett volna gyűjteni, amennyit a Donau a kikötőkben időzött, azaz természetrajzi gyűjtései továbbra is főként rovarokra és tengeri halakra, puhatestűekre korlátozódtak volna. Népisme gyűjteményeket csak a távol-keletihez képest sokkal elmaradottabb kínálattal rendelkező kikötővárosokban tudott volna beszerezni, fejlett helyi kézművességre nem számíthatott, valódi néprajzi gyűjteményekhez nem juthatott volna hozzá. Az egyetlen, amit sajnálhatunk, az akkoriban még olcsón beszerezhető perui régészeti leletek elmulasztása volt.

Délkelet-ázsiai gyűjtőútjának ezzel szemben több kétségbevonhatatlan előnye is volt. Mindenekelőtt az, hogy önállóan folytathatta tevékenységét. Többé nem kellett alkalmazkodnia a hajóknak a diplomáciai tárgyalások által megszabott menetrendjéhez,

⁷²⁷ Scherzer levele Beustnak, Jokohama, 1869. október 30. AT-OeStA HHStA MdÄ Adm. Reg. Fach 34 SR Kt. 93-96 Österr. Expedition Ostasien, Südamerika 1868-1870 1. Teil. Petz jelentése Beustnak. Jokohama, 1869. október 28. AT-OeStA HHStA MdÄ Adm. Reg. Fach 34 SR Kt. 95 rub. 55 fol. 176.

⁷²⁸ Xántus levele Frivaldszky Jánosnak, Formosa gőzös, 1869. november 12. MTA Kézirattár MS 10.402/S.

⁷²⁹ MNL OL K 167 1872/340 (1869/926) ff 335–336, 341. Mindezzel együtt Xántus nehezményezte, hogy a Szuez felé minimálisan szükséges 667 dollár helyett, csupán az Amerikán át vezető hazaút 600 dolláros költségét kapta meg Scherzertől. Xántus levele a miniszternek, Hongkong, 1869. november 16. MNL OL K 167 1872-340 (957 eln/869) ff 370.

idejét teljes egészében a gyűjtésnek szentelhette, és olyan helyekre utazhatott, amelyeket gyűjtési céljai szempontjából a legkedvezőbbnek talált. Ennek köszönhetően végre módjában állt nagyobb számban is gerinces állatokat beszerezni, és olyan, kikötőtől távoli, falusias vidékre is eljuthatott, ahol addig elérhetetlen néprajzi anyag birtokába kerülhetett. Döntésének további előnye volt, hogy a délkelet-ázsiai szigetvilág addig feltáratlan pontjait kereshette fel. Mindezen szempontok plasztikusan kifejezésre jutnak Pulszky Ferencnek a Hongkong felé tartó gőzös fedélzetén írott levelében: „...a helyett hogy Amerikába megyek, s futva az Expedícióval körülhajozom, s *improduktív kölcségbe kerülök*, – inkább a Philippini szigeteken Borneon, Sumatrán, és Jáván töltök néhány holnapot honnét még ugyyszolván *semmije sincs a Museumnak*; s hol – *ha időmnek ura leszek* – rendkívül érdekes és terjedelmes gyűjteményeket hozhatok össze [...] kétséget sem szenved, hogy egy nagy gyűjtemény felállítása által Pesten ezen két szigetről, de különösen az új példányok leírása és megismertetése által *Europai hitelre tennénk szert*, mi a tudományosság terén eddigelé bizony még nem történt.”⁷³⁰

Noha elindulásakor Xántus úgy érezte, „...kevés oly örömnem volt, mint amikor azon bagage hátam mögött volt...”, ez az érzés nem tarthatott sokáig. Az őt szállító gőzös ugyanis alig hajózott ki a Tokiói-öbölből, amikor olyan tájfunba került, amit Xántus élete két legválságosabb napjaként tartott számon. Ahogy Frivaldszky Jánosnak megjegyezte: ha nem tudták volna megakadályozni a víz betörését a hajó gépházába „...semmi esetre sem firkálnék hozzád János gazda, de Jonás profétaként valami cápa hasában heverésznék...”⁷³¹ A vihar elcsitultával egyetlen napra megálltak Formosa szigetén (79. ábra),⁷³² majd november 14-én befutottak Hongkong kikötőjébe.

Xántus ekkor még úgy tervezte, hogy az első gőzössel továbbindul Manilába gyűjteni, de még november 30-án is azt jegyezte föl jegyzetfüzetébe, hogy „Hajó még nincsen Manilába, s tán el sem megyek”.⁷³³ Luzon szigetéről csaknem két évtizeddel később megjelentetett tanulmányában is arról írt, hogy napokon át hiába várt egy amerikai gőzös indulására, végül egy spanyol hajón tette meg a két és fél napos utat (XÁNTUS 1886: 245–246). Több mint 40 oldalas leírásában Manila bemutatása és gyarmati történelmének összefoglalása mellett részletesen beszámol Fülöp-szigeteki élményeiről, köztük több vadászatról (XÁNTUS 1886: 285). Ugyanakkor gyűjtőlistáján egyetlen onnan származó állat

⁷³⁰ Xántus János levele Pulszky Ferencnek a Formosa gőzsről, 1869. november 13. OSzK Levelestár Fond 67/120. Kiemelés Gy. J.

⁷³¹ Xántus levele Frivaldszky Jánosnak, Formosa gőzös, 1869. november 12. MTA Kézirattár MS 10.402/S.

⁷³² NM EA 1025. Xántus János: Utazás Kelet Ázsiában. Kézirat.

⁷³³ NM EA 30 925. Xántus 25. levele Gorove Istvánnak, Hongkong, 1869. november 30.

sem szerepel, és mindössze két Fülöp-szigeteki tárgyat említ a Makaóban beszerezett dolgok között.⁷³⁴ Az is figyelemre méltó, hogy négykötetesre tervezett útibeszámolójának vázlatában⁷³⁵ egyetlen szót sem ejt erről az utazásról, ugyanakkor az expedícióból történt kiválása utáni hajóútvonalat felsoroló listában szerepel a Hongkong és Manila közötti oda-vissza útra kifizetett 200 dollár.⁷³⁶

Ha hihetünk a jegyzetfüzetében felsorolt levelek keltezésének és a szállodaszámláinak, akkor a november 14. és december 15. közötti hónap legnagyobb részét Hongkongban és környékén töltötte: 18-áig Honkongban tartózkodott, november 19–24. között Makaóban járt (80. ábra), majd visszatért Hongkongba, de közben december 8-i és 13-i levelét Kantonból keltezte.⁷³⁷ A hongkongi Hing Kee Contractor for the Hongkong Hotel számlája szerint december 14-én még ott tartózkodott, december 20-án pedig megérkezett Szingapúrba.⁷³⁸ A két időpont közötti 5-6 nap aligha lehetett elegendő arra, hogy Hongkongból eljusson a két fél napra eső Manilába, és ott felkeresse a cikkében említett helyeket, majd eljusson a jóval távolabbi Szingapúrba. Így az egyetlen lehetőség a november 30-án Hongkongból keltezett és a december 8-i kantoni levele közötti időszak, ami legalább egy rövid, egy-két napos ott-tartózkodást lehetővé tett, amennyiben azonnal talált Hongkongba visszatérő hajót.

A Fülöp-szigetekkel ellentétben Makaóban, Hongkongban és Kantonban összesen mintegy 190 tételnyi tárgyat szerzett be.⁷³⁹ Ezek között éppúgy szerepelnek néprajzi és iparművészeti tárgyak, termékminták, és természetrajzi objektumok, mint minden más gyűjtésében, annyi újdonsággal, hogy a helyből adódóan, ez esetben felbukkannak fűszer- és egyéb növényi minták is.

A rendelkezésére álló idő és az expedíció kötelmei alól való felszabadulás nyomán Xántus számára lehetővé vált, hogy fölvegye a kapcsolatot a hazai sajtóval, amit addig az expedíció vezetése megtiltott, ahogy Szokoly Vikornak, a *Hazánk s a külföld* című hetilap alapító szerkesztőjének Hongkongból küldött levelében írta, elnézését kérve, hogy tudósításokra vonatkozó ígéretét nem tarthatta be. Mostantól kezdve azonban nincs

⁷³⁴ Egy ópiumpipa (2317. tétel) és egy elefántcsontból készült hajsímító kefe (2337. tétel). MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. Első leltárkönyvében egyik sem szerepel.

⁷³⁵ NM EA 1025. Xántus János: Utazás Kelet Ázsiában. Kézirat.

⁷³⁶ NM EA 30 925. Keletázsiai Expeditio Levelezés.

⁷³⁷ Uo. Xántus szállodaszámlái. NMI 1899, szám nélkül.

⁷³⁸ Xántus levele Pulszkynak, Szingapúr, 1869. december 20. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁷³⁹ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 2285–2476. tétel.

akadálya, hogy tájékoztassa a lapot, és egyúttal Szokoly diszkrécióját kérve beszámolt az expedíció résztvevői közötti ellentétekről és a magyarok sérelmeiről.⁷⁴⁰

Xántus betartotta ígéretét, vagy talán inkább élt a lehetőséggel, és amerikai beszámolóíhoz hasonlóan nyolcrészes cikksorozatot írt *Hazafelé* címmel. Első tudósítását már november 12-én a tengeren megírta, majd beszámolt hongkongi megérkezéséről, a kikötő és a város életéről, arról, hogy a White Cloud nevű gőzös fedélzetén Makaóba utazott tovább, ahonnan az elmúlt tíz évben 160 000, egyedül 1869-ben 34 000 kínai kulit szállítottak Latin-Amerika különböző országaiba. Ők hosszú évekig csaknem rabszolgaként robotoltak, hogy megtérítsék utazásuk költségeit, aminek része volt az a fejenként 10,5 dolláros kiviteli vám is, ami a makaói gyarmati kormányzat legfőbb bevételi forrásának számított az emberkereskedelem után (XÁNTUS 1869e: 131).

Xántus december 14 vagy 15-én a Travancore gőzösön hagyta el Hongkongot, és december 20-án futott be Szingapúrba, miután hajója mintegy másfél napot várakozott a kikötés előtt (XÁNTUS 1870c: 186, 81. ábra). Ekkor értesült húga október 29-én bekövetkezett haláláról, és vette kézhez Pulszky Ferenc és a Közoktatásügyi Minisztérium levelét: „...az engedéllyel Borneo, Java és Sumatra szigeteket bejárhatni...” Egyúttal megérkezett az általa kért 400 font (nagyjából 4000 forint) is, így minden akadály elhárult a délkelet-ázsiai szigetvilágba tervezett gyűjtőútja elől. Még aznap válaszolt Pulszkynak, arról tájékoztatva, hogy január 4-én szándékozik Borneóba utazni, zsebében az ottani maharadzsához szóló ajánlólevéllel. Választása azért esett éppen Borneóra, mert mind természetrajzi, mind etnográfiai szempontból csaknem teljesen ismeretlen volt.⁷⁴¹ Utazása végére azért hagyta – összegezte tíz évvel későbbi visszaemlékezésében: „...hogyrészt ha valami baj érne Borneóban, legalább a többi országokban szerzett gyűjtemények előbb biztosíttassanak, — másrészt pedig azért, hogy ez érdekes szigeten sietnem ne kelljen, s több időt fordíthassak népismei és természetrajzi kincsei kikutatására. [...] megszereztem ázsiai utam alatt a Borneóra vonatkozó összes irodalmat, megismerkedtem a brunii szultán és szaravaki radsah ügynökeivel, ajánló leveleket szereztem ezektől, mint hadi hajók parancsnokaitól, és egyéb emberektől, s a maláji nyelvet is annyira megtanultam, hogy legalább magamat érthetővé tenni képes voltam. Tudtam hogy mit fogok találni a szigeten, s így azt is, mit kelljen magammal vinni, tudtam kit fogok ottan találni, mire és kire

⁷⁴⁰ Xántus levele Szokoly Viktornak, Hongkong, 1869. november 16. OSzK Levelestár.

⁷⁴¹ Xántus levele Pulszkynak, Formosa gőzös, 1869. november 13. és Szingapúr, 1869. december 20. OSzK Levelestár Fond 67/120 és VIII/1177. Elindulása előtt listát készített a Borneón beszerzendő tárgytipusokról. NM EA 3454.

számolhatok s mire és kire nem, s mikor ennyire voltam, – Szingapúrból elindultam.” (XÁNTUS 1880: 153.)

Mint láttuk, Xántust legalább fél éve foglalkoztatta a borneói utazás gondolata, így ha a mostani kéthetes szingapúri tartózkodás nem is volt elegendő akár a maláj nyelv elsajátítására – egy angol misszionárius nyelvtanából és szolgáitól tanulta –, akár szakmai felkészülésre, a korábbi hónapok során megtehetette. Az ebből az időszakból származó leveleiből és hírlapi tudósításaiból mindenesetre kitűnik, hogy az expedíció által felkeresett helyek közül leginkább a délkelet-ázsiai szigetvilággal kapcsolatos szakirodalomban tájékozódott. Említést tett Marquis Giacomo Doria (1840–1913)⁷⁴² és Odoardo Beccari (1843–1920) Sarawakban végzett „minimális gyűjtéseiről”, angol és holland hajók tisztjeinek és orvosainak hazaküldött példányairól, és rendelkezett ismeretekkel Alfred Wallace (1823–1919) munkásságáról is.⁷⁴³ Tudományos szempontból Wallace magasan kiemelkedik közülük. 1848 és 1852 között Brazíliában az Amazonas és a Rio Negro mentén kutatott, majd 1854-től nyolc éven át a délkelet-ázsiai szigetvilágban. Ez idő alatt 125 660 állatot és növényt gyűjtött, melyek között több mint 5000, a tudomány számára ismeretlen faj volt. Gyűjteményeinek zöme a londoni és az oxfordi természettudományi múzeumba került. Darwinnal egy időben, tőle függetlenül, és részben indonéziai kutatásainak és gyűjtéseinek hatására dolgozta ki a természetes kiválasztódás jelentőségét ugyancsak felismerő evolúciós elméletét, és publikálta Darwin fő műve előtt egy évvel saját elméletét. Éppen 1869-ben jelent meg a maláj szigetvilágról írott könyve (WALLACE 1869), amelynek Borneóról szóló fejezetét Xántus így méltatta: „...minden sora hű, s igazságot és pontos észlelést tanúsít.” (XÁNTUS 1880: 154.) „A bánya tehát itt kiaknázatlan, s én ugyancsak dúskálhatok benne” – villantotta fel Xántus az előtte álló lehetőségeket.

Csaknem negyedszázaddal későbbi visszaemlékezése szerint felkészülésének része volt, hogy Szingapúrból megtanulta a bádogos- és asztalosmesterséget – bár ez amerikai gyűjtőútjai óta aligha állt távol tőle –, hogy „...szükség esetén magam készíthessek szükségelt bútorokat és ládákat, s a ládákat magam húzhassam be bádoggal s magam czinezhessem be ; mikor minden együtt volt, akkor útra indultam 40 láda készlettel, melyekből 4 láda bádog, czin, stb. volt, s a ládákon kívül még 2 ladik felszereléssel együtt és 4000 láb deszka, lécz, stb.” (XÁNTUS 1892: 299.)

Noha borneói utazására készült leginkább, és régóta vágyott „...nemcsak menni, de benne vadászni, s zsákmányommal a nemzeti muzeumot emelni...”, ahogy közeledett az

⁷⁴² Xántus levele Pulszkynak, Szingapúr, 1869. december 20. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁷⁴³ Xántus levele Frivaldszky Jánosnak, *Fővárosi Lapok* 1870. május 21. 7(109): 465.

utazás pillanata „...annál inkább hanyatlott bátorságom...”, ami jelzi, hogy még számára, a sokat tapasztalt utazó számára is komoly kihívást jelentett, hogy már nem egy állami küldöttség tagjaként, háta mögött a Monarchia hadihajóival kellett útra kelnie az ismeretlenbe. Ezért is látta el magát alaposan fegyverekkel és lőszerrel, valamint fogadott fel két fegyveres szolgát (XÁNTUS 1870d: 517), akik közül egyik az első szingapúri tartózkodása során már kipróbált, több nyelven beszélő Andrés volt. Ugyancsak az út kockázatainak felméréséről tanúskodik utolsó szingapúri levele, miszerint számadásait és minden egyéb dokumentumát az őt egész útja során segítő osztrák konzulnál, Conighinél hagyta arra az esetre, ha útközben baj érné. Tervei szerint 1870. január 4-én indult útnak Borneó felé.⁷⁴⁴

V.11. BORNEÓ

A Föld harmadik legnagyobb szigetének számító, az Egyenlítő által éppen középen kettészelt Borneó napjainkig az egyik legnagyobb kiterjedésű erdőtakaróval rendelkezik, köszönhetően egyenlítői fekvéséből adódó rendkívül csapadékos éghajlatának.⁷⁴⁵ A sziget partvidéki területei a 17. század végéig a Brunei-szultanátus fennhatósága alatt álltak, mígnem az angol és holland behatolást követően a szultanátus uralma fokozatosan háttérbe szorult, majd 1842-ben a szultán a sziget északnyugati részén elterülő Sarawak nagy részét az angol kalandornak, James Brooke-nak adományozta egy helyi felkelés leveréséhez nyújtott segítségéért. Adófizetés fejében Brooke felvehette a rádza címet, és száz évig fennálló dinasztiát alapított Kuching központtal.

Ide és ebbe a környezetbe érkezett meg ötnapi hajózást követően, 1870. január 11-én Xántus, aki ekkor úgy tervezte, hogy úgy egy hónap múlva indul tovább a Batang Lupa folyón felfelé.⁷⁴⁶ A brunei szultánok által a vidék egyetlen magasabb fekvésű pontján, a Sarawak folyó két oldalán alapított települést Xántus úgy jellemezte, nem egyéb, mint három piszkos falu. Az e három falu közt elterülő dombon álló uralkodói palotában fogadta őt Crookshang, a Londonban tartózkodó rádza helyettese (82. ábra), aki ajánlóleveleit áttanulmányozva, a kormány nevében felajánlott számára egy házat, amit azonban Xántus nem fogadhatott el, mert a hangyákkal teli épületben tönkrementek volna az általa gyűjtött tárgyak. Ezért inkább egy a várostól távolabbi, a Borneo Company helyi ügynöke, Ludvig Verner Helms (1825–1918) által biztosított, szágószárításra szolgáló színt alakíttatott át

⁷⁴⁴ Xántus levele Gorove Istvánnak, Szingapúr, 1869. december 31. NM EA 30 925.

⁷⁴⁵ A Sarawak állam fővárosának számító Kuchingban az évi átlagos csapadékmennyiség körülbelül 4120 mm, a csapadékos napok száma körülbelül 250.

⁷⁴⁶ Xántus levele Gorove Istvánnak, Sarawak, 1870. január 30. NM EA 30 925.

(XÁNTUS 1870d: 517–518).⁷⁴⁷ Ez lett aztán a „fő laboratóriuma” sarawaki tartózkodása alatt. Ott töltötte az első heteket, és onnan kiindulva bonyolította le gyűjtőútjait, utak és hidak híján, valamint a rendkívül csapadékos éghajlat miatt kizárólag hajón (83. ábra). Csónak és evezősök nélkül ugyanis még a házból sem lehetett kimozdulni. Az ár és az apály váltakozása annyira erős volt, hogy csak megfelelő számú evezőssel lehetett haladni, az árapály fordulásakor pedig akár hatórányi veszteglésre is kényszerültek a hajók. Xántus ezért mindjárt érkezésekor négy evezőst fogadott fel és két ladikot is vásárolt, egy nagyobbat a hosszabb utakra és egy kisebbet azokra a helyekre, ahova a másikkal nem tudott behatolni (XÁNTUS 1870d: 519). Az őserdő áthatolhatatlan volta miatt a települések kivételével a partra szállás is lehetetlen volt, emiatt „...hetekig ladikban is háltam sokszor, s felmentem a ladikokon addig, a míg a folyók járhatók voltak” – jellemezte a helyzetet (XÁNTUS 1892: 299). Csónakjai több olyan „gyékény sátorral” voltak ellátva, melyek egyaránt védelmet nyújtottak a tűző nap és a csapadék ellen. A közlekedés nehézkessége mellett ez utóbbi volt, ami különösen megnehezítette Xántus munkáját. Január végén azt jegyezte föl, hogy megérkezése óta minden nap esett, és naponta alig akadt két-három esőmentes óra (XÁNTUS 1870d: 519), így lehetetlen bármit is megszáritani (XÁNTUS 1880: 168). Egy európai számára ez a közeg a mindennapi életben is rendkívüli kellemetlenségekkel járt, de az elejtett állatok tartósítását és megfelelő tárolását illetően a korabeli viszonyok között csaknem megoldhatatlan nehézségeket okozott. Ami mindezek dacára mégis előnyt jelentett Xántus számára más, lakatlan trópusi vidékekhez képest, az a Borneo Company bányatelepei és a rádza ültetvényei által kínált gyűjtési lehetőség volt (XÁNTUS 1880: 173). A kiirtott erdőfoltokon sokkal könnyebb volt az odagyűlő állatok begyűjtése és elejtése, mint az áthatolhatatlan őserdőben, ahol egy-egy elejtett állat megszerzése esetenként órákat is igénybe vett.

Gyűjtőútjainak kiindulópontja tehát Sarawak (Kuching) volt, onnan hajóztak fel a Sarawak folyón, vagy a tengerre kihajózva kanyarodtak be a célhoz legközelebbi folyó torkolatába, majd eveztek fel rajta. Borneói utazásának fő célja bevallottan „orangutan majmok szerzése” volt a Nemzeti Múzeum számára. A 19. század közepe táján ez az emberszabású már csak a humánevulúciós kutatások okán is természettudományos szenzációnak számított. Xántus szerint Európában mindössze egyetlen példánya volt

⁷⁴⁷ A Borneo Companyhoz Xántus rendelkezett egy londoni bankház által kiállított „hitel- s egyúttal általános ajánló levéllel” (XÁNTUS 1880: 167), ennek köszönhetően Helms egész ott-tartózkodása alatt segítette és tanácsokkal látta el. Az ő személye azért is fontos volt, mert évek óta Borneón élt, együttműködött Wallace-szal, és így tisztában volt Xántus tevékenységének jellegével és fontosságával. Távolról sem elképzelhetetlen, hogy Borneó Wallace orangutánvadászata miatt lett Xántus számára kitüntetett célpont (WILHELM 2018).

ismeretes, melyet Alfred Wallace ejtett el, és bőrét 250 fontért adta el a British Múzeumnak, csontvázáért pedig 350 fontot kapott a Derby Museumtól.⁷⁴⁸

Sarawakba érkeztek Xántus tájékozódott a lehetőségek felől: kiderült, hogy „Egész Sarawak területén egyedül a Sadong és Batanglupar folyók közti térségen található az orangután, mely térség, keresztül-kasul szelve ezen folyók mellékágaival, tökéletesen róna, sőt egy pár elszigetelt domb kivételével örökösen vízzel borított mocsár, mert naponta kétszer árasztatik el a feltoluló dagály által”. A vadászathoz azonban megfelelő bázisra volt szüksége, ezért február elején felfogadott négy embert, hogy a vadászat céljából legalkalmasabbnak tartott helyen, a Sadong és a Simunjan folyó összefolyásánál megfelelő házat építsenek számára (84. ábra). Ez csak március közepére készült el (XÁNTUS 1870f: 561–562), azaz addig várnia kellett a számára legkívánatosabb gyűjtőúttal, s más gyűjtésekkel kellett kitöltenie a rendelkezésére álló időt.

Első útjára februárban került sor.⁷⁴⁹ Ennek során a Sarawak folyón hajózott fel, és más kisebb folyókon, köztük a csak általa készített térképvázlaton szereplő Blida és Lingi folyón⁷⁵⁰ behatolt az ország belsejébe (XÁNTUS 1880: 173, 85. ábra), ami légvonalban ugyan mindössze 10 mérföldet jelentett a fővárostól, de a kanyargó folyókon valójában 60 mérföldnyi, kétnapos evezést igényelt. Gyűjtőlistáján 515 tétel szerepel Sarawak megjelöléssel, ami éppúgy jelenthette magát a várost, mint az azt átszelő folyót.⁷⁵¹ A gyűjtött anyagban mindössze 14 műtárgy szerepel – köztük két hajóágyú, melyeket minden bizonnyal a fővárosban szerzett be –, ami azért is különös, mert egy Sarawakban megismert főnök meghívására felkereste a Singhi nevű dajak falut, ahol nagy népszerűsége tett szert azokkal, a helybeli nőknek ajándékozott cseh „üvegekszerekkel”, amelyeket ebből a célból szerzett be még a Jokohamában rendezett osztrák iparműkiállításon. Megismerkedett a dajak falvakra jellemző hosszúházakkal, amelyekben akár 80 vagy még több család is lakott, részt vett vadászaton, esti táncszertartáson, és elmondása szerint egy éjszakát egy úgynevezett fejházban töltött (XÁNTUS 1870e: 529–531).

⁷⁴⁸ Xántus levele Pulszkynak, Sarawak, 1870. április 20. OSzK Levelestár Fond VIII/1177. Nem tudjuk, Xántus információi mennyire hitelesek, de állítása az általa tévesen önálló fajnak tekintett *Pithecus Mori*ra vonatkozott. Mindezzel együtt érdemes emlékeztetni rá: Xántus egész borneói gyűjtőútjára 400 fontot kapott Eötvöstől, igaz, azt később újabb 400 fonttal toldotta meg.

⁷⁴⁹ Édesanyjának és Frivaldszky Jánosnak január 31-én, február 10-én, 16-án és 18-án Sarawakból keletkezte leveleit. NM EA 30 925. Gyűjtési listája szerint (3020. tétel) legalább február 20-ig ott gyűjtött. Madangi gyűjtéseinek legkorábbi feljegyzett dátuma február 27. MTM TGy II-4-19 XJ-2/1.

⁷⁵⁰ NM EA R 5531/1 sz. rajzon Blida és Singi formában két település szerepel a Sarawak egy-egy mellékfolyója mentén. Egyik cikkében pedig Singhi nevű faluról beszél (XÁNTUS 1870e: 529).

⁷⁵¹ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 2484–2520. és 2585–3061. tétel. Az, hogy a tételek között szerepelnek a Santubong folyóról származó állatok, jelzi, hogy a Sarawak megjelölés a városra is utal, mivel a Santubong folyó a város alatt ömlik a Sarawakba.

Ha néprajzi anyagot ekkor nem is gyűjtött, természetrajzi gyűjtése során ezúttal is a falubeli gyerekeket hívta segítségül: „...a gyermekek csak később tudták megérteni, hogy mi az én gyűjtési célom, és sok mindent hoztak számtalan példányban, a helyett, hogy mindig újakat hoztak volna. Ekkép egy-egy fajból sok példány jutott kezembe. El kellett fogadnom, különben megharagusznak és nem gyűjtenek többé. [...] Minden bogárért egy centet, rovarért felet, kígyóért pedig a nagyság szerint 5–15 centet fizetek nekik. Sarawakon nem gyűjtheték magam, miután roppant el valék foglalva a madarak és emlősök fejtésével, szárításával, rendezéssel, alkohol-változtatással, málházással, tojásfuvással, stb. Néha azt sem tudám, mihez kezdjek; de sokat és szakadatlanul dolgozván, a ládák már mennek a tengeren Európa felé” – írta Frivaldszkynek (XÁNTUS 1870h: 465, 86. *ábra*).

Levelei alapján következő útjára március első felében került sor.⁷⁵² Úticélja a vidék legmagasabb pontjának számító, 700 méter magas Matang-hegy volt, amely légvonalban mindössze nyolc mérföldre nyugatra terült el a fővárostól, de megközelítése ugyancsak komplikált volt. Előbb 28 mérföldet kellett evezni a tengerig, ott további nyolc mérföldet a part mentén, majd bekanyarodni az előbbivel párhuzamos folyóba, és azon fölevezni a hegylábba, onnan pedig fölkapaszkodni addig az irtásig, amelyet a rádza egy kávéültetvény létesítése miatt vágatott ki. Ez ugyanis annyit állatot vonzott, hogy amint Xántus értesült az ültetvényről, azonnal „felüttetett egy kunyhót” ott, és 14 emberével, teljes gyűjtő- és konyhafelszereléssel, húsznapos élelmiszerral odahajózott. Az ültetvényen dolgozó ötven munkást rávette, hogy díjazás fejében rovarokat, hüllőket és csigákat gyűjtsenek, a Sarawakban felfogadott vadászt pedig útnak indította „összelőni mindent, ami útjába jő”, ő maga pedig „esténként lámpás mellett aratott” (XÁNTUS 1870e: 532–533; 1870h: 465).

A fentiek olvastán nem meglepő, hogy 300 tételt számláló matangi gyűjtése 12 néprajzi tárgy híján ismét kizárólag természetrajzi anyagból állt.⁷⁵³ Teljesítménye ezúttal is lenyűgöző, hiszen márciusi 16-án Sarawakból küldött levelében arról számolt be, hogy már hajóra is adott 17 ládányi gyűjteményt Matangból, azaz ezúttal is a gyűjtéssel párhuzamosan végezte a preparálást és csomagolást. Nem csoda, hogy hozzátette: „Sok nehézséggel kell küzdenem.” Ezzel együtt figyelme arra is kiterjedt, hogy különös gondot fordítson azon szakok (fajok) gyűjtésére, amelyek leírásához otthon megfelelő szakemberek álltak

⁷⁵² Március 4–10. közötti leveleit Matangból címezte, 15-én pedig ismét Sarawakban tartózkodott. NM EA 30 925.

⁷⁵³ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 3062–3383. tétel. A 12 tárgyból kilenc esetében a kizárólag Xántus által említett Szárebusz szerepel származási helyként. Egy helyütt folyóként említi, míg egy természetrajzi tételnél annyit jegyez meg, hogy a „tengerben úszva találtam és kifogtam”, ami arra utal, hogy talán egy folyótorkolatnál levő településről lehet szó.

rendelkezésre,⁷⁵⁴ hiszen az mind az ő, mind a Nemzeti Múzeum reputációját nagyban emelte.

Március közepén végre eljött a pillanat, hogy jelenthesse Pulszkynak: „Ma éjjel megyek a Batang Lupar folyóra orángutánok után”. Abban reménykedett, hogy ha szerencséje lesz, egy hónap alatt sikerül kettőt vagy hármat elejtenie.⁷⁵⁵ Édesanyjának négy nappal később küldött levele alapján az indulás talán késedelmet szenvedett, de mindenképpen ez volt Xántus legfontosabb és leghosszabb, közel egy hónapos borneói útja. Nemcsak orangutánt szeretett volna löni, hanem a Helmsszel való megbeszélés nyomán arra is vállalkozott, hogy felkeresse az ugyancsak a Sadong folyó mentén élő kormányhű, a fehér embert leginkább elviselő szibujo törzsbéli dajakokat. A nagy feladathoz mérten készült fel az útra. A Sadong és a Simunjan folyó összefolyásánál 42 dollárért megépített négyhelyiséges ház mellett három ladikot is bérelt. A legnagyobb, 52 láb hosszú, kétárbocos, húszevezős csónakban helyezte el „...a gyűjtésre szükséges készleteket, nevezetesen a fizetésül szolgálendő nagy mennyiségű jávai dohányt, réz és aczél ékszereket, késeket, tükröket s több e félélt”. Ugyanott kapott helyet minden ágynemű, lőszer, négy hordó alkohol és helyi szokás szerint két ágyú is. A másikba került az élelmiszer, a főzési alkalmatosságok, valamint a faanyag a bútorzathoz. A harmadik, legkisebb csónak a kis patakokba és mocsarakba történő behatolásra szolgált. Az út a már ismert módon zajlott. Előbb lehajóztak a tengerhez, majd ezúttal kelet felé vitorláztak a Sadong folyó torkolatáig, ahol az apály előbb visszavetette őket a tengerre, majd a dagály valósággal bezúdult velük a folyóra (XÁNTUS 1880: 185–190). Mintegy 30 mérföldet hajóztak felfelé a Simunjan folyóig, és március 25-én megérkeztek a Xántus által építtetett házig.

Négy napon át eredménytelenül kutatta a környező folyókat és mocsarakat, mígnem az ötödik napon egy helybeli a megfelelő helyre kalauzolta: „...Körülbelül egy jó óráig állhattam [...] az izzadság csurgott rólam, s csaknem elolvadva a rekkenő hőségben, már-már kétségbe esetten el akartam hagyni állásomat, amint egyszerre neszt hallottunk a fák körül, mely igen hasonlított a szél által fák közt okozott suhogáshoz. Nemsokára a fák ingadozni kezdtek – s kétséget sem szenvedett, hogy egy nagy test súlya alatt inognak. Míg egy pár másodperc – s egy óriási, vörös szőrű, rút szörnyeteg jelent meg egy kiálló, vastag ágon. [...] E pillanatban pattant puskám [...] s vagy húsz perc múlva először egyik keze bontakozott le az ágról, aztán a másik, s ezt iszonyú ropogás követte, amint a súlyos test a fa lombjain keresztül törve a mocsárba esett...” (XÁNTUS 1870f: 562–564). A csaknem 150

⁷⁵⁴ Xántus levele Gorove Istvánnak, Sarawak, 1870. március 16. NM EA 30 925.

⁷⁵⁵ Xántus levele Pulszkynak, Sarawak, 1870. március 16., április 20. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

centiméter magas, háromnegyed mázsás hím orangután bőrét Xántus rumban tartósította, csontvázát pedig kifőzte.⁷⁵⁶ A következő 12 nap során további nyolc példányt ejtett el, „...melyekből ötöt bőrben készítettem el [...] a többinek pedig fejét tartottam meg, mert borszeszem nem volt elégséges több példány megtartására; szárazon pedig elkészíteni lehetetlen volt, minthogy mindennap esett az eső [...] s dacára minden kedvezőtlen körülmény összpontosulásának, muzeumunk oly orangutánsorozattal birand, mind bőrben mind csontvázban, minővel eddigelé egyetlen egy muzeum sem dicsekedhetik a világon.” (XÁNTUS 1870f: 566.)

A várakozását messze felülmúló vadászatot követően Xántus Helms kérésének megfelelően feltérképezte a Simunjan folyót és mellékfolyóit. Ennek során több dajak falut is felkeresett, majd egy helyi főnök kérésére – aki Xántusban a következő jó termés biztosítékát látta – részt vett egy rizsszaporító szertartáson (XÁNTUS 1880: 192–199). Ez néprajzi gyűjtésre is alkalmat adott: a Sadong vidékéről származó 151 tételre rúgó gyűjteményéből⁷⁵⁷ 54 volt néprajzi, ami teljes borneói néprajzi-iparművészeti gyűjtésének mintegy egynegyede, és nem csak mennyiségileg, de minőségét tekintve is legjobb borneói gyűjtésének tekinthető. Nem csupán fegyvereket vásárolt, hanem férfi és női viseletdarabokat, ékszereket, hangszereket, tárolóedényeket és rituális tárgyakat is. Különösen érdekessé teszi gyűjteményét számunkra, hogy bepillantást enged a gyűjtés körülményeibe, sőt arról is beszámol, ahogy az etnológiai kutatások során oly gyakran, a helyiek fizikailag is „feltérképezik” az idegent: „Megajándékoztam őket gyűrűkkel, függőkkel s gyöngyfüzérékkel, s csakhamar oly barátságosak lettek, miként nemcsak simogatni engedték magukat; de az én holmimat vették vizsgálat alá: s bajuszomat, szemöldömet, orromat, fületem stb. csodálkozva fogdosták. A férfiak láttak ugyan európai embert elégszer, mert ők Sarawakban többször megfordulnak de a nők soha, s így én voltam az első európai ember, ki köztük megjelent [...] sok ethnographiai érdekes tárgyat szereztem, noha nagy bajjal, mert pénzt elfogadni sehol sem akartak, mindenütt dohányt, lőport, rézdrótot és gyöngy füzért kívántak cserébe, s pedig a két utósó cikkből igen kevés volt velem.”

Xántus figyelmét különösen felkeltette egy leány „gyöngyökből font, igen különös kucsmá”-ja, amit a lány tiltakozása ellenére az apján keresztül szerzett meg (XÁNTUS 1870g,

⁷⁵⁶ NM EA R 5531/163. Xántus kérésére a Nemzeti Múzeum egy csontvázát, továbbá 15 emlős- és 70 madárbőrt a Trieszti Természettudományi Múzeumnak küldött el cserében azért, hogy a múzeum, kereskedelmi tudósítóként az expedícióval tartó igazgatója, Szymon Syrski Jokohamában borszesszel és gyűjtőeszközökkel segítette ki Xántust (FRIVALDSZKY 1880: 10).

⁷⁵⁷ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 3411–3561. tétel.

87. *ábra*), de olyan mérgezett nyilakat tartalmazó tegezt és „babonaszerket” tartalmazó méregtartó kobakot is beszerezett, amelyhez „...igen nehezen lehet hozzáférni, [...] jelenleg már a nagyobb ritkaságok közé tartozik. Az ország bensejében készítették a vadak.”⁷⁵⁸

Csaknem pontosan egy hónap múltán tért vissza Sarawakba. Eötvösnek, Pulszkynak és Frivaldszkynak küldött levelében nem kis büszkeséggel számolt be arról, hogy rendkívüli nehézségek árán, de olyan vidéken járt, ahova fehér ember még nem jutott el: „...térdig, sőt övig érő chocolate forma iszapban kellett folyvást magamat hurczolni, s két hétig a szunyogok úgy összemartak, hogy épen úgy néztem ki, mint a himlős beteg. Azonban ezen most már túl vagyok, s vigasztal a tudat, hogy kitartásom nemzeti muzeumunkat oly kelet-ázsiai quarumanák [főemlősök] birtokába hozta, melylyel egyetlen egy európai muzeum sem dicshet.”⁷⁵⁹ Ezzel együtt részletes instrukciókkal is ellátta az otthoniakat, hogy miként készítsék ki és állítsák fel a hazaküldött orangutánokat, de arra is felhívta a figyelmet, hogy mivel kezeljék a romlandó szerves anyagból készült tárgyakat: „A tollas kopjákat és kardokat ajánlom tüstént egy gyenge corrosive sublimate oldattal bekenni, mert vétek lenne ha a moly beléjük esne.”⁷⁶⁰ Néprajzi gyűjteményéről különösen elégedetten nyilatkozott Pulszkynak: „Az Ethnogr. [sic!] gyűjtemény ismét megfogja önt lepni. Gyönyörű valóban, különösen a fegyver gyűjtemény. Kopják, lándzsák, szigonyok, kardok, törők, paizsok [...], s előre is mondhatom hogy legalább is egyenlő lesz a museum des Pays Bas gyűjteményével Leydenben.”⁷⁶¹ Mivel pedig Eötvös újabb 400 fontot bocsátott a rendelkezésére, lehetővé vált, hogy tervezett jávai és szumátrai gyűjtéseit „nagyobb mérvre terjessze”.⁷⁶²

Bár április közepén úgy tervezte, hogy a következő gőzössel indul Szingapúrba – amint Frivaldszkynak írta: „...sietek is egy kissé. Meguntam az egyenlítő s vágyom haza...” (XÁNTUS 1870h) –, meghívást kapott a rádzsától, hogy tartson vele egy haditanácskozásra. Mivel az utazás olyan területet érintett, ahova korábban nem jutott el, elkísérte a rádzsát a Rajang folyón tett útjára, melynek során nem csupán ő maga gyűjtött néprajzi anyagot, hanem a rádzsá is több dajak tárggyal ajándékozta meg, köztük két „égetés és füstölés által kikészített Dayak harcos fejé”-vel.⁷⁶³ Xántus leírása szerint az ilyen fejeket tartalmazó, úgynevezett fejházakban akár 2-3000 trófeafejet is őriznek az éjjel-nappal ott tartózkodó katonák (88. *ábra*). A londoni antropológiai társulat évek óta eredménytelenül

⁷⁵⁸ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 3470–3471. tétel. NM, Ltsz. 1420.

⁷⁵⁹ Xántus levele Eötvösnek, Sarawak, 1870. április 14. *A Honvéd* 1870. június 16. 4(24): 179–180.

⁷⁶⁰ Xántus levele Pulszkynak, Szingapúr, 1870. május 29. OSzK Levelestár Fond VIII/1177. Kiemelés az eredetiben.

⁷⁶¹ Xántus levele Pulszkynak, Sarawak, 1870. április 20. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁷⁶² Xántus levele Eötvösnek, Sarawak, 1870. április 4. *Budapesti Közlöny* 1870. június 1. 124: 2309.

⁷⁶³ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 3569–3570. tétel.

próbált ilyen fejet szerezni a rádzsától, neki viszont szerencséje volt, mert a szóban forgó fejekért két törzs pereskedett, de a rádza egyiknek sem kívánta odaítélni őket, inkább neki adta.⁷⁶⁴ Figyelemre méltó, hogy az ezen útja során szerzett tárgyi anyagban, talán a rádzsával való utazás okán, a szokásosnál magasabb a fegyverek és az előkelő viseleti darabok aránya. Ekkor szerezte azt két, kívül belül festett, ellenség hajfűrtjeivel díszített pajzsot is, amiből azért „véttetett kettő, hogy kívül belől mutatni lehessen a Museumban”,⁷⁶⁵ jelezve, hogy a jó bemutathatóságot is figyelembe vette beszerzéseinél (89a–b. ábra).

Levelei szerint az utolsó borneói útjára április 20. és május 1. között került sor.⁷⁶⁶ Gyűjtőlistáján jobbára néprajzi, iparművészeti tárgyak szerepelnek, de mivel listájának innen kezdődő része hiányzik, ezt a gyűjteményét teljes egészében nem ismerjük. Mindazonáltal borneói gyűjtőlistája több tanulsággal is szolgál. Kiolvasható belőle, hogy útja során itt volt először lehetősége igazán terepgyűjtésre. A Borneón eltöltött négy hónap során volt elegendő ideje arra, hogy a valóban jó gyűjtési helyekre eljusson, volt módja felkészülni és rendelkezett a szükséges emberi és anyagi erőforrásokkal. Ez világosan kitűnik mind a természetrajzi, mind a néprajzi gyűjteményéből. Az előbbi górcső alá véve azt látjuk, hogy Adentől Borneóig tartó, ma rendelkezésre álló gyűjtőlistájában szereplő zoológiai anyag (1615 tétel) több mint felét (911 tétel) ez alatt négy hónap alatt gyűjtötte. Ennél még beszédesebb, ha összevetjük a Borneón gyűjtött emlősök (80) és madarak (319) mennyiségét az egész út során beszerzett emlősök (87) és madarak (339) számával.

Borneói tárgygyűjteményeit szemügyre véve többi gyűjtéseéhez képest feltűnő a néprajzinak minősíthető tárgyak magas aránya (84%). Ez egyfelől abból adódott, hogy a többi felkeresett ázsiai országgal szemben a magas színvonalú kézművesség sokkal kevésbé volt jelen, nem léteztek olyan, részben nyugati gyűjtők számára dolgozó kereskedések, mint amilyeneket Xántus a kikötővárosokban talált, ugyanakkor Borneón inkább volt módja hagyományos paraszti közösségekben gyűjteni. Mindezt Xántus így foglalta össze: „Egyetlen egy piac sincs, hol számban lehetne népismeit tárgyakat beszerezni, mindenért a helyszínére kell utazni a hol készítik és használják, s képzelhetetlen nehézségek közt; [...] Azonban daczára minden nehézségnek [...] úgy hiszem Sarawak terület úgy képviselve lesz museumunkban, mint akármely civilizált Europai ország” – jelentette Pulszkynak 1870 márciusában.⁷⁶⁷

⁷⁶⁴ *Pesti Napló* 1870. június 19. 21(138).

⁷⁶⁵ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 3398–3399. tétel.

⁷⁶⁶ Xántus levele Gorove Istvánnak, Sarawak, 1870. április 20., május 1. NM EA 30 925.

⁷⁶⁷ Xántus levele Pulszkynak, Sarawak, 1870. március 16. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

A rádzsával tett utazást követően Xántus még mintegy két hetet időzhetett Sarawakban, majd, ahogy Gorovénak írta, „pakkolok, s ezen levelemmel együtt megyek Singaporeba”. Utolsó leveleit május 14-én keltezte Sarawakból, és május 17-én immár harmadszor jelentkezett Szingapúrból.⁷⁶⁸ Háromhetes ott-tartózkodása alatt sikerült megszereznie a Friedrich korvett orvosának 50 000 példányt számláló herbáriumát. A növénygyűjtéssel megbízott dr. Weiss 400 forintnyi adóssága miatt öngyilkosságot követett el, s Xántus az adósság fejében jutott hozzá a kelet-ázsiai expedíció által felkeresett összes helyet reprezentáló, 8000, köztük 600-650 ismeretlen fajt tartalmazó gyűjteményhez, azzal a kikötéssel, hogy a többes példányokból a zágrábi múzeum is részesüljön.⁷⁶⁹ Újabb 22 ládányi gyűjteményét útnak indítva, június 8-án ő maga is elhagyta Szingapúrt, és elindult utolsó, jávai gyűjtőútjára.

V.12. JÁVA

Az expedíciói hajói már jóval Xántus odaérkezése előtt megfordultak Jáva partjainál. 1869 áprilisában Szingapúrba menet Anjerben vettek fel szentet, s Bernáth Géza ekkor osztotta meg, igaz, csak futó, benyomásait a szigetről: „a forró ég öv alatt fekvő szigetek egyik legszebbike igen gazdag tropicus növényzettel. A Hollandok a szigetet igen jól és különösen saját zsebükre igen jövedelmessen kormányozzák, az utak a szigeten igen jó karban vannak tartva [...] Malaya és Javana népfajok lakják, mind kettő elnyomorodott, testalkatra kicsiny és gyenge nép, fő természetménye a szigetnek rizs, cukor és kávé a lakosság igen sűrű, Jáván falu falut ér.”⁷⁷⁰ Hasonló tapasztalatát osztotta meg Xántus is, amikor a rinocéroszvadászat kapcsán azt jegyezte meg, hogy „...ott hol még 1849-ben Andráshy Manó gróf⁷⁷¹ rinocéroszokat vadászott, jelenleg beláthatatlan rizsföldek, kávé és cukornád ültetvények terülnek el...”, egyértelmű jelzésként annak, hogy Borneótól igencsak eltérő közegbe érkezett, amikor június 11–12-én partra szállt Batáviában.

Noha Xántus valamivel több mint három hónapot töltött Jáván, ottani tevékenységéről és gyűjtéseiről nagyon szűkszavú információkkal rendelkezünk. Hírlapi tudósításai, jelentései csekély számúak, tervezett könyvének tartalomjegyzéke és leveleinek listája csupán néhány szavas összefoglalót tartalmaz,⁷⁷² gyűjtőlistájának utolsó 841 tétele

⁷⁶⁸ NM EA 30 925. Keletázsiai Expeditio Levelezés.

⁷⁶⁹ Xántus levele Pulszkynak, Szingapúr, 1870. május 29. OSzK Levelestár Fond VIII/1177. MTM TGy II-4-19. Xántus gyűjteményeinek beérkezését igazoló bizonylatok.

⁷⁷⁰ Bernáth Géza levele Gorove Istvánnak, Szingapúr, 1869. április 14. MNL OL K 167 1872/340 (1869/29/1).

⁷⁷¹ gróf Andráshy Manó a szabadságharcot követően tett utazást Dél- és Kelet-Ázsiában. Utazásáról írott munkája 1853-ban látott napvilágot.

⁷⁷² NM EA 1025. Xántus János: Utazás Kelet Ázsiában. Kézirat. NM EA 30 925. Keletázsiai Expeditio

pedig elveszett, vagy legalábbis lappang. Tevékenységét tehát csak nagyon töredékesen ismerjük, útvonalát azonban szállodaszámlái, leveleinek listája és egy saját maga által készített térképvázlat alapján rekonstruálni tudjuk.⁷⁷³

Mindössze két-három napos batáviai tartózkodását arra használta fel, hogy a helyi múzeumot felkeresve cserekapcsolatot létesítsen a Magyar Nemzeti Múzeummal, majd június 14-én gyűjtőútra indult a Megamendong hegységbe. Június 18–23. között Buitenzorgban (Bogor) tartózkodott, ahol kihallgatáson fogadta a főkormányzó, ásványgyűjteményt szerzett a Nemzeti Múzeum számára, s természetesen meglátogatta a híres fűvészkertet (90. ábra). Sindanglayában kétszer is megfordult. Itt üthette fel támaszpontját, és innen indulhatott Sukabumiba (július 15–17.), kereshette fel a Gede-vulkánt, ahol mohákat, állatok és ásványokat gyűjtött, és itt értesült arról, hogy eredeti szumátrai tervei feladása esetén lehetősége lenne rinocéroszt ejteni Djampang rengetegében. Ehhez a helyi uralkodó engedélyére volt szükség, anélkül ugyanis tilos volt nagyvad elejtése. Nem tudjuk, Xántusban mikor fogalmazódott meg a terv, mindenesetre később úgy nyilatkozott: „Én is azért jöttem ide, hogy mielőtt végkép elpusztulnának, azok néhány példányát áthelyezzem, habár csak kitömöten is, nemzeti muzeumunkba...” (XÁNTUS 1871c: 2.) Az engedély feltétele egy osztrák kitüntetés kieszközlése volt, amit Xántus abban a tudatban ígért meg, hogy az osztrákok mindenkinek, akik akár a legkisebb szolgálatot is tettek, érdemrendet, és címeket adományoznak.⁷⁷⁴ Ígérete fejében nem csak engedélyt, segítséget is kapott: „...nagy tömeg hajtókat is rendelt ki, a kik feleségeikkel, gyermekeikkel, sípokkal és más egyéb lármás szerszámokkal jelentek meg, éktelen zsivaj közt űzve a vadat.”⁷⁷⁵ [...] Így ment ez három napig, midőn sikerült egy rhinoceroszt felvernünk... Példányunkat több mint harmincz mértföldnyire üldöztük, borzasztó úton s ösvényeken, melyeket a barom szeszélye tört magának, végre kifáradva, vagy tán megunva a tréfát, szembe állt, s ekkor sikerült őt szemén át agyvelejében találni, s az ősvilág e már ritka óriási barma megrendítette a földet halálos zuhanásában...” (XÁNTUS 1871d: 62.) Elmondása szerint az uralkodó még ezután is csak akkor engedte meg a rinocérosz hazaküldését, amikor Xántus megismételte ígéretét a kitüntetést illetően.⁷⁷⁶

Levelezés.

⁷⁷³ NM EA R 5531/80.

⁷⁷⁴ Xántus levele Pulszkynak, Pest, 1871. október 2. OSzK Levelestár Fond VIII/1177. Különböző politikai entitások kitüntetéseinek adományozása bevett gyakorlat volt, és jelentős szerepet játszott a német múzeumok egzotikus gyűjteményeinek gyarapításában is (BUSCHMANN 2018: 206–208).

⁷⁷⁵ *Vasárnapi Ujság* 1870. november 20. 18(47): 610.

⁷⁷⁶ *Fővárosi Lapok* 1870. november 13. 7(252): 1124.

Hazatérését követően Xántus nemcsak neki, hanem a sarawaki rádzsának és két jávai ültetvényesnek is a Ferenc József-rend odaítélését javasolta, mert egyikük munkásait, lovait és teaszáritóját bocsátotta rendelkezésére, másikuk, noha a holland kormány már megtiltotta ilyen tárgyak kivitelét, régóta családja birtokában levő nagy értékű hindu bronztárgyakat, köztük „... a Boro Bodoi [Borobudur] romokból néhány példány régi bronzot...” és értékes maláji fegyvereket ajándékozott neki (91. ábra).⁷⁷⁷

Az augusztus 4-én sikerrel zárult vadászatot követően a Plaboeni- (Pelabuhan) öbölbe utazott tovább (augusztus 20., 92. ábra), ahol tengeri állatokkal egészítette ki gyűjteményét, majd visszatért Sindanglayába (augusztus 28.), Tjandjoërbe (Cianjur, augusztus 29.) és Buitenzorgba (szeptember 5.), ahol összecsomagolta ott tárolt gyűjteményét és újabb szerzeményeit. Végül szeptember 9-én érkezett vissza Batáviába, ahonnan 19 ládát indított útnak, bennük a már említett természetrajzi gyűjtemények mellett a Batáviában ajándékba kapott pénz- és ásványgyűjteménnyel, az Akadémiának szánt 94 kötetnyi könyvvel és vadászfegyvereivel. Szeptember 17-én hagyta el Batáviát, és 23-én érkezett meg, immár negyedszer Szingapúrba, ami azt jelenti, hogy mindössze néhány napot időzhetett Szumátrán (93. ábra), amiről gyűjteményein túl semmilyen információval nem rendelkezünk. Miután Szingapúrban még beszerezett egy zoológiai gyűjteményt, két nagy Bali-szigeti bálványt, valamint megpróbálta pótolni tengerbe veszett kokinkínai gyűjteményét. Nem csoda, hogy Gorovénak küldött utolsó előtti levelében ezt írta: „Minden pénzem elfogyott, s vagy kölcsön kell vennem, vagy pedig Ceylonból táviratozni, hogy pénzt küldjenek Alexandriába.” Utolsó, szeptember 29-én kelt jelentése szerint hatládányi gyűjteménye vele együtt indul hazafelé, a néhány emberi koponyát tartalmazó 200. ládáját pedig az utána induló Friedrich korvett szállította haza.⁷⁷⁸ Ő maga október 23-án érkezett Szuezebe, 30-án hagyta el Alexandriát és 1870. november 4-én, húsz hónappal elindulását követően lépett ismét partra Triesztben.

V.13. MI VALÓDI GYÖNYÖRT OKOZ – AZ UNIVERZÁLIS GYŰJTŐ

Aligha lehet tömörebben és pontosabban összefoglalni, hogy Xántus számára mit jelentett a gyűjtés, annál, ahogy ő maga fogalmazta meg, amikor Kínából Japán felé indult: „...hol szintén gyűjteni fogok, mi valódi gyönyört okoz nekem. Minden szép darab szerzésekor úgy érzem, mintha gazdagodnám.” (XÁNTUS 1869c: 903.) Ezekből a szavakból ugyanaz az

⁷⁷⁷ Xántus levele Pulszkynak, Pest, 1871. október 2., 1872. január 18. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁷⁷⁸ MTM TGy II-4-19. Xántus gyűjteményeinek beérkezését igazoló bizonylatok. A Magyar Természettudományi Múzeum öt szingapúri koponyát őriz Xántus gyűjtéséből http://www.nhmus.hu/sites/default/files/tarak/embertani_tar/pdf/tavoli.pdf.

elkötelezettség, újabb és újabb darabok utáni vágyakozás tükröződik, mint aminek egy évtizeddel korábban a Szent Lukács-fokon adott hangot: „...minden követ megforgattam...”

Aligha vitatható, hogy Xántus Amerikában szerzett tapasztalatai nagyban hozzájárultak eredményes ázsiai működéséhez. Éppen azoknak köszönhetően vált megkérdőjelezhetetlenné: erre a feladatra a korabeli Magyarországon nála alkalmasabb személyt nem találhattak volna. Az Eötvös által neki szabott feladat azonban legalábbis részben új volt számára. Kizárólag természetrajzi gyűjtőből egy személyben univerzális gyűjtővé kellett válnia. A természet kincsei mellett mindent gyűjtenie kellett, ami az „emberisme” körébe sorolható. Noha ilyen gyűjtést korábban nem végzett, a néprajz nem volt idegen számára. Amerikáról írott könyvei és cikkei (XÁNTUS 1858a, 1860a, 1889), akár más művekből átvéve, akár saját megfigyelései alapján, bőségesen tartalmaztak népisme leírásokat, otthonosan mozgott az európaiaktól eltérő kultúrákban, járatos volt a szokásaikban és anyagi kultúrájukban, különösen az egykori spanyol gyarmatbirodalom területén, mint ahogy abban is nagy tapasztalattal rendelkezett, hogy idegenként miként tud beilleszkedni egy ilyen közegbe. Innen már csak egy lépés volt az anyagi kultúra tárgyi emlékeinek gyűjtése. Csupán a megbízás hiányzott hozzá.

Noha a Távol-Kelet magas színvonalú kézművességében aligha lehetett járatos, amerikai tartózkodása idején sok egyéb mellett azt is megtapasztalhatta, hogy az ipari termelés előrehaladása milyen kulcsfontosságú egy társadalom fejlődése szempontjából. Ezért minden bizonnyal nem áll távol tőle a keleti ipar termékeinek beszerzése, amit nagyban elősegített, hogy mind a kínai, mind a japán kikötővárosokban rendelkezésére álltak az erre szakosodott üzletek, sőt, mint láttuk, beszerző útjai során műhelyeket és gyárakat is felkeresett.

Az sem volt újdonság számára, hogy egyedül, tevékenységét nem támogató közegben végezze gyűjtőmunkáját. Éppúgy, ahogy Amerikában, Kelet-Ázsiában is egyedül kellett menedzselnie minden ezzel kapcsolatos teendőt, a gyűjtéstől a becsomagolt gyűjtemények útnak indításáig. Mindebből óhatatlanul következett, amint útja során többször is utalt rá, hogy a természetrajzi gyűjtés döntő részét nem végezhetette saját maga, de éppúgy mind Amerikában, mindenütt képes volt megtalálni az ehhez szükséges segítőköt, az infrastruktúrát biztosító helyi uralkodóktól és földbirtokosoktól a gyűjtést végző munkásokig, sőt gyerekekig.

Amerikával ellentétben Kelet-Ázsiában nem magánemberként, hanem a magyar kormány kiküldöttjeként, egy osztrák–magyar expedíció tagjaként működött, ami – legalábbis ajánlólevelek formájában – még kiválását követően is segítségére volt, mégis azt

kell mondanunk, hogy útjának legnagyobb részében kizárólag helyi segítőire támaszkodhatott. Ugyanakkor, bár az expedíció tagja volt, utazásának csak elenyésző részét töltötte a hajókkal. 1869. január 1-jei elindulásától egészen a hajók bangkoki megérkezéséig (április 27., SCHERZER 1873: VII) külön utazott és gyűjtött. Onnantól kezdve a június 19-i sanghaji érkezésig tartott az expedícióval, de még ez idő alatt is kétséges saigoni utazásainak módja és ideje, illetve a kikötőkben is szállodákban szállt meg, valamint kisebb utazásokat tett a szárazföldön. Kínai utazásait követően augusztus végén–szeptember első napjaiban csatlakozott ismét az expedícióhoz, és kiválásáig, november 1-ig a Friedrichen utazott, de ha hihetünk a szállodaszámláinak, akkor még ennek a két hónapnak a nagy részét is kikötővárosok szállodáiban töltötte. Tehát nagyon tágan értelmezve is, a kiválásáig eltelt tíz hónapból jó, ha három és felet (Bangkok–Sanghaj, illetve Japán) töltött az expedícióval. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a hajókon nem tárolhatta gyűjteményeit, a legutolsó láda és Szingapúrból küldött állatai kivételével azok nem szállították haza küldeményeit, és legalábbis kérdéses, hogy rendelkezésére állt-e a Scherzer által ígért segítő, akkor igencsak megkérdőjelezhető, hogy érdemes volt-e egyáltalán Xántust az expedícióval kiküldeni. Ha összevetjük borneói gyűjtéseit az az előttiekkel, akkor joggal állapíthatjuk meg, ha Xántus maga rendelkezett volna idejével, és ő választhatta volna ki gyűjtési célpontjait, alighanem lényegesen jobb gyűjteményeket állított volna össze. Ugyanakkor afelől is biztosak lehetünk, ha Eötvös nem ragadta volna meg az osztrák–magyar expedíció által kínálgató lehetőséget, akkor Xántus gyűjtőútjára aligha került volna sor. A következő negyedszázad során, de később is, Bíró Lajos volt az egyetlen olyan néprajzi gyűjtő, akinek gyűjtőútját a Nemzeti Múzeum révén a magyar állam finanszírozta, azt is csak oly módon, hogy Bíró saját rovargyűjteményét adta el annak érdekében, hogy egyáltalán útnak indulhasson, és gyűjteményei árát utólag térítette meg a múzeum. Xántus esetében – köszönhetően Eötvösnek – a magyar állam nem csekély anyagi terhet vállalt. Azt követően, hogy Xántus kivált az expedícióból, Eötvös kétszer is 400 fontot küldött neki, hogy önállóan is folytatni tudja gyűjtéseit.⁷⁷⁹ Ugyan egy-két alkalommal jelezte, hogy fogytán a pénze, de amerikai éveivel ellentétben soha nem panaszkodott arra, hogy nem tudja magát fenntartani vagy gyűjtéseit folytatni.

⁷⁷⁹ Ha abból indulunk ki, hogy a parlament által 1870 márciusában Xántus gyűjtéseire jóváhagyott 10 000 ft (*Képviselőházi napló*, 1869. VI. kötet, 1870. február 18–március 9. 1869-135 (1869-VI-260) 155. országos ülés március 3. 1870) azonos az Eötvös által e célra küldött 400 fonttal, akkor Xántus csak a kiválását követő időszakban a kétszeresét fordíthatta gyűjtésre annak, amennyit 1871-től a Nemzeti Múzeum összes tára éves gyűjteménygyarapításra költhetett. *Képviselőházi napló*, 1869. XX. kötet, 1871. december 21–1872. január 23. 1869-420 (1869-XX-220).

Eötvös minden más utódánál bőkezűbb támogatása mellett,⁷⁸⁰ legalább annyira figyelemre méltó Xántus néprajzi gyűjtésének korai volta. Ebben az időszakban kevés példát találunk arra, hogy egy állam vagy valamely intézménye hasonló megbízást adott volna. A kevés példa között említhető az I. Ferenc császár lányát Brazíliába kísérő tudóscsapat megbízása a Hof-Naturalien-Cabinet (Birodalmi Természettudományi Kabinet) igazgatója által 1819-ben (AUGUSTAT 2012: 14–29) vagy a koppenhágai Kongens Kunstkammert (Királyi Kunstkammer) irányító Christian Jürgensen Thomsen szerzeményezései az 1840-es évektől (WULFF 2002; lásd I.1.3. fejezet). Ezek a gyűjtések, beleértve Xántusét is, dokumentáltság tekintetében nem állják ki a későbbi tudományos elvárások próbáját, de a néprajztudomány kialakulatlansága okán ezt nem is kérhetjük számon rajtuk. Mindazonáltal természetrajzi gyűjtéseit Xántus sem dokumentálta olyan részletességgel, ahogy Bairdnek írott leveleiben láttuk. Még a számára mindenek felett álló orangutánok esetében is csupán elejtésük dátumát, legfontosabb adatait és az elejtett állatok méreteit jegyezte fel, szót sem ejtve az állatok életmódjáról. Részletesebb naplójának nincs nyoma, egyedül gyűjtőlistái állnak rendelkezésünkre. Ezek nagyjából A4-es méretű oldalakból álló széthajtható lapok, amelyeken hat rovatban vezette a beszerzett példányokat. A tétel sorszáma után következett „A tárgy megnevezése ’s esetleg rövid jellemzése”, amelyben a megszerzett darab(ok) mellett esetenként néhány szavas leírást adott. Ezután következett „A tárgy lelhelye esetleg származási helye”, ami az esetek zömében a megszerzés helyét jelentette. A kettő különbségére csak időnként utalt olyan formában, hogy a megnevezésnél jelezte például, hogy az adott porcelánminta a kiotói gyárból származik, és ki lehetett következtetni, hogy Jokohamában vásárolta. Ráadásul, hazatérését követően készített leltárába ezek az információk már nem kerültek be, és kiállításához készített vezetőjében is csak az egyik szerepel, így idővel az információk elvesztek. Hasonló probléma adódik természetrajzi gyűjtései esetében is, amit már az amerikai gyűjteményeit feldolgozó szakemberek is időnként a szemére vetettek. Gyűjtőlistáján szerepel, ha az adott példányt ő maga gyűjtötte, s ez esetben feltételezhetjük, hogy a gyűjtés (a példány élőhelye) és a beszerzés helye azonos, ám a példányok legtöbbjét vásárolta vagy ajándékba kapta, s ez esetben a gyűjtés/megszerzés helye nem feltétlenül azonos az annál sokkal fontosabb élőhellyel.

Az etnológiai tárgyak esetében a készítés, használat és gyűjtés helyének rögzítését éppen Bíró Lajos vezette be egy negyedszázaddal később, annak köszönhetően, hogy az

⁷⁸⁰ A következő etnológiai gyűjtésre nyújtott állami támogatás az a 100 forint volt, amit 1888-ban Herman Ottó kapott lappföldi halászeszközök gyűjtésére Trefort Ágoston kultuszminisztertől, majd hasonló összegben részesült Pápai Károly szibériai és Vikár Béla finnországi tárggyűjtéséhez. NMI 4/1888, NMI 11/1889, NMI 2/1890, NMI 15/1890.

állomásozó néprajz egyik első képviselőjeként hatéves új-guineai tartózkodásával elegendő időt töltött ott ahhoz, hogy felismerje a szóban forgó adatok rögzítésének fontosságát a nyersanyagok és a késztermékek áramlásában, s azon keresztül a közösségek kapcsolati hálójának feltárásában. Ekkor és ezen gyűjtési körülmények mellett erre Xántusnak természetesen nem volt lehetősége. Az ő korában a begyűjtött és kiállított tárgyak sokkal inkább önmagukban álltak, társadalmi kontextusuk alig bírt jelentőséggel.

Az említett rovatok mellett szerepelt még egy-egy, a darabszám, a beszerzési ár és az esetleges jegyzetek számára. Ez utóbbiban tüntette fel Xántus, ha ő maga gyűjtötte a példányt vagy ajándékba kapta, illetve egyéb a gyűjtés vagy a tárgy szempontjából relevánsnak tartott információt. Ezzel párhuzamosan az egyes példányokat vagy tárolóeszközöket (üveg, doboz, pléhszelence stb.) is azonosítószámmal látta el és „lelhelyezte”, a gyűjtéssel kapcsolatos feladatokat röviden ekképpen összegezve: „Egy gyűjtemény létrehozása nem abból áll, hogy az ember a helyszínén beszerezze, de lényegileg abból, hogy az használható állapotban rendeltetési helyére érkezzék.” (XÁNTUS 1879: 50.) Ezeknek a kritériumoknak Xántus kétségtelenül eleget tett, és minden kritikai ellenére teljesítményét nagyra kell értékelnünk.

gyarmati@neprajz.hu_219_24

VI. TERMÉSZETBÚVÁRBÓL NÉPRAJZOS

VI.1. A FOGADTATATÁS

A hazaérkezését követő két hónapot Xántus javarészt Győrben, családja körében tölthette, s mint Szokoly Viktornak írta, az újévtől fog állandó jelleggel Pesten tartózkodni, hogy néprajzi gyűjteményét rendezze.⁷⁸¹ Akkortól kezdve kerülhetett sor hivatalos fogadására, ami a sajtóbeszámolók alapján ahhoz hasonló diadalmenet lehetett, mint amilyenben Amerikából való hazatérésekor része volt. Február 26-án nyolcvan résztvevő jelenlétében rendeztek számára díszebédet a Nádor utcai Frohner Szállóban. A megjelent országgyűlési képviselők, akadémiai és Természettudományi Társulat-i tagok, honvédtisztek között ott volt Kubinyi Ágoston, Rómer Flóris és Frivaldszky János is, aki „...átnyújtott Xántusnak egy nagy ezüst serleget s egy szép albumot, melybe tisztelői beírták nevüket, s behelyezék arcképeiket. Xántus többi közt kiemelési köszönő válaszában azokat is, kik törekvéseit előmozdíták.”⁷⁸²

Xántus személyes teljesítményének elismerése mellett távolról sem volt ennyire egyértelmű az expedíció és az eredményeképpen Magyarországra került gyűjtemény megítélése. Rövid időn belül mindkettő bírálatok keresztüzébe került. Ezek a bírálatok kettős, ha tetszik, hármas természetűek voltak: politikai, szakmai (tudományos és muzeológia) – s persze ezektől egyáltalán nem elválasztható módon, financiai szempontból vették osztály alá mind az expedíciót, mind az annak eredményeképpen Magyarországra került gyűjteményt.

Az első összetűzés még Xántus távollétében, a gyűjtéséhez nyújtandó támogatás kapcsán robbant ki 1870 márciusában, amikor P. Szathmáry Károly (1831–1891) a parlamentben a kormány szemére hányta, hogy nem volt képes érvényesíteni ígéretét, miszerint az expedícióban való részvétel azért áll Magyarország érdekében, mert „...messze tengerekre el fog vitetni, távol országokban fel fog állíttatni az új osztrák-magyar közös kereskedelmi lobogó, mint állami átalakulásunknak és politikai egyenjogúságunknak látható jelképe”. Ezzel szemben, rőtta fel P. Szathmáry, éppen Xántus levelei alapján, mindenütt a régi császári jelképeket használták, különféle megaláztatások érték a magyar résztvevőket, és „...az egész expeditionális műveletben a magyar érdeken vajmi kevés történt”. Ezt figyelembe véve előnyösebb lett volna a magyar részről az expedícióra fordított 179 000

⁷⁸¹ *Fővárosi Lapok* 1870. november 13. 7(252): 1124. Xántus levele Szokoly Viktornak, Győr, 1870. december 12. OSzK Levelestár. A *Fővárosi Lapok* 1870. november 22-i száma, 259: 1155 szerint viszont már november 19–20-án „...Pestre érkezett, s ezentúl állandóan itt marad, valószínűleg a múzeumnál nyerve munkakört.”

⁷⁸² *Fővárosi Lapok* 1871. február 28. 8(48): 223. Vadász és versenylap 1871. február 28. 15(6): 48.

forintért saját hajót bérelni, s „...rajta 20–30 fiatal embert megutaztatni tisztán a magyar érdek és gyűjtés szempontjából”. Berzenczey László (1820–1884), nyilván nem függetlenül attól, hogy maga is próbálkozott a magyar őshaza felkutatásával, nem csupán az expedíció létjogosultságát vitatta, hanem Xántus gyűjtéseinek helyszínét is, előrevetítve magát a gyűjteményt érő bírálatokat.⁷⁸³

Pedig az alaphangot nem akárki, s nem is akárhogyan adta meg. Frivaldszky János jóvoltából Jókai Mór még a ládák bontása közben, 1870 novemberében tekinthette meg a gyűjteményt, amely „...a mezitelen emberek primitív kézművesszerszámától fel a chinai remek faragványokig, a japán tudományos könyvekig...” annyi mindent foglalt magában, hogy Jókai arra a következtetésre jutott: „...mulhatatlanul szükséges, hogy azok egy külön *ethnographiai osztályban* egyesíttessenek s azoknak rendezése és az osztály terjesztése külön *osztályörre* bizassék ; mert épen ez osztálya muzeumunknak lehet az, melyből a *közönség* nemcsak tudományt és élvezetet, de *gyakorlati tanulságokat* is meríthet. Ohajtjuk, hogy e kincsek minél előbb átadathassanak a közhasználatnak.” (JÓKAI 1870, kiemelés Gy. J.)

Noha ezek a mondatok önmagukért beszélnek, két dolog mindenképpen kiemelésre kívánczik. Egyfelől itt kap először hangot, legalábbis nyilvánosan, egy különálló néprajzi osztály felállítása, másfelől a gyűjtemény gyakorlati hasznának hangsúlyozása. Ez utóbbi megállapításával Jókai kimondatlanul is arra utalt, hogy a gyűjtés célja a magyar ipar fejlődésének előmozdítása volt. Feltehetően erre is gondolt, amikor ugyanazon cikkében leszögezte: „Ha valami megérdemlette a ráfordított költséget, úgy Xántus keletázsiai gyűjteménye, melyet a magyar kormány megbízásából szerzett a nemzeti muzeum számára.” (JÓKAI 1870.)

Éppen ellentétes álláspontot foglalt el az *Archaeologiai Értesítő* névtelen szerzője, aki mai szóval élve, muzeológiai szempontból vette össze a nemcsak magát a Xántus-gyűjteményt, hanem a gyűjteményt megalapozó egész gyűjtési koncepciót is. Azt az elképzelést, amely a nemzet kulturális és gazdasági felemelkedését egyebek mellett abban is látta, hogy a magyar közgyűjteményekben nem csupán a magyarok által, illetve a Magyarország területén létrehozott alkotásoknak kell helyet kapniuk. A névtelen szerző afölötti sajnálkozásával kezdi cikkét, hogy a magyar tárgyakból álló gyűjtemények megszerzését pénzhiányra való hivatkozással utasítják el „...de ha alkalom nyílik, hogy a tengeren túlról holmi darabos mutatóványokat felállítsunk, akkor nincsen szó pénzről, azt

⁷⁸³ *Képviselőházi napló*, 1869. VI. kötet, 1870. február 18–március 9. 1869-135 (1869-VI-260) 155. országos ülés március 3. 1870.

akárhonnan is előteremtjük. – Kérdés, vajon általános muzeumot akarunk-e és pedig örökké kezdetlegesen? vagy [sic!] a tökéletlen, nem teljes szakokhoz ismét újakat akarunk-e csatolni, hogy a foltozás még kirivóbbá váljék? – Ha ezt akarjuk, akkor töröljük el mindenekelőtt a *magyar nemzeti muzeum* elnevezést! Ezen intézet alapítója [...] jól tudta, hogy nekünk soha sem lesz annyi pénzünk, annyi emberünk, annyi összeköttetésünk, hogy Angol-, Franciaországgal, vagy csak a kisebb tengerész Németalfölddel versenyezhesünk, és így ő az universalis, hanem szegényes, hiányos intézet helyett oly intézetet kívánt létrehozni, mely a természet- régiség- és honi művészet osztályaiból gyűjtse mind azt, mi mindenekelőtt *magyar*, vagy a *magyarral* valami viszonyban áll, ki nem zárván azt, hogy az adományképen beadott egyéb tárgyakat is fölvegye. Így vannak szervezve a világ egyéb *tartományi muzeumai* is és mi ezeket oly nagy becsesekké teszi az, hogy első sorban a tartomány minden ritkaságát gyűjtik és őrzik, s innen van az, hogy senki sem botránkozik meg, ha a linczi, vagy salcburgi, vagy klagenfurti muzeumokban hiányzik Egyiptom, India, China régiségi, terményi és művészeti kiállítása, midőn oly bőven nyújtja azt a mi édes sajátja.

Tudjuk, hogy míg a boldogult József nádor élt, a muzeum szorosan ragaszkodott rendeltetéséhez [...] és hogy mennyire kár volt öntudatosan, sőt rendszeresen oda működni, hogy az *egyetemesség árnyékába lépjünk*, már is érzik mindazok, kik a sok külhoni holmira pazarolt költséget látják, midőn másrészt azon gyűjtemények és becses tárgyak tőlünk külföldre vándorolnak, melyeknek valódi értékét csak mi vagyunk képesek felfogni – de mivel azt mondjuk, hogy nincsen pénz: a sibyllai könyvek módjára az utókor lesz kénytelen busás százalékon visszavásárolni.

Jól értsük meg egymást ; nem mondom én, hogy a Dukától, Xantustól s több lelkes hazánkfiától ajándékozott, bárhonnan való tárgyakat föl ne állítsuk, sőt álljanak ezek, mint a hazafias áldozatok csillagjai a nemzet Pantheonában – de míg kénytelenek vagyunk mindennap a legbecsesebb honi leletekről vagy gyűjteményekről lemondani – mivel állítólag nincs pénz, ne költsünk nagyobb összegeket olyanokra, melyek miatt, ha tárlatainkban hiányoznak, senki sem tehet szemrehányást, míg minden magyar fájdalommal nézi a külföld muzeumaiban a magyar tárgyakat, melyeket megvenni elmulasztottunk, mivel erre nem volt pénzünk.”⁷⁸⁴

Ebből a szokásosnál hosszabb idézetből a szerző felfogásának több rétege is kibontható. Nem csupán egy éppen születőben levő tudományszak, a nemzeti régészet,

⁷⁸⁴A m. nemzeti muzeum rendeltetése. Szerző nélkül. *Archaeologiai Értesítő* 1869 II. (10): 188–189. Kurzív kiemelés az eredetiben, félkövér kurzívval a saját kiemelésem, Gy. J.

művészettörténet versenytárrsal szembeni szűkkeblősége, amikor egy másik, nem nemzeti gyűjteményre fordított, esetleg az övét meghaladó anyagi támogatást ellenez, hanem az az alapkérdés is, hogy mi vagy mi legyen egy nemzeti múzeum feladata, gyűjtőköre. A cikk szerzője egyértelműen leteszi a garast: mindenekelőtt az, ami „magyar, vagy a magyarral valami viszonyban áll”, és igen helytelen lenne az „egyetemesség árnyékába” lépünk. Világos beszéd, akár azt is mondhatnánk, hogy szerzője logikus, támadhatatlan álláspontot képvisel: egy nemzeti múzeum az adott nemzetnek otthont adó ország értékeit, és kizárólag azt gyűjtse, arra összpontosítsa valamennyi, ilyen célra fordítható anyagi forrását. Igen, de milyen nemzeti múzeumban is gondolkodik a szerző? Egy az osztrák tartományi múzeumokkal egy sorba helyezett múzeumban. Úgy véli, a Magyar Nemzeti Múzeumnak a „világ egyéb *tartományi muzeumai*”-hoz hasonlóan a tartomány ritkaságait kellene gyűjtenie és megőriznie. Ő tehát nem kívánja az immár társország rangjára emelkedett Magyarország Nemzeti Múzeumát a bécsiekkel vetekedő, a nyugat-európai intézmények horizontjára tekintő múzeummá emelni, helyét a Habsburg Birodalom tartományi múzeumainak sorában jelöli ki, ahol annyiban van helye a „bárhonnan való tárgyak” föllállításának, amennyiben a hazafias áldozat csillagaként mutathatók fel. Egy ilyen múzeumban valóban nem lenne keresnivalója „tengeren túlról holmi darabos mutatóványok”-nak. Noha *expressis verbis* nem jelenik meg az írásban, de a szerző mondanivalójában nagyon is benne rejlik egy további alapkérdés: kinek szól, és milyen célokat szolgál egy nemzeti múzeum. A külföldi közönség számára kívánja felmutatni nemzeti értékeinket vagy a hazai közvéleményt akarja megismertetni a világgal? Szolgálhatja netalán e két célt egyszerre vagy ne is tűzzünk ilyen célokat elébe? A névtelen szerző nem hagy kétséget álláspontja felől.

Noha a cikk szerzője névtelenségbe burkolózik,⁷⁸⁵ A *Hon* 1869. decemberi 14-ei számában azonos című és azonos szövegű cikk látott napvilágot. Mindössze annyiban különbözött az előbbtől, hogy szerzője szignálta, ekképpen: Rómer Flóris (1869a: 286–287). Ennek ismeretében nem kerülhetjük meg a kérdést: miképpen értelmezzük azt a levelet, amelyet két évvel korábban, indulása előtt alig néhány nappal intézett barátjához Rómer. Ebben azt sorolta fel, hogy mi mindent szeretne látni Kelet-Ázsiából hazahozott gyűjteményében: „...nem képeket, nem szobrokat, nem régi templomokat kérek én, mint a megtestesült szépséget, [Henszlmann] Imre barátunk, hanem ha az ős-emberek szerszámaihoz, edényeihez, szöveteihez, egyszerű kő- vagy fafegyvereihez hasonlókat találsz, milyenek Parisban⁷⁸⁶ nagy számmal voltak kiállítva, s mikre eddig sem Duka,

⁷⁸⁵ A vitriolos tollú szerzőben Sinkó Katalin (2009: 40) Ipolyi Arnoldot vélte felfedezni.

⁷⁸⁶ Mint emlékezhettünk, az 1867-es párizsi világkiállításon Rómer Flóris rendezte a Nemzeti Múzeum

muzeumunknak ezen nagylelkű pártolója, sem keleti utazóink közül egyik sem figyelt, mik nemcsak ethnographiai, hanem anthropologiai és régészeti szempontból is fölötte érdekesek, kérlek vedd meg, és küld el. Az egyszerű durva vonásokkal czifrázott durung vagy fahasábnyi paizs, a hegyesített vagy fakampóval ellátott pózna, a lándzsa kezdetleges őse, a durva cserépedények, vagy agyaggyöngyök, a fogakból és csigákból álló nyaklánczok és karpereczek, sokba nem kerülhetnek, és *mindannyi kincsül fog muzeumunknak szolgálni*. Szóval nincs tárgy, bármily csekélynek lássék, bármily értéktelen legyen anyaga, mivel régészetünknek fölötte fontos szolgálatot ne tehetnél [...] Meglehet, hogy mint ilyen lom- és szemétygyűjtőt társaid, kik csecse-becse után járnak, ki is fognak gúnyolni, azzal ne törődjél, hiszen mint bogarász és kagylószedő már ki kellett állnod e tűzpróbát! Nevessenek, csak adjanak pénzt reá — majd megköszöni ezt a nálunk haladottabb utókor! *Csak akkor lesz őskorszaki gyűjteményünknek értelme, ha e tárgyakat hasonlításul melléjük állíthatjuk*. A párisi muzeumok mint összevásárolták e tárgyakat; egyes durung vagy pózna, vagy kődarabért az 50—100—150 francot sem sajnálván. Te olcsóbban fogod ezeket a helyszínén megvenni !”⁷⁸⁷ Hasonló szellemben fogalmazott még jó egy évvel későbbi jelentésében is, amikor „...Xántus János által a keleti expeditio folyama és önálló, lelkes és önfeláldozó működése által ritka tapintattal és ügyszeretettel szerzett állattani és *műipari* tárgyak”-ról írt.⁷⁸⁸

Vajon mi változott meg Rómer gondolkodásában két év alatt? Az a Rómer, aki a párizsi világkiállításon látottak alapján hitet tesz a tudomány egyetemessége mellett és tisztán látja, hogy a hazai őskori leletek a világ más részein még használatban levő tárgyak ismeretében válnak értelmezhetővé, és minden lenézés ellenére ilyenek beszerzésére biztatja barátját, amint ez megtörténik, a legélesebben támadja érte. Alighanem azok a „gyűjtemények és becses tárgyak” indíthatták Rómert bírálatának megfogalmazására, amelyek épp a szóban forgó években „vándoroltak” külföldre, s amelyeket „a sibyllai könyvek módjára az utókor lesz kénytelen busás százalékon visszavásárolni”. A Magyarország természeti értékeinek feltárása és műemlékeinek megóvása érdekében évek óta az országot járó Rómer pontosan érzékelt a hazai régészeti leletek éppen azokban az években felgyorsuló külföldre áramlását, s ezt különösen nehezebbé esett tudomásul vennie azt követően, hogy elfoglalta a múzeum Régiségtárának vezetői posztját. Ebbéli

tárgyaiból összeállított magyar kiállítást.

⁷⁸⁷ Rómer Flóris levele Xántusnak. Pest, 1868. december 25-én. *Archaeologiai Értesítő* 1868–1869 I(6): 115–116. Kiemelés Gy. J.

⁷⁸⁸ Jelentés a magyar nemzeti múzeumnak 1869-dik év utolsó negyedében történt szaporodásáról, tárgyaitak használatáról és mozgalmairól. 1870. február 12. *Budapesti Közlöny* 1870. március 9. 55: 927–928. Kiemelés Gy.J.

pozíciójában aligha lehetett számára nagyobb kihívás, mint ezeknek az értékeknek megmentése, és az ehhez szükséges anyagi források mozgósítása.

Egészen más, Eötvös és Pulszky álláspontjával egybevágó szempontot helyezett előtérbe a *Fővárosi Lapok* hasábjain május 20-án a Xántus-gyűjtemény bemutatása kapcsán megjelent tudósítás szerzője: „Nálunk eddig senki sem gondolt néprajzi gyűjtemény létrehozására, s ha a kelet ázsiai expedíció alkalmával nincs magyar kormányunk (s abban egy Eötvös báró), s ha ezenkívül nincs Xántusunk, akkor bizonyára még maig is Berlinbe vagy Münchenbe kellene utaznunk, hogy Kelet-Ázsia műtárgyait megismerhessük.”⁷⁸⁹

Eötvös Józsefnek az 1870. évi költségvetési vitában kifejtett, az I.2.6.1. fejezetben már felidézett elképzelései tehát megvalósulni látszottak. Sajnos már nélküle. Alig három hónappal Xántus hazaérkezését követően, 1871. február 2-án elhunyt. Biztosak lehetünk benne, ha életművét folytatni tudta volna, a Xántus gyűjteményéből létrejövő Néprajzi Osztály sorsa is másképpen alakul.

VI.2. A GYŰJTEMÉNY

Ha visszatekintünk arra az utasítására, amelyet Xántus elindulása előtt kapott Eötvöstől, akkor nyugodtan kijelenthetjük, híven teljesítette a kultuszminiszter megbízását. Hazaküldött gyűjteményében egyaránt jelen voltak „természetrajzi, népisme- és könyvészeti” tárgyak, alkotások, de jelentős számban szerepelt benne numizmatikai anyag, különböző helyeken vásárolt fényképfelvételek, sőt fizikai antropológiai maradványok és élő állatok is, részint a schönbrunni Menagerie, részint a pesti Állatkert számára.

A gyűjtemény pontos nagysága és összetétele százötven év távlatából az egymásnak ellentmondó adatok, az egykorú dokumentumok hiányos volta, a múzeumközi át- és visszaadások, az egyes természetrajzi gyűjtemények pusztulása és a kutatás részlegessége miatt nem állapítható meg teljes pontossággal, ám ahhoz, hogy a maga egészében és egyes részleteit tekintve értékelni tudjuk, az adott körülmények mellett is szükséges számba venni. Már csak azért is, mert mindent egybevetve, azaz Xántus természettudományos, könyvészeti és éremtani gyűjteményét is figyelembe véve, ez tekinthető a legnagyobb és legjelentősebb, magyar gyűjtő által felhalmozott „egzotikus” gyűjteménynek.⁷⁹⁰

⁷⁸⁹ Xántus néprajzi gyűjteménye (A múzeumban). Szerző nélkül. *Fővárosi Lapok* 1871. május 20., 8(116): 514–515.

⁷⁹⁰ Méretét és részben összetételét tekintve talán csak Bíró Lajos néprajzi és természettudományos gyűjteménye fogható hozzá, de azt is hozzá kell tennünk, hogy az már egy teljesen más elveket, gyűjtési módszereket valló korszak terméke.

A gyűjtemény legkorábbi, alapidokumentuma Xántus sokat emlegetett gyűjtőlistája.⁷⁹¹ Ennek a Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményében található, úgynevezett 56 ívből álló példánya 3608 tételt tartalmaz, ám a borneói gyűjteményénél vége szakad, ugyanakkor mind Xántus egyik utolsó, Szingapúrból 1870. szeptember 24-én küldött leveléből, mind a Természetiek Tárának átvételi bizonylatából tudjuk, hogy a lista összesen 70 ívből állt és 4449 tételt tartalmazott (94. ábra).⁷⁹² A felsorolt tételekből, amelyek állhattak egyetlen tárgyból, de akár sok száz rovarból is, az objektumok számára nem tudunk következtetni. Az egyes ívekre Xántus nagyjából a megszerzés sorrendjében vezette fel a gyűjtött természetrajzi objektumokat, népisme tárgyakat, numizmatikai darabokat, s ez gyakran segítséget nyújt a tárgyak és a gyűjtési helyek azonosításában, például olyan esetekben, mint Szingapúr, ahol kereskedelmi központ lévén, igen sok sziámi kokinkínai, kínai stb. tárgyat szerzett be, s így ezek elválaszthatók a ténylegesen Sziámban, Kokinkínában vagy Kínában gyűjtött tárgytól, mint ahogy segít Xántus úgynevezett második kínai gyűjteményének azonosításában is. Ezen túlmenően a gyűjtőlista gyakran további, máshol nem rögzített információkat (például az adományozó személye) is tartalmaz.

A teljes gyűjtemény nagyságára és összetételére vonatkozó legkorábbi listák 1871 tavaszán készültek. Xántus május 15-én az Akadémia III. osztályának ülésén számolt be az expedícióról és beszerzett gyűjteményeiről. Tájékoztatása szerint ezek összesen 155 644 objektumot tettek ki, amiből a zoológiai példányok száma 86 050, a botanikai példányoké pedig 65 000 volt. Ehhez járult 428 ásvány és kővület, 976 érme és pénz, 500 könyv és kézirat, valamint 2690 népisme tárgy. Beszámolója végén Xántus tájékoztatta az Akadémia képviselőit, hogy a „...népisme gyűjtemény már fel van állítva és sorozva...”, végül átnyújtott egy példányt a már kinyomatott vezetőlől (XÁNTUS 1871b). A vezető (XÁNTUS 1871a) Függelékében ugyanez az összesítés szerepel Frivaldszky János, a természeti osztálya őrének „hivatalos összeírása”-ként, azzal a különbséggel, hogy maga a vezető 2533 népisme tárgyat sorol fel, benne 298 tételyi numizmatikai, könyvészeti anyaggal, illetve egyéb dokumentummal. Közel azonos szám, 155 870 hangzott el P. Szathmáry Károly felszólalásában a képviselőház 1872. január 15-ei ülésén,⁷⁹³ míg maga Xántus, igaz,

⁷⁹¹ *Jegyzéke a kelet-ázsiai küldetésen gyűjtött 's készpénzen vett természetisme/népisme tárgyakra.* MTM TGY II-4-19 XJ-2/1.

⁷⁹² MTM TGY II-4-19, Vallás és közoktatás magyar kir. Minister 24.791. és 1846. sz.ú leirata, illetve NM EA 30 925. Keletázsiai Expedíció Levelezés. Ezen túlmenően hiányzik a 3. (111–176. tétel) és a 40. (2521–2584. tétel) ív is, továbbá Xántus hibája folytán nem tartozik tárgy, noha a listában számként szerepel, a 330–339. tételhez. Így ez a gyűjtőlistája összesen 4439 tételt tartalmazott.

⁷⁹³ *Képviselőházi napló*, 1869. XX. kötet. 1871. december 21–1872. január 23. 1869-420 (1869-XX-220)

csaknem két évtized távlatából, 155 544 gyűjtött tárgyról tett említést.⁷⁹⁴ Xántus életrajzírója, Sándor István összesen 200 ládában hazaküldött 165 444 objektumról ír (SÁNDOR 1970: 310).⁷⁹⁵ A Xántus egy évtizeddel későbbi művében szerepelő 206 566 összesített értéket, ami 113 366 zoológiai, 85 000 botanikai, 1500 ásványtani, 1000 numizmatikai, 1700 könyvészeti és 4000 háziipari objektumból állt össze, a források nem támasztják alá (XÁNTUS 1879: 50).

Megnevezés	Xántus 1871b	Xántus 1871a	MTM TGy	Xántus 1879	Pulszky 1888
Emlős	171	171	120	560	171
Csontváz és koponya	56	56	9	156	56
Madár	771	771	740	2000	771
Madárfészek és tojás	220	220	220	300	220
Gyík-, kígyó- és teknős	1362	1 362	1361	2500	1362
Béka				1 700	
Hal ⁷⁹⁶	4524	4524	4500	5000	4524
Rovar	53 748	53 748	53 000	73 000	53 748
Rovarfészek	17	17			17
Rákféle	3868	3868		4000	3868
Pókféle	4100	4100		4000	4100
Csiga és kagyló	16 500	16 500		18 000	16 500
Pankány, Héjansz és Soklábú			7960		
Tüskebőrű és Féreg			413		
Puhány			16 400		
Korall	300	300	215	400	300
Sugárállat és féregféle	413	413		1 750	413
Növény	65 000	65 000		85 000	65 000
Ásvány, kövület	428	428		1 500	428
Érem, pénz	976	976		1 000	976
Könyv, kézirat	500	500		1 700	500
Ethnographiai tárgy	2690	2533		4000	2533
Összesen	155 644	155 487	84 938	206 566	155 487⁷⁹⁷

95. ábra Xántus kelet-ázsiai gyűjteményének összetétele a különböző források alapján

1872. január 15.

⁷⁹⁴ NMI 2/1888, 1888. január 27. Xántus jelentése a muzeumi bizottsághoz a Néprajzi Tárról.

⁷⁹⁵ A forrás megjelölése nélküli, Xántusénál 10 100-zal magasabb szám talán elírás lehet.

⁷⁹⁶ A Xántus által Ázsiában gyűjtött halak számát KÁROLI (1881) 3550-re tette.

⁷⁹⁷ Az eredetiben helytelenül összeadva 155 587 összérték szerepel.

A gyűjtemény zoológiai részéről készült egy dátum nélküli, de valószínűleg 1872 tavaszán született összefoglalás, mely szerint az idesorolható gyűjtemények összesen 84 938 példányra rúgnak.⁷⁹⁸ Ez ugyancsak azt támasztja alá, hogy az első összesítések állhatnak a legközelebb a valósághoz. Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy a Xántus által beszerzett zoológiai anyagban, azt is figyelembe véve, hogy ez az osztály a legnépesebb az állatvilágban, felülreprezentáltak a rovarok, illetve a tengeri állatok. Ez részben abból adódott, hogy útja nagyobbik részében Xántusnak elsősorban a kikötőkben volt módja gyűjteni, amikor pedig szárazföldön tartózkodott, akkor többnyire úton volt, s így csak a legkönnyebben megszerezhető állatfajokat tudta begyűjteni. Emellett arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy minden erőfeszítés dacára nem sikerült elérnie, hogy preparátort vihessen magával, ami – ahogy többször is panaszkodott rá – erősen korlátozta a gyűjtésre fordítható idejét, s a helyiekkel csak a könnyebben beszerezhető fajokat tudta gyűjteni, sikertelensége miatt még Borneón felfogadott vadászát is el kellett küldenie (XÁNTUS 1870e: 533).

Természettudományos gyűjteményének összeállításánál a minőségi kritériumok mellett, legalábbis leveleinek tanúsága szerint, mennyiségi szempontok is vezérelték Xántust. Amerikai gyűjteményeihez hasonlóan ugyanis a duplumokat egyfelől az otthoni iskoláknak,⁷⁹⁹ másfelől múzeumközi cserére szánta, ezzel is fejlesztési lehetőséget kínálva a Nemzeti Múzeum számára. Egyik Pulszkyhoz írott levelében egyenesen azt kérte, hogy a múzeum igazgatója érje el az országgyűlésnél annak a törvénynek a megváltoztatását, amely tiltotta múzeumi tárgyak eladását vagy cseréjét. A maga részéről ezt a fejlődés akadályának tekintette, hiszen – mint nyilván amerikai tapasztalatai alapján írta – mindenki cserél, és ha az ő állattani gyűjteményéből a többes példányokat elcserélhetik, akkor a világ minden részéből kaphatnak csereanyagot, ellenkező esetben viszont nem tudnak mit kezdeni olyan rovarokkal vagy hullókkal, amelyekből 20, 50, 100 esetleg több példányt gyűjtött.⁸⁰⁰

⁷⁹⁸ MTM TGy II-4-19. *A m.n. muzeum állattárába 1867–1872. év márczius hó végéig begyűlt szerzemények táblázati kimutatása. Xántus János által a keletázsiai expedíció alkalmával szerzett állattani tárgyak kimutatása.*

⁷⁹⁹ Xántus levele Pulszkyknak, Sarawak, 1870. április 20. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁸⁰⁰ Xántus levele Pulszkyknak, Sarawak, 1870. március 16. OSzK Levelestár Fond VIII/1177. Ez a ma már legalábbis fenntartásokat kiváltó eljárás a múzeumi gyűjtemények expanzív, felhalmozó korszakában teljesen bevett gyakorlat volt nemcsak a természetrajzi, hanem a néprajzi és régészeti gyűjtemények esetében is. Más, nyugati múzeumokhoz hasonlóan a Néprajzi Osztály már legalább 1897-ben létrehozott egy duplumgyűjteményt cserék céljára. 1913-ban új-guineai és új-zélandi duplumokat adott át az osztály a Nemzeti Múzeum Régiség-tárának (NMI 103/1913, 1913. október 13.).

Amint a legkorábbi statisztikák kapcsán láttuk, Xántus természetrajzi gyűjteményének másik, az egész gyűjtemény nagyságát alapvetően befolyásoló része a botanikai gyűjtemény volt, amit 65 000 darabban határozták meg. Ebből 50 000 példányt képviselt a Friedrich korvett orvosának hagyatékából megvásárolt herbárium. Mivel a botanikai kollekciók növényrendszertan szerinti beosztásban kerültek be a Nemzeti Múzeum Növénytárába, így ez a gyűjtemény is szétszóródott, nagysága jelenleg nem állapítható meg, a Növénytár irattára nem tartalmaz erre vonatkozó adatot.⁸⁰¹ Ezen túlmenően Xántus Borneóig meglévő gyűjtőlistája mindössze 24, a botanika körébe sorolható tételt tartalmaz, beleértve a fűszereket is, s mennyiségük két eset kivételével kötegben, csomóban vagy éppen üvegben van meghatározva, így nem tudjuk, hogy darabszámuk elérte-e a hiányzó 15 000-t.

Legkönnyebb és legbiztosabb helyzetben Xántus numizmatikai gyűjteményét illetően vagyunk. Mint láttuk, az első statisztikákban 976 érme és pénz szerepel. 1871-es kiállításának vezetőjében 110 tételnyi pénz található, közöttük középkori, sőt ókori példányok is Kínából, de olyan korabeli darabok is, mint a Sziámban gyűjtött kauricsiga pénzek. Legváltozatosabb jávai gyűjteménye, amelyben a szigeten a korábbi évszázadokban és Xántus korában hatalmon levő helyi uralkodók pénzei mellett holland és a Holland Kelet-indiai Társaság érméi is megtalálhatók. A Néprajzi Osztályból az Éremtárba átkerült gyűjteményből végül 1078 darabot leltároztak be.

Xántus könyvészeti gyűjteményét illetően meglehetősen sötétben tapogatózunk. A tárgyakat tartalmazó gyűjtőlista mellett Xántus vezetett egy másikat is, amelyen a beszerzett könyveket sorolta fel,⁸⁰² a 104 tételes lista első 69 tétele azonban hiányzik, így csak az utolsó 35 könyv címét és származási helyét (két kínai kivételével valamennyi japán) ismerjük. A hazaérkezését követően született összesítésekben 500 darab szerepel, de azt nem tudjuk, hogy a kettő miként viszonyul egymáshoz. A Néprajzi Múzeumba került gyűjteménye 69 könyvként meghatározható objektumot tartalmazott, az Iparművészeti Múzeumba került gyűjteményrész pedig mindössze kettőt. A többi könyv sorsa nem ismert.⁸⁰³ Xántus hagyatékában Jankó János 30 kötetre rúgó japán és kínai könyvet és

⁸⁰¹ Pifko Dániel (MTM Növénytár) írásos közlése. 2020. március 25.

⁸⁰² *Jegyzéke a keletázsiai kiküldetésen szerzett könyvek, kéziratok 's egyéb irodalmi termékeknek.* MTM TGY II-4-19 XJ-2/1.

⁸⁰³ Az OSzK, az Egyetemi Könyvtár és az MTA Könyvtára nem tart nyilván Xántustól bekerült keleti könyvgyűjteményt. A győri Rómer Flóris Történeti és Művészeti Múzeumban és a Székely Nemzeti Könyvtárban található egy-egy könyv minden bizonnyal Xántus magánadományaként kerülhetett oda.

térképet talált, melyeket a múzeum megvásárolt,⁸⁰⁴ sorsuk azonban jelenleg nem nyomon követhető.

A bennünket elsősorban érdeklő népismeai gyűjtemény nagyságáról a legkorábban publikált két adat (XÁNTUS 1871b: 2690 tárgy, illetve XÁNTUS 1871a: 2533 tétel), mint láttuk, eltérést mutat. Ennek magyarázatául Xántus azon, vezetőjéhez fűzött megjegyzése szolgálhat, mely szerint a „Khinában másodszor gyűjtött tárgyak, melyek a felállított gyűjtemény kiegészítő részei, még uton vannak...” Ez tehát még nem kerülhetett be a kiállított anyagába, s így az azt leíró vezetőbe sem, ugyanakkor akadémiai beszámolójában Xántus számolhatott vele. Amennyiben második kínai gyűjteményén Xántus azokat a tárgyakat értette, amelyeket Japán elhagyása és Szingapúrba való visszatérése között Makaóban, Hongkongban és Kantonban gyűjtött, akkor csaknem pontosan megkapjuk a különbséget, ugyanis gyűjtőlistáján 154 onnan származó tétel szerepel.⁸⁰⁵ Ezzel azonban még nem tudjuk megállapítani a népismeai tárgyak számát, mivel Xántus kiállításában és vezetőjében szerepeltek numizmatikai, könyvészeti tételek, valamint nyomatok és egyéb dokumentumok is, összesen 298 tétel. Amennyiben ezt levonjuk a Xántus által közölt 2690-es számból, akkor 2392 népismeai tárgyat kapunk.

A helyzet azonban ennél bonyolultabb. 1873-ban, az Iparművészeti Múzeum megalakulásakor ugyanis arra utasították Xántust, hogy népismeai gyűjteményéből adja át a „műipari beccsel” bíró tárgyakat. Az általa elkészített lista 516 tételt tartalmazott, ami összesen 1230 tárgynak felelt meg.⁸⁰⁶ A listán szereplő tárgyak azonban nem jelennek meg teljes egészében az Iparművészeti Múzeum leltárkönyvében, ott a Néprajzi Osztálytól átvett tárgyak 572 leltári számot kaptak, és ha azokat tárgyakra bontjuk, akkor 687 darabot kapunk. Azaz a Xántus átadási listáján szereplő tárgyaknak csak egy része került át 1874-ben az Iparművészeti Múzeumba. Ugyanakkor a Nemzeti Múzeum 1879-ben nagy mennyiségű, 2550 tételből álló tárgyat adott letétbe ugyancsak az Iparművészeti Múzeumba. Ezek javarészt a Régiségtárból származtak, de volt köztük 383 olyan tárgy is, ami Xántus kelet-ázsiai gyűjtéséből származott.⁸⁰⁷ Ebből kiindulva az Iparművészeti Múzeumba 1874–1879-ben összesen 1070 Xántus-tárgy kerülhetett át.

⁸⁰⁴ NMI 9/895 Felterjesztés a Xántus-hagyaték könyvtárának megvételére nézve, 1895. január 22. Miniszteri leirat Xántus-hagyat. (könyvtár) tárgyában.

⁸⁰⁵ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 2290–2292., 2294–2299., 2302., 2308–2314., 2317–2345., 2348–2355., 2358–2359., 2362–2433., 2436–2440., 2451–2466., 2468–2474. tétel.

⁸⁰⁶ NMI 1/1874. *Az iparművészeti múzeumnak átadott tárgyak jegyzéke*, 1874. március 18.

⁸⁰⁷ *Jegyzéke azon tárgyaknak melyek a Magyar Nemzeti Múzeumból letét formájában az országos magyar iparművészeti gyűjteményeiben vannak*; Nemzeti Múzeum Adattára 271/1879. Ezek valószínűleg azok a tárgyak lehetnek, amelyeket a Régiségtár 1873. június 11-én pontosan nem ismert körülmények között Xántus gyűjteményéből vett át. *A magy. nemz. múzeum régiségoztályának jegyzőkönyve 1873 Május 10ikétől 1876-ik*

Az átadást követően Xántus újrendezte gyűjteményét, és új, 2258 tételt tartalmazó *Vezetőt* készített hozzá (XÁNTUS 1874b). Ez tartalmazta saját gyűjteményéből ez alkalommal a múzeumnak ajándékozott 182,⁸⁰⁸ illetve letétbe helyezett 45 tárgyat⁸⁰⁹ és néhány más személytől, már korábban a Nemzeti Múzeumba került Európán kívüli gyűjteményt. Ezeket, valamint a Xántus által ugyancsak kiállított könyveket, nyomtatokat, térképeket, festményeket, rajzokat, kéziratokat és egyéb dokumentumokat leszámítva a kiállításban és arról készült *Vezető*ben 1513 „államköltségen beszerzett” kelet-ázsiai népismereti tárgy szerepelt.⁸¹⁰ Mindezek alapján Xántus állam számára összeállított népismereti gyűjteményét 2573 darabra tehetjük. Ehhez jönnek a saját gyűjteményéből az Ethnographiai Osztálynak ajándékozott, illetve letétbe helyezett, valamint a hagyatékából 1897-ben bekerült tárgyak.⁸¹¹ Mindent egybevetve, Xántus ázsiai népismereti gyűjteménye jelen ismereteink szerint meghaladta a 2830 darabot.

Amennyiben a tárgyak származási hely szerinti eloszlását vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy több mint egyharmadukat (37%) Kínában gyűjtötte, ami részben azzal magyarázható, hogy hosszú időt, csaknem négy hónapot töltött ott (június 2.–szeptember eleje és november 14.–december 14/15.), és két alkalommal is gyűjtött. Kínai gyűjteményének nagyságban az is jelentős szerepet játszott, hogy nem darabonként kellett összeszednie, hanem mennyiségi korlát nélkül vásárolhatott erre szakosodott boltokban és műhelyekben. Ugyanezzel magyarázhatjuk azt is, hogy a második legtöbb tárgyat (az összes tárgy közel egynegyedét) Japánban szerezte. Közel 10 százalékot gyűjtött Sziámban, és ami meglepő, közel felannyi kokinkínai tárgyat, ami azért figyelemre méltó, mert ott gyűjtött tárgyai odavesztek, s csak a Szingapúrban pótlólag beszerzett kokinkínai gyűjteménye érkezett haza. 2,5–4% között mozog a ceyloni, molukkai, maláj-szigetvilágbeli, szumátrai és jávai tárgyak aránya. Ezekhez képest lényegesen több, csaknem 8% a borneói tárgyak aránya, ami egyfelől a hosszú ott tartózkodással (4 hónap) és a gyűjtési körülményekkel magyarázható: a dajak falvak valódi néprajzi gyűjtésre kínáltak lehetőséget.

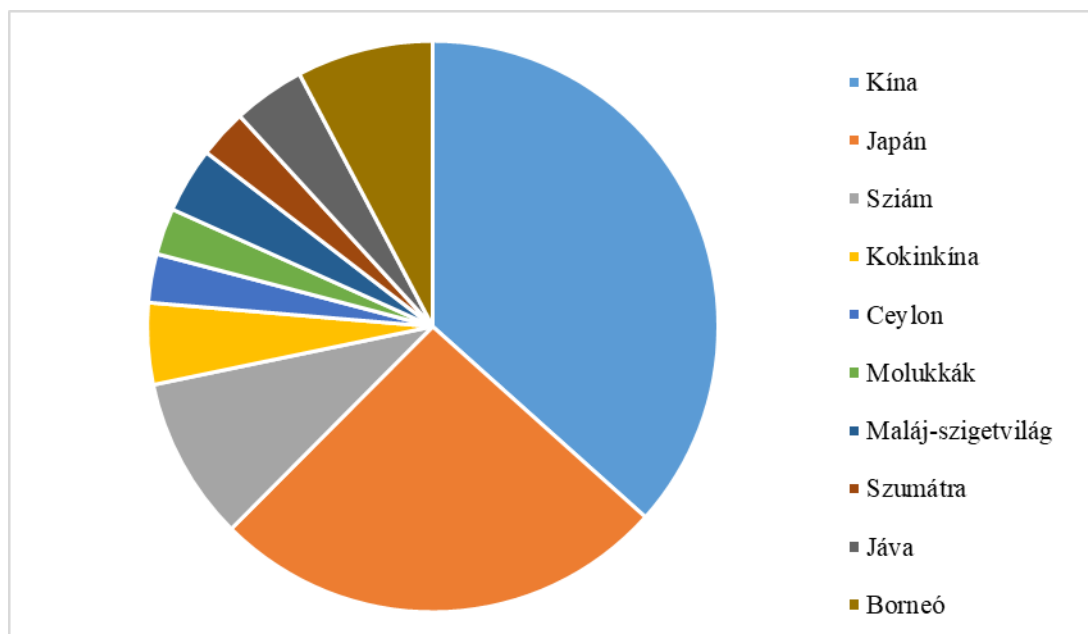
év végéig.

⁸⁰⁸ NM Tksz. 3/1874.

⁸⁰⁹ NM Tksz. 4/1874

⁸¹⁰ NM Tksz. 2/1874.

⁸¹¹ NM Tksz. 200/1897, Ltsz. 13 272–13 303. A Xántus-örökösöktől 1916-ban Hopp Ferenc által megvásárolt tárgyak pontos számát nem ismerjük.

96. ábra Xántus kelet-ázsiai gyűjteményének területi megoszlása

Az e dolgozat alapját képező kutatás egyik fontos célja annak tisztázása volt, hogy az Eötvös által egyetlen szóban összefoglalt „népisme” gyűjtés mögött milyen szándékok húzódtak meg. Milyen gyűjtemény és/vagy múzeum létrehozása lebegett Eötvös és a magyar múzeumügyet akkoriban irányító szakemberek szeme előtt, és Xántus mennyiben felelt meg ezeknek a várakozásoknak? Erre a kérdésre akkor tudunk választ adni, ha megpróbáljuk úgy csoportosítani a Xántus által gyűjtött „népisme” tárgyakat, hogy melyek sorolhatók a néprajz és melyek az iparművészet, illetve az ipari termékek körébe. Számítalan tárgy esetében ez természetesen szinte csak önkényesen dönthető el, hiszen a készítés és a használat szempontjából ugyanazt a tárgyat gyakran különböző csoportba sorolhatnánk. Mindössze két nagyon eltérő példával megvilágítva a problémát: hova soroljunk egy borneói dajak faluban gyűjtött bronzékszert vagy egy japán írókészletet? Könnyebb helyzetben vagyunk azon tárgyak esetében, amelyeket Xántus gyárakban, sorozatban vásárolt, és gyakran ő maga is „musta”-ként határozott meg (például selyem-, papír- vagy porcelánminta). További nehézséget okoz a tárgyak adatolatlansága, ami nem meglepő, ha tudjuk, hogy Xántus mennyit vásárolt boltokban és műhelyekben, s így semmit sem tudhatunk a tárgyak használatáról, társadalmi kontextusáról. Így aztán igen nehéz feladat elé állít bennünket az olyan tárgyak besorolása, mint a Xántus gyűjtőlistáján ekképpen szereplő tárgy: „Buddha bambuszból, amint gyermekeivel játszik”.

Ha mégis vállalkozunk arra, hogy az említett három szempont szerint próbáljuk meg besorolni Xántus „népisme” gyűjteményét, akkor azt mondhatjuk, hogy a tárgyak fele

kategorizálható néprajziként, míg a másik fele csaknem egyenlő arányban iparművészeti/„műipari” tárgyak, illetve termékminták körébe sorolható. Azaz a tárgyak fele tekinthető olyannak, ami az Eötvös-féle szándékot tárgyakra lefordító Xántus választása szerint a hazai iparfejlesztés számára szolgálhat útmutatásként, míg a másik fele elsősorban távoli népek életmódjának bemutatására alkalmas. Ez a felosztás és a gyűjtemény későbbi szétválasztása néprajzi és iparművészeti „múzeumra”, azt jelzi, hogy a szándék és a megvalósítás kezdettől fogva kettős volt.

Ezek az arányok értelemszerűen nagyon eltérők voltak az egyes gyűjtési régiókban. Japánban és Kínában csaknem azonos, kétharmados arányban van képviselve az iparművészet/„műipar” és a termékminta, az utóbbiak csaknem 40 százalékos arányban. Sziám és Kokinkína esetében az arány fordított, a gyűjtemény csaknem háromnegyede a néprajz körébe sorolható, míg a többi területen (Ceylon, maláj szigetvilág, Molukkák) a néprajz aránya közel 90%.

A kor szokásainak megfelelően, útja során Xántus fizikai antropológiai maradványokat is szerzett be. A Saigonban egy francia mérnöktől ajándékképpen kapott női koponya kokinkínai gyűjteményével együtt elsüllyedt, a Borneóból származó két dajak trófeafej jelenleg is megtalálható a Néprajzi Múzeum Indonézia-gyűjteményében,⁸¹² a hazaindulása előtt Szingapúrban vásárolt koponyák sorsa nem ismert. Fizikai antropológiai maradványok tehát kerültek be a gyűjteménybe, de azon túlmenően, hogy ilyen emlékek beszerzése egy ilyesfajta expedíció során nyilván különösen nehezen kivitelezhető volt, nem is szerepelt Xántus céljai között, mint ahogy nem végzett fizikai antropológiai méréseket sem (ellentétben a Novara-expedíció külön erre a célra alkalmazott szakemberével), és lényegében ugyanezt mondhatjuk el a régészeti, történeti emlékek kapcsán. Amikor az alkalom elé sodorta, Xántus beszerzett ilyen darabokat (lásd a Borobudurból ajándékba kapott tárgyakat), és gyűjteményében jócskán szerepelnek például ceyloni vagy kínai történeti emlékek, de gyűjtésük célja nem egy történeti folyamat bizonyos szakaszának bemutatása, hanem a kézművesség/iparművészet magas színvonalának demonstrálása volt. De tegyük mindehhez hozzá, az etnológia tudományának és intézményeinek magyarországi megszületése előtt nem lenne igazságos ilyet számonkérni.

A fényképek jelentőségét Xántus már Amerikában felismerte (lásd a Szent Lukács-fokról szóló fejezetet), de Kelet-Ázsiába sem volt módja ilyen felszerelést magával vinni. Ugyanakkor a kelet-ázsiai expedíció rendelkezett hivatásos fotóssal, és a Wilhelm Burger

⁸¹² MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 949. tétel, illetve NM, Ltsz. 1529–1530.

által készített albumokból több példány is a Nemzeti Múzeumba kerülhetett. A kereskedelmi minisztérium ajándékként 100 felvételt kapott a kézműtani gyűjtemény, amelyek 1885-ben átkerültek egy közelebről meg nem nevezett osztályra.⁸¹³ Xántus első, a vezetőjével mindenben azonos leltárkönyve végére odaillesztette Burger két fényképalbumát, amelyek azután átkerültek a Néprajzi Múzeum Fotótárának leltárkönyvébe.⁸¹⁴ Ettől függetlenül útja során Xántus vásárolt is fényképeket. Gyűjtőlistája szerint Saigonban szerzett 14 darab, az angkori romokat, majd Japánban ugyancsak műemlékeket ábrázoló nyolc fényképet.⁸¹⁵ Valamennyi esetben figyelemre méltó, hogy áruk messze meghaladta az átlagos tárgyakét, hat japán fényképért annyit fizetett, mint egy bronz hajóágyúért Sarawakban.

Xántus már útközben küldött haza fényképeket. A *Fővárosi Lapok* hat Szingapúrból érkezett fotóról számolt be, amelyeknek a szerkesztő olyan jelentőséget tulajdonított, hogy leközlésük nélkül leírást adott mindegyikről.⁸¹⁶ Néhány hónappal később, az expedícióból történt kiválását követően már a *Hazánk s a külföld* számára küldött tudósítáához mellékelte Xántus öt szingapúri és makaói fotót.⁸¹⁷ Az említett két album mellett több részletben összesen 337 fénykép került Néprajzi Múzeum Fotótárába Xántus neve alatt, ezek közel felét Wilhelm Burger készítette, többségük Sanghajban és Jokohamában eladásra kínált műtárgyakat ábrázol. A többi 168 felvétel azt a 152, „vizit alaku”, Ceylonban, Kínában, Japánban és a hátsó-indiai szigetvilágban beszerezett, illetve 16 nagy alakú „japani” fényképet jelenti, amelyeket a tárgygyűjteményénél 7000-rel magasabb leltári száma alapján Xántus nem adott át a múzeumnak, és csak a hagyatékából kerültek elő, majd a múzeum gyűjteményébe.⁸¹⁸ Ezek között 33 olyan, kézzel színezett albumin felvétel található, amelyeket Felice Beato készített Jokohamában 1863 és 1869 között, továbbá tíz 1857–1869-ből való, ugyanilyen technikával készült kép a jávai Woodbury & Page műteremből.⁸¹⁹

⁸¹³ Magyar Nemzeti Múzeum Természetiek tárának gerinctelen állatok és kézműtani osztályának leltárkönyve. 1871. január 14. A Néprajzi Osztály naplójában ugyanakkor 1885. április 19-i keltezéssel szerepel egy bejegyzés, miszerint „Az ázsiai fényképalbumok áttétettek az osztályra”. Xántus egykorú, gyűjteményeit összesítő statisztikaiban fotók külön nem szerepelnek annak dacára, hogy összességében több száz felvételtől van szó. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a fotók később kerültek az osztályra, és eredetileg csak kis részük képezte a gyűjtemény részét.

⁸¹⁴ A M. Nemz. Múzeum Ethnogr. osztály Leltár 1. NM EA. 2534–2535. tétel. A Néprajzi Osztály leltárkönyvébe 2259–2260 szám alatt kerültek át (Tksz. 2), majd onnan a Fotótárba. F 937: Fényképalbum, Japán, F 938: Fényképalbum, K. Ázsia. A 20/1876 törzskönyvi tétel szerint a közös külügyminisztérium ajándékként két kelet-ázsiai fényképalbum érkezett (Ltsz. 2533–2534).

⁸¹⁵ MTM TGy II-4-19 XJ-2/1. 2356., 2434–2435. tétel.

⁸¹⁶ *Fővárosi Lapok* 1869. augusztus 29. 6(197): 787. Említésre érdemes, hogy a lap már akkor tudott Xántus kiválásáról az expedícióból, amikor még maga az érintett sem értesült Eötvös beleegyezéséről.

⁸¹⁷ Xántus levele Szokoly Vikornak, Hongkong, 1869. november 16. OSzK Levelestár.

⁸¹⁸ Tksz. 2, Ltsz. 8401–8568. Ezeket később a Néprajzi Múzeum gyakorlatának megfelelően fotóként vettek újra leltárba: Ltsz. F 567–734. NMI 9/895 Felterjesztés a Xántus-hagyaték könyvtárának megvételére nézve, 1895. január 22. Miniszteri leirat Xántus-hagyat. (könyvtár) tárgyában.

⁸¹⁹ Felice Beato (1832–1909) a fotózás úttörőjeként dokumentálta a krími háborút 1855–1857 között, majd

1905-ben „berendezés közben az n.m. „hagyaték”-ból” előkerült két „Xántus János gyűjtéséből” származó felvételt vettek leltárba,⁸²⁰ 1914-ben pedig ugyanehhez a törzskönyvi tételhez írták hozzá Wilhelm Burger azon 167 felvételét, amely a kelet-ázsiai expedíció számára Kínában és Japánban kiállított, eladásra kínált műtárgyakat ábrázolt.⁸²¹

Mindezeken túl Xántus élő állatokat is szerzett be Szingapúrban, részben a schönbrunni császári állatsereglet, részben a pesti Állatkert számára. Ezeket a Friedrich korvett szállította haza, nagy részük a hajón elpusztult vagy megszökött, mindössze két ázsiai galamb és egy arguszfácán érkezett meg.⁸²² A közgyűjtemények mellett Xántus a maga számára is gyűjtött főként Kínában és Japánban.⁸²³ Ezek egy részét gyűjteményének újrarendezésekor ajándékozta a múzeumnak vagy letétként bocsátotta rendelkezésre, egy másik része hagyatékából került a múzeumba,⁸²⁴ egy további részét Hopp Ferenc vásárolta meg egy 1916-os árverésen a Xántus örökösöktől.

Mindezek után érdemes egy pillantást vetnünk arra is, hogy mindez mekkora költséget jelentett a magyar állam számára. Mint láttuk a kelet-ázsiai expedícióra előirányzott kiadásokból 159 900 forintot terhelte a magyar felet, míg P. Szathmáry Károly 1870 márciusában a parlamentben 179 000 forintról tett említést. Nem tudjuk, hogy az eltérés a tervezetthez képest a ténylegesen az expedícióra fordított összeg különbségéből adódott, vagy már beleszámolta Xántus önálló gyűjtésének költségeit is. Mindenesetre a gyűjtésre fordított teljes kiadás 38 000 forintot tett ki, amiből 20 000 forint volt a gyűjtemények ára, 13 000 forint a szállítás és a biztosítás költsége, míg Xántus saját utazására és létfenntartása 5000 forintot költött.⁸²⁵ Ez az összeg önmagában természetesen keveset mond, ám ha összehasonlítjuk a nem sokkal később, Pulszky Ferenc kezdeményezése nyomán az országgyűlés által az 1873-as bécsi világkiállításon az alapítandó Iparművészeti Múzeum tárgybeszerzésére megszavazott 50 000 forinttal, akkor reálisabban tudjuk értékelni a Xántus gyűjteményére fordított kiadást.

Indiában és Kínában, 1863-tól 1884-ig pedig Japánban működött. Végül Koreában és haláláig Burmában dolgozott. Walter Bentley Woodbury és James Page 1856-ban érkezett Batáviába (Jakarta), 1860-ban egy másik műtermet is nyitottak Chirebonban. Saját felvételeik mellett más fotósok képeit is forgalmazták. A kelet-ázsiai expedícióból származó képek beazonosításáért Kardos Tatjánának tartozom köszönettel.

⁸²⁰ Tksz. 1063, Ltsz. 58133–58134, illetve F 6929–6930.

⁸²¹ Ltsz. 109 811–109 977, illetve F 14 922–15 088.

⁸²² *Fővárosi Lapok* 1871. január 31. 8(25): 119. HHStA OMeA Kt 880 rub. 75 ex 1870, Kt. 893. rub. 75 ex 1871.

⁸²³ Gyűjteményének listáját lásd NM EA 30 925. Keletázsiai Expeditio Levelezés.

⁸²⁴ NM Tksz. 3/1874, 4/1874, 200/1897. NMI 7/1890: Xántus egy Új-Hebridákról való fészűt ajándékoz a múzeumnak.

⁸²⁵ *A Hon* 1871. május 25. 9(120): reggeli kiadás.

Végezetül még egy viszonyítási pont: az osztrák közgyűjtemények gyarapodása a kelet-ázsiai expedícióból. A bécsi Természettudományi Múzeumba 20 000-nél több növény és több száz állatpreparátum (RIEDL-DORN 2001a: 149), valamint 66 néprajzi tárgy került, ugyancsak a bécsi közgyűjteményeket gyarapította 116 kötetnyi igen értékes könyv (JÓZSA 1966: 39), továbbá egy iparművészeti gyűjtemény, míg Wilhelm Burger fényképei az Österreichisches Nationalbibliothekba (Osztrák Nemzeti Könyvtár) kerültek. Figyelembe véve az osztrák és főképpen a magyar külkereskedelem későbbi teljesítményét a régióban (lásd például JÓZSA 1966) akkor aligha kétséges, hogy igaza volt az Akadémia szakembereinek, amikor azt prognosztizálták, hogy nagyobb haszonnal járna Magyarország számára tudós emberek, mintsem kereskedelmi képviselők kiküldése.

VI.3. AZ ELSŐ NÉPRAJZI KIÁLLÍTÁS

A korszak múzeumi bemutatásának meghatározó elve volt a gyűjtemények „felállítása”, azaz a duplumokat leszámítva minden olyan tárgy bemutatása, amit csak az adott tér képes volt befogadni. Ilyenformán aligha lehetett kérdés, hogy a magyar állam kivételes anyagi áldozatvállalásával megszerzett, s Magyarországon soha nem látott méretű és összetételű gyűjteményt a nagyközönség elé kell bocsátani. Pulszky Ferencnek írott leveleiből egyértelmű, hogy ezt maga Xántus is így gondolta. Mégis érdemes megemlíteni, hogy a Frivaldszky Jánosnak 1869. szeptemberében, még Japánból küldött levelét leközlő *Fővárosi Lapok*ban a tudósításhoz ezt a megjegyzést fűzték: „...ha Xántus gyűjteményei megérkeznek: külön kiállítást kellene belőlük rendezni a múzeumban. Sokan vannak a fővárosban, kiket e változatos gyűjtemény élénken érdekelne.”⁸²⁶ Tehát már akkor felmerült, hogy a Xántus által összegyűjtött anyagot nem a múzeum már létező kiállításába kellene beolvasztani, hanem önálló kiállításban bemutatni, amikor a legjobb esetben is csupán a ceyloni és szingapúri gyűjteménye érkezett haza, tehát még semmit vagy legföljebb ízelítőt láthattak belőle.⁸²⁷

Leveleiben Xántus azt is egyértelművé tette, hogy mely gyűjteményrészek felállítását bízna az otthoniakra, s melyeket kíván magának fenntartani. Azt javasolta, hogy természetrajzi gyűjteményét nélküle dolgozzák fel, nehogy a bécsiek megelőzzenek bennünket addig ismeretlen fajok publikálásában. Ezzel szemben a korallokat, sugárállatok,

⁸²⁶ *Fővárosi Lapok* 1869. november 19. 6(265): 1063. Kiemelés Gy. J.

⁸²⁷ A Xántus-gyűjtemény érkezését igazoló bizonylatok szerint az 1869. május 20. körül Bangkokban hajóra adott gyűjteményének bécsi érkezését igazoló bizonylat 1870. július 23-án érkezett a Nemzeti Múzeumba. MTM TGy II-4-19. Az ezt megelőző ceyloni és szingapúri gyűjteményét 1869. február elején, illetve április közepén indította útnak.

rágcsálókat és emlősöket épp azért vállalta magára, mert ellentétben a rovarokkal és hullókkal, belőlük a bécsiek alig gyűjtöttek valamit, így nem volt veszélyben az elsőbbsége.⁸²⁸ A madarak felállítását, azaz kitömését pedig azért ellenezte, mert megfelelő szakkönyvtár híján Leidenbe vagy Hágába kellett volna küldeni őket meghatározás céljából, de kitömött állapotban ahhoz „...egy egész vasút train kell...”, míg ha őt megvárják, akkor el tudja végezni ezt a munkát. Hasonló okból kívánta fenntartani magának a madárfészkek elrendezését is, amit ő gyorsan meg tud csinálni, míg „...más hetekig elvesződhetik vélők”.⁸²⁹

Népisme gyűjteményének rendezéséhez nem „technikai” vagy tudományos, hanem főként kiállítási okokból ragaszkodott. „Népisme gyűjteményeim [...] oly természetiek, miként részletes és bővebb magyarázat nélkül alig állíthatók fel, de semmi esetre sem catalogisálhatók.” Ezért kérte arra Pulszkyt, hogy hazaérkezéséig ne állítsák ki a tárgyait, „...hogyan én is befolyhassak mindebbe, mint ki a tárgyak használatával és természetével ismeretes”.⁸³⁰

A sajtóbeszámolók szerint a kiállítás rendezése Xántus szándékaitól függetlenül már legalább szeptember második felében, éppen két hónappal az első ládák megérkezését követően, és jóval a gyűjtő hazaérkezése előtt megkezdődött, talán éppen azért, mert a „gazdag gyűjtemény gyors elrendezésére” nem állt rendelkezésre „elegendő avatott kéz”. Megvalósítására 5000 forint állt rendelkezésre,⁸³¹ ami azonban pénzzel sem volt megoldható, az a helyhiány megszüntetése. Ezért Pulszky azt tervezte, hogy a Nemzeti Múzeum belső udvarán egy pavilont építtet, s annak alsó részében szándékozott elhelyezni a néprajzi gyűjteményt.⁸³² Annál is inkább, mert azt feltételezték, „e gyűjtemény évről évre szaporodni fog”, miközben a múzeum épülete az utóbbi idők nagy gyarapódásai miatt szűkké vált.⁸³³

Míthogy a Pulszky által elképzelt pavilon nem épült meg, a kiállítás a múzeum második emeletén, a Természetiek Tárának első termében nyílt meg 1871 pünkösdje (május 28., 97. ábra) után.⁸³⁴ Kiállítása megvalósítása során Xántus érvényesítette azokat az elveket, amelyeket annak idején a Kubinyi vezette Nemzeti Múzeumon kért számon (lásd IV. fejezet). A tucatnyi négy méter magas üvegszekrény fölött elhelyezték az illető ország

⁸²⁸ Xántus levele Pulszkyknak, Sanghaj, 1869. augusztus 8. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁸²⁹ Xántus levele Pulszkyknak, Sarawak, 1870. március 16. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁸³⁰ Xántus levele Pulszkyknak, Sanghaj, 1869. augusztus 8. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁸³¹ *Fővárosi Lapok* 1870. szeptember 21. 7(207): 897.

⁸³² *Fővárosi Lapok* 1871. április 27. 8(96): 433.

⁸³³ *Hazánk s a külföld* 1871. június 22. 7(25): 222.

⁸³⁴ *Vasárnapi Ujság* 1871. május 28. 18(22): 282.

vagy sziget nevét, és minden egyes tárgyon szerepelt a vezetőben is megtalálható azonosító szám.⁸³⁵

Noha a kiállítás, már csak témájánál fogva is, joggal számíthatott a nagyközönség figyelmére, népszerűsítésére mai modern értelemben vett marketingfogásokat is bevetettek. A kiállítás megnyitása előtt Xántus sajtótájékoztatót tartott, május 19-re meghívta a sajtó képviselőit, hogy bemutassa nekik gyűjteményét,⁸³⁶ valamint a kiállítás akkorra már meg is jelent „leiró sorozatát”-t. A *Fővárosi Lapok* tudósítója nem csupán a kiállított tárgyakról, azok mennyiségéről számolt be, hanem külön is azok figyelmébe ajánlotta a kiállítást, akik a parlament pénzügyi bizottságában sokallták a gyűjteményre fordított összeget.⁸³⁷

A sajtótájékoztatót követően, május 20-tól egészen június 2-ig, mintegy felvezetésképpen, a Jókai által szerkesztett *A Hon* cikksorozatban mutatta be a kiállítást ezzel a sokatmondó címmel: *Egy új világ* (TÖRZSÖK 1871). A *Hazánk s a külföld* nagyobb lélegzetvételű ismertetése pedig ezzel ajánlotta a kiállítást a látogatók figyelmébe: „A népisme gyűjtemények minden tekintetben tanulságosak, egy keretben összesülvén egy-egy ország vagy nép életéhez tartozó minden jellemző tárgy. A kereskedelmi érdekek oly terjedtek az egész világon, hogy összeköttetésben állnak a legtávolibb országok is egymással, s ekképp ismerniük kell egymást, hogy tudomást szerezzenek: az ipar, művészet mily ágában legelőnyösebb a szoros összeköttetés. A ki például a múzeumi népisme gyűjteményt meglátogatja, az rögtön meggyőződik az ottani példányok után, hogy sem Japánban, sem Khinában nem szorultak a mi edényeinkre, vagy gombkötő munkáinkra. [...] Gondoljuk meg csak, mily kimondhatlan előnyös volna, ha oly gyűjtemény állna rendelkezésünkre, mely egész földrészek etnográfiai vonását állítná elénk, s a népek ipari fejlődése, a mindennapi háztartás eszközei, a földművelés szerszámai mind ott állnának iparosaink előtt, hogy együtt lássanak oly tömeget, melyből valami okvetlen megragadja a figyelmet, s ezáltal az iparnak új lendületet ad. Nem is említjük, hogy a tudomány is mennyi tanulságot vonhat.”⁸³⁸

Ezekből az ismertetésekből és a Xántus által készített vezetőből (XÁNTUS 1871a) kiolvasható, hogy kiállításának rendezésénél Xántus a korszak muzeológiai bemutatásainak két fő elvét követte: a földrajzi elrendezést és a természettudományokból magával hozott elvet, a sorozatok bemutatását. Az előbbi az 1830-as évektől, a Kunstkammerek gyűjteményeinek szétválasztásától, a 19–20. század végéig, a bastiani gyűjtési és bemutatási

⁸³⁵ *Hazánk s a külföld* 1871. június 22. 7(25): 222.

⁸³⁶ *A Hon* 1871. május 19. 9(115) esti kiadás.

⁸³⁷ Xántus néprajzi gyűjteménye (A múzeumban). Szerző nélkül. *Fővárosi Lapok* 1871. május 20., 8(116): 514.

⁸³⁸ *Hazánk s a külföld* 1871. június 22. 7(25): 222. Kiemelés Gy. J.

elvek meghaladásáig uralta az etnológiai kiállításokat (lásd például GYARMATI 2015, kivételként talán a Thomsen által 1849–1852 között újjászervezett koppenhágai Kunstkammert említhetnénk, WULFF 2002: 111). Az etnológiai gyűjtemények fő rendező elveként való földrajzi tagolás tisztán megmutatkozik a berlini Kunstkammer Leopold von Ledebur által az 1830-as években megvalósított átrendezésénél (BOLZ 2007: 176–183), abból kiindulva, hogy a „földrajzi elv” az, ami a legtermészetesebb módon és leginkább megfelel egy néprajzi gyűjtemény rendjének (MEYEN 1860: 69). A földrajzi egységekre tagolt anyagot tárgytípusok szerint bontották tovább, ami nem zárta ki az evolucionista felfogás érvényesülését sem: egy-egy kontinensen a „primitív vadaktól” haladtak a magasabb „kultúrfokon” (*Kulturstufe*) álló népek felé (BOLZ 2007. 184, 185). Ugyanez az alapelv érvényesült a bécsi Természettudományi Múzeum 1884-ben megnyílt kiállításában is, azzal a különbséggel, hogy a kiállítást rendező Franz Heger osztályigazgató ugyan a kor szokásainak megfelelően szigorúan ragaszkodott a földrajzi elrendezéshez, elutasította a tipológiai vagy evolúciós alapon történő felépítést, ugyanakkor – amennyire csak lehetséges – a kultúrák teljességét, helyi fejlődését próbálta bemutatni. Ázsia, Indonézia, Óceánia és Afrika esetében azért kaptak helyet előbb az őstörténeti gyűjtemények, hogy bevezetőként szolgáljanak az adott régió néprajza számára.

Saját gyűjteményét Xántus hasonló elvek szerint osztotta be, azzal a különbséggel, hogy a kiállítás elejére kerültek az ipari, kézműves szempontból legfejlettebbnek tekinthető országok, a Xántus által különösen sokra tartott Japán, majd Kína, és utánuk következett az ebből a szempontból mögéjük sorolható Kokinkína, Sziám, a maláj szigetvilág, Ceylon, Jáva, a Molukkák, Szumátra és legvégül Borneó (XÁNTUS 1871b). Az evolucionista felfogással ellentétes beosztás mögött minden bizonnyal az húzódott meg, hogy ez esetben nem pusztán távoli kultúrákat tudományos szempontok szerint bemutató etnológiai kiállításról volt szó, hanem olyan kiállításról, amelynek elsődleges célja az volt, hogy a hazai (kézmű)ipar számára szolgáljon praktikus példákkal – ahogyan ezt a kiállítást bemutató cikkből is idéztük.

Xántus kiállítása abból a szempontból is illeszkedett a korszak kiállításaihoz, hogy az egyetlen teremben és mindössze 12, még ha nagy méretű vitrinben is, 2533 tárgyat állítottak ki, ami vitrinenként 211 tárgyat jelentett. Ez közel azonos volt az 1886-ben megnyitott berlini Museum für Völkerkunde afrikai és óceániai kiállításrészében bemutatott tárgyak arányaival (73 szekrényben 14 676 tárgy, átlagban 201 tárgy, PENNY 2002: 182), ami 1899-re még tovább nőtt (441 tárgy/szekrény) annak a bastiani elvnek a jegyében, amely a tudományos bemutatást és képzést (*Bildung*) a nevelés (*Erziehung*) elé helyezte, azaz

mindent a látogatók elé állítva rájuk bízta a tárgyak közötti válogatást, ahelyett, hogy a szakember döntötte volna, mit és milyen mondanivalóval bocsát a nézők elé. Ennek az általánosan elterjedt gyakorlatnak a jegyében a *Fővárosi Lapok* tudósítója egyszerre bírálta és dicsérte a bemutatás módját: „A baj csak az, hogy e tárgyakra nem egy, hanem sok terem kellene, mivel most, elegendő tér hiányában, a cikkeket – úgy szólván – egymás tetejére kellett halmozni, [...] még így is oly helyesen van a tömérdek tárgy összeállítva, hogy egy sem vesz el közülök, s mindenik a saját jelentősége szerint válik ki a csoportozatokból.”⁸³⁹

Kevesebb szó esik a gyűjtemény természetrajzi részének bemutatásáról, mivel az nem önálló kiállítás formájában, hanem a Természetiek Tárának kiállított anyagába illeszkedve és folyamatosan történt, ahogy az állatok megérkeztek és kitömték őket (98. ábra). A jelentősebb állatok azért hírértékűek voltak, a *Fővárosi Lapok* 1871 augusztusában beszámolt a Xántus által elejtett rinocérosz felállításáról, amely kitömvé is 2,1 tonnát nyomott.⁸⁴⁰

Kiállításának megnyitását követően, legalábbis egy időre, Xántus más irányú tevékenységnek szentelhette magát. 1871 júliusában Frivaldszky János és Emich Gusztáv társaságában a máramarosi havasokba utazott, hogy „a vadászok és zoologok számára még mindig kitűnő vadonokban hazai faunánk érdekében vizsgálódásokat tegyen”.⁸⁴¹ 1872. január 12-én alapítóként vett részt a Magyar Földrajzi Társaság életre hívásában, és munkásságának elismerését jelezte az is, hogy az országgyűlés 1000 forint tiszteletdíjat szavazott meg számára az „aethnographiai gyűjtemények elrendezéséért”, amivel nem csupán a kelet-ázsiai expedíció során végzett munkáját méltányolta, hanem azt, hogy „csaknem két évtizeden át szentelte életét” a Nemzeti Múzeumnak.⁸⁴² Már csupán egyetlen dolog hiányzott szakmai karrierjéből. Mint életében annyiszor, a biztos megélhetés.

VI.4. AZ ETHNOGRAPHIAI OSZTÁLY MEGALAPÍTÁSA

A Jókai által javasolt bemutatásból, a gyűjteménynek otthon adó osztályból és az annak fejlesztését szolgáló ör kinevezéséből a legelső tehát megvalósult. A kiállítás szakmai és közönségsikere nyomán immár a másik kettő sem sokat váratott magára, dacára annak, hogy a jelenleg rendelkezésre álló források alapján az expedíció elindulásakor semminemű elképzelés nem fogalmazódott meg arról, hogy mihez kezdjenek a gyűjtött anyaggal. Erről

⁸³⁹ Xántus néprajzi gyűjteménye (A múzeumban). Szerző nélkül. *Fővárosi Lapok* 1871. május 20. 8(116): 514.

⁸⁴⁰ *Fővárosi Lapok* 1871 augusztus 6. 8(179): 830.

⁸⁴¹ *Vadász és Versenylap* 1871. június 21. 15(22), 1871. december 20. 15(46).

⁸⁴² *Képviselőházi Napló*, 1869. XX. kötet. 1871. december 21–1872. január 23. 1869-420 (1869-XX-220) 430. országos ülés január 15 1872.

tanúskodik Xántus kinevezéséhez gratuláló levele, amelyben mindjárt meg is ragadja az alkalmat, hogy felajánlja szolgálatait a múzeumnak: „...hogyan azon esetben ha az Intézet személyzete szaporíttatnék ön Igazgatása alatt készséggel elvállalnék egy őri tisztséget a természetrajzi osztályban, legalább néhány évre, míg az osztályt rendbe hoznám.”⁸⁴³ Ezt akár tekinthetnénk a régi barát, Frivaldszky János elleni támadásnak, de jóhiszeműen szemlélve a dolgot, úgy is, hogy Xántus ekkor már tudatában volt annak, milyen gyarapodás elé néz a múzeum természetrajzi gyűjteménye. S valóban, hazatérését követően még a parlamentben is téma volt, hogy mit kezdjenek a kialakult helyzettel. Az ügyben felszólaló P Szathmáry Károly elismerte az osztály élén álló Frivaldszky János érdemeit, de a Xántus által hazahozott „temérdek anyag” feldolgozásához nem látta elegendőnek sem a szakemberek számát, sem a felkészültségét. Ezért javasolta, hogy elkerülendő a négy-nyolc évre elhúzódó feldolgozó munkát, egyesítsék Természettudományi Társulatot a múzeum ezen osztályával, vagy keressenek egyéb megoldást.⁸⁴⁴

Xántus múzeumi aspirációját nemcsak gratulációja, hanem az is jelezte, hogy Pulszky, közelebbről meg nem nevezett fiának tudományos ambícióját feltételezve, neki szánta gyűjteménye egy részét: „Igen szeretném, ha a gyűjteményem valamelyik ágát ő dolgozná fel, például az Ichtológiai gyűjteményt, vagy Molluskákat oly tehetséges egyéniség hamar elkészülhetne erre, s bizonyos »with one stroke« európai nevet szerezhethetne magának a tudományos világban, ha halaimat, vagy csigáimat, vagy akár crustaceimat feldolgozná, melyek közt százanként lesznek az új fajok.”⁸⁴⁵

Noha egyetlen ebből az időszakból származó levelében sem utal rá, egy csaknem két évtizeddel később íródott jelentésében az áll, hogy erre az állásra már csak azért is jogot formálhatott, mert Eötvös határozottan biztosította arról, hogy sikeres gyűjtőútját követően mindent meg fog tenni, hogy feladni kényszerült állatkerti igazgatósága helyett valamely más, annak megfelelő állást kapjon.⁸⁴⁶ Eötvös minden bizonnyal ezúttal is állta a szavát, mivel Xántus nem sokkal hazatérését követően, 1871. január 13-án már arról ír, hogy Pulszky megbízásából Frivaldszky János felkereste, hogy elvállalná-e az ethnographiai osztály „...őrségét, s minő módokat mellett...”⁸⁴⁷ Ekkor tehát Pulszky már egy újabb

⁸⁴³ Xántus levele Pulszkynak, Hongkong, 1869. június 8. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁸⁴⁴ *Képviselőházi Napló*, 1869. XX. kötet. 1871. december 21–1872. január 23. 1869-420 (1869-XX-220) 430. országos ülés január 25 1872.

⁸⁴⁵ Xántus levele Pulszkynak, Sarawak, 1870. április 20. OSzK Levelestár Fond VIII/1177. Kiemelés az eredetiben. Megjegyzendő, hogy Pulszky egyik fiáról sem volt ismert, hogy a természettudományok iránt érdeklődött volna.

⁸⁴⁶ NMI 2/1888, 1888. január 27. Xántus jelentése a muzeumi bizottsághoz a Néprajzi Tárról. Xántus ezen igényének jogossága aligha vitatható.

⁸⁴⁷ Xántus levele Pulszkynak, Pest, 1871. január 13. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

osztály létrehozásában gondolkodott, de a lehetőségek között fölmerült egy önálló múzeum megalapítása is. A közgyűjteményi kérdésekben igen aktív P. Szathmáry Károly gyakorlatilag ugyanekkor vetette fel, hogy a Nemzeti Múzeumban található olyan tárgyak, „...melyek alapját képezhetnék egy különleges múzeumnak, így pl. vannak ott *technológiai tárgyak*, melyek tisztán egy ily *technológiai múzeumban* foglalhatnának helyet. Vannak újra más tárgyak, pl. *ethnographiaiak*, melyek ismét alapját képezhetnék egy *ethnographicum museumnak*”.⁸⁴⁸ Ezt a felvetés azonban inkább a parlamenti retorika világba utalható. Egy társadalmi bázis, képzett szakemberek, szakmai intézmények nélküli, éppen csak születőben tudományágnak a korabeli Magyarországon aligha lett volna esélye önálló múzeum létrehozására. A maximum, amit elérhetett, egy Pulszky koncepciójába illeszkedő múzeumi osztály megalapítása. Ennél jobb ajánlatot Xántus nem kaphatott. Feltétele mindössze annyi volt, hogy megkapja azt a fizetséget, amit a „többi osztályok őrői” (1200–1400 forint fizetés és legalább 1200 forint „szállás és fa illetmény”), és mivel az öröknek járó múzeumi lakás már nem állt rendelkezésre, ahelyett „szállás pénzt” igényelt. Pulszky elutasítására Xántus hasonlóképpen válaszolt: „...ha ily mostohán sziveskednél gondoskodni a felállítani szándékolt őrállásomról, részemről már csak utodaim érdekében sem fogadhatom el; noha szeretném tehetségemet a museumnal értékesíteni...”⁸⁴⁹ A további részleteket nem ismerjük, de az 1881. évi parlamenti bizottság jelentése szerint Xántus bérénel (2300 forint az úgynevezett ötödéves pótlékkal együtt) csak az állattári őr fizetése volt magasabb a múzeumi őrök között (RADVÁNSZKY 1881: 32). Akárhogy történt is, az ajánlat visszautasíthatatlan volt Xántus számára. 1872. március 5-én, a múzeum érdekében kifejtett tevékenységéért és érdemeiért az Eötvös József helyébe lépett Pauler Tivadar vallás és közoktatásügyi miniszter „ethnographiai őrnek” nevezte ki a múzeumhoz, azaz ő lett a Nemzeti Múzeum újonnan létrehozott Ethnographiai Osztályának vezetője.⁸⁵⁰ Ezzel létrejött a magyarországi néprajz legelső intézménye, megtörtént a hazai tárgyi etnográfia intézményesülése, élén az első hivatalos etnográfusnak tekinthető személlyel (PALÁDI-KOVÁCS 2016a: 42).

⁸⁴⁸ *Képviselőházi Napló*, 1869. XX. kötet. 1871. december 21–1872. január 23. 1869-420 (1869-XX-220) 430. országos ülés január 25 1872. Kiemelés Gy. J.

⁸⁴⁹ Xántus levele Pulszkynak, illetve ahhoz fűzött megjegyzése, Pest, 1871. január 13. OSzK Levelestár Fond VIII/1177. Kiemelés az eredetiben.

⁸⁵⁰ NMI 2/1888, 1888. január 27. Xántus jelentése a múzeumi bizottsághoz a Néprajzi Tárról. *Fővárosi Lapok* 1872. március 12. 9(58): 252. *Vasárnapi Ujság* 1872. március 17. 19(11): 133. Érdekes, hogy az osztály 1871-től vezetett naplójában az alapítás dátumaként március 7. szerepel. Néprajzi Múzeum Napló 1871–1899, NM EA.

gyarmati@neprajz.hu_219_24

VII. GYŰJTEMÉNYBŐL MÚZEUM

VII.1. A MAGYARORSZÁGI HÁZIIPARI GYŰJTEMÉNY

Alig vette kézhez múzeumőri kinevezését, Xántus újabb nagy horderejű gyűjtési feladattal találta szembe magát, ugyanis az Ethnographiai Osztály megalapításával egy időben zajlottak a következő, bécsi világkiállítás előkészületei, melynek etnográfiai részlegét a bécsi Iparművészeti Múzeum igazgatóhelyettese, Jakob von Falke programja szerint valósították meg. A „nemzeti háziipar” (*Die nationale Hausindustrie*) programjának középpontba állítása az 1867. évi párizsi világkiállítás tapasztalatain alapult. Ott ugyanis feltűnést keltett, hogy az alsó néposztályok által készített kézműves tárgyak olyan díszítésbeli és technológiai megoldásokat mutatnak, melyek inspirálóak lehetnek a kortárs tárgyalkotásban, szerepet kaphatnak az iparművészeti törekvésekben.⁸⁵¹ Ennek érdekében építettek fel egy, a Föld különböző népeinek házaiból álló, úgynevezett *etnográfiai falut* a Práterben, és az ott kiállított tárgyakat kívánták forrásként felhasználni művészeti elemzéshez és a műipar fejlesztéséhez (SINKÓ 2009: 49).

Ez az elképzelés köszön vissza egy, az *Archaeologiai Értesítő* 1871. októberi számában megjelent cikkben, mely szerint az 1873-as bécsi világkiállításon „...nagy tekintet lesz arra is, hogy a nemzetek házi ipara is számba jöjjön”. A névtelen szerző, aki a cikk mondanivalója alapján alighanem Rómer Flóris lehetett, úgy látta, hogy „...ha a művészetben és a felsőbb ipar czikkeiben nem is versenyezhetünk más előbbre haladt nemzetekkel...”, de ahogy a legutóbbi párizsi világkiállításon Oroszország, Svédország és Románia tette, mi is kiállíthatnánk fazekasáruinkat, hímzéseinket, szötteseinket, mielőtt a már kiépülőben levő vasútvonalaknak köszönhetően a nálunk is felbukkanó külföldiek felvásárolják effajta termékeinket. Követendő példaként Berlin városát hozza fel, mely 100 000 tallért ajánlott fel hasonló tárgyak összegyűjtésére, és „...ha már nem hallgatunk saját honfiainkra, kik régóta pengetik a magyar *ethnographiai muzeumot*, serkentsen benünket a külföld példája...” nehogy aztán másod- harmadkézből kelljen megvenni saját tárgyainkat.⁸⁵² A nemzeti értékek megőrzése és az utolsó óra effektus nem először jelenik meg a korabeli írásokban.⁸⁵³ Újdonság azonban ebben a gondolatmenetben, hogy a megóvandó nemzeti értékek közé odahelyezi a népi/háziipar termékeit, s egy magyar

⁸⁵¹ *Világkiállítási Közlöny* 1872, VI. szám, 109–110.

⁸⁵² *Archaeologiai Értesítő* 1871 5(7): 194. Kiemelés az eredetiben.

⁸⁵³ Hasonló elgondolásból sürgette ugyanezekben az években Adolf Bastian a „leletmentő” etnológiai gyűjtések megindítását: „Elérkezett az utolsó pillanat, itt a 12. óra! Az emberiség története szempontjából felbecsülhetetlen és pótolhatatlan értékű dokumentumok pusztulóban vannak. Gyorsan, gyorsan, mielőtt túl késő lesz.” (Idézi STEINEN 1905: 248.)

néprajzi múzeum keretei között kívánja megőrizni őket.

A világkiállításon való magyar részvételt szervező országos bizottság ennek jegyében utalta az V. (tudomány- és oktatásügyi) szakosztály feladatkörébe a „nemzeti házi ipart feltüntető ethnographiai gyűjtemény” összeállítását és az abból rendezendő kiállítás megszervezését.⁸⁵⁴ A bizottságnak 1871. december 19-i megalakulása óta tagja volt Xántus, akit a nemzeti háziipar (21. program), valamint a parasztház és berendezése (20. program) képviselőjével bízták meg.⁸⁵⁵ A megvalósításra 20 000 forintot irányoztak elő a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztése alapján az 1873. évi költségvetés terhére.⁸⁵⁶ A világkiállításon bemutatásra szánt tárgye gyűjtes összeállításával a Nemzeti Múzeum két szakemberét bízták meg. Rómer Flórisra azért eshetett a választás, mert a megelőző, párizsi világkiállításra ő állította össze a Magyarországot reprezentáló gyűjteményt, és közismert volt a hazai kéz(mű)ipar fejlesztése iránti elkötelezettsége. Emellett természettudományi, majd régészeti gyűjtő- és kutatóútjainak köszönhetően nála jobban kevesen ismerték a magyarországi vidéket. A másik szakember értelemszerűen az Ethnographiai Osztály őre, Xántus lett. Szilágy József földművelés, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 1872 júliusában tehát őket nevezte ki a bécsi kiállításra küldendő háziipari tárgyak gyűjtésének biztosául.⁸⁵⁷

Xántus még hivatalos kinevezése előtt, alig két héttel azután, hogy az Ethnographiai Osztály élére került, 1872. március 16-án fejtette ki elképzeléseit (XÁNTUS 1872: 267). Cikkében, melyet a lap szerkesztőjének megjegyzése szerint a közoktatási tárca egyik vezető tisztviselőjének megszólalása nyomán írt, felsorolja, mi mindent és milyen módon kellene összegyűjteni. Felsorolásából kiderül, hogy az általa gyűjtendő tárgyak (cserépneműek, népies piperecikkek és kézimunkák, kivarrott lábbelik és ruhaneműk, szőnyegek, egyéb házi szövények, faedények, népies faragványok, valamint zeneszerek) kifejezetten a népi/háziipar körébe sorolhatók, figyelmen kívül hagyva számtalan olyan tárgyfajtát, melyet ma a néprajzi tárgynak tekintünk. A gyűjtés módját pedig úgy képzelte el, hogy „...egy megbízható szakférfi személyesen utazná be az országot mindenütt érintkezésbe tenné magát e célra hivatott egyénnel, megrendelné a szükségeseket saját belátása szerint, s a mit beszerezhetne, rögtön küldené Pestre” (XÁNTUS 1872: 267). Azaz a gyűjtés során azt az

⁸⁵⁴ *Budapesti Közlöny* 1872. július 10. 6(155).

⁸⁵⁵ *Világkiállítási Közlöny* 1872, II. szám, 36.

⁸⁵⁶ *Ellenőr* 1872. június 4. 4(128).

⁸⁵⁷ *Vasárnapi Ujság* 1872. július 21. 19(29): 361. Xántus visszaemlékezése szerint Rómer csak utóbb, saját kérésére nevezték ki „társ gyűjtőnek” és ő „csakis a Tót nemzetiségű vidékekkel foglalkozott, míg az egész Magyar, Székely, Román, Szerb, Orosz, Bolgár, Horváth, Sokác, Vend, sőt Csángó háziipart én gyűjtöttem össze”. NMI 2/1888. Az Akadémia valójában már 1871. november 3-án delegálta Rómer a világkiállítás előmunkálataira alakult bizottságba (VALTER 2015: 31), tehát Xántussal együtt, a kezdetektől fogva részt vett a bizottság munkájában.

eljárást kívánta követni, amit kelet-ázsiai expedíciója során is alkalmazott. Eszerint azt ugyan fontosnak tartotta, hogy „szakférfi” utazzon a gyűjtés helyére, de annak, hogy a gyűjtést is maga végezze, nem látta szükségét. Elegendőnek vélte, hogy a szakember által adott instrukciók alapján helybeliek gyűjtsék egybe a megrendelt tárgyakat.⁸⁵⁸

A külvilágnak való bemutatás mellett, szinte visszhangozva az *Archaeologiai Értesítő*ben megfogalmazottakat, a gyűjtés célját abban látta, hogy „...saját magunknak is szükséges, hogy az utókor számára egy ily teljes házi ipari gyűjtemény fennmaradjon. A Bécsben kiállítandó tárgyakat tehát minden esetre vissza kellene hozni s alkalmas helyen fölláttatni, hogy azok együtt egy kézműipari muzeum alapját képezzék...” (XÁNTUS 1872: 267). Mindebből úgy tetszik, hogy Xántus a magyar gyűjteményt nem az általa hozott nemzetközi anyaggal együtt, hanem önálló múzeumban kívánta elhelyezni, ami ellentmond annak a több mint másfél évtizeddel később készült jelentésnek, amelyben azt állította, hogy a kelet-ázsiai expedícióban való részvételhez hasonló vonakodása ellenére csupán azért vállalta a megbízatást, mert a kultuszminisztérium képviselője biztosította arról, „...hogy a Bécsi világkiállítás után az egész gyűjtemény ugyanis az ethnogr. osztálynak fog átadatni...”⁸⁵⁹ Könnyen meglehet, hogy Xántus 1888-ban megfogalmazott állításait erősen befolyásolták a bécsi világkiállítást követő események, amikor nem csupán a magyarországi gyűjteménye, hanem kelet-ázsiai gyűjtésének jelentős része is a megalakuló Iparművészeti Múzeumba került, de az bizonyos, hogy a magyarországi anyag már csak helyszűke miatt sem kaphatott végleges elhelyezést a Nemzeti Múzeumban.

Mindezeket figyelembe véve, a Xántus által összeállított lista alapján⁸⁶⁰ „A magyarországi bizottság következőkben állapította meg a népismeji gyűjteménybe fölveendő hazai iparcikkek: I Mindenféle cserépneműek, különösen égetett, színezett és kőedények. II Népies hímzések vagyis hímzett harisnyák, övek, párták, kontyok, ingek, kötők sat. III. Csipkék, kötések s egyéb népies női kézi munkák. IV. Eredeties bőrmunkák, bundák, irhanadrágok, dolmányok nyergek. V. Népies szövetek, jelesen szőnyegek, pokróczok, katrinczák, fejtakarók s az ily szövetekből készült cifra szűrők, gubák sat. — különös

⁸⁵⁸ Ez egybevágott a belügyminiszter azon körlevelével, amelyben arra hívta fel a törvényhatóságokat, hogy a kiállításra szánt „házi ipar-tárgyakat” a törvényhatóság székhelyén gyűjtsék össze és onnan küldjék föl Pestre (*Vasárnapi Ujság* 1872. július 21. 19(29): 361). Hasonló szellemben íródott Rómer Flóris 1872 júliusában több megyei alispánnak küldött levele is (*Magyar Nemzeti Múzeum Értesítője* 68/1872, idézi DEBRECZENI-DROPPÁN 2015a: 43). Xántus *Fővárosi Lapok*ban kifejtett elképzelései olyannyira külhoni tapasztalatain alapultak, hogy még „szakférfi” utazásait is úgy képzelte el, ahogy ő maga is tette Amerikában, a közlekedési vállalkozások által a Smithsonian Institutionnak nyújtott ingyenes utazási lehetőséggel.

⁸⁵⁹ NMI 2/1888, 1888. január 27. Xántus jelentése a muzeumi bizottsághoz a Néprajzi Tárról.

⁸⁶⁰ Az 1873-iki bécsi világkiállítandó magyarországi népismeji gyűjteményben felveendő házi iparcikkek jegyzéke. *Világkiállítási Közlöny* 1872, 84–85.

tekintettel az azokon található eredeti mustrákra és díszítményekre. VI. Fonatok, jelesen gyékények s kosarak, eredeti helyhez kötött mustrák szerint. VII. Faművek, mindig különös tekintettel eredeti alakjukra vagy az azokon látható díszítményekre. jelesen eredeti faedények, kupak, fútalak, dézsák, sat. IX. Mindennemű eredeti népies faragványok akar fából, akár gyökerekből, feldíszítésekkel vagy a nélkül készültek, jelesen cifra fapipák, botok, ostoronyelek, kések, balták; X. Népies pipere cikkek, jelesen arany, ezüst vagy sárgarézből készült ékszerek. XI. Mindenféle népies zeneszerek, sípok, furulyák, dudák, csákányok. XII. Hazai népviseletek, a vidéki föld pásztor-bányász sat. nép-férfi és nőtagjainak egyenkint vagy csoportokban eszközlött a viseletet híven előtűntető elégséges nagyságú színezett fényképei. XIII. Népies építészeti tárgyak jelesen az ország külön vidékein különleges éghajlati s egyéb viszonyokhoz alkalmazott lakházak, ólak, tengeri s dohánypajták stb., ha lehetséges az eredetihez hasonló anyagból készült mintái; s a mennyiben ilyenek meg nem szerezhetők, alaprajzai s látképei, esetleg fényképekben. XIV. Az előbbi pontokban fel nem említett egyéb népipar cikkek — különösen a mennyiben sajátos népies műízlést árulnak el, vagy mint p. o. a halászatnál használt eszközök a nép eredeti kereset módjaira fényt vetnek.” Egyúttal arról is döntés született, hogy a kiállítandó tárgyak jegyzékét a hírlapok útján is közhírré teszik, és az több lapban is megjelent.⁸⁶¹ Az elképzelés tehát az volt, hogy a szétküldött lista alapján az ország legkülönbözőbb pontjain élő kézművesek készítsenek annak megfelelő tárgyakat, amelyeket aztán Xántus és Rómer a helyi tisztviselők és személyes ismerőseik közreműködésével összegyűjtenek. A begyűjtött tárgyak egy része valóban a világkiállításra készült, de részben a felhívás korlátozott elérhetősége, részben az idő rövidege miatt a többi korábbi készítésű, használatban levő tárgy volt.

Az összegyűjtött anyag Bécsbe történő kiküldéséig rendelkezésre álló mintegy háromnegyed év természetesen nem tette lehetővé, hogy a két megbízott az ország valamennyi pontjára elutazzon. Bár maguk is tettek gyűjtőutakat, erősen támaszkodtak ismeretségi körükre, vidéki szakmai és baráti kapcsolataikra, részint úgy, hogy tőlük kértek tanácsot a gyűjtési célpontokat illetően, részint ők gyűjtötték a két szakember számára.⁸⁶²

Xántus és Rómer gyűjtés szempontjából két részre osztotta az országot, és elsősorban azokra a vidékekre összpontosítottak, ahonnan igazán reprezentatívnak tekinthető háziipari anyagra számíthattak. A Nemzeti Múzeum Régiségtárának leltári adataiból és Rómer

⁸⁶¹ *Ellenőr* 1872. június 4. 4(128).

⁸⁶² Xántus például Klotild főhercegnő számára készült „...pompás román női öltözetet kapott Karánsebesről, hol a legszebb népviselet található minden román vidék közt.” *Fővárosi Lapok* 1873. április 19. 10(90): 389.

naplójából kikövetkeztethetően ő vállalta magára a felvidéki megyéket (Bars, Gömör, Szepes, Túróc, Trencsén, Nyitra, Sopron és Pozsony megye), a Dunántúl egy részét, Kalocsa vidékét, valamint Pest megyét (SÁNDOR 1953: 330, 99. ábra), míg Xántus elsősorban Erdélyben és szűkebb páttriájában, Somogyban gyűjtött. Noha nagyon különböző módon. A sajtó ugyanis bőségesen beszámolt erdélyi, illetve kelet-magyarországi útjairól, ugyanakkor egyetlen szót sem ejt somogyi gyűjtéseiről. Szülőföldje esetében a később is alkalmazott módszert vethette be: régi ismerőseinek írott levelek révén juthatott onnan származó tárgyakhoz.

Elsőként, gyakorlatilag kinevezése pillanatában Aradra utazott, hol „...buzgón utánjárással vásárolja össze a vidékbeli különböző nemzetiségi népviselethez tartozó ruhadarabokat, egyes iparágakhoz használt szerszámokat s egyéb ritkaságokat [...]. Innen aradmegyei körútjára indul, hol nem kételkedünk, hogy úgy a hivatalos közegek, mint a magánosok legnagyobb készséggel fogják hazafias törekvésében támogatni.”⁸⁶³ Aradról visszatérőben „személyes buzdítás céljából” egy estét Szegeden töltött, azzal az ígérettel, hogy októberben visszatér.⁸⁶⁴ Ennek eredményeképpen a Reizner János városi aljegyző „lelkis buzgólkodása folytán ... összegyűjtött tárgyak: subák, ködmenek, dohányzacskók, duda, bicskák, cserépedények, sat. sat. három testes ládában” érkeztek meg Pestre.⁸⁶⁵ Hasonló előzetes látogatást tehetett augusztusban Xántus előbb Brassóban, aztán Segesváron,⁸⁶⁶ majd Sepsiszentgyörgyön.⁸⁶⁷ Sajtóhíradások szerint a szeptember 10. körüli napokban Mehádiába (Herkulesfürdő) érkezett, hogy részt vegyen a természetvizsgálók nagygyűlésén, hol „...népünnep lesz, s becsődítik a közeli faluk román népét. Hallunk majd dudaszót, látunk oláh néptáncot, tarka kotrincát, sok érdekes népeleti vonást [...]”, s ahol Xántus azt remélte, hogy „...aratni fog, vagyis hogy vehet szép tárgyakat a néprajzi kiállításra...”, melyeket a helyszínen kiállítani is tervezett.⁸⁶⁸ Októberben Szegedre készült,⁸⁶⁹ Tordán „...és környékén gyűjtögetett”.⁸⁷⁰ A hónap közepén Kolozsváron tartózkodott, ahonnan Besztercére indult, majd Marosvásárhelyre és Székelyföldre. A helyi lap arra szólította fel olvasóit, hogy legyenek Xántus segítségére, hogy „az erdélyi részek ethnographiai tekintetben méltólag legyen (sic!) képviselve a bécsi világkiállításon”, és a

⁸⁶³ *Hazánk s a külföld* 1872. július 18. 8(29): 236.

⁸⁶⁴ *Budapesti Közlöny* 1872. július 16. 6 (160): 1276.

⁸⁶⁵ *Szegedi Híradó* 1872. december 4. 14(145):

⁸⁶⁶ *Magyar Ujság* 1872. szeptember 3. (6)200.

⁸⁶⁷ *Fővárosi Lapok* 1872. augusztus 28. 9(195): 852.

⁸⁶⁸ *Fővárosi Lapok* 1872. szeptember 3. 9(200): 873, 1872. szeptember 17. 9(212): 925.

⁸⁶⁹ *Fővárosi Lapok* 1872 július 17. 9(161): 701.

⁸⁷⁰ *Hazánk s a külföld* 1872. október 24. 8(43): 348.

tisztviselők, a lelkészek és a néptanítók informálják arról, hogy mit hol lehet beszerezni.⁸⁷¹ A felhívás felemás eredménnyel járt. Volt, ahol „a tisztviselők és ügybarátok” önként megtettek mindent a gyűjtés sikere érdekében, másutt Xántus fellépésére volt szükség, sok helyütt pedig Xántus faluról falura járva szedte össze, amit a tisztviselők nem tudtak. Október utolsó vasárnapján Déváról Torockóra érkezett, ahol megjelent az unitárius istentiszteleten, és a díszbe öltözött hívektől „egy csapással egy egész gyűjteményt kerített kézre”. Másnap pedig a segesvári országos vásáron „szerzett össze mindent” (100. ábra). Onnan Erzsébetvárosba, majd Szebenbe utazott, onnét pedig Debrecenbe és Miskolcra készült.⁸⁷²

Október–november fordulóján Naszódón gyűjtött, „...hol az egész román intelligencia által igen szíves fogadtatásban részesült, s a gyűjtemények Naszódra mind számra, mind minőségre több, mint kielégítő; a főkapitány személyesen vette kézbe a gyűjtemények összeszerzését [...] és sokan bámulni fognak, hogy hazánk azon legtávolibb s igen gyér népességű zuga, mily meglepően szép házi iparral lép föl a világtárlatra.”⁸⁷³ Volt azonban olyan vidék, ahol sehogy sem járt sikerrel: „Legsajnálatosabb, hogy Csíkszék egyáltalán semmit sem tett, s úgy látszik ottan nem is fogta fel senki ezen kiállítás fontosságát daczára a belügyminiszter igen szép magyarázó és lelkesítő levelének. Pedig éppen Csík lett volna érdekes, mert az európai civilizációtól legtávolabb esik, s feladata leendett megmutatni a világnak, mennyire tudott népe haladni saját ízlése, felfogása és észjárása után, s az hisszük nem aratott volna szégyent, de fájdalom, hogy babért sem akar aratni.”⁸⁷⁴ A viláckiállításra történő gyűjtést egészében összefoglaló *A Hon* nem csupán további gyűjtési helyszínekkel egészítette ki az eddigieket (Bükkös, Fogaras, Hunyad, Oravicza, Lippa, Nagyenyed, Lupsa, Abrudbánya, Gyulafehérvár, Szentlászló, Pestes), de azt is megállapította, hogy Xántus „...oly gyűjteményt szedett össze, mely hazánk iparának becsületére fog válni, s később egy magyar népismereti muzeum méltó alapját fogja képezni.”⁸⁷⁵

A fentiekből világosan kiolvasható, hogy Rómer és Xántus nem korlátozta anyaggyűjtését az ország csupán magyarlakta területeire, gyűjteményük a Magyarország területén élő összes népcsoport háziiparának keresztmetszetét bemutatta. Gyűjtésükből ugyanakkor feltűnően hiányzik az ország középső része, az Alföld, melyet a néprajzi kutatás

⁸⁷¹ *Fővárosi Lapok* 1872. október 19. 9(240): 1048, *Magyar Polgár* 1872. október 17. 6(238).

⁸⁷² *Magyar Polgár* 1872. november 6. 6(254).

⁸⁷³ *Nefelejts* 1872. november 3. 14(530).

⁸⁷⁴ *Magyar Polgár* 1872. november 6. 6(254).

⁸⁷⁵ *A Hon* 1872. december 31. 10(301).

– főként Györffy István révén – csak évtizedekkel később helyezett a vizsgálódás előterébe (GRÁFIK 2013: 270). Ebben minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy – amint az összegyűjtött anyagot értékelő ismertetésben szerepel – „...a magyar megyékben a házi ipar kevésbé fejlett s kevésbé festői...”, márpedig a gyűjtés célja éppen a háziipar magas színvonalának reprezentálása volt. Igaz, éppen erre való hivatkozással hiányolta az idézett szerző „a pozsonyi fazekasok, fehérvári szürszabók, a bakonyvidéki faragó béresek” és további vidékek gyártmányait (CSUKÁSSI 1873a: 37). A fentiek jegyében céhes tárgyak sora jelent meg a kollekcióban, egyfajta előfutáraként a céhes ipartörténeti emlékek Rómer által néhány évvel később kezdeményezett módszeres múzeumi gyűjtésének.⁸⁷⁶ A tényleges háziipari tárgyak mellett szerepet kaptak a főként népviseletes férfiakat és nőket ábrázoló fotók is. Xántus fotók, mint reprezentációs eszközök iránti érdeklődése legalább Amerikára nyúlik vissza, és a Koller Károly által készített felvételek szerepelnek is az általa gyűjtött tárgyak listájában.

A kettejük által összegyűjtött tárgyak mennyisége körülbelül 3800. Pontos számuk aligha állapítható meg, de ha a bécsi világkiállításra kiszállított tárgyakról készült három igen részletes listát vesszük alapul, amelyek nemcsak a „tárgy-darabok” mennyiségét, hanem a sorszámozott tárgyakat, például az egy viselethez tartozó különféle ruhadarabokat is tartalmazzák, akkor nagyjából ezt az értéket kapjuk.⁸⁷⁷ A két gyűjtő tevékenységének értékelése kapcsán Lackner Mónika (*in press*) megállapította: olyan gyűjteményt hoztak létre, mely nemcsak megfelelt Jakob von Falke programjának, hanem túl is mutatott azon. A nagyon sok, helyi közösségeket ismerő szakember ismereteit is integráló tárgygyűjtés Magyarország népeinek egyenrangú dokumentálására és bemutatására vállalkozott. Összeállítói törekedtek az ünnepi mellett a hétköznapi tárgykultúra, a kiemelkedő kézműves mesterek tárgyai mellett pedig a legegyszerűbb technológiai megoldások megjelenítésére is. Többségében kortárs anyagot gyűjtöttek, a – gyors fejlődés miatt végleg elmúló – jelen dokumentálására törekedve, de a 18. századig visszanyúló történeti anyagot is bevontak a gyűjtésbe.

⁸⁷⁶ Ez már csak azért is fontos volt, mert az 1872: VIII. törvény értelmében ebben az évben szűnt meg a középkori céhrendszer Magyarországon.

⁸⁷⁷ Az első (IM Adattár 4/1873) lista a Jankovich Emil által 1873. március 28-án Xántustól átvett, 1634-ig sorszámozott 941, a második (IM Adattár 5/1873) a Rómertől április 2-án átvett, 2115 sorszámból álló 1155 „tárgy-darabot” tartalmazott, míg a harmadik (IM Adattár 6/1873) azt az 1638-tól 1662-ig sorszámozott tárgyat, amelyet Xántus április 22-én pótlólag adott át. Xántus, igaz jóval később, úgy emlékezett, hogy ő 2000 tárgyat gyűjtött, míg Rómer „...néhány tót és néhány dunántúli megyében...” mindössze 600 darabot hozott össze (XÁNTUS 1892: 300). Az Iparművészeti Múzeum első leltárkönyve 1360 tételből állt, de egy-egy tétel sokkal több tárgyat (például 32 kalapot vagy 14 mázas kancsót) is tartalmazhatott.

A Bécsbe történő szállítás előtt az összegyűjtött anyagot 1872. december utolsó napjaiban az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Üllői u. 25. szám alatti épületében, az úgynevezett Köztelken állították ki.⁸⁷⁸ A kiállítást bemutató *Fővárosi Lapok* szerzője pontosan érzékeltette a tárgyak összegyűjtésének és bemutatásának jelentőségét: „A mi iparosaink nagy része korlátozott viszonyok között növekedvén föl s e miatt csekély elméleti ismeretekkel bírván, elméleti úton, szakirodalmi művekből vagy folyóiratokból nem igen képesek megismerkedni az újabb vívmányokkal és javításokkal. Ennélfogva egészen a közvetlen látásra és szemléletre vannak utalva. Továbbá hazai iparosaink nagyobbára még a kézműves-osztályhoz tartoznak, már pedig a kézmű — köztudomás szerint csak a művészeti elemek fölvétele által biztosíthatja fennmaradását sőt fejlődését a gyáriparral szemben.” (CSUKÁSSI 1873a: 37.) Ezért is adott hangot csalódásának néhány hónappal később, amikor azt tapasztalta, hogy a fővárosi iparosok és kereskedők közül alig egy-kettő tekintette meg a kiállítást (CSUKÁSSI 1873b: 250). A kiállítás látogatói között mindenesetre Pulszky Ferenc társaságában ott volt Trefort Ágoston (1817–1888) kultuszminiszter,⁸⁷⁹ de fölkereste Erzsébet királyné,⁸⁸⁰ valamint József főherceg és felesége, Klotild főhercegnő is.⁸⁸¹

Korabeli sajtóbeszámolók szerint még 1873 elején is érkeztek világkiállításra szánt tárgyak, így Bácsfaluból ingek, rokolyák, kendők, abroszok, főkötők, a székelyudvarhelyi nőneveldekből kézimunkák.⁸⁸² Az Iparművészeti Múzeum átvételi listáinak dátuma alapján a gyűjteményt valószínűleg 1873 áprilisában szállították Bécsbe, ahol, ahogy az *Archaeologiai Értesítő* cikke megjövendölte, a párizsi világkiállításon látottak folytatásaként, jelentős szerephez jutott a paraszti kultúra. A Práterben felépített világfaluban kilenc ház képviselte Európát, s abból hét származott a Monarchia népeitől. A házakkal kapcsolatos leírásokat Karl Julius Schröer pozsonyi származású germanista és etnográfus készítette, a népi iparművesség tárgyanyagát pedig Rómer Flóris ismertette (SINKÓ 2009: 50).

Hátra volt még a gyűjtemény további sorsának elrendezése. Az első a tulajdonjog kérdése volt. A kormány eredeti elképzelése az volt, hogy a világkiállítást követően áruba bocsátják a gyűjteményt, hogy a ráfordított 15 000 forint nagyobb része megtérüljön.⁸⁸³ Talán az azzal kapcsolatos tiltakozás hatására azonban Trefort Ágoston kultuszminiszter még a Bécsbe történő kiszállítását megelőzően javaslatot nyújtott be a parlamentnek, hogy 15

⁸⁷⁸ *Fővárosi Lapok* 1872. december 31. 9(299): 1311.

⁸⁷⁹ *Fővárosi Lapok* 1873. január 21. 10(16): 21.

⁸⁸⁰ *A Hon* 1873. január 24. 11(19) reggeli kiadás.

⁸⁸¹ *A Hon* 1873. február 9. 11(33) reggeli kiadás.

⁸⁸² *Nemere* 1873. február 25. 3(16), 1873. március 28. 3(25).

⁸⁸³ *Fővárosi Lapok* 1873. január 24. 10(19): 81.

000 forintért az állam vásárolja meg a gyűjteményt. A javaslat, mint a világkiállítással kapcsolatos költségek általában, éles vitát váltott ki az országgyűlésben. Zsedényi Ede épp arra való hivatkozással próbálta elgáncsolni, hogy az „...magyar elődeink eredeti műveiből vajmi keveset mutathat föl, inkább a nem-magyar ajkú lakosok múltjának műveit tüntetvén elő [...] műveltségi hátramaradásunkat...” bizonyítja.⁸⁸⁴

Egészen más szempontból ellenezte a javaslatot Széll Kálmán, a pénzügyi bizottság előadója. Nem vitatta ugyan egy iparmúzeum létrehozásának hasznosságát, sőt szükségességét, és elismerte a műtárgybeszerzésre kínálkozó kedvező alkalmat, azonban úgy látta, hogy a múzeum ügye nincs olyan stádiumban, amikor megnyugtatóan gondoskodni lehetne a tárgyak elhelyezéséről.⁸⁸⁵ Velük ellentétben P. Szathmáry Károly azzal érvelt, hogy ez a tárgyegyüttes az egyetlen, ami lehetővé teszi, hogy bepillantást nyerjünk az elmúlt századok viseleteinek világába, s az „...mint a múzeumnak leendő kincsei, később a tudományra nézve is roppant becsüvé fog válni”.⁸⁸⁶ Végül annak érdekében, hogy a gyűjtemény köztulajdonban maradjon, az országgyűlés az 1873. évi költségvetés rendkívüli kiadásai között megszavazta a szükséges összeget „...egy hazai népismereti gyűjtemény létesítése” céljára (DARKÓ 1988: 125).

Az, hogy Széll Kálmán aggályai mennyire helytállóak voltak, jól mutatja a világkiállítás után Pestre visszazállított gyűjtemény elhelyezése körüli probléma. 1873 decemberében Xántus, minden bizonnyal nemcsak azért, mert eredetileg is ott állították ki, hanem a nemzeti múzeumbeli helyszűke miatt is, a Köztelekre szállíttatta vissza a gyűjteményt, s ott állította fel ismét (101. ábra).⁸⁸⁷

A bécsi kiállítás befejeztével munkássága elismeréseképpen Xántust *für Verdienst* éremmel tüntették ki, a sziámi uralkodó pedig a fehér elefánt érdemrendben részesítette tudományos érdemeiért.⁸⁸⁸ Személyes életében bekövetkező alapvető változást jelentett, hogy annyi év után megnősült. A korábbi szakítás ellenére 1873. október 21-én feleségül vette Doleschall Gabriellát.⁸⁸⁹ Nem tudjuk, hogy a szakítás és az esküvő között eltelt több mint öt esztendő alatt mi történt kettejük között, de az biztos, hogy az eljegyzés felbontása olyan mély nyomot hagyott Xántusban, hogy az esketésre felkért Szvorényi József főtitkarságát arra biztatta, hogy „...egy kis beszédben Gábrrielának ne mulassza el a 68^{ba} vélemény elkövetett méltatlanságot felemlíteni, ezért őt megrovni; s [...] arra inteni: hogy az

⁸⁸⁴ *Képviselőházi napló*, 1872. V. kötet. 1873. február 22–márczius 8. 103. országos ülés márczius 3. 1873.

⁸⁸⁵ *Képviselőházi napló*, 1872. VI. kötet. 1873. márczius 10–május 17. 118. országos ülés márczius 24. 1873.

⁸⁸⁶ *Képviselőházi napló*, 1872. V. kötet. 1873. február 22–márczius 8. 103. országos ülés márczius 3. 1873.

⁸⁸⁷ Xántus levélfogalmazványa, Budapest, Üllői út 1., 1873. december 10. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁸⁸⁸ NMI 2/1888, 1888. január 27. Xántus jelentése a muzeumi bizottsághoz a Néprajzi Tárról. MTM TGy.

⁸⁸⁹ *Fővárosi Lapok* 1873. október 22. 10(243): 1057.

Isteni végzést becsülje, s kötelmeit hiven teljesitse, [...] csak így leendő felejtve elkövetett méltatlansága”. Xántus úgy gondolta, hogy az oltár előtti feddés kellő hatással lesz leendő felesége jövőbeli magatartására.⁸⁹⁰ A két nagyon eltérő életfelfogású ember, a színésznői ambíciókat dédelgető, emancipált fiatalasszony és az igencsak konzervatív családfelfogást magáénak valló középkorú Xántus – aki beteges törekvésnek tekintette, hogy a nők „orvosok, ügyvédek s birák akarnak lenni” (XÁNTUS 1871e: 328) – házassága azonban nem lehetett hosszú életű. Az esztergomi egyházi hatóság 1874. december 12-én kimondta a válasukat. Házasságukból egy fiúgyermek született (SÁNDOR 1970: 340).

Hosszú évekkel később, élete alkonyán Xántus ismét megnősült. Angoltanítás során ismerkedett meg a Rókus kórház sebészfőorvosának feleségével, Ludvik Endréné Steden Ilonával, akit, miután mindketten unitárius vallásra tértek, 1886. április 14-én vett feleségül (SÁNDOR 1970: 352). Ő minden bizonnyal jobban megfelelt Xántus családeáljának, amibe az is belefért, hogy felesége nagy és drága háztartást tartott fön, szeretett külföldi fürdőkúrákra utazni (TÓTH 2001: 56) és a címeket sem vetette meg. Legalábbis erre következtethetünk Xántus utolsó fennmaradt leveléből, amelyben már abbáziai gyógykezelése idején arra kérte Pulszkyt, hogy nyugdíja mellé miniszteri tanácsosi címet is kapjon, mert felesége többre tartja a méltóságos asszony megszólítást, mint az 1000 forintos nyugdíjat.⁸⁹¹

VII.2. AZ IPARMŰVÉSZETI MÚZEUM MEGALAPÍTÁSA ÉS A KELET-ÁZSIAI GYŰJTEMÉNY MEGCSONKÍTÁSA

A Xántus és Rómer által összegyűjtött tárgyak jövőbeli szerepét illetően úgy tűnik, valamennyi érintett egyetértett abban, hogy egy kézműipari múzeum alapját képezzék. Noha Xántus több mint másfél évtized múltán másképp emlékezett, kezdetben ő maga is a kézműipari múzeum létrehozását pártolta (XÁNTUS 1872: 267). Ez az elképzelés kapott hangot a parlamenti viták során is, és ugyanebbe az irányba mutattak a sajtóban megfogalmazódó vélemények is (CSUKÁSSI 1873a: 37). Arról azonban távolról sem alakult ki végleges elképzelés, hogy milyen célokat is szolgáljon az új múzeum, és pontosan miből álljon össze a gyűjteménye. Megalapítása előtt Xántus aligha gondolta, hogy az új

⁸⁹⁰ Xántus levele Szvorényi Józsefnek, Budapest, 1873. október 19. OSzK Levelestár. Szvorényi József (1816–1892) ciszterci szerzetes tanár, nyelvész, irodalomtörténész, pedagógiai és vallási író; a székesfehérvári, majd az egri ciszterci gimnázium tanára, később igazgatója; 1846-tól az MTA levelező, majd 1886-tól tiszteleti tagja. Xántus már 1868 májusában küldött a gimnázium számára madarakat, majd 1873-ban „néhány ethnographiai tárgy”-at. Xántus levelei Szvorényi Józsefnek, Pest, 1868. május 21. Budapest, 1873. szeptember 22. OSzK Levelestár.

⁸⁹¹ Xántus levele Pulszkyknak, Abbázia, 1894. június 19. OSzK Levelestár Fond VIII/1178.

múzeumot felépítő három gyűjteménytestből kettőhöz az ő gyűjteményei fogják az alapot szolgáltatni.

A „népi ipar darabjainak” bemutatása (KÓSA 2001: 56) ugyan már az 1840-es évek magyarországi iparfejlesztő kiállításain felvetődött, annak célja még nem a muzealizálás, a tárgyaknak a jövő számára való megőrzése volt. Ez az 1860-as években került napirendre, jelesül, amikor az 1867-es párizsi világkiállítás angol bizottságától kapott kerámiagyűjteményt a minisztérium az Országos Iparegyesületnél helyezte el egy jövődöbéli iparmúzeum számára (PULSZKY 1874: 3). Ez volt az a világkiállítás, ahol a kiegyezéssel az önállósodás útjára lépő Magyarország először adhatta tudtára a világnak és Ausztriának, hogy ismét el kívánja foglalni helyét az európai nemzetek sorában. Ezt a célt szolgálta a Nemzeti Múzeum magyar régiségeiből összeállított tárlata (GÁL 2008: 41). A kiállítást rendező Rómer Flórist a Párizsban látottak azonban mély csalódással töltötték el, mivel úgy látta, hogy a Magyarország által bemutatott termékek nem képesek versenyre kelni a világ iparával (RÓMER 1868a: 27). Csalódottságának ekképpen adott hangot: „A párizsi világtárlat szomorú bizonyságul szolgált arra, hogy azon kevés számú iparczikkal, melylyel a világ iparával versenyezni kívántunk, annyira túl vagyunk szárnyalva [...] többé nem elég, hogy egy nemzeti muzeummal birunk, melyben minden kezdetlegesen és tökéletlenül van képviselve, miből az emberi nem ipari kifejlődésére következtetést lehetne húzni, hanem, hogy addig mig ezen hiányok [...] ki nem egészítettnek, és azok, mik még meg sincsenek kezdve, gyűjtetnek, nem is lehet szó, hogy *iparosaink egyedül a régiségek tárából okuljanak* [...] izlésüket kimivelhessék!” (RÓMER 1868a: 27, kiemelés az eredetiben.) Ennek érdekében egy olyan intézet felállítását javasolta, ahol a kiállított tárgyak és az ott elhangzó előadások elősegítik a hazai kézműipar fejlődését (RÓMER 1868a: 28). Követendő példaként Ausztriát említette, ahol már belátták, hogy többet kell tanulni a nyugati népektől, s arra törekszenek, hogy mintarajziskolákat alapítsanak és műtárlatokat szervezzenek (RÓMER 1868b: 85). E törekvések megvalósulásában kulcsszerepet játszott az 1864-ben megalapított bécsi k. k. Österreichisches Museum für Kunst und Industrie (Osztrák Iparművészeti Múzeum), amelyet azzal a céllal hívtak életre, hogy hozzájáruljon az osztrák ipar nemzetközi versenyképességének növeléséhez. A császári utasításra létrehozott múzeum előképe az 1851-es londoni világkiállítás nyomán, 1857-ben létrejött South Kensington Museum (ma Victoria and Albert Museum) volt. A londoni múzeum megalapítása pedig arra a felismerésre vezethető vissza, hogy az ipari termelés az új technikai eljárásoknak köszönhetően ugyan addig soha nem látott távlatokat nyitott meg az anyag és a forma adta lehetőségek kiaknázása előtt, ugyanakkor e technikai eljárások

alkalmazásakor vissza kell nyúlni a régi korok tárgykultúrájának formakincséhez annak érdekében, hogy megteremtsék az új ipar formanyelvét. Ennek érdekében látták szükségesnek összegyűjteni a régi korok tárgyi emlékeit, s ennek eszközei lettek az iparművészeti múzeumok (DARKÓ 1988: 124).

Hasonló célok vezérelték Magyarországon is mindazokat, így például Rómer Flóris mellett a South Kensington Museum eszméjének meghonosításán fáradozó Pulszky Ferencet és fiát, Károlyt (1853–1899), akik a hazai iparfejlődést segítő intézetek, végső soron egy iparmúzeum létrehozására törekedtek, s ami ennél is fontosabb, azt tekintették végső céljuknak, hogy a gazdaság fejlődése révén megteremtsék a fejlett nyugati országokkal egyenrangú, önálló Magyarországot. Rómer a már idézett cikkében e célokat így foglalta össze: „Azért ne csak gazdasági intézeteket alapítsunk a nép számára, ha nem olyan intézeteket is, melyekben az iparágakban utasítás adassék; mert [...] ha pedig nem iparkodunk örökké rabjai leszünk azon népeknek, melyek, ha akkor is, midőn éhezünk, terményeinket iparcikkeikkel szánk elül eldugják.” (RÓMER 1868b: 85.)

Rómer felvetéseire a múzeumok és az iparfejlesztés kapcsolatát illetően Kubinyi Ágoston így reagált: „Nemzeti muzeumunk hivatása nem csupán az, hogy archaeologiai tárát régiségekkel szaporítsa, de egyúttal az is, hogy ebben a műtörténet képviseltessék, a becsesebb művészeti újabb tárgyakat is gyűjteni, megismertetni, s így a művészet történetének némi életet, s illetőleg lendületet adni.” (KUBINYI 1869: 89.)

A következő évek fényesen igazolták, hogy Rómer gondolatai mennyire beleillettek a korszellembe. A műipari mozgalom hajtóerejét ugyanis azok az ipari és kereskedelmi vállalkozások képezték, amelyek saját körükben gyűjtést indítottak, s tervük az volt, hogy egy egyesület által finanszírozott, azaz nem állami múzeumot hozzanak létre. Az Országos Ipartestület a tervek készítésébe bevonta az Országos Magyar Képzőművészeti Társulatot is, mellyel közösen úgynevezett százas vegyes bizottságot hoztak létre.⁸⁹² A bizottság hamarosan elérte, hogy a főváros telket adományozzon céljaikra (SINKÓ 2009: 48), és az állam is az elképzelés mellé állt: az 1869. évi költségvetési törvény 20 000 forintot irányzott elő „...a Pesten felállítandó iparmúzeum...” számára (EÖTVÖS 1976: 96). A következő lépés egy törzsgyűjtemény felállítása volt, amire kitűnő alkalmat kínált a közelgő bécsi világkiállítás. A százas bizottság javaslatára Bartal György kereskedelmi miniszter erre való tekintettel terjesztett be javaslatot 1872-ben a törvényhozásnak, 50 000 forint értékben

⁸⁹² Országos Iparegyesület és az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat tagjaiból, az iparműmuseum „ügyéért buzgó férfiakból” létrehozott bizottság. Tagja között volt Rómer Flóris, Pulszky Ferenc és Xántus János is.

műipari tárgyak vásárlása céljából. Az összeg megszavazását – mivelhogy a parlament pénzügyi bizottsága nem támogatta – Pulszky Ferenc hathatós támogatása révén sikerült végül elérni (RADISICS 1885: IV). Ennek az összegnek volt része az a 15 000 forint is, melyet Xántus és Rómer háziipari tárgyak vásárlására fordíthatott (HORVÁTH 1997: 70).

A Rómer által megfogalmazott, inkább technológiai jellegű múzeum felé hajló koncepció egészen az Iparművészeti Múzeum törzsgyűjteményét megalapozó, 1873-as bécsi világkiállításon történő vásárlás előkészítéséig érvényben lévőnek látszott. Legalábbis erre következtethetünk abból az elaborátumból, amelyet „Az ipar- és műmúzeum létesítő bizottsága” nevében az úgynevezett százas vegyes bizottság elnöke, Keleti Károly (1833–1892) készített már az országgyűlés által az 1873. évi költségvetés rendkívüli kiadásai között a bécsi világkiállításon „az iparmúzeum számára beszerzendő tárgyakra”⁸⁹³ jóváhagyott 50 000 forint ismeretében. A megvásárlandó tárgyak között kizárólag különféle iparágak (agyag-, üveg-, fém- és fegyveripar, faipar, szövés és fonás, bőr- és papíripar, sokszorosítóipar) termékei és nyersanyagai – például edények mellett díszítőéglák és „talaj kockák” – szerepeltek, valamint a felsorolt iparágakból „eszközök, szerek és kisebb munkagépek (természetben) és nagyobb gépek, készülékek rajzai vagy mintái”.⁸⁹⁴ A tervezet tehát kizárólag olyan áruféleségek és berendezések beszerzését tűzte ki célul, amelyek a (kézműves)ipar fejlesztését szolgálták volna.

A beszerzést azonban nem a javaslat kidolgozójára, hanem a mindössze húszesztendős Pulszky Károlyra bízták, aki minden bizonnyal apja szándékaitól nem függetlenül, oly mértékig változtatott Keleti elképzelésein, hogy az a jövőbeni múzeumot illetően éles koncepcionális fordulatra utalt. Keleti elképzelésével szemben Pulszky Károly úgy határozta meg a beszerzendő tárgyak körét, hogy képet adjanak a modern iparművészetről, továbbá eredeti példányokkal vagy utánzatokkal illusztrálják az egyes technikák történetét (PULSZKY 1874: 3). Az általa 30 614 forintért beszerzett 326 tárgy⁸⁹⁵ között igen magas arányban voltak keleti iparművészeti alkotások, illetve európai ókori leletek (DARKÓ 1988: 125). A 110 indiai, japán, kínai és perzsa tárgy (FAJCSÁK–RENNER 2008: 22) mellett Pulszky az atyai barát, Johannes Overbeck lipcsei professzor segítségével szerzett be antik tárgyakat annak érdekében, hogy a klasszikus művészet alkotásai is mintául szolgáljanak a hazai kézműipar számára. Így került a Sayn–Wittgenstein-gyűjteményből mintegy hetven görög-római alkotás (SZILÁGYI 1988b: 63–69) az Iparművészeti Múzeumba.

⁸⁹³ *Főrendiházi irományok*, 1872. II. kötet 80–156. sz. 1872-135 (1872-II-386).

⁸⁹⁴ Keleti Károly: Javaslat az iparmúzeum számára a bécsi világkiállításon vásárlandó tárgyak vásárlási módoszataira nézve. IM Adattára, 1873, KLT 1420/1.

⁸⁹⁵ A vételár és az 50 000 forint közötti különbözetet a csomagolás és a szállítás költségei emésztették fel.

A Bécsben vásárolt tárgye gyűjtést három további forrásból egészítették ki. A Nemzeti Múzeum egyéb gyűjteményeiből áthelyezett műtárgyakkal,⁸⁹⁶ közöttük óegyiptomi alkotásokkal, a Xántus és Römer által gyűjtött és Bécsben kiállított magyarországi háziipari gyűjteménnyel, valamint Xántus kelet-ázsiai gyűjteményének „műipari vagy iparművészeti beccsel” bíró (XÁNTUS 1874b: 1) darabjaival. Akármilyen volt is Xántus szándéka magyarországi gyűjteményével, egy önálló „kézműipari múzeum” megteremtése vagy az Ethnographiai Osztályba való bekebelezése, arra bizonyosan nem számított, hogy kelet-ázsiai gyűjteményének java részétől is meg kell válnia. Noha a formális döntést a kultuszminiszter hozta – a parlament elé terjesztett éves jelentése szerint az ethnographiai gyűjtemény „...nagy része [...] az ipar-muzeumban fog letétni...”⁸⁹⁷ –, az azt megalapozó kezdeményezés Pulszky Ferencé lehetett,⁸⁹⁸ aki arra törekedett, hogy a keleti és az európai kultúrkör jelenkori és antik alkotásai egyaránt képviselve legyenek az Iparművészeti Múzeumban. Ezért is kerültek át az új múzeumba nemcsak az Ethnographiai Osztályból, hanem a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárból is tárgyak.

Az áthelyezés elsődleges szempontja az volt, hogy az egyes technikákat, a különféle anyagokat, művességeket tanulmányozni lehessen – ebben az értelemben a néprajzi és az iparművészeti tárgyak egymás mellé kerülhettek –, s ez a mintakollekció példaként szolgáljon a kor iparosai számára. Aligha véletlenül Pulszky Ferenc gyűjtemény-átrendezése egybevágott azzal az elképzeléssel, amellyel fia szabta meg a múzeum által követendő utat az általa írott első kiállítási katalógusban: „Az iparmúzeum jelenlegi alakja sokaknak vissza fog tetszeni, mert megbarátkoztak azon eszmével, hogy itt az iparra alkalmazott tudomány legújabb vívmányaival fognak találkozni, hogy gépek lesznek fölállítva s különféle anyagok nyersen és földolgozva, s mindezt itt nem lelik föl. Ilyenmű intézetek léteznek már Európában, s érdekes voltukat senki sem fogja kétségbe vonni, de iparmúzeumunk, mostani iránya által, azon intézményeknek lép nyomába, melyek az iparművészeteknek új lendületet, új alakot adtak, a South Kensington, az osztrák múzeum nyomába.” (PULSZKY 1874: 4.)⁸⁹⁹

⁸⁹⁶ „Jegyzéke azon tárgyaknak melyek a Magyar Nemzeti Múzeumból letét formában az országos magyar iparművészeti gyűjteményeiben [sic!] vannak”. Nemzeti Múzeum Irattára. Az 1879-es keltezésű lista összesen 2550 tételt tartalmaz, de az magában foglal Xántus kelet-ázsiai gyűjteményéből leválasztott tárgyakat is. Ugyanakkor az Iparművészeti Múzeum első leltárkönyve szerint a Régiségtár már 1875–1876-ban is adott át japán tárgyakat.

⁸⁹⁷ *Képviselőházi irományok*, 1872. XVIII. kötet. 755-975. sz. 1872-795 (1872-XVIII-409).

⁸⁹⁸ Egyértelműen erre utalt Radisics Jenő (1885: VII) megfogalmazása is, amikor a Nemzeti Múzeumból történő átadásról írt.

⁸⁹⁹ A kétféle irányzat elkülönítésének egyértelmű jele, hogy a Természetiek Tárából leválasztott kézműtani gyűjtemény nem az Iparművészeti Múzeumba került, hanem java részt abba a végül 1884-ben létrehozott Technológiai Iparmúzeumba, amely Keleti Károly törekvéseit juttatta érvényre, és inkább megfelelt az iparfejlesztés céljainak.

Xántus 1874. március 18-ai dátummal, alig egy hónappal az Iparművészeti Múzeum megnyitása előtt állította össze az átadandó tárgyak listáját.⁹⁰⁰ A listából világosan kiolvasható, hogy az átadásra kerülő tárgyak döntő többsége a fejlett kézművességgel rendelkező országokból (Kínából 581, Japánból 410 tárgy) származott, és e tárgyak mennyiségéhez képest sokkal kisebb volt a délkelet-ázsiai szigetvilágból érkezett tárgyak aránya.⁹⁰¹ Már önmagában ezek az arányok is, de az átadott gyűjteményrészben szereplő tárgytípusok (porcelán-, bronz-, selyem-, illetve papírtárgyak, valamint könyvek szerepeltek főként) még inkább bizonyítják, hogy elsősorban a fejlett kézművességről tanúskodó, magas művészi értékkel bíró tárgyakat kívánták leválasztani az Iparművészeti Múzeum számára. Xántusnak az Iparművészeti Múzeum számára készített átadási listáján szerepelt még további 97 tárgy az „ugynevezett vegyes gyűjteményből” is. Ezek a Régiségtár korábban, Reguly Antaltól, Duka Tivadartól és báró Bésán Józseftől kapott szibériai, indiai és japán tárgyai voltak, amelyeket Xántusnak csak részben volt módja beletárolni az Ethnographiai Osztály gyűjteményébe, s máris tovább kellett adnia egy részüket az Iparművészeti Múzeumnak. Mindehhez jött még szinte a teljes kelet-ázsiai pénzgyűjteménye, amelyet illetékességből az Éremtárnak adott át, a maga által készített lista szerint 327 darabot.⁹⁰²

A Nemzeti Múzeum előcsarnokában 1874. április 19-én megnyitott Iparművészeti Múzeum törzsanyaga tehát igencsak széles spektrumot ölelt fel. Éppúgy helyet kaptak benne a magyar népi ipart képviselő jelenkori tárgyak, mint a korabeli keleti ipar magas színvonalú alkotásai, vagy a hazai és az egyetemes iparművészet jeles emlékei, illetve antik és óegyiptomi régészeti leletek. Mindeközben az Ethnographiai Osztály gyűjteménye fennállásának első éveiben legalább egyharmadát elvesztette, és a Természetiek Tárának középső terméből „áttétetett az ásványtárhoz vezető elzárt folyosóba”,⁹⁰³ ami igencsak plasztikusan mutatja a két újonnan létrejött intézmény súlyát, és előrevetítette a rájuk váró jövőt. A kialakult helyzet mögött azonban hiba lenne bármi fajta néprajz iránti ellenérzést feltételezni, már csak azért is, mert Pulszky Ferenc a Nemzeti Múzeum más gyűjteményeit is megbontotta az új múzeum érdekében.⁹⁰⁴ Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy míg a műipar/iparművészet komoly társadalmi támogatást élvezett – léteztek azt segítő

⁹⁰⁰ NMI 1/1874, *Az iparművészeti muzeumnak átadott tárgyak jegyzéke*, 1874. március 18. Ugyanakkor az Iparművészeti Múzeum leltárkönyve szerint az átadásra már januárban sor került.

⁹⁰¹ Az onnan gyűjtött tárgyak mintegy 20 százaléka került át az Iparművészeti Múzeumba, elsősorban magas iparművészeti értéket képviselő tárgyak, például maláj kriszek.

⁹⁰² NMI 2/1874, *Az MNM régiségtárának átadott tárgyak*, 1874. március 18. A Nemzeti Múzeum Éremtárába 1078 Xántus kelet-ázsiai gyűjtéséből származó érmét leltároztak be.

⁹⁰³ Képviselőházi irományok, 1872. XVIII. kötet. 755-975. sz. 1872-795 (1872-XVIII-409).

⁹⁰⁴ Lásd például Szalay Ágoston hagyatékából 1877-ben 10 000 forintért megvásárolt gyűjtemény. *A magy. Nemz. Múzeum régiségosztály jegyzőkönyve 1871, 1872, 1873 Május 10ikéig.*

szervezetek, a tudományos élet szereplői által megfogalmazott elképzelések alapján konszenzus volt az Iparművészeti Múzeum létrehozása és fejlesztése mögött, kézenfekvő módon csatornázták át az Ethnographiai Osztály ehhez szükséges tárgyait –, továbbá olyan nemzetközi előképek is rendelkezésre álltak, mint a Pulszky által is jól ismert londoni South Kensington Museum vagy a k. k. Österreichisches Museum für Kunst und Industrie, addig az utóbbi az iparművészet kapcsán említett valamennyi feltétel híján a senki földjén találta magát. Mindezt a legplasztikusabban talán az mutatja, hogy az Iparművészeti Múzeum eleve önálló múzeumként jött létre, a kereskedelmi és/vagy a kultusztárca önálló költségvetést biztosított a számára (HORVÁTH 2006: 23) és 1877-től különálló épülettel rendelkezett, ugyanakkor a Néprajzi Osztály háromnegyed évszázadon át a Nemzeti Múzeum egyik osztályaként működött, és kénytelen volt helyről helyre vándorolni.

VIII. MÚZEUMBA ZÁRVA

VIII.1. A TESPEDÉS ÉS TENGŐDÉS ÉRÁJA

Amikor Xántus az újonnan megalapított osztály élére került, joggal reménykedhetett abban, hogy az ígéretes kezdetet hasonló jövő követi. Bízott benne, hogy a Délkelet-Ázsiában kialakított kapcsolatainak köszönhetően, további gyűjteményekhez juthat a múzeum. Részben ezért, részben Jáván tett vállalásának megfelelően kérte Pulszkynak, hogy ottani segítőt Ferenc József-érdemrendre terjessze föl.⁹⁰⁵ Noha tisztában volt vele, hogy helyszűke miatt gyarapításról pillanatnyilag szó sem lehet, abban reménykedett, hogyha „...a hely nagyobbíttatni fog, akkor természetesen butorra és új szerzeményekre is ki kell terjeszkedni, s azon esetben körülbelül 1500 ft évi dotatioval néhány év alatt a gyűjteményt igen érdekessé és nagygyá lehetne tenni”⁹⁰⁶ – írta Pulszkynak éppen akkor, amikor el kellett hagynia a Természetiek Tárának termét, és ki kellett költöztetnie gyűjteményét az Ásványtár folyosójára.

Nem csodálkozhatunk, hogy másfél évtized távlatából ezekre az eseményekre keserűséggel emlékezett vissza: „...osztályom egészen dekomponáltatott, s a kilátásba helyezett Xántus & Romer-féle gyűjteménytől elűtetett, [...] osztályom romjait egészen újból kellett aztán leltározni és számozni, úgy felállítani is, s hozzá még a készletben volt és mintegy 600 ftot képviselő magyar és német katalógusok értéktelenekké váltak, s 300 ft kiadással új katalógust kellett készítenem és nyomtatnom, a mi az én anyagi helyzetemet tekintve, bizony súlyos volt.”⁹⁰⁷

Újrarendezett kiállításában Xántus már nem csupán a Kelet-Ázsiában „államköltségen” beszerzett tárgyait⁹⁰⁸ állította ki, hanem beolvasztotta az ott saját maga számára gyűjtött és ez alkalomból a múzeumnak ajándékozott,⁹⁰⁹ illetve letétbe helyezett tárgyait,⁹¹⁰ az Amerikából korábban a Nemzeti Múzeumnak küldött és a Régiségtárba, illetve a Kézműtani Gyűjteménybe került tárgyait, továbbá Reguly Antal 1847-ben a múzeumba került, de be nem leltározott szibériai tárgyait,⁹¹¹ és olyan további gyűjteményeket, mindenekelőtt Duka Tivadar indiai tárgyait és fényképeit, amelyek

⁹⁰⁵ Xántus levele Pulszkynak, Pest, 1871. október 2. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁹⁰⁶ Xántus levele Pulszkynak, Budapest, 1873. október 19. OSzK Fond VIII/1177.

⁹⁰⁷ NMI 2/1888, 1888. január 27. Xántus jelentése a muzeumi bizottsághoz a Néprajzi Tárról.

⁹⁰⁸ NM Tksz. 2/1874. Xántus „államköltségen” beszerzett gyűjteményéből végül 1646 tárgy került az Ethnographiai Osztály gyűjteményébe.

⁹⁰⁹ NM Tksz. 3/1874. 184, Xántus által ajándékba adott tárgy.

⁹¹⁰ NM Tksz. 4/1874. 45, Xántus által letétbe helyezett tárgy.

⁹¹¹ NM Tksz. 12/1874. 58 tárgy.

eredetileg a Régiségtárba kerültek, és az Iparművészeti Múzeum nem tartott igényt rájuk.⁹¹² Ez a 2258 tárgy került be Xántus (1874b) újra kiadott *Vezetőjébe*, és alkotta az Ethnographiai Osztály törzsgyűjteményét, azaz ezek szerepelnek a Néprajzi Múzeum máig érvényes leltárában.

Gyűjteménye újrendezését követő első években Xántus még életben tartotta amerikai kapcsolatait. Nem csupán természetrajzi anyaghoz próbált hozzájutni, különösen saját korábbi gyűjtéséből, hanem örömmel fogadott volna „ősi és modern etnológiai tárgyakat” is Amerikából, magyarországi őskori és bronzkori leletekért cserében. Ekkor, 1874 végén már alighanem felismerte, hogy belátható időn belül aligha lesz lehetősége az osztály fejlesztésére, és a korábbi évtizedek rendszeres gyűjtőútjai véget értek. Talán ezért panaszkodott Bairdnek, hogy elege van Európából, jobban szeretne ismét a végtelen természetben élni, csupán idős édesanyja, aki 1877-ben hunyt el, tartja Magyarországon.⁹¹³

Xántus számára, aki élete nagy részét otthonától távol töltötte, kisgyermekkorában előbb Pécsen, aztán Győrben, majd Pesten élt, azt követően pedig szinte folyton úton volt, és az 1850-es évek második felétől kezdve, egy-két éves megszakítással szinte állandóan gyűjtéssel foglalkozott, nem lehetett könnyű feladni ezt az életformát, és tudomásul venni, hogy bezárult mögötte a múzeum kapuja.

Ez a helyzet egyértelműen kiolvasható az osztály életét leginkább jellemző adatokból. A Xántus által 1871-ben megnyitott múzeumi naplóban 1875 és 1884 között évi egy-egy bejegyzés találunk, de vannak évek, amikor még annyit sem, az osztály irattárába 1874 és 1884 között mindössze egyetlen iratot iktattak, ugyanezen időszak alatt összesen 245 tárggyal gyarapodott az osztály – ezek kivétel nélkül ajándékképpen érkezett Európán kívüli tárgyak voltak, az első magyarországi tárgyat pedig csak 1885-ben leltározták be –, de nem nevezték ki az országgyűlés által megszavazott szolgát sem.⁹¹⁴ Nem véletlenül nevezte Xántus ezt az időszakot a „tespedés és tengődés érájájá”-nak, amikor „...egy krajczár rendes dotációim sem volt vételekre...”, igaz, helyiség híján nem is lett volna értelme (XÁNTUS 1892: 300). Hamarosan még ennél is fenyegetőbb helyzetbe került.

1878-ban a magyar országgyűlés bizottságot küldött ki a Nemzeti Múzeum, valamint az Iparművészeti Múzeum „személyi és dologi ügyeinek” kivizsgálására. E közvetlen

⁹¹² Duka Tivadartól 172 indiai tárgy és fotó (Tksz. 10), Eugen von Ransonnétől (Tksz. 5), Czapkay L. Józseftől (Tksz. 6) egy-egy japán, Millisch osztrák konzultól (Tksz. 7) három tajvani, gróf Bethlen Páltól (Tksz. 8) hat kínai és indiai, báró Bésán József hagyatékából (Tksz. 9) három kínai, ismeretlentől (Tksz. 11) 5 abesszín és núbiai, Scherzenlechner Sebestyéntől (Tksz. 13) 4 mexikói tárgy.

⁹¹³ Xántus levele Bairdnek, Budapest, 1874. december 12. SIARU 7212. Mint láttuk, ebben az időszakban a Smithsonian Institution már nemcsak európai őskori leleteket fogadott be, hanem megindult az észak-amerikai etnológiai tárgyak nagyarányú gyűjtése is. A Xántus által javasolt csere sajnos pusztán ötlet maradt.

⁹¹⁴ Xántus levele Pulszkynak, Budapest, 1873. október 19. OSzK Fond VIII/1177.

célokon túl a vizsgálat arra is lehetőséget kínált, hogy mérlegre tegyék, vajon a Pulszky Ferenc által csaknem egy évtizeddel korábban bevezetett szervezeti változások nyomán létrejött múzeum mennyiben felel meg annak az elvárásnak, hogy az ország vezető tudományos intézete legyen, egyszersmind méltó helyet foglaljon el a korszak hasonló európai intézményeinek sorában (RADVÁNSZKY 1881: 32). A bizottság a múzeum egészére tett megállapításain túl a Pulszky által létrehozott osztályokat külön-külön is megvizsgálta. Az Ethnographiai Osztály kapcsán abból indult ki, hogy „minden nagyobb európai Múzeum egyik jelentékeny és kiváló osztálya az ethnographiai; mert az ethnographiát a geographia és az emberi művelődés történetében hatalmas segédforrásnak tekintik, sőt a régészettel is szoros kapcsolatban áll. Az emberi művelődés haladása és összehasonlítása semmi által sem észlelhető és tanulmányozható annyira, mint éppen ily szemléleti oktatás, ethnographiai gyűjtemény által.” Mindezek fényében a bizottság úgy találta, hogy az osztály jelenlegi elhelyezése a Nemzeti Múzeum egyik folyosóján, az Iparművészeti Múzeumnak átadott tárgyak után megmaradt gyűjteménye, finansziális helyzete (alapítását követően egyetlen forintot sem fordítottak gyűjteménygyarapításra) nem elégíti ki a fenti kívánalmakat „...sőt az osztály örének szobája, de még egy asztala sincs...” Ezért azt javasolta, hogy az osztály elhelyezésének javítására és gyűjteménygyarapítási célra évi 1000 forintot biztosítsanak, az osztály igazgatóőre pedig kapjon a többi hasonló beosztású társával egyenlő évi 2500 forintos fizetést és 500 forintos egyéb járandóságot. Sőt azt is felvetette, hogy a Néprajzi Osztályból és a Régiségtárból az Iparművészeti Múzeumnak átadott tárgyak kerüljenek vissza eredeti helyükre, az Iparművészeti Múzeumot pedig osztályként olvasszák be a Nemzeti Múzeumba, mivel nincs értelme a város másik végében egy külön múzeumot fenntartani, amikor maga az anyagyűjtemény sem elég gazdag (RADVÁNSZKY 1881: 48–51).

Ezzel a végkövetkeztetéssel azonban szöges ellentétben állt az 1881-ben a parlament elé kerülő javaslat, amely úgy fogalmazott, hogy nincs kilátás egy „...teljes ethnographiai muzeumot alkotni, – a jelenleg meglevő gyűjtemény pedig arra, hogy egy külön osztályt képezzen, már nem elegendő...” Így arra a megállapításra jutottak „...hogy a jelenlegi ethnographiai gyűjteményt – mint ilyet – fel kell osztani és az Iparművészeti Múzeumba (akár mint külön alosztályt is) beosztani [...] jelenlegi örét pedig Xantus Jánost, mint osztály őrt [...] állattárhoz által tenni.”⁹¹⁵ Az alig egy évtizeddel az osztály létrehozása után megszüntetését javasoló előterjesztés tényénél csak az előterjesztő személye meglehetősen:

⁹¹⁵ A Nemzeti Múzeum ügyeinek megvizsgálására kiküldött országos bizottság jelentése. 1881. április 6. *Képviselőházi irományok*, 1878. XXIV. kötet, 1044–1104. sz., 1878–1059.

a bizottság elnökeként a javaslatot az a Jókai Mór írta alá, aki nem is oly régen hatalmas lelkesedéssel szállt síkra a néprajzi osztály létrehozása mellett.

Mindezek fényében önként adódik a kérdés: mivel magyarázható az Ethnographiai Osztály nemhogy fentebb leírt stagnálása, hanem az a 180 fokos fordulat, amit a bizottság jegyzőjeként báró Radvánszky Béla által megfogalmazott előterjesztés és a parlamenti javaslat között mutatkozik? Személyes vagy inkább intézményi, kultúrpolitikai okok lehetnek a háttérben?

Amikor ezeket a kérdéseket feszegetjük, megkerülhetetlen annak a felvetése, hogy a dolgok ilyenén alakulását nem befolyásolta-e Pulszky és Xántus személyes viszonya, különösen annak fényében, hogy annak idején Xántus neve is szóba került a Nemzeti Múzeum következő igazgatójaként. Ha hihetünk életrajzírójának, a nyugdíjba készülő Kubinyi Ágoston 1865-ben őt ajánlotta utódjául (SÁNDOR 1970: 175), míg Eötvös már itáliai tartózkodása idején Pulszkyt tartotta alkalmas utódnak a múzeum élére (SZILÁGYI 1997: 30), s ezt maga Xántus is elismerte, amikor értesült Pulszky kinevezéséről.⁹¹⁶

Kettejük személyes kapcsolata, ahogy emlékezhetünk rá, legalább 1850 őszére nyúlik vissza, amikor a Londonba érkező Xántus Pulszkyhoz fordult anyagi segítségért, aki meglehetősen rossz véleménnyel volt az ott „összegyűlő” magyar menekültek egzisztenciális elvárásairól (PULSZKY 1958 II: 18). Azt nem tudjuk, volt-e közöttük ilyen természetű nézeteltérés, de politikai alighanem fennállt, hiszen a Pulszky által létrehozott szervezet mellett megalakult Magyar Emigránsok Demokratikus Segítségnyújtási Bizottságának Xántus lett az elnöke. Ez annyiban nem meglepő, hogy társadalmi állásuk meglehetősen eltérő volt, és egy fél generációnyi korkülönbség is volt közöttük. A Xántusnál jóval módosabb, középnemesi származású Pulszky aktívan részt vett a reformkori mozgalmakban, csaknem valamennyi és a kiegyezést követően vezető szerephez jutó szereplőjével, mindenekelőtt Eötvössel, jó személyes kapcsolatokat ápolt, és jelentős szerepet játszott mind a szabadságharcban, mind az emigrációban, ahol a nagybátyja támogatásával megkezdett művészettörténeti stúdiumait folytatva nemzetközi elismertségű tudóssá vált, majd hazatérését követően parlamenti képviselő lett és befolyásos szerepre tett szert a Deák-pártban. Mindez valósággal predesztinálta a Nemzeti Múzeum igazgatói posztjára.

Ez tükröződik Xántusnak az expedíció ideje alatt küldött leveleiből is, amelyek hangvétele és a bennük alkalmazott megszólítás – „tisztelő barátja s honfitársa”, zárta egyik

⁹¹⁶ Xántus levele Pulszkynek, Hongkong, 1869. június 8. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

levelét 1870 májusában – mind baráttá vált, olyannyira, hogy nem sokkal Xántus hazaérkezését követően kapcsolatuk tegező viszonyra vált.⁹¹⁷ Ez a baráti viszony azonban alighanem csak rövid életű epizódnak bizonyult kettejük kapcsolatában, mert ha Xántus meg is értette, hogy fontosabb a műipar fejlesztése, s így az Iparművészeti Múzeum támogatása az Ethnographiai Osztályhoz képest, mégis méltánytalannak tekinthette osztálya perifériára szorítását. Kettejük kapcsolatának megváltozására utal az is, hogy az 1874-es átadást követő több mint egy évtizedből egyetlen levélváltásuk sem maradt fenn.⁹¹⁸

Életútjuk tehát 1850-től többször is keresztezte egymást, és ezen alkalmakkor mindig Pulszky volt az, aki az érdeklődés során sokkal kedvezőbb helyzetben volt, és azokból nyertesen került ki. Mindazonáltal nem rendelkezünk arra vonatkozó adattal, hogy az Ethnographiai Osztály sorsát a két vezető személyes viszonya határozta volna meg. Sokkal inkább kultúrpolitikai és intézményi okok játszhattak szerepet a helyzet ilyen alakulásában.

Ebből következően érdemes egy pillantást vetnünk a Nemzeti Múzeumban Pulszky Ferenc igazgatóságának első évei alatt lejátszódó folyamatokra. Pulszky a British Múzeum példájából kiindulva olyan nemzeti közművelődési intézménynek tekintette a Nemzeti Múzeumot, amelynek „nemzeti jellege” abban áll, hogy dotációját a parlamenttől kapja, s annak felhasználását a parlament, illetve az általa delegált testületek ellenőrzik. Ez egyfelől biztosítja a távlatos tervezést és garantálja a rendszeres gyarapítást, valamint a gyűjteményeknek a kor nemzetközi szaktudományos színvonalán álló feldolgozását, másfelől az ilyen nemzeti gyűjtemények – éppen közfinanszírozásukból kifolyólag – szükségszerűen közművelődési intézmények. Ennél fogva legfontosabb feladatuk, hogy az illető ország állampolgárai számára lehetőséget teremtsenek a föld természeti képződményei és az emberi kultúra lehető legteljesebb körű megismerésére (PULSZKY 1888: 453; SZENTESI 2006a: 24–25; 2006b: 32). Ennek, a világ megismertetését nemzeti célok szolgálatába állító alapelvnek a gyakorlatba történő átültetését jelentette az olyan gyűjtemények fejlesztése vagy éppen létrehozása, mint a különböző természettudományos gyűjtemények, vagy az Ethnographiai Osztály, az antik görög szobrászatot gipszmásolatokban bemutató gyűjtemény, de azok az Európa szerte eszközölt művészeti tárgyú beszerzések is, amelyeket Pulszky Ferenc fia, Károly hajtott végre a leendő Iparművészeti Múzeum (SZILÁGYI 1988b:

⁹¹⁷ Amikor Frivaldszky János a leendő Ethnographiai Osztály vezetésének ügyével megkereste Xántust, az Pulszkynek írott válaszában lekötözött barátoként írta alá levelét.

⁹¹⁸ Igaz, arról is rendelkezünk adattal, hogy Xántus meghívást kapott a Pulszky Ferenc lakásán szokásos úgynevezett Pulszky-szalomba. Xántus levele Szabó Józsefnek, 1885. március 19. Az MOGM gyűjteménye.

63–69), majd az Országos Képtár, végül a Szépművészeti Múzeum számára (MRÁVIK 1988b: 8–10).

A nagyívű elképzelések megvalósításához természetesen arra is szükség volt, hogy az intézmény finanszírozása biztos lábakon álljon és megfelelő szinten biztosítva legyen. Ennek érdekében Pulszky elérte, hogy az első, állam által biztosított 1870-es büdzsébe rendkívüli kiadásként felvett gyűjtemény-gyarápításra szánt összegek is, keretösszegként, beépüljenek a múzeum rendes évi költségvetésébe, s így már 1872-re beállt a később évtizedeken át alig változó évi 90 000–100 000 forintra.⁹¹⁹ Ehhez azután rendkívüli kiadásként már egyre inkább csupán valóban rendkívüli, például az addig elmaradt gyűjteményi alapleltárak elkészítését szolgáló, valamint épület-felújítási, átalakítási, bútorozási költségeket szavazott meg az országgyűlés (SZENTESI 2006b: 5).

A többszörösére emelt és szilárd finanszírozás lehetővé tette, hogy a gyűjtemények élére szakképzettséggel bíró osztályőrök kerüljenek (SZALAY 1902: XXXVI), melléjük pedig segédőröket, illetve úgynevezett múzeumi szolgálókat is rendeljenek.⁹²⁰ Az őrnöknek arra is lehetőséget biztosítottak, hogy múzeumi költségen tanulmányozhassanak bel- és külföldi múzeumokat, részt vegyenek tudományos kongresszusokon. Hasonló célokat szolgáltak az osztályokon létrehozott szakkönyvtárak (HAMPEL 1902: 84, 89), illetve a saját periodikák, így például az 1877-ben elindított *Természetráji Füzetek* (HORVÁTH 1902: 216), amelyek egyfelől cserealapként szolgáltak más tudományos művek beszerzésére, másfelől módot adtak a múzeum tudományos eredményeinek bemutatására. Ezek megszületését segítették az ugyanezen időszakban kialakított vegyészeti, állattári és fényképészeti laboratóriumok. Pulszky szorgalmazta az osztályok áttekinthető fejlődési sorozatokba rendezett állandó kiállításainak felállítását, ismeretterjesztő vezetőket íratott a látogatók tájékoztatására, akiknek száma 1880–1890-es évek fordulója tájától már rendszeresen évi 100 000 fölé emelkedett (SZENTESI 2006b: 29, 33). Az egyre gyarapodó gyűjtemények bemutatását javította, hogy az egyes osztályokat legalább részben ellátták az ehhez szükséges bútorzattal is (KRENNER 1902: 309; PULSZKY 1888: 453), vízfűtést vezettek be (KECSKEMÉTI–PAPP 1994: 28), továbbá újrászabályozták nyitva tartási idejüket is (lásd például DEBRCZENI-DROPPÁN 2015a: 41). Mindezek a fejlemények tették lehetővé, hogy a táruk a modern

⁹¹⁹ A Nemzeti Múzeum teljes költségvetése 1881-ben 99 000 forintra rúgott, amiből 38 626 forintot tettek ki a személyi kiadások (RADVÁNSZKY 1881: 33).

⁹²⁰ A korabeli kultúrpolitikában meghatározó szerepet játszó három vezető szoros együttműködésére példa, amikor 1869 decemberében a Régiségtár élére kerülő Römer három díjnak alkalmazását kérte. Pulszky a kérést felterjesztette Eötvösnek, aki annak ellenére, hogy az 1870. évi költségvetési előirányzatban nem szerepelt ez a tétel, a rendkívüli tartalékból engedélyezte alkalmazásukat (DEBRCZENI-DROPPÁN 2015: 42–43), ellentétben az Ethnographiai Osztállyal, ahova még a parlament által megszavazott szolgálókat sem nevezték ki.

muzeológia követelményeit kielégítő tudományos gyűjteményekké alakuljanak át (SZALAY 1902: XXXVI).

Pulszky elképzeléseinek útjában azonban számos elvi és gyakorlati akadály állt. Mindenekelőtt annak a tábornak a képviselői, akik arra az elvi alapra helyezkedtek, hogy a Nemzeti Múzeum feladata csak és kizárólag a magyar föld és a magyar nép emlékeinek gyűjtése (beleértve a világban szétszóródott magyar vonatkozású tárgyak visszaszerzését is) annak érdekében, hogy mindez a nemzeti öntudat és büszkeség élesztését és emelését szolgálja (SZENTESI 2006: 25). Ennek a markáns felfogásbeli különbségnek egyik képviselője maga Rómer Flóris volt, aki a Pulszky által a nemzeti múzeumokkal szembe állított „tartományi múzeumként” képzelte a Magyar Nemzeti Múzeumot (RÓMER 1869a: 286–287, lásd még I.2.6.2. és VI.1. fejezet), és aki szerint az antik szobormásolatok helyett hazai szobrászati alkotások másolatait kellene gyűjteni, különös tekintettel a szűken rendelkezésre álló múzeumi kiállítótérre (HAMPEL 1902a: 85–86), s mint láttuk, hasonló álláspontot képviselt Xántus kelet-ázsiai gyűjteményével kapcsolatban is.

A Pulszky által megálmodott múzeum útjában álló másik fő akadály nagyon is gyakorlati természetű volt: a helyhiány. A Természetiek Tárából létrejött Állattár kapcsán ezt a Pauler Tivadar vallás- és közoktatásügyi miniszter által kiküldött bizottság már 1872-ben jelezte (HORVÁTH 1902: 219), de a múzeum gyűjteményeinek elhelyezési gondjait főként az 1870 utáni beszerzések idézték elő. Így a már említett nagy helyigényű görög szobormásolat gyűjtemény,⁹²¹ de hozzájárultak az éves rendszeres vásárlási kerethez jutó táruk gyarapodásai is, vagy akár a kelet-ázsiai expedíció, már 1872-es beérkeztekor nehezen elhelyezhető anyaga, amelynek egy része ugyan átkerült a frissen megalapított Iparművészeti Múzeum gyűjteményébe, ám annak befogadása 1877-ig még ugyancsak a Nemzeti Múzeumra hárult, hiszen az Állattárból csupán a múzeum előcsarnokába került át. Ebben az értelemben még nagyobb nehézséget jelentettek az 1870-es évektől beszerzett képzőművészeti gyűjtemények, elsőként az Esterházy-képtár 1871-ben, majd az 1884-ben életre hívott Történelmi Képcsarnok.⁹²² Mindezen gyűjteményeknek együtt a Nemzeti Múzeum már képtelen volt helyet biztosítani, ezért 1880-tól kezdve egymást érték a

⁹²¹ Az 1870-től nagyjából egy évtized alatt felépített gyűjtemény körülbelül 400–420 öntvényből állhatott, amelyből mintegy 250 lehetett kiállítva a múzeum magasföldszintjének nyolc termében (SZENTESI 2006b: 15).

⁹²² Pulszky, Xántus, Ligeti Antal képtárőr, Kratzmann Gusztáv, az Esterházy-képtár, valamint Keleti Gusztáv, a mintarajztanoda igazgatója részvételével már 1871 júniusában egy olyan épület megépítéséről tárgyaltak, ami egyaránt otthont adott volna az Esterházy-képtárnak és az Ethnographiai Osztálynak. *Pesti Napló* 1871. június 21., reggeli kiadás, 141: 3.

kultuszminiszter, illetve a parlament által kiküldött vizsgálóbizottságok,⁹²³ amelyek, ha eltérő hangsúllyal is, de lényegében három új múzeum létesítését, illetve megépítését javasolták. Az Iparművészeti Múzeumét, az Országos Képtárét (Szépművészeti Múzeum), valamint a Természettudományi Múzeumét, melyek közül az előbbi kettő végül 1896-ban és 1906-ban önálló épülethez jutott, míg az utóbbi számára mind a mai napig nem emeltek saját épületet. Minden más gyűjtemény, elsősorban a néprajzi és bizonyos természettudományos gyűjtemények elhelyezésének problémája – még ha időről időre fel is merült önálló múzeummá alakításuk, vagy éppen felszámolásuk – csak e három nagy gyűjteményttest viszonyrendszerében vizsgálható: a kulturális intézményrendszer mellékszereplőiként többszörös költöztetésre ítéltettek.⁹²⁴

Mindezekhez az intézmény szintű nehézségekhez társultak a kultúrpolitikai, tudományos szempontok. Szemmel látható módon Pulszky, s alighanem a kultúrpolitikát befolyásoló egyéb szereplők számára is valójában az Iparművészeti Múzeum „kistafirozása” volt a fontos. Ezért hozott áldozatot nemcsak a frissen alakult Ethnographiai Osztály, hanem a Nemzeti Múzeum egyéb gyűjteményei terhére is. Ezt követően pedig az Ethnographiai Osztály jelentősége erősen csökkent. Ez nem csoda, ha arra gondolunk, hogy egy olyan gyűjteményről, illetve osztályról van szó, amely „mögött” az 1870-es években nem állt akárcsak egy kialakulóban lévő tudományszak is a maga intézményeivel és szakembereivel – a magában álló Xántus ekkoriban kezdett természettudományos gyűjtőből, földrajzi íróból „népisme” gyűjtővé válni –, sem pedig olyan befolyásos személyek csoportja, akik akár gazdasági érdekekre, akár a magas művészet megfellebbezhetetlen értékére hivatkozva jelentősebb anyagi forrásokat tudtak volna kiharcolni, netalán sajátjukból segítették volna az intézmény fejlődését.⁹²⁵ Azt követően pedig, hogy Xántus túl korán létrejött gyűjteménye – vő. Johann Natterer bécsi úgynevezett brazil vagy Christian Jürgensen Thomsen

⁹²³ A korszak bizottságai közül kettő is átfogó javaslatot készített e témakörben: a Jókai Mór vezette bizottság 1881-ben (Képviselőházi irományok 1878–81. XXIV. kötet. 1059. szám 181–201. o.), illetve a Berzeviczy Albert elnöklétével üléselő bizottság 1891-ben (NMI 7/1891 Tárgyalási iratok az új múzeum ügyében: A millennium alkalmából a nemzeti múzeum épületének monumentális jellegéhez méltó díszítésére s külső befejezésére, és egy új nemzeti múzeum természetrajzi épület emelésére vonatkozó tárgyalási iratok).

⁹²⁴ Az Esterházy-képtárra alapozott Országos Képtárát már eleve nem lehetett a Nemzeti Múzeumban elhelyezni, ezért az MTA épületében maradt, ahol 1865-óta ki volt állítva. Az 1884-ben életre hívott Történelmi Képcsarnok a Várkert bazárban nyert elhelyezést, ahonnan 1894-ben a Stefánia úti kiállítási csarnokba helyezték át (BASICS 1997: 20; ÉBER 1902: 199), megteremtve a lehetőséget a Néprajzi Osztály számára, hogy a Várkert bazárba költözzön, majd amikor az onnan a Csillag utcába került, „befogadta” a Növénytarát, amely „megfordult” a Széchenyi utcában, majd az MTA épületében is (KORSÓS–HORVÁTH 1996: 7), amit viszont a Néprajzi Osztály számára Jankó nem tartott alkalmasnak azt követően, hogy az Országos Képtár kiköltözött onnan.

⁹²⁵ Az Iparművészeti Múzeum alapító-adományozói között éppúgy ott találjuk József főherceget, mint azt a gróf Zichy Ödönt, aki már a Pestre tervezett 1871-es országos termény-, ipar- és műkiállítás kapcsán egy évvel korábban sürgette egy műiparmúzeum megalapítását (ZICHY 1870: 233–235).

koppenhágai múzeumának sorsát (WULFF 2002) – „decomponáltatott”, kiemelték belőle a mű/ipar/művészeti értékes darabokat, a régészetet és művészettörténetet preferáló Pulszky számára súlytalanná vált, aki állítólag zsibvásárnak minősítette a gyűjteményt (SELMECZI KOVÁCS 1997: 15). Noha ezt a neki tulajdonított állítást nem tudjuk forráshellyel alátámasztani, az azonban figyelemre méltó, hogy Pulszky miként gondolkodott a különböző kultúrák művészetének múzeumi szerepéről. A már említett, 1851-ben a londoni University Hallban (SZILÁGYI 1995: 913) tartott előadásában több szempontból is bírálta a múzeumok, közöttük a British Múzeum kiállításait (v.ö. I.2.6.2. fejezet).

Alighanem akkor jutunk közelebb az Ethnographiai Osztály háttérbe szorulásának megértéséhez, ha a Nemzeti Múzeum igazgatójának fenti szempontjait is figyelembe vesszük, ugyanakkor arról se feledkezzünk meg, hogy negyedszázaddal később született, korábban idézett, nagyívű tanulmányában Pulszky továbblépett a Londonban megkezdett úton. 1851-es előadásával szemben ebben már az emberi nem összes kultúrája valamennyi korszakának bemutatásáról beszél, mint olyanról, aminek helye van a múzeumban s az emberi művelődés megismeréséhez járul hozzá (PULSZKY 1875: 439). Ám annak eszközöként továbbra is a művészetet tételezi, s abba aligha fértek bele a Xántus által Kelet-Ázsiából összehordott hétköznapi tárgyak, a kínai mesteremberek szerszámaiktól a borneói bennszülöttek halászeszközeiig.

VIII.2. „KÉT IRÁNYÚ ETHNOGRAPHIAI GYŰJTEMÉNY”

Az Ethnographiai Osztály megszüntetéséről szóló javaslat szerencsére papíron maradt, és az 1880-as évek második felében, ha lassan is, de az osztály elmozdult a holtpontonról. Ennek első jelei ugyancsak a parlamentben mutatkoztak meg, amikor 1884. január 24-én Herman Ottó felszólalásában – ha nem is saját jogán, hanem az Iparművészeti Múzeum költségvetési támogatásának ürügyén – ismét napirendre került „egy magyar ethnographiai múzeum összeállításá”-nak ügye. Trefort Ágoston messzemenőig egyetértett Hermannal „mert végtére a történelmet nemcsak írjuk, hanem építjük is, festjük is”, az egyetlen akadálnak a „tér hiánya”-t látta.⁹²⁶ Herman rövid parlamenti felszólalása műfajából adódóan nem volt alkalmas elképzelései alapos kifejtésére, de annyi kiderült belőle, hogy egy önálló magyar néprajzi múzeumban gondolkodott. Annál is inkább, mert, felmelegítve a nemzeti múzeumok szerepéről szóló Pulszky–Rómer-vitát, amellettt tette le a voksát, hogy egy

⁹²⁶ *Képviselőházi napló*, 1881. XIV. kötet, 1884. január 10–február 5. országos ülés január 24. 1884.

nemzeti múzeum legfőbb feladata a nemzeti értékek külföld számára történő felmutatása, és erre a Xántus által Kelet-Ázsiából beszerzett gyűjtemény alkalmatlan.

Már csak azért is, mert Xántus kelet-ázsiai útja előtt elmulasztotta a magyar néprajz tanulmányozását annak érdekében, hogy ottani gyűjtését „összehasonlító alapon” végezhesse. Ezért, állapította meg Herman, „fáradtsága meddő, a gyűjtemény inkább amateurnek, mint tudományos intézetnek való; de egy haszna van: jelöli az irányt, a melyet a magyar néprajzi múzeumnak követnie nem szabad, mert valóban »különösségek, furcsaságok, ritkaságok« halmaza” (HERMAN 1885a). A Herman által provokált Xántus, ahogy annak idején, Varga Ferencnek, higgadt, elegáns választ adott ugyanazon lap hasábjain, részint cáfolva Herman hamis állításait, miszerint ő a Novara-expedíció tagjaként működött, részint a körülményekre hárítva Herman kritikáit (XÁNTUS 1885).⁹²⁷ Aligha férhet kétség hozzá, hogyha az idő túl is haladt a Xántus által követett gyűjtési módszereken, 1885-ban nem volt méltányos egy másfél évtizeddel korábbi gyűjtésen számon kérni a néprajzi felkészültséget, különösen a kelet-ázsiai expedíció megszületésének és lefolyásának körülményeit figyelembe véve, amire tekintettel éppen Xántus volt az, aki már az indulás előtt megfogalmazta aggályait.

A leendő múzeum jellege, gyűjtőköre ekkoriban még távolról sem volt kiforrott. Egyfelől, mert maga a tudományág sem jutott el az intézményesülés szintjére, másfelől, mert létezett, a bécsi világkiállítás gyűjtési céljait és annak eredményeit múzeummal formáló egyéb elképzelés is. Ennek apropóját az 1885-es Országos Általános Kiállítás adta, melynek előkészítése során az Országos Iparegyesület háziipari szakosztálya a bécsi világkiállítás esetében alkalmazott módszert vette elő: körlevélben kérte fel a helyi és kerületi bizottságokat, „...hogy vidékük háziipara minél teljesebb bemutatására törekedni [...] szíveskedjenek”. Az így összegyűlt tárgyakat az 1884-ben Ráth Károly által életre hívott Technológiai Iparmúzeumban, az Iparművészeti Múzeumban, esetleg egy önálló „állandó háziipar-muzeumban” kívánták elhelyezni.⁹²⁸ A felvetést Ráth formálta tervvé. Elképzelése szerint az új múzeum „hazánk és a külföld háziparának valódi tükré lehetne”, és négy szakosztályra oszlana. Az első, „*ethnographiai muzeum*” Magyarország főbb vidékeinek képviselőit, házberendezéseit, szerszámaikat mutatná be, továbbá bútorokat a régebbi időktől máig. A második rész ún. gyakorlati múzeum lenne, ahol különböző háziipari ágak, gazdasági eszközök, műipari tárgyak (pl. pipák és bicskák) és nyersanyagok szerepelnének. Ugyanebben a csoportban, de elkülönülten kapnának helyet a külföldi háziipari cikkek,

⁹²⁷ A Herman–Xántus-vita részleteiről lásd FEJŐS 2012.

⁹²⁸ *Magyar Polgár* 1883. október 24. 17(245): 6.

országokénti csoportosításban. A harmadik csoportot a női kézimunkáknak szánta, míg a negyedik, legnagyobb rész a háziipari árucikkek lennének, ahol eladásra szánt háziilag készített cikkek kapnának helyet.⁹²⁹

Az 1885. május 2. és november 4. között a Városligetben megrendezett általános országos kiállítás XXIX. főcsoportjában szereplő 1038 „házi-ipar”-i kiállító által bemutatott anyag mérföldkövet jelentett a néprajzi muzeológia megszületésében (KATONA 2000: 196). Tizenöt enteriőrben Magyarország különböző vidékeiről származó, jellegzetes helyi viseletbe öltöztetett bábukkal „genréképszerű” jeleneteket mutattak be. Ahogy Keleti Károly megállapította, ami ott szerepelt „...az inkább népünk ethnografiai [sic!] ismertetése és több volt, mint a házi- és népipar rendszeres gyűjteménye.” (KELETI 1886b: 303.)

Még be sem zárta kapuit a mintegy kétmillió látogatót vonzó kiállítás, amikor november 2-án összeült az Országos Iparegyesület háziipari szakosztálya, hogy egyebek mellett megvitassa a múzeum kérdését. Noha a tervezett múzeum továbbra is háziipari és ethnographiai múzeumként szerepelt, a résztvevők, különösen Ráth Károly az előbbire helyezték a hangsúlyt és megvalósítását a kereskedelmi múzeum kebelében képzelték el. Ennek háttérében az állt, hogy a múzeum szerepét a fiatalok s általában az alsóbb néposztály képzésében látták, annak érdekében, hogy a nép állandó foglalkoztatása, különösen a mezei munkaszünet idején „...a mikor tehát munkaereje és ideje parlagon hever...” biztosítva legyen.⁹³⁰

Az ülésen résztvevő kultuszminisztériumi osztálytanácsos, Szalay Imre azonban közölte, hogy „...a vallás- és közoktatási minister ur, még ez évi július havában hívta föl a hivatott szaktestületeket az ethnografiai muzeum létesítésére, melynek alapjául a nemzeti múzeumban levő ethnografiai gyűjtemény van hivatva szolgálni. A minister ur továbbá megtette a kellő lépéseket a háziipari csarnokokban levő szobafülkék megszerzése érdekében és általában az előmunkálatok ma már oly stádiumban vannak, hogy az eszme keresztülvitele nemcsak biztosítottnak tekinthető, hanem sikeresnek is ígérkezik.”⁹³¹ Trefort Ágoston tehát az iparfejlesztést szolgáló „alkalmazott” múzeummal szemben egyértelműen a tudományos irányultság mellett tette le a voksát, meghatározva ezzel a néprajzi múzeum jellegét. A Szalay Imre szájából elhangzottak azonban távolról sem jelentették az azokban foglaltak gyors megvalósulását.

⁹²⁹ *Magyar Polgár* 1884. december 23. 18(295): 4.

⁹³⁰ *Pesti Napló* 1885. november 2. 36(301).

⁹³¹ *Magyar Ipar* 1885. november 30. 6(22): 314.

A miniszter szándékával ellentétben a „szobafülkék” nem kerültek a múzeumba, a „kiállítás házi iparcsarnokának tarka-barka tartalma” maradandó haszon nélkül hurcoltatott széjjel (HERRMANN 1891b: 334), műtárgy beszerzési források teljes hiányában a Néprajzi Osztály csupán azokhoz a tárgyakhoz juthatott hozzá, amelyeket ajándékként ajánlottak föl számára.⁹³²

A rendelkezésre álló források ugyan nem említik, hogy Xántus bármilyen módon részt vállalt volna az országos kiállítás megszervezésében vagy részese lett volna a múzeumalapítás körüli vitáknak, az eseményekből azonban értelemszerűen nem kívánt kimaradni. Erről tanúskodik az az 1885 novemberében megfogalmazott beadvány, amelyben arra való hivatkozással kért Pulszkytól egyheti szabadságot, hogy a miniszter által felállítani szándékozott Ethnographiai Múzeum érdekében tanulmányozza az akkoriban egyik legújabbnak számító bécsi múzeumot, amelynek létrehozása során tüzetesen megvizsgálták a hasonló múzeumokat, s ezért a Bécsben látottak hasznos tapasztalatokkal szolgálnának egy ugyanolyan típusú hazai múzeum beosztásához és berendezésének jellegéhez.⁹³³ Nem tudjuk, hogy a tanulmányút létrejött-e, de a Ferdinand von Hochstetter halálát követően a bécsi Természettudományi Múzeum néprajzi osztályának vezetését átvevő és európai néprajzi gyűjtemény létrehozását fontolgató Franz Heger előbb az országos kiállítást tekintette meg (FEEST 1980: 25), majd a következő évben Xántus borneói anyagát tanulmányozta (102. ábra), melyet páratlannak minősített (SÁNDOR 1970: 355), azaz évtizedes hiátust követően kezdtek feléledni az osztály nemzetközi kapcsolatai is.

Noha az országos kiállítás anyaga nem került a Néprajzi Osztályra, Trefort Ágoston kézzel fogható jelét adta annak, hogy a meglévő múzeum fejlesztését tekinti céljának. Szalay Imre javaslatára a kultuszminiszter 1887-ben biztosított első ízben 500 forintos éves tárgyvásárlási keretet az osztály számára (XÁNTUS 1892: 301).⁹³⁴ Az állam által nyújtott anyagi támogatás azon nyomban megjelent a műtárgygyarapodásban is. Már abban az évben sor került az első vásárlásra,⁹³⁵ 1888-ban és 1889-ben pedig az osztály attól a londoni Frank A.G. kereskedőtől vásárolt afrikai, latin-amerikai és óceániai tárgyakat,⁹³⁶ akitől a Nemzeti

⁹³² Egy a Néprajzi Múzeum irattárában fennmaradt dokumentumban (NMI 3/1885) nem csak a kiállítás terembeosztása és az azokba kerülő tárgyak szerepelnek tájegységek szerint, hanem az is, hogy azokból mi kerülne ideiglenesen vagy végleg a múzeumba. Megfelelő múzeumi dokumentáció híján nem tudjuk mi lett a szóban forgó tárgyak sorsa, annyi azonban biztos, hogy 1885-ban került a múzeumba 29 gyulai (Tksz. 29, Ltsz. 2389–2402) és 184 Hunyad megyei tárgy (Tksz. 31, Ltsz. 2404–2486, 2683–2685).

⁹³³ NMI 2/1885, 1885. november 23. Xántus egy heti szabadságot kér.

⁹³⁴ NMI 2/1896, A m.n. muzeum Néprajzi Osztályának története.

⁹³⁵ Az E. K. E. bazártól 32 tárgyat vásárolt az osztály. Tksz. 34. Ltsz. 2499–2530.

⁹³⁶ 1888-ban 59 (Tksz. 39, Ltsz. 2543–2550, 3885–3927, 3984–3995), 1889-ben pedig 63 (Tksz. 45, Ltsz. 2611–2668) tárgyat vásárolt az osztály.

Múzeum Természeti Tára már 1870-től egészen 1893-ig szerzett be állatokat,⁹³⁷ de a változás tetten érhető az egzotikus műtárgyak kereskedésére szakosodott vállalkozások ez idő tájt felbukkanó, és az I. világháború végéig egyre szaporodó ajánlataiban is.⁹³⁸

Az osztályt körülvevő közeg és a pénzügyi helyzet változása megmutatkozott Xántus újjáéledő aktivitásában is. Míg a megelőző időkben évente alig egy-két bejegyzést találunk az osztály tevékenységét rögzítő naplóban, 1888-tól kezdve havonta több műtárgybeszerzéssel kapcsolatos levelet is kiküldött. Ezekből az derül ki, hogy a korábban jól bevált módszert alkalmazta: általa ismert helyi emberektől rendelt tárgyakat. Így saját szülőfalujából, Csokonyából Barta Szabó Józsefen keresztül⁹³⁹ egy olyan Dráva-vidéki együttest, melynek darabjai a múzeum törzskönyve szerint „Xántus János megrendelésére készültek”, ilyenformán a legelső olyan hazai gyűjtemény, amely múzeumi tisztviselő gyűjtésének tekinthető, és közvetlenül be is került a gyűjteménybe.⁹⁴⁰ Megrendeléseivel nemcsak az egész országot hálózta be, a Rábaköztől Máramarosig, hanem arra is volt gondja, hogy a legkülönbébb nemzetiségektől, a szászoktól a bolgárokig, származó tárgyakkal gyarapítsa a múzeumot. Az osztály naplójának tanúsága szerint gyűjtői és szervezői tevékenysége a három évtizeddel korábbi amerikai aktivitását idézte: nem csupán Magyarországra kiterjedő gyűjtőhálózatot épített ki, hanem rendszeres levelezésben állt egy sor európai műkereskedő céggel és múzeummal, sorra fogadta a gyűjteménye iránt érdeklődő európai, sőt tengerentúli tudósokat. 1889-ben Heger ismét Pesten járt, hogy megtekintse Teleki Sámuel az évben a múzeumnak ajándékozott kelet-afrikai gyűjteményét, majd Xántus utazott Bécsbe cserére szánt Teleki-tárgyakkal.⁹⁴¹ Hivatali teendői miatt gyűjtőútra aligha vállalkozhatott, de még éves szabadságát is gyűjtésre használta fel. 1890-ben a csehországi Marienbadban és szülőfalujában gyűjtött,⁹⁴² majd 1892-ben, amint írta, betegsége ellenére sikerült „...igen szép székely és oláh gyűjteményt hozni össze, részint Borszéken, részint Bélbor és Holló községekben, ugy a Tölgyesi szorosban”.⁹⁴³

A gyűjtemények gyarapodása szükségessé tette, hogy az osztály működését a tudományos közgyűjteményeknek megfelelően alakítsák át, a beérkezett tárgye gyűjtéseket

⁹³⁷ Magyar Természettudományi Múzeum, Emlősgyűjtemény, 2. sz. leltárkönyv 1850–1898, illetve HORVÁTH 1902: 226.

⁹³⁸ Lásd például a stuttgarti Gebrüder Haas (NMI 14/1889), Otto Finsch (NMI 3/1891, NMI 1/1892) vagy a hamburgi Umlauff (NMI 1/1894) ajánlatát.

⁹³⁹ Néprajzi Múzeum naplója, NM EA szám nélkül.

⁹⁴⁰ Tksz. 40, Ltsz. 2551–2583, 2669–2670.

⁹⁴¹ Néprajzi Múzeum naplója, NM EA szám nélkül. Teleki tárgyai: Tksz. 58, Ltsz. 2973–3308, 3979–3980. A cserébe kapott tárgyak: Tksz. 62, Ltsz. 3819–3884, 4726.

⁹⁴² Néprajzi Múzeum naplója, NM EA szám nélkül, illetve Tksz. 67, Ltsz. 4176–4179, 4193–4206.

⁹⁴³ Néprajzi Múzeum naplója, NM EA szám nélkül, illetve Tksz. 88, Ltsz. 5049–5114.

és az egyes tárgyakat megfelelőképpen dokumentálják és feldolgozzák. Az előbbi érdekében dolgozta ki Xántus a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára szabályzatának mintájára az Ethnographiai Osztály ügyrendi tervezetét, még ha egyes pontjait nem is tartotta azonnal megvalósíthatónak addig, amíg a néprajzi gyűjteménynek nincs saját helyisége. Addig csak a „jó karban” tartást látta kivitelezhetőnek. Tervezetében meghatározta a tárgyak leltározásának rendjét, és ennek elősegítése érdekében megkezdte egy múzeumi szakkönyvtár kialakítását, beszerezve azokat a legfrissebb publikációkat, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a frissen beérkezett Teleki-, Pápai- és Vikár-gyűjtemény tárgyainak meghatározásához.⁹⁴⁴

Annak hátterében, hogy a Néprajzi Osztály elmozdult a korábbi holtpontról, legalább három tényező keresendő. A magyar őstörténet és a rokonnépek kutatásához kapcsolódó gyűjtések, a Néprajzi Társaság megalakulása, és mindenek fölött a közelgő millenniumi ünnepek. Ez utóbbi és az „ugor-török háború” kapcsán napirendre került, hogy négy évtizeddel Reguly Antal kutatásai után folytatni kellene az általa Skandináviában és Szibériában megkezdett munkát, s ezekhez a kutatásokhoz már rendre kapcsolódtak kifejezetten erre a célra biztosított állami támogatásból finanszírozott tárggyűjtések, tekintettel arra, hogy őstörténeti kérdések megválaszolásában mind inkább forrásbázisként tekintettek a korabeli néprajzi tárgyakra. Így részesült Herman Ottó arktikus madártani kutatásai kapcsán 100 forintnyi „különtámogatás”-ban Trefort Ágoston kultuszminisztertől.⁹⁴⁵ Svédországba tartó útja során Herman nem csak a berlini állatkertet és az akváriumot kereste fel, hanem Rudolf Virchow-val is konzultált a prehistorikus halászatról, azzal az elképzeléssel, hogy „szerszám-analógiákat” vásárol a lappoknál (HERMAN 1888: 371). A Herman által vásárolt 74 tárgyat miniszteri utasításra Xántus ugyan átvette, azokat azonban az Állatkertben felállított halászati pavilonban helyezték el.⁹⁴⁶ A gyűjtemény végül 1894 tavaszán került be a múzeumba, amikor úgy ítélték meg, hogy az Állatkertben történő további elhelyezése veszélyeztetné a gyűjteményt.⁹⁴⁷

⁹⁴⁴ NMI 12/1889, Az ethnographiai osztály ügyrendi tervezete. NMI 16/1889, 1890. január 13. Xántus János évnegyedes (1889 okt-decz) jelentése. NMI 5/1890, 1890. május 8. Xántus folyamodványa Pulszkyhoz némi segélyért.

⁹⁴⁵ NMI 4/1888, A minister Herman Ottónak 100 fírtot engedélyez norvég halászati tárgyak vásárlására a Néprajzi tár számára, 1888. december 5.

⁹⁴⁶ NMI 11/1888, A minister utasítja Xántust a Herman O. féle norvég halászgűjtemény átvételére, 1888. november 29. NMI 12/1888, A Herman féle norvég halász gyűjtemény átvétele, 1888. december 4. Tksz.: 123, Ltsz.: 6442–6472, 74.200.283–74.200.310.

⁹⁴⁷ NMI 15/1894, Jankó jelentése az 1894. ápr.-jun. évnegyedről, 1894. június 2. 1958-ban a Mezőgazdasági Múzeum illetékességéből 11 norvégiai lapp tárgyat adott át a Néprajzi Múzeumnak, közülük hét Herman 1888-as gyűjtéséhez tartozott (Ltsz. 59.92.1–7).

Néprajzi tárgyak állatkertekben történő bemutatása a korszak jellemző sajátossága volt, bőven találunk rá példát nyugat-európai állatkertek, illetve zoológiai társaságok esetében (lásd pl. az Amszterdami Natura Artis Magistra Zoológiai Társaságot; MEHOS 2008: 177). A 19. század utolsó negyedétől az állatkertek és a múzeumok egyaránt arra törekedtek, hogy az egzotikus jelenségeket „természetes közegükben” mutassák be a közönségnek. Az állatkertek esetében az irányzat kezdeményezőjének a hamburgi állatkereskedő, cirkuszigazgató Carl Hagenbeck számított. Ő volt egyúttal az úgynevezett „ethnoshow”, néprajzi mutatóanyagok, bemutatók szülőatyja is, aki különböző egzotikus népek képviselőit utaztatta és mutatta be állatkertekben.⁹⁴⁸ Hagenbeck a budapesti Állatkertbe is szervezett karavánokat, először 1884-ben, mikor szingaléz csoportot mutatott be, a későbbiekben észak-amerikai indiánok és lappok fordultak meg ugyanott.⁹⁴⁹ Sok esetben a múzeumok ezekre a bemutatókra tárgygyarapítási lehetőségként is tekintettek. A budapesti „állatkertben tanyázott lapp karavántól” például 38 tárgyat vásárolt a Néprajzi Osztály 1894-ben.⁹⁵⁰

A Reguly kutatásainak folytatását maga el tűző Munkácsi Bernát (1860–1937) és Pápai Károly (1861–1893) 1888-ban együtt indult Nyugat-Szibériába. Míg Munkácsi fő célja a Reguly-féle vogul nyelvészeti gyűjtés helyszíni értelmezése és ellenőrzése volt, addig Pápai Reguly feledésbe merült néprajzi és fizikai antropológiai kutatásait kívánta folytatni, illetve a tárgygyűjtésnek szentelte magát (PÁPAI 1890: 117). A vogulok és az osztjákok életmódját reprezentáló 570 darabos gyűjteménye csaknem egy éves kutatást követően 1889 közepén érkezett a múzeumba.⁹⁵¹ Gyűjteményének értékét jelzi, hogy osztják anyagát Jankó jobbnak ítélte akár az oroszországi, akár a nyugat-európai múzeumok hasonló gyűjteményeinél.⁹⁵²

A finn nemzeti eposz, a Kalevala fordítására készülő Vikár Béla 1889-ben nyelvészeti tanulmányutat tett Finnországban, melynek során sikerült elérnie, hogy saját szortavolai gyűjtésén túl a helsingforsi múzeum beszerzési áron engedjen át duplumaiból a Néprajzi Osztály számára (VIKÁR 1890: 244). Ezeket ugyancsak a kultuszminisztérium

⁹⁴⁸ Xántus is megemlékezett róla, hogy kisiskolás korában Pécsen „három afrikai négert mutogattak 10 krajcárért” (XÁNTUS 1870g: 580).

⁹⁴⁹ *Nemzet* 1884. július 23. 3(680). *Vasárnapi Ujság* 1886. június 13. 33(24): 386. *Ország-Világ* 1894. április 15. 15(16).

⁹⁵⁰ Tksz.: 102, Ltsz.: 5654–5691.

⁹⁵¹ NMI 3/1889, Értesítés Pápay Károly északnyugat-szibériai tárgyainak megérkezéséről, 1889. június 5. NMI 11/1889, Pápai szibériai gyűjteményének catalogusa, 1889. október 20. Tksz.: 59, Ltsz.: 3309–3787, 74.200.1–74.200.91. A Munkácsi által gyűjtött tárgyak jóval halála, 1962-ben után kerültek a Néprajzi Múzeumba, letét formájában.

⁹⁵² Néprajzi Múzeum EAD 4142.

külön alapjából biztosított támogatásból sikerült megvásárolni.⁹⁵³ De az is az ő tárgyalásainak volt köszönhető, hogy az elkövetkező néhány évben a helsingforsi múzeum finnországi és észti gyűjtéseiből is részesült az osztály, ismét csak a kultuszminisztérium erre a célra biztosított külön támogatása révén (VIKÁR 1893: 329).⁹⁵⁴ Mindent egybevetve a magyar őstörténet és a rokonnépek megélénkülő kutatásának köszönhetően fél évtized alatt több mint ezer tárggyal gyarapodott a Néprajzi Osztály, ami közel harmadával emelte meg az osztály addigi tárgymennyiségét.

Ezeknek a gyarapodásoknak a létrejöttében nem elhanyagolható szerepet játszott az újonnan megalakult Magyarországi Néprajzi Társaság, melynek első előkészítő ülését 1887. december 5-én tartották a Tudományos Akadémián, megalakulására 1889. január 27-én az került sor, majd októberben döntöttek a társaság „hivatalos közlöny”-ének, az Ethnographiának a megindításáról (PALÁDI-KOVÁCS 2016a). A társaság mögött a földrajz, a nyelvészet vagy a folklór iránt érdeklődő természettudományos műveltségű szakemberek sorakoztak fel, kisebb hányadot tettek ki közöttük a tárgyi néprajz kutatói (SINKÓ 2009: 59). Egyikük kézenfekvő módon Xántus volt, de annak dacára, hogy az egyetlen akkor létező néprajzi intézmény vezetője volt, jelentősebb tisztséget nem kapott. Mindössze a nagyválasztmányba került be,⁹⁵⁵ és Herman Ottóval együtt a tárgyi néprajzzal foglalkozó szakosztály előadói tisztét töltötte be. Jelentősebb pozíciót csak Török Aurél lemondásakor, 1891. május 2-án kapott, amikor a Magyar Földrajzi Társaságban 1890-ben elnyert alelnöki posztjához hasonló pozícióhoz jutott a Magyar Néprajzi Társaságban is,⁹⁵⁶ Hunfalvy Pál halálát követően a társaság újjászervezését magára vállaló ún. kilences bizottság elnökévé választották, de annak tényleges vezetését ugyancsak a szóvivői minőségben működő Herman Ottó látta el (KÓSA 1989: 26).

A Néprajzi Társaság megalapításának kulcsszerepet játszó Herrmann Antal már a társaság legelső felolvasó ülésén szót emelt „...a hazai ethnographiai múzeum szervezésének feltétlenül szükséges és elodázhatlanul sürgős volta” mellett annak érdekében, hogy legalább az utolsó órában meg lehessen menteni a „népiség bélyegét” magukon viselő tárgyakat. Ennek érdekében a legsürgősebb és legfontosabb feladatnak az elhelyezés megoldását tekintette, amire a fővárostól várta a megoldást. Következő lépésként

⁹⁵³ Tksz.: 60, Ltsz.: 4009–4133, 4135–4173, 74.200.268. NMI 2/1890, Vikár Béla finn gyűjteményének listája, pénzügyi elszámolása. NMI 15/1890, A helsingforsi néprajzi múzeum útján kapott tárgyak jegyzéke, 1890. december 23.

⁹⁵⁴ NMI 17/1894 Schwindt finn tárgyainak jegyzéke. NMI 27/1894 Schwindt levele az 1894. szept. 21-én beküldött finn tárgyakról, 1894. október 9. NMI 29/1894 A Schwindt féle újabb küldemény finn katalogusa, 1894. október 18. Tksz.: 71, 119, 126, Ltsz.: 4336–4461, 6038–6256, 6289–6290, 6520–6562.

⁹⁵⁵ *Ethnographia* 1890 1(1): 44.

⁹⁵⁶ *Ethnographia* 1891 2(6): 259.

a kormányzattól remélte a szétszórtan lappangó és kallódó tárgyak egyesítését, beleértve az egyetemi antropológiai múzeumban található emberi maradványokat is. A múzeum alapjaként a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályát képzelte el, kiegészítve „...az iparművészeti múzeumból határozottan ide tartozó s más országos gyűjteményekből ide sorozható tárgyakkal, esetleg a nemzeti múzeum decentralizációja folytán onnan kiválandó praehistorikus és palaeethnologikus kincsekkel...”, amelyek együtt egy országos nép- és embertani múzeumot alkotnának. (HERRMANN 1890; 1891b). Elképzelését olvasva óhatatlanul felmerül a berlini és bécsi etnológiai múzeum koncepciója, azaz a prehistorikus leletek, néprajzi tárgyak és fizikai antropológiai objektumok együtt kezelése, azzal a különbséggel, hogy Herrmann a hazai néprajzi tárgyakat is a múzeum gyűjtőkörének tekintette.

A néprajzi múzeum ügyét Herrmann összekapcsolta a magyar állam közelgő ezeréves évfordulójára tervezett kiállítással, miszerint: „A millennium legméltóbb megünneplése egy nagyszabású országos néprajzi kiállításnak külön ethnographiai múzeumban való megnyitása volna” (HERRMANN 1891a: 22), egyúttal óva intett attól, hogy az ott kiállított tárgyak a bécsi világkiállítás, az 1881-es nőipari és az 1885-ös országos kiállítás néprajzi tárgyainak sorsára jussanak (HERRMANN 1891b: 334). Hasonló álláspontot foglalt el Xántus is, aki a terjeszkedő ipar által fenyegetett hagyományos falusi kultúra hanyatlásával a millenniumi országos kiállításban látta az utolsó esélyt egy magyar etnográfiai gyűjtemény létrehozására (XÁNTUS 1892: 304). Mindez azonban csak akkor volt lehetséges, ha alapvetően sikerül változtatni a Néprajzi Osztály elhelyezésén, ahogy azt Xántus egy 1888. január 27-én kelt jelentésében egyértelműen leszögezte.⁹⁵⁷ Xántus törekvését a Néprajzi Társaság is olyannyira a magáénak tekintette, hogy 1889 decemberében Xántus vezetésével bizottságot hozott létre,⁹⁵⁸ s a kérdést a parlament elé vitte.

Ez azonban ismét csak nagyobb jelentőségű intézmények, a Nemzeti Múzeum és az Országos Képtár elhelyezésének örvén kerül terítékre. Az említett két intézmény ügyében kiküldött bizottság 1891. október 6-án tartott ülésén elhangzott, hogy a kormány és az országgyűlés azon törekvésének, hogy a millennium alkalmából valamilyen nagy alkotással léphessen a nemzet és a világ elé, leginkább a Nemzeti Múzeum felelne meg, ám az a jelenlegi túlszűfolt épületében erre a feladatra nem alkalmas, csak akkor, ha bizonyos

⁹⁵⁷ NMI 2/1888, 1888. január 27. Xántus jelentése a muzeumi bizottsághoz a Néprajzi Tárról.

⁹⁵⁸ A bizottság 1889. december 19-én tartotta alakuló ülését Hunfalvy Pálnak az Akadémia székházában található lakásán. Xántus levele Herman Ottónak, 1889. december 16. MTA Kézirattár MS 283/96-106.

gyűjteményeket máshova költöztetnek. E tekintetben elsősorban a természettudományi gyűjteményekkel számoltak. Az azonban már nem pusztán elhelyezési, hanem koncepcionális kérdés volt, hogy az így leválasztott gyűjteményekből külön múzeumot hozzanak-e létre, vagy maradjanak a Nemzeti Múzeum, mint intézmény kebelében, csupán más épületben. A bizottság – talán éppen a bécsi Természettudományi Múzeum 1889-ben megnyitott épületének példájából kiindulva – egy olyan új múzeum mellett tette le a voksát, amely az ásvány- és őslénytárat, valamint az állat- és növénytárat, illetve esetleg a néprajzi gyűjteményt foglalná magában összesen 10 000 négyzetméternyi területen, amiből 1150 négyzetméter jutna az előcsarnokra és a néprajzi múzeumra, egyértelműen jelezve, hogy sem akkor, sem az esetleges későbbi gyarapodásokat figyelembe véve nem tulajdonítottak nagy jelentőséget ennek a gyűjteménynek.

A bizottság tagjaként, Xántus – értelemszerűen saját osztálya érdekeit képviselve – alapvetően eltérő álláspontot foglalt el. Nem csupán mintegy háromszor akkora alapterületű elhelyezést igényelt gyűjteményének, hanem lefektette annak a fő gyűjteményi összetételnek az elvi alapjait is, amely mindmáig meghatározza a múzeum gyűjteményszerkezetét. Ezt a felállítandó gyűjtemények esetében Xántus a közvélemény és az „irányadó tudományos körök” szándékára hivatkozva az alábbiak szerint képzelte el: „I. *Egyetemes gyűjtemény az egész világ minden részéből*, ha nem is oly teljes, mint más gazdag nemzeteknél, de még is oly terjedelmű, hogy nálunk is lehessen tanulmányozni az egyetemes néprajzot, s e végből ne legyünk kénytelenek messze eső városokba menni. II. [...] *egy teljes hazai ethnographiai gyűjteménycsoport*, mely magában foglalja *az egész haza minden nemzetiségbeli lakójának* öltözékét, ékszereit, eszközeit és szerszámain, hangszereit, halászati és vadászati eszközeit, fegyvereit, házi ipara tevékenységét [...] Egy ily elrendezés mulhatatlanul szükségessé tenné, hogy egész szobák legyenek felállítva [...] Azután mulhatatlanul szükséges lenne egész házak, kutak, gazdasági épületek, nagyobb modelljeinek felállítása, hogy az építészet és sajátságos faragások, festések láthatóak is legyenek.” (kiemelés Gy. J.)⁹⁵⁹

Ha lehettek is kétségeink Xántus 1872-ben képviselt álláspontját illetően, véleménye ez esetben teljesen egyértelmű: Béccsel ellentétben, ahol szerinte helytelenül „az ausztriai nemzetiségek ethnográfiáját egészen mellőzték”, a magyarországi és azon kívüli gyűjteményeket egyetlen intézmény kebelében kell elhelyezni, és noha még nem fejtette ki olyan részletesen, mint a helyébe lépő Jankó – aki éppen az ő elképzeléseire hivatkozva tette

⁹⁵⁹ NMI 7/1891 Tárgyalási iratok az új múzeum ügyében: A millennium alkalmából a nemzeti múzeum épületének monumentális jellegéhez méltó díszítésére s külső befejezésére, és egy új nemzeti múzeum természetrajzi épület emelésére vonatkozó tárgyalási iratok.

meg –, de az általa elképzelt gyűjteményekbe éppúgy beleértette a távoli és szomszédos országok tárgykultúráját, mint a magyarság és a hazai nemzetiségek anyagát, és a sokak által preferált háziipar mellett hasonló súllyal szerepeltetett néprajzi tárgyakat is. A gyűjtési elvek rögzítése mellett, ennek a „végleges, két irányú ethnographiai gyűjtemény”-nek az elhelyezésére Xántus az alábbi helyiségeket tartotta szükségesnek:

Megnevezés	Helyiségek száma	Alapterület
Igazgató vagy őr szobája		100 m ²
Segédőrök dolgozó szobája		100 m ²
Könyvtár		100 m ²
Laboratórium		150 m ²
Rak- és lomtár		100 m ²
Általános gyűjtemény	5 terem	1000 m ²
Hazai gyűjtemény	8 terem	1600 m ²
Összesen		3150 m ²

103. ábra Xántus tervezete egy jövőbeli néprajzi gyűjtemény elhelyezésére

Ezt a területet és beosztást Xántus már elegendőnek tartotta nemcsak az akkor meglévő valamivel több mint 5000 tárgy,⁹⁶⁰ hanem legalább a következő néhány évtized gyarapodásának elhelyezésére is. Elképzelésében egyfelől figyelemre méltó, hogy több mint másfélszer akkora területet szánt az akkoriban még alig létező hazai gyűjteményre, mint a nemzetközi anyagra, a jövőre vonatkozó várakozásainak egyértelmű jeleként, másfelől megjelennek benne olyan kiszolgáló létesítmények elhelyezésére szolgáló helyiségek, a könyvtár és a laboratórium, amelyeket akkoriban kezdtek kialakítani a Nemzeti Múzeum különböző osztályain.

Azonban ez az elképzelés is papíron maradt, csakúgy, mint a Néprajzi Osztálynak az épülőben levő Iparművészeti Múzeumban történő elhelyezése, amely épp azért nem épült meg teljes egészében, mert a néprajzi gyűjteményt végül nem ott helyezték el (ÁCS 2006: 12–13). Így szükségmegoldásként maradt a Budavári Palota alatti úgynevezett Várkert

⁹⁶⁰ Xántus ebbe beleértette azokat az Iparművészeti Múzeum által 1874-ben átvett tárgyakat, amelyeket az, mint „használatlan” tárgyakat, e dokumentum szerint már ekkor vissza szándékozott adni, ám erre csak 1898-ban került sor.

Bazár (104. ábra), melynek tizenkét helyiségébe költöztették át a gyűjteményt,⁹⁶¹ mint utóbb kiderült csupán rövid időre. Noha az elhelyezés a Nemzeti Múzeum épületénél kedvezőbb volt, a Várkert Bazár két különálló szárnyának nyílászárókkal sűrűn tagolt keskeny helyiségei távolról sem voltak ideálisak a gyűjtemény elhelyezésére. A Várkert Bazárban uralkodó állapotokkal, a hulló vakolattal és a képek nedvesség miatt tönkremenő kereteivel Xántus ugyan már 1892 áprilisában tisztában volt, bízott benne, hogy folyamatos fűtés és szellőztetés mellett használható állapotban lehet tartani a kiállítási helyiségeket.⁹⁶²

A gyűjtemény egy része 1893. január első napjaira került át a Várkert Bazárba,⁹⁶³ ugyanakkor Xántus és Pulszky már ekkor jelezte a miniszternek, hogy az épület olyannyira nedves, hogy még a gyűjtemény ideiglenes befogadására sem alkalmas.⁹⁶⁴ Ennek következtében kapott Xántus felhatalmazást arra, hogy a múzeum közelében három-négy alkalmas szobából álló bérhelyiséget keressen, amelyben a gyűjtemény addig, amíg végleges helyiségbe nem költözik, becsomagolva vagy legalább részben felállítva elhelyezhető.⁹⁶⁵ Ekkor természetesen senki nem gondolhatta, hogy ez az ideiglenes bérhelyiség csaknem másfél évtizedig szolgál majd a Néprajzi Osztály otthonaként. Xántus 1893. május 19-én jelentette Pulszkyknak, hogy 1200 forint éves bérleti díjért talált egy megfelelő, négy utcai és udvari szobából, konyhából, két előszobából, és egy mellékhelyiségből álló lakást a Csillag (ma Gönczy Pál) és a Lónyay utca sarkán (105. ábra). Csáky Albin egy nappal később már engedélyezte is a bérbevételt.⁹⁶⁶ A gyűjtemény július elejére költözött át a várkerti helyiségekből és a Nemzeti Múzeumból, ami arra utal, hogy legalább egy része eredetileg a múzeum épületében maradt.

A Várkert Bazárból való átköltözés egyúttal a gyűjtemény felállításának kötelezettségét is Xántusra róta, aki eleget tett a kultuszminiszter azon kívánságának, hogy elsősorban a magyar és a vele nyelvrokonságban álló népek tárgyait állítsa ki, „...mert a többire nem igen fektetendő súly, minthogy azok külföldön úgyis mindenütt olyan gazdagon vannak képviselve, hogy mi valami meglepőt nem mutathatunk”, ugyanakkor sajnálkozott

⁹⁶¹ NMI 1/1893, Jankó János alkalmazása iránti kérelem, 1893. január 2.

⁹⁶² Xántus levele Herman Ottónak, 1892. április 8. MTA Kézirattár MS 283/96-106. A kiállítási helyiségekkel ellentétben a laboratórium és raktár céljára szolgáló helyiség egyáltalán nem volt fűthető (XÁNTUS 1892: 303).

⁹⁶³ Xántus levele Herman Ottónak, 1893. január 5. MTA Kézirattár MS 283/96-106.

⁹⁶⁴ NMI 5/1893. A Néprajzi Tár szállásra vonatkozó iratok.

⁹⁶⁵ NMI 5/1893. Gróf Csáky Albin vallás és közoktatásügyi miniszter 3368. számú, Pulszky Ferenc által 1893. február 27-én továbbított leirata.

⁹⁶⁶ NMI 5/1893. Xántus levele Pulszkyknak, 1893. május 19., illetve Gróf Csáky Albin vallás és közoktatásügyi miniszter 23634. számú leirata. Ekkor ugyan még csupán egy lakást vettek bérbe, de érdemes megemlíteni, hogy magának az épületnek az elrendezése kísértetiesen emlékeztett az 1886-ban megnyitott berlini múzeum alaprajzára és elrendezésére: a belső udvar köré rendezett háromszög alaprajzú épület helyiségei mind az utca, mind a belső udvar felől természetes megvilágítással rendelkeztek, ami a villanyvilágítás bevezetése előtt óriási előnyt jelentett.

afölött, hogy a leginkább keresett borneói kollekció és Teleki friss kelet-afrikai gyűjteménye háttérbe szorul.⁹⁶⁷ Egyúttal látogatására emlékeztetve Pulszkyt – amikor az ő szobájában, a padláson és a pincében is felhalmozott tárgyakat látott –, jelezte, hogy máris szükséges az egyik szomszédos lakás kibérlése, annál is inkább, mert várható Fenichel Sámuel minden korábnál nagyobb új-guineai gyűjteménye, amelynek bemutatását „az érdeklődők biztonnal követelni fogják”.⁹⁶⁸ A helyzet tarthatatlanságát mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a miniszter már október 11-én eleget tett a kérésnek, és további ötszáz forintot biztosított az újabb lakás kibérlésére.⁹⁶⁹

A gyűjtemények gyarapodása, az ismételt költözés és kiállításrendezés, valamint a rendelkezésre álló nagyobb tér folyamatos karbantartása természetes módon hívta életre az osztály személyzetének bővítése iránti igényt. Mindezekre való hivatkozással igényelte Xántus már 1892. október 3-án a geográfus végzettségű Jankó János (1868–1902) alkalmazását, mint olyan valakiét, aki néprajzi tanulmányokra adta magát és ösztöndíjasként tapasztalatokat szerzett Nyugat-Európában, illetve Észak-Afrikában,⁹⁷⁰ majd sürgette ismét 1893-ban annak érdekében, hogy a gyűjtemény még a várkerti helyiségekben felállítható legyen.⁹⁷¹ Az 1893-ban az Ethnographiai Osztály igazgató örévé kinevezett Xántus (SELMECZI KOVÁCS 1994: 22) tehát a gyűjtemény további fejlesztésének reményében szorgalmazta, hogy Jankó segédörként mellé kerüljön, ám alig néhány hónap múltán elődje helyébe kellett lépnie.

Egyik nekrológiát jegyző György Aladár szerint élete utolsó időszakában Xántus a Kecskeméti utca egyik vendéglőjének írókból és festőkből álló asztaltársaságában keresett szórakozást, de 1890 körül a társaság feloszlott és attól kezdve Xántus Damjanich utca 44. sz. alatti lakásában remeteként töltötte napjait (106. ábra). Csak néhányszor jelent meg nyilvános helyen, a Földrajzi Társaságban és a Néprajzi Társaságban (GYÖRGY 1894: 381), melynek 1892. május 7-én örökös tiszteletbeli elnökévé választották.⁹⁷² 1893 nyaratól

⁹⁶⁷ Uo.

⁹⁶⁸ NMI 5/1893, 1893. szeptember 29. Xántus levele Pulszkynek. A 15 hónapja Német-Új-Guineában gyűjtő Fenichel Sámuel 1893. március 12-én hunyt el Stephansortban, tehát alig több mint fél évvel halála után eldöntött tény volt, hogy több mint 2500 darabos néprajzi gyűjteménye a budapesti Nemzeti Múzeumba kerül.

⁹⁶⁹ NMI 5/1893. Gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter 47521 számú rendelete.

⁹⁷⁰ NMI 1/1893, 1893. január 2. Jankó János alkalmazása iránti kérelem. Jankó harmadéves egyetemi hallgató korában a budapesti kereskedelmi és iparkamara támogatásával járt Egyiptomban, 1889-ben pedig Tripoliszban és Tuniszban tett utazást. Az egyetemet követően 1890-ben a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából Anglia és Franciaország föld- és néprajzi intézeteit tanulmányozta, majd Lóczy Lajos mellett lett tanársegéd a Budapesti Tudományegyetem földrajzi tanszékén.

⁹⁷¹ NMI 7/1893. Xántus Jankó segédőri kinevezését felterjeszti.

⁹⁷² *Ethnographia* 1892 3(6): 372.

betegeskedett, újsághírek szerint idegbaj támadta meg,⁹⁷³ ősszel ideggyógyintézetbe került (GYÖRGY 1894: 381). A következő év tavaszán tüdőgyulladást kapott, ezért családjá az Adriai-tenger menti Voloscára vitte, ahol olyannyira sikerült egészségét helyreállítani, hogy erejéből még egy utolsó, főként halászeszközökből álló gyűjtemény összeállítására is futotta.⁹⁷⁴ Úgy tervezte, hogy több telet nem tölt Budapesten és Abbáziában telepedik le. Erre való hivatkozással kérte nyugdíjazását Pulszkytól, ám neki írott utolsó levele, amelyben a Várkert Bazárba történt költözéssel kapcsolatos állítólagos visszaélések miatt Szalay Imre lemondását követelte, már arra utalt, nem teljesen ura gondolatainak.⁹⁷⁵ Az Adriáról még hazatért, de nem sokkal azt követően, 1894. december 13-án egyedülálló pályafutása lezárult.⁹⁷⁶

Betegsége elhatalmasodása idején valószínűleg már nem számítottak felépülésére, s mivel a millenniumi ünnepségek közeledtével az osztály egyre nagyobb feladatok előtt állt, elengedhetetlen volt Xántus pótlása. Ezért előbb 1894. április 14-én három hónapra,⁹⁷⁷ majd Xántus halálakor további intézkedésig Jankót bízták meg az osztály vezetésével.⁹⁷⁸ Ezzel a Néprajzi Osztály történetének első korszaka véget ért.

Xántus személyes tragédiája, hogy abban a pillanatban hunyt el, amikor két évtizedes vajúdást követően éppen az a múzeum volt megszületőben, amelyért alapítóként annyi erőfeszítést tett. Egy olyan múzeum, ami egyszerre fogadta be a hazai néprajzi tárgyakat és világ többi részéről származó etnológiai gyűjteményeket.⁹⁷⁹ A sors úgy hozta, hogy ennek megvalósítása már egy másik nemzedékre maradt. A kényszerűségből Xántus János helyébe lépő, mindössze 26 éves Jankó Jánosra.

⁹⁷³ *Vasárnapi Ujság* 1894. december 30. 41(52): 887. Xántus levele Jókaihoz, Budapest, 1894. január 5. OSzK Levelestár Fond V/674.

⁹⁷⁴ NM Tksz. 108, Ltsz. 5820, 6302–6309, 6334–6399, 6402–6415.

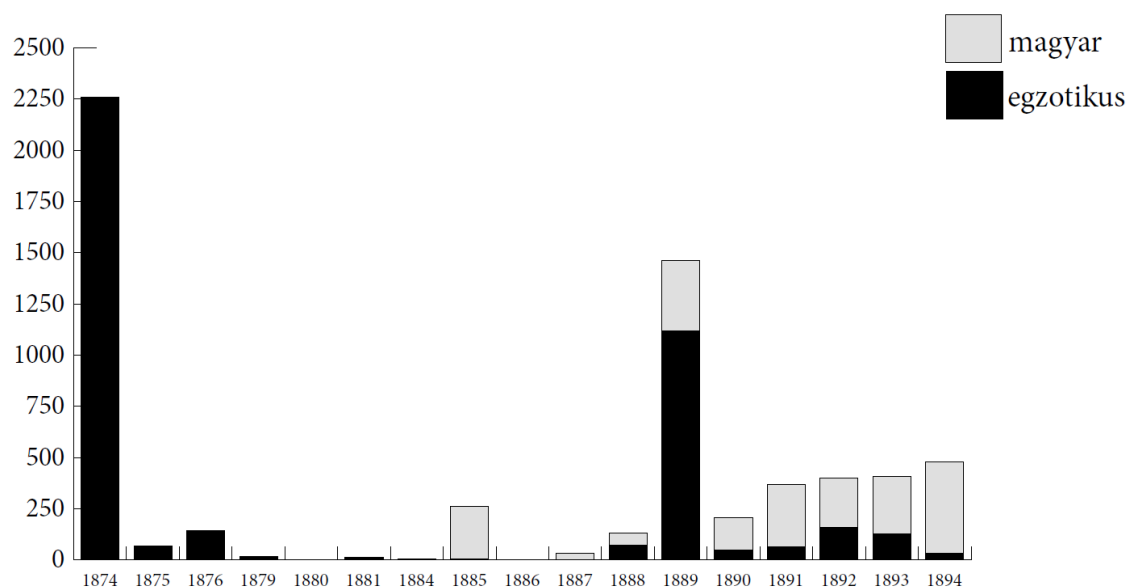
⁹⁷⁵ Xántus levele Pulszkyknak, Abbázia, 1894. június 19. OSzK Levelestár Fond VIII/1178.

⁹⁷⁶ <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Arvaszeki/4937/>.

⁹⁷⁷ NMI 3/1894, 3 hónapra Jankót bízzák meg az osztály vezetésével, 1894. április 11.

⁹⁷⁸ NMI 33/1894, Jankó kéri az igazgatóságot az osztály vezetéséről gondoskodni. NMI 34/1894, További intézkedésig Pulszky megbízza Jankót az osztály vezetésével, 1894. december 19.

⁹⁷⁹ Az Iparművészeti Múzeumnak történő átadást követő évtized szinte teljes stagnálása után 1885 és 1894 között 1628 „egzotikus” és 2115 magyarországi tárggyal gyarapodott az osztály.

107. ábra Az Ethnographiai Osztály „egzotikus” és magyarországi gyűjteményeinek gyarapodása 1874 és 1894 között

gyarmati@neprajz.hu_219_24

IX. UTÓÉLET – GYŰJTŐ ÉS GYŰJTEMÉNYE

Xántus még meg sem érkezett oly annyira vágyott gyűjtési helyszínére, Borneóba, amikor már terveket kovácsolt az összeállítandó gyűjtemények feldolgozását illetően. Frivaldszky Jánoson keresztül valósággal felszólította otthoni tudóstársait a vele való együttműködésre: „Ugy hiszem barátom, hogy Borneóban annyi újdonságot találok, miként feldolgozása által valamennyien Európai hirre vergődünk. [Frivaldszky] Imre bácsinak is felkell lépni ha akar, ha nem, legalább írja le a Borneoi halakat ha egyebet nem. Böck, Margo, Krisch és te különösen készüljetek. Én fenntartom a madarakat magamnak, s talán még a korallokat. – Jo lenne talán ha én egy általános munkát írnék az egész utazásról s mint önálló melléklet jelennének meg a ti dolgozataitok ábrákkal.”⁹⁸⁰ Elképzelése tehát nagyon hasonló volt ahhoz, amit Amerikában dédelgetett. Sajnos a megvalósítás is hasonlóan alakult.

Lényegét tekintve ugyanezzel állt elő 1871 májusában is az Akadémia előtt tartott beszámolójában, amikor „ajánlatba hozta”, hogy az Akadémia közreműködésével dolgozzanak ki egy tervet kelet-ázsiai természetrajzi gyűjteményei „hazai tudom. szakerők” által történő feldolgozására és kiállítására (XÁNTUS 1871b: 148–149). Példaképpen a Novara-expedíciót hozta fel,⁹⁸¹ amelynek gyűjteményeit 18 kötetes kiadványsorozatban dolgozták fel. Az elképzelés az volt, hogy az expedícióhoz hasonlóan, a feldolgozás is az Akadémia felügyelete alatt, az állam által biztosított forrásból történne.⁹⁸²

Alig néhány hónappal Xántus hazatérését követően érthető volt a lelkesültség és a várakozás, ami a kiegyezés utáni Magyarország első nagy tudományos vállalkozását övezte, a gyűjtemények átfogó feldolgozása azonban éppúgy elmaradt, ahogy a kelet-ázsiai expedíció gazdasági, kereskedelmi lehetőségeit feltáró összefoglaló megjelentetése, dacára annak, hogy léteztek erre vonatkozó konkrét tervek. Sőt 1871 márciusában már arról szóló tudósítás jelent meg, hogy a „...kelet-ázsiai expeditió történetét és eredményeit tárgyaló nagy munka legközelebb elhagyja a sajtót.” A leközlött tartalomjegyzék azonban legalábbis kétségeket ébreszt a vállalkozás állapotáról, abban ugyanis olyan helyszínek (Manila, Sandwich-szigetek, Kalifornia, Közép-Amerika) is szerepelnek, ahol az expedíció meg sem fordult, azaz a kötet legfeljebb terv formájában létezhetett.⁹⁸³ Az tudjuk, hogy Xántus

⁹⁸⁰ Xántus levele Frivaldszky Jánosnak, Formosa gőzös, 1869. november 12. MTA Kézirattár MS 10.402/S.

⁹⁸¹ *Fővárosi Lapok* 1871. május 17. 8(113): 506.

⁹⁸² *Fővárosi Lapok* 1871. június 28. 8(146): 682.

⁹⁸³ *Néptanítók Lapja* 1871. március 9. 4(10)173. A Cserei Manó által jegyzett munka „...következő fejezetekből álland: I. Az expeditió útleírása. II. Cochinchina, China, Japan. III. Singapore, Batavia, Manila. IV. Brit-India. V. A Sandwich szigetek. VI. California. VII. Közép-Amerika: A függelék következő című speciális tanulmányokat tartalmazand: a) Munka és munkásviszonyok Chinában. b) Selyembogártenyésztés

szerződésben kötelezte magát részletes napló vezetésére, melynek alapján útja egyes állomásairól kimerítő jelentést kellett küldenie.⁹⁸⁴ Ezek megszületéséről maga számolt be a kereskedelmi miniszternek: „Eddigi jelentéseinket Singaporéból, Siamból, és Chochinchinából már bizonyosan vette Nméltóságod, s legyen szabad reménylenem, hogy azok megelégedésével találkoztak, a menyiben ideiglenesek, s ugyszolván adatok csak azon jelentéshez, mellyel haza tértünkkel hárman együtt fogunk kidolgozni, s nméltóságod elé terjeszteni. B. Kaas Ivor társunk ki egyenesen haza megyen holnapután via Amerika, minden Chinai és Japáni jegyzeteink birtokában van, az uton összeállítja csak és leírja azokat, s hármunk nevében Nméltóságodnak megküldi.”⁹⁸⁵ A jelentésekből összeállított kiadvány azonban soha nem jelent meg, ellentétben az osztrák részről készült összefoglalásokkal (SCHERZER 1872, 1873).

Hazatérését követően Xántus két fontos dokumentumot vetett papírra: egy röpiratot Scherzer ellen és egy nagy összefoglaló munka tervezetét. Az előbbi egy 1871 januárjában született, nem egészen harmincoldalas kézirat, amelyben a Scherzerrel kialakult konfliktusa kapcsán foglalja össze a Sziámig történt eseményeket.⁹⁸⁶ A másik, négyoldalas elaborátum egy háromkötetesre tervezett, részben már elkészültnek mondott mű vázlata, amely ugyan fontos a helyszínek és az események kronológiájának rögzítése szempontjából, de értelemszerűen nem pótolja magát a művet.⁹⁸⁷ Ennek híján az 1870-es évek második felétől több önálló kötetben, illetve nagyobb lélegzetvételű tanulmányban adta közre gazdasági, természetrajzi és népismelei leírásokkal vegyített utazási élményeit (XÁNTUS 1877d, 1879, 1880, 1886, 1887, 1888, 1889), gyűjteményei feldolgozásával azonban adós maradt.

Annak, hogy ez irányú terveiből semmi sem valósult meg, számos oka lehetett. Bizonyára szerepet játszott az ehhez szükséges anyagi források hiánya, mint ahogy az is, hogy alig néhány hónappal Xántus hazaérkezését követően elhunyt Eötvös, az egész vállalkozás egyik megálmodója és motorja. A feldolgozás elmaradásában legalább akkora szerepe lehetett az ehhez szükséges tudományos infrastruktúra és felkészültség hiányának is. A Xántus által példaként felhozott Novara-expedíció esetében a kor szintjén felkészült tudósokból álló csapat végezte a gyűjtést, akik egy-egy területért voltak felelősek, majd kellő kompetenciával rendelkeztek a gyűjtött anyag feldolgozásához. Ezzel a képzettséggel

Chinában. c) Selyembogártenyésztés Japánban, d) A műipar Chinában. e) A chinaiak mint kereskedő nép, f) Borneo sziget gazdasági viszonyai, g) Észak-Amerika kereskedelmi statistikája h) California bányaviszonyai, i) Tárgymutató. Végül a munkához két nagy térkép lesz mellékelve.”

⁹⁸⁴ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat.

⁹⁸⁵ Xántus jelentése Gorovénak, Jokohama, 1869. október 29. MNL OL K 167 1872/340 (1869/926) ff 341.

⁹⁸⁶ NM EA 1026. Xántus János: *Kelet ázsiai utazásom*. 1871. január, kézirat. A kézirat sajnos a bangkoki események leírásánál, egy oldal közepén félbeszakad.

⁹⁸⁷ NM EA 1025. Xántus János: *Utazás Kelet Ázsiában*. Kézirat.

azonban Xántus nem bírt, mint ahogy egy személyben nem is bírhatott. Emlékezhetünk rá, még az 1850-es évek elején Moritz Wagner ítélte elégtelennek Xántus felkészültségét, majd másfél évtized múltán Scherzer vonta kétségbe tudós mivoltát, pusztán tapasztalt utazónak minősítve őt.⁹⁸⁸ Lényegében ugyanezt az álláspontot képviselte Herman Ottó is egy Xántust bíráló, vitriolos cikkében. Azt ugyan elismerte, hogy „szép anyagot hozott [...] de feldolgozni, az más, lényegesen más!”, hozzátéve mindehhez: „még ma sem bírtam kiismerni tulajdonképpeni szaktudományát.” Talán etnográfus, talán geográfus, netán zoológus, vagy inkább tengerész (HERMAN 1885b).⁹⁸⁹

Mi tagadás, nem minden alap nélkül használta Herman a sértő szavakat. Az előző oldalakon hosszasan taglaltuk, hogy Xántusnak már Amerikában is „egyszemélyes legénységként”, különösen nehéz körülmények között kellett működnie, majd Ázsiában mindehhez társult az önmagában több tudományágat felölelő népisme gyűjtés. Az általa összehordott hatalmas és rendkívül heterogén természetrajzi és népisme anyag tudományos feldolgozását lehetetlen lett volna bárkitől is elvárni. Az már sokkal inkább sajnálatos, hogy egyikre sem kerített sort. Amerikában hosszas vitát folytatott Bairddal, hogy zoológiai gyűjtéseinek legalább bizonyos ágait ő publikálhassa. Ennek elmaradása részben magyarázható a körülményekkel, s különösen azzal, hogy hazatérését követően nem férhetett hozzá gyűjteményeihez. Kelet-ázsiai gyűjteményei esetében ez a helyzet nem állt fenn, annál is inkább, mert többször is említette, hogy a zoológiai gyűjtemény rendezésével foglalkozott.⁹⁹⁰ Kelet-ázsiai természetrajzi gyűjteményeivel végül ugyanaz történt, mint az Amerikában gyűjtöttekkel: egy-egy állatcsoportra specializálódott szakemberek még Xántus életében publikáltak belőle számukra újdonságot jelentő példányokat, fajokat (lásd például FRIVALDSZKY 1882a, 1882b; HORVÁTH 1879; KÁROLI 1881, TÖMÖSVÁRY 1881, 1882, 1885).

Hasonló a helyzet a népisme gyűjteményt illetően. Ennek összetétele éppen olyan heterogén, mint a természetrajzi gyűjteményeké, tehát aligha lehetett arra számítani, hogy egyetlen személy tudományosan feldolgozza. Az azonban különösen sajnálatos, hogy még a borneói gyűjtemény esetében sem történt meg, amelyet Xántus olyan terepen gyűjtött, ahol abban az időszakban más alig rendelkezett ismeretekkel, és a külföldi látogatókból ítélve igen komoly nemzetközi érdeklődésre tarthatott számot.

⁹⁸⁸ AT-OeStA HHStA MdÄ Adm. Reg. Fach 34 SR Kt. 95 rub. 55, fol. 126-153.

⁹⁸⁹ Trefort Ágoston ugyancsak bírálta Xántust „tétlensége” miatt, amit ő azzal utasított vissza, hogy alaposan kivette részét a zoológiai gyűjtemények és a könyvtár rendezéséből, az Ethnographiai Osztályt rendben tartotta, de pénz híján fejleszteni nem tudta. Xántus levele Szabó Józsefnek, 1886. február 1. Az MOGM gyűjteménye.

⁹⁹⁰ Lásd például Xántus Szabó Józsefnek írott levelét, 1886. február 1. Az MOGM gyűjteménye.

Az Iparművészeti Múzeum megalakulása nem jelentette egyúttal, hogy Xántus ázsiai és magyarországi népismeai gyűjteményének sorsa véglegesen rendeződött, mivel a múzeum irányultsága is formálódóban volt. A leltárkönyvek tanúsága szerint, legalábbis az első években, a múzeum követte a Pulszky által kijelölt utat, hiszen 1875-ben idekerült gróf Zichy Ferenc 102 darabos ciprusi régészeti gyűjteménye, majd az 1878-as párizsi világkiállításon japán, kínai, indiai és perzsa tárgyakkal gyarapították a gyűjteményt. A múzeum gyűjtési stratégiája valamikor az 1880-as években változott meg, minden bizonnyal Radisics Jenő (1856–1917) 1887-ben történt igazgatói kinevezése kapcsán. Ezt követően az Iparművészeti Múzeum megvált a letétként odakerült gyűjtemények javától.

Az 1885-ben, Radisics által rendezett első állandó kiállításban továbbra is szerepeltek az antik agyagművesség alkotásai (Cumae-ből való festett edények), Zichy Ferenc említett ciprusi tárgyai és egyiptomi bronzok (RADISICS 1885: 17, 52), de a magyarországi Xántus–Rómer-gyűjtés egyes darabjai igazából már csak az iparművészeti alkotásokat illusztráló tárgyakként jutottak szerephez. A világkiállítások szellemének megfelelően a világ műiparának kiváló darabjait felvonultató kiállításban (FAJCSÁK 2009: 109) az európai és a keleti iparművészet játszotta a főszerepet.

A múzeum épületének felavatását követően, 1897 novemberében megnyílt kiállítás vezetőjében az említett tárgyegyüttesek már nem szerepelnek, mindössze a szöttesek között említ Radisics olyan, egyiptomi sírokból előkerült halotti öltözékeket, melyek színes részeinek készítése azonos a hazai háziipari szőnyegek technikájával (RADISICS 1897: 17). A kiállítás rendezési elveit ekképpen foglalta össze: „Nagy súlyt helyeztem az anyag átnézetes és tetszetős kiállítására, arra, hogy minden egyes tárgy tanulmányozható legyen, érvényre jusson s fontosságához mért helyet kapjon; hogy a szekrényekben a tért szépen kitöltve, összhang uralkodjék a tömegek eloszlását, a tárgyak számát illetőleg, s hogy a szomszédos szekrények egymáshoz viszonyítva is jól hassanak.” (RADISICS 1897: 11.) Mindebből az is következett, hogy a múzeum akkor rendelkezésre álló anyagának kevesebb mint a fele, 4270 tárgy (RADISICS 1897: 9) került a közönség elé, ami szöges ellentétben állt azzal az azokban az időkben követett kiállítási gyakorlattal, mely egy adott múzeum gyűjteményének teljes bemutatására törekedett, ahogy a Néprajzi Osztály lényegében ugyanakkor megnyílt első állandó kiállítása esetében is történt, amikor 25-30 ezer tárgyat bocsátottak a látogatók elé (GYARMATI 2015).

Mindebből úgy tűnik, hogy az ázsiai művészetet éppen az Iparművészeti Múzeum igazgatójaként felfedező Radisics (FAJCSÁK 2009: 185) a 19. század utolsó éveire az európai és a keleti iparművészet magas színvonalú alkotásainak gyűjtésére és jól tanulmányozható

bemutatására helyezte a hangsúlyt, és ezért válhatott meg a múzeum ázsiai anyagának egy részétől, valamint az antik és óegyiptomi tárgytól, csakúgy, mint a magyarországi néprajzi tárgyak legtöbbszörétől.

Az így fölöslegessé vált gyűjtemények hosszú évekig vártak sorsukra. Xántus már 1892-ben arról tett említést, hogy „...van még 6 láda évek óta az iparművészeti múzeumban becsomagolva, melyeket eddig még nem vehettem át helyiség hiánya miatt, de úgy tudom, azok tartalmának legnagyobb része molyette bundák és szűrők maradványai a Xántus és Rómer-féle háziipar-gyűjteményből, s egyéb oly tárgyak, melyeket az iparművészeti múzeum nem használhatott, mert részint nem tartoztak keretébe, részint azokba nem voltak beilleszthetők, mert primitív kivitelű háziipar-cikkek. Így ezen gyűjteményből valószínűleg igen sok tárgy be fog válni, a mely nem pusztulhatott el...” (XÁNTUS 1892: 302.)

A gyűjtemény sorsa azonban Xántus halálát követően is rendezetlen maradt, ugyanis az Oroszországban tartózkodó Jankót az őt helyettesítő Semayer Vilibáld 1897 őszén arról értesítette, hogy „...megkerült a Rómer-Xántus gyűjtés is” (JANKÓ 1993: 23). Az átadásra végül a következő évben került sor, amikor 2342 darabból álló, alapvetően két részre osztható tárgycsoport⁹⁹¹ került át, illetve vissza a Néprajzi Osztályra. Ennek legnagyobb részét a Xántus és Rómer által az 1873-as bécsi világkiállításra gyűjtött, 1700 darabot meghaladó magyarországi kollekció alkotta, míg kisebbik részét főként ázsiai, európai, illetve indonéziai és afrikai tárgyak. A 150-250 ázsiai és indonéziai tárgy legalább részben származhatott Xántus kelet-ázsiai expedíciójából, de ahogy számukból is látható, szó sincs arról, hogy a Xántus-gyűjtemény 1874-ben, illetve 1879-ben az Iparművészeti Múzeumnak átadott részéből jelentős mennyiség került volna vissza ekkor a Néprajzi Osztályra (108. ábra).

A Xántus-gyűjtemény sorsa még ekkor sem zárult le végérvényesen. 1915 elején ugyanis Semayer Vilibáld egy az Iparművészeti Múzeum igazgatójához, Radisics Jenőhöz címzett levelében arról írt, hogy az Iparművészeti Múzeum raktárában folytatott megbeszélés során „...lehetetlen volt észre nem vennem, hogy a folyó selejtezési munkálatok alatt meglehetősen számú oly tárgy kerül kiküszöbölésre, [t. i. az Iparművészeti Múzeumban] melyek tisztán néprajzi értékűek, sőt részben a régi Xántus-gyűjtésekből kerültek az Iparművészeti Múzeumba, – ha jól tudom, szintén örök letétül.” Ezért azt kérte, hogy a kiselejtezett darabokból elsőként Néprajzi Osztálynak ajánljanak föl, s csak utána vidéki múzeumoknak.⁹⁹² Az átadásra, legalábbis a Néprajzi Múzeum Irattárában fennmaradt

⁹⁹¹ Tksz. 214.

⁹⁹² NMI 14/1915, 1915. január 29. Az Iparművészeti Múzeumhoz átirat letétjei ügyében.

dokumentumok szerint a következő évben sor is kerülhetett,⁹⁹³ ám az a múzeum törzskönyveiben különálló tételeként nem szerepel. Ugyanakkor az 1898-as átadás törzskönyvi tételénél más kéz által betoldva 514 olyan tárgy szerepel, amelyek kezdő leltári száma több mint 86 000-rel magasabb az 1898-as sorozat legmagasabb leltári számot viselő tárgyánál, azaz csak sokkal később kerülhetett a múzeumba. Tehát az 1916-ban átkerült tárgyakat egyszerűen hozzáírták a csaknem húsz évvel korábbi törzskönyvi tételhez. Ebben a második átadásban mindössze 38 magyarországi tárgy szerepelt, legnagyobb számban (legalább 358 darab) ázsiai tárgyakról van szó. Ezek között jócskán lehetnek olyan tárgyak, amelyek Xántus kelet-ázsiai gyűjteményéből kerültek vissza a Néprajzi Múzeumba; pontos kimutatásuk sajnos ma már valószínűleg lehetetlen.

Az Iparművészeti Múzeumban maradt Xántus-féle kelet-ázsiai tárgyak a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeumba kerültek tovább, részben a megalapításakor (1919), részben akkor, amikor az Iparművészeti Múzeum tagintézménye lett (1948). Mivel az átadott tárgyak leltározásánál a Hopp Múzeum leltárkönyvébe már legjobb esetben is csak az került be, hogy átadás az Iparművészeti Múzeumból, és ritkán tüntették fel az eredeti gyűjtőt vagy ajándékozót, az eredetileg az Iparművészeti Múzeumba került 1000 tételnyi Xántus-tárgy közül ma csak mintegy 700 tárgy azonosítható.⁹⁹⁴

A Nemzeti Múzeum különböző természettajzi táraiba került zoológiai, botanikai és ásványtani anyagot nem érintették ilyen át- és visszaadások, az teljes egészében a Természettudományi Múzeumba került annak önállóvá válásakor, igaz, egyes példányokat „kimustráltak”, mások a raktározási körülmények miatt sérültek meg jóvátehetetlen módon. Az 1956-os forradalom alatti belövésekkor keletkezett tűzvészben odaveszett számos rovar, az összes Xántus által gyűjtött hal, kételtű, hüllő és madár, valamint elégett a jávai orrszarvú csontváza. A megmaradt anyag legjobban rendszerezett, nyilvántartott része a bogarak és emlősök, még a legutóbbi időkben is írtak le belőle új fajokat (TOPÁL–CSORBA 1994: 50).

Amennyiben Xántus muzeológiai hagyatékát kívánjuk számba venni, nem mehetünk el szó nélkül utóda, Jankó János koncepciója mellett. Először kevesebb mint egy esztendővel az osztály vezetésének átvételét követően,⁹⁹⁵ aztán 1896. november végén, már az ezredéves kiállítás tapasztalataival a tarsolyában, fogalmazta meg elképzeléseit és készítette el az osztály tíz évre szóló programját.⁹⁹⁶ Mind az 1895-ös jelentés, mind pedig az 1896-os

⁹⁹³ NMI 272/1916, 1916. október 16. Iparművészeti Múzeum 806 db. tárgyat enged át. NMI 33/1917, 1917. március 20. Jelentés a népr. osztály 1916. évi állapotáról.

⁹⁹⁴ Fajcsák Györgyi (Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum) szíves írásos közlése, 2020. június 30.

⁹⁹⁵ NMI 46/1895, Jankó jelentése az 1894 szept. 1. és 1895. aug. 31. közötti időszakról, 1895. augusztus 7.

⁹⁹⁶ NMI 61/1896, Javaslat az osztály tizévi elhelyezésére, 1896. november 28.

előterjesztés kulcsfontosságú eleme a gyűjteménynek a kezdetekkor kialakult szerkezeten alapuló fejlesztési terve, ami egynémely apró részlettől eltekintve mindkét tervezetben azonos, s alapjaiban Xántus elképzeléseire nyúlik vissza. A három fő egység, a részletesebben taglalt magyar alosztály, a magyarral rokon népek alosztálya és a külföldi alosztály, megfelel a Néprajzi Osztály Jankó utódai által is javarészt megtartott felépítésének, az azon alapuló gyűjtési és kutatási stratégiának.

Jankó az általa vezetett osztály stratégiáját ekképpen foglalta össze: „A m. n. múzeum néprajzi osztályának *sohasem lehetett célja, hogy gyűjteményei oly államok gyűjteményeivel versenyezzenek melyek az anyagot akár tengerentuli coloniákból hivatalosan, akár kifejlett tengerészetük útján olcsó áron, közvetlen forrásokból szerzik be.* A midőn azonban le kell mondanunk arról, hogy exótikus gyűjtemények dolgában a külfölddel versenyezzünk, saját nemzetünk geographiai és ethnographiai alakulása a leghatározottabban tárja elénk azon irányt, amelyben kell hogy a m. n. muz. néprajzi osztálya tovább fejlesszék és ezáltal egy olyan néprajzi gyűjteményt biztosítsunk nemzetünknek, melynek párját más külföldi államok a viszonyok természeténél fogva soha nem teremthetik elő: s ez a nemzeti forrásból közvetlenül meritő Magyar Néprajzi Múzeum.

1. Legelső feladatunk e tekintetben az, hogy a *hazánkba [sic!] jelenleg élő nép fajtainak jelen életviszonyait tüntessük fel ethnographikus tárgyokban.*

2. Hogy *nemzetiségeink ethnographiájának jelenét megértsük, minthogy e nemzetiségek csak nagyobb külföldön élő néptesteknek töredékei, szükséges ezeket összehasonlíttatunk egymással s így típusgyűjteményre van szükségünk nemzetiségeinknek a külföldön élő törzscsoportjaitól is.*

3. Hogy a magyar nép ethnographiájának jelenét megértsük további feladatunk, hogy a velünk egyrészt *nyelvileg* (finn-ugor) másrészt *ethnographiailag* (török-tatár) *rokon népek ethnographiája* gyűjtessék egybe, mint a melyek *saját hazai ethnographiánkat* számtalan pontban *megvilágítani* és *eredetünket* illetve ama népekhez való viszonyunkat *tárgyilag igazolni* hivatnak.

4. Végül nem kevésbé fontos feladatunk, hogy magyar *hazánkban jelenleg élő*, a magyarok bejövetele óta élt, sőt a *magyarokat megelőzőleg hazánkban lakott népek* és nemzetiségek *anthropológiájának alak-elemeit* is megismerhessük gyűjteményileg bemutathassuk, mert míg egyrészt e rassz-tanulmány a múlt és jelen az archaeologiai és ethnographiai osztály közt szerves kapcsolatok létesít más részt kezünkbe azon fonalat nyújtja, mely a rasszok anthropologiai tanulmányozása alapján *magyar népünknek hovatarozását* s az *abba olvadt idegen elemek viszonyát* mutatja ki.

5. Végül nem zárkozhatunk el azon feladat elől sem, hogy az *általános nemzetközi ethnographiából a legfontosabb típusokat* bár kicsiny, de rendkívül válogatott *gyűjteményekben* be ne mutassuk, nemcsak az *általános összehasonlítás szükségessége* szempontjából, hanem azért is, mert úgy az *iskolai tanítás*, mint az *általános művelődés* ezen követelményének Magyarországon *más intézet, mint* a Magyar Nemzeti Múzeum erre már történeti múltjával előkészült *Néprajzi Osztálya meg nem felelhet.*

Ime ez az a határozott program, amelynek a M.N.M.N.O.-nak meg kell valósítania.” (kiemelés Gy. J.)⁹⁹⁷

Ebben a hosszú távú gyűjtési koncepcióban Jankó tehát világosan kijelöli a fő irányokat és arányokat. Továbbra is az osztály feladatának tekinti, és egyazon intézményben képzelel el a Kárpát-medencei és az Európán kívüli néprajzi/etnológiai tárgyak gyűjtését és bemutatását – ez nemcsak megfelelt az alkalom szülte, két különböző forrásból táplálkozó alapgyűjtemény által életre hívott intézménynek, de az adott helyzetben nehezen is lett volna elképzelhető két külön intézmény létrehozása –, ám a hangsúlyt, azzal is alátámasztva, hogy olyan nemzeti néprajzi gyűjteményt, amelyet mi állíthatunk össze, más ország nem hozhat létre, egyértelműen a hazai gyűjteményre helyezi. Ezt egészíti ki a Néprajzi Osztály gyűjtési tevékenységét az I. világháború végéig meghatározó hármas célrendszer – a magyar és a magyarországi nemzetiségek hazai és anyaországbeli, a rokonnépek, valamint a világ többi részén élő népek tárgyi kultúrájának gyűjtése – következő elemével, a nyelvészeti, illetve a kulturális értelemben rokonnak tekintett népek körében végzendő gyűjtéssel, ami a korabeli tudományosságban két szempontból is jelentőséget kapott: a magyar etnogenezis vitatott kérdéseinek tisztázását, illetve a korabeli magyar népelet őstörténeti rétegeinek kutatását illetően. E kérdés fontosságát jelzi, hogy ezen a ponton az 1896-os előterjesztésében, az előző évi jelentésben foglaltakhoz képest további részfeladatot is meghatároz, amikor úgy fogalmaz: „... hogy a magyarság ethnographiáját megértsük, történeti ethnographiára van szükségünk, mely az őstörténeti vonatkozásokat kimutatja. Ennek [...] eszköze az ősi foglalkozások és eszközeik bemutatása, amennyiben azok a mai napig fennmaradtak a pásztorélet, a halászat eszközeiben s a népies kézi munkaeszközökben.” (Kiemelés az eredetiben.) Ennek az új szempontnak a megfogalmazása már egyértelműen az ezredéves kiállításához kapcsolódó kutatások és gyűjtések terméke, ahogyan ő maga is utal rá: „...már ma rendelkezésünkre áll a Herman féle pásztoréleti és halászati s a Jankó-féle népies munkagyűjtemény...”,⁹⁹⁸ melyeket a millenniumi kiállításra állítottak össze.

⁹⁹⁷ NMI 46/1895, Jankó jelentése az 1894 szept. 1. és 1895. aug. 31. közötti időszakról, 1895. augusztus 7.

⁹⁹⁸ NMI 61/1896, Javaslat az osztály tizévi elhelyezésére, 1896. november 28.

Új elemet jelent, s e tekintetben finomítja Xántus koncepcióját, a hazai nemzetiségek anyanemzetei körében végzett gyűjtés szükségességének hangsúlyozása. Ennek nyomán épült ki a Néprajzi Múzeum Európa-gyűjteménye, amelynek egyik súlypontját a balkáni anyag képezte.

A Xántus által összeállított tárgye gyűjtemények tehát mind a mai napig részét képezik az illető múzeumok gyűjteményeinek, és belesimultak a hasonló sorsú, feldolgozatlan 19. századi gyűjtemények sorába. Nem így a személye. Körülötte az elmúlt évtizedekben valóságos mítosz indult virágzásnak. Jelesül az a hiedelem, hogy Karl May róla mintázta leghíresebb hősét, Old Shatterhandet.

A legenda forrását Németh Imre Xántusról 1959-ben megjelentett ifjúsági regénye képezte. Ebben a szerző bőségesen idéz Xántus publikált leveleiből, és ezek köré építi a sok fikciós elemet tartalmazó történetét. Egy olyan Xántust rajzol meg, aki számos vonásában emlékeztet May hősére. A könyv 1963-ban német fordításban is megjelent,⁹⁹⁹ és fölkelte Manfred Hecker Karl May kutató érdeklődését. Hecker egy 1968-ban megjelentetett cikkében éppen e könyv alapján May egyik lehetséges forrásaként Xántus Jánost jelöli meg. Hasonlóságokra mutat rá Xántus Németh által megrajzolt alakja, kalandjai és May leghíresebb regénye, a Winnetou első részeiben megjelenő Old Shatterhand között. Hecker ennek alapján feltételezte, hogy May ismerhette Xántus írásait. Ezt a feltételezést erősített az erdélyi újságíró, Franz Remmel 1978-ban megjelent kötete, amelyben öt világutazó életrajzát adta közre, köztük Xántusét *Weisser Skalp und Friedenspfeife. Johan Xantus und die Neue Welt* címen, s ebben említést tett May és Xántus közötti állítólagos levelezésről. Hecker később megvizsgálta May könyvtárának katalógusát, s megállapította, hogy abban, néhány elenyésző kivételtől eltekintve, kizárólag német nyelvű művek találhatók. Ezek között ugyan szerepelt az a kötet, amelyik tartalmazta Xántus kaliforniai utazásáról írott könyvének Hunfalvy János fordításában megjelent tíz oldalnyi részletét,¹⁰⁰⁰ abban azonban nincsenek olyan részletek, amelyek forrásként szolgálhattak volna Karl May regényeihez. Ezek alapján Hecker felülbírált korábbi álláspontját (HECKER 1979). Ekkorra azonban a legenda már önálló életre kelt, és időről időre jelentek meg olyan cikkek, melyek tovább táplálták,¹⁰⁰¹ egyes esetekben azt állítva, hogy Karl May levélben kérte arra Xántust, hogy

⁹⁹⁹ *Am Ufer der Purpurmeeres*. Budapest, Corvina.

¹⁰⁰⁰ J. Hunfalvy: Johann Xántus Reise durch die Kalifornische Halbinsel. In A. Petermann: *Mittheilungen Aus Justus Perthes geographischer Anstalt Über Wichtige Neue Erforschungen Auf Dem Gesamtgebiete Der Geographie*. Justus Perthes, Gotha, 1861.

¹⁰⁰¹ Lásd például Marinov Iván: Magyar világutazóról mintázták Old Shatterhand alakját? <http://www.urbanlegends.hu/2012/03/xantus-janos-vilagutazo-mintaztak-old-shatterhand/>. Dippold Pál: Még Old Shatterhand is magyar volt.

róla mintázhatta Old Shatterhand alakját. További táptalajjal szolgált a spekulációkhoz az a zárborító lemezén Xántus névvel ellátott Henry-karabély, amely 1994-ben került elő árokásás során Gödöllőn, ahova 1919-ben Xántus János fia Temesvárról a román megszállás elől menekült családjával (SZABÓ 1994, 109. ábra). Noha a fegyver és Xántus kapcsolatáról semmit továbbit nem sikerült kideríteni, az a tény, hogy Karl May hőse egy ilyen fegyver prototípusát kapta ajándékba az azt kifejlesztő fegyverművestől, további táptalajt adott a Xántus/Old Shatterhand-legendának. Ezt a narratívát képviselte a Xántus család egyik filmrendező tagjának 2006-ban készített dokumentumfilmje is. Ebben megszólalt Franz Remmel is, s maga a film is alátámasztotta a Xántus hamis állításokat tartalmazó levelein alapuló képet amerikai tevékenységéről és Old Shatterhanddal való azonosságáról.¹⁰⁰²

Kérdést véglegesen Főzy Vilma kutatásai tisztázták (FŐZY 2019: 61),¹⁰⁰³ aki filológiai pontossággal összekapcsolta a legendát egyre tovább erősítő publikációk láncolatát, és utánajárt a Karl May és Xántus közötti, többek által hivatkozott, de bizonyítani nem tudott levelezésnek. A kutatás során egyértelművé vált, hogy a radebeuli Karl May Múzeumban semmifajta ilyen levelezést nem őriznek, s kijelenthetjük, létezésének feltételezése légből kapott.¹⁰⁰⁴ Mindent egybevetve azt mondhatjuk, valótlán állítások sorozata és azok ellenőrzés nélküli tényként kezelése vezetett a mára megállíthatatlanul burjánzó toposzhoz, aminek kiindulópontját magának Xántusnak másoktól plagizált hamis állításai képezték.

https://www.magyarhirlap.hu/tudomany/Meg_Old_Shatterhand_is_magyar_volt. Fenyvesi Zsófi: Erről a magyar férfiről mintázták Old Shatterhandet? <https://divany.hu/vilagom/2020/05/08/xantus-janos-magyar-utazo-muzeum-old-shatterhand6>.

¹⁰⁰² *Magyar volt-e Old Shatterhand?*, 2006, rendező Xántus Gábor.

<https://www.youtube.com/watch?v=BfqKKch3BNg>.

¹⁰⁰³ <https://ujforras.hu/fozy-vilma-xantus-janos-volt-e-old-shatterhand/>

¹⁰⁰⁴ Juliane Hanzig (Karl May Múzeum) írásos közlése, 2022. augusztus 25.

IRODALOM

ABERT, JAMES WILLIAM

1848 Report of Lieut. J. W. Abert, of His Examination of New Mexico, in the Years 1846-1847. In EMORY 1848: 417–548.

AIMI, ANTONIO

2012 The exotica of the Settala Museum and other northern Italian collections. In KING *et al.* 155–164.

ANDRÁSY MANÓ, GRÓF

1853 *Utazás Kelet-Indiákon. Ceylon, Java, Khina. Bengal.* Pest.

ARANY JÁNOS

1964 *Összes művei* XIV. kötet Hivatali iratok 2. Szerk. Keresztury Dezső. Budapest, Akadémiai Kiadó.

AUGUSTAT, CLAUDIA

2012 Beyond Brazil. In AUGUSTAT 13–21.

AUGUSTAT, CLAUDIA, szerk.

2012 *Beyond Brazil. Johann Natterer and the Ethnographic Collections from the Austrian Expedition to Brazil (1817–1835).* Wien, Museum für Völkerkunde.

ÁCS PÁL

2012 Sárkányölő a csodakabinetben – Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál Egy csudálatos ének című versében. In ÁCS–SZÉKELY 265–280.

ÁCS PÁL, szerk.

2015 *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén.* Budapest, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.

ÁCS PÁL–SZÉKELY JÚLIA, szerk.

2012 *Identitás és kultúra a török hódoltság korában,* Budapest, Balassi Kiadó.

ÁCS PIROSKA

2006 Az Iparművészeti Múzeum palotájának építéstörténete. In PATAKI 11–17.

BABARCZI DÓRA

2011 *Magyar jezsuiták Brazíliában a 18. század közepén.* doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1439/1/Babarczi_MAGYAR_JEZSUIT%C3%81K_dolgozat.pdf.
Utolsó letöltés: 2021. december 30.

BAIRD, SPENCER FULLERTON

- 1856 Directions for Collecting, Preserving, and Transporting Specimens of Natural History. *Annual Report of the Board Regents of the Smithsonian Institution*. Washington, Smithsonian Institution, 235–253.

BALASSA IVÁN

- 1954 Reguly Antal néprajzi gyűjteménye (1840–45). *Néprajzi Értesítő* 36: 47–64.

BARNADAS, JOSEP

- 1985 Las reducciones jesuíticas de Mojos. In: EDER LXV–LXXXI.

BARTHA LAJOS

- 1992 Kéri B. Ferenc. In SIPKA 106.

BASCH-RITTER, RENATE

- 2008 *Die Weltumsegelung der Novara 1857–1859 Österreich auf allen Meeren*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.

BASICS BEATRIX

- 1997 Pulszky Ferenc és a Történelmi Képcsarnok. *Magyar Múzeumok* 4: 19–21.
2002 A Nemzeti Múzeum épülete. *Magyar Múzeumok* 3: 6–8.
2015 A császári magángyűjteményektől a tartományi Landesmuseumkig – Ausztria múzeumi szervezetének kialakulása és története. *Múzeumcafé* 9(1): 18–21.
2016 Képtár és Történelmi Képcsarnok *Múzeumcafé* 52, 10(2): 88–101.

BASTIAN, ADOLF

- 1877 *Führer durch die Ethnographische Abteilung*. Berlin, W. Spemann.
1881 *Die heilige Sage der Polynesier. Kosmogonie und Theogonie*. Leipzig F. A., Brockhaus.
1885 Über ethnologische Sammlungen. *Zeitschrift für Ethnologie* 17: 38–42.

BEETON, BARBARA

- 1978 James Hervey Simpson in the Great Basin. *Montana The Magazine of Western History* 28(1): 28–43.

BELLERS, JUTTA

- 2007 Adolf Bastian and Bremen. Hanseatic Youth, 1826 to 1845. In FISCHER *et. al.* 11–21.

BENKŐ FERENC

- 1795 *Parnassusi időtöltés VI. darab*.
1796 [1800] *Parnassusi időtöltés VII. darab*. Kolozsvár.

BERLÁSZ JENŐ

- 1981 *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Budapest, OSzK.

BERNÁTH GÉZA

1873 *Keletázsiai utazás*. Pest, Atheneum.

BÉKÉS VERA

2010 A göttingai paradigma. In GURKA 23–40.

BÉKÉSI IMRE–JANKOVICS JÓZSEF–KÓSA LÁSZLÓ–NYERGES JUDIT, szerk.

1993 *Régi és új peregrináció I.* Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft.

BÉL MÁTYÁS

1735–1742 *Hungariae novae historico-geographica*.

BÉNYEI MIKLÓS

1972 *Eötvös József olvasmányai*. Budapest, Akadémiai.

BINCSIK MÓNKA

2009 Japán műtárgyak gyűjtéstörténete Magyarországon a 19. század második felében - kitekintéssel a nemzetközi összefüggésekre. ELTE BTK Doktori disszertáció.

BITTERLI, URS

1982 „Vadak” és „civilizáltak”. *Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*. Budapest, Gondolat.

BLUSTEIN, BONNIE ELLEN

1991 *Preserve Your Love for Science: Life of William A Hammond, American Neurologist*. New York, Cambridge University Press.

BODOR KATA

2005 A százéves Szépművészeti Múzeum története. *Magyar Múzeumok* 4: 5–6.

BOGÁTI PÉTER

1979 *Flamingók Új-Budán*. Budapest, Kossuth Kiadó.

BOGLÁR LAJOS

1955 Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America. *Acta Ethnographica* 4: 315–364.

BOLZ, PETER

2007 From Ethnographic Curiosities to the Royal Museum of Ethnology. In FISCHER *et al.* 173–190.

BOLZ, PETER–SANNER, HANS-ULRICH

1999 *Native American Art The Collections of the Ethnological Museum Berlin*. Berlin, Staatliche Museen zu Berlin–Preußischer Kulturbesitz.

BONA GÁBOR

É. n. Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara. Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyk-es-fohadnagyk-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/>.

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR

1834 *Utazás Észak-Amerikában.*

BRAUNHOLTZ, HERMAN JUSTUS

1953 History of Ethnography in the Museum after 1753. *The British Museum Quarterly* 18 (3): 90–93.

BUJOK, ELKE

2009 Ethnographica in early modern Kunstkammern and their perception. *Journal of the History of Collections* 21(1): 17–32.

BREMEN, JAN VAN–AKITOSHI SHIMIZU, szerk.

1999 *Anthropology and Colonialism in Asia and Oceania.* Richmond, Curzon Press.

BUNZL, MATTI–PENNY, GLEN

2003 Introduction: Rethinking German Anthropology, Colonialism, and Race. In PENNY, H. GLENN–BUNZL, MATTI 1–30.

BUSCHMANN, RAINER F.

2000 Exploring Tensions in Material Culture: Commercialising Ethnography in German New Guinea, 1870-1904. In O'HANLON–WELSCH 55–79.

2018 Oceanic collections in German museums: collections, contexts, and exhibits. In CARREAU *et al.* 197–227.

CABELLO CARRO, PAZ

1989 *Coleccionismo americano indígena en la España del siglo XVIII.* Madrid, Ediciones de Cultura Hispánica.

CARREAU, LUCIE

2018 Curiosity, revolution, science and art: Pacific collections and French museums. In CARREAU *et al.* 1. kötet 81–125.

CARREAU, LUCIE–ALISON CLARK–ALANA JELINEK–ERNA LILJE–NICHOLAS THOMAS, szerk.

2018 *Pacific Presences Oceanic Art and European Museums Volume 1–2.* Leiden, Sidestone Press.

COLLIER, DONALD–TSCHOPIK, HARRY

1954 The Role of Museum in American Anthropology. *American Anthropologist* 56: 768–781.

COOK, JILL

2012 In pursuit of the unity of the human race: Henry Christy and Mexico. In KING *et al.* 177–182.

CORBET, RAYMOND

1993 Ethnographic Showcases, 1870-1930. *Cultural Anthropology* 8(3): 338–369.

CRANZ, DAVID

1810 Grönland históriája, melyben ez a' tartomány lakosival együtt leíródik és a' természeti-históriára sok jegyzések tételnek. Fordította és egynehány világosító jegyzésekkel bővítette Dobosy Mihály Vaiszlói
Réfor. Prédikátor. Grönland mappáival és rajztáblákkal. Buda, Landerer Anna.

CSAPLOVICS JÁNOS

1822 Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. *Tudományos Gyűjtemény* 3: 37–65.

CSAPÓ ZOLTÁN –HERMANN RÓBERT –JÁNOSI ANDRÁS

1998 A dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 1848-as parancsolatkönyve.
Hadtörténelmi Közlemények 111(1): 221–288.

CSORBA LÁSZLÓ

1997a Pulszky Ferenc életútja. In MAROSI 11–18.

1997b Pulszky Ferenc, a politikus. *Magyar Múzeumok* 3(4): 8–10.

CSÓKA-JAKSA HELGA–SCHMELCZER-POHÁNKA ÉVA–SZEBERÉNYI GÁBOR, szerk.

2014 *Pedagógia - oktatás - könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére.*
Pécs, Pécsi Egyetemi Könyvtár.

CSUKÁSSI JÓZSEF

1873a A házi ipargyűjtemény. *Fővárosi Lapok* január 12., 10(9): 37.

1873b Még egyszer a Köztelken. *Fővárosi Lapok* március 11., 10(58): 250.

CSÚCS SÁNDOR

2019 *Reguly Antal élete és műve.* Budapest, Reguly Társaság.

DARKÓ JENŐ

1988 Pulszky Károly szerepe az Iparművészeti Múzeum megalakulásában. In MRÁVIK 124–133.

DEBO, ANGIE

1970 *A History of the Indians of The United States.* Norman, University of Oklahoma Press.

DEBRCZENI-DROPPÁN BÉLA

2015a Rómer Flóris a Nemzeti Múzeumban. *Honismeret* 6: 34–45.

2015b Rómer Flóris a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának élén. In KERNY–MIKÓ 35–75.

DÉNES IVÁN ZOLTÁN, szerk.

2004 *A szabadság értelme – az értelem szabadsága Filozófiai es eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum.

DIJK, KEES VAN

2002 Gathering and Describing: Western Interest in the Eastern Nature and Culture. In SCHEFOLD–VERMEULEN 23–46.

DOMENICI, DAVIDE

2020 Mesoamerican Mosaics from Early European Collections: Style, Provenance and Provenience. *Estudios de Cultura Náhuatl* 59: 8–65.

EDER SJ, FRANCISCO JAVIER

1985 *Breve Descripción de las Reducciones de Mojos*. Cochabamba, Historia Boliviana.

EFFERT, RUDOLF

2008 *Royal Cabinets and Auxiliary Branches Origins of the National Museum of Ethnology 1816–1883*. Leiden, CNWS Publications.

EMORY, WILLIAM HEMSLEY

1848 *Notes of a Military Reconnaissance, from Fort Leavenworth, in Missouri, to San Diego, in California, Including Parts of the Arkansas, Del Norte, and Gila Rivers. Made in 1846–7, with the Advanced Guard of the ‘Army of the West.’* Washington.

EÖTVÖS JÓZSEF

1843 Emlékbeszéd Körösi Csoma Sándor fölött. *Világ* 1843. október 14. 82: 3–31.

1863 Reguly emlékezete. *Budapesti Szemle* XVIII: 39–75.

1976 *Kultúra és nevelés*. Összegyűjt. és szerk. Mezei Márta. Budapest, Magyar Helikon. (Eötvös József művei.)

ÉBER LÁSZLÓ

1902 A múzeumi képtár múltja és jelene. In SZALAY *et al.* 179–208.

ÉBLI GÁBOR

2006 What Made a Museum “National” in the Nineteenth Century? The Evolution of Public Collections in Hungary. In MAROSI–KLANICZAY 77–90.

FAJCSÁK GYÖRGYI

2009 *Kínai műgyűjtés Magyarországon*. Budapest, Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum.

FAJCSÁK GYÖRGYI – RENNER ZSUZSA, szerk.

2008 Buitenzorg-villa lakója. A világotutató, műgyűjtő Hopp Ferenc (1833–1919). Budapest, Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum.

FEEST, CHRISTIAN

1980 *Das Museum für Völkerkunde in Wien*. Salzburg–Wien, Residenz.

1995 The Origins of Professional Anthropology in Vienna. In RUPP-EISENREICH–JUSTIN STAGL 113–131.

2012 Johann Natterer and the Ethnographic collections of the Austrian Naturalists in Brazil. In AUGUSTAT 2012: 21–31.

2014 The Ethnographic Collection of Johann Natterer and the Other Austrian Naturalists in Brazil. *Archiv für Völkerkunde* 63–64: 60–95.

2021 *El coleccionismo de artefactos indígenas americanos*. México D.F., INAH.

FEJŐS ZOLTÁN

2012 A hazai néprajzi múzeum alapítása és a Herman Ottó–Xántus János vita 1885-ben. In TÓTH 22–32.

2018 Indiai pantheon. Elmulasztott lehetőség etnográfiai múzeum alapítására. *Ethnographia* 129(4): 595–624.

FEJŐS ZOLTÁN, főszerk.

2000 *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Budapest, Néprajzi Múzeum.

FEKETE ALBERT

2020 Late Renaissance Garden Art In The Carpathian Basin. *Landscape & Environment* 14(2): 1–19. DOI: 10.21120/LE/14/2/1.

FELKAI LÁSZLÓ

1979 *Eötvös József közoktatási tevékenysége*. Budapest, Akadémiai.

FERENCZY JÓZSEF

é.n. *Pulsky Ferenc életrajza*. Budapest–Pozsony, Stampel.

FÉNYES ELEK

1836–1840 *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben* 1–6. Pest, Trattner-Károlyi.

FISCHER, MANUELA–BOLZ, PETER–KAMEL, SUSAN, szerk.

2007 *Adolf Bastian and his Universal Archive of Humanity The Origins of German Anthropology*. Hildesheim – Zürich – New York, Georg Olmos.

FISLI ÉVA–LENGYEL BEATRIX, szerk.

2021 *Rosti*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

FÖZY VILMA

2019 Az amerikai cserkészmozgalom indián vonulata és az indián játékok Európában. In FÖZY–KELÉNYI 49–66.

FÖZY VILMA–KELÉNYI BÉLA, szerk.

2019 *Indiánok a Duna partján. Baktay Ervin indián könyve*. Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest.

FREMONT, JOHN CHARLES

1845 *Report of the Exploring Expedition to the Rocky Mountains in the Year 1842, and to Oregon and North California in the Years 1843-44*. Washington.

FRIVALDSZKY JÁNOS

1865 Rövid vázlata azon szerzeményeknek, amelyekkel Xántus János a m. n. Múzeum állattani osztályát gazdagította. *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók X. nagygyűlésének évkönyve*. 1–10.

1880 A Magyar Nemzeti Múzeum Állattári Osztályának történetéhez. *Természetrajzi füzetek* 4(1–2): 3–13.

1882a Endomychidae. Kelet-Ázsiában gyűjtötte Xantus János. *Természetrajzi füzetek* 6(1–4): 123–133.

1882b Új téhelyröpűek Borneo szigetéről Xántus János által fölfedezve. *Természetrajzi füzetek* 6(1–4): 134–140.

FUČÍKOVÁ, ELÍŠKA

2017 The Collection of Rudolf II At Prague: Cabinet of Curiosities or Scientific Museum? In IMPEY-MACGREGOR 47–53.

GABODA PÉTER

2002 Az egyiptomi gyűjtemény és kiállítás megszületése. In HOLLÓ–GALI 42–43.

2005 *Aegyptica*. In SZENTESI–SZILÁGYI 81–130.

GALAVICS GÉZA, szerk.

1975 *Magyarországi reneszánsz és barokk*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GALÁNTAI JÓZSEF

1985 *A Habsburg-monarchia alkonya Osztrák–Magyar dualizmus 1867–1918.* Budapest, Kossuth.

GARTLAN, LUKE

2009 Photography and the Imperial Austrian Expedition in Nagasaki 1869-1870. *Old Photography Study* 3: 72–77.

GÁL VILMOS

2008 *Világkiállító magyarok 1851–2000.* Budapest, Holnap.

GIBSON, MARGARET–WRIGHT, SUSAN M., szerk.

1988 *Joseph Mayer of Liverpool, 1803–1886.* The Society of Antiquaries of London, Occasional Papers, New Series, 12. London.

GOHL ÖDÖN

1902 Antik érmek, osztrák pénzek és az emlékérmek. *In SZALAY et al.* 170–173.

GOVOR ELENA

2018 Oceania in Russian history: expeditions, collections, museums. *In CARREAU et al.* 123–130.

GRÁFIK IMRE

2013 Rómer Flórián a magyarországi néprajzi gyűjtés kezdeteinél. *Arrabona* 51: 269–290.

GROTE, ANDREAS, szerk.

1994 *Macrocosmos in Microcosmos. Die Welt in der Stube. Zur Geschichte des Sammelns, 1450–1800.* Opladen, Leske und Budrich.

GURKA DEZSŐ

2003 Vademberek és civilizációk a felvilágosodás korának filozófiájában. *Magyar Filozófiai Szemle* 47(3): 341–357.

GURKA DEZSŐ, szerk.

2010 *Göttingen dimenziói: A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában.* Budapest, Gondolat.

GYARMATI JÁNOS

2005 A gyűjtemény két amerikai tárgya. *In SZENTESI EDIT–SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY* 241–249.

2008 *Taking them back to my homeland... Hungarian Collectors – Non-European Collections of the Museum of Ethnography in a European Context.* Budapest, Museum of Etnography.

2015 Mindent vagy...? Etnológiai állandó kiállítások az első világháború előtt. *Néprajzi Értesítő* 97: 65–86.

2024 Időnap előtt 'Egzotikus' gyűjtemények a Magyar Nemzeti Múzeumban az Ethnographiai Osztály megalapítása előtt. *Néprajzi Értesítő* 103.

GYÁNI GÁBOR

2019 Az ego-dokumentumok történetírói haszna. *Bárka* 27(2): 69–74.

GYÖRGY ALADÁR

1894 Xántus János. *Földrajzi Közlemények* 22(9): 377–381.

HAMPEL JÓZSEF

1902a Az érem- és régiségtár története. In SZALAY *et al.* 77–90.

1902b Antik emlékek. In SZALAY *et al.* 99–103.

HECKER, MANFRED

1968 Karl May und János Xantus. *Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft Karl-May-Biographie* 22(3): 425–427.

1979 Janos Xantus und Karl May oder Auf der Spur einer Zeitungssente. *Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft Karl-May-Biographie* 41: 38–44, 42: 42–46.

HENSZLMANN IMRE

1846 Fejérváry Gábor eperjesi museumának ismertetése. *Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld és népismereti, statistikai és történeti folyóirat.* III: 7–12.

1853 *Catalogue of the Collection of the Monuments of Art formed by the Late Gabriel Fejérváry of Hungary, exhibited at the Museum of the Archeological Institute of Great Britain and Ireland.* London, Trubner.

HERMAN OTTÓ

1885a Néprajzi museum. *Egyetértés* november 19. 19(318): 1–2.

1885b Még egyszer „Néprajzi Museum”. *Egyetértés* december 3. 19(332): 1.

1888 Jelentés az 1888. év nyarán Norvégia északi részében végzett útról. *Természettudományi Közlöny* (20)230: 369–385.

HERMANN RÓBERT

2016 *A Zichy-gyémántok.* Budapest, Kossuth.

HERRMANN ANTAL

1890 Hazai néprajzi múzeum alapításáról. *Ethnographia* 1(1): 19–24.

1891a A Néprajzi Múzeum elhelyezéséről. *Ethnographia* 2(1): 21–23.

1891b A millenniumi nemzeti kiállítás és a néprajz. *Ethnographia* 2(9): 330–334.

HÉJJNÉ DÉTÁRI ANGÉLA

1975 A fraknoi Esterházy-kincstár a történeti források tükrében. In GALAVICS 473–549.

HINSLEY, CURTIS M. JR.

1981 *Savages and Scientists The Smithsonian Institution and the Development of American Anthropology 1846-1910*. Washington D.C., Smithsonian Institution Press.

HOLLÓ SZILVIA ANDREA–GALI ÁGNES, szerk.

2002 *Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése*. Budapest: Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület.

HORTHY MIKLÓS

1953 *Emlékirataim*. Buenos Aires.

HORVÁTH GÉZA

1879 Hemiptera-Heteroptera a dom. Joanne Xantus in China et in Japonia collecta. *Természetrajzi füzetek* 3(2–3): 141–152.

1902 Az állattár története. In SZALAY *et al.* 211–227.

HORVÁTH HILDA

1997 Pulszky Ferenc és az iparművészeti mozgalmak. In MAROSI 70–74.

2006 Az Iparművészeti Múzeum műgyűjteményének története – vázlat. In PATAKI 21–94.

HUDÁKOVÁ, L'UBICA–HUDEC, JOZEF, szerk.

2016 *Egypt and Austria IX: perception of the Orient in Central Europe (1800-1918):* proceedings of the Symposium held at Betliar, Slovakia (October 21st to 24th, 2013). Kraków; Žitavany, Aigyptos Foundation.

HUNFALVY JÁNOS

1858 Prépost ur tiltakozásai. *Pesti Napló* 1858. december 18. 9. évf. 271–2657.

1859 Strabón és Ptolemaiosz, Büsching és Ritter Károly nézteik a földiratról vagyis a földirat tárgya és feladata. Székfoglaló előadás. *Magyar Akadémiai Értesítő* 9: 812–836.

HUNFALVY PÁL

1864 *Reguly Antal hagyományai A' vogul föld és nép*. Pest, Eggenberger.

IMPEY OLIVER–ARTHUR MACGREGOR, szerk.

2017 *The origins of museums: the cabinet of curiosities in sixteenth- and seventeenth-century Europe*. Oxford, Ashmolean Museum, University of Oxford.

JACKSON, W. TURRENTINE

1949 The Army Engineers as Road Surveyors and Builders in Kansas and Nebraska, 1854-1858. *Kansas History: A Journal of the Central Plains*. 17(1): 37–59.

JANKÓ JÁNOS

1896 Magyar expedíció Ceylonban. *Vasárnapi Ujság* 43 (5): 70.

1902 A néprajzi osztály története. In SZALAY *et al.* 337–348.

1993 *Finnországi jegyzetek*. Budapest, Néprajzi Múzeum.

JÁNOSI GYULA

1935 *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*. Pannonhalmi Füzetek 17. Pannonhalma.

JÓKAI MÓR

1870 Xantus gyűjteménye a muzeumban. *A Hon*, november 25. 8(284): reggeli kiadás.

JÓZSA SÁNDOR

1966 *Kína és az Osztrák-Magyar Monarchia*. Budapest, Akadémiai.

JUHÁSZ RÉKA IBOLYA

2017 *A Győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1719-1852*. Budapest, ELTE.

KAAS IVOR–CSEREI MANÓ

1869 Keletázsiai expedíció I. Gibraltár és Marokkó kereskedelmi viszonyairól. *Közlemények a Földművelés - Ipar- és Kereskedelemügyi magyar kir. ministerium köréből* 2(1): 1–28.

KABDEBÓ TAMÁS

1997 Pulszky az emigrációban. In MAROSI 19–23.

KAEPPPLER, ADRIENNE LOIS

1978 *Artificial Curiosities: Being an Exposition of Native Manufactures Collected on the Three Pacific Voyages of Captain James Cook RN* [Exhibition catalogue], Bishop Museum Press, Honolulu.

KAMIN KAJFEŽ, VESNA

2016 Baron Pasquale Revoltella and his voyage to Egypt. In HUDÁKOVÁ–HUDEC 185–194.

KATONA DIENES

1864 Növény-honosítás. *Falusi Gazda* február 17. 4(8): 117–118.

KATONA EDIT

2000 Textil- és viseletgyűjtemény. In FEJŐS 191–260.

KATONA TAMÁS–RÁDAY MIHÁLY

2016 *Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc emlékhelyei. II. A száműzöttek nyomában*. Budapest, Corvina.

KÁROLI JÁNOS

- 1881 Előleges jelentés A Xantus János ur által az 1868–70. években keletázsiában gyűjtött halakról. *Természetrajzi füzetek* 5(2–4): 147–187.

KECSKEMÉTI TIBOR–PAPP GÁBOR

- 1994 A Magyar Természettudományi Múzeum földtani gyűjteményeinek általános áttekintése. In KECSKEMÉTI–PAPP 27–32.

KECSKEMÉTI TIBOR–PAPP GÁBOR, szerk.

- 1994 *Tanulmányok a Magyar Földtudományi Gyűjtemények Történetéről*. Studia Naturalia 4. Budapest, Magyar Természettudományi Múzeum.

KELETI KÁROLY

- 1886a *Hivatalos jelentés a Budapesti 1885-ki Országos Általános Kiállításról*. I–IV. Szerk. Budapest, Athenaeum.

- 1886b XXIX. csoport A háziipar. In KELETI 1886a: 303–307.

KEMÉNY, KRISZTIÁN

- 2016 „A dicsőség kezdete”, avagy a komáromi helyőrség harcai a cs. kir. csapatokkal 1849. január–februárban. In KISS–SZÁMADÓ 115–161.

KENDE GÉZA

- 1927 *Magyarok Amerikában; az amerikai magyarság története, 1583-1926*. Cleveland.

KERNY TERÉZ–MIKÓ ÁRPÁD, szerk.

- 2015 *Archaeologia és műtörténet tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Központ.

KEVE ANDRÁS

- 1994 Adatok a magyar madártan történetéből 1300–1944. *Aquila* 101: 9–40.

KING, J.C.H–MAX CAROCCI–CAROLINE CARTWRIGHT–COLIN MCEWAN–REBECCA STACEY, szerk.

- 2012 *Turquoise in Mexico and North America: Science, Conservation, Culture and Collections*. London: Archetype Publications.

KIRÁLY ERZSÉBET

- 2012 A csodakamrától a nemzeti múzeumig. In *Helyszíni Szemle Fejezetek a múzeum életéből*, 44–77 Budapest, Ludwig Múzeum.

KIRSCH, AUGUST

- 1886 Acclimatisation und Colonisation. *Zeitschrift für Ethnologie* 18: 155–166.

KISS ERIKA

- 2015 A fraknói tárház, ahogy Esterházy Pál megalkotta. In ÁCS 151–173.

KISS VENDEL–SZÁMADÓ EMESE

2016 *Komárom a szabadságharcban 1849-1849 Válogatás a Komáromi Napok Történeti konferenciáinak előadásaiból.* Komárom, Klapka György Múzeum.

KLEMUN, MARIANNE

2005 Österreichische wissenschaftliche Sammelreisen nach den Amerikas, 1783–1789. Intentionen, Instruktionen und Implikationen. *Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit*, Österreich und die Amerikas. 1: 21–35.

KNELLWOLF KING, CHRISTA

2009 The Novara Expedition and the Imperialist Messages of Exploration Literature. In KNELLWOLF KING–RUBIK 157–176.

KNELLWOLF KING, CHRISTA–MARGARETE RUBIK, szerk.

2009 *Stories of Empire Narrative Strategies for the Legitimation of an Imperial World Order.* Trier, Wissenschaftlicher Verlag.

KONTLER LÁSZLÓ

2004 Nemes és nemtelen vademberek Civilizáció és faj Georg Forster Utazás a világ körül című művében (1777). In DÉNES 269–284.

KORÁNYI G. TAMÁS

2019 *Térkép és kereszt Brentán Károllyal Komáromtól Amazóniáig.* Budapest, Clipperton.

KORSÓS ZOLTÁN–HORVÁTH CSABA

1996 A Magyar Természettudományi Múzeum rövid története. *Magyar Múzeumok* 4: 7–9.

KOSÁRY DOMOKOS

1980 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, Akadémiai.

KÓSA LÁSZLÓ

1989 *A Magyar Néprajzi Társaság története 1889–1989.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest, Osiris.

KÖNNYŰ LÁSZLÓ

1975 *Xántus János geográfus Amerikában (1851–1864).* St. Louis.

KÖVÉR GYÖRGY

2011 Én-azonosság az ego dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* 65(3): 219–242.

KÖVY ZSOLT

1987 Az egyháztörténeti és egyházművészeti múzeum. In KÖVY 103–107.

KÖVY ZSOLT, szerk.

1987 *A pápai református gyűjtemény.* Pápa, A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei.

KRÁSZ LILLA

2011 A göttingeni tudáseszmény hatása a 18. századi magyarországi és erdélyi orvoslás területén. *GERUNDIUM Egyetemtörténeti Közlemények* 2(1-2): 51–74.

KRENNER JÓZSEF

1902 Az ásvány-öslénytár története. In SZALAY *et al.* 305–313.

KUBASSEK JÁNOS, szerk.

2001 *Xántus János emlékülés a tudós születésének 175. évfordulóján.* Budapest, Xántus János Idegenforgalmi Gyakorló Középiskola.

KUBINYI ÁGOSTON

1861 *Magyar Nemzeti Museum.* Pest, Hertz.

1869 Hazai műiparunk érdekében. *Archaeologiai Értesítő* I(5): 89–90.

KUKLICK, HENRIKA, szerk.

2008 *A New History of Anthropology.* Malden, Blackwell.

LACKNER MÓNKA

in press Xántus János és Rómer Flóris gyűjteménye és az 1873-as bécsi világkiállítás nemzeti háziipari programja.

LACONTE, JOHN LAWRENCE

1859 Catalogue of the Coleoptera of Fort Tejon, California. *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia* 11: 69–90.

LANDGRAF ILDIKÓ–NAGY ZOLTÁN, szerk.

2012 *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére.* PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó

LANDSBERG, HANNELORE

2007 Natural Peoples as „Objects of Natural History” for the Collectors of the Zoological Museum in Berlin. In FISCHER *et al.* 101–113.

LAURENCICH-MINELLI, LAURA

2012 A new glance at Bologna's sixteenth- and seventeenth-century museums and their Mexican items In KING *et al.* 165–172.

LENGYEL Beatrix

2021 Mozaikszemcsék Rosti Pál életéből. In FISLI–LENGYEL 219–255.

LEATHERMAN, JONATHAN

1855 Sketch of the Navajo Tribe of Indians, Territory of New Mexico. Smithsonian Institution. *Annual Report of the Board of Regents*, 283–297.

LEWERENTZ, Annette

2007 Adolf Bastian and Rudolf Virchow in the Berlin Society of Anthropology, Ethnology and Prehistory. Changes in Chairman and Scientific Discourse. In FISCHER–BOLZ–KAMEL 83–100.

L. GÁL Éva

1971 Újházi László. *A szabadságharc utolsó kormánybiztosa*. Budapest, Akadémiai.

LIEBERSOHN, HARRY

2008 Anthropology before Anthropology. In KUKLICK 2008: 18–51.

MACGREGOR, ARTHUR

1994 Die besonderen Eigenschaften der „Kunstkammer“. In GROTE 61–106

MADARÁSZ GYULA

1902 Madarak. In SZALAY *et al.* 228–233.

MADDEN, HENRY MILLER

1949 *Xantus Hungarian Naturalist in the Pioneer West*. Linz, Oberösterreichischer Landesverlag.

MAHUNKA SÁNDOR

1996 Expedíciók, gyűjtőutak és a Magyar Természettudományi Múzeum. *Magyar Múzeumok* 4: 19–21.

MARCY, RANDOLPH BARNES

1853 *Exploration of the Red River of Louisiana in the Year 1852*. Washington.

MAROSI ERNŐ, szerk.

1997 *Pulszky Ferenc (1814-1897) emlékére*. Budapest, MTA Művészeti Gyűjteménye.

2016 Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Múzeumok. *Múzeumcafé* 52: 72–87.

MAROSI ERNŐ–GÁBOR KLANICZAY, szerk.

2006 *The Nineteenth-Century Process of „Musealization” in Hungary and Europe*. Budapest, Collegium Budapest Workshop Series No. 17.

MÁTRAY GÁBOR

1868 *A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai, különös tekintettel a közelebb lefolyt huszonöt évre*. Pest, Bucsánszky.

MEHOS, Donna C.

2008 Colonial Commerce and Anthropological Knowledge: Dutch Ethnographic Museums in the European Context. In KUKLICK 173–190.

MERÉNYI HAJNALKA

2004 A Pulszky-Szalón. *Budapesti Negyed* 46: 331–349.

<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/merenyi.html>

MEYEN, ALEXANDER

1860 *Die Kunstkammer und Sammlung für Völkerkunde im Neuen Museum*. Berlin, Selbstverlag des Verfassers.

MEZEI MÁRTA

1993 Az utazás kronotoposza a 19. század elejének útirajzaiban. In BÉKÉSI *et al.* 231–237.

MÉHELY LAJOS

1902a Csúszómászók és kételtűek. In SZALAY *et al.* 234–236.

1902b Halak. In SZALAY *et al.* 237–238.

MIKÓ ÁRPÁD, szerk.

2002 *Jankovich Miklós (1772–1846) és gyűjteményei*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.

MILLER JAKAB FERDINÁND

1825 *Cimeliotheca musei nationalis hungarici sive catalogus historico criticus antiquitatum, raritatum et pretiosorum cum bibliotheca antiquaria et numaria eiusdem instituti*. Buda.

MOCSÁRY SÁNDOR

1898 Xantus János emlékezete. *MTA Értekezések a természettudományok köréből. Magyar Tudományos Akadémia Emlékbeszédek* 9: 231–258.

MOKCSAI HARASZTHY ÁGOSTON

1844 *Utazás Éjszakamerikában, I-2.*; Heckenast, Pest.

MOLL, EDWARD O.

2003 János Xantus and Fort Tejon or How the Night Lizards Got Their Name. *Sonoran Herpetologist* 16(4): 26–29.

MRAVIK László, szerk.

1988a *Pulszky Károly emlékének*. Budapest, Szépművészeti Múzeum,

1988b Pulszky Károly műve. In MRAVIK 1988a: 5–17.

2002 Jankovich Miklós és a magyarországi műgyűjtés a 19. század első felében. In MIKÓ 341–399.

MUDRONY SOMA

1869 A Suez-csatorna megnyitása. *Anyagi Érdekeink* július 25. II(43): 317–318.

NAGY ISTVÁN ZOLTÁN

2002 A borjú ülgétől az óriási szörnyőczig Tallózás régi leltárkönyvekben. *A Természet Világa* 11: 63–66.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

2003 *Boldog békeidők haditengerészei A k. u. k. hadiflotta utazástörténete*. Budapest, Kornétás Kiadó.

NENDTVITCH KÁROLY

1858 *Amerikai utazásom I–II*. Pest, Heckenast.

NÉMETH IMRE

1959 *A Bíbor-tenger partján. Xántus János életregénye*. Budapest, Móra.

NOOY-PALM, HETTY

2002 Treasure Hunters in the Field: Collecting Ethnographic Artefacts in the Netherlands East Indies (1750–1940). In SCHEFOLD–VERMEULEN 47–80.

O’HANLON, MICHAEL–WELSCH, ROBERT, szerk.

2000 *Hunting the Gatherers: Ethnographic Collectors, Agents and Agency in Melanesia, 1870-1930*. New York, Berghahn Books.

OLMI, GIUSEPPE

2017 Science-Honour-Metaphor: Italian Cabinets of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In IMPEY–MACGREGOR 5–16.

OMER, GEORGE E.

1957 An Army Hospital: From Dragoons to Rough Riders – Fort Riley, 1853-1903 *Kansas Historical Quarterly* XXIII(4): 337–367.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

2016a A Tudományos Akadémia és a néprajzi kutatások képviselte, támogatása a 19. században. In PALÁDI-KOVÁCS 2016b: 26–49.

2016b *Magyar népismeret a 19. századbar előfutárok és klasszikusok*. Budapest, Akadémiai.

PALLOS LAJOS–KEMENCZEI ÁGOTA

2002 A Magyar Nemzeti Múzeum donátorai. *Magyar Múzeumok* 3: 37–39.

PANTZER, PETER, Hrsg.

2019 *Österreichs erster Handelsdelegierter in Japan. Das Japan-Tagebuch von Karl Ritter von Scherzer 1869 ergänzt durch das Japan-Tagebuch von Ottokar Pfisterer*

und die amtlichen Japan-Berichte der Österreichisch-Ungarischen Ostasien-Expedition von Konteradmiral Anton Freiherr von Petz. München, Iudicium Verlag.

PATAKI JUDIT, szerk.

2006 *Az idő sodrában Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményeinek története.* Budapest, Iparművészeti Múzeum.

PÁPAI KÁROLY

1890 A vogulok és osztjákoknál. Pápai Károly jelentése anthropologiai és néprajzi tanulmányútjáról. *Ethnographia* 1(3): 117–130.

PÁPAY JÓZSEF

1905 Reguly Antal emlékezete. *Magyar Nyelv* I(3): 97–109.

PENNY, H. GLENN

2002 *Objects of Culture Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany.* Chapel Hill – London, University of North Carolina Press.

2003 Bastian's Museum: On the Limits of Empiricism and the Transformation of German Ethnology. In PENNY, H. GLENN–BUNZL, MATTI 86–126.

2008 Traditions in the German Language. In KUKLICK 79–95.

PENNY, H. GLENN–BUNZL, MATTI, szerk.

2003 *Worldly Provincialism German Anthropology in the Age of Empire.* Ann Arbor, University of Michigan.

PFEIFFER, GEORG

2007 The History of Ethnology in Berlin. Berlin Liberalism from Virchow to the Present. In FISCHER *et. al.* 77–82.

PIFKO DÁNIEL

2019 Xántus János (1825–1894) botanikai tevékenysége és Kaliforniában gyűjtött herbárium a Magyar Természettudományi Múzeum (MTM) Növénytárában. (Botanical activities of János Xántus (1825–1894) and his herbarium at the Department of Botany of the Hungarian Natural History Museum). *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 111: 145–177.

POMIAN, KRZYSZTOF

1992 Museum, Nation, Nationalmuseum. In VON PLESSEN 19–32.

PRIDE, W. F.

1987 *The history of Fort Riley.* U. S. Calvary Museum.

P. SZABÓ ERNŐ

- 2014 A barokk ház homlokzata és az alapító arcképe. A nagyszebeni Brukenthal Múzeum.
Múzeumcafé 43: 62–79.

PULSZKY FERENC

- 1838 A' műgyűjtemények hasznairól. *Athenaeum* 1(12): 185–189.
1852 On the Progress and Decay of Art; and on the Arrangement of National Museum.
The Museum of Classical Antiquities II(V March): 1–15.
1875 Múzeumokról. *Vasárnapi Ujság* július 11. 22(28): 439, július 18. 22(29): 454–455,
július 25. 22(30): 470–471, augusztus 1. 22(31): 486.
1888 A Magyar Nemzeti Múzeum. *Magyar Salon* 8. kötet 450–461.
1958 *Életem és korom I–II*. Budapest, Szépirodalmi.
1996 Haladás és hanyatlás a művészetben; és egy nemzeti múzeum berendezése. *Magyar
Múzeumok* 2(1): 26–28.

PULSZKY FERENC–PULSZKY THERESE

- 1853 *White, red, black: sketches of American Society in the United States during the visit
of their guests*, 1–2. Redfield, New York.

PULSZKY KÁROLY

- 1874 *Kalauz a magyar iparművészeti múzeum gyűjteményeihez*. Budapest.

PUMBERGER, CHRISTA

- 2013 „Die Berichte der Wiener Zeitung über die Weltumsegelung der Novara in den
Jahren 1856–1860“. Diplomarbeit, Universität Wien.

RADISICS JENŐ

- 1885 *Orsz. magyar iparművészeti múzeum. Képes kalauz a gyűjteményekben* Budapest,
Franklin-Társulat Könyvnyomdája.
1897 *Ideiglenes kalauz az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum gyűjteményeiben*.
Budapest.

RADVÁNSZKY BÉLA

- 1881 A Nemzeti Múzeum ügyeinek megvizsgálására kiküldött országos bizottság
jelentése. *Magyar Könyvszemle* 6(1): 31–63.

RANSONNET, EUGEN V.

- 1876 *Skizzen aus Singapur und Djohor*. Braunschweig, Druck und Verlag von George
Westermann.

RÁCZ ÁGNES

é.n. *Az Országos Széchényi Könyvtár története évszámokban.*

http://tortenet.oszk.hu/html/magyar/03kronologia/rovid_kronologia_honlapra_1.pdf

REMMEL, FRANZ

1978 *Über alle sieben Meere.* Bukarest, Albatros Verlag.

REVOLTELLA, PASQUALE

1864 *La compartecipazione dell'Austria al commercio mondiale: considerazioni e proposte di P. Revoltella.* Trieste, Tipografia del Lloyd austriaco.

RIEDL-DORN, CHRISTA

2001a Die sogenannte „Ostasiatische Expedition” der Fregatte Donau. In SEIPEL 2001: 147–154.

2001b Die Weltumsegelung der Fregatte Novara. In SEIPEL 2001: 161–187.

ROSTI PÁL

1861 *Utiemlékezetek Amerikából.* Pest.

1862 Amerika ös lakosairól. *Magyar Akadémiai Értesítő A Matematikai és Természettudományi Osztályok Közlönye.* 3: 239–257

RÓMER FLÓRIS

1868a Egy-két szó műiparunk izlési irányáról. *Archaeologiai Értesítő* I(2): 27–28.

1868b Ipar és művészet. *Archaeologiai Értesítő* I(4): 85.

1869a A magy. nemzetimuzeum rendeltetése. *A Hon*, december 14. 7(286–287): esti kiadás.

1869b Műiparunk és rajztanodáink érdekében. *Archaeologiai Értesítő* I(12): 248–249.

1870 *Képes Kalauz a Magyar Nemzeti Muzeum Érem- és Régiségtárában.* Pest, Atheneum.

RUPP-EISENREICH, BRITTA–JUSTIN STAGL, eds.

1995 *Kulturwissenschaften im Vielvölkerstaat / L'Anthropologie et l'état pluri-culturel.* (Ethnologica Austriaca 1). Böhlau, Wien – Weimar – Köln.

R. VÁRKONYI ÁGNES

2003 A múzeum gondolata a felvilágosodás korában és a reformkorban. *A Hadtörténeti Múzeum értesítője* 6: 15–41.

SAJNOVICS JÁNOS

1770 *Demonstratio idioma ungarorum et lapponum idem esse. Regiae scientiarum societati danicae praelecta et typis excusa Hafniae.*

SÁNDOR ISTVÁN

1953 Néprajzi muzeológiánk kezdetei. *Ethnographia* 64: 312–344.

1970 *Xántus János*. Budapest, Magvető.

SÁRKÁNY MIHÁLY

2012 Etnográfia, etnológia és az antropológiai perspektíva – fogalmak egy tudomány születésekor. In TÓTH 2012: 11–21.

SCAMMON, CHARLES M.

1874 *The Marine Mammals of the North-Western Coast of North America Described and Illustrated: Together with an Account of the American Whale-Fishery*. San Francisco, J.H. Carmany.

SCHFOLD, REIMAR–VERMEULEN, HAN F., szerk.

2002 *Treasure Hunting? Collectors and Collections of Indonesian Artefacts*. (Medelingen van het Rijksmuseum voor Volkenkunde No. 30.) Leiden, Leiden University, Research School of Asian, African, and Amerindian Studies (CNWS).

SCHEICHER, ELISABETH

2017 The Collection of Archduke Ferdinand II at Schloss Ambras: its Purpose, Composition and Evolution. In IMPEY–MACGREGOR 29–38.

SCHERZER, KARL VON

1864–1866 *Reise der Österreichischen Fregatte Novara um die Erde in den Jahren 1857, 1858, 1859, unter den Befehlen des Commodore B. von Wüllerstorff-Urbair*. 1. kötet: 1864, 2. kötet: 1866. Wien, Hof- und Staatsdruckerei.

1872 *Fachmännische Berichte über die österreichisch-ungarische Expedition nach Siam, China und Japan 1868-1871*. Stuttgart, Julius Maier.

1873 *Die k.u.k. österreichisch-ungarische Expedition nach Indien, China, Siam und Japan 1868-1871*. Stuttgart, Julius Maier 2. Aufl.

SCHEURLEER, TH. H. LUNSINGH

2017 Early Dutch Cabinets of Curiosities. In IMPEY–MACGREGOR 115–120.

SEIPEL, WILFRIED, szerk.

2001 *Die Entdeckung der Welt. Die Welt der Entdeckungen. Österreichische Forscher, Sammler, Abenteurer*. Wien, Kunshistorisches Museum.

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

1994 Xántus János és a Nemzeti Múzeum. *Arrabona* 35: 17–30.

1997 Xántus János muzeológiai tevékenysége. *Néprajzi Értesítő* 79: 7–18.

SHEROW, JAMES E. –WILLIAM S. REEDER JR.

1998 A Richly Textured Community Fort Riley, Kansas, and American Indians, 1853–1911. *Kansas History: A Journal of the Central Plains* 21(1): 3–17.

SIKOR JÓZSEF

1861 Xantus János amerikai madár-gyűjteménye. *Győri Közlöny* december 1. 5(96): 381.

SINKÓ KATALIN

2009 A népművészet-szemlélet változásai és a Nemzeti Múzeum 1852–1898. *Néprajzi Értesítő* 91: 75–80.

SIPKA LÁSZLÓ, főszerk.

1992 *Évfordulóink a műszaki és természettudományokban*. Budapest, MTESZ.

SITGREAVES, LORENZO

1853 *Report of an expedition down the Zuni and Colorado rivers*. Washington.

SOMOGYI ÉVA

1996 *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában*. Budapest, MTA
Történettudományi Intézete.

STEINEN, KARL VON DEN

1905 Gedächtnisrede auf Adolf Bastian. *Zeitschrift für Ethnologie* 37(2–3): 236–249.

SZABÓ KÁROLY

1876 *Székelly oklevéltár 2. 1520-1571*. Kolozsvár.

SZABÓ PÉTER

1994 Egy újabb Xántus-relikvia – Old Shatterhand Henry karabélyja. *Arrabona* 35: 68–73.

SZALAY IMRE

1902 A Magyar Nemzeti Múzeum alapítása és fejlődése mai napig. In SZALAY et al. VII–XL.

SZALAY IMRE et al.

1902 *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene alapításának századik évfordulója alkalmából*. Budapest, Hornyánszky.

SZEDER FÁBIÁN

1819 A Palóczok. *Tudományos Gyűjtemény* VI.: 26–46.

SZENTESI EDIT

2002 Egy másik gyűjtemény. Varsányi János rajzai Fejérváry Gábor műgyűjteményének elefántcsont-faragványairól. In: MIKÓ 32–44.

2006a Görög szobrászattörténeti másolatgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban a 19. század harmadik harmadában. *Ókor* 1: 20–26.

2006b Szobrászattörténeti másolatgyűjtemények a Magyar Nemzeti Múzeumban a 19. század utolsó harmadában I. Pulszky Ferenc görög szobrászattörténeti másolatgyűjteménye. *Művészettörténeti Értesítő* 55(1): 1–94.

SZENTESI EDIT–SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY, szerk.

2005 *Antiquitas Hungarica Tanulmányok a Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény történetéről.*
Workshops Series No. 16. Budapest: Collegium Budapest.

SZERDAHELYI ISTVÁN

2009 Japán megnyitja kapuit Kereskedelmi szerződések a Monarchiával. *História* 31(7):
16–21.

SZIJ ENIKŐ

é.n. *Reguly és a tudomány „zománcza”: Életrajzi és kortörténeti adalékok I.* Finnugor
Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete; Tinta.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

1988a Pulszky Károly ifjúságának környezete A Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény kialakulása
és sorsa A Pulszky-szalón. In MRAVIK 1988: 30–43.

1988b Pulszky Károly vásárlásai. Ókori művek. In MRAVIK 1988: 63–69.

1995 Pulszky Ferenc és a múzeum helyzete a 19–20. századi európai kultúrában. *Magyar
Tudomány* 40(8): 913–918.

1997 „Ismerem helyemet” (A másik Pulszky életrajz). In MAROSI 24–36.

SZ. KRISTÓF ILDIKÓ

2012 Misszionáriusok és démonok. Az amerikai indiánok demonizált ábrázolása a felső-
magyarországi jezsuita könyvtárakban a 17. és 18. században. In LANDGRAF–NAGY
309–345.

2016 „Terepmunka” a terepmunka kora előtt: Dobosy Mihály, a grönlandi inuitok és az
etnológia (antropológia) születése a 19. század eleji Magyarországon. *ETHNO-LORE*
XXXIII: 223–245.

é.n. a A kulturális másság feldolgozásának színterei: akademiák és parókiák, katolikus és
protestáns kontextusok.

é.n. b A kulturális másság megismerői: misszionáriusok és lelkipásztorok, peregrinus
diákok és tanárok.

é. n. c A kulturális másság médiumai és tudományos kánonai: etnográfiai profil, stadiális
társadalomszemlélet, és az őslakosok hangja.

SZ.N.

1860 *Vasárnapi Ujság* 1860. jan.1. VII. évf. 11.

SZ.N.

1896 *A Magyar Nemzeti Múzeum (1802–1895).* Budapest.

SZ.N.

2009 *The Kunsamera 295th anniversary Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography History, Collection, Research*. St. Petersburg: Petronius.

SZOLECZKY EMESE–CS. LENGYEL BEATRIX

2007 „Az emberevő canibálok is megjelentek” Az 1896-os Albatros-szerencsétlenség egy túlélő szemével. *Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 9: 41–93.

SZÓLÁS REZSŐ

1942 Adalék a Xantus-család életrajzához. *Győri Szemle* 13:158–160.

SZÖGI LÁSZLÓ

2014 A külföldi egyetemjárás tömegessé válása a 19. század második felében. In CSÓKA-JAKSA *et al.* 109–123.

SZTANKOVITS ÖDÖN, ford.

1910 Zakarjás János és Fáy Dávid délamerikai jezsuita misszionáriusok uti levelei. (1749–56.). *Földrajzi Közlemények* XXXVIII: 115–128, 215–237.

SZWAST, MIRIAM

2021 Rosti Pál *Recueil de vues photographiques...* című, Alexander von Humboldtnak ajánlott albumának útja és fogadtatása. In FISLI–LENGYEL 113–134.

THEUERKAUFF, CHRISTIAN

2017 The Brandenburg Kunstkammer in Berlin. In IMPEY–MACGREGOR 110–114.

THOMAS, NICHOLAS

2018 Pacific Presences in Britain: antiquarians, ethnographers, artists, emissaries. In CARREAU *et al.* 37–80.

THOMPSON, MICHAEL

2012 Progress and evolution and changes to the practice of collecting in the mid-nineteenth century In KING *et al.* 173–176.

THOMSEN, CHRISTIAN JÜRGENSEN

1852 *Forerindring til* [előszó] C.I. Steinhauer, Kort: *Veiledning i det nye ethnographiske Museum* [Rövid vezető az új Néprajzi Múzeumhoz]. København.

TOLDY FERENC

1850 *Reguly-album: történeti és szépirodalmi tartalommal Jászay, Jókai, Jósika, Lugossy, Petőfi, Rischel, Szigligeti, Vahot I. és Venczel által*. Pest, Reguly-társaság.

TOMSICS EMŐKE

2021 Átjárások. Rosti Pál albumának helye a magyarországi útirajzok között. In FISLI–LENGYEL 57–88.

TOPÁL GYÖRGY–CSORBA GÁBOR

1994 Xántus János zoológiai kutatásai. *Arrabona* 35:47–60.

TORBÁGYI MELINDA

2002 Az Éremtár és a magángyűjtők. *Magyar Múzeumok* 3: 39–41.

TÓTH ARNOLD, szerk.

2012 *Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére.* Miskolc.

TÓTH LÁSZLÓ

1994 Adatok Xántus János győri kapcsolatairól. *Arrabona* 35:75–96.

2001 Életrajzi mozaikok a Xántus család és Xántus János életéből. In KUBASSEK 49–72.

TÖMÖSVÁRY ÖDÖN

1881 A Myriopodák osztályának egy új alakja Borneo szigetéről. *Természetrajzi füzetek* 5(2–4): 229–230.

1882 A Myriopodák osztályának egy új alakja Borneo szigetéről. *Természetrajzi füzetek* 6(1–4): 162–163.

1885 Myriopoda a Joanne Xantus in Asia Orientali collecta. Enumeravit speciesque novas descripsit. *Természetrajzi füzetek* 9(1): 63–72.

TÖRZSÖK KÁLMÁN

1871 Egy új világ. *A Hon* 9. évf., 1871. május 20. reggeli, május 24. reggeli, május 25. reggeli, május 25. esti, május 27. esti, június 2. esti kiadás.

UBRIZSY SAVOIA ANDREA

2002 *Olasz–magyar botanikai kapcsolatok a nagyszombati egyetem megalapításáig (1635).* Pécs, Pécsi Tudományegyetem.

UNVERFEHRT, GERD

2007 *Da sah ich viel köstliche Dinge. Albrecht Dürers Reise in die Niederlande.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

VALTER ILONA

2015 *Szóval, tettel: Rómer Flóris Ferenc élete és munkássága, 1815–1889.* Budapest–[Vác], [Duna-Mix Kft.].

VARGA FERENC

1862 Az Amerikai Egyesült-Államokból 1862. Szept. 10. Jövő október 6.

VARGYAS GÁBOR

2008 The Oceania Collection. In GYARMATI 207–248.

VASSADY BÉLA

- 1991 New Buda: a Colony of Hungarian Forty-Eighters in Iowa. *The Annals of Iowa* 51(1): 26–52. <https://doi.org/10.17077/0003-4827.9555>. Utolsó letöltés: 2023. február 24.

VERMEULEN HAN F.

- 1995 Origins and institutionalization of ethnography and ethnology in Europe and the USA, 1771-1845. In VERMEULEN–ALVAREZ ROLDAN 39–59.
- 1999 The second Kamchatka expedition (1733–1743) and the Danish-German Arabia expedition (1761–1767). In BREMEN–SHIMIZU 13–39.

VERMEULEN HAN F.–ARTURO ALVAREZ ROLDAN, szerk.

- 1995 *Fieldwork and Footnotes: Studies in the History of European Anthropology*. London, New York, Routledge.

VIKÁR BÉLA

- 1890 Finnországi tanulmányutam. *Ethnographia* 1(5): 231–245.
- 1893 A Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményeinek új gyarapodása. *Ethnographia* 4(10–12): 328–329.

VISKOLCZ NOÉMI

- 2010 Nádasdy III. Ferenc gyűjteményei. *Századok* 144(1): 874–893.
- 2014 Ullisse Aldrovandi műveinek összkiadása a 17. századból az SZTE Klebelsberg Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 130 (2): 163–179.

VITA ZSIGMOND

- 1983a Az első erdélyi házi múzeumok és a múzeumi gondolat kialakulása. In VITA 1983b: 36–43.
- 1983b Művelődés és népszolgálat. Bukarest, Kriterion.

VON PLESSSEN, MARIE-LOUISE, szerk.

- 1992 *Die Nation und ihre Museen*. Frankfurt am Main - New York, Campus.

VOSS, ALBERT

- 1880 Die ethnologische und nordische Sammlung. In Zur Geschichte der Königlichen Museen in Berlin. Festschrift zur Feier ihres fünfzigjährigen Bestehens am 3. August 1880. Berlin, Königl. Museen, 154–162.

WALDMAN CARL

- 2009 *Atlas of the North American Indian*. 3rd. edition. New York, Checkmark Books.

WALLACE ALFRED

1869 *The Malay Archipelago: The Land of the Orang-Utan and the Bird of Paradise. A Narrative of Travel, with Studies of Man and Nature.* London, Macmillan and Co.

WEISS, DAVID G.L.–GERD SCHILDDORFER

2010 *Die Novara Österreichs Traum von der Weltmacht.* Wien, Amalthea.

WILHELM GÁBOR

2018 Xántus János terepmunkája: a borneói gyűjtés. *Néprajzi Értesítő* 100: 25–42.

WILLMANN, RAINER

2009 Zoology in the Age of Enlightenment *In* KAEPLER 51–54.

WILSON, DAVID M.

2006 National Museums and Nationalism. *In* MAROSI–KLANICZAY 43–60.

WONU VEYS, FANNY

2018 Papua collections in the Netherlands: a story of exploration, research, missionization and colonization. *In* CARREAU *et al.* Vol. 2 127–165.

WULFF, INGER

2002 Early Indonesian Collections in Copenhagen. *In* SCHEFOLD–VERMEULEN 109–128.

XÁNTUS JÁNOS

1848 A'czengár népfaj. *Hon és Külföld* 1848. február 11–18. 12–14. sz., 45–55. o.

1858a Xántus János levelei Éjszakamerikából. Tizenkét eredeti rajzok után készült kő- és egynehány fametszettel közli Prépost István. Pest.

1858b Descriptions of two new species of Birds from the vicinity of Fort Tejon, California. *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia*, Vol. 10. 117.

1859a A Nemzeti Múzeum igazgatójának. Pueblo los Angeles, déli California jan. 2. 1859. *Pesti Napló* március 17. 10: 2859.

1859b Északamerikai levelek Xántus Janostól La-paz a bibortengeren 1859. apr. 15. *Győri Közlöny* december 22. 3(102): 406.

1859c Északamerikai levelek Xántus Janostól San-Jose del Cabo, déli California 1859. június 15. *Győri Közlöny* december 25. 3(103): 410.

1859d Catalogue of Birds collected in the vicinity of Fort Tejon, California, with a description of a new species of *Syrnium*. *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia*, Vol. 11, 187–193.

1859e Descriptions of supposed new species of Birds from Cape St. Lucas, Lower California. *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia*, Vol. 11, 297–299.

- 1860a *Utazás Kalifornia déli részeiben. Egy földképpel és nyolcz kő- és nyolcz fametszettel.* Pest, Lauffer és Stolp.
- 1860b Descriptions of Three New Species of Starfishes from Cape St. Lucas. *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia*, Vol. 12, 568.
- 1861a Amerikai levél Xantus Jánostól. Los Martyres-fok, bibortenger 1860 junius 21. *Győri Közlöny* február 3., 5(10): 38.
- 1861b Amerikai levél Xantus Jánostól Honolulu a Sandwich szigeteken 1860. szept. 5 és 6. *Győri Közlöny* április 11. 5(29): 114–115., április 14. 5(30): 118., április 18. 5(31): 123.
- 1862a *Utasítás természetrajzi tárgyak gyűjtésére, elkészítésére, megtartására és tovaszállítására.* Pest, K. Magyar Természettudományi Társulat.
- 1862b Levelek külföldről VII. Philadelphia, jul. 27-én 1862, *Győri Közlöny* október 12. 6(82): 325–326.
- 1862c Adatok a tenger természettani földiratához. *Magyar Akadémiai Értesítő, A matematikai és természettudományi osztályok közlönye* III: 86–100.
- 1862d Levelek külföldről VI. Philadelphia, jul. 26. 1862. *Győri Közlöny* szeptember 18., 6(75): 297–299.
- 1863a Levelek külföldről XV Ocean Queen gőzöson Saint Domingo sziget mellett. – Decz. 18-án 1862. *Győri Közlöny* május 14. 7(39): 153–154.
- 1863b Levelek Külföldről XVII–XVIII. Panama, Új-Granada, dec. 21. 1862. *Győri Közlöny* november 12. 7(91): 363, november 19., 7(93): 371.
- 1864a Amsterdam, Holland, junius 28-án 1864. *Győri Közlöny* július 7. 8(54): 217–218.
- 1864b Rotterdam, Holland, Julius 3. 1864. *Győri Közlöny* július 21. 8(58): 233.
- 1864c Antwerpen, Belgium, Julius 7. 1864. *Győri Közlöny* július 28. 8(60): 241, július 31. 8(61): 245.
- 1864d Leyden, Holland, junius 30-án 1864. *Győri Közlöny* július. 10. 8(55): 221.
- 1864e Leyden, Holland, Julius 1. 1864. *Győri Közlöny* július. 14. 8(56): 225.
- 1865a A magyarországi gőzhajózás érdekében. *Győri Közlöny* augusztus 24. 9(68): 342–343., augusztus 27. 9(69): 350–351., augusztus 31. 9(70): 358., szeptember 3. 9(71): 366–367.
- 1865b A magyar nemzeti muzeum érdekében. *Pesti Napló* 1865. március 16.
- 1866 Vadászati kirándulás nyugati Mexikóba. *Hazánk s a külföld* szeptember 23. 2(38): 594–597, szeptember 30. 2(39): 612–615.
- 1868 László Károly. *Vasárnapi Ujság* 1868. január 12. 15(2): 13–14.

- 1869a A magyar-osztrák kelet-ázsiai expedíciótól I. Alexandria, Egyiptom, január. 9. 1869. *Hazánk s a Külföld* március 18. 5(11): 170–172.
- 1869b Levél Ceylon szigetéről. *Fővárosi Lapok* március 11. 6(57): 227.
- 1869c Khinai levelek. *Fővárosi Lapok* október 3. 6(226): 903.
- 1869d A khinai „Rongyos szigetek.” *Fővárosi Lapok* október 22. 6(242): 966.
- 1869e Hazafelé II. Macao, (Khina), nov. 25. 1869. *Hazánk s a külföld* március 3. 6(9): 131–132.
- 1870a Az osztrák iparműkiállítás Chinában és Japánban. *Pesti Napló* január 25. 21(19): 1.
- 1870b „A Formosa gőzösön, a khinai tengeren, november 12, 1869. „Hazafelé!“ I. *Hazánk s külföld* február. 17. 6(7): 103–106.
- 1870c „Hazafelé!“ IV. Singapore (Malái szigettenger), dec. 27. 1869. *Hazánk s külföld* március 24. 6(12): 186–189.
- 1870d „Hazafelé!“ V. Sarawak (Borneo), január 29. 1870. *Hazánk s a Külföld* augusztus 18. 6(33): 515–519.
- 1870e „Hazafelé!“ VI. Sarawak (Borneo), március 8. 1870. *Hazánk s a Külföld* augusztus 25. 6(34): 529–534.
- 1870f „Hazafelé!“ VII. Sarawak (Borneo), april 20. 1870. *Hazánk s a Külföld* szeptember 8. 6(36): 561–566.
- 1870g „Hazafelé!“ *Hazánk s a Külföld* szeptember 15. 6(37): 579–581.
- 1870h Levél Borneóbul dr. Friewaldszky Jánoshoz intézve. *Fővárosi Lapok* május 21. 7(109): 465.
- 1871a A közoktatási minster megbízásából 1869/70-ben Keletáziában országos költségen gyűjtött s a M. N. Muzeumban ideiglenesen kiállított népismeit tárgyak leíró sorozata. Pest, Rudnyánszky.
- 1871b Előleges jelentés a keletázsiai kiküldetése alkalmával gyűjtött természeti és népismeit tárgyakról összekötve egy indítvánnyal a gyűjtött természeti tárgyak kidolgoztatását és kiadását illetőleg. *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* 5(9): 147–149.
- 1871c Dajmpang rengeteg, Jáva szigetén 1870. július 15. *Ország Világ* január 1. 1. sz.
- 1871d Xántus J. levelei Kelet-Ázsiából II. Tjandjőer, Jávasziget aug. 31. 1870. *Ország Világ* február 5., 6: 61–62.
- 1871e A khinai nőkről. *Fővárosi Lapok* március 29. 8(72): 328, március 30. 8(73): 331, március 31. 8(74) 335–336.
- 1872 A magyar népismeit kiállításról. *Fővárosi Lapok* március 16. 9(62): 267.

- 1874a Japánról ipartörténeti szempontból, különös tekintettel a japáni papíriparra.
Vasárnapi Ujság március 15. 21(11): 163–164, március 22. 21(12): 178–179,
március 29 21(13): 194–196.
- 1874b *Vezető a Magyar Nemzeti Muzeum Népismeí gyűjteményében*. Második átdolgozott
kiadás. Budapest, Athenaeum.
- 1877a Sob Sám Tim Bú khinai utinaplójából I. *Fővárosi Lapok* augusztus 23. 11(191): 919.
- 1877b Sob Sám Tim Bú. Khinai uti naplójából (Folytatás). *Fővárosi Lapok* augusztus 25.
11(193): 929.
- 1877c Sob Sám Tim Bú. Khinai uti naplójából V. *Fővárosi Lapok* augusztus 31. 11(198):
953–954.
- 1877d *Néhány hét Ceylon szigetén*. Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája.
- 1879 *Uti emlékeim Singapoore és vidékéről*. Győr.
- 1880 Borneo szigetén 1870-ben tett utazásomról. *Földrajzi Közlemények* 8: 153–219.
- 1885 Herman Ottó úr és a néprajzi muzeum. *Egyetértés* 19. december 4. 19(333): 1.
- 1886 Uti emlékek Luzon Szigetéről. *Földrajzi Közlemények* 14: 245–286.
- 1887 Uti jegyzetek Sziámból. *Földrajzi Közlemények* 15: 1–28.
- 1888 A cethalásatról. *Földrajzi Közlemények* 16: 28–53.
- 1889 Nyugati Mexikóról. *Földrajzi Közlemények* 17: 217–271.
- 1892 A Magyar Nemzeti Muzeum Ethnographiai Osztályának története, s egy indítvány
jövőjét illetőleg. *Ethnographia* 3(7–10): 298–310.

ZAJTA LORÁND

- 2016 Brentán Károly hittérítői és tudományos tevékenysége a Perui Alkirályság területén.
Világtörténet 2: 229–258.

ZÁRUG PÉTER FARKAS

- 2016 Tudós-politikusok az MTA és miniszteri tárcák élén (az első nemzedék: Eötvös,
Lónyay, Trefort). *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*
XX(1): 430–450.

ZICHY ÖDÖN

- 1870 Műállapotainkról. *Archaeologiai Értesítő* II(11): 233–235.

ZIMMERMAN, ANDREW

- 2001 *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*. Chicago, London: University
of Chicago Press.

ZWINGER, ANN

1986a *John Xántus: The Fort Tejon Letters 1857–1859*. Tucson, The University of Arizona Press.

1986b *Xántus: the letters of John Xántus to Spencer Fullerton Baird from San Francisco and Cabo San Lucas, 1859-1861*. Los Angeles, Dawson.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

AMS	American Philosophical Society, Philadelphia
AT-OeStA	Österreichisches Staatsarchiv
EA	Etnológiai Archívum
FIK	Földművelési, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium
GRDSRG	General Records of the Department of State Record Group
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv
IM	Iparművészeti Múzeum
Ltsz.	leltári szám
MdÄ IB	Ministerium des Äußern Informationsbüro
MdÄ Adm. Reg.	Ministerium des Äußern Administrative Registratur
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MOGM	Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTM	Magyar Természettudományi Múzeum
NA	National Archives, Washington
NMI	Néprajzi Múzeum Irattára
OMeA	Obersthofmeisteramtsakten
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár
RFMTM	Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum
SIARU	Smithsonian Institution Archives Record Unit
SR	Sonderreihe
TGy	Tudománytörténeti Gyűjtemény
Tksz.	törzskönyvi szám
VKM	Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium

ILLUSZTRÁCIÓK

1. ábra II. Ferdinánd tiroli főherceg portréja, Ambras, Ausztria (a szerző felvétele)

2. ábra Az ambrasi kastély, balra az *Unterschloss* (a szerző felvétele)

3. ábra Az ambrasi kastély *Antiquariuma* (a szerző felvétele)

4. ábra Az ambrasi Kunst- und Wunderkammer (a szerző felvétele)

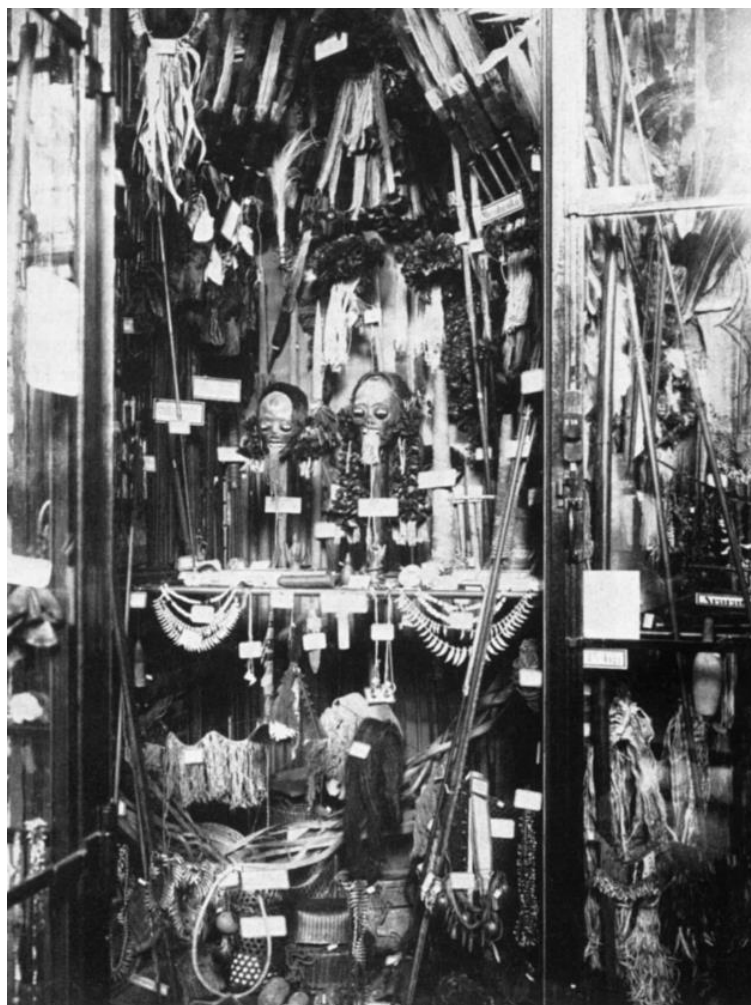
5. ábra A „természet csodája”, európai környezetben ábrázolt láma II. Ferdinánd ambrasi gyűjteményéből (a szerző felvétele, Kunsthistorisches Museum, Ltsz. GG 8245)

6. ábra Joseph Banks 1772 k. óceániai tárgyakkal (CARREAU et al. 2018: 41)

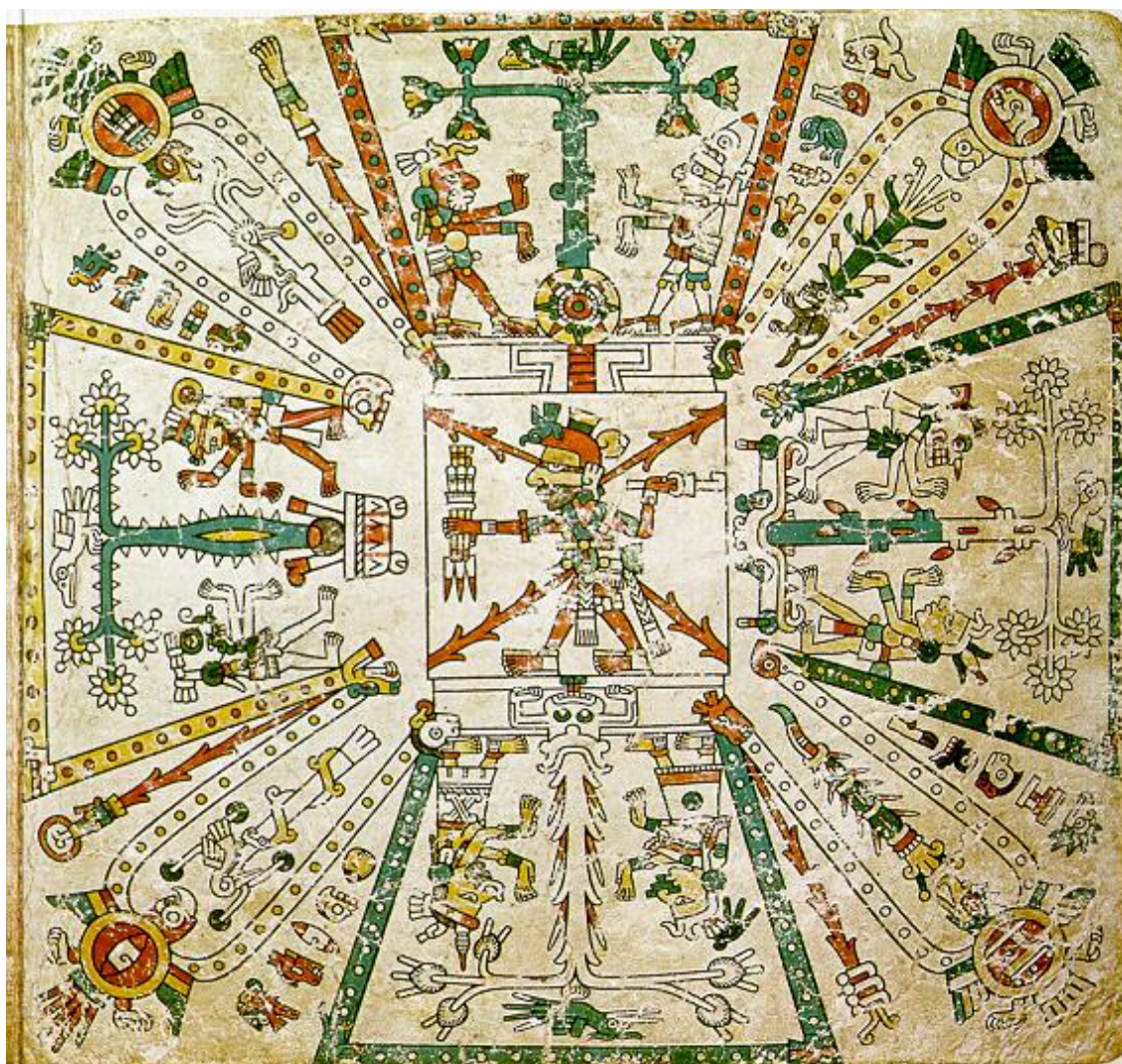
7. ábra A berlini *Königliches Museum für Völkerkunde* épületét ábrázoló képeslap

8. ábra A berlini *Museum für Völkerkunde* kiállításának egyik dél-amerikai vitrinje 1886-ban (Staatliche Museen zu Berlin, Ethnologisches Museum)

9. ábra A fraknói Kunstkammer (a szerző felvétele)

10. ábra A Fejérváry-Mayer-kódex címlapja

11. ábra Illusztráció Eder Ferenc Xavér művéből

12. ábra Reguly által osztjások között gyűjtött csalánvászong (NM Ltsz. 2153)

13. ábra Dakota törzsfőnökök (NENDTVITCH 1858)

14. ábra Kossuth Lajos és Pulszky Ferenc, Boston, 1852 (Fortepan/Szarvasy Mihály, képszám 154955)

Hand-drawn architectural plan of a traditional Chinese compound, likely a residence or official building. The plan is rectangular with a central courtyard. The walls are thick and black, with a checkered pattern. The central courtyard is divided into two main sections by a central gatehouse (paotai) and a smaller gate. The gatehouse is labeled 'Paotai' and has a central opening. The courtyard is surrounded by various rooms and corridors. The rooms are labeled with Chinese characters and some English text. The plan is drawn on a piece of paper with a grid pattern. A legend at the bottom right identifies the colors used for the walls: red for 'Jingzhi' (purple), yellow for 'Houying' (yellow), and blue for 'Shi' (blue). The plan is oriented with the main entrance at the bottom center.

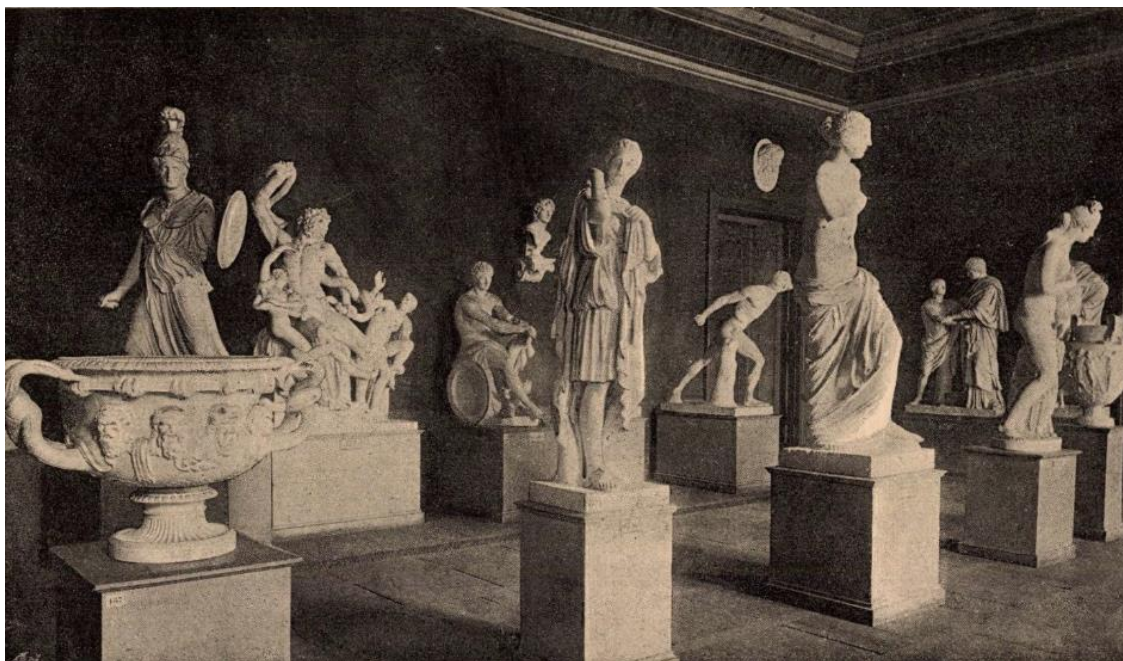
422

19. ábra Duka Tivadar által gyűjtött hindu bronzszobor (NM, Ltsz. 1914)

20. ábra Abesszíniai pajzs (NM, Ltsz. 1904)

21. ábra Gipszmásolat gyűjtemény a Nemzeti Múzeum kiállításában (PULSZKY 1888: 465)

22. ábra Eötvös József és Trefort Ágoston. Barabás Miklós rajza, 1844 (MTA Képzőművészeti Gyűjtemény, Ltsz. 791)

23. ábra SMS Novara fregatt Velencében (Josef Püttner festménye)

24. ábra Ferdinand von Hochstetter a Novara-fregaton levő kabinjában. (Joseph Selleny rajza)

25. ábra Karl von Scherzer (Osztrák Nemzeti Könyvtár, Ltsz. PORT_00106910_01
POR MAG)

26. ábra SMS Erzherzog Friedrich korvett (Wilhelm Burger felvétele, Osztrák Nemzeti
Könyvtár, Ltsz. WB471C)

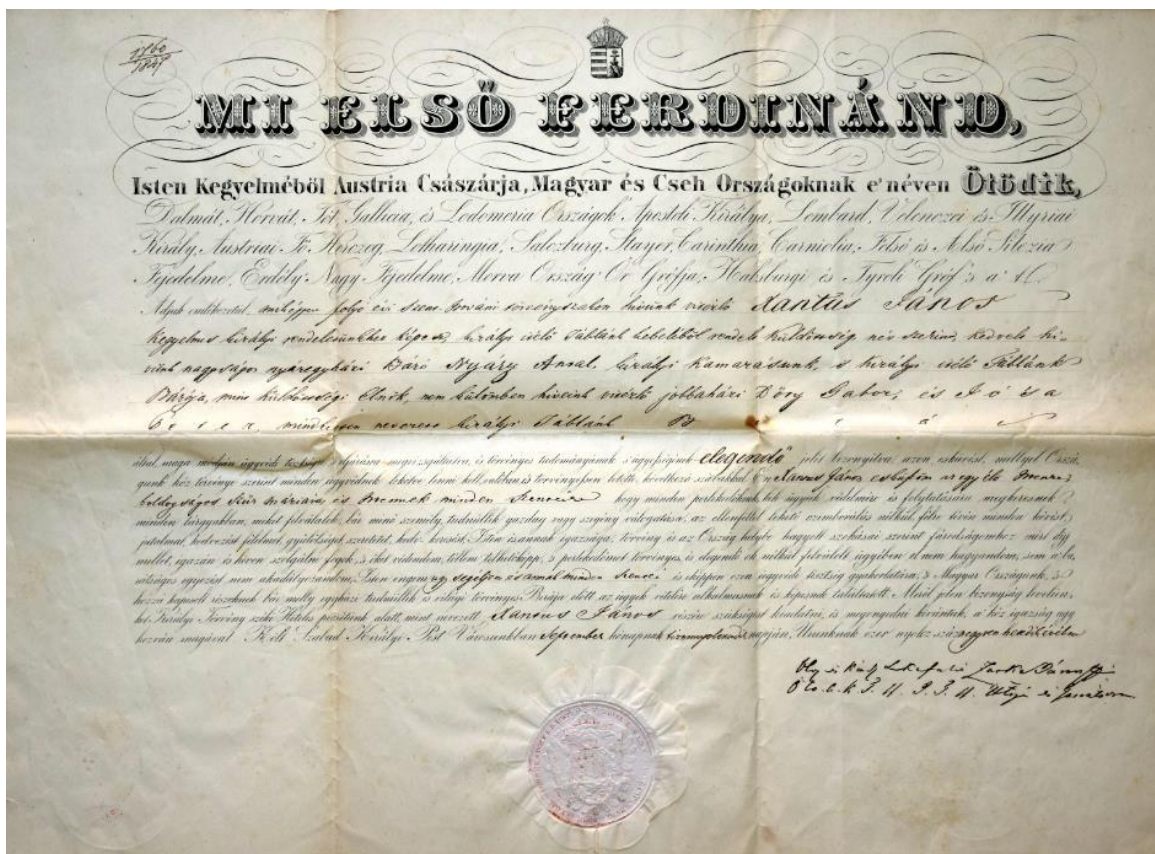
27. ábra Anton von Petz (Osztrák Nemzeti Könyvtár, Ltsz. PORT_00070652_01 POR MAG)

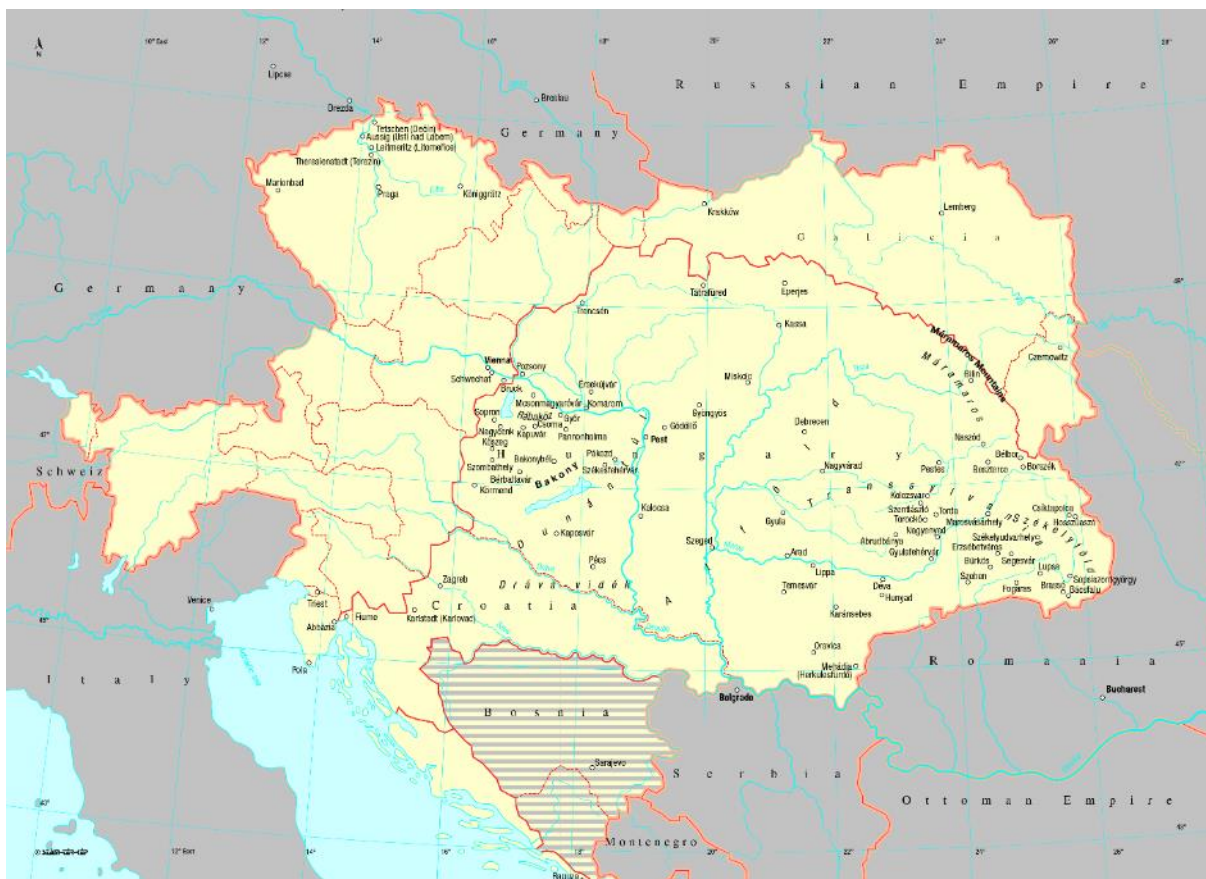
28. ábra Trieszt kikötője az expedíció indulása idején. Wilhelm Burger felvétele (Osztrák Nemzeti Könyvtár, Ltsz. WB 478-B-C)

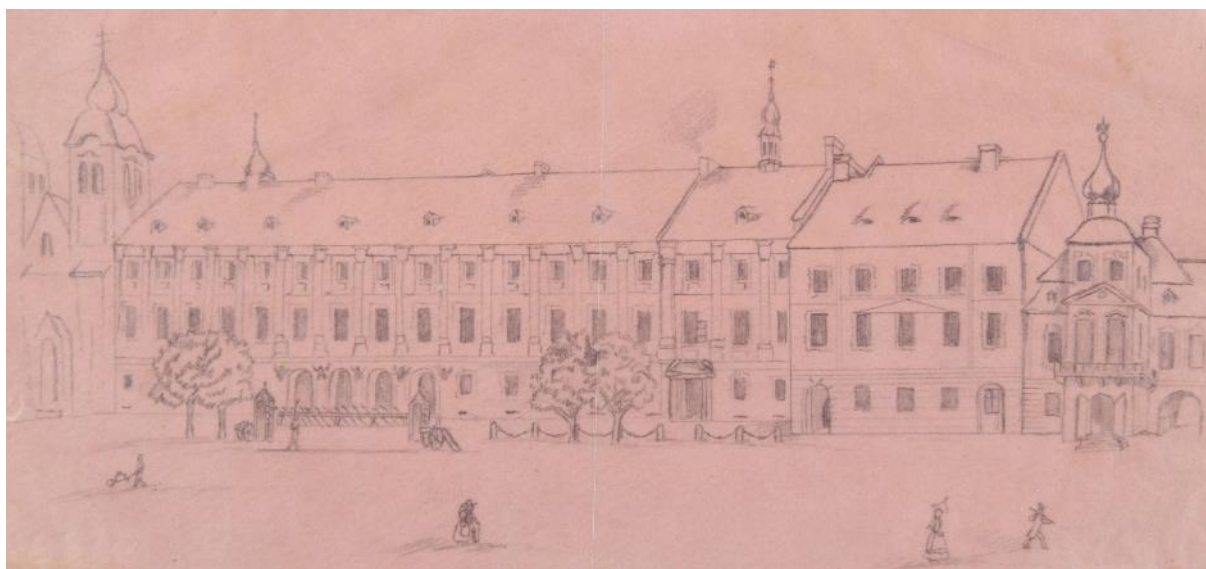
29. ábra Xántus János szülőháza Csokonyavisontán (a szerző felvétele)

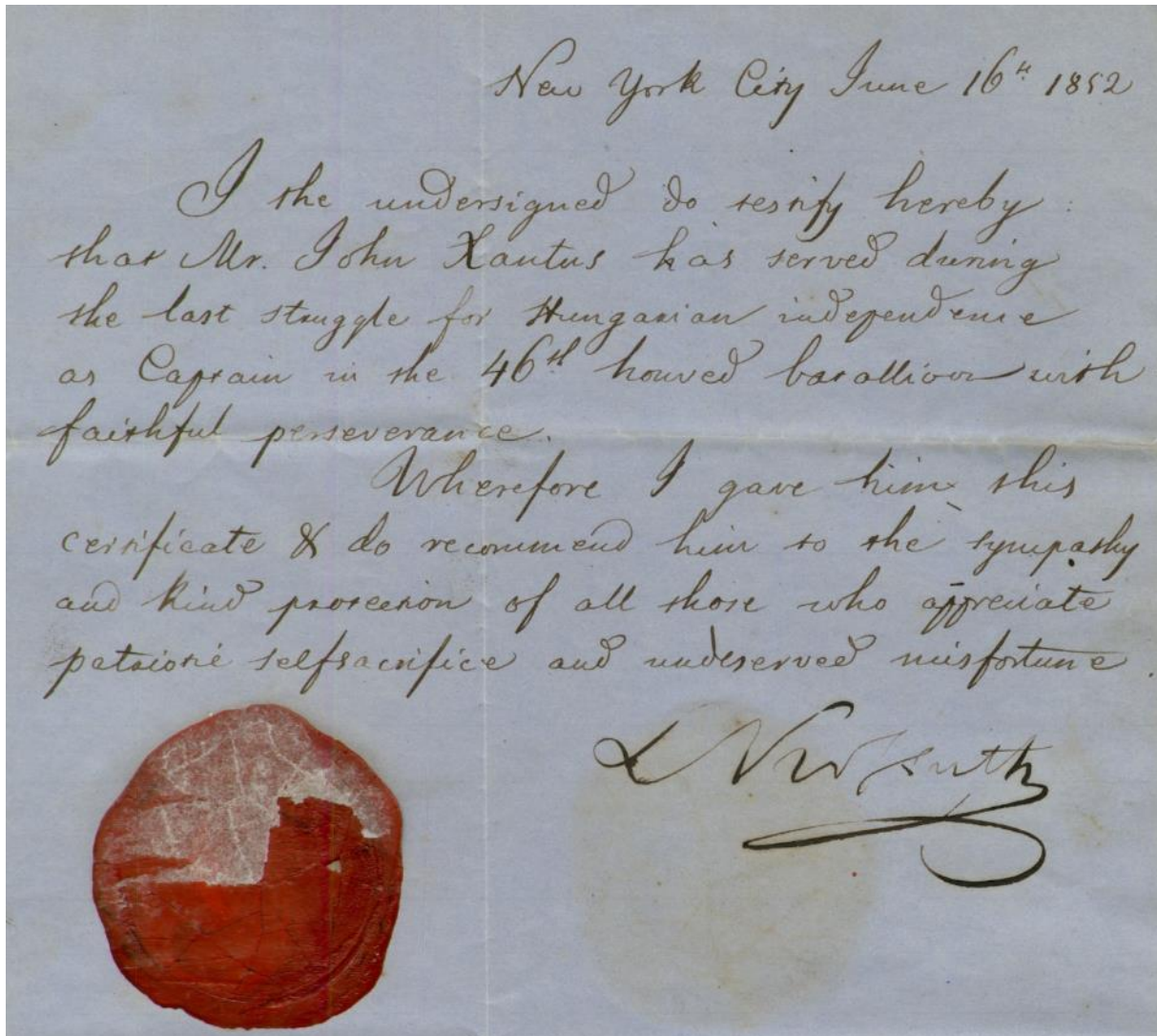
30. ábra Xántus János jogi diplomája (RFMTM, Ltsz. RHD.2016.163.2.5)

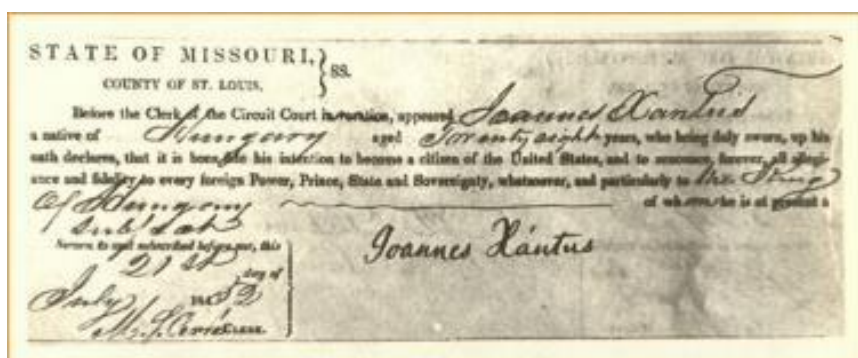
31. ábra Xántus által fölkeresett helyek Magyarországon és a szomszédos országokban

32. ábra Königsgrätz főtere. Xántus János(?) rajza, 1849 (NM Ltsz. R 8079/25)

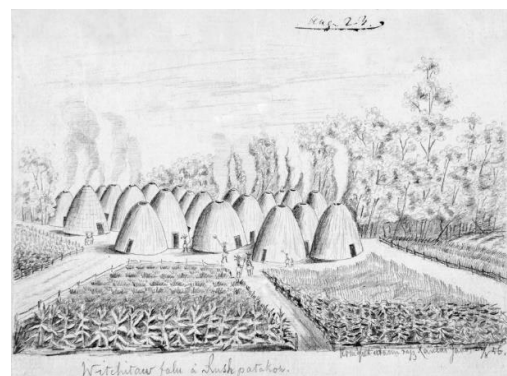
33. ábra Kossuth Lajos ajánlólevele Xántus Jánosnak, New York, 1852. június 16.
(Korányi-gyűjtemény, Budapest)

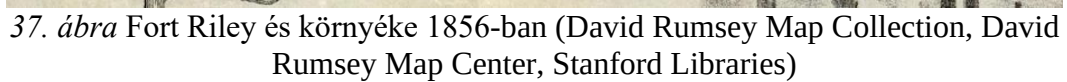
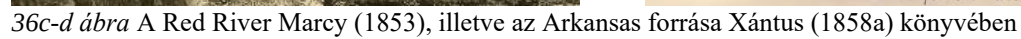
34. ábra Xántus János amerikai állampolgári kérelme, St. Louis, 1852 július(?) 21.

35. ábra Xántus által felkeresett helyek az Egyesült Államokban

36a–b ábra Wichita falu (MARCY 1853, fig. 12, illetve Xántus János rajza, 1856. NM, Ltsz. R 5530/5)

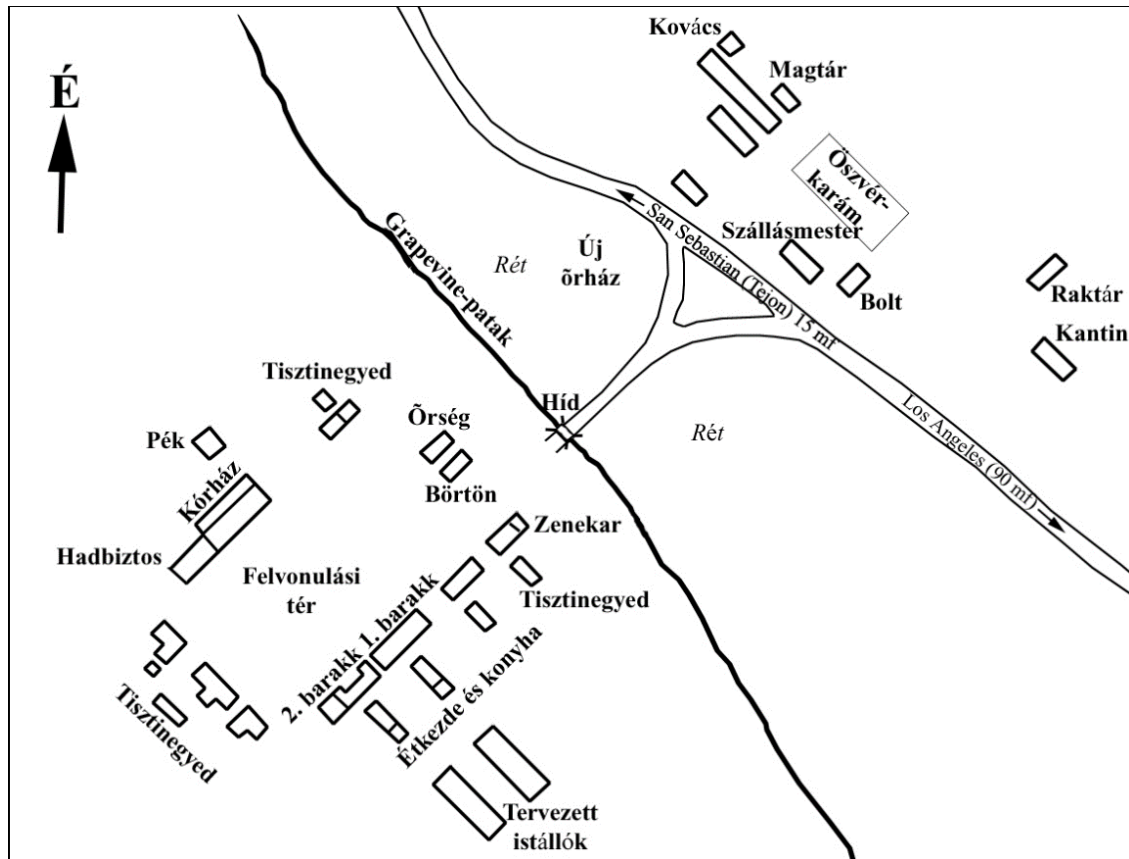

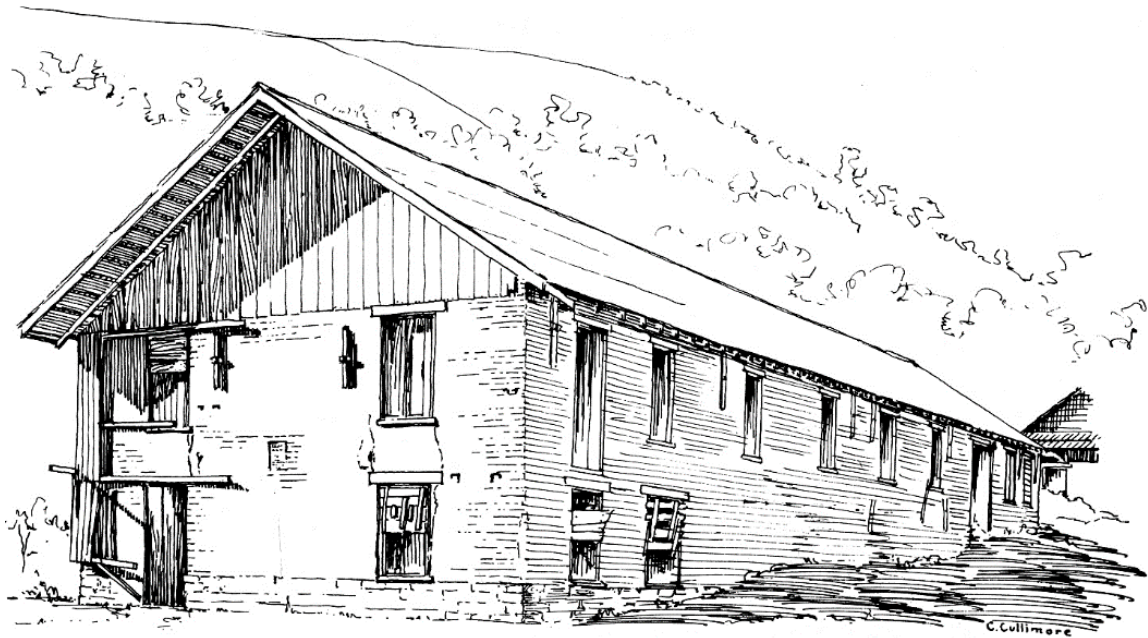
38. ábra A Xántus-család háza Győrben (a szerző felvétele, 2020)

39. ábra Xántus János 1857–1864 között (SIARU 7212)

40. ábra Fort Tejon alaprajza (ZWINGER 1986a: 15 nyomán)

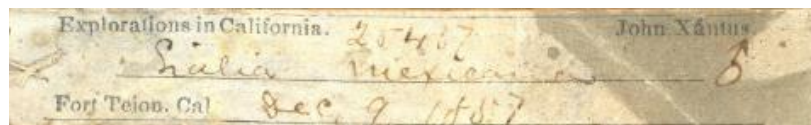
41. ábra A Xántus szállásaként szolgáló 1. számú barakk Fort Tejonban (ZWINGER 1986a: 16)

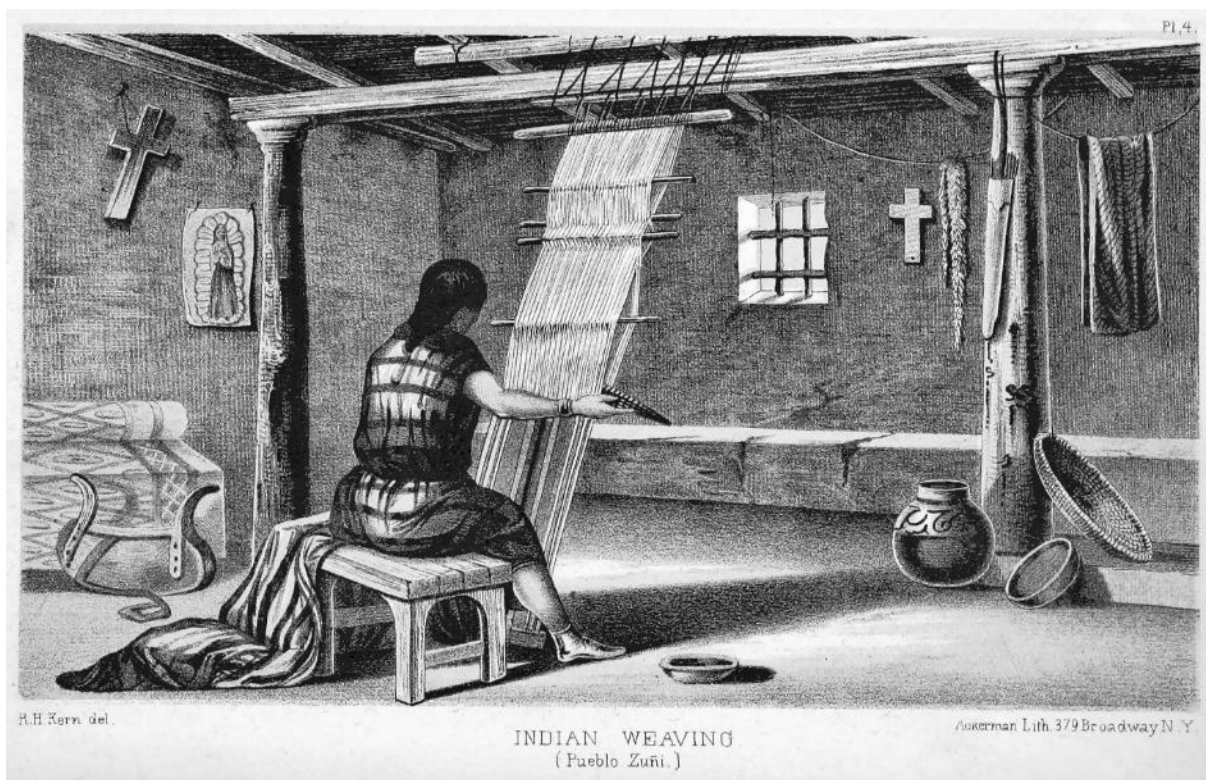
42. ábra Ökörszem-cinege (*Chamaea fasciata*) (Xántus János rajza és leírása, SIARU 7212)

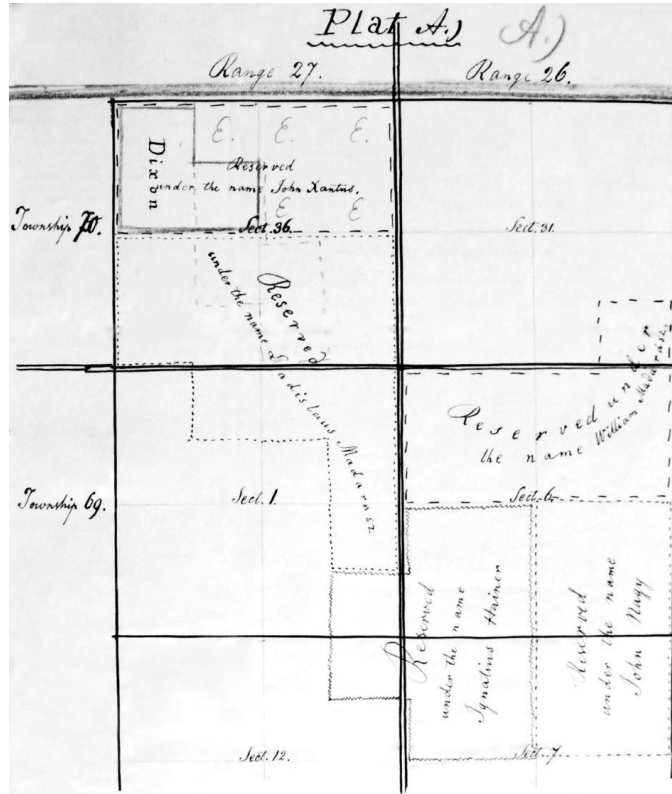
43a–b ábra Xántus által a Smithsonian Institution (SI, Ltsz. E2058), illetve saját maga számára gyűjtött íj (NM, Ltsz. 2211)

44. ábra Nyomtatott címke Xántus által gyűjtött Fort Tejon-i állatok számára (RFMTM)

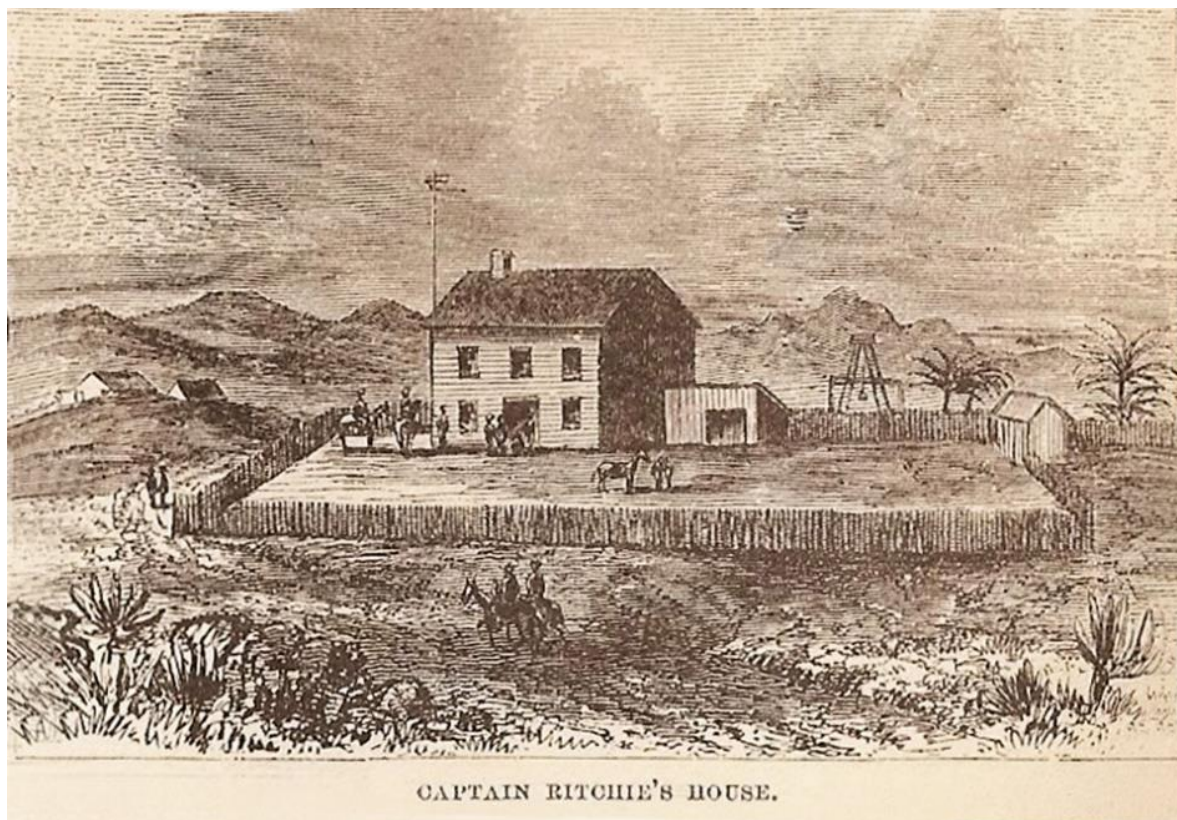
45a-b ábra Szövő nő Sitgreaves (1853: 20) és Xántus (1860a) művében

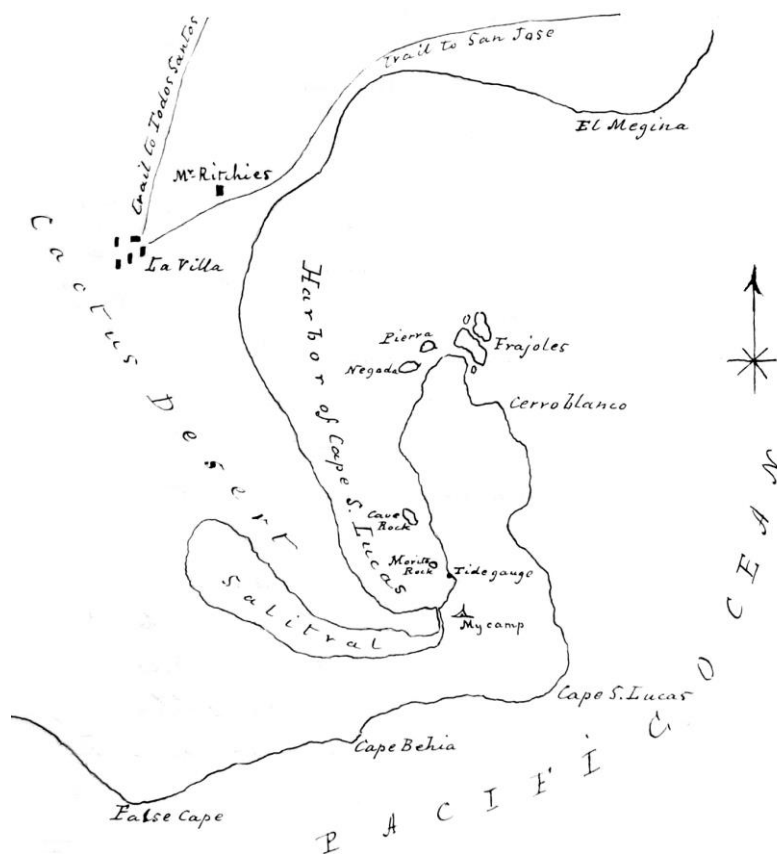
46. *ábra* Xántus újbudai földjének rajza. A Xántus által eredetileg lefoglalt rész a Sect 36 északi része volt. Az 1858. évi törvény alapján annak L alakú részét próbálta megszerezni. (SIARU 7212)

47. ábra Xántus által felkeresett és megemlített helyek a Kaliforniai-félszigeten és Mexikóban

48. ábra Ritchie háza (John Ross Browne: Explorations in Lower California, 1868)

49. ábra Xántus rajza Szt. Lukács-foki állomáshelyéről (SIARU 7212)

*San Jose missio
November 1859.*

Catalogue Number	Measurements	Collected by	Prepared by	REMARKS
2903.	A large crab,	digger out from the mud, at low water		
2904.	A large crab, $\frac{1}{2}$ "	" " " "	" " " "	"
2905.	A large crab, $\frac{1}{2}$ "	" " " "	" " " "	"
2906.	A large crab, $\frac{1}{2}$ "	" " " "	" " " "	"
2907.	A large crab, $\frac{1}{2}$ "	" " " "	" " " "	"
2908.	A large crab, $\frac{1}{2}$ "	" " " "	" " " "	"
2909.	A large crab, $\frac{1}{2}$ "	" " " "	" " " "	"
2910.	A large crab, $\frac{1}{2}$ "	" " " "	" " " "	"
2911.	3 small fishes,	Rio los Esteros		
2912.	2 small fishes, $\frac{1}{2}$ "	" "		
2913.	3 small fishes, $\frac{1}{2}$ "	" "		
2914.	7 small fishes, $\frac{1}{2}$ "	" "		
2915.	A trout,	Rio San Sebastian		
2916.	A trout, $\frac{1}{2}$ "	" "		
2917.	A trout, $\frac{1}{2}$ "	" "		
2918.	A trout, $\frac{1}{2}$ "	" "		
2919.	A trout, $\frac{1}{2}$ "	" "		
2920.	A trout, $\frac{1}{2}$ "	" "		
2921.	Amphiuma (?)	captured in a marsh		
2922.	Water bugs - a vial of -	" " " "		
2923.	A vial of shrimps,	collected in Rio Santa Anna.		
2924.	A vial of shrimps	$\frac{1}{2}$ " " " "		
2925.	A vial of crayfishes	$\frac{1}{2}$ " " " "		
2926.	A serpent,			
2927.	A serpent	or under all in rotten wood		
2928.	A serpent			
2929.	A serpent			
2930.	A serpent			
2931.	A large lizard,	captured in the sugar fields		
2932.	A lizard	$\frac{1}{2}$ " " " "		
2933.	A <i>Thryonomys</i>	$\frac{1}{2}$ " " " "		
2934.	7 small lizards	$\frac{1}{2}$ " " " "		
2935.	3 small lizards	$\frac{1}{2}$ " " " "		
2936.	9 small sweet water shells,	from Rio los Esteros.		

50. ábra Xántus gyűjtőnaplójának egy oldala (San Jose-misszió, 1859. november, SIARU 7212)

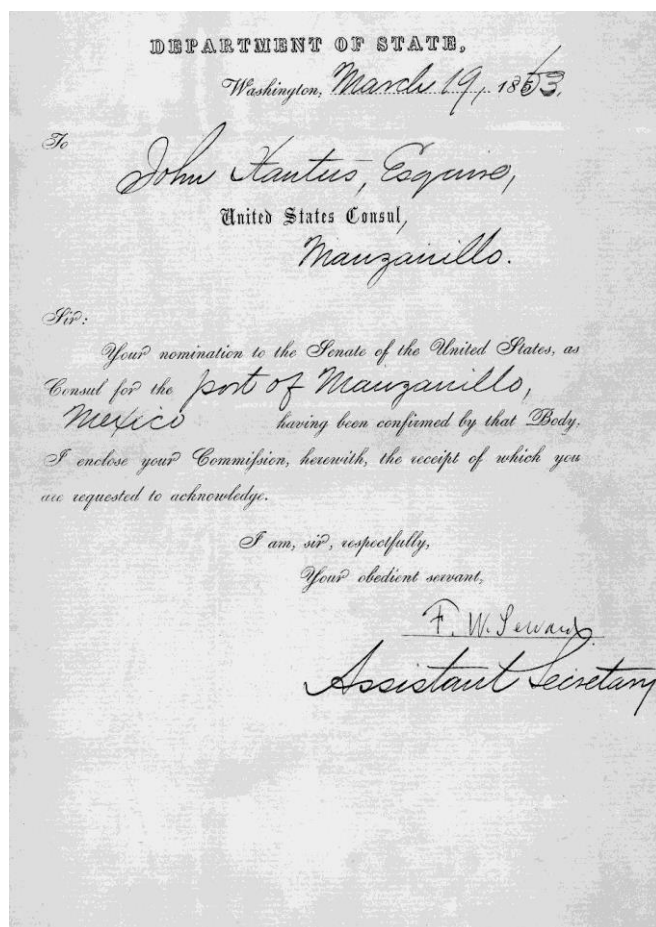
51. ábra Xántus által a Szent Lukács-foknál elejtett vitorlásokardhal rajza (SIARU 7212)

52. ábra Xántus amerikai tiszti egyenruhában (Barabás Miklós rajza, 1861, NM F 240403)

53. ábra Kubinyi Ágoston (MÁTRAY 1868)

54. ábra Xántus konzuli kinevezési okmánya Manzanillóba (RFMTM, Ltsz. RHD.2016.163.1.3)

55. ábra Xántus által gyűjtött „szelenit” szobor (NM, Ltsz. 2231)

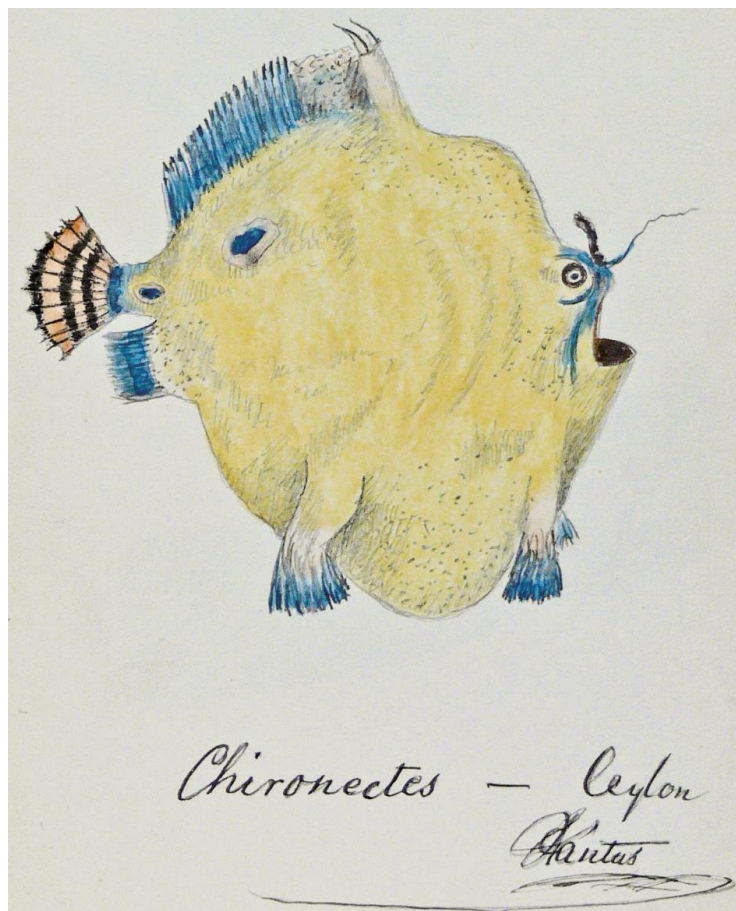
56. ábra Xántus rokonairól 1864-es látogatásakor készült felvétel. A rajta szereplő személyek nevét 1933-ban az akkor 69 éves Xántus Keresztes vezette rá a fényképe (RFMTM, Ltsz. nélkül)

57. ábra Xántus portréja az 1860-as évekből (Simonyi Fényirdája, Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár)

58. ábra Deák Ferenc állatkerti részvénye

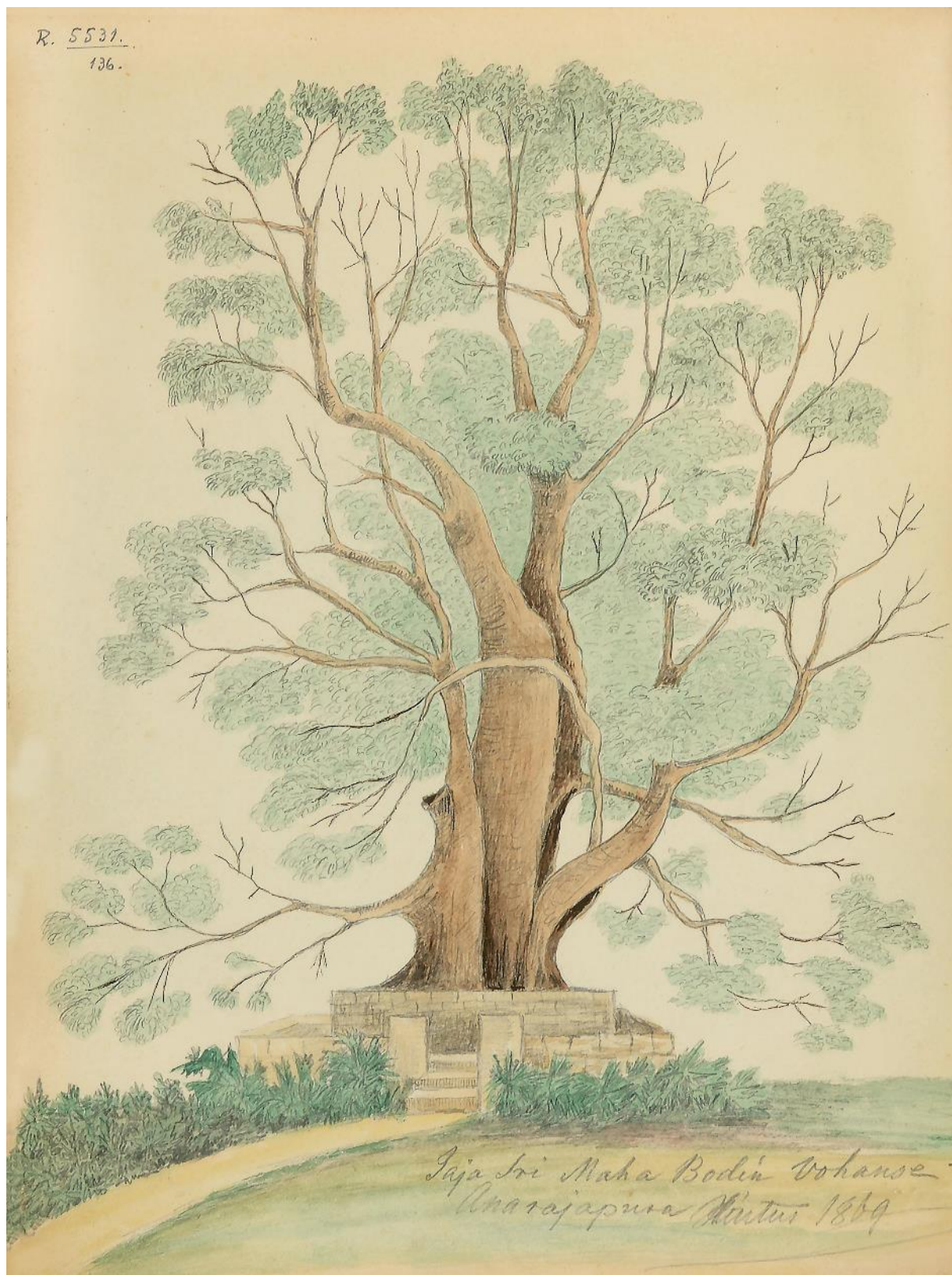
59. ábra Varangyhal (*Allenbatrachus grunniens*), Ceylon (Xántus János rajza, NM ltsz EA. 3454/79)

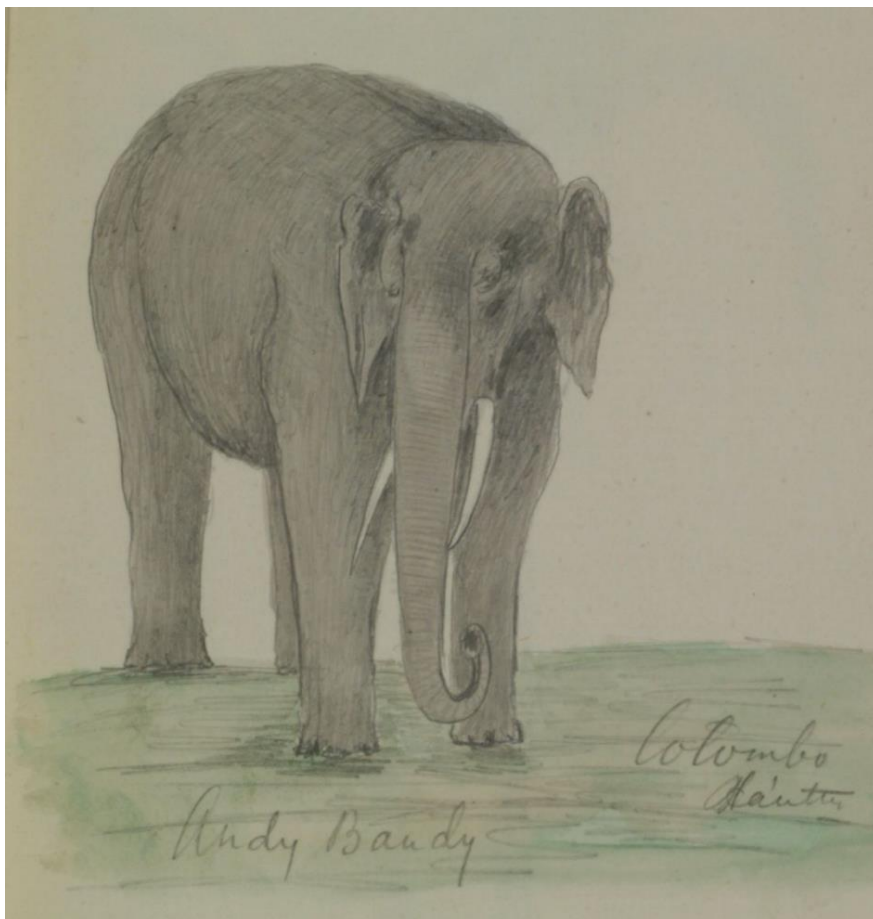
60. ábra Xántus ceyloni útvonala

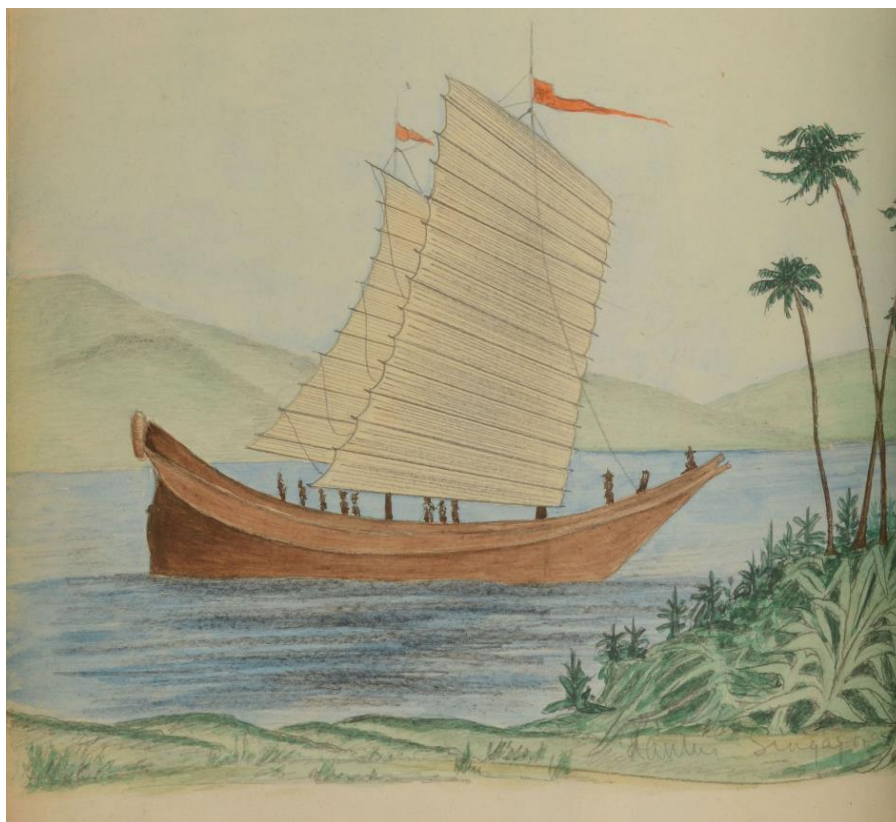
61. ábra Részlet a ceyloni Kandy főtemplomának oltárképéről (A falfestményről készült másolatot Xántus a helyi főpaptól kapta, NM Ltsz. R 6724)

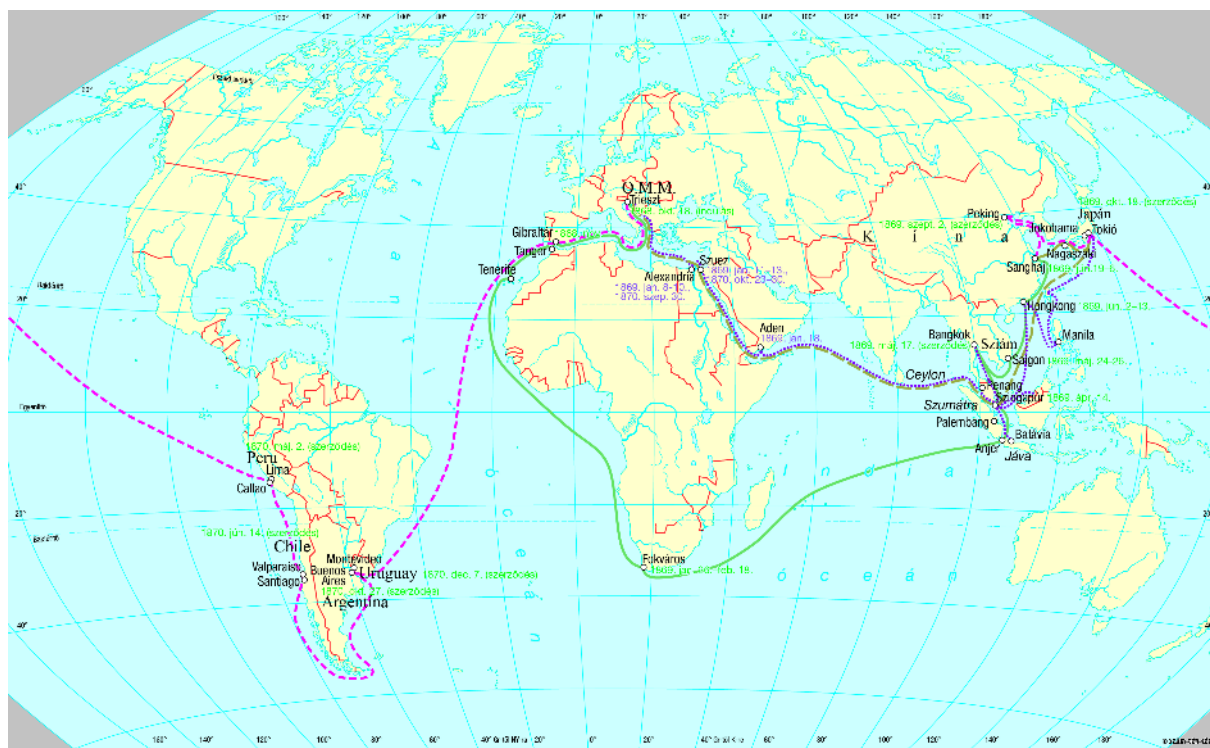
62. ábra A szent bú fa rajza, Anarajapura, Ceylon (Xántus János rajza, NM Ltsz. R 5531/136)

63. ábra Elefánt, Ceylon (Xántus János rajza, NM, Ltsz. EA 3454/66)

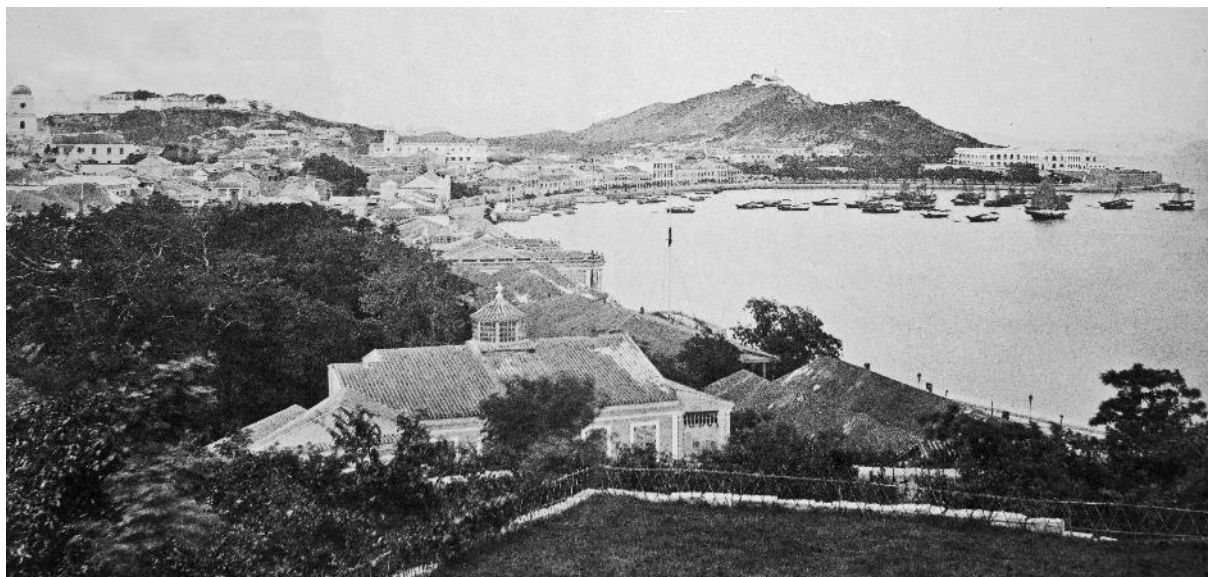
64. ábra Vitorlášajó, Szingapúr (Xántus János rajza, NM R 5531/51)

JELMAGYARÁZAT

- Az SMS Donau fregatt és az Erzherzog Friedrich közös útja Japánig
- - - Az SMS Donau fregatt útvonala Dél-Amerikán át Polába
- Az SMS Erzherzog Friedrich korvett útvonala Polába
- Xántus útvonala

65. ábra A kelet-ázsiai expedíció és Xántus útvonala

66. ábra Szingapúr látképe 1870 körül (ismeretlen szerző, OSzK Levelestár)

67. ábra Xántus tartózkodási helyei és időpontjai Délkelet-Ázsiában

68. ábra Xántus rajza szolgájáról, Andrésről (NM, Ltsz. R 5531/96)

69. ábra Sarong hímzés, Szingapúr (Xántus János rajza NM R 5531/102)

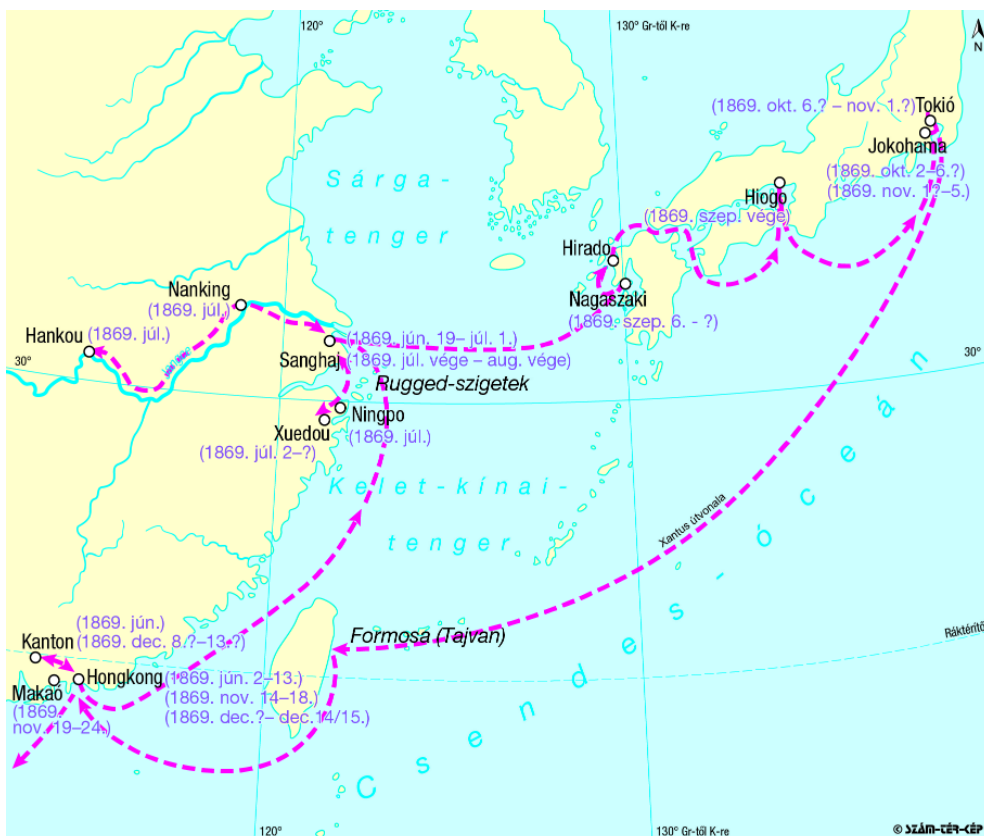
70. ábra Xántus háza Pengullon Patyiban (Xántus János rajza, NM, Ltsz. R 5531/71)

71. ábra Vízre épített lábasházak a Maláj-csatornán, Szingapúr, 1870 körül (ismeretlen szerző, OSZK Levelestár)

72. ábra Xilofon, Sziám (Xántus János gyűjtése, NM, Ltsz. 1304)

73. ábra Xántus által Kínában és Japánban felkeresett helyek

74. ábra Kanton felé (Xántus János rajza, NM, Ltsz. R5531/140)

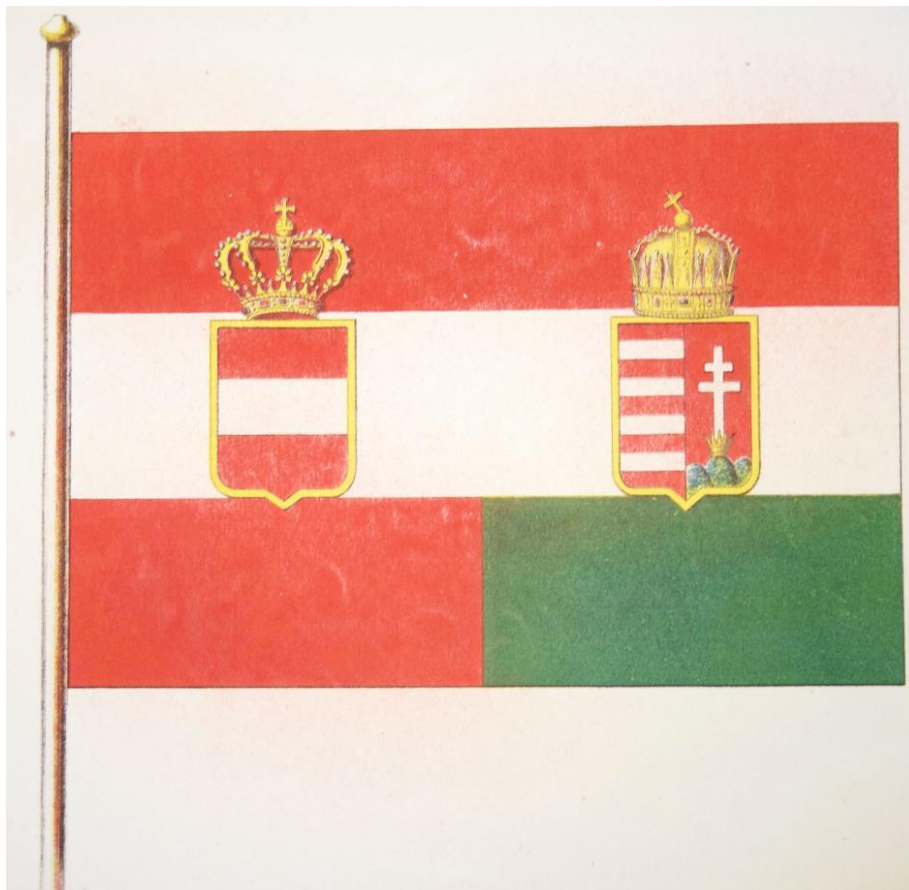
75. ábra Tűzóra, Kína (Xántus János gyűjtése, NM, Ltsz. 947)

76. ábra Katasi temploma, Tokió (Wilhelm Burger felvétele, 1869, NM, Ltsz. F 15022)

77. ábra Kézműves cikketek árusító bolt Jokohamában (Wilhelm Burger felvétele, 1869, NM F 15018)

78. ábra Zászlóterv az Osztrák–Magyar kelet-ázsiai expedíció számára (AT-OeStA HHStA MdÄ Adm. Reg. Fach 34)

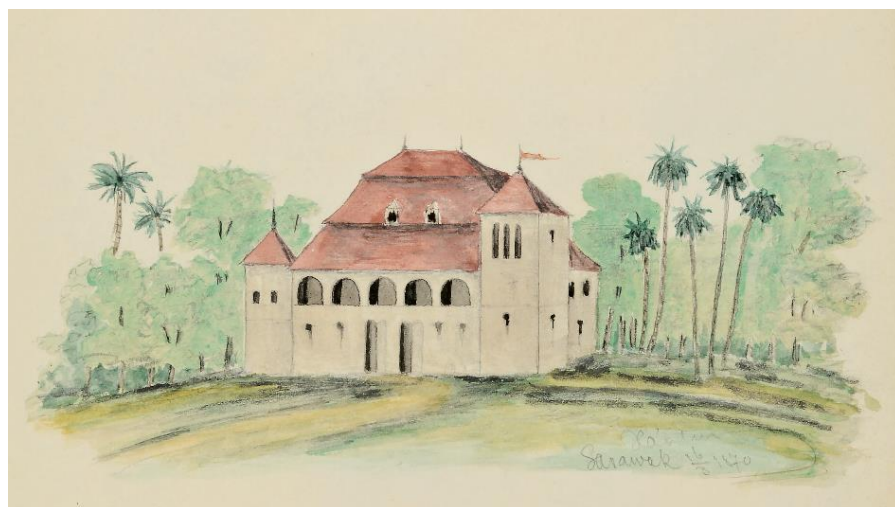
79. ábra Vitorlás Formosa szigeténél (Xántus János rajza, NM Ltsz. R 3454/77)

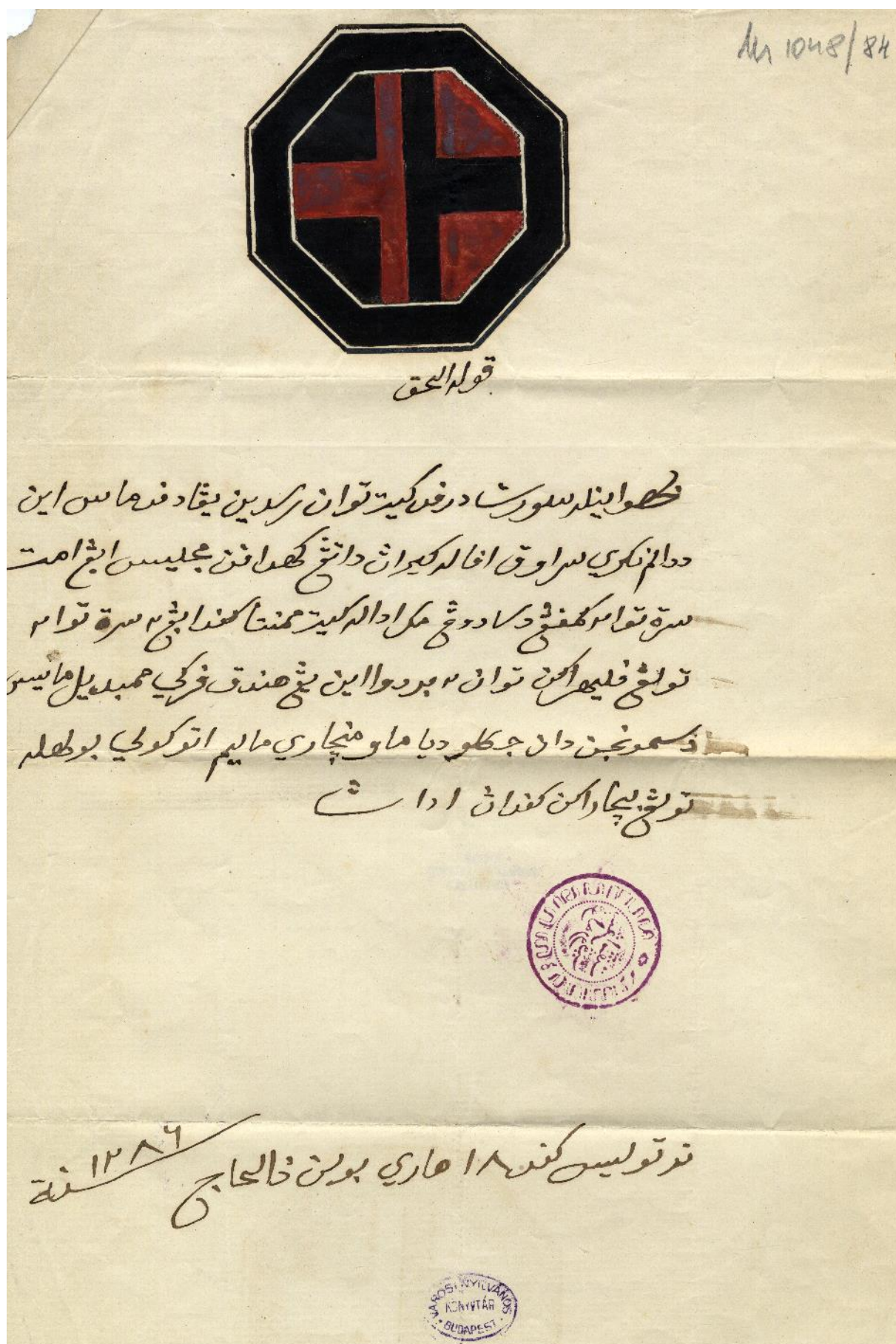
80. ábra Makaó, előtérben a Praya Grande nevű épület 1870 körül (ismeretlen szerző, OSzK Levelestár)

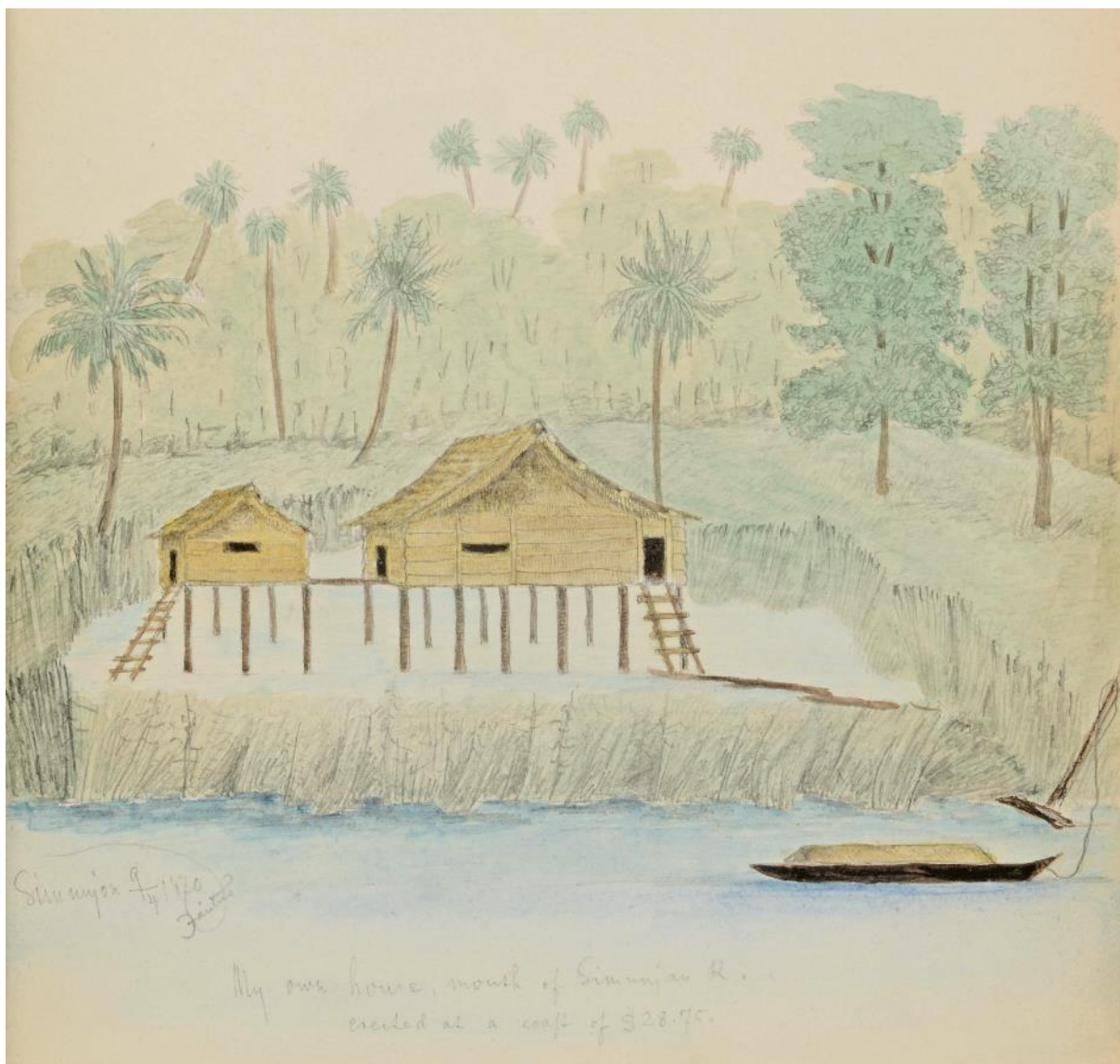
81. ábra Tulokája utca a kínai nagy templommal, Szingapúr, 1870 körül (OSzK Levelestár)

82. ábra Uralkodói palota, Sarawak (Xántus János rajza, NM, Ltsz. R 5531/34)

83. ábra A sarawaki rádza útlevele Xántus számára (MTA Kézirattár MS 048/84)

84. ábra Xántus háza a Simunjan folyónál (Xántus János rajza, 1870. április 9., NM, Ltsz. R5531/36)

85. ábra Xántus János által Borneo északnyugati részéről készített térképvázlat

86. ábra Xántus útrakész ládája teherhordó dajak nővel, Borneó (Xántus János rajza, NM, Ltsz. R5331/44)

87. ábra Gyöngyökből font dajak női „kucsma”, Borneó (NM Ltsz. 1424)

88. ábra Úgynevezett fejház Borneón (Xántus János rajza, NM EA R5531/32)

89a–b. ábra Emberi hajjal díszített pajzs (NM, Ltsz.1486)

90. ábra Vaníliafa (*Vanilla planifolia*) Buitenzorg, Jáva (Xántus János rajza, NM, Ltsz. R 5531/145)

91. ábra Bronzszobor, Borobudur, Jáva, i. sz. 10. század (Xántus János gyűjtése, Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, Ltsz. 3110)

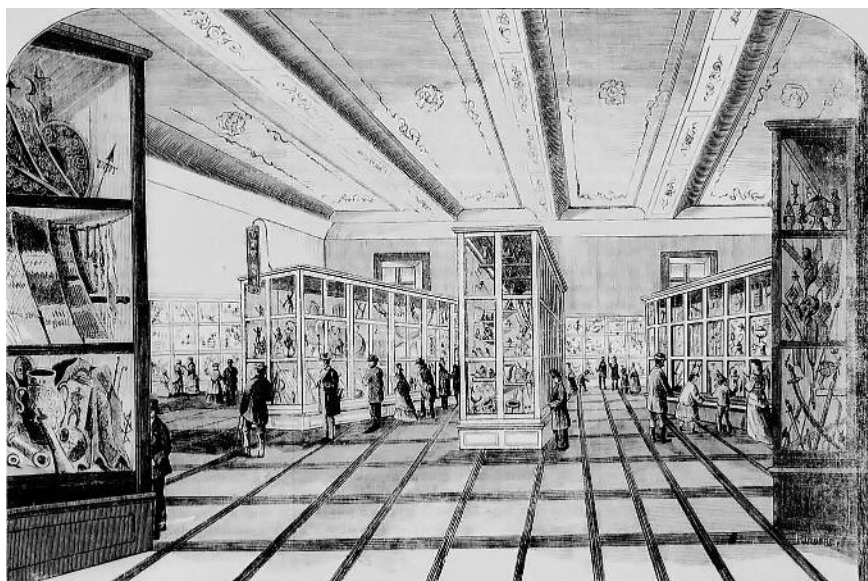
92. ábra Xántus szállása a Plaboeni- (Pelabuhan) öbölben, Jáván (Xántus János rajza, 1870. július, NM, Ltsz. R5331/23)

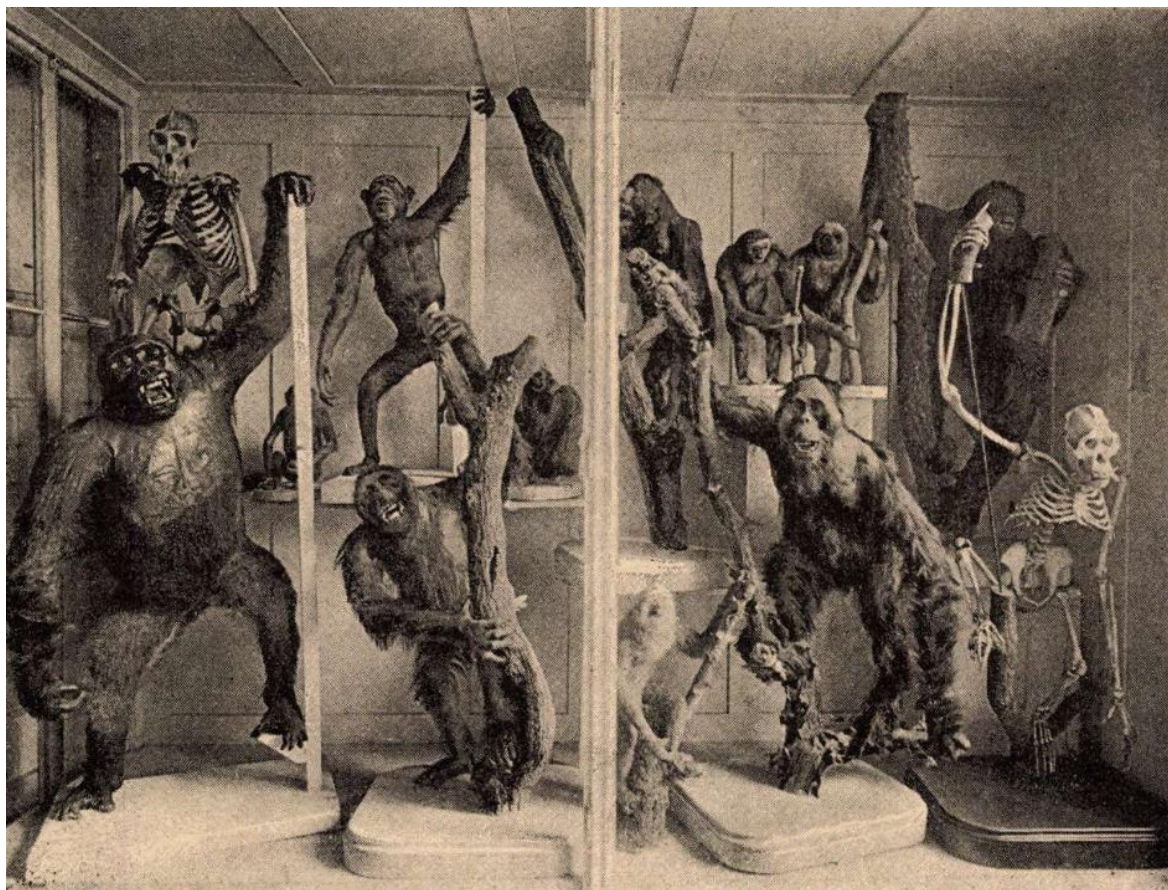
93. ábra Banca, Szumátra (Xántus János rajza, 1870, NM, Ltsz. R5531/81)

Időpont	Leírás	Állomány	Ár	Statisztika	Jegyzet
1190	Kis kőfe	Thanghái	2 50	6896.01	
1191	Kis kis kőfe	de	2 50		
1192	emaltírozott bronz csipe	de	1 8		
1193	emaltírozott bádor golyó (jelentkezéskor)	de	1 3		
1194	bronz vára	de	1 5 50		
1195	faragott golyó	de	1 12 50		
1196	Köi eseb fész	de	1 1 50		
1197	Confucius, öngöröb	de	1 15		
1198	Kül faragva	de	1 14		
1199	de " " "	de	1 12		
1200	lip balvány bronzból	Korea	1		
1201	mint pörögőmő	de	1		
1202	festett tárgya bronz	Pekín	1 20		
1203	Ki-ja fa felcsúsz	de	1 22		
1204	de " " " "	de	1 16		
1205	de " " " "	de	1 10		
1206	de " " " "	de	1 25		
				7064.51	

94. ábra Xántus gyűjtőlistájának egyik oldala (MTM TGY)

97. ábra A kelet-ázsiai néprajzi gyűjtemény kiállítása a Nemzeti Múzeumban (Hazánk s a külföld 1871. június 22.)

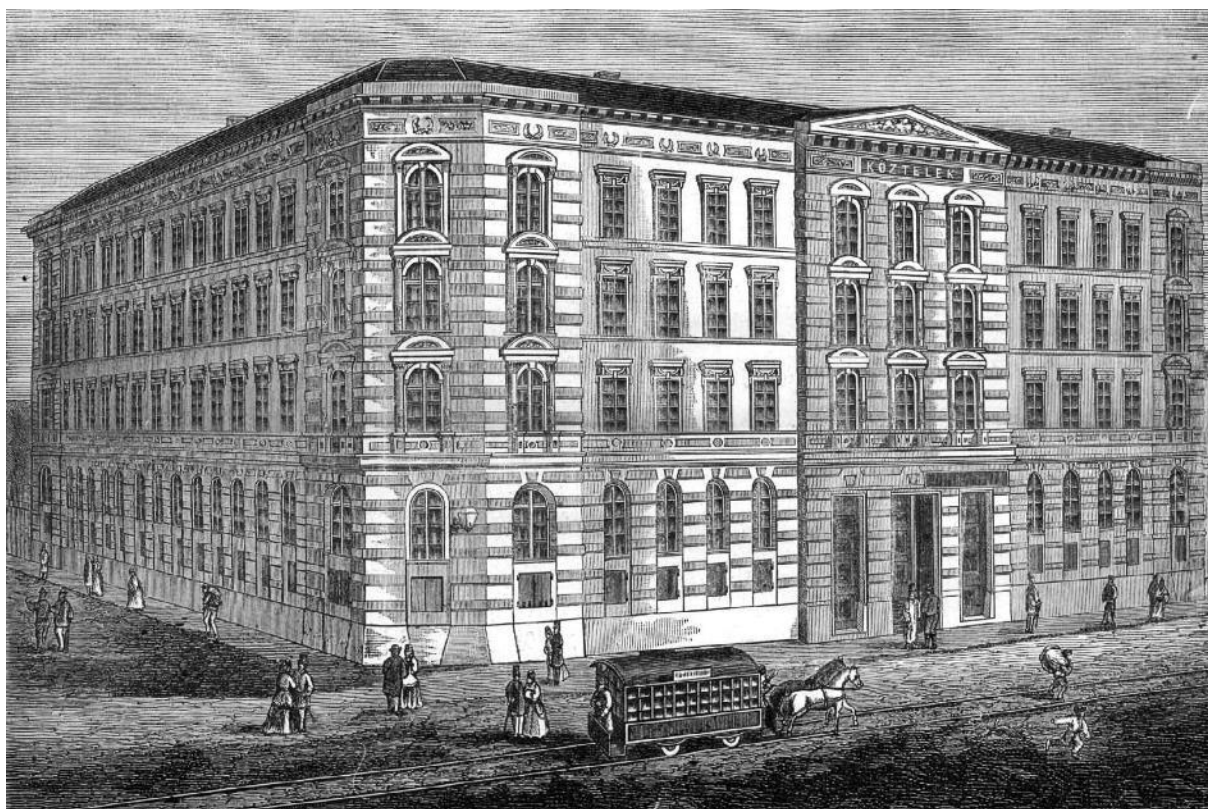
98. ábra Xántus által elejtett majmok a Nemzeti Múzeum kiállításában (DUDAY 1888b: 491)

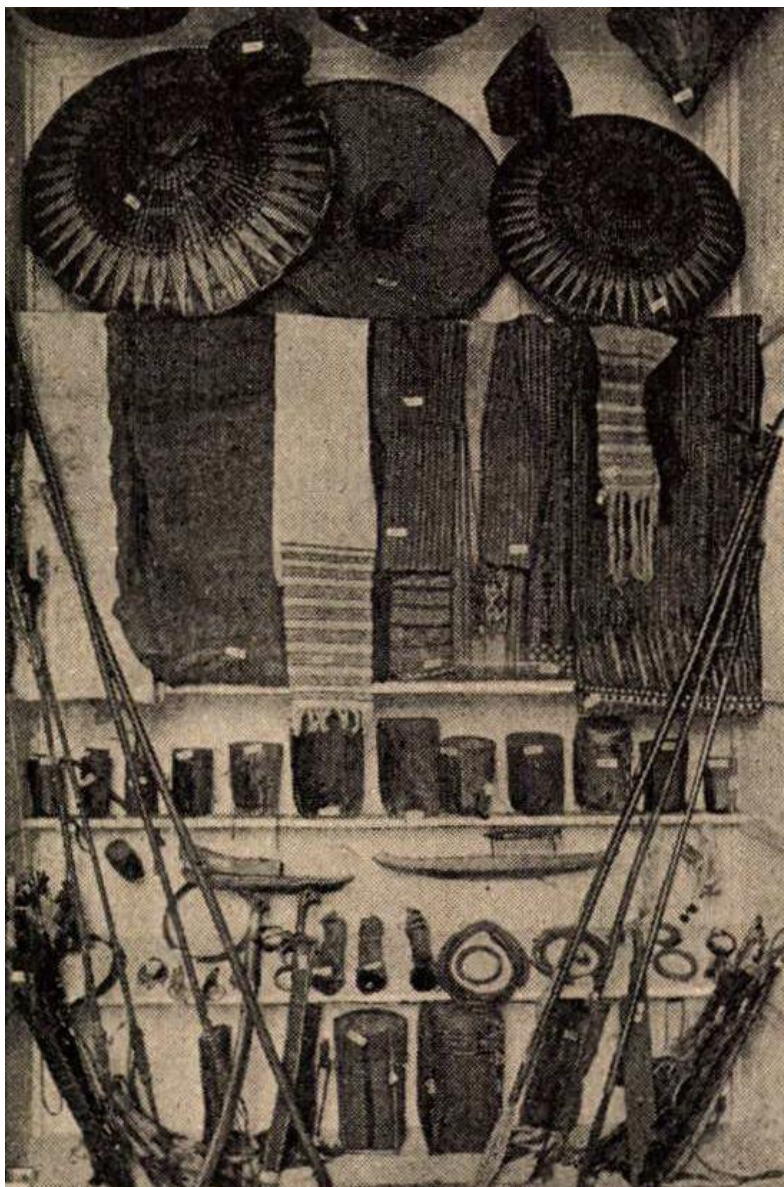
99. ábra Xántus által az 1873. évi bécsi világkiállításra Felső-Magyarországról gyűjtött ún. cserépbutykoskorsó (NM, Ltsz. 17439)

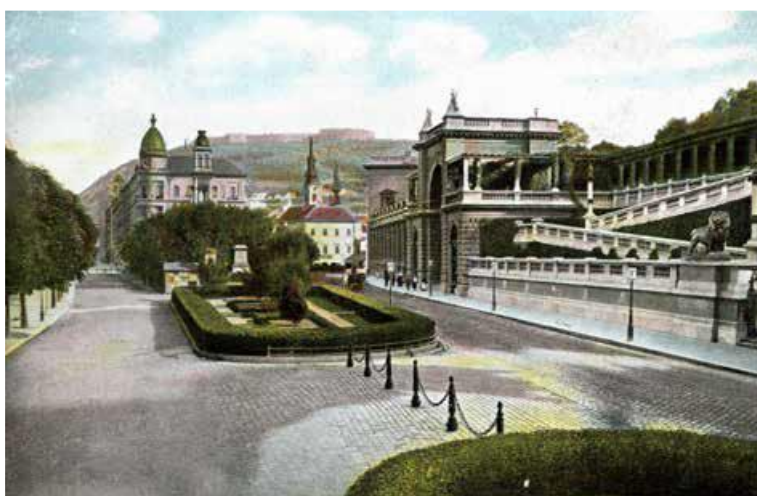
100. ábra Xántus által az 1873. évi bécsi világkiállításra gyűjtött kalotaszegi női ing (NM, Ltsz. 17272)

101. ábra Az ún. Köztelek épülete (*Vasárnapi Ujság* 1873. március 30. 20(13): 153)

102. ábra Xántus borneói gyűjteménye a Nemzeti Múzeum kiállításában (PULSZKY 1888: 496)

104. ábra A Várkert Bazár 1902-ben. Erdélyi Mór, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, Ltsz. AN060596)

105. ábra A Néprajzi Osztály egykori otthona a (Csillag) Gönczy Pál utcában 2016-ban
(Kerék Eszter felvétele)

106. ábra Xántus János 1885 táján (Kunfalvi Rezső felvétele, MNM Történeti Képtár, Ltsz.
25771)

108. ábra Xántus indonéziai kosarai az Iparcsarnokban 1906-ban megnyílt kiállításon (NM, Ltsz. F 341886)

109. ábra Xántus János zárólemezbe vésett nevével (John Xantus) ellátott Henry-karabély (RFMTM, Ltsz. nélkül)